IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

15113

AD FIDEM

EDITIONUM PRINCIPUM ET AUTHENTICARUM

EX PARTE ETIAM

CODICUM MANU SCRIPTORUM

ADDITIS PROLEGOMENIS LITERARIIS
ANNOTATIONIBUS CRITICIS, ANNALIBUS CALVINIANIS
INDICIBUSQUE NOVIS ET COPIOSISSIMIS

EDIDERUNT

GUILIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XXXVII.

BRUNSVIGAE,

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM

(E. APPELHANS).

1888.

CORPUS REFORMATORUM.

VOLUMEN LXV.

IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

EDIDERUNT

GUILIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XXXVII.

BRUNSVIGAE,

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM

(E. APPELHANS).

1888.

CONTINENTUR HOC VOLUMINE:

COMMENTARII IN ISAIAM PROPHETAM

PARS POSTERIOR CAP. XL—LXVI.

PRAELECTIONUM IN IEREMIAM PROPHETAM

PARS PRIOR CAP. I—VII.

IOANNIS CALVINI

OPERA EXEGETICA ET HOMILETICA

AD FIDEM

EDITIONUM AUTHENTICARUM

CUM PROLEGOMENIS LITERARIIS

ANNOTATIONIBUS CRITICIS ET INDICIBUS

EDIDERUNT

EDUARDUS REUSS ALFREDUS ERICHSON GUILIELMUS BALDENSPERGER

THEOLOGI ARGENTORATENSES

VOL. XV.

CAPUT XL.

1. *Consolamini, consolamini populum meum, dicet Deus vester.* 2. *Loquimini secundum cor Ierusalem, et clamate ad eam, quod impleta sit militia eius, quod remissa*[1]) *sit iniquitas*[2]) *eius, quoniam accepit e manu Iehovae duplicia in omnibus peccatis suis.* 3. *Vox clamans in deserto: Parate viam Iehovae: dirigite in solitudine semitam Deo nostro.* 4. *Omnis vallis exaltabitur, et omnis mons et collis humiliabitur: et erit praeruptum in rectitudinem, et loca confragosa in planitiem.* 5. *Et revelabitur gloria Iehovae, videbitque omnis caro pariter, quod os Iehovae loquutum est.* 6. *Vox dixit*[3]): *Clama. Et dixi, Quid clamabo? Omnis caro herba: et omnis gratia eius quasi flos campi.* 7. *Exaruit herba, emarcuit flos, quia spiritus Iehovae sufflavit in eo. Sane herba est populus.* 8. *Arescit*[4]) *herba, emarcet flos. At sermo Dei nostri stabit in aeternum.* 9. *Ascende in montem excelsum annunciatrix Sion: attolle fortiter vocem tuam annunciatrix Ierusalem. Attolle, ne timeas. Dic civitatibus Iuda: Ecce Deus vester.* 10. *Ecce Dominus Iehova in robore veniet: et brachium eius sibi potens. Ecce merces eius cum eo, et opus eius coram ipsius facie.* 11. *Sicuti pastor gregem suum pascet, brachio suo colliget agnos, sinu suo portabit, foetas suaviter ducet.* 12. *Quis mensus est pugillo suo aquas, et coelos palmo mensus est, et comprehendit tribus digitis pulverem terrae, et appendit montes in statera, et colles in trutina?* 13. *Quis erudivit spiritum Iehovae, aut consilio eum instruxit, et eum docuit?* 14. *A quo petiit consilium, ut eum moneret? et docuit eum semitam iudicii, erudivit scientia, et viam prudentiae ostendit ei?* 15. *Et gentes quasi gutta situlae, et quasi pulvisculus trutinae reputantur: en insulas quasi rem minimam tollit.* 16. *Nec Libanus sufficeret ad incendium: nec bestiae eius ad holocaustum.* 17. *Omnes gentes quasi nihilum sunt coram eo, et prae ipso reputantur minus quam nihil, et quod non est.* 18. *Cui igitur similem fecistis Deum, aut quam similitudinem ordinabitis ei?* 19. *Artifex parat sculptile, aurifaber aurum aptat illi, et catenas argenteas (conflat) aurifaber.* 20. *Pauper oblationi eligit lignum quod non putrescat: artificem peritum quaerit sibi qui sculptile praeparet, ne moveatur.* 21. *An nescitis? an non audistis? an non vobis annunciatum est ab initio? an non edocti estis a fundamentis terrae?* 22. *Is sedet super gyrum terrae, cuius habitatores sunt veluti locustae: extendit coelum ut cortinam: expandit, inquam, quasi tentorium ut inhabitetur.* 23. *Redigit potentes in nihilum, gubernatores terrae quasi non sint.* 24. *Perinde ut non plantati, perinde ut non sati, perinde ac si non radix in terra stirps eorum. Etiam dum sufflat in eos arescunt,*[1]) *et turbo quasi stipulam aufert eos.* 25. *Et cui assimilabitis me, ut similis sim? dicit Sanctus.* 26. *Tollite in sublime oculos vestros, et aspicite*[2]) *quis creavit ea producens ad numerum exercitum*[3]) *eorum, omnibus nominatim acclamabit: a magnitudine virium et robore fortitudinis nullum deficiet.*[4]) 27. *Quare dicis Iacob, et loqueris Israel? Abscondita est via mea a Iehova, et a Deo meo iudicium meum transit.* 28. *An non scivisti? an non audisti (quod) Deus saeculi sit Iehova, qui fines terrae creavit? Non laborat, nec lassitudine fatigatur: et non est investigatio intelligentiae eius.* 29. *Dat lasso virtutem, et cui nihil est virium robur suppeditat.* 30. *Fatigantur adolescentes et lassantur: iuvenes cadendo cadunt.* 31. *At exspectantes Iehovam, vires novas colligent: sustollent alas ut aquilae: current, nec fatigabuntur: ambulabunt, nec deficient.*

---

[1]) 1551: impleta. [2]) Vel, miseria (*marg.*). [3]) Vel, dicebat. [4]) 1551: aruit *etc.*

[1]) 1551: aruerunt ...... abstulit. [2]) *ibid.* accipite [3]) *ibid.* militiam. [4]) Vel, deerit.

IN CAPUT XL.

1. (*Consolamini.*) Novum argumentum ingreditur propheta. Nam relicto populo apud quem nec minae nec monitiones ullae proficiebant, quod deplorata esset eius nequitia, ad posteros sese convertit: ut populo cruce humiliato demum in extremis angoribus consolationem defuturam non esse significet. Ac verisimile est prophetiam hanc ab ipso scriptam esse quum instaret tempus migrationis, ne decedens ex vita ecclesiam Dei sine spe restitutionis gravissimis malis obrutam relinqueret. Etsi autem antehac minis ac terroribus vaticinia in hunc finem permiscuit, eorum tamen praecipue qui tunc vivebant videtur rationem habuisse. Quidquid autem posthac sequetur, ad futuram ecclesiam spectabit, cuius renascentia mortem eius longe sequuta est. Perpetuam enim doctrinam subiiciet, quae ad unum tempus restringenda non est, ac praesertim quum tractat de exordio et progressu regni Christi. Atque eo maioris apud nos momenti esse debet haec prophetia, quod recta nos compellat. Nam etsi priorum anagoge fieri potest, ut et Iudaeis et nobis communis doctrina sit: tamen quia derelictis illius temporis Iudaeis posteros alloquitur, quotquot futuri sunt usque ad finem mundi, haec magis peculiaris esse nobis videtur. Hac igitur exhortatione voluit Dominus piorum animos excitare, ne in gravibus aerumnis deficerent. Primum Iudaeos, qui in duram illam captivitatem abducendi paulo post erant, ubi et sacrificiis et prophetis carerent: atque omni consolatione destituti essent, nisi Dominus his vaticiniis eorum miseriae subvenisset. Deinde pios omnes quotquot futuri erant, aut in posterum exstabunt, ut animum erigant, etiam quum ad extrema redacti esse ac periisse videbuntur. Ut autem haec oratio plus efficaciae haberet, magisque animos percelleret, Deum inducit excitantem novos prophetas, quibus mandat ut amica consolatione populi dolores leniant. Summa est, ubi ad tempus visus fuerit deseruisse miseros exsules, rursus ex tenebris emersurum esse gratiae testimonium: et ubi cessaverint laetae prophetiae, futurum esse rursus illis suum tempus. Atque ut laetitiae materiam amplificet, utitur numero plurali: quo significat se non unum aut alterum, sed plures quasi in turma missurum: id quod etiam re ipsa praestitit. Unde magis relucet infinita eius bonitas et clementia. Caeterum, in primis notandum est verbum futuri temporis, *dicet Iehova*, quod interpretes in praesenti vel praeterito reddentes tam verba depravant quam sensum corrumpunt. Oblique enim medium tempus designat, quo graviter affligendus erat populus, quasi Deo tacente. Etsi enim tunc quoque non destitit Deus per aliquos prophetas spem facere salutis: quia tamen in longum tempus reiiciebat misere afflictos et paene perditos, frigidior erat consolatio donec libertas reditus quasi digito monstrata fuit. Ideoque ad praesentem gratiam referri debet verbum *consolamini*, cuius repetitio non modo certitudinem vaticinii confirmat, sed commendat efficaciam et fructum. Quasi diceret, in hac legatione fore uberem, plenam et continuam gaudendi causam. Omnino quidem retinendum est futurum verbi tempus: quia subest tacita antithesis inter triste illud silentium, de quo dixi, et doctrinam consolationis quae postea successit. Et cum hoc vaticinio consentit ecclesiae querimonia Psalmo 74 (v. 9): Signa nostra non videmus: non est amplius propheta, nec est inter nos qui sciat quousque. Videmus enim ut se optimo solatii genere orbatam esse deploret: quia nulla promissio leniendis malis in medium prodeat. Perinde ac si diceret: Non patietur Dominus vos destitui prophetis, qui vos in extremis demum angustiis consolentur. Excitabit eo tempore viros quibus legationem diu a vobis optatam mandabit, ac tunc quoque ostendet se curam habere vestri. Hoc autem futurum *Dicet*, non tantum ad captivitatem babylonicam refero, sed ad totum liberationis tempus quod in se complectitur regnum Christi. Porro ad verbum *Dicet*, supplendum est, prophetis, quos scilicet in eam rem constituet. Frustra enim verba facerent, nisi Dominus ipsis diceret, atque etiam ori eorum insereret quod aliis nuntiarent. Est igitur mutua relatio inter Deum et prophetas. Denique pollicetur Dominus reliquam fore spem salutis, tametsi ingratitudo hominum perpetuum huius vocis silentium extremumque exitium mereatur. Haec autem ad exsilium babylonicum restringenda non esse dixi: quia patent latissime, et doctrinam evangelii comprehendunt: in qua praecipue est vis ista consolandi. Eius enim est erigere afflictos et prostratos: enectos et vere mortuos recreare, moestos levare tristitia, denique laeta et iucunda omnia afferre: unde etiam evangelium nominatur. Nec vero tunc demum coepit, quum Christus apparuit mundo: sed multo antea, ex quo scilicet manifestus Dei favor illuxit, ac Daniel primo vexillum quodammodo erexit, ut se fideles ad reditum accingerent: postea Aggaeus, Zacharias, Malachias, Nehemias, Esras, et alii usque ad Christi adventum, eosdem ad melius sperandum hortati sunt. Qui vero postremus omnium scripsit Malachias, quia paucos fore prophetas intelligebat, ad legem Mosis populum remittit, ut ex ea voluntatem Dei minasque et promissa intelligant. Ex hoc autem loco quid maxime quaerendum sit in prophetis colligimus, nempe ut proposita gratiae Dei dulcedine ad spem animent pias mentes, ne sub malorum onere deficiant, sed intrepide persistant in Dei invocatione. Caeterum

quia res difficilis erat creditu, foederis memoriam proponit, ac si diceret, fieri non posse ut perpetuo obliviscatur Deus quid olim Abrahae promiserit. Quanquam ergo suis peccatis exciderant a gratia Iudaei, se tamen pronuntiat eorum esse Deum, et ipsos populum sibi esse peculiarem, quorum utrumque ab electione pendebat: quia tamen in illa etiam gente multi erant reprobi, subindicat non nisi ad fideles proprie dirigi hunc sermonem: quia incredulos continuo languore confici prorsus et absumi tacitus patitur. Atqui fidelibus suggeritur inaestimabile solatium, quod etiamsi ad tempus moerore et luctu premantur, quia tamen in Deo sperant, qui pater est consolationis, sensuri tamen sint suo tempore repositas sibi esse instar occulti thesauri gratiae promissiones, quae illorum animos exhilarent. Est etiam eximia commendatio muneris prophetici, quod pios sustentet in rebus adversis, ne deficiant vel frangantur. Contra admonet hic locus gravissimam esse Dei vindictam ubi desunt fidi doctores, ex quorum ore in ecclesia Dei resonet consolatio, quae prostratos erigat et exanimes reficiat.

2. (*Loquimini ad cor Ierusalem.*) Praecipit hic Deus servis suis prophetis, ac dictat quid eos afferre velit in medium, ubi ex luctu ad gaudium revocandi erunt fideles. Neque tamen tam eos hortatur et animat, ut alacriter et strenue incumbant in hoc munus, quam fidelibus certam spem suggerit, qua patienter devorent morae taedium, donec appareant prophetae cum laeto suavique hoc nuntio. Loqui ad cor nihil aliud est quam ex voto vel animi sententia: abhorret enim cor nostrum, vel refugit si quid triste nuntietur: cupide vero excipit quidquid arridet: imo quasi obviam accurrit. Iam quum in speciem repudiatus fuisset populus, nihil gratius afferri potuit, quam reconciliatio, quae offensas omnes deleret. Sub nomine vero Ierosolymae ecclesiam synecdochice intelligi satis notum est. Et *clamandi* verbum significat promissionem huius gratiae claram et apertam fore, ut personet in auribus omnium, atque intelligatur. Nam si prophetae susurrarent duntaxat aut demurmurarent, ambigua esset fides huius consolationis vel infirma. Nunc quod libere promulgant et quasi pleno ore, minus dubitationis habet.

(*Quod impleta sit.*) Hic est ille optabilis nuntius, quod Dominus finem afferre velit militiae populi sui. כי accipio expositive. צבאה nonnulli pro tempore simpliciter accipiunt. Sunt etiam qui putent notari visitationis tempus, sed perperam: quia Hebraeis proprie significat praefixum et destinatum legitimae operae aut labori tempus. Hic autem procul dubio metaphora ducta est a missione militum: quia significat molestiarum finem atque exitum adesse, Deum nolle perpetuo vexari suos, sed aerumnis modum esse impositum. Tempus ergo exsilii babylonici iustae militiae comparat: quo exacto velut emeriti milites domum reversuri sint, ubi otium et quietem colant. *Iniquitatem* vero remissam dicit, quod Deum tam propitium habeant, qui summo iure ipsos persequi nolit. Itaque est causae redditio. Quemadmodum enim medici in curandis morbis primum causas tollunt, unde morbi nascuntur, sic Dominus nobiscum agit: flagella, quibus nos castigat, ex peccatis nostris manant. Ergo ut percutere desinat, prius ipsum nobis ignoscere oportet. Ideoque finem poenarum fore dicit, quia iniquitatem amplius non imputet. Alii עונה, pro miseria accipiunt, eique finem afferri intelligunt. Qui sensus probe etiam convenit, ac sic eandem rem propheta enuntiabit duobus modis. Idem enim est militiam finitam esse, et miseriis eius finem afferri. Tenendum tamen est illud principium, Deum ab exigendis poenis cessare, ubi placatus est, ut venia et peccatorum remissio semper ordine praecedat tanquam causa. Quanquam iudicio meo verbum נרצה priorem sensum flagitat: quasi diceret sic litatum esse Deo, ut peccata ignoscens et condonans, paratus sit redire cum populo suo in gratiam.

(*Duplicia.*) Bifariam exponitur hic locus. Aiunt enim nonnulli, Quum duplices poenas meritus esset hic populus, duplici gratia ornatum esse, alii, satis poenarum dedisse, quia maiores sumere Deus nolit. Prior interpretatio etsi praeclaram et utilem continet doctrinam: quia tamen textui non convenit relinquenda est. Et prophetam nihil aliud velle constat quam Deum ecclesiae suae miseriis satis superque esse contentum. Ergo qui hic in Hieronymum et alios huius interpretationis autores invecti sunt, eos vellem moderatiores fuisse: nam omnino genuina est: non autem illa subtilior, quod Dominus duplicem gratiam pro peccatis rependat. Summa est, nolle Deum maiores aut diuturniores poenas de populo suo sumere: quia pro paterna sua indulgentia sibi quodammodo displiceat in rigore. Atque hic duplum pro largo et abundanti accipitur. Nec vero existimandum est poenas maiores aut aequales fuisse delictis. Exsecranda enim illorum blasphemia est, qui Deum accusant saevitiae, quasi nimis atroces poenas hominibus infligat. Quae enim sat gravis poena vel minimo peccato infligi posset? Hoc igitur ad misericordiam Dei referendum est, qui plagis modum imponens testatur se plures aut maiores sumere nolle, quasi prioribus fuerit abunde satisfactum, quum tamen multo gravioribus populus ille dignus esset. Patris enim personam sustinet Deus qui filiis condolescens, non nisi invitus ad severitatem trahitur, ideoque libenter ad dandam veniam animum reflectit.

3. (*Vox clamans.*) Prosequitur argumentum quod exorsus erat, atque expressius declarat se missurum populo, quamvis in speciem desperato, ministros consolationis. Simul praevenit obiectionem quae afferri poterat. Tu quidem promittis consolationem, sed ubi erunt prophetae? nam in deserto futuri sumus: unde perveniet ad nos haec consolatio? Testatur ergo desertum impedimento non fore quo minus ista consolatione fruantur. Et *desertum* metaphorice capitur pro vastitate illa quae futura erat. Non tamen nego quin ad iter intermedium alludat propheta. Videbatur enim deserti asperitas reditum intercludere. Promittit ergo, tametsi obstructae essent viae omnes, nec ulla rima pateret, Dominum sibi ac suis exitum per invia facile patefacturum. Alii coniungunt particulam hanc *In deserto* cum membro sequenti, atque ita exponunt: Parate viam Iehovae in deserto. Sed videtur potius vocem inducere propheta, quae palatos et quasi ab orbe habitabili expulsos colligat. Tametsi nihil praeter horrendam solitudinem conspiciatis, tamen haec vox consolationis ex prophetarum ore audietur. Haec enim ad duram illam servitutem referuntur, quam in Babylone subituri erant. Quos vero compellat ista vox? an fideles? minime: sed Cyrum, Persas, et Medos, qui captivum hunc populum tenebant. Hi, quum alieni essent ab obsequio Dei, coguntur populum liberare. Iubentur ergo parare ac sternere viam, ut populus Dei in Iudaeam reducatur. Ac si dictum esset: Ex inviis pervia facite. Hic commendatur vis et efficacia prophetiae istius. Nam Deus servos suos potestate instruens ut homines saevos et rapinis deditos, et tunc Babylonis victores iubeant populo suo reditum conficere, significat nihil fore obstaculo, quo minus sua promissio compleatur: quia velut conductitia omnium opera utetur. Unde insignis affertur consolatio, quum videmus Deum profanorum hominum opera uti in salutem nostram, ad eamque creaturas omnes, quum res postulat destinare. Quod autem via non Iudaeis, sed ipsi Deo paranda esse dicitur, hic etiam testimonium singulare habemus amoris ipsius erga nos: quod in se transscribit quidquid in salutem electi populi spectabat. Non erat autem Domino ambulandum, nec via ulla indigebat: sed nos ita sibi coniunctos esse ostendit, ut quod fit in nostram gratiam, sibi ipsi factum ducat. Quae loquendi ratio frequenter alibi occurrit, ut quum dicitur egressum esse Deum in proelium cum Christo suo: item equitasse per mediam Aegyptum: item sublato vexillo per desertum suos duxisse. Hic locus citatur ab evangelistis, et Ioanni Baptistae applicatur, quasi de ipso haec praedicta sint: nec immerito: fuit enim primarius inter nuntios et praecones nostrae redemptionis, cuius illa e Babylone redemptio typus tantummodo fuit. Et sane quo tempore emersit tristis et squalida ecclesia, deformitas deserto fuit similior quam exsilium babylonicum. Sed voluit Deus apertam in deserto, ubi docuit Ioannes, figuram et effigiem exstare miserae dissipationis, qua totus ecclesiae decor inversus et prope deletus erat. Vere ergo quod hic metaphorice dicitur a propheta, tunc impletum fuit: quia Ioannes in rebus maxime confusis et perditis extulit laetitiae signum. Verum quidem est, eandem vocem editam prius fuisse a Daniele, Zacharia et reliquis: sed quo propior instabat redemptio, efficacius de ea potuit disserere Ioannes: sicuti etiam Christum digito ostendit. Caeterum quia in crasso populo et fere stupefacto paucos tangebat serius dissipationis suae dolor, solitudinem quaesivit Ioannes, ut ipso loci intuitu parum attentos expergefaceret ad spem et desiderium promissae liberationis. Quod vero se prophetam esse negat, ex fine vocationis et doctrinae summa pendet: quia missus non erat ut seorsum fungeretur continuo aliquo munere, sed ut Christo magistro ac Domino audientiam tanquam apparitor faceret. Iam quod de impedimentis tollendis hic dicitur, non inscite ad singulos transfert, nempe quia naturae nostrae pravitas, flexuosi mentis anfractus, et cordis contumacia viam Domino praecludunt, ut vera sui abnegatione se comparent ad praestandum obsequium.

4. (*Omnis vallis.*) Confirmat ac declarat proximam sententiam. Ostendit enim nullas difficultates Domino obstare posse quo minus liberet ecclesiam suam ac restituat, quum ei visum fuerit. Verba haec per modum imperativum commode reddi possent, ut uno contextu iubeat Deus per suos prophetas viam sibi aptari et aequari: sed in re ipsa parum est discriminis. Sufficiat tenere prophetae consilium: Quamvis multae et arduae difficultates sese obiiciant ad salutem ecclesiae arcendam, manum tamen Dei superiorem fore et victricem. Simul notandum est, semper multa impedimenta occurrere, quoties saluti nostrae consulit Deus, vel afflictis vult succurrere, quibus tamen magis illustratur eius gloria. Nos vero nihil iacturae facimus. Nam admirabilem eius potentiam eo magis conspicimus, quum nullae hominum vires aut conatus aut machinationes obsistere possunt, quo minus ad metam suam pertingat. Per montes enim et praerupta loca sic deducit suos, ac si plana omnino via esset. Nec vero dubium est quin *montium et collium* nomine propheta cuiusvis generis obstacula figurate intelligat. Omnia enim molitur Satan, ut salutem nostram impediat. Ergo ubi ad spiritualem redemptionem venitur, his verbis interiora simul atque exteriora impedimenta comprehendi certum est: cupiditates et pravos affectus, ambitionem, stultam confidentiam, impatientiam, quibus mirum in modum retardamur, sed ea omnia Dominus abrum-

pet. Nam quum porrigit manum, nihil nos abducere aut avertere potest.

5. (*Et revelabitur.*) Significat magnificum fore hoc redemptionis opus, ita ut palam Dominus se autorem eius esse ostendat, maiestatemque suam ac potentiam conspicuam reddat. Eam quidem omnibus in locis ac rebus apertissime ostendit: sed potissimum in vindicanda ac liberanda ecclesia id se promittit facturum. Nec frustra, quia liberatio ecclesiae a suis exordiis usque ad Christi adventum incredibilis quaedam fuit orbis renovatio. Atque haec valde opportuna fuit admonitio, quum virtus Dei quam olim exserere solitus fuerat prope exstincta foret, ut vix obscurae scintillae micarent, sicuti in Psalmo (74, 9) dicitur: Signa nostra non videmus etc. promitti novum et memorabile specimen, ex quo sentiant Deum, ubi ad tempus dissimulat, in promptu tamen habere varios auxiliandi modos. Miraculum deinde amplificat alia circumstantia, quia non in Iudaea modo, sed in exteris et longinquis regionibus celebre erit. Nam his verbis *videbit omnis caro*, significat nullas fore gentes quibus non liqueat populi reditum coeleste esse opus, nec Deum frustra per prophetam loquutum esse. Atque in eo perstringit hominum incredulitatem, qui nunquam acquiescunt promissionibus Dei, atque pro fabulis habent quidquid dicitur a prophetis, donec rem ipsam intuiti cogantur cedere. Simul hic docemur quae sit vera ratio corrigendae nostrae incredulitatis: nempe, si nos exerceamus in Dei promissionibus meditandis, et quaecunque earum documenta exhibet, fidem nostram confirment. Sic enim doctrinam ipsam cum experientia coniungere decet. Nam quia frigeret apud nos spectaculum operum Dei, praelucet verbi sui face: deinde ipso effectu veritatem obsignat.

6. (*Vox dixit: clama.*) Hic aliam vocem designat ab ea de qua prius loquutus est. Hactenus enim de prophetarum voce agebat, nunc vocem Dei ipsius intelligit prophetas clamare iubentis. Tametsi vero prophetarum vox sit etiam Dei, cuius organa sunt, (nec enim ex se ipsis loquuntur) tamen haec distinctio necessaria est, ut intelligamus quando iubeat Dominus, quando prophetae et ministri iussa ipsius exsequantur. Et concinna est inter duas voces comparatio, ut discamus non minus reverenter excipere quod afferunt prophetae, quam si tonaret Deus ipse e coelo: quia non loquuntur nisi ex eius ore, et quasi intermedii recitant quod suggessit. Porro haec praefatio de re maxime seria prophetam acturum esse admonet: quia etsi ubique testatur se fideliter de manu in manum tradere quod a Deo accepit: hic tamen quo plus sibi attentionis conciliet, narrat sibi expressa Dei voce praescriptam esse loquendi formulam. Huc pertinet *clamandi* verbum, ac si diceret mandatum hoc clara et sonora voce promulgandum esse, ut penitus afficiat. Iam addita interrogatio pondere non caret. Significat enim propheta non temere se prosilire et iactare quod sibi tumultuario audire visus sit, sed quod distincte certoque edoctus sit, quum animo composito exspectasset. Porro ex re ipsa colligere licet nihil hic esse supervacuum: quia duo praecipua coelestis doctrinae capita breviter tradenda erant. Quamvis fumus sit ac res nihili homo, totaque eius praestantia fallax et emarcida, optimam tamen esse causam gloriandi fidelibus, quia extra se salutem quaerunt: et quamvis in terra peregrinantur, quia tamen se Deus illis per verbum suum coniungit, coelesti felicitate esse praeditos. Necesse enim est, ut nostri exinanitio ad expetendam Dei gratiam nos adducat. Sciebat certe propheta quid docere operae pretium esset: sed hac interrogatione animos magis excitare voluit, ut ostendat, necessario cogi se et alios omnes Dei servos ad proferendam hanc sententiam: nec aliunde initium docendi fieri posse, etiamsi centies rogent, atque inquirant: ut certe nihil unquam proficient, si aliam rationem inire velint. Clamandi verbo non displicet tam libertatem quam perspicuitatem intelligi, quia prophetae non debent obscure susurrare, sed diserta voce pronuntiare quod ipsis mandatur: deinde libere et pleno ore proferre quidquid iussi sunt. Quisquis igitur ad hoc munus vocatur, haec perpetuo in memoriam revocet ac teneat, invicta scilicet libertate utendum adversus omnis generis difficultates, quali et prophetae et apostoli semper usi sunt. Vae mihi, inquit Paulus (1. Cor. 9, 16), si non evangelizavero: necessitas enim mihi incumbit.

(*Omnis caro herba.*) Primo notandum est, non tantum de humanae vitae fragilitate agi, sed longius extendi sermonem, ut quidquid excellentiae sibi inesse putant homines in nihilum redigatur. Comparat quidem David (Psal. 103, 15) foeno hanc vitam, quod emarcida sit et caduca: sed contextus evincit prophetam non modo loqui de externo homine, sed comprehendere animi dotes, quibus maxime homines superbiunt, ut est prudentia, magnanimitas, solertia, iudicium, dexteritas in rebus agendis, quibus sibi videntur praestare supra reliqua animantia, idque melius exprimitur voce חסדו, quam statim subiungit. Vertunt quidam gloriam, alii beneficentiam: mihi magis placuit nomen gratiae, quo intelligo quidquid decus et favorem conciliat hominibus. Interea tamen passiva quoque significatio locum habebit: quasi diceret propheta, Quidquid praeclarum est et laude dignum in hominibus, meram esse Dei liberalitatem. Sic David (Psal. 59, 11. 18) Deum beneficentiae suae appellat, quem agnoscit bonorum omnium autorem, et cuius gratiae fert acceptum quod tam abunde locupletatus sit. Certum quidem est חסד vocari quidquid est in ho-

minibus praestantissimum naturaliter, idque vanitatis damnari a propheta: quia subest tacita antithesis inter communem generis humani naturam et gratiam regenerationis. Nonnulli interpretes ad Assyrios hoc referunt, ac si eorum potentiam, opes, industriam, conatus extenuans, imo pro nihilo ducens propheta terrorem eximeret Iudaeis. Hunc igitur sensum eliciunt: Si vos exanimant hostium vires, memineritis carnem esse, quae sua infirmitate statim concidit. Sed eorum error paulo post ex contextu refellitur, ubi propheta diserte ad Iudaeos ipsos accommodat. Diligenter vero tenendum est, totum hominem cum suis facultatibus flori conferri, in quibus tantopere sibi placere solent. Nam de fragilitate humanae vitae satis vulgo persuasi sunt omnes, de qua profani scriptores amplissime disputarunt. Sed in evellenda fiducia quam homines ex falsa persuasione sapientiae concipiunt, multo plus est difficultatis: si quid enim aut scientiae, aut industriae habere se praeter alios putent, merito se gloriari arbitrantur. At nihil tam excellens in homine esse ostendit, quod non cito marcescat ac pereat. Videtur autem propheta correctionem quandam veluti per ludibrium subiungere, *Quasi flos campi:* plus enim quiddam est flos quam herba. Est igitur concessio, quod tametsi speciem aliquam prae se ferunt homines, tanquam in agris flores, qui tamen refulget decor protinus interit atque evanescit, ut frustra hoc fallaci et inani splendore sibi placeant vel applaudant.

7. (*Exaruit herba.*) Posset hoc quidem de agrorum pulchritudine intelligi, quam venti unius impetus deformat, sicut dicitur Psalmo 103 (v. 15 sq.). Nam ventum alibi vocari Dei spiritum scimus. Mihi tamen magis probatur similitudinem aptari praesenti causae: quia alioqui obscurior fuisset eius ratio. Exegetice ergo exprimit propheta quorsum illud pertineat, homines cum sua gloria nihil aliud esse quam herbam: nempe quia spiritus Dei repente uno flatu omnes absumet. Sic autem resolvi debet oratio: Utcunque vigeant homines praeclaris dotibus ornati, simul ac flaverit Dei spiritus, sentient se nihil esse. Nam quod se inebriant mendaci confidentia, inde contingit, quia non prodeunt in Dei conspectum: sed quo sibi libere adulentur, abdunt se in latebras. Ergo ut fatua erroris dulcedine fallere se desinant, eos ad Dei praesentiam trahit propheta, et concedit florere quidem in speciem, quum se a Deo subduxerunt: verum simul atque Dominus flatum emiserit, interire omnem illum vigorem et florem putrescere. At videtur officium adscribere spiritui Dei quod ab ipso longe alienum est: eius enim vis est renovare faciem terrae. Si vero Dominus spiritum substrahat, omnia in nihilum rediguntur. Hic longe diversa praedicat Isaias, ac pugnare videtur cum Davide (Ps. 104, 30). Sed absurdum non est virtute spiritus omnia reparari: atque rursus eadem in nihilum redigi quae prius aliquid esse videbantur. Nihil enim sumus nisi in Deo. In eo autem ut incipiamus aliquid esse, ante convinci oportet nostrae vanitatis, ut eius probe conscii simus. Propterea Dominus efflat in nos, ut nos ex nobis ipsis nihil esse intelligamus. Iam vero ut scirent omnes prophetam non loqui de alienigenis, sed de populo ipso qui Dei nomine gloriabatur, subiunxit populum foenum esse. Existimassent enim Iudaei se antecellere et dignitate aliis praestare, ideoque a communi aliorum sorte eximendos: eos igitur proprie ac nominatim compellat, ne quid sibi prae aliis arrogent. Quasi diceret prudenter eos facere, si inopiam suam reputando omnem sui fiduciam abiiciant. In summa, quum propheta consolationis mentionem fecisset, ostendit quomodo sint homines ad eam praeparandi: nec enim eius capaces esse, nisi prius in nihilum redigantur. Emolliri ergo duritiem nostram, deiici altitudinem et prosterni, pudefieri iactantiam, domari animos nostros atque humiliari necesse est, si cum aliquo fructu consolationes percipere velimus, quae nobis a prophetis Dei iussu afferuntur.

8. (*Arescet herba.*) Repetitio haec iterum ad exinaniendam carnis gloriam subiicitur: simul tamen consolationem optimam in se continet, Deum scilicet ubi suos deiecit statim ipsos erigere ac reficere. Talis igitur est contextus: Foenum quidem marcescit atque interit, sed verbum Domini in aeternum manet. Haec sola consolatio nobis reliqua est, postquam intelleximus quam inanes et vacui simus bonorum omnium, quam fluxa et caduca sit carnis nostrae gloria, ut verbo Domini, quasi porrecta manu, erigamur. Fragiles nos esse et caducos, sed stabilem atque aeternum esse sermonem Domini: denique vitam, quae in nobis deficit, aliunde offerri. Hic tota evangelii summa comprehenditur paucis: constat enim agnitione nostrae miseriae, inopiae ac vanitatis, ut vere humiliati confugiamus ad Deum, a quo solo in integrum restitui nos oportet. Ne ergo exanimentur homines aut frangantur, qui nuditatem suam et vanitatem norint, quia aeternum Dei verbum iis proponitur, quo abunde fulciri ac sustentari possunt. Docemur praeterea non aliunde petendam esse consolationem, quam ab aeternitate, quae non alibi quam in Deo quaerenda est, quando nihil reperietur in terra firmum aut stabile. Nihil enim magis insipidum quam acquiescere in statu praesenti, quem evanidum cernimus. Fallitur autem quisquis solidam felicitatem se adipisci posse sperat, donec ad Deum conscenderit: quem ideo scriptura aeternum vocat, ut sciamus vitam ab eo nobis fluere: sicuti hac lege nos sibi filios adoptat, ut faciat suae immortalitatis consortes. Sed parum id prodesset, nisi ratio eius quaerendi nobis ostende-

retur. Proponitur ergo verbum, a quo nullo modo deflectendum est: nam si vel minimum aberremus, miris labyrinthis implicabimur, nec ullam extricandi nostri rationem inveniemus. Aeternum autem dicitur verbum, non in se tantum, sed in nobis ipsis: quod praecipue notandum est, quoniam nulla alioqui ad nos consolatio redire posset. Atque sic Petrus, optimus huius loci interpres, eum nobis accommodat (1 Ep. 1, 23 sq.), quum nos hoc semine incorruptibili regenerari dicit: hoc, inquam, verbo quod praedicatur. Unde colligimus quod nuper dixi, vitam mortuis paratam esse, qui ad canalem sibi propositum sitibundi accedent: quia virtus in Deo abscondita per verbum nobis manifestatur.

9. (*Ascende in montem.*) Pergit in eodem argumento. Nam quum prius prophetas se daturum promiserit Dominus, qui populi tristitiam et metum promissionibus levarent, nunc iubet eandem consolationem latius spargi: quia per totam Iudaeam velit gratiam suam diffundere. Prius Ierosolymae et Sioni spem dederat faustae huius legationis: nunc eandem vocem per alias urbes spargi et resonare iubet, atque hoc consilio clamorem attolli, et ex edito loco publicare praecipit. Quanquam autem Sionis et Ierosolymae nomine idem intelligit, emphatica tamen est repetitio: quoniam admonet non alia de causa praecellere urbem unam aliis omnibus, nisi quia illic Deus sanctuarium sibi delegit. Annuntiatricem porro vocat, quia illic ex legis praescripto erudiebantur sacerdotes et levitae, qui toti populo magistri forent, suaque opera propagarent salutis doctrinam. Interea notandum diligenter hoc elogium est, quo ecclesiam suam insignit Deus, ne certa discretionis nota careat. Neque enim censeri ecclesia meretur, ubi non personat coelestis doctrinae praedicatio. Quo sensu etiam vocatur a Paulo columna et firmamentum veritatis (1. Tim. 3, 15). Etsi enim Deus per se et absque hominum ministerio regere nos posset, has tamen ecclesiae suae partes mandavit, et apud eam deposuit inaestimabilem verbi sui thesaurum. Qua etiam ratione alibi dicetur piorum omnium mater. Unde sequitur, nihil magis praeposterum esse et absurdum, quam a mutis idolis iactari ecclesiae nomen, ut fit in papatu. Monemur etiam, non ideo coelitus doceri ecclesiam, ut sibi intus et occulte sapiat, sed ut promulget quod didicit. Ad haec liberam et intrepidam iniungit gratiae promulgationem, ne prophetae et doctores quasi de re ambigua timide verba faciant: sed ostendant constare sibi plenam eorum certitudinem quae promittunt, quia probe conscii sint Deum, qui mentiri non potest, sibi esse autorem. Iubet autem e Sione prodire gratiae suae testes, qui totam Iudaeam gaudio repleant. Ubi dicit *ecce Deus vester*, complectitur hac loquutione summam nostrae felicitatis, quae in sola praesentia Dei consistit. Bonorum enim omnium cumulum secum affert. Quod si absit, nihil nobis miserius aut infelicius esse potest, et quamvis affluant bona omnis generis, tamen si abalienati simus a Deo omnia nobis in exitium verti necesse est. Porro ex circumstantia notandum est, nihil magis fidei esse contrarium quam ad praesentem rei aspectum exigere quae Deus annuntiat per prophetas suos, quibus tunc obmutescere necesse fuisset, nisi ut ipsi mentes extulerant supra mundum, ita praediti invicta magnitudine et constantia ausi fuissent alios secum attollere, ut in rebus desperatis bene sperarent. Et sane ubi praevalent impii, adeoque ipsa impietas, quo magis ubique trepidatur et quo miserior videtur ecclesia, eo magis extollere convenit gratiam Dei, eiusque praesentiam demonstrari fidelibus.

10. (*Ecce Dominus Iehova.*) Brevem illam sententiam pluribus exornat, quoniam opus habebat aliqua explicatione. Et demonstrandi adverbium iterum usurpat certitudinis causa, quo plus fiduciae addat bonorum animis. Planius igitur ostendit quantum nobis conferat praesentia Dei: ac primo quidem venturum ipsum dicit cum fortitudine, eaque minime otiosa, sed cui effectus ita coniunctus est quem sentiamus. לו vertunt ex se ipso: si quis ad verbum malit vertere: Est potens, vel regnans sibi. Significat autem Deum sibi sufficere, nec cuiusquam auxilio indigere. Idem clarius repetit per vocem mercedis et operis. Nam hebraico more rem unam bis dici satis tritum est. Merces autem dicitur non meritis debita, sed iustitia Dei, qua se remuneratorem esse testatur omnibus qui vere et ex animo eum invocant. Atque hoc valere nomen שכר noverunt omnes linguae hebraicae mediocriter periti. Summa est, Deum non venturum ut spectetur a nobis otiosus, sed ut virtutem suam exserat: eamque ipsi experiamur: adeoque pro voce operis non male quadraret effectus. Multi subtilius exponunt, atque pueriliter philosophantur in verbis operis et mercedis: ac si opus meritum esset, cui rependitur merces: quum propheta nihil minus spectarit. Idem enim repetit, ut iam dictum est, atque fructum adventus Domini declarat, quem maximo suo bono percipient fideles.

11. (*Sicuti pastor.*) Hoc versu declarat quale sit illud Domini opus. Nam quum varie, imo innumeris modis operetur, poterat suspensus haerere auditor quidnam aggredi vellet Deus: ita generalis doctrina minus fuisset ad spem erigendam efficax. Etsi autem non enumerat singulas partes, breviter tamen admonet Deo fore propositum ecclesiam suam fovere et tueri. Propterea eum comparat pastori: quo nomine immensum eius erga nos amorem exprimit: quod se eo demittere non recuset, ut pastoris munere erga nos fungatur. Alibi et nuper

etiam descripsit terribili potentia instructum ad populi sui defensionem, quod iterum mox repetit. Hic personam magis amabilem tribuit, ut suaviter quiescant fideles sub eius custodia. Iam quamvis sub gregis nomine designet electum populum, cuius regendi curam susceperat, monemur tamen non aliis Deum fore pastorem, nisi qui modestia et mansuetudine oves et agnos imitabuntur. Propterea conditio gregis notanda est. Nec enim vult pascere feras indomitas, sed agnos. Exuenda proinde est ferocia nostra, ut nos cicurari patiamur, si velimus in ovile, cuius se custodem fore promittit Deus, aggregari.

(*Portabit.*) His verbis exprimitur singularis Dei indulgentia, quia non modo in totum gregem communi amoris affectu ducitur, sed prout quaeque ovis imbecilla fuerit, sollicitudinem in ea curanda, et humanitatem in fovenda, et tolerantiam in ferenda declarat. In quo nihil omittit quod ad officium boni pastoris pertineat. Singulae enim oves pastori inspiciendae, ut illis pro cuiusque captu consulat: praesertim sublevandae sunt si debiles nimium fuerint. Summa est, Deum in suis gubernandis mitem, humanum, placidum, et misericordem fore, ut imbecilles quoque minime urgeat ultra modulum suae facultatis.

12. (*Quis mensus est.*) Postquam de amica Dei sollicitudine disseruit in populo suo tuendo, nunc eiusdem potentiam praedicat, eamque quibus potest encomiis extollit, quae tamen nos minus afficerent, nisi attenti essemus ad consilium prophetae. Primo intuitu putarent imperiti congeri mutilas sententias a propheta, quod frigidum esset. Atqui si finem spectemus, tempestive Dei potentiam splendida oratione exornat, quae vera est fidei nostrae fultura, ne dubitemus facturum esse quod pollicitus est. Non abs re dicit Paulus (Rom. 4, 20) Abraham minime haesitasse, quia Deum, qui promiserat, statuit potentem esse ad fidem verbis suis praestandam. Quo etiam sensu alibi (2. Tim. 1, 12) de se testatur: Scio cui crediderim: potens est Deus servare depositum meum. Eodem tendit illud Christi, Pater qui vos mihi dedit, maior omnibus est (Ioh. 10, 29). Ergo quia nobis assidue cum diffidentia luctandum est, multisque machinis nos impetit Satan, ut fidem apud nos obtineant Dei promissiones, potentiae eius laudem quam meretur tribuere operae pretium est. Iam quia incredibilis erat populi restitutio, pias mentes attolli supra mundum necesse fuit, ne Dei gratiam alligarent humanis mediis. Videmus ut non simpliciter doceat propheta Deum esse coeli et terrae opificem: sed quidquid recitat de immensa eius virtute ad praesentem causam accommodet, sicuti ad usum quoque nostrum hodie pertinet. Quum nobis aliquid adversi contingit, salus nostra abscondita est, ac veluti interposita nube potentia Dei obscuratur: haeremus attoniti, ac si a Domino destituti ac neglecti essemus. Ne quid igitur hic vulgare dici arbitremur: quia si bene insideret animis nostris haec persuasio potentiae Dei, nunquam ita agitaremur, neque nos adversae calamitates ullae perturbarent. Huic potentiae, ut dictum est, innixus fuit Abraham, quo secure posset amplecti quod alioqui incredibile erat. Ideo affirmat Paulus ipsum sperasse praeter spem: posse enim facere Deum sibi persuasit quae dixerat, nec fluctuatus, aut animo debilitatus est. Docemur ergo oculos attollere supra hunc mundum, ne ex specie rerum iudicemus, sed futurum statuamus quod a Deo dictum est: quod omnia in eius arbitrio posita sint. Haec persuasio quum necessaria sit omnibus, tum vero Iudaeis ea maxime opus fuisse merito dixi. Urgebantur enim a potentissimis hostibus, praeclusi erant aditus, nulla spes libertatis erat: nihil undique apparebat praeter vastam et horridam solitudinem. Quamobrem frustra ipsis allata fuisset consolatio, nisi moniti a propheta mentes in coelum extulissent, totumque animum suum, praetermissa rerum specie, in potentiam Dei unice intendissent. Dum mensuras nominat, quibus homines in minimis rebus utuntur, accommodat sese ruditati nostrae. Sic enim nobiscum Dominus balbutire solet, atque similitudines mutuari a rebus quae nobis usitatae sunt, quum de maiestate sua loquitur: ut melius magnitudinem eius et praestantiam rudes et angustae mentes percipiant. Facessant igitur omnes crassae de Deo imaginationes: quoniam magnitudine sua absorbet omnes creaturas, ut nihil prae ipso sint coelum, terra, mare, et quidquid in eis continetur, tametsi immensa eorum magnitudo sit.

13 et 14. (*Quis erudivit.*) Nunc de sapientia Domini idem subiicit propheta, quod de eius bonitate et potentia docuerat. Ac notanda est connexio, quia sicuti maligne Dei virtutem restringit carnis sensus ad terrena media, sic perperam incomprehensibile eius consilium humanis rationibus subiicit. Donec emineat Deus supra omnes creaturas, multa sese ingerunt quae cursum operum eius impediant. Ergo si ex nostra opinione iudicium facimus, obrepent protinus variae dubitationes. Sic quoties non apparet quomodo hoc vel illud facturus sit Deus, an futurum sit ambigimus, quia impossibile videtur quod rationem nostram exsuperat. Ergo ut nostrae infirmitati potentiam Dei opponere convenit: sic audaciam nostram compescere debet incomparabilis eius sapientia. Quaerens an quis aptaverit vel direxerit spiritum Dei, significat non opus fuisse magistro qui praeiret, vel de rebus incognitis eum moneret. *Spiritum* autem pro ratione, iudicio, vel mente accipit. Mutuatur enim similitudinem ex hominum natura, quo magis se illis

accommodet: nec mihi videtur hoc de spiritu essentiali Dei intelligendum esse. Eandem vero rem pluribus modis enuntiat propheta: ut sciamus nihil esse homine stultius, quum audet se in coelum evehere ut opera Dei suo ingenio scrutetur vel aestimet. Hic igitur magis ac magis hominum audaciam et temeritatem comprimere voluit Isaias. Paulus in eundem finem hoc testimonium citat (Rom. 11, 34), ut scilicet ab inscrutabili illo Dei consilio arceamur. Deus enim de sua sapientia disquiri non vult, nisi sobrie, et quoad expedit. Unum hoc discrimen est, quod Paulus spirituale evangelii ministerium humano ingenio comprehendi posse negat, propheta autem in genere commendat Dei providentiam. In utroque tamen humiliari nos oportet, et sensus omnes nostros ad obsequium captivos offerre. Quidquid enim habemus rationis aut luminis merae sunt tenebrae, donec a Christo illuminemur.

15. (*En gentes.*) Si mentem prophetae cupimus assequi et haec cum fructu legere, tenendum est (quod nuper attigi) eius consilium. Neque enim ex abrupto celebrat Dei magnitudinem: sed eam pro circumstantia praesentis causae quantum potest extollit. Ut sciant Israelitae unum hunc clypeum sufficere ad se protegendos, modo Deum habeant propitium, nullos mundi conatus, furores, impetus esse metuendos: atque ita discant se recipere in Dei tutelam. Nisi enim penitus fuisset hoc illis persuasum, in singula momenta variae oriebantur desperationis causae. Idem ergo prosequitur argumentum Isaias, nihili esse omnes gentes ac populos dicens, si cum Deo comparentur: quia solo flatu discutiet instar pulvisculi omnes terrae incolas. Nam ut nimium proclives sumus et perperam ingeniosi ad captandos diffidentiae praetextus, quidquid a Satana obiicitur saluti nostrae adversum fingimus viam Deo obstruere. Hoc vitium ut corrigat propheta, creaturas omnes nihili esse admonet coram Deo, omnesque populos paucis et exiguis aquae guttis esse similes. Unde colligimus nihil magis esse praeposterum quam efferre creaturas ad minuendam potentiam Dei, quae suprema omnium ut est ita agnosci debet.

16. (*Libanus.*) Id est: si Deo sacrificandum sit pro dignitate, nec totus Libanus, nec ferae quae illic pascuntur ad sacrificium sufficient. Variis loquendi formis inculcat hanc Dei potentiam: ut de ea persuasi homines creaturas et omnem earum vim nihil morentur. Quanquam videtur consulto propheta de cultu Dei agere, quo lectores ad maiorem eius reverentiam adducat: quasi diceret: Tu scilicet Dei virtutem metiri audebis tuo sensu, ad quem rite colendum instructus non eris, etiamsi quidquid est in Libano animalium et lignorum coacerves? Hinc colligunt nonnulli neminem posse sacrificiis Deum promereri. Quod quidem verum est: sed spectandum est consilium prophetae, sicuti iam dictum est, ut ad maiorem fiduciam Iudaeos animet, omnia nihili prae Deo esse ostendit.

17. (*Omnes gentes.*) Repetit quod dixerat, in manu et arbitrio Dei esse simul ac visum fuerit abolere cunctas gentes: imo dum permanent in suo statu, coram eo censeri quasi nihilum. Sed absurdum videtur quod gentes nihil esse dicit: quoniam creatae sunt a Deo, ut aliquid essent. Respondeo, hoc dici per comparationem: quando ea est pravitas humani ingenii, ut obscuret Dei maiestatem, atque ea extollat quae Deo cedere debuerant. Quum ergo ad certamen illud ventum est, secure pronuntiare possumus, nihili esse quidquid cum Deo comparatur. Nec loquitur simpliciter Isaias de hominum natura, qualis a Deo condita est: sed eorum superbiam deiicere ac comprimere vult quum adversus Deum sese efferre audent. Scimus enim nos non posse nisi in Deo consistere, in quo solo vivimus (ut ait ille [Act. 17, 28]) movemur et sumus. Homine nihil vanius, ac si cum vanitate (ut inquit David [Psalm. 62, 10]) appendatur, ea etiam vanior futurus est. Eodem modo Isaias gentes non tantum nihil, sed minus quam nihil esse praedicat, quo magis earum imbecillitatem et vanitatem demonstret.

18. (*Cui igitur similem fecistis Deum?*) Iudaeis ab alia quoque tentatione non leve periculum erat: quia credibile erat Assyrios et Chaldaeos non absque eorum ope tot victoriis potitos esse. Hinc colligere promptum erat, quid nobis prodest peculiari Dei cultu differre ab omnibus populis, quum propitio et favente coelo militent hostes nostri, nihil auxilii nobis a Deo quem colimus affulgeat? Nec vero dubium est quin exsulibus insultaverint increduli, sicuti patet ex aliis locis. Ne ergo ob cladem acceptam concideret inter Iudaeos vera religio, exsurgit Deus, sibique gravem iniuriam fieri proclamat, si rebus adversis fracti fideles ad idola et gentium superstitiones declinent. Ita eos confirmat in promissionum fide, ne poenarum quas sustinent insultu labascant. Nec vero alloquitur, ut prius monuimus, homines tantum suae aetatis, sed posteros: quibus durius futurum erat certamen cum gentium ludibriis, quarum futuri erant captivi, deinde etiam cum malis exemplis et consuetudine. Nam quum profanis gentibus permixti quotidie cernerent multas pietatis corruptelas, difficilius fuit constanter perstare. Ergo ne quid stultae opinionis conciperent, quod falsorum deorum cultoribus prospere cederent omnia, huic vitio propheta occurrit, et admonet Deum quem ipsi et patres eorum coluerunt, non esse cum diis gentium comparandum. Hi enim ab hominibus creati, auro aut argento, ligno aut lapide constabant, Deus autem

omnia creavit. Iniuriam ergo fieri Deo summam, non tantum si eius maiestas cum rebus nihili conferatur, sed etiam nisi supra omnes angelos, et quidquid censetur divinum longe emineat. Quum Paulus utitur hoc testimonio adversus idololatras, aut saltem verba prophetae recitat (Act. 17, 29), non detorquet a genuino sensu. Hinc quidem colligit praeposterum esse si Deo imaginem aliquam affingamus. Propheta vero sic a diffidentia revocat Iudaeos, ut simul superstitiones gentium condemnet, atque alienissimum a Deo esse ostendat aut pingi, aut effingi. Unde apparet Pauli doctrinam probe cum ista convenire. Postquam enim propheta Dei potentiam immensam esse ostendit, quum vel pugillo omnia comprehendat, infert tandem, *cui* ergo me similem facietis? nam quaecunque effigies exprimatur, nihil mihi affine vel simile habitura est. Utilis doctrina et digna observatu. Nam si vel unicus hic locus exstaret, sufficeret omnino ad refutanda figmenta, quibus se deludunt papistae, quum sibi licere volunt externis figuris repraesentare Deum. Negat propheta imaginem posse ex mortua materia confici, quae Dei gloriae conveniat. Palam idola reiicit, necdum loquitur de ipsorum cultu, sed quod ea fabricare et erigere per se coram Deo exsecrandum et detestabile sit. Scriptura vero huiusmodi testimoniis referta est. Moses (Deut. 4, 12) populum ad hoc vitium proclivem monebat: Effigiem nullam aut formam vidisti in monte, vocem tantum audiisti. Vide ergo et attende ne deceptus ullam imaginem tibi fabrices. Ergo ad cognoscendum Deum non debemus ipsum pro nostra libidine effingere, sed confugere ad verbum, in quo viva ipsius imago nobis proponitur. Ea communicatione contenti ne quid amplius ex nobis ipsis audeamus. Aliae enim viae aut rationes, quemadmodum simulacra et imagines, nos ad vanitatem et mendacium, non ad veritatem instituent, sicut praeclare docet Ieremias (10, 8): Eruditio vanitatum, lignum. Et Habacuc (2, 18), Mendacium est conflatile eius. Quod autem Dominus interdum sese leoni, urso, homini, aut aliis rebus comparat, nihil ad imagines, ut papistae arbitrantur: sed iis similitudinibus aut humanitas Dei et clementia, aut severitas et ira, et alia eiusmodi exprimuntur. Nec enim aliter Deus sese nobis patefacere potest, nisi ex similitudine rerum quas novimus. In summa, si Deo simulacrum erigere aut statuere liceret, hoc commune haberet cum diis gentium, nec stare posset haec prophetae sententia.

19 et 20. (*Artifex.*) Quia magna vis est publici consensus, et quidquid multitudini placet pro lege ducitur: contra hunc errorem fideles munit propheta. Est igitur occupatio in his verbis, ne Iudaeos terreat, quod gentes certatim studia sua conferant idolis fingendis, quia hoc modo alii alios fallaciis illaqueant: interea in amentiam totius mundi invehitur, quod tanto fervore omnes ad superstitionem ferantur, et sibi quisque magister sit in fingendis idolis. Concludit nullum genus hominum ab isto crimine purum esse: divites simul et pauperes reos ac convictos teneri. Divites enim conflare deos ex auro vel argento, pauperes ex ligno selecto. Unde ostendit mira insania abripi cunctos homines: qui, tametsi desint ipsis facultates, tamen eximium aliquid habere expetunt pro deorum cultu. Volunt enim homines praesentem habere Deum: atque hoc initium et fons idololatriae est: quia Deus per simulacrum nobis non adest, sed per verbum suum et spiritus virtutem. Quamvis autem et gratiae suae et bonorum spiritualium imaginem nobis obiiciat in sacramentis, non alio tamen spectat, quam ut sursum ad se nos invitet. Interea caecorum hominum ineptias propheta perstringit, quod in idolis concinne ornandis plus quam industrii sint et curiosi.

21. (*An nescitis.*) Postquam derisit gentium stuporem et insaniam propheta, ad Iudaeos sese convertit. Ut enim omnes ad superstitionem proclives sumus, ita facile labimur, quum nobis exemplum aliquod ob oculos positum est. Quum autem Iudaei in exilio Babyloniis permixti essent, quotidie foedissima idololatriae exempla cernere coacti, poterant abripi ad impiam imitationem. Praevenit ergo in tempore Isaias, atque admonet ne talium rerum conspectu moveantur. Rogat annon edocti sint, atque didicerint quis sit Deus? Putant plerique interpretes idem et unum hic repeti: liquere scilicet ex mundi fabrica nihil minus esse consentaneum quam in ligno et lapide, auro et argento Deum quaerere. Sed duo esse membra licebit colligere ex contextu. Si pergeret in obiurgandis gentibus, testes non alios produceret quam coelum et terram. Sed quia Iudaeos alloquitur qui familiariter ex lege edocti erant, ad eos coarguendos testimonia distincte profert tam ex naturae ordine, quam ex voce ipsa Dei: ac primum quidem generaliter quaerit an ignorent? Duos postea modos subiicit, quibus verum Deum a falsis discernere oportuerat. Prior est ex verbi auditu. Ideoque diserte exprimit: An non vobis annuntiatum est? an non audistis? Posterior est ex pulcherrimo hoc theatro, ubi sursum et deorsum refulget Dei gloria. Si ad exteros et profanos homines fuisset sermo, contentus hac secunda demonstratione fuisset: sicuti etiam a Paulo factum videmus. Nam quia cum Lystrensibus negotium erat, ad quos nulla pervenerat notitia coelestis doctrinae, naturalibus tantum argumentis utitur: quia Deus dans pluvias et tempus serenum, se ἀμάρτυρον minime reliquerit. Propheta autem apud Iudaeos de vera pietate disserens legem omittere minime debuit, quae bis inexcusabiles

reddebat si ea posthabita cum incredulis se profanarent. Neque enim solum oculorum intuitu convicti erant, sed aurium quoque sensu, quas Deus assidue verberabat legis suae praedicatione. Quia igitur ab uberibus matrum simul cum lacte imbiberant veram notitiam Dei, et longa temporum serie a patribus edocti erant, merito exprobrat propheta nimis ingratos et perversos fore, si profectu apud eos careat tale adiumentum. Nam quod dicit *a principio*, vel iampridem, huc pertinet, non modo a pueritia educatos fuisse in puro Dei cultu, sed per continuas aetates viguisse in gente illa doctrinam quae eos non sineret errare si modo essent attenti: perinde ac si diceret, non habetis novitium aliquem Deum, sed eum ipsum qui se Abrahae, Mosi, caeterisque patribus ab initio patefecit. Et certe non parva hinc confirmatio accedit, quod vetustas doctrinae nobis constat, quae per tot saecula inter fideles continuata est. Non quod sola ad fidei certitudinem sufficiat antiquitas (quia ex opposito gentibus promptum fuisset obiicere non minus vetustas suas esse superstitiones) sed quum ab initio abunde sancita fuisset legis autoritas, et testatus fuisset Deus a se esse profectam, accessit ex longo usu non parva confirmatio, quum scirent posteri traditam sibi fuisse a maioribus religionis formam, quae abiici non poterat sine turpi defectionis nota. Tali igitur exordio et progressu dubitatio omnis facile tollitur. Una vero et eadem nobis hodie fides cum patribus, quum eundem nobiscum Deum, patrem Domini nostri Iesu Christi agnoverint. Idem enim sermo, eadem promissa, idem finis, piis omnibus proposita sunt. Quod dicit, *ex fundamentis terrae*, synecdochica est loquutio: pars enim mundi pro toto accipitur. Deus autem hunc mundum veluti speculum proposuit hominibus, ut ex eius aspectu maiestatem ipsius agnoscerent: ut sit viva imago rerum invisibilium, sicuti fusius disserit Paulus primo ad Rom. cap. (v. 20). Excusatione igitur caret eorum ignorantia: nec enim sibi incognitum fuisse Deum causari possunt, qui se tot modis patefecit. Et certe magis arrogantia et fastu quam ignorantia peccant homines. Despiciunt enim Deum sese palam offerentem ac plane loquentem, in creaturis rebusque vanissimis occupantur. An vero talis contemptus excusationem meretur? an non digni sunt qui excaecentur, atque Dei loco figmenta sua adorent: sicuti fere omnibus videmus accidisse? Iusta profecto et digna tanto fastu haec poena est. Quod si huic notioni, qua per creaturas imbuimur, accedat etiam doctrina verbi, multo minus excusandi sumus. Utrumque igitur coniunxit Isaias, ut bis damnandos esse Iudaeos ostenderet, nisi de potentia Dei et bonitate edocti confiderent.

22. (*Is sedet.*) Persequitur idem argumentum, quamvis ratione dissimili, magnificentiam Dei atque potentiam extollens. Quorsum id faciat prius attigimus: quia scilicet adeo propensi ad diffidentiam sumus, ut occasione vel minima vacillemus: ideo pluribus inculcare cogitur propheta, ut infirmos ac labascentes animos in fiducia Dei contineat. Ante quidem de mundi creatione loquutus est: nunc vero ad perpetuam gubernationem descendit: quia non uno tantum momento manum suam exseruit Deus ad creandum mundum, sed in eo conservando non minus efficaciter eam profert. Atque hoc notatu dignum est: quia frigida speculatio esset, Deum sentire mundi autorem, nisi ad tuendum eius statum semper extenta esset eius manus. Hoc intelligit propheta sedendi verbo, terram non manere suo loco stabilem et fixam, nisi quatenus sustinetur Dei virtute. Nam sessio metaphorice tantundem valet atque imperium. Terrae vero incolas locustis comparans, admonet Deum minime includi his angustiis, quia ne coeli quidem ipsum comprehendunt: ut discamus, quoties fit Dei mentio, nihil de incomprehensibili eius gloria terrestre vel humanum concipere. Caeterum docet haec similitudo quam ridicula sit hominum caecitas dum nihil non sibi arrogant: quia tantundem proficiunt suis iactantiis, ac si minutae quaedam bestiolae, quales sunt locustae, saltando se efferrent. Atqui mox necesse est eas in terram recidere.

Expandit quasi tentorium. Eadem forma loquendi utitur etiam David (Psal. 104, 2): agit autem uterque de coelorum aspectu et expansione respectu nostri. Nec enim intelligunt Deum expandere coelos, ut in iis habitet, sed ut nobis potius detur sub iis habitandi locus. Ut enim sustinemur terra, ita coelis contegimur, quo sartam et tectam undiquaque mansionem habeamus. Verum hae similitudines multum extenuare videntur dignitatem rei de qua propheta concionatur, quum tamen ipsam pro viribus extollere atque illustrare velit. Quid enim cortina? quid tentorium? Respondeo, has similitudines valere nihilominus ad amplificationem rei. Perinde enim est ac si diceret: Tam facile a Deo extendi coelum, quam ab homine cortinam. Et unicuique considerandum relinquit, quantum differant coeli a cortina, et quanta sit eorum magnitudo. Nemo enim est cui hoc satis perspicuum non sit. Denique subest antithesis inter tabernacula, quae laboriose magnis impensis et longo tempore exstruunt homines, quae tamen vix ad centum pedes assurgunt: et immensam coelorum altitudinem solo Dei nutu dispositam, quae satis clare demonstrat qualis et quantus sit artifex.

23. (*Redigit potentes.*) Pergit in celebranda Dei providentia, qua totus quidem orbis, sed humanum genus specialiter regitur. Nuper attingere coepit, Deum non ita mundum condidisse ut postea for-

tuito regi sineret, sed curam gerere eius servandi, iusque et dominationem retinere. Sed quia humanum genus propius respicere dignatur, ideo hanc partem deligit propheta, in qua eius providentiam commendet. Summa quidem est, quaquaversum patere eius imperium, ut omnia suo arbitrio moderetur et gubernet: sed quod maxime erat utile cognitu, in ipsa hominum vita praesentissimae Dei virtutis illustres notas docet conspici: imo generali doctrina non contentus speciem in medium proponit, qua magis expergefieri nos decet. Quidquid vulgo ignobili accidit, quasi minus spectatu dignum vilescit ac praeterit. Regna autem, et monarchias, vel homines summa dignitate praeditos e sublimi decidere, quaedam videtur esse terrae concussio: scite propheta talibus documentis nos excitat. Principes certe et magistratus a communi sorte exempti nec communibus hominum miseriis obnoxii esse videntur. Splendore enim suo omnium oculos et mentes perstringunt: ipsi vero prorsus hebetantur. Ideo potissimum illos nominat propheta, atque in nihilum a Domino redigi pronuntiat. Quod si adversus magnates et principes tantum potest Dei manus, quid de vulgo censendum est? an non etiam pro arbitrio suo promiscua multitudine utetur, et quovis impellet? an non ei vires et animi robur, sicuti visum erit, aut dabit aut adimet?

24. (*Perinde ut non plantati.*) Tametsi particula אף significet Etiam: tamen huic loco magis convenit quod reddidi Adeo ut. Itaque simplex erit sensus: Adeo ut dicas plantatos non fuisse, nec seminatos. Amplificatio autem est eius quod prius dixerat. Funditus enim deleri principes atque evelli ostendit, ut ne vestigium quidem ipsorum reliquum sit, ac si nunquam exstitissent. Quamdiu statum suum retinent, sic firmi videntur ut nullo adverso casu deiici possint. At eiusmodi conversiones accidunt quae deleant nomen ipsum et memoriam, ut dicas nunquam exstitisse: idque non tantum hominibus, sed etiam florentissimis regnis accidisse videmus. Quum igitur graves ruinae totidem sint formidabilis potentiae Dei signa, discamus non inniti fallacibus terrae fulturis, sed utcunque suppetant copiae aut vires, ab ipso pendeamus. Neque enim, ut blaterant profani homines, mundum instar pilae versat Deus, quasi eum delectet hic ludus: sed ut quisque in sublime evectus est, se insolenter iactando finem non facit, donec se praecipitet, ut semper appareant eius iudicia. Unde etiam monemur perperam adscribi fortunae vel aliis causis varios rerum eventus. Nec enim Deus momentaneus creator fuit, qui curam operis sui statim abiiceret: sed assidue manum admotam habet, ne quid nisi eius arbitrio et voluntate agatur. Quum igitur variae in mundo accidunt mutationes, quum fluxa et caduca esse videmus quae firma et fixa esse putabantur, mentes nostras ad summam illam Dei providentiam convertamus.

(*Atque etiam flavit.*) Hinc ostendit quam levia sint et inania coram Deo quae oculos nostros perstringere, nosque attonitos reddere solent. Nec enim cogitare possumus de magno aliquo rege quin perturbemur toto animo ac stupeamus. Atqui ostendit reges ac principes instar stipulae esse coram Deo, a cuius flatu velut turbine quocunque volet momento expelluntur. Docemur ergo nunquam obstupescendum esse ad creaturae ullius conspectum, quin Deo honorem suum et gloriam tribuamus. Quod diligenter a Iudaeis considerandum fuit, qui monarchiam illam Chaldaeorum, a quibus captivi tenebantur, nunquam deleri, nec se ex eorum manibus eripi posse existimassent, nisi venisset in mentem haec doctrina, nihil tam in mundo firmum esse quod non ad Dei flatum liquescat. Ergo ne desperent de salute sua admonet propheta Deum, simul ac fulminare voluerit e coelo, fracturum quidquid roboris in hostibus eos terret, ut evanescat.

25. (*Et cui.*) Repetit superiorem illam sententiam, qua dixit Dominum non passurum se similem fieri idolis: ne Iudaei minus tribuerent eius potentiae, quod tam diu captivi essent sub infidelium manu: aut idola aliquid posse existimarent, quod florerent eorum cultores, quibus servire ipsi cogebantur. Nam in hunc modum de veri Dei et idolorum potentia disputando comparassent ipsum cum idolis. Ideo repetit quasi per indignationem: Cui me similem facitis? ac si diceret, an vestris comparationibus mihi maiestatem meam adimetis? Nam etsi homines varia cogitent de Deo, eumque pro sua libidine transforment, ipse tamen similis sui manet. Naturam enim propter hominum figmenta non immutat. Et apposite nomen *sancti* pro Deo usurpat: quo titulo oblique coarguit vel insimulat Iudaeos foedae ingratitudinis, nisi ut ab eo segregati sunt, ita vicissim eum sanctificent. Nihil enim sanctitatis reperietur in diis gentium, mera sunt hominum figmenta. Atrox igitur fit Deo iniuria, et indigne cogitur in ordinem, ubi committuntur idola cum eo in certamen, ac disputatur plusne possint quam Deus ipse.

26. (*Tollite in sublime oculos.*) Videtur hic propheta nimium immorari in hac re, quae praesertim nihil habet obscuritatis. Pluribus enim sententiis inculcat quod fatentur omnes, mirabilem Dei potentiam et sapientiam ex praeclaro mundi ordine cognosci. Sed notandum est quod prius dixi, nos tam malignos tamque ingratos divinae potentiae aestimatores esse, ut saepe Deum homuncione aliquo minorem fingamus. Plus enim terremur saepe inani unius hominis larva, quam omnibus Dei promissionibus confirmemur. Non frustra igitur repetit propheta fraudari Deum suo honore, nisi nos eius

virtus in sui admirationem rapiat. Nec in re supervacanea operam consumit: adeo enim tardi atque hebetes sumus, ut subinde nos excitari atque stimulari oporteat. Homines quotidie coelum et sidera cernunt: sed quotusquisque cogitat de eorum autore? Sic homines natura formati sunt, ut eos ad coelorum contemplationem, ex qua autorem agnoscant, natos esse appareat. Nam quum reliqua animantia Deus abiecerit ad pastum, solum hominem erexit, atque ad sui quasi domicilii conspectum excitavit. Quod etiam praeclare a poeta descriptum est:

Pronaque quum spectent animalia caetera terram,
Os homini sublime dedit, coelumque videre
Iussit, et erectos ad sidera tollere vultus.[1])

Ostendit ergo propheta hominum malignitatem, qui non agnoscunt de Deo quod palam ipsorum oculis obiicitur, sed pecudum instar rostrum in terram defigunt: quia fieri non potest quoties sursum oculos tollimus cum aliqua attentione, quin sensus nostros feriat Dei maiestas. Et stellas nominans clarius exprimit mirificum ordinem, qui refulget in coelorum aspectu, clare dictare unum esse Deum et creatorem mundi: idque fateri cogentur quicunque in tanta copia et varietate siderum tam distinctum ordinem et cursum tam bene moderatum notabunt. Nec enim fortuito stellae singulae suam sedem occuparunt, nec temere in tanta celeritate aequabiles tenent progressus: atque etiam in diversis erroribus ad rectam lineam incedunt, ut ne minimo quidem puncto deflectant a via divinitus sibi praescripta. Itaque mirabilis earum dispositio Deum autorem atque opificem ostendit, ut oculos aperire nequeant homines, quin Dei maiestatem in eius operibus intueri cogantur.

(*Producens ad numerum exercitum eorum.*) Militiae nomine duo comprehendit: nempe numerum prope infinitum: deinde admirabilem dispositionem. Nec enim pauci homines exercitum conficiunt, ac ne mediocris quidem numerus, nisi adsint multiplices copiae. Deinde non dicitur exercitus, cum homines temere ac sine delectu inter se conglomerati miscentur aut vagantur dispersi, sed ubi decurionum, centurionum, millenariorum aliorumque ducum ordines constituti, ubi certo iudicio ordinatae acies ac dispositae: ita mirifici stellarum ordines et certi cursus merito exercitus dici possunt. Per vocem numeri significat Deum semper ad manum habere hunc exercitum. Milites in exercitu vagari possunt, nec statim imperator, etiamsi tuba clangat, eos colliget, atque in ordinem rediget: sed alia ratio in Deo est. Semper in promptu habet exercitum suum: idque in numerum, hoc est, in numerato habet, ita ut nihil desit.

(*Omnibus acclamabit.*) Psalm. 147 (v. 4) idem habetur, eodemque sensu. Quidam exponunt Deum stellarum numerum tenere, qui nobis est incognitus. Verum aliud sibi David et Isaias voluerunt, Deum scilicet sideribus uti pro arbitrio suo: ac si quis servo suo imperaret nominatim ipsum ad se vocans: ut postea idem quoque de Cyro dicetur, cuius opera et ministerio in liberando populo suo Dominus usus est. Denique notatur summa docilitas et obsequium, ubi qui vocatur statim ad nomen respondet.

(*A magnitudine.*) Qui superiore loco exponunt Dominum stellarum numerum tenere, in hoc etiam errant, quod putant sic nomina iis indidisse, ut vim atque officium ipsarum exprimeret. Alii exponunt nullam stellam vi et efficacia sua destitui, quod Dominus eam ipsis indiderit, quae perpetua foret. Alii vero coniungunt haec cum verbo יקרא, ac si diceret, Adeo potens est Dominus, ut stellae omnes ipsius iussa exaudiant. Atque hic sensus aptior mihi videtur: nempe, Deum ita potentem esse, ut simul atque aliquid mandavit, omnes siderum exercitus praesto sint ad obsequium. In quo non vulgare potentiae ipsius documentum habemus: quum nobilissimae creaturae illae sine controversia sese illi subiiciunt, et iussa eius capessendo testantur se autorem suum agnoscere. Nomen איש, non tantum viris et mulieribus, sed aliis quoque animantibus, atque etiam inanimatis ab Hebraeis accommodatur: quemadmodum prius cap. 34, quum de avibus loquens, quae magnificas illas domos occupaturae erant, nullam defore diceret, hac dictione איש usus est. Hic nobis commendatur potentia Dei, ut sciamus nihil aut in coelo aut in terra esse quod ab eius nutu et arbitrio non pendeat. Nihil ergo magis perversum aut praeposterum, quam si cum idolis, quibus nihil vanius esse potest, comparetur.

27. (*Quare dices.*) Nunc vel cum Iudaeis expostulat propheta, quod paene desperatione victi essent, nec intenderent in promissiones Dei, quibus animos suos sustentare debuissent: vel in posterum consulit, ne ullis quamlibet diuturnis malis succumbant. Verba sunt futuri temporis, quae etiam resolvi possunt in modum subiunctivum: Quare diceres? merito enim ex proxima sententia infert Isaias, quidquid acciderit patienter exspectandum esse Deum ab electo populo, donec in tempore succurrat. Ratiocinatur enim a minori ad maius, quum singulas mundi partes contineat Deus suo imperio, fieri non posse ut ecclesiam suam deserat.

---

[1]) Ovid. Met. I. 84 *Editio gallica posterior hos versus ipsa* μεταμορφοῖ:

Et neantmoins que tout autre animal
Iette tousiours son regard principal
Encontre bas, Dieu à l'homme a donné
La face haute, et luy a ordonné
De regarder l'excellence des cieux,
Et d'eslever aux estoilles ses yeux.

Probabile tamen est iam tunc volitasse in populo querimonias, quibus Deo obstreperent, ac si eorum salutem negligeret, vel tardior esset ad opem ferendam, vel etiam clausis oculis praeteriret eorum incommoda. Hoc vitium nunc corrigitur, quod putabant se Deo curae non esse: sicuti accidere solet in rebus adversis, in quibus nos abiectos a Deo, et praedae expositos, nullamque eius providentiam esse cogitamus.

(*Iacob* et *Israel*.) His nominibus in memoriam revocat foedus Domini, quod tot tamque variis promissionibus confirmatum erat: perinde ac si diceret: Annon cogitas te populum illum esse quem sibi peculiariter delegit Deus? cur existimas rationes tuas ab eo negligi qui fallere non potest? *Viam* enim pro statu et rationibus accipit: *absconditum* pro neglecto, vel ignoto. Quia si auxilium suum Deus paulo longius extrahat, non putamus eius curam ad nos usque se extendere. Quidam aliter exponunt: nempe populum hic reprehendi, quod se impune peccare existimaret: atque hanc sententiam similem esse volunt cum eiusmodi: Dixit impius in corde suo, Non est Deus, etc. (Psalm. 14, 1). Sed dubium non est, quin haec fuerit mens prophetae: An putas, Israel, res tuas a Domino non curari? Invehitur enim in diffidentiam populi, eumque graviter obiurgat, ut ipsum postea consoletur, atque ostendat Dominum perpetuo suis quos tuendos suscepit adfuturum. Nomen *iudicii*, quod continuo post additur, hanc interpretationem confirmat. Imploratur enim iudicium in afflictione, quum immerito opprimimur, aut iniuria nobis infertur. Et iudicium, vel ius nostrum amplecti et suscipere dicitur Deus quum nos causa cognita tuetur et defendit: praeterire vero, quum negligit atque ab hostibus diripi sinit. Perinde igitur est ac si diceret immerito facere Iudaeos, quod neglectam causam suam a Deo ac destitutam querantur. Atque ista obiurgatione ipsos praeparat ad recipiendam consolationem. Nec enim perversis aut vanis cogitationibus occupatae mentes eam percipere possent. Prius ergo impedimenta tolli atque viam sterni consolationi necesse fuit.

28. (*Annon scivisti?*) Idem repetit quod ante dixerat: populum familiariter educatum in schola Dei non esse excusabilem in sua socordia. Severe enim eum obiurgat, quod non melius in legis doctrina profecerit, aliisque adminiculis, quae Deus ad communem gentium notionem addiderat. Ac sciendi verbum, quod generalius est, priore loco ponit: quia multis miraculis aliisque experimentis testatam illis fecerat Deus suam gloriam. Postea descendit ad auditum: quasi diceret: Si nihil tibi profuit factis et sermone edoctum esse Deum nunquam cessare ab officio, plus quam indocilem te esse apparet. *Deum saeculi*, aeternum vocat. Sic enim distinguitur ab omnibus idolis, quae temporalia sunt, et conficta ab hominibus: quod profecto si animis nostris vere insideret, non esset amplius diffidentiae locus. Nam si aeternus est Deus, nunquam mutatur aut labascit. Hoc enim coniunctum aeternitas habet, ut nunquam sit mutationi obnoxia, sed perpetuo sibi constet. Quae quum non satis tenerent Iudaei, quamvis saepius audiissent: ideo propheta hac obiurgatione ipsos excitare voluit, ut ostendat bis reos fore coram Deo, qui edocti tam plurimis eius beneficiis quam verbo honorem tamen quem decet et gloriam ei non tribuant.

(*Non fatigatur*.) Duo hic docet propheta: primum, non fatigari Deum benefaciendo: deinde, sapientiam eius a nemine pervestigari. Priore membro ostendit nihil obstaturum Deo quominus beneficentiam suam prosequatur: quia similis non est hominibus, quorum exhauriuntur facultates saepius largiendo, aut qui nova subinde officia praestando fatigantur, aut quos suae liberalitatis poenitet. Inexhausta enim est ipsius beneficentia: si patribus liberalis fuit, posteros non minore liberalitate et munificentia prosequetur. Quod autem saepenumero aliter agit Deus quam nobis expedire putemus, occurrit propheta, et consilium eius incomprehensibile esse dicens, admonet minime esse murmurandum, quamvis non statim votis nostris obtemperet: quia nihil ad spem nostram fovendam aptius quam haec sobrietas, ubi reputantes quam mirabiliter operetur Deus in suis servandis, arcano eius consilio nos subiicimus.

29. (*Dans lasso*.) Nunc accommodat propheta generales sententias quibus usus est ad praesentem causam. Hoc enim ipsius consilium esse diximus, ut populum melius animet, atque in spem erigat. Quod autem Iudaei tunc fracti erant viribus, omnique robore destituti, ideo admonet officium Dei esse, iis qui hoc modo fessi sunt ac debilitati opem ferre. Commendat igitur potentiam Dei hac circumstantia, ut colligant vel statuant non esse dubitandum de salute quamdiu ipsum propitium habuerint. Propheta quidem populum respexit, qui captivus in Babylone tenebatur: sed nobis quoque hanc doctrinam accommodare debemus, ut quoties nos deficient vires, ac prostrati fere iacebimus, hoc veniat in mentem: Dominum lassis manum porrigere, qui omni ope destituti deficiunt. Sed prius lassitudinem nostram et inopiam a nobis sentiri necesse est, ut impleatur illud Pauli, Virtus Dei in infirmitate nostra perficitur (2. Cor. 12, 9). Nisi enim serio in animis nostris perculsi et convicti simus nostrae infirmitatis, auxilium a Deo opportunum habere non possumus.

30 et 31. (*Fatigantur adolescentes*.) Hac comparatione magis illustrat propheta quod ante dixerat:

invictum scilicet atque indefessum esse quod Deus electis suis suggerit robur. Hominum enim vires facile deficiunt: Dei vero nunquam. Certum est quidem quidquid vigoris naturaliter in nobis residet a Deo proficisci: sed quoniam ea sibi quasi propria arrogant homines, quae communiter in omnes contulit Deus, ideo propheta discernit inter fortitudinem hominum, quae videtur esse ipsis ingenita, et eam qua Deus peculiariter electos suos sustinet. Nec enim satis perspicitur beneficium Dei quod in universam naturam effusum est. Atque ita hominum vires appellat, quibus humanum genus communiter pollet, auxilium Dei, quo nobis proprie succurrit, postquam vires nostrae defecerunt. Agit enim propheta de gratia Dei quam supernaturalem vocant, eamque perpetuam esse dicit, quum homines per se nihil nisi fluxum et caducum habere possint, ut hac nota discernat ecclesiam Dei a reliquo mundo, et spiritualem gratiam a terreno statu. Ubi in priore membro נערים posuit, subiungit בחורים, quod non modo iuvenes, sed etiam electos significat. Quia tamen iterat eandem sententiam, magis convenit ad aetatem referri: quanquam intelligit quosque electissimi vigoris in ipso aetatis flore. Hoc autem consilio commendat eximiam praerogativam, qua Deus filios suos prae aliis dignatur: ut sua sorte contenti, minime invideant terrenis hominibus vires in quibus exsultant. In summa, ostendit vehementer falli homines, si propriae fortitudinis confidentia efferantur. Labascunt enim protinus, ac deficiunt. Atque alludere videtur ad id quod in dies usu venit: nempe quo quisque robustior est, eo maiore audacia quae difficillima sunt aggreditur: atque eo fit ut qui vegetiores sunt natura, raro senes fiant. Nihil enim arduum nimis aut difficile esse putant, nihil non tentant, et in omnia pericula temere irruunt: sed fatiscentes in medio cursu temeritatis suae poenas luunt. Idem quoque accidit iis qui dote aliqua ornati a Deo superbiunt, sibique nimium de se persuadent. Quidquid enim a Deo acceperunt, redigitur in nihilum: imo in exitium et perniciem iis vertitur: ac merito tales dant poenas arrogantiae suae.

31. (*At exspectantes Iehovam.*) Mutare vires Hebraei pro colligere novas vires, atque ita instaurari accipiunt. Piis igitur qui in Domino sperabunt vires minime defuturas ostendit: ac confirmat quod prius dixit, In quiete et silentio erit fortitudo vestra. Nec enim tumultuari aut temere nos proiicere, sed patienter exspectare debemus. Itaque exspectatio hic nihil aliud quam patientiam significat. Violenti homines suo se impetu frangunt: at piorum vigor quamvis minus habeat ostentationis, imo saepe quasi prostratus iacet, dum placide auxilium Dei exspectant, recreatur ac reficitur. Proinde redeundum ad illud Pauli, Virtutem Dei in nostra infirmitate perfici. Nos igitur nobis probe eius conscios esse oportet, ut Dei virtuti locum demus. Hac doctrina Iudaeis admodum opus fuit, qui duro illo exsilio affligebantur: sed nobis quoque in hac misera ecclesiae dissipatione vehementer necessaria est.

(*Sustollent alas.*) Idem hic a propheta dici putant quod habetur Psalm. 103 (v. 5): Renovabitur ut aquilae iuventus tua. Certum est aquilam inter reliquas aves admodum longaevam esse. Aristoteles et Plinius testantur eam senectute nunquam mori, sed inedia: nempe quod superiore rostro nimium excrescente, cibum in os ingerere non possit, ac solo potu diu vescatur. Zaadias quidam, ut Iudaei omnes audaces sunt in confingendis fabulis, fingit aquilam in regionem soli propinquam evolare, atque ita ad solem accedere, ut veteres pennae adurantur, atque in earum locum novae aliae succrescant: sed hoc ridiculum prorsus et fabulosum est. Significat autem propheta eos qui Domino confidunt aquilarum more vegetos fore usque ad ultimam senectutem. Sed quum aquilae altius volent quam reliquae aves, in quo singularem quandam agilitatem ostendunt, unde etiam proverbium Aquila in nubibus: ideo hic locus non tantum de vita diuturna, sed etiam de vigore et agilitate accipi potest: ut Isaias postquam vires ipsorum recreari ostendit, subiiciat etiam vegetari ipsos, et in sublime extolli. Eodem pertinet quod sequitur de cursu infatigabili: perinde ac si diceret, Dominum ita adfuturum suis, ut peragant cursum suum sine ulla molestia. Est enim figurata loquutio, qua significat pios divinitus suffultos semper fore agiles ad munus suum obeundum. Atqui tot aerumnae nobis sustinendae sunt in hac vita, dicet quispiam, qui ergo nos lassitudinis immunes fore dicit? Respondeo, sic pios affici molestiis et fatigari, ut postea emergant, ac sentiant se Dei virtute recreatos. Iis enim accidit quod ait Paulus (2. Cor. 4, 8. 9), Dum in omnibus premimur, non opprimimur: laboramus, at non destituimur: persequutionem patimur, at non deserimur: deiicimur, at non perimus. Discamus ergo confugere ad Dominum, qui variis laboribus exantlatis nos tandem ad portum perducet. Qui enim viam stravit, nosque in stadio suo collocatos progredi iussit, non ad unum modo diem iuvare vult, ut in medio cursu deserat, sed perducere usque ad metam.

CAPUT XLI.

1. *Tacete mihi insulae et colligant populi vires: accedant, tunc loquentur: pariter ad iudicium accedamus.* 2. *Quis excitavit ab oriente iustitiam? vocavit eum ad pedem suum? dedit coram eo gentes? et reges subiugavit? dedit quasi pulverem gladio eius, et quasi stipulam propulsam arcui eius?* 3. *Persequutus est eos: evasit in pace, semita qua non ingressus erat pes eius.* 4. *Quis designavit et fecit, vocans nationes ab initio? Ego Iehova primus, et cum novissimis ego idem.* 5. *Viderunt insulae et timuerunt: extremi fines terrae expaverunt, accesserunt et venerunt.* 6. *Quisque proximo suo opem tulit, et fratri suo dixit, sis strenuus.* 7. *Confortavit faber conflatorem, malleo percutiens tundentem vicissim, et dixit, Bonum hoc ad plumbaturam, firmavitque clavis, ut non moveretur.* 8. *At tu Israel servus meus: Iacob quem elegi, semen Abrahae amici mei.* 9. *Quoniam apprehendi te ab extremitatibus terrae: ab eminentiis eius vocavi te, ac dixi tibi, Servus meus es tu, elegi te, et non repudiavi te.* 10. *Ne timeas: quoniam ego tecum sum: non terrearis, quoniam ego Deus tuus sum, qui te corroboro, adhuc* [1]) *opem tibi feram, adhuc te sustentabo dextera iustitiae meae.* 11. *Ecce pudefient et erubescent omnes qui te provocant: erunt quasi in nihilum, et peribunt qui tecum litigant.* 12. *Quaeres eos, nec invenies: qui contendunt tecum erunt quasi nihilum, et qui tecum belligerantur, quasi consumptio.* 13. *Quoniam ego Iehova Deus tuus, apprehendens dextram tuam, ac dicens tibi, Ne timeas, ego tibi opitulabor.* 14. *Ne timeas vermis Iacob, mortui Israel: ego auxiliabor tibi, dicit Iehova, et redemptor* [2]) *tuus, Sanctus Israelis.* 15. *Ecce posui te in traham: ut tribula nova habens dentes, triturabis montes et comminues, et colles in pulverem rediges.* 16. *Ventilabis eos, et ventus tollet, et turbo sparget eos. Tu vero exsultabis in Iehova: in Sancto Israel gloriaberis.* 17. *Egeni et pauperes quaerent aquas, quae non apparent: lingua eorum siti exarebit. Ego Iehova exaudiam eos: ego Deus Israelis non deseram eos.* 18. *Aperiam in editis cacuminibns flumina: et fontes in media planitie: desertum ponam in stagna aquarum, et terram vastam in scaturigines aquarum.* 19. *Dabo in deserto cedrum, spinum, myrtum et pinum: ponam in solitudine abietem, ulmum et populum simul.* 20. *Itaque videant, et cognoscant: cogitent, et intelligant simul, quod manus Iehovae fecerit hoc, et Sanctus Israelis creaverit istud.* 21. *Adeste causae vestrae, dicit Iehova: afferte firmamenta vestra, dicit rex Iacob.* 22. *Adducant, et annuntient nobis quae ventura sunt: priora quae fuerunt nuntient, et apponemus cor nostrum: et sciemus novissima eorum: et quae ventura sunt praedicate* [1]) *nobis.* 23. *Nuntiate quae futura sunt in posterum, ut sciamus vos deos esse: quin benefacite aut malefacite, ut enarremus, et videamus* [2]) *pariter.* 24. *Ecce vos estis ex nihilo: et factura vestra ex nihilo: abominationem elegit in vobis (homo).* 25. *Excitavi ab aquilone, et venit: ab oriente solis vocabit in nomine meo: et veniet ad principes, quasi ad lutum, et tanquam figulus calcabit lutum.* 26. *Quis nuntiarit ab initio, ut cognoscamus? iam ante, et dicemus, iustus. Utique non est annuntians: utique non audire faciens: utique non audiens verba vestra.* 27. *Primus Sioni, ecce: ecce ipsi: et Ierosolymae nuntium dabo.* 28. *Aspexi* [3]), *nec ullus erat: de istis inquisivi, et nullus erat consiliarius: interrogavi eos, nec responderunt verbum.* 29. *Ecce, omnes vanitas: et defectus opera eorum, ventus et chaos simulacra eorum.*

[1]) Vel, utique. [2]) Vel, vindex.

IN CAPUT XLI.

1. (*Tacete mihi insulae.*) Tametsi videtur nova esse prophetae concio, tamen idem argumentum persequitur. Nam quo pudorem incutiat Iudaeis, dicit si apud incredulos et caecos agenda sit causa, se quoque fore victorem. Unde coarguitur non modo tarditas, sed stupor eius populi, cui Deus per legem suam propius innotuerat. Interea mirum non est, populum multis terroribus implicitum sic trepidasse, ut firmam consolationem vix admitteret: quia nos ipsi plus satis experimur quantum res adversae nos conturbent: quia in hac naturae nostrae pravitate et corruptela utroque morbo quisque laborat, ut prosperis rebus se intemperanter efferens fraenum modestiae et moderationis excutiat: in adversis vero tumultuetur, vel iaceat exanimis, aegre quidem vel minimum bonitatis Dei gustum concipiat. Mirum ergo videri non debet quod propheta sit adeo copiosus in hoc argumento, et pluribus ipsum persequatur. *Insulas* vocat transmarinas regiones. Quod enim Iudaei nulla cum iis exercerent commercia, ideo quidquid trans mare erat insulas vocabant. Non solum igitur vicinos populos, sed etiam remotiores compellat, et sibi silentium fieri postulat. Quale vero est huiusmodi silentium? Iudicii speciem describit Isaias, quod Dominus cum omnibus gentibus subire non recusat. Tantum postulat ut in causa sua audiatur: nec quidquam confuse aut tumultuose agatur: quo nihil magis contrarium iudicio esse potest. Quamobrem vult silentium indici gentibus: quo praestito, aperte causam suam declarat. Ordo enim iudicii postulat, ut seorsim quisque loquatur. Nam si omnes con-

[1]) 1551: docete nos. [2]) Vel, miremur. [3]) 1551: vidi.

clament, miram perturbationem sequi necesse erit. Hinc admonemur nos ideo non satis honorifice de Dei potentia, bonitate, sapientia, aliisque eius virtutibus sentire, quod ipsum loquentem non audiamus. Obstrepunt homines atque obmurmurant in Deum, alii fastu suo turgentes contemnunt aperte eius verbum: alii socordia quadam negligunt, et sepulti in terrenis delitiis ad regnum coeleste attendere gravantur. Hodie vero experimur quanta audacia et protervia plerique obloquantur Deo. Qui fit ut papistae adeo pertinaces et obstinati sint in suis erroribus, nisi quod audientiam Deo facere nolunt? nam si audiretur cum silentio, veritas facile vinceret. In summa, Dominus hic se victorem fore ostendit, si attente ab hominibus audiatur. Non vult autem defunctorie audiri: quod iniqui et corrupti iudices, concepta iam animo sententia, facere solent: sed observari rationes suas ac perpendi, in quibus nihil nisi aequissimum reperietur. Quaeri potest, an propheta hic hortetur gentes ad audiendum? Respondeo, haec potissimum ad Iudaeos spectare: nam sero ad gentes perventura erat haec prophetia: sed eo plus efficaciae habet ista oratio ad emolliendam Iudaeorum duritiem, quum gentes, quamvis alienae essent, facile ipsius potentiam agnituras ostendit, si modo ipsum silentio audire vellent. Plus autem ponderis et vehementiae habent haec verba, quibus recta ipsas compellat, quam si de iis in tertia persona loquutus esset.

(*Colligant populi vires.*) Provocat Dominus omnes gentes in certamen, idque per contemptum, ut potentiores solent, et qui causae bonitate freti minime de eventu ambigunt. Collectis viribus conspirent inter se, nihil efficient: sed victor tandem ipse evadam. Ut vulgo solemus dicere, *Ie les despite.* Etiamsi omnes mentis et corporis nervos intendant, tamen vincentur, tantum postulo, ut audientiam mihi praebeant. His verbis significat tantam esse vim veritatis ut facile mendaciis omnibus resistat, modo homines ad eam attentos se praebeant. Quamvis ergo universi homines insurgant ad veritatem opprimendam, ipsa tamen praevalebit. Atque ita si abducimur a Deo culpam in alios reiicere non licebit: sed potius conveniet nos ipsos accusare, quod satis attenti ac diligentes non fuimus, quum nos ipse alloqueretur. Nec enim apud nos mendacia praevalerent, neque vel ullo Satanae astu decepti vel ullis machinis eversi abriperemur, si probe essemus ad Deum audiendum compositi. Quod autem personam rei suscipit, ut ad tribunal causam acturus compareat, quaeri potest quis tam arduae et difficilis causae iudex idoneus inter homines futurus sit? Respondeo, hic non agi de iudicibus deligendis: tantum significat Dominus se victorem fore, si coram aequis iudicibus haec causa tractanda sit. Nec enim se aut hominibus aut angelis submittere potest, ut iis rationem reddat: sed quo omnem excusationem tollat, testatum facit victoriam sibi esse in manu, etiamsi cogatur ad dicendum causam. Propterea alienum esse a ratione, quod disceptamus inter nos, nec ei omnino acquiescimus: ingratos nos ac perversos esse, quod ei audientiam non facimus, nec quam iusta a nobis postulet cogitemus. Et certe quum nihil magis praeposterum sit quam Deum iudicari a mortalibus, hoc tamen magis detestabile prodigium est, ubi caeco nostro fremitu ante causam auditam eum damnamus.

2. (*Quis excitabit.*) Hinc satis constat quisnam sit prophetae scopus. Vult enim testari Iudaeis ipsos extra errandi fore periculum, si viam, quam eis praemonstrat, sequi velint. Atque haec ratio est, cur mentionem Abrahae faciat. Poterat enim alia Dei opera recensere: sed exemplum causae suae accommodatum elegit. Nam quum ex Abrahamo progeniti essent, quem Deus per tot discrimina eduxerat e Chaldaea, sperare quoque debebant eum non minus sibi ipsis affuturum: quando neque virtus eius imminuta erat, nec benefaciendo fatigatur. Quoniam captivis et exsulibus, quum procul a patria distarent, reditum sperare difficile erat, simili exemplo ad bene sperandum hortatur, quum in Chaldaea vicinisque regionibus dispersi essent, medium iter propter multa obstacula putabant sibi clausum esse. Atqui ex eodem loco in Iudaeam transierat Abraham ipsorum pater. An qui hominem unum inopem, solitarium cum patre, nepote et uxore, salvum per tot discrimina et incolumem deduxerat, non posset dux itineris esse populo suo? Quum ergo Deus Abraham e patria evocans molestiis omnibus liberasset, domesticum hoc specimen magis afficere debuit eius filios, ut patris Abrahae exitus e Chaldaea futurae redemptionis pignus esset vel speculum. Quod Abrahamum *iustitiam* vocat, hoc extollendi hominis causa non facit, sed ut ostendat personam divinitus fuisse ei impositam quae ad totum ecclesiae statum pertineat. Neque enim eius vocatio tanquam privati cuiuspiam fuit: sed documentum aeternae Dei iustitiae in illa editum piis omnibus commune est, quasi diceret in eius persona semel liberatam fuisse ecclesiam, ut confideret eandem salutis suae et iustitiae Dei perpetuitatem fore. Et sane in uno homine vocationem piorum, et formam quandam ecclesiae, atque initium et finem salutis nostrae intuemur. Denique Abraham velut divinae iustitiae, quatenus in terrenis relucet, speculum est: atque hoc nomen πρὸς αὔξησιν valet. Fuit enim praeclarum Dei opus, iustitiam ab oriente, ubi omnia corrupta et foedissimis superstitionibus conspurcata erant, excitari. Si igitur tale documentum bonitatis et potentiae Dei semel editum fuit, cur non in posterum idem aut simile

exspectandum erat? Quod sequitur, *ad pedem suum*, nonnulli exponunt Abrahamum, quocunque venit, nomen Domini invocasse. Nam simul atque in regionem aliquam venerat, exstruebat altare Deo, in quo sacrificaret. Quod quidem verum est: sed ego aliter interpretor: nempe Dominum fuisse ducem itineris Abrahamo, qui ipsum e vestigio sequutus est. Nam quum excedere iussus est, nulla certa regio ostensa est ad quam tenderet. Ita migrando nescivit vel quam procul, vel in quam partem concederet: sed Deus suspensum tenuit, donec terram Chanaan esset ingressus. Quia ergo vocatus Abraham statim paruit, et quamvis incertus esset sui itineris pependit ab ore Dei, ipsoque duce fuit contentus: scite ad pedem sequutus dicitur, quod se pedissequum Deo tradiderit, ut prompti et morigeri famuli solent, qui domini vestigia sequuntur, tametsi incerti sint quo ipsos ducat.

(*Dedit in conspectum.*) Significat, quamvis hominem suspensum multae singulis momentis curae angere et torquere possent, Deum tamen omnia impedimenta sustulisse, quae ipsi nocumento esse poterant. Non referuntur omnes difficultates a Mose, quae Abrahamo decedenti allatae sunt: sed unusquisque animo colligere potest migrationem illam maximis molestiis carere non potuisse. Nec enim fieri poterat quin discedens concitaret in se odium gentis, ac velut insanus ab omnibus damnaretur, quod patria, propinquis, amicis relictis in regionem incertam concederet. Postquam vero in terram Chanaan venit, negotium ei fuit cum pravis hominibus et inhumanis, cum quibus bene ipsi convenire non poterat, quum ab eorum superstitionibus alienus esset. Et quae refert Moses satis indicant nunquam quietum fuisse Abrahamum: nihil tamen impios adversus eum tentare ausos esse: adeo ut quum ab Hethaeis sepulcrum emendum esset, liberaliter et gratis obtulerint, atque ipsum virum Dei, ac principem esse confessi sint: illustrat Dei gratiam, quod ne regibus quidem pepercerit, ut se fidelem servi sui vel clientis Abrahae patronum ostenderet. Nota est historia de quatuor regibus ab eo victis et profligatis. Posset etiam extendi ad Pharaonem et Abimelech: quorum mentio quoque fit nominatim Psa. 105 (v. 14), ubi hoc argumentum tractatur: nam in eos animadversum est, quod ausi sint attingere Christum Domini. Sed proprie designat eam victoriam quam de quatuor regibus consequutus est, qui Loth nepotem ex fratre cum tota eius substantia abducebant. Quia ex contextu satis apparet prophetam de regibus vel populis mansuefactis non loqui, sed de armatis hostibus qui violenter sub iugum missi sunt. Amplificat postremo facilitatem istius victoriae, atque in eo maximum contemptum exprimit, dum reges istos pulveri et stipulae comparat. Eos enim sine periculo prostravit. Simul revocat in memoriam non esse hoc hominis virtuti sed Dei auxilio tribuendum: quia tanta vincendi facilitas humanitus non contigit.

3. (*Persequutus est eos.*) Iterum exornat in victoriae magnitudine singulare Dei beneficium. Hoc enim plurimum habet momenti, quod eam obtinuit in regione sibi ignota. Difficile enim et periculosum est persequi hostes in regionibus ignotis: et quantum valeat locorum notitia, satis ostendunt historiae: idque in dies experiuntur qui bellum gerunt. Id nihil obfuit Abrahamo: unde magis perspicuum est, ipsum Dei manu ductum atque adiutum fuisse, ut intrepide suos circumduceret.

4. (*Quis designavit.*) Tametsi hic Abrahae exemplum duntaxat proposuit Isaias, tamen dubium non est, quin populum commonefacere voluerit de omnibus beneficiis quae patres olim acceperant: perinde ac si diceret: Revocate in memoriam quae sit vestra origo: unde excitarim patrem vestrum Abrahamum: quo ipsum duxerim: neque tamen haec beneficiorum meorum clausula fuit: nunquam enim ab eo tempore desii vos omni genere bonorum cumulare. Quum ergo interrogat quisnam sit, non de uno tantum facinore loquitur: sed adiungit alia beneficia, quae variis temporibus sequuta sunt quorum etiam populus debuit reminisci. Quod Deum ab initio generationes vocasse dicit, referri debet ad continuos aetatum successus. דור Hebraeis significat non modo saeculum, vel durationem humanae vitae, sed eiusdem temporis homines. Ita generatio una ab altera distinguitur, ut patres a filiis, et ab avis nepotes. Nam posteri nos proximam generationem vocabunt: maiores vero nostros magis remotam ac vetustam. Porro quia unumquodque saeculum absumeret humanum genus nisi sobole renovaretur, docet propheta continuo tenore propagari homines a Deo, ut alii aliis succedant. Unde sequitur omnibus saeculis praeesse, ne putemus fortuito gubernari hunc mundum, ubi in aetatum serie clare perspicitur Dei providentia. Iam vero quia propter diversas mutationes caeco impetu volutari mundus videtur, his verbis admonet propheta multiplices istos eventus a mundi exordio fuisse cognitos. Summa est, in varietate ista quam affert tempus, Deum regnare, et aequabili tenore perficere quod ab initio decrevit.

(*Ego Iehova.*) Tandem horum beneficiorum autorem se esse clarius affirmat: quod Abraham vicit hostes, quod sine noxa inter impios versatus est, quod fudit reges, quod eum ultus est Dominus, quum Abimelech, atque etiam Pharao uxorem eius rapuisset: praeterea quod singulis generationibus alia quoque varia beneficia data sint, hoc sibi acceptum ferendum docet. Nec enim generi Abrahae solum, sed universo mundo virtus ipsius innotuerat.

Quod se *primum* nominat, et *cum* novissimis se esse dicit, hoc pertinet non ad aeternitatem essentiae modo, sed ad imperium quod in terra exercet: ac si diceret se quantumvis longo tempore non senescere, neque unquam cessurum iure suo. Nec enim in coelis sedens otium colit, sed potius ex solio suo moderatur res terrenas. Caeterum, quamvis innumeram deorum turbam substituat mundus, sibi tamen nihil decedere admonet, quia sui manebit similis.

5 et 6. (*Videbunt insulae.*) Nunc ostendit nimis ingratum fuisse mundum, qui cum opera Dei agnoverit, perstiterit tamen in eadem caecitate cui ante addictus fuerat. Nuper dixerat se facile victorem fore, si modo audientia sibi fieret: nunc subiicit, cognitam fuisse potentiam suam a gentibus, easque interea pervicaces atque obstinatas fuisse. Quo fit ut excusatione omni careant: quoniam abunde patefacta fuerit Dei maiestas, nisi sponte caecutire malent. Quo igitur velamen inscitiae tollat vel remotissimis populis, dicit operum suorum intuitu fuisse expavefactos, et tamen mox ad ingenium rediisse ut se multis erroribus et deliriis involverent. Concinna est in duobus verbis allusio, ראו וייראו, quae latine exprimi non potest. Summa tamen est, non modo oculatos fuisse testes, sed etiam ita convictos, ut metum illis extorserit ipsa cognitio. Posset obiici, beneficia quae Deus in Abrahamum contulit, per totum orbem celebrari non potuisse, ut exteris nationibus nota essent. Verum, ut diximus, tametsi Abrahae tantum mentionem facit, tamen alia quoque beneficentiae suae exempla in memoriam reducere voluit, quae patres ipsorum erant experti, ut ex iis spem meliorem animo conciperent. Nec enim Abrahamum solummodo e Chaldaea eduxerat, sed universam eius sobolem eripuit e servitute Aegypti, atque in possessionem misit terrae Chanaan. Gentes igitur potentiam suam expertas esse dicit, quum liberavit et conservavit populum suum, ut ipsum verum esse Deum intelligere possent. Nec enim obscura aut dubia in tot miraculis apparuit potentia ipsius. Denique significat conterritas fuisse gentes admirabili potentia Dei, quum populum suum liberaret. Et quotidie impii, quum de ea aliquid audiunt, terrentur, et attoniti redduntur, quia sibi adversum esse Deum sentiunt.

(*Accesserunt.*) Quidam interpretantur Accedere, quod infideles propius Dei opera intuiti sint: quia dum certius aliquid percipere volumus, propius accedimus. Alii referunt ad regem Sodomae, qui obviam Abrahae venit: sed ea convenire mihi non videntur. Et certe nihil ad rem faciunt: et contextus optime cohaeret, si hanc extremam partem cum proximo versu coniungas hoc modo: *accesserunt*, congregati sunt, unusquisque proximum suum adiuvit: ut sit sensus, tametsi insulae opera mea viderint et cognoverint, adeo ut iis fuerint pavefactae, tamen turmatim collectae inter se conspirarunt. Quorsum? ut mutuo se cohortarentur ad novos deos fabricandos, magisque ac magis sese in caecitate sua confirmarent. Crimen ergo gentium exaggerat, quum proximo suo unumquemque adiutorem fuisse dicit. Et certe quisquis probe inquiret, hunc reperiet superstitionum omnium esse fontem, quod mutuo consensu homines lucem e coelo sibi oblatam obtenebrant. Tametsi vero Dominus hic expostulat cum idololatris, tamen in Iudaeorum gratiam facit, ne in gentium impietatem declinent: nec se a Deo et recta fide dimoveri patiantur. Producit ergo in medium ingratitudinem gentium, ne eam Iudaei aemulentur, sed in vero Dei cultu permaneant. Hic velut in speculo perspicimus quanta sit hominum pravitas, qui nihil proficiunt in operibus Dei contemplandis: imo pervicaciores redduntur, magisque sese obstinant. Sponte enim caligare, et in media luce palpare, quam Deum sese palam offerentem intueri malunt. Ad caecitatem accedit rabies, qua in Deum efferuntur, et certamen cum ipso suscipere non dubitant, ut superstitiones suas tueantur. Ita ut hoc vitium non idololatria tantum, sed idolomania sit. Hanc insaniam describit Isaias quum ait Sis fortis, age strenue. Sceleratam enim coniurationem hominum significat, qua se mutuo cohortantur, imo inflammant ad idolorum cultum, atque propulsandum timorem Dei quem ex potentia ipsius poterant animo concipere.

7. (*Et confirmavit.*) Hic versus varie exponitur, et certe habet aliquid obscuritatis: nec Hebraei ipsi in verborum interpretatione consentiunt, Cur חרש, hic pro fabro lignario tantum accipiatur, non video, quemlibet enim fabrum significat. מחליק vertunt percutientem: ego in nominativo vertere malo. פעם Incudem vertunt, alii malleum minorem: sed quum interdum vicem alteram significet, expositio ista mihi optime contextui quadrare videtur. Nam significat propheta fabros vicissim tundendo sese mutuo incitare: quoniam in idem opus intenti incalescunt, atque alter alterum impellit et inflammat, ut quod susceperunt citissime perficiant. In summa, pervicaciam idololatrarum describit et insaniam, qua alii aliis inspirant ad resistendum Deo. Hoc vitium unius saeculi non fuisse tam ex hoc loco quam ex omnibus historiis palam est: et hodie ipsi experimur plus quam optandum esset. Videmus ut homines mutua cohortatione sese impellunt ad tuendas superstitiones atque idolorum cultum. Et quo illustrior Dei veritas in medium prodit, eo obstinatius contrarias partes sectantur, ac si ex professo cum Deo bellum gerere in animo esset. Etenim ex quo enituit purior religio, in

eius odium multis in locis multiplicata sunt idola et erecta, peregrinationes, missae, vota impia et anniversaria apud nonnullos celebriora quam antea fuerunt. Nam in pristina illa ignorantia aliquid erat moderationis: nunc vero idololatrae velut rabie perciti discurrunt, et caeco impetu feruntur: nihil non moliuntur, ut labascentem superstitionem fulciant, et nutantia idola: denique coniungunt manus, et mutuas inter se operas tradunt, ut resistant Deo. Quod si quispiam in fratrem suum reiicere culpam velit, nihil efficiet. Sic enim haeret in unoquoque ut depelli nullo modo possit. Omnes student mendacio, et quasi ex professo imposturas appetunt, suaque multitudine freti tam se quam alios singuli Deo praeferunt. Alii alios vicissim stimulant ad idolorum cultum, atque tam insano amore flagrant, ut universus propemodum orbis eo ardeat.

8. (*At tu Israel.*) Nunc ostendit, quamvis sublato vexillo omnes consentiant in errorem, totusque mundus fallaciis sit deditus, quam absurdum sit populum Israel misceri cum gentibus profanis. Nam quum gratuita vocatione segregatus a Deo ac selectus esset, in eundem furorem sese proiicere non debebat. Insignis locus, quo docemur vocationem nostram sufficere nobis debere, ut ab inquinamentis huius mundi cohibeamur. Quamvis grassentur corruptelae, ac mundus se in omnem nequitiam effundat, tamen hoc fraeno retineri nos decet, quod a Deo electi sumus: ideoque gentium et impiorum more vagari nobis minime fas est. Vos quidem eiusmodi fuistis, inquit Paulus (1. Cor. 6, 11): at nunc abluti estis, sanctificati estis per nomen Domini Iesu, et per spiritum Dei nostri. Imo nihil magis absurdum, quam ubi nobis illuxit sol iustitiae, vagari quasi caecos in tenebris. Spectanda igitur est nostra vocatio, ut eam omni studio et diligentia sequamur, atque, ut filios lucis decet ambulantes, a priori vitae consuetudine abhorreamus. Hac ratione servum suum appellat, non quod suis obsequiis quidquam promeriti essent Israelitae: sed quia eos sibi addixerat. Ideoque in eundem finem addit, *tu* Iacob quem elegi, quae clara est gratuiti favoris commendatio: ac si diceret, vos quidem servi mei estis, non proprio merito, sed beneficentia mea, quando vos electione mea paravi et aptavi ut mihi peculiaris essetis populus. Denique admonet non adeptos esse sua industria ut censeantur Dei servi, nec quidquam ab aliis differre in quo excellant: sed quia sic Deo placuerit, cuius est eligere pro suo arbitrio hunc vel illum. Interea simul admonet quis finis sit nostrae electionis: nempe ut serviamus Deo. Nos enim, ut inquit Paulus (Ephes. 1, 4), elegit, ut sancti et irreprehensibiles essemus coram ipso. Hic enim est scopus electionis, ut qui mancipia Satanae fuerunt, sese Deo totos submittant, ac devoveant. Additur tertio loco *semen Abrahae,* ut sciamus electionem pendere a promissione Dei, non quod promissio electionem praecedat, quae ab aeterno est, sed quod Dominus, promissionis respectu, beneficentiam suam prosequutus sit: quia Abrahae dixerat Ego sum Deus tuus et seminis tui. Continuata igitur haec in posteros gratia est: atque ob promissionem populus ille Domino peculiariter commendatus fuit, quemadmodum etiam Paulus (Rom. 9, 4) testamentum, promissionem, legislationem ad eum pertinuisse docet. Unde etiam semen illud sanctum vocatum est, sacra Dei haereditas, et regnum sacerdotale. Singulari vero honore Abrahamum prosequutus est Dominus, quod eum amicum vocarit. Servum Dei appellari magnum et honorificum est. Nam si magni beneficii loco ducitur in familiam regis aut principis cooptari, quanto pluris faciendum, quum nos Deus pro servis ac domesticis habet? Sed eo non contentus maiore etiam honore eum afficit, atque amici nomine exornat. Quod autem hic de Abrahamo dictum est, ad pios omnes pertinet: idque plenius declarat Christus: Non iam vos servos appello, sed amici mei estis (Ioh. 15, 15). Servi enim voluntatem Domini ignorant: vobis autem arcana et divina mysteria patefacta sunt: unde amici et propensi erga vos animi affectum intelligere potestis. Tantum igitur honorem a Deo consequuti officii nostri meminisse debemus: ut quo magis bonitatem erga nos suam testatus est, eo magis sollicite maioreque reverentia ipsum assidue colamus. Semper vero tenendum est, non alio iure Abraham fuisse Dei amicum, quam adoptionis: sicuti etiam dicit Moses solo Dei beneplacito Iudaeos excellere, quia patres eorum dilexit Deus.

9. (*Quoniam apprehendite.*) Idem argumentum prosequitur Isaias. Ipsi enim usu experimur quam necesse sit consolationes repeti ubi nos adversae res premunt: ut mirum non sit prophetam in hoc argumento adeo copiosum esse. Caeterum ab uno Abraham ad totam gentem transscendit, commemorans quid ipsis omnibus praestiterit Deus. Porro relativum אשר hic pro rationali particula accipio: causae enim redditio est, cur populus forti animo esse debeat in rebus adversis: quia prius beneficentiam ipsius expertus erat: unde et in posterum non minus bene sperandum. Extremitates terrae bifariam accipere licet: vel quod ex longinqua plaga, unde scilicet oriundus erat Abraham, deductus fuerit populus: vel quod Deus, qui ultimos orbis fines complectitur suo imperio, uni tantum populo manum porrigere dignatus sit. Addit Eminentias. Sic enim vertere nomen אצילים placuit. Alii in genere masculino malunt, principes vel eximios, sensu non admodum diverso. Extollit enim Dei gratiam propheta, quod praeteritis gentibus nobilissimis, vilem et obscurum populum sibi adoptaverit. Nonnulli

referunt ad regnum Aegypti, unde Iudaei educti sunt. Scimus enim quanta fuerit illius populi gloria, et quantum se opinione doctrinae, antiquitatis, nobilitatis, variisque eiusmodi dotibus aliis praetulerit. Ego vero aliter interpretor: nam refero ad electionem populi, qui e medio aliarum nationum longe praestantiorum electus est. מ igitur accipio pro Ab, vel Prae: ut sit comparatio inter Iudaeos et alias nationes. Quemadmodum etiam Moses (Deut. 7, 7. 8) ostendit, non ideo electos esse ipsos quod plures aut praestantiores aliis populis essent: quia longe pauciores erant: sed quia Dominus dilexit eos, et iusiurandum servare voluit quod iuraverat patribus ipsorum. Item, Non propter iustitiam tuam, aut rectitudinem cordis tui venis possidere terram (Deut. 9, 5). Quum ergo longe inferiores essent aliis populis, nihilominus electi sunt. Unde magnitudo amoris Dei perspicitur: nec quidquam esse cur tot tantisque beneficiis acceptis tam benefico patri in posterum diffidant. Adiungit praeterea huius gratiae testimonium in lege fuisse datum populo: quasi diceret, non fuisse absconditam, sed potius consignatam publicis tabulis, quum Deus lege data foedus suum pepigit. Nec enim quos Deus sibi in populum assumpserat voluit huc aut illuc vagari, sed promissione salutis sibi devinxit. Quod postremo sequitur, Non repudiavi te, supervacaneum, imo intempestive positum videtur, nisi haec loquendi forma Hebraeis usitata esset: cui etiam inest non parum ponderis. Exprimit enim constantiam electionis, ac si diceret: Postquam te semel adoptavi, non deserui te, nec destitui, tametsi variae mihi occasiones repudiandi tui oblatae sunt. Tanta enim fuerat Iudaeorum ingratitudo, ut eos merito reiicere posset, nisi quia constare sibi voluit. Quod autem de iis dicitur ad nos quoque pertinet. Nam perpetua est illa Pauli sententia: Dona Dei absque poenitentia esse (Rom. 11, 29). Etsi vero maximam partem propter infidelitatem abscindat, reliquum tamen facit aliquod semen adoptionis, ut in surculis quibusdam vocatio perseveret. Nec enim pravitate hominum electio Dei immutari potest. Itaque meminerimus nos hac conditione electos a Deo esse, ut permaneamus in eius familia, tametsi possemus merito abdicari.

10. (*Ne timeas.*) Quum superior doctrina eo spectarit ut populus in Deo recumberet, concludit propheta ex tot beneficiis quibus amorem suum patefecit Dominus, populo extimescendum non esse. Et notanda diligenter ratio quam subiungit: *quoniam ego tecum sum.* Hoc enim solidum est fundamentum fiduciae. Quod si animis nostris infixum erit, firmis atque invictis adversus omnis generis tentationes consistere licebit. Sicut ubi existimamus Deum abesse, aut dubitamus an nobis adesse velit, perturbamur metu, et inter multas agitationes diffidentiae fluctuamus. Quod si stemus innixi huic fundamento, nullis aut aerumnis aut tempestatibus obruemur. Nec tamen intelligit propheta fideles ita intrepidos stare ut omnis prorsus timoris vacui sint et immunes: sed quamvis agitentur in animo, et variis modis ad diffidentiam sollicitentur, ea constantia reluctari ut superiores evadant. Natura enim timidi et diffidentia pleni sumus, sed corrigendum eiusmodi vitium hac cogitatione: Deus nobis adest, et curam nostrae salutis habet. אף עזרתיך alii in praeterito vertunt: ego in futuro, adiuvabo te. אף interpretor Adhuc: ut saepe alias accipi solet. Quanquam non male convenit Etiam: ideoque libera sit optio lectoribus. Si praeteritum verbi tempus placeat, tantundem valebit ac Quin etiam, vel Imo. Iustitiae nomine scriptura non tantum aequitatem comprehendit, sed fidem quoque quam Dominus praestat in conservandis suis. Sic enim specimen edit iustitiae suae, quum adversus impiorum machinationes et varios insultus fideliter suos tuetur. Ergo *dexteram* iustitiae appellat, qua se fidelem et iustum esse prodit: unde colligenda est eximia consolatio. Nam si servos suos tueri et defendere statuit Dominus, nihil nobis verendum est: quia Deus se ipsum abnegare nec iustitiam suam exuere potest.

11. (*Ecce pudefient.*) Hic propheta nominatim promittit Iudaeis auxilium adversus hostes. Nam si simpliciter salutem promitteret, nulla mentione facta de hostibus, variae cogitationes ac perplexae animis eorum obrepere poterant. Deus quidem promittit nos fore salvos: sed interea praevalent adversarii nostri, nosque indignissime et crudelissime tractant: ubi haec salus, quae tam large et prolixe promissa est? Ad generalem ergo promissionem additur etiam haec circumstantia: tametsi floreant hostes, tamen pudore et ignominia tandem suffusi retrocedent. Hac ergo conditione promittitur salus, ut interea sustinendi hostes, variaque certamina cum ipsis subeunda sint, ne tranquillitatem nobis externam promittamus, quoniam assidue nobis in bello versandum est.

12. (*Quaeres eos.*) Id est, Si quaeras. Nec enim quaeruntur hostes, ubi profligati sunt. Quamobrem hoc futurum per subiunctivum resolvendum puto, Si quaeras, non invenies: quoniam deleti atque in nihilum redacti erunt. Hic observandum est duplex notari hostium genus: unum, eorum qui aperta vi nos adoriuntur: alterum, eorum qui verbis nobiscum agunt, id est, calumniis, maledictis et contumeliis nos proscindunt: ac veluti iustam causam tuerentur, varias lites nobis intendunt, nosque iudicio provocant: ac saepe eorum criminum accusant quorum ipsi autores fuerunt. Verum hae sunt Satanae artes, cui quum ministros se praebeant, haud sane mirum est ipsos dominum et magistrum

suum imitari. Ergo armatos hostes commemorat propheta qui violenter ecclesiam oppugnant: deinde adiungit litigatores, qui fraudibus, calumniis et fallaci iuris praetextu molestiam exhibent. His ergo criminationibus nos exerceri mirum non est: nec novum videri debet, si hodie multi nebulones operam suam venditent Antichristo ad nos calumniandos: quum id iam olim prophetis aliisque Dei servis evenerit.

13. (*Quoniam ego Deus tuus.*) Iam ostenderat propheta ubi fundanda sit fiducia salutis, ut contra omnes impetus perseveret: nempe, ubi Deum nostrum esse nobisque favere persuasi sumus. Nunc idem tradit sed aliis verbis: nec tamen supervacanea repetitio est. Scimus enim quam facile nobis excidat haec doctrina, etiamsi saepius inculcetur. Nec potuit nimius esse in hac promissione commendanda, quam in animis nostris radices agere difficile est. Itaque sciamus felicem nobis omnium pugnarum exitum fore, quoniam Dominus nobis adest, atque in eum respicere discamus quoties difficili aliqua pugna urgemur. Nam si dubii huc atque illuc spectemus, nunquam tranquillo animo futuri sumus. Quum autem *deum* se nostrum vocat, non tantum commemorat potentiam suam, sed bonitatis, quam in nos exercere vult, testimonium reddit. Nec enim sufficeret nos persuasos esse de potentia Dei, nisi de amore ipsius pariter certi essemus. Imo quum solius potentiae mentione terreamur, bonitas proprie ad nos pacandos valet. Iterum vero et de apprehensione manus, et de voce loquitur: quia magni nostra interest tenere quae Deus amoris signa nobis dederit, et coniungere doctrinam, quae nobis perpetuae gratiae fidem facit. Itaque verbo dicendi non parum inest ponderis: nos enim suspensos animi haerere necesse est, donec loquatur Dominus, cuius sola voce metus adimi et tranquillitas afferri potest. Si igitur animo quieto esse, atque perturbationes, quae nobis variae accidunt, vincere cupimus, recta in eius vocem intentos esse oportet, ut nunquam ab ea animum divertamus. Eos enim misere angi assidueque vacillare, atque incertos esse necesse est qui hanc Dei vocem audire nolunt, vel non satis attente audiunt.

14. (*Ne timeas vermis.*) Parum honorifice videtur loqui de Iudaeis, dum eos vermem, deinde mortuos appellat. Sed melius congruit haec comparatio calamitati populi, atque aptior est ad ipsum consolandum, quam si gentem electam vocasset, regale sacerdotium, sanctam arborem ex sancta radice, et aliis eiusmodi titulis ornasset. Imo absurdum fuisset magnificis illis nominibus ipsos vocare dum miseria extrema premebantur. Quare vermis nomine, quasi ignominiis populi condolescens, eo melius in spem bonam erigit: quia eum quamlibet abiectum et contemptum a se tamen respici docet. Perinde ac si diceret: Tametsi nullus sis, ego tamen tibi opem feram, teque in pristinam libertatem restituens faciam ut e sordibus et putredine emergas. מתים nonnulli interpretantur viros, quod contextui minime convenit. Ergo manifesta ratio cogit vertere mortuos. Est enim expositio prioris per repetitionem, quae Hebraeis valde usitata est. Assentior igitur Hieronymo, qui ita vertit: neque moror quod מתים per: non per ·· hic scribitur Facile enim fuit tam affinia inter se puncta mutari. Et res ipsa spectanda est, quia nihil magis insulsum quam viros pro vermibus subiicere: nisi forte quis malit legere mortales. Sed haud dubie vocem hanc Deus audiri voluit ab afflictissimis, ut penetraret usque ad ipsum sepulcrum: quia ex opposito redemptorem se mortuis fore affirmat. Porro sic propheta saeculi sui rationem habuit, ut hanc doctrinam extenderit ad omnes mundi aetates. Quoties igitur oppressam impiorum saevitia ecclesiam videbimus, haec in memoriam revocanda erunt, ut filios Dei qui mundi fastu calcantur, nec modo habentur contemptibiles, sed omni crudelitatum et probrorum genere affecti vix respirant, statuamus coram Deo in summo honore et pretio esse, ut brevi caput attollant: et hoc quisque nostrum ad se accommodet, ut neque contumeliis, neque miseria nostra, neque angoribus, neque ipsa morte terreamur. Tametsi mortuis similes simus, omnisque salutis spes nobis adempta sit, tamen aderit nobis Dominus, ecclesiamque suam vel e sepulcro ipso demum excitabit. Et propheta sanctum Israelis rursus addens, ad foederis memoriam fideles, sicuti paulo ante, revocat, quo segregatus erat Israel in sacrum Dei peculium, atque ita addit animos, ne eos exanimet vel debilitet sortis suae indignitas, dum se vermes et mortuos esse reputant.

15. (*Ecce posui te.*) Loquitur adhuc de restitutione ecclesiae, eamque ita superiorem hostibus fore promittit ut eos trituret ac comminuat: et aptissima similitudine hoc declarat. Iudaei enim quos alloquitur, paene obtriti erant: ex adverso vero pronuntiat ab iis obterendos esse hostes, ut postquam liberati fuerint, vicem eis mutuam reddant. Porro hoc necessario addendum fuit: quia nisi recuperassent novas vires, hostium libidini semper obnoxii fuissent. Ideoque divinitus armandi fuerunt ad repellendas iniurias. Quanquam simul pronuntiat Isaias vindictae Dei fore ministros. Sed videtur hoc modo inflammare Iudaeos ad ulciscendi cupiditatem: quod a spiritu Dei omnino alienum est. Et quum nimis in hunc morbum propensi simus, Dominus has ulciscendi cogitationes saepe alibi reprimi iubet: tantum abest ut eas indulgentia foveat. Hortatur enim ut potius bene precemur hostibus, non ut eorum calamitatibus et aerumnis oblectemur. Respondeo, prophetam hic docere quid futurum sit, non iubere neque hortari ut hostium

exitium appetamus. Si quis rursus excipiat, non solum exspectandum esse, sed etiam appetendum quod Dominus promittit, quum cedat in eius gloriam et salutem nostram: fateor sane hoc solatio non parum levari nostros dolores, quum promittit se poenas aliquando sumpturum de hostibus, qui nos crudeliter vexarunt, atque eadem ipsis mensura redditurum: hoc non obstat quominus nos interea mansuetos esse iubeat, ut nos potius misereat ipsorum ob mala quae sibi accersunt, eorumque vicem deploremus, quam feramur crudeli affectu in ipsorum perniciem. Quod si hanc promissionem qua decet fide amplectimur, omni carnis impetu in ordinem subacto, primum compositi erimus ad tolerantiam: deinde moderato zelo expetemus Dei iudicium. Ideoque danda inprimis opera est, ut omni turbulento carnis motu sedato et valere iusso liquido sinceroque corde exspectemus opportunum iudicii tempus, idque non tam privatae utilitatis respectu, quam ut laudem suam obtineat Dei iustitia. In eandem sententiam a Davide scriptum est (Psalm. 58, 11): Laetabuntur iusti, quum viderint ultionem, pedes suos in sanguine impiorum lavabunt. Non quod delectentur eorum malo: sed quod, ut postea subiungit, iustum maneat fructus suus, et iusta Dei iudicia in terra patefiant, quum improbi scelerum suorum poenas luunt. Iudaei, ut sunt truculenti natura, et caedium avidi, has promissiones eo sensu arripiunt quo ferae et immanes bestiae, quae oblatam praedam aviditate vorant, atque solo eius sensu infremiscunt. At Dominus non vult suos mansuetudinis, quam praecipue commendat, oblivisci. Nec enim ipsius esse possumus, nisi eodem spiritu, humanitatis videlicet et clementiae, dirigamur. Denique hac similitudine rastri dentati nihil aliud significat, quam infelicissimum impiorum exitum, quos Dominus piorum manu profligabit. Idque ut pios consoletur: non ut ad caedis aviditatem inflammet.

16. (*Ventilabis eos.*) Idem hic significat quod proximo versu, sed alia similitudine. Nam ecclesiam vanno comparat: impios vero quisquiliis quae vanno proiectae disperguntur huc et illuc: ac si diceret, Quamvis ad tempus gentes vos triturent atque ventilent, durius tamen ipsas iudicium manet. Exitio enim suo triturabuntur, ac veluti quisquiliae proiicientur. Notandum vero discrimen est: quia et hic bono suo fideles triturantur, quia patiuntur se domari, et redigi sub imperium Dei. Alii vero pervicaciter repugnant, nec se in ordinem cogi sinunt. Hos tanquam paleas aut quisquilias vento proiici docet propheta. Sic Iudaeos flagellis Deus excusserat, calcaverat triturando, cribrando agitaverat, ut tritico bene purgato similes ad se colligeret: profanas vero gentes quasi paleas sterquilinio destinat. Huc accedit, quod ex incredulis quosdam triturat victrix ecclesia, ut ipsi quoque sordibus suis purgati, locum obtineant in Dei horreo. Atque ita impletum fuit hoc vaticinium, quoties opera fidelium subiugati fuerunt aliqui in gentibus, ut Christi imperio se subiicerent. Neque enim terrena unquam potentia praediti fuerunt, ut cunctis hostibus suis dominarentur. Quin potius animas suas in tolerantia possidere oportuit. Sed instar palmarum sub tot oneribus eos erexit Dominus, ut non modo incolumes emergerent, sed pedibus etiam calcarent hostes suos invicta animi altitudine. Notandum praeterea est, frequenti scripturae usu transferri ad ecclesiam quod proprie non nisi in Deum competit. Quia ergo impias gentes afflixit Deus in ecclesiae suae gratiam, dicitur eos dedisse triturandos sub pedes fidelium, ad quos perveniebat fructus. Caeterum quoties istas prophetias legimus, attollendae sunt mentes ad regnum Christi, ut omni pravo affectu vacui eum quem decet modum teneamus, neque ante tempus trituram istam appetamus: quia abunde sufficere nobis debet, si caput nostrum tandem hostes suos sub pedibus suis prosternat, ut communis sit nobis victoriae triumphus. Iam ubi addit causam exsultandi in Domino Iudaeis fore, quamquam hac fiducia lenire vult eorum dolorem, simul tamen admonet modestiae pios, ne exsultent animi ferocia si quando erigi ipsos manu Dei contingat, atque ita evehi, ut hostes sub potestatem suam redigant. Nihil enim proclivius est hominibus, quam efferri et protervire quum res ipsis succedunt ex animi sententia. Obliviscuntur se esse homines, Deique memoriam delent, quem debuerant bonorum omnium autorem agnoscere. Ut ergo immodicam exsultationem, qua semper caro lascivit, cohibeat propheta, et qua nos saepe abripi sinimus, subiunxit *in domino*, quia in eo omnis et gloria et laetitia nostra subsidere debet. Denique propheta ad gratitudinem hortatur, ut quo altius evehimur a Deo, eo diligentius omni ambitionis vanitate correcta, in ipso solo et gaudeamus et gloriemur.

17. (*Egeni et pauperes quaerent aquas.*) Hic prosequitur argumentum quod iam ab initio quadragesimi capitis tractare coeperat. Miserum enim et calamitosum statum declarat in quo futuri erant Iudaei in Babylone, donec tandem Deus eorum misertus opem afferret. Ergo eos ad tolerantiam extremae inopiae praeparat, siticulosos fore dicens: quia haec synecdoche ad exprimendam mali gravitatem aptior erat. Scimus enim nihil esse quod magis excruciet homines quam aquae penuriam in siti. Atqui ubi eo necessitatis ventum fuerit, Deus se subventurum affirmat. Unde colligendum est, ad quos haec promissio pertineat: nempe ad eos qui ad extrema redacti velut siti arescunt, ac prope deficiunt. Unde etiam perspicimus ecclesiam non semper abundare bonis omnibus, sed magna inter-

dum inopia premi, ut his veluti aculeis pellatur ad Deum invocandum: quia ad segnitiem delabi solemus, quum res fluunt ex animi sententia. Ideo sitire nos ac esurire utile est, ut discamus ad Dominum toto animo confugere. Denique nos sensu inopiae nostrae affici ac premi necesse est, ut auxilium Domini sentiamus. Nec vero dubium est hac circumstantia partim magnitudinem gratiae fuisse illustratam a propheta, partim vero admonitum fuisse populum ne egestatis suae taedio deficeret. Et notanda sunt nomina quibus hic populum Dei vocat. Afflictos enim et pauperes dicendo non de alienis loquitur, sed de iis quos Dominus cooptarat, ac veluti peculium sibi delegerat: quibus extremas quasque angustias patienter ferendas esse denuntiat. Unde mirum videri non debet si fame et siti nos prope tabescere interdum sinat Deus, quando patres non minus duriter exercuit. Quum dicit aquas nusquam occurrere, discamus Dominum, ut patientiam nostram et fidem probet, omnia nobis subsidia adimere, ut in ipso solo recumbamus. Quum ergo nobis huc illuc circumspectantibus nullum auxilium apparebit, sciamus Dominum nihilominus adfuturum esse. *Exaudiendi* verbo significat non quibuslibet Deum subvenire, sed iis qui ipsum precantur, quod si adeo socordes simus ut negligamus auxilium eius, omnino destitui, nec ullam, utpote indignos, allevationem sentiri iustum est.

18 et 19. (*Aperiam.*) Superiorem doctrinam alio modo illustrat, nempe Deum minime opus habere externis mediis et naturalibus, ut opituletur ecclesiae suae: sed in promptu esse arcanos et admirabiles modos, quibus praeter spem et carnis sensum eius necessitati remedium afferat. Quum nulla apparet auxilii ratio, facile desperatio obrepit. Vix certe sperare audemus quidquam, nisi quatenus externa adminicula se oculis nostris ostendunt. His destituti in Domino conquiescere non possumus. At propheta tunc vel maxime confidendum esse admonet: quia tunc maior opportunitas Deo est exserendae suae virtutis, quum nullae hominibus viae aut rationes patent, omniaque penitus deplorata esse videntur. Praeter spem igitur et cogitationem omnium hominum affuturus est suis Dominus, ne ancipiti et dubia cogitatione nos huc atque illuc distrahi sinamus. Et quo magis id confirmet, se adversus rerum naturam et ordinem miracula editurum promittit: ne humano ingenio haec aestimanda et iudicanda esse putemus, neque inferioribus hisce mediis potentiam Dei et promissa alligemus. Satis enim per se Dominus virtutis habet, nec aliunde eam mutuari necesse est, nec ordini naturae adstrictus est, quin eum facile immutet, quum ei visum erit. Nam quod in cacuminibus montium aquas, et in planitie agrorum fontes, in desertis stagna se editurum dicit, ea omnia praeter naturae ordinem esse scimus. Quorsum vero haec promittat satis apertum est: ne scilicet putarent Iudaei se excludi a reditu in Iudaeam magna illa deserti vastitate, ubi viatores torrentur solis aestu omnibusque rebus necessariis destituuntur. Promittit ergo Dominus se aquam abunde suppeditaturum, et alia quae ad iter faciendum necessaria erunt. Haec autem impleta sunt, quum Dominus populum suum eduxit e Babylone: sed multo plenius quum universum orbem ad se convertit per Christum redemptorem, a quo abundantissimae aquae per totum orbem ad sitim miserorum hominum restinguendam effusae sunt. Tunc enim eiusmodi conversio accidit, qualis nunquam mentibus hominum concipi potuisset.

20. (*Itaque videant.*) Quum sibi ex cunctis operibus suis reverentiam Deus conciliet, ubi tamen de restituenda ecclesia agitur, admirabilis eius virtus sese profert, quae omnes cogat in admirationem sui. Et sicut alibi vidimus, ac deinde saepius repetet, populum ab exsilio reducens, documentum edidit saeculis omnibus memorabile, sicuti hic pronuntiat se facturum. Quoniam vero vel tardi vel negligentes sumus ad consideranda eius opera, et quia perquam exigua est attentio, statim nobis effluunt, pluribus idem inculcat. Vanis enim atque inutilibus rebus potius quam in admirandis hisce Dei operibus occupamur: ac si quando nos in admirationem rapiant, tamen facile obliviscimur, quia ad res alias et quidem frivolas statim delabimur. Nos igitur exstimulat propheta, ut excusso torpore omnes sensus nostros ad comprehendendam Dei virtutem excitet atque intendat. Itaque aspectum primo loco ponit qui certam notitiam pariat: deinde adiungit cogitationem, quae notitiam melius ac certius confirmet. Incertum est autem an propheta de Iudaeis, id est, domesticis ecclesiae, an de exteris loquatur. Ac meo quidem iudicio generaliter accipere possumus, in ecclesiae restitutione conspicuam fore manum Dei usque ad gentes procul remotas, ut insigne Dei opus omnes admirari cogantur. Certum est autem Persas et Medos ex quo dominati sunt Iudaeis mirum in modum stupefactos fuisse, quum haec prophetarum testimonia audirent, maxime ubi rem ipsam oculis intuiti sunt. Haec enim ab hominibus fieri non posse intellexerunt, tametsi ad eum minime conversi sint.

21. (*Adeste causae vestrae.*) Hoc etiam superiori doctrinae necessario addi oportuit: quum enim versamur inter impios, ludibrio habetur spes nostra, et stultitiae ab iis damnamur, quasi nimium simplices ac creduli simus. Talibus ergo sannis invaditur fides nostra, et saepe concutitur. Hi pendent e nubibus, atque sibi persuadent ea quae fieri non possunt, omnique rationi adversantur. Quum igitur in exsilio eiusmodi irrisiones audituri essent Iudaei,

his prophetae monitionibus ipsos muniri operae pretium fuit. Et quo plus efficaciae habeat hic sermo, testandae fiduciae causa gentes ipsas ultro lacessit, iubens ut firmamenta causae suae afferant, sicuti in iudicio fieri solet. *Regem* autem Iacob se vocans, idolis omnibus insultat, et se causam populi sui suscipere demonstrat, ut tandem appareat gloriae suae vindex, iniuste oppressos redimendo. Interea tamen magna fide pios instructos esse oportuit: qualis enim fuit regni species, quum captivi adeoque oppressi essent? unde etiam prius vermem Iacob et mortuos vocavit. Verum ea promissione sustentarunt animos suos qua prius radicem eorum sub terra latere dictum est, quum arbori exsectae populum comparavit: Emerget ex trunco Isai, etc. Regnum igitur quod latebat oculis fidei intuebantur: nec enim id aut corporis oculis cerni, aut humano ingenio comprehendi potuit.

22 et 23. (*Adducant.*) Non tantum aggreditur idolorum cultores, sed iubet ut secum deos ipsos in medium producant: perinde ac si diceret, quibuscunque argutiis sint instructi, non fore tamen idoneos patronos ut tam malam causam defendant. Hic porro videmus Deum patroni personam sustinere, et totius populi nomine loqui. Nec enim vult disiungi ab ecclesia sua. Eam ergo confirmat, atque munit adversus ludibria impiorum, et alias machinas quibus fidem nostram adoriuntur. Bono igitur animo esse nos decet, quum Deus suscipiat causam nostram, atque in medium prodeat adversus idololatras, atque adeo in ipsa idola armatus invicta sua veritate insurgat, eorum vanitatem refutans. Caeterum hoc modo admonet se verbo suo satis superque armasse suos electos ad certam victoriam, ut congredi manusque conserere cum incredulis omnibus non dubitent. Et certe quisquis rite ut par est profecit in coelesti doctrina, victrice fidei constantia cunctas Satanae imposturas facile discutiet. Verum quidem est, fidem nostram ab obedientia incipere: sed ita intelligentiam praecedit docilitas, qua Deo subiicimus sensus nostros in obsequium, ut certa deinde scientia mentes nostras illustret. Atque hac nota discernitur a superstitionibus vera religio, quia ad regulam minime dubiam vel fallacem exigitur. Plus satis quidem in suis erroribus superbiunt idololatrae: sed tota eorum pervicacia ex stupore, amentia, vel phrenetico impetu emergit. Nam si sobrie et placide ad sanam doctrinam attenderent, statim concideret fastus ille quo lucem veritatis obruunt. Alia est piorum ratio, quorum etsi fides in humilitate fundata est, non tamen stulto et inconsiderato zelo temere fertur: quia spiritum Dei habet ducem et magistrum, ne a certa verbi luce aberret. Itaque ubi nulla est ad discernendum regula, teste propheta, mera est superstitio. Iam quia nihil temere repudiandum, dicunt fideles: Afferte, et cor adiiciemus: non quod divinitus edocti adhuc in utramque partem debeant esse flexibiles: sed quia superstitiosi nihil nisi ridiculum iactare possunt. Iterum ergo notatur discrimen stupidae obstinationis et rectae fidei quae suam soliditatem habet in verbo Dei, ne unquam labascat. Iam videndum est quibus argumentis Dei maiestatem asserat propheta. Nam omnipotentiam, rerumque omnium praescientiam ita sibi vendicat Deus, ut alio transferri sine summo sacrilegio nequeant. Unde colligitur sic propria esse divinitatis, ut vere Deus censeri mereatur quisquis novit ac potest omnia. Nunc ergo ita propheta ratiocinatur: Si quae colitis idola sunt dii, oportet ipsos scire et posse omnia: atqui nihil possunt neque in prosperis neque in adversis, neque praeterita neque futura tenent: ergo non sunt dii. Hic exoritur quaestio difficilis. Multa enim apud profanos vaticinia exstant, quae ab oraculis deorum suorum acceperunt, quibus videri possent Apollo, Iupiter et alii futura praescire, proptereaque dii esse. Primum respondeo, si consideremus cuiusmodi fuerint illa oracula, quae ab idolis reddita narrantur, omnia obscura aut ambigua fuisse intelligemus.

Aio te Aeacida Romanos vincere posse.

Item alibi:

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim.

His ergo perplexis ambagibus Satan torquebat hominum mentes, ut perinde incertos a se dimitteret qui talibus imposturis dediti erant. Sed tenendum praeterea est quod docet Paulus, dari efficaciam erroris Satanae, ut deludat omnes impios qui sponte eius praestigiis se addicunt (2. Thess. 2, 9). Quum ergo Satanam mendacii patrem consulerent increduli, non mirum fuit decipi praetextu veritatis. Sed haec iustissima fuit ingratitudinis merces. Videmus laxata fuisse fraena Satanae, ut per falsos prophetas magis excaecaret Achab, qui sibi in talibus praestigiis placebat. Non minus aequum fuit profanas gentes, quum se alienassent a vero Deo, vanis decipulis captari, imo trahi in exitium. Atque hic supervacua est disputatio, in qua multum laborat et sudat Augustinus, quomodo ad coelestes angelos praescientia daemones accedant: quia causam alibi quam in eorum natura quaerere convenit. Sic olim Deus fallaciis instruens impios doctores scelera populi sui ultus est: non quod illi praecellerent dono intelligentiae: sed quatenus in hunc usum aptati erant, grassati sunt permissa sibi licentia. Quod ad Deum ipsum spectat, quanquam abscondita est eius praescientia, imo profunda est abyssus: eam tamen satis patefecit electo populo, ut se a falsorum deorum turba eximeret. Non quod omnia praedixerit per suos prophetas: quia et inexplebilis est hominum curiositas, nec utile est ipsis scire

omnia: sed quia nihil celavit quod esset utile cognitu, et multis insignibus vaticiniis quoad sufficeret ostendit se peculiarem ecclesiae curam gerere: sicut dicit Amos (3, 7): An erit arcanum quod non revelet Deus servis suis prophetis? Atque hac praerogativa indigne et sceleste abusi sunt Iudaei, qui ex frivolis suis praedictionibus quaestum passim inter gentes fecerunt. Caeterum ita semper enituit veritas in coelestibus oraculis, ut in ea dilucide agnoscerent Deum Israel unicum esse, quicunque sibi ab insidiis cavebant. Fideles quidem in schola Dei edoctos non magis fallere potuerunt idola, quam si quis homini bene oculato nigrum pro albo in meridie ostentet, tantum abest ut praescientiam suam demonstraverint. Potentiae vero multo minus attribuere licuit, quum ex quotidianis vaticiniis palam esset Deum unum res prosperas et adversas moderari. Idolis suis gratias egit victor Assyrius. Atqui pridem admonuerat Deus Iudaeos quid futurum esset: imo palam ostenderat se armare impium illum exercendae vindictae suae causa. Porro *malefacere* non est hic accipiendum pro iniuriam inferre, quod alienum a Deo est: sed poenas irrogare significat, et res adversas immittere, quod providentiae Dei, non idolis aut fortunae tribui debet. Quo sensu saepissime occurrit in scripturis. Amos (3, 6): An est malum in civitate quod non fecerit Dominus? Item Ieremias populum accusat quod Deum autorem boni et mali non agnosceret (Thren. 3, 38). His ergo malis, cuiusmodi sunt bella, pestis, fames, paupertas, aegritudo, et alia eius generis, Dominus in scelera populi animadvertit: atque eorum omnium autor agnosci vult. Non adducit autem Isaias omnia exempla et argumenta quibus Deus ab idolis distingui posset. Nam longa admodum opus fuisset oratione: sed iis nunc contentus fuit quibus breviter et tamen aperte rem monstraret. Nondum enim finem huic argumento facturus est.

24. (*Ecce vos estis.*) Nunc insultat idolis, ut pios in fiducia et cultu unius Dei confirmet, dum ex comparatione perspiciunt eos qui idola colunt misere falli et caecutire. *Factura* hic passive accipi debet, ac si diceret vanam esse imaginationem, vel figmentum nulla de re. Atqui improprie loqui videtur Isaias, quum idola ex nihilo esse dicit: auro enim aut argento, aut aere, aut lapide, aut alia materia constant. Solutio est facilis: nec enim materiam spectavit Isaias: sed qualitatem, hoc est, opinionem divinitatis quam de iis homines perperam concipiunt. Nec enim superstitiosi lignum, aut aes, aut metallum simpliciter adorant, sed quam stulte maiestatem numinis affingunt. Hoc certe nihil omnino quam vanam imaginationem esse certum est. Unde etiam Paulus (1. Cor. 8, 4) eodem modo pronuntiat idolum nihil esse. Quid enim esse, aut quo nomine figmentum inane vocari potest?

(*Abominationem.*) Alii vertunt, Abominatio: atque intelligunt homines qui idola eligunt, abominabiles esse. Sed alium sensum esse puto. Verbum *elegit* accipio indefinite, ut grammatici loqui solent, quemadmodum etiam alias saepe occurrit in scripturis. Nam quum prophetae de vulgo hominum loquuntur, et aliquid commune et usitatum narrant, substantivum non exprimunt. Sic igitur intelligo, homines idola fabricare non posse, quin simul abominationem fabricent. Atque hic locus singularis est ad detestanda idola, et audaciam hominum qui ea constituunt. Hoc enim sine maxima Dei contumelia fieri non potest. Videtur quidem nonnullis esse lusus: sed propheta abominationem esse pronuntiat, quam Deus ferre non potest, nec inultam esse patietur. Ac per verbum eligendi idololatriae origo quasi digito monstratur: quia nunquam tot corruptelis vitiata esset pura religio, nisi pro sua libidine ausi fuissent homines deos sibi fingere. Quare notandum est electitios omnes cultus verae pietati opponi.

25. (*Excitavi ab aquilone.*) Iterum ad illud argumentum redit quod prius attigerat, de praescientia et potentia Dei: atque in eum solum, cuius haec sunt, Dei nomen competere ostendit. Vana igitur esse idola, quae nihil omnino aut norunt aut possunt. Quod dicit se ab aquilone excitasse, nonnulli de Cyro interpretantur, alii de Christo. Ego vero duas res hic a propheta notari existimo. Nam quum dicit ab aquilone, intelligit Chaldaeos: ab oriente, Medos et Persas. Ac si diceret: duae mutationes memoratu dignae contingent: nam Chaldaeos excitabo, quorum regnum in sublime eveham. Deinde advenient Persae, qui eorum potentiam ad se transferent. Haec Dominus quamvis longo postea intervallo futura, iam sibi nota esse suoque consilio ordinata esse docet, ut eorum eventus suae divinitatis certum sit documentum. Interea priore membro poenam denuntiat ad terrendos Iudaeos: secundo commendat misericordiam suam, quia et captivitatem, et liberationem populi, opus suum fore testatur, ut palam sit penes ipsum et praescientiam et potentiam esse. Profani homines varia inter deos suos officia distribuunt. Apollo praedicit futura, Iupiter exsequitur, atque alius alia agit. Dei vero partes sunt non solum futura praedicere aut significare, sed omnia disponere suo arbitratu. Quidquid enim divinitatis est, in solum Deum competit, nec alio transferri potest. Ideo tam praescire quam facere coniunctim sibi vendicat. Ab aquilone se vocare dicens, ut nuper attigi, vaticinium edit de futura captivitate, de qua tunc nulla opinio erat, quia Iudaei cum Chaldaeis amicitia iuncti erant. Simul de restitutione populi vaticinatur, qui per Cyrum in patriam reductus est. Quis in illo rerum statu haec credibilia esse existimasset: praesertim

quum longo post temporis intervallo sequuta sint? nam circiter ducentos postea annos evenerunt, ex quo propheta vaticinatus erat. Harum rerum autorem se esse Dominus testatur: ut omnes intelligant Chaldaeos non temere prosiliisse, sed a Domino fuisse excitatos quasi flagella Iudaeis castigandis: Persas quoque et Medos non sua virtute Chaldaeos subegisse, nisi quatenus ducti manu Dei atque impulsi sunt. Hic igitur magnitudinem Dei et potentiam exprimit, eoque apertius, quod reges et principes Dei respectu lutum esse docet. Hinc melius perspicimus prophetam non solum temporis sui, sed posterorum rationem habuisse. Nam iis qui tunc vivebant, haec nota esse non potuerunt: posteri vero quibus re ipsa haec comprobata sunt, melius intellexerunt: ut nemini dubium esse posset, unicum esse Deum, cui nuda et aperta essent omnia, quique res omnes arbitrio suo moderaretur. Insignis locus quo plena et solida fides oraculis Dei asseritur. Nec enim Iudaei, dum captivi essent in Babylone, haec vaticinia finxerunt: sed quum longe antea eorum etiam patribus relicta et tradita fuissent, iustum Dei iudicium tandem noverunt, a quo in tempore moniti fuerant. Deinde misericordiam eius amplexi sunt, quum intelligerent se tandem liberandos esse a Domino, qui volebat ecclesiam suam servari: atque fidelem ipsum in promissis experti sunt. Hinc igitur certo constituere possumus, Isaiam proprio motu minime loquutum, sed linguam eius Dei spiritu impulsam atque directam esse. Quod venisse dicit, perinde valet atque certo impletum iri quidquid iussu Dei praedictum est. Loquitur autem de re futura: unde praescientia Dei apparet. Deinde autorem se harum rerum esse: quod ad virtutem et potentiam pertinet. Vocare Dei nomine nihil aliud est, quam rem aggredi eius auspiciis. Verum quidem est, nihil minus propositum fuisse Cyro quam operam suam Deo Israelis locare, aut eum sequi ducem: sed ex re ipsa patuit, Deum occulto modo praeire ut eum per continuas victorias, et quidem incredibiles, Babylonem usque perduceret. Quod figulo comparat lutum calcanti, ideo additum est, quoniam immensa erat Chaldaeorum potentia, ut inexpugnabilem omnes vulgo putarent, atque invicti esse videbantur. Quum ergo freti suis opibus omnes adversarios contemnerent Babylonii, atque impotenter efferrentur, propheta non ipsos modo, sed alios innumeros instar luti calcandos atque subigendos esse dicit. Denique significat opulentiam Chaldaeorum impedimento non fore quominus haec mutatio fiat, atque Medi et Persae regnum occupent. Et certe haec similitudo clare ipso eventu probata fuit, quod Cyrus tot gentibus devictis, tot bellis feliciter defunctus, intra exiguum tempus totum orientem subegit.

26. (*Quis nuntiavit.*) Iterum adversus idola insurgit Dominus, postquam asseruit divinitatem suam. Quaerit enim an idololatrae ad probandos suos cultus simile aliquid proferre possint: id est, exemplum aliquod eiusmodi praescientiae aut potentiae adducere. Et quia hoc iuris sine controversia sibi uni sumere poterat, insultans dicit: Fatebimur verum esse Deum a quo talia fient. Ad verbum, Iustum esse: sed iusti appellatio late patet. Accipitur autem interdum pro vero et probato. Unde illud, Iustificata est sapientia a filiis suis, id est, probata (Matt. 11, 19). Haec igitur luculenta sunt testimonia divinae maiestatis quibus vanitas idolorum coarguitur, quod solius Dei arbitrio reguntur omnia, soloque eius nutu potentissimae monarchiae evertuntur. Loquitur autem Dominus in plurali, ut ostendat se non propriam, sed totius populi causam tueri. Ipse quidem sua aeternitate contentus est: verum ut infirmi sumus, ita nobis probari ipsum esse Deum necesse est, ne vagentur mentes nostrae, atque incertae errent, sed in eo penitus conquiescant. Ideo additur ad verbum experimentalis notitia, quae fidem, si adhuc vacillationi obnoxia est, melius fulciat. Obmutescere vero idola dicit, et suspensos relinquere suos cultores, dum ipse facem verbi sui accendit, quae electo populo ad rectum iudicium praeluceat.

27. (*Primus Sioni.*) Hoc versu clarius exprimit Deus futura se praedicere Iudaeis, ut eos ad fidem animet: quia nisi finem suum et usum habeant prophetiae, res futuras cognoscere per se non admodum prodesset. Hoc igitur Deus se respicere testatur in vaticiniis, ut ecclesiae fidem aedificet. Quod superioribus addi necesse fuit, ut populus intelligeret ista exempla proponi non solum ad virtutem Dei praedicandam, sed ut pii omnes ex ea fructum sentirent. Sic enim accommodanda sunt exempla omnia virtutis atque praescientiae Dei, ut nos ei curae esse, atque in salutem nostram omnia ab ipso agi intelligamus. Iubetur ergo Sion agnoscere verum et unicum Deum: non ex eo solum quod poenas scelerum suorum dedit: sed quod restituitur ab exsilio, atque ita propitium sibi Deum sentit.

(*Ecce.*) Hic considerandus est nobis mons Sion quasi vastus et desertus: Ierosolyma vero ut in solitudinem redacta. Unde etiam Ieremias eam sic loquentem introducit, ut mulieres afflictae et turbatae solent. Ita nunc Dominus eam proponit ut orbam et destitutam. Postea Isaias ipsam ad laetitiam excitabit, ut mulierem prius sterilem, cui nova foecunditas ad sobolem gignendam a Domino data est. Eodem modo hic significat se consolaturum Ierosolymam, quo tempore triste et horrendum spectaculum erat in deformibus eius ruinis. Hic autem est nuntius, vel orituros ex ea liberos, quum

diu orba et solitaria fuisset: vel turmatim ad eam redituros qui per longinqua exsilia dispersi fuerant. Opponenda igitur est illi vastitati restitutio quae per Cyrum facta est, ubi dicitur, Ecce veniunt. Et sub nomine Primi non modo aeterna Dei essentia, sed etiam vaticinii antiquitas notatur. Adiungit quomodo fideles Deus edoceat de rebus futuris, nempe opera et ministerio prophetarum. מבשר Hieronymus vertit evangelistam, sed proprie nuntium significat: parum tamen interest, quod ad sensum spectat. Prophetas enim denotat qui laetum ac optatum huius liberationis nuntium perferent, sicuti ante per Mosen promiserat Deus se per continuas successiones excitaturum fideles ministros, qui magis omnibus, ariolis et divinis longe praecellerent. Unde etiam prius insigni titulo ecclesiam ornabat, annuntiatricem vocans: quoniam in ea resonare debet verbum Dei: quod plurimum valet ad commendationem praedicationis. Nec enim Dominus e coelo descendit ut nos doceat: sed utitur ministerio servorum suorum, atque ipsorum ore se loqui pronuntiat. Hoc autem insigne beneficium Dei a nobis toto animo complectendum est. Promiserat in lege (Deut. 18, 15), ut nuper attigi: Suscitabo vobis prophetam de medio vestri. Nunc promissionem istam confirmat, quum ait, nuntios minime defuturos qui populum sublevent in suis moeroribus, et in summis illis angustiis consolentur. Hic etiam constituendum, nullam esse ecclesiae formam, ubi prophetiae cessant: id est, ubi nulla miseriis nostris ex verbo Dei allevatio affertur.

28. (*Aspexi, nec ullus.*) Postquam de se loquutus est Dominus, ad idola revertitur. Sunt enim perpetuae antitheses, quibus Deus idolis opponitur, perinde ac si diceret: Haec a me fiunt, ab idolis vero fieri non possunt. Nihil enim omnino iis consilii, prudentiae vel intelligentiae est: nullum responsum interrogantibus dare, nullam allevationem miseris afferre possunt. Atque in ista comparatione tenendum est, primum per prophetas et eorum doctrinam facile ostendere se esse Deum, deinde similiter quoque operibus: in idolis vero nihil tale reperiri. Sequitur ergo non esse deos, nosque in hoc uno defixos esse oportere. Caeterum hebetantur hominum oculi socordia, quod neque interrogent, neque considerent, neque observent. Obstupescunt ergo in idolis: quia sponte hallucinantur. Nam protinus vanitatem deprehenderent, si diligentiam in considerando adhiberent. Unde apparet idolorum cultores ignorantiae praetextu excusari non posse: quia caeci esse atque in tenebris errare quam lucem intueri et veritatem amplecti malunt.

29. (*Ecce omnes vanitas.*) Postquam loquutus est de idolis, idem pronuntiat de ipsorum cultoribus: quemadmodum etiam Psal. 115 (v. 8) habetur: Similes eis fiunt qui faciunt ea, et omnes qui sperant in eis. Omnes igitur superstitiosos vanitatis plenos esse, nihil iudicii aut rationis habere ostendit. Hoc quidem ipsis persuaderi non potest: nam arrogantia sua inflati se primarios omnium hominum esse putant, nosque velut stupidos et humanarum rerum expertes prae se despiciunt. Quo fastu nos contemnunt papistae et acuti eorum doctores? qua superbia olim Romani Iudaeos spreverunt? Sed nihil est cur moremur talem superbiam: omnes enim hic a Deo vanitatis damnantur.

(*Defectus opera eorum.*) Opera vocat tam simulacra quae sibi superstitiosi homines effingunt, quam omnes commentitios cultus, quorum nullus est finis vel modus, ubi quis sibi religionis autor et magister esse appetit: omnia defectum, id est, rem nihili esse pronuntiat. Planius etiam declarat, quum dicit *ventum* esse et *chaos*, id est, rem confusam. Sic enim expono תהו, quemadmodum etiam accipitur primo Geneseos, quum terram primum informem ac veluti confusam fuisse Moses ait. Hic locus adversus idololatras diligenter notandus. Putant enim simulacra instituta esse ad conservandam religionem, atque eorum conspectu, tanquam visibili praesentia Dei, animos accendi. Libros simplicium atque idiotarum esse putant, qui scripturarum lectione institui non possunt. Hic vero spiritus Dei rem confusam atque informem esse dicit: quia videlicet obturbantur ingenia hominum, atque in superstitione retinentur. Imo quidquid verae notitiae hominibus inest, hoc idolorum cultu suffocatur atque exstinguitur. Denique omnia simulacra et eorum cultus, et qui eos commenti sunt, et qui sequuntur, meram vanitatem esse docet, atque a nobis secure damnari posse.

CAPUT XLII.

1. *Ecce servus meus, innitar illi* [1]) *electus meus, in quo sibi placuit anima mea. Posui spiritum meum super eum: iudicium gentibus proferet.* 2. *Non clamabit, neque attollet, neque audire faciet in plateis vocem suam.* 3. *Arundinem quassatam non perfringet, nec linum fumans exstinguet: in veritate proferet iudicium.* 4. *Non deficiet, neque frangetur: donec ponat in terra iudicium: et legem eius insulae exspectabunt.* 5. *Sic dicit Deus Iehova* [2]), *creator coelorum, et expandens eos: dilatans terram et germina eius: dans flatum populo in ea habitanti, et spiritum ambulantibus in ea.* 6. *Ego Iehova vocavi te in iustitia, et tenebo te manu tua: custodiam te, et ponam in foedus populi, in lucem gentium.* 7. *Ut aperias oculos cae-*

---

1) *in margine:* Vel suffulciam ipsum. 2) Vel, potens.

corum, ut educas ex ergastulo vinctos, et e domo carceris sedentes in tenebris. 8. *Ego Iehova: hoc nomen meum: et gloriam meam alteri non dabo, nec laudem meam sculptilibus.* 9. *Priora ecce venerunt: et nova ego annuntio: antequam oriantur nota faciam vobis.* 10. *Cantate Iehovae canticum novum, laudem eius ab extremo terrae: qui descenditis in mare, et plenitudo eius*[1]*, insulae et incolae earum.* 11. *Exclament desertum et urbes eius, villae ubi habitat Kedar. Cantent incolae petrae, et e vertice montium iubilent.* 12. *Dent Iehovae gloriam, et laudem eius in insulis annuntient.* 13. *Iehova tanquam gigas egredietur: et sicut praeliator zelum excitabit. Vociferabitur, iubilabit: super inimicos suos roborabitur.* 14. *Tacui a multo tempore, silui et continui me: tanquam parturiens clamabo: vastabo, et deglutiam simul.* 15. *In solitudinem redigam montes et colles: omnem herbam eorum exsiccabo: ponam flumina in insulas: et stagna exsiccabo.* 16. *Et ducam caecos per viam quam nesciebant: per semitas quas non noverant faciam eos ingredi: ponamque tenebras coram eis in lucem, et obliqua in planum. Haec*[2] *faciam eis, et non derelinquam eos.* 17. *Agentur retrorsum, pudefient pudore qui confidunt sculptili, et fusili dicunt, Vos dii nostri.* 18. *O surdi audite, et caeci intenti estote ad videndum.* 19. *Quis caecus nisi servus meus? quis surdus sicut nuntius meus quem mitto? quis caecus sicut perfectus, et caecus ut servus Iehovae?* 20. *Videndo multa quae non observas, aperiendo aures, ut non audiat.* 21. *Iehova voluntarius propter iustitiam suam, ut magnificet legem ac extollat.* 22. *At hic populus direptus est ac conculcatus: illaqueandi in carceribus omnes, et in speluncis abscondentur. Erunt in direptionem, nec erit qui liberet: in praedam, nec quisquam dicet, redde.* 23. *Quis in vobis auribus percipiet hoc? quis advertet? quis attendet in posterum?* 24. *Quis in praedam dedit Iacob, et Israel exposuit direptoribus? Nonne Iehova? eo quod peccaverimus in eum, nec voluerunt ambulare in viis eius, nec audierunt legem eius.* 25. *Itaque effudit super eum furorem irae suae, et robur belli. Inflammavit eum undique, neque advertit: exarsit in eum, neque posuit super cor.*

IN CAPUT XLII.

1. (*Ecce servus meus.*) Videtur propheta tanquam ex abrupto ad Christum transsilire, sed memoria tenendum quod iam alio loco diximus: solere prophetas quum aliquid difficile creditu promittunt, statim mentionem de Christo subiungere. In eo enim promissiones omnes ratae sunt, quae alioqui dubiae ac suspensae essent. In Christo, inquit Paulus, est Etiam et Amen (2. Cor. 1, 20). Quid enim nobis cum Deo nisi mediator ille intercedat? nimium profecto absumus a maiestate ipsius. Ergo neque salutis, neque ullius boni, nisi beneficio Christi, participes esse possemus. Porro dum Iudaeis liberationem promisit Dominus, altius eorum mentes evehere voluit: ut maiora et praestantiora dona spectarent, quam libertatem corporis, et reditum in Iudaeam. Ea enim praeludia tantummodo fuerunt redemptionis quam per Christum adepti sunt demum, et nos hodie consequimur. Imo mutila fuisset Dei gratia in reditu populi, nisi quatenus perpetuus ecclesiae suae redemptor tunc apparuit. Sed ut alibi diximus, finis babylonici exsilii plenam ecclesiae restitutionem in se complexus est. Ideoque non mirum si illud exordium gratiae prophetae contexant cum regno Christi, sicuti haec series passim occurrit. Ad Christum ergo veniendum, sine quo propitius nobis Deus esse non potest: hoc est, nisi in eius corpus insiti censeamur inter Dei filios. De ipso quidem primogenito et capite nunc sermonem haberi ex progressu liquebit: quia neque ad alium quempiam transferri possent quae dicentur: et evangelistae controversiam omnem tollunt. *Servum* vocat Christum, κατ' ἐξοχὴν. Hoc enim nomen in omnes pios competit: quoniam ea conditione adoptati sunt a Deo, ut se et totam vitam ei in obsequium addicant: pii quoque doctores, et quicunque publicam in ecclesia personam sustinent, peculiari modo se nominant Dei servos. Christus vero singulare quiddam habet, cur potissimum hoc nomen ei conveniat. Nam ideo servus vocatur, quod Deus pater non modo vel docendi, vel aliud agendi munus ei iniunxerit, sed ipsum vocarit ad opus eximium et incomparabile, quod cum caeteris commune non est. Caeterum hoc nomen etsi tribuitur personae, refertur tamen ad humanam naturam. Nam quum aeterna sit eius deitas, et in ea aequalem et eandem cum patre gloriam semper obtinuerit, ut se ad parendum submitteret, necesse fuit carnem induere. Unde etiam Paulus (Philipp. 2, 6), Quum esset, inquit, in forma Dei, non arbitratus est rapinam, se facere aequalem Deo: sed inanivit semetipsum, formam servi accipiens, etc. Quod ergo fuit servus, hoc voluntarium fuit: ne quidquam de eius dignitate propterea minui existimemus. Atque hoc significarunt veteres ecclesiae scriptores nomine dispensationis: qua factum esse dicunt, ut omnes infirmitates nostras subierit. Est enim voluntarius hic affectus quo se subiecit Deo, atque ita subiecit, ut nobis quoque inserviret. Nec tamen ea tam humilis conditio prohibet quominus supremam maiestatem retineat. Unde etiam Apostolus ipsum supra omne nomen exaltatum esse dicit.

(*Ecce.*) Utitur particula demonstrativa, ut adducat Iudaeos in rem praesentem. Nam ea quae ob oculos habebant poterant ipsos ad desperationem

[1] 1551: et quod in ea est. [2] Vel, Haec verba, vel, Has res.

adigere. Iubet ergo ut oculos avertant a praesenti rerum statu, atque in Christum respiciant. אתמך alii active, alii passive exponunt. Si passive, talis erit sensus: Sic Deum innixurum Christo suo, ut omnem curam in ipsum reiiciat: sicuti domini in servos fideles solent. Atque hoc eximiae fidelitatis testimonium est, quod Deus pater ei omnia committet: atque in eius manu deponet suam potestatem et imperium. Non tamen displicet activa significatio: Erigam ipsum, vel attollam, vel stabiliam in suo gradu. Nam quod paulo post sequitur: Ponam spiritum meum in eo, repetitio est eiusdem sententiae. Priore itaque loco dicit, Fulciam eum: deinde modum fulturae indicat, quod eum spiritu suo reget: qua loquutione significat se Christo in omnibus adiutorem fore, nec passurum ut ullis difficultatibus cedat. Oportuit autem Christum praeditum esse spiritu Dei, ut divino illo munere fungeretur, Deique et hominum mediator esset: quia humanitus tanta res peragi non poterat. *Electus* hic pro eximio capitur, ut aliis in locis: quemadmodum electi iuvenes vocantur, qui sunt in ipso flore aetatis. Servum igitur eximium vocat, qui perferat nuntium reconciliationis, cuius omnes actiones regantur divinitus. Interea gratuitum suum amorem commendat, quo nos omnes complexus est in filio unigenito, ut in ipso capite refulgeat electio, qua in spem aeternae vitae sumus adoptati. Iam quia coelestis virtus in humana Christi natura habitat, dum ipsum audimus loquentem, ne carnem aut sanguinem spectemus, sed altius erigamus mentes, ut quidquid ab eo agitur divinum esse intelligamus.

(*In quo sibi placuit anima mea.*) Hoc testimonio intelligimus Christum non solum gratiosum esse patri, sed ipsum solum ei gratum et acceptum esse: ut nulla sit ratio impetrandae a Deo gratiae, quam intercessore Christo. Atque hoc sensu hic locus ab evangelistis citatur, quemadmodum et Paulus primo ad Ephesios cap. (v. 6) docet nos in dilecto sic fuisse reconciliatos, ut propter ipsum amemur. Postea admonet, Christum virtute spiritus non sua privatim causa ornatum iri, sed ut eam longe lateque diffundat. Et quidem iudicii nomine significat regimen bene constitutum: non sententiam quae a iudice fertur pro tribunali. Nam iudicare Hebraeis praeesse, regere et moderari significat. Nec tantum in Iudaea, sed ubique terrarum hoc iudicium fore adiungit. Quae promissio admodum nova atque insolita fuit: Deus enim tantummodo in Iudaea notus erat, gentes ab omni gratiae fiducia excludebantur. Propterea luculentis hisce testimoniis nobis vehementer opus fuit, ut de vocatione nostra reddamur certiores: nam alioqui haec promissa nullo modo ad nos pertinere viderentur. Christus ergo missus est ut universum orbem sub potestatem et obsequium Dei redigeret. Unde apparet sine ipso confusa et perversa esse omnia. Priusquam ad nos accedat, nulla inter nos recta administratio esse potest. Discamus ergo nos ei subiicere, si bene ac moderate regi cupimus. Est autem hoc regimen ex natura ipsius regni aestimandum, quod externum non est, sed ad interiorem hominem pertinet. Constat enim recta conscientia, et vitae sinceritate, non quae coram hominibus, sed coram Deo aestimetur. Itaque huc summa redit, quia tota hominum vita perversa est ex quo per lapsum Adae omni ex parte corrupti sumus, venisse Christum cum coelesti potentia spiritus, qui nos mutato ingenio reformet in vitae novitatem.

2. (*Non clamabit.*) Ostendit qualis futurus sit Christi adventus: nempe, sine pompa aut apparatu, qualis regibus terrenis esse solet. Adventu enim regum varii strepitus et ingentes acclamationes fiunt, adeo ut coelum terrae misceri videatur. At Christum sine ullo strepitu aut clamore venturum esse dicit Isaias: idque non modo laudandae modestiae causa, sed primum ut nihil de eo terrenum fingamus: deinde, ut cognita eius mansuetudine qua nos allicit, properemus alacriter ad eius occursum. Postremo, quamvis contemptibilis sit eius humilitas, ne tamen languescat fides nostra. Non attollet ergo vocem, hoc est, nihil prae se feret turbulentum: ut vulgo dicere solemus de placido homine et quieto, *Il ne fait pas grand bruit.* Nec certe venditavit sese populo: quin saepe miracula sua vulgari prohibebat, ut eius imperium atque autoritatem omnes longe diversam esse intelligerent ab ea quam reges aut principes sibi conciliant, rumore de se concitato ad captandum favorem multitudinis.

3. (*Arundinem quassatam.*) Postquam in genere pronuntiavit Christum principibus terrenis dissimilem fore: mansuetudinem quoque ipsius in specie declarat in eo, quod infirmos ac debiles sustinebit. Hoc enim significat ista similitudine *arundinis quassatae*, nolle se eos qui semifracti sunt frangere omnino ac conterere, sed levare potius ac sustinere: ut quod boni in ipsis erit conservet atque adaugeat. Idem declarat similitudine lini fumigantis. Metaphora ducta est ab ellychniis, in quibus etsi displicet obscuritas, aut fumus quem edunt, non tamen exstinguuntur, sed potius mundantur ac foventur. Talem Christo indulgentiam attribuit Isaias, qua imbecillitatem nostram toleret: quod re ipsa sentimus ab ipso impleri. Ubicunque enim emicat aliqua scintilla pietatis, eam fovet atque excitat. Nam si nobiscum summo iure ageret, in nihilum redigeremur. Quamvis igitur vacillent homines ac claudicent, quamvis etiam quassati aut luxati sint, tamen eos non statim abiicit, quasi prorsus inutiles: sed diu perfert, quoad firmiores et constantiores reddiderit. Huius mansuetudinis signum editum

fuit a Deo, quum Christus ad hoc legationis munus inauguratus est. Missus enim est e coelo in ipsum spiritus sanctus sub specie columbae, quae nihil aliud prae se fert quam mansuetudinem et lenitatem. Et certe signum ipsi rei omnino convenit. Nec enim magnos strepitus movet, nec formidabilem se praebet, ut reges terreni solent: neque populum suum supra modum urgere, aut premere, sed potius sublevare ac fovere vult. Nec solum id praestitit quum apparuit mundo, sed in dies per evangelium talem se praebet. Hoc igitur exemplo debent ministri evangelii, quum eius vices sustineant, mansuetos se praebere, et sustinere infirmos, et placide ducere in viam, ne exstinguant in eis igniculos pietatis, qui vel paulum modo emicant, sed potius inflamment totis viribus. Caeterum ne hac mansuetudine vitia et corruptelas foveri existimemus, subiungit, *in veritate proferet iudicium.* Quamvis ergo Christus infirmos sublevet ac sustineat, tamen longe abest a blanditiis, quibus vitia aluntur. Corrigenda igitur sunt peccata sine adulatione, qua nihil magis alienum ab ista mansuetudine esse potest. Itaque diligenter cavenda nobis sunt extrema: id est, ne vel nimia severitate frangamus debilium animos: vel blanditiis nostris aliquid mali foveamus. Ut autem melius teneamus in quos hac mansuetudine utendum sit Christi exemplo, sedulo expendenda sunt prophetae verba. Calamum quassatum et ellychnium fumans nominat. Haec igitur ad eos non pertinent qui robusti sunt, atque pervicaciter resistunt, quique furiosi sunt, ac indomiti: tales enim hac indulgentia indigni sunt, quin potius severitate verbi, tanquam malleo, frangendi sunt et conterendi. Itaque sic laudat mansuetudinem, ut simul quibus apta sit, quando et quomodo utendum sit, demonstret. Nec enim convenit duris et praefractis, vel sui furoris flammam iaculantibus, sed qui dociles se praebent, ac libenter se iugo Christi subiiciunt. Et fumandi verbo admonet non tenebras, sed scintillas, tametsi tenues et subobscuras, ali ab ipso ac foveri. Ubi igitur pervicacia et impietas, illic summa severitate agendum est, nec ullo modo indulgendum: ubi vero quaedam vitia non prorsus intolerabilia sunt, tamen hac lenitate minime foveri, sed corrigi atque emendari decet: quia praecipua semper veritatis, de qua loquitur, habenda ratio, ne vitia tegantur, atque ita occultam putredinem contrahant, sed infirmi paulatim ad sinceram rectitudinem formentur. De iis ergo hic agitur, quibus tametsi multum desit, integro sunt animo, et studiosi sunt verae religionis: ut saltem inchoatum in iis boni aliquid appareat. Quam enim durus in contemptores fuerit Christus, ex multis exemplis abunde patet. Virgam enim ferream cogitur exserere ad comminuendos eos qui se pastorali eius pedo regi non sustinent. Nam sicuti vere pronuntiat voluntariis discipulis iugum suum suave esse, et onus leve: ita non frustra eum sceptro ferreo armat David Psalmo secundo (v. 9) ad hostes frangendos: et Psalmo 110 (v. 6. 7) sanguine madidum fore dicit.

4. (*Non deficiet, neque frangetur.*) Alludit ad proximum versum, et confirmat id quod prius dictum est: nempe, Christum placidum quidem et lenem fore erga debiles: nihil tamen aut effeminatum aut molle habiturum, quia mandatum sibi a patre munus suum viriliter exsequetur. Hoc enim significat quum ait non defecturum. Atque in hoc verbo יכהה allusio est cum priore versu, ubi de fumigante lino loquutus est. Ostendit autem qualis vera sit moderatio mansuetudinis, ne declinet ad dissolutam indulgentiam. Sic enim ea utendum est, ne officio nostro desimus. Multi se lenitatis nomine venditare volunt, ut plausibiles sint mundo et gratiosi: sed interim turpiter ac nefarie veritatem produnt. Memini quum in celebri quadam civitate duo essent concionatores, quorum alter strenue ac fortiter vitia insectabatur, alter vero blanditiis auram popularem captabat: hunc blandum qui Ieremiam enarrabat incidisse in locum plenum lenissimae consolationis: atque argumentum opportunum (ut quidem existimabat) nactum, invehi coepisse in rigidos illos et severos reprehensores, qui verborum quasi fulminibus homines terrere solent. Postridie vero quum propheta argumentum mutaret, et acrius pro sua vehementia obiurgaret impios, miserum assentatorem, quae recenti memoria omnes audierant, summa cum irrisione retractare coactum esse. Ita levis illa aura quam captabat, protinus evanuit, quum se proderet indicio suo, bonisque et malis putidum se redderet. Est igitur nobis inter dociles et pervicaces distinguendum, ne passim mansuetudine ista abutamur. Interea invictam Christi fortitudinem Isaias fore praedicat, qua obstacula omnia superet. Nam his verbis, Donec ponat iudicium, intelligit efficax fore ministerium Christi, ut emergat fructus doctrinae. Nec enim solummodo dicit, donec annuntiaverit voluntatem patris: sed donec stabiliat iudicium, id est, rectam administrandi rationem: sicuti prius dictum est. Testatur ergo ministerium Christi non fore infructuosum, sed tantae efficaciae ut eo homines reformentur. Quod ad Christi personam restringi non debet, sed ad totum evangelii cursum: quia non modo legatione sibi iniuncta functus est per triennium, sed per suos ministros quotidie eandem continuat. Interea monemur nos munere isto fungi non posse, quin molestiae permultae ferendae sint, et difficilia certamina subeunda, adeoque periculosa, ut iis propemodum frangamur, atque omnia abiicere parati simus. Non est tamen desinendum, sed constanter pergendum in officio, atque ad extremum usque currendum est.

Ideo testatur hic propheta Christum adeo constantem fore, ut vocationem suam ad extremum persequatur. Quo etiam exemplo nobis forti animo perseverandum est. *Legem* hic accipit pro doctrina: quemadmodum etiam Hebraeis a docendo appellatur. Atque sic prophetae de evangelii doctrina loqui solent, ut ostendant ipsam neque novam, neque alienam a Mose futuram esse.

(*Insulae.*) Prius declaravimus insulas ab Hebraeis vocari transmarinas regiones. Confirmat autem propheta superiorem sententiam, qua dictum est, Christum non Iudaeis tantum, sed gentibus quoque destinatum esse: tametsi nihil commune haberent cum politia Iudaeorum. Ad omnes denique nationes pertinet ista promissio: ut omnes orbis partes huius restitutionis atque reformationis fructum percipiant. Exspectandi quoque verbo significat electos avide suscepturos evangelium sibi oblatum. Nam in eo Dominus patefacit vim suae electionis, quod qui in tenebris errabant simul atque evangelii vocem audiunt, eam summo studio amplectuntur, ac tametsi prius aberrarent ut oves dissipatae ac fere perditae, tamen pastoris vocem statim audiunt, seque libenter ei submittunt: quemadmodum etiam Christus ipse pronuntiavit. Unde agnoscimus verissimum esse illud Augustini, plerasque oves extra caulas agere, quum lupi intra caulas saepenumero habitent. Attentio porro haec opus Dei est, dum homines qui sapere se putabant, proprio sensu valere iusso, accurrunt ad discendum Christi evangelium, ut toti ab hoc magistro pendeant.

5. (*Sic dicit Iehova.*) Confirmat id quod dixit initio capitis de regno Christi, omnia videlicet per ipsum restituenda atque instauranda esse: quod quum incredibile videri posset, magnificam hic descriptionem subiunxit de potentia Dei: qua fides nostra confirmari debet, quum praesertim externus rerum status omnino adversatur. Propterea adducit aperta documenta potentiae Dei, ut eorum commemoratione excitentur omnes, atque sibi persuadeant eum qui ex nihilo creavit omnia, coelos expandit, germina produxit, vitam inspiravit animantibus, quique sustinet ac tuetur omnia sua potestate, facile haec praestiturum quae promittit de regno Christi. His loquendi formis monemur, ut verbo Dei sua constet autoritas et plena fides, reputandam semper esse eius potentiam. Neque enim abs re sic praefatur Isaias, sed ut omnem dubitationem eximat: quia Deo, sub cuius manu et arbitrio subest totus orbis, nihil sit difficile: et proximis capitibus similis loquendi ratio occurret. האל potentem nonnulli vertunt, alii Deum: sed parum refert, idem enim est sensus: quia potentiam eius et maiestatem proponit, atque his titulis eam varie exornat, ut ipsum facile collapsa et prostrata omnia restiturum sciamus.

6. (*Ego Iehova vocavi te in iustitia.*) Iterum repetit Dei nomen, in quo subaudienda sunt ea quae expressit superiore versu de potentia ipsius. Vulgo putant vocationis Christi finem notari, quod missus sit a patre ut iustitiam stabiliret inter homines. Ea enim destituti sunt quamdiu Christo carent: omnibusque scelerum et vitiorum corruptelis dediti, sub tyrannide Satanae captivi sunt. Sed quia *iustitiae* nomen latius patet, argutiam illam omitto: neque etiam dicitur *ad iustitiam vocandus*, sed loquutio haec simpliciter resolvi debet in adverbium iuste, vel sancte. Potius intelligo vocatum Christum in iustitia, quod legitima sit eius vocatio, ideoque stabilis et firma futura sit. Scimus enim ea quae rite et ordine non fiunt, diuturna esse non posse. Nisi forte ita accipere placeat, Deum, ut Christum praeficiat ecclesiae instaurationi, non aliunde causam petere, sed a se ipso, et propria iustitia. Certum tamen est, stabilitatem notari hac voce: ac si dictum esset fideliter. Per apprehensionem manus intelligit praesens auxilium Dei: ac si diceret: Ego te gubernabo ac confirmabo in ea vocatione in qua te constitui. In summa, ut iusta est illa tua vocatio, sic eam tuebor ac sustinebo, ac si apprehensa manu tua dux tibi essem. Et verbum custodiendi quod proxime sequitur satis declarat quid sit tenere manu: nempe, sic gubernatum iri Christum a patre, ut eum tutorem ac vindicem habeat, fruatur eius auxilio, denique praesentem ipsum sentiat in omnibus.

(*Ponam te in foedus.*) Iam exprimit quorsum custodem se Christo fore Deus promittat. Caeterum propheta distincte de Iudaeis et gentibus loquutus est: non quod differant natura, aut alii aliis praestantiores sint (omnes enim egent gratia Dei, atque omnibus promiscue Christus salutem attulit), sed quia Iudaeis primum locum attribuit Dominus, ideo ab aliis secerni consentaneum fuit. Ergo antequam diruta esset maceria, non suo merito, sed Dei beneficio excelluerunt, quod foedus gratuitum cum iis primo loco initum sit. Obiici potest, cur statuatur Christus in foedus quod multo ante sancitum erat: nam ante duo annorum millia et aliquanto plus adoptaverat Deus Abraham: atque ita origo discretionis Christi adventum longe praecessit. Respondeo, foedus quod percussum fuerat cum Abrahamo et posteris, fundatum fuisse in Christo. Haec enim sunt foederis verba: Benedicent se in semine tuo omnes gentes. Nec vero aliter fuit ratum foedus, quam in semine Abrahae, hoc est, in Christo: cuius adventu, tametsi prius initum esset, confirmatum est, atque effectu ipso sancitum. Unde etiam Paulus omnes Dei promissiones in Christo Etiam et Amen esse dicit. Et alio loco Christum ministrum cir-

cumcisionis vocat, ad implendas promissiones quae datae erant patribus (Rom. 15, 8). Clarius etiam alibi Christum esse omnium pacem, ut qui ante divisi erant sub ipso coalescant, atque ita reconcilientur Deo tam longinqui quam propinqui (Ephes. 2, 17). Hinc quoque apparet Christum non tantum Iudaeis, sed toti mundo promissum esse. Atque iterum hic locuples de gentium vocatione testimonium habemus, quum nominatim exprimat Christum in earum lucem destinatum esse. *Lucem* porro vocat, quod gentes in profundissimas et densissimas tenebras demersae essent, quo tempore Iudaeis tantum Dominus praelucebat. Nunc igitur in nobis solummodo culpa est, nisi salutis huius participes simus. Omnes enim homines, nemine dempto, ad se vocat, omnibusque Christum destinat, ut ab ipso illuminemur. Aperiamus modo oculos, ipse solus tenebras discutiet, mentesque nostras veritatis luce illustrabit.

7. (*Ut aperias oculos caecorum.*) Hic fusius enarrat in quem finem Christus a patre mittendus sit: ut quid fructus nobis afferat, et quam necessarium eius subsidium sit melius liqueat. Admonet autem cunctos mortales caecitatis suae, ut eam agnoscant, si illuminari a Christo velint. Denique sub istis metaphoris declarat qualis sit hominum conditio, donec illis affulgeat Christus redemptor: miserrimos scilicet, bonorum omnium vacuos et inopes, aerumnisque infinitis septos atque obrutos esse, donec a Christo liberentur. Etsi autem compellat ipsum Christum, fideles tamen respicit, ut sciant quod sibi sperandum sit, nec dubitent malis suis omnibus paratum fore remedium, si eius fidem implorent. Nec enim hic Christo praescribit pater quid acturus sit, quasi doceri vel mandatis instrui ipse necesse habeat: sed eum nostra causa alloquitur, ut quorsum a patre missus sit intelligamus: quemadmodum etiam Psalmo secundo (v. 7): recensebo decretum: postula a me, dabo tibi gentes. Dignitas enim et autoritas Christi illic praedicatur, ut sciamus summum ei a patre concessum esse imperium, quo tutius omnem in eo spem et fiduciam locemus.

8. (*Ego Iehova.*) Hinc collige qualis et quantus sit morbus incredulitatis, quum in eo curando vix ullis verbis Dominus sibi satisfacere possit. Sumus enim ad diffidentiam proni natura: nec Deo loquenti fidem habemus, nisi duritiem nostram penitus evincat. Deinde subinde in idem vitium relabimur nostra levitate, nisi nos pluribus fraenis retineat. Iterum ergo revertitur ad eam confirmationem de qua prius dictum est, nequid fidem deroget suis promissis. הוא interdum capitur substantivi loco, ut sit nomen proprium Dei. Ego vero simpliciter expono, ipsum est nomen meum, id est, mihi proprium est, ut nefas sit alio transferri. In summa, hac loquutione obsignat quidquid de officio Christi dictum est, ac veluti sigillum addit promissioni: Qui haec pronuntiat, testatur se solum esse Deum, nomenque hoc in ipso tantum residere. *Non dabo*, id est, non patiar gloriam meam imminui: quod fieret si mendax aut vanus deprehenderer in promissis. Suis ergo promissis se staturum declarat, quod gloriam suam vindicare et servare integram velit, ne ulla in parte ipsi derogetur. Insignis locus: quo docemur gloriam Dei in eo praecipue conspicuam esse, quod praestat ea quae pollicitus est. Atque hinc eximiam fidei nostrae confirmationem habemus, quod Dominus nunquam fallit, nec promissis deest, nec ulla ratione impediri potest quod semel constituit. Quoniam vero Satan miris artibus hanc Dei gloriam obscurare, atque ad homines et falsos deos transferre nititur, ideo testatur se non passurum ut vanus aut fallax in promissis videatur. Antithesis autem inter Deum unicum et idola ad circumstantiam temporis refertur: quia nisi Deus suorum fuisset redemptor, gloriati fuissent increduli ac si fallax et inanis fuisset vera religio. Negat igitur se passurum Deus, ut oppressa ecclesia triumphos agant impii: sicuti minime dubium est, Deum hactenus nobis pepercisse, et tam clementer adhuc agere nobiscum, ne sacrilegis papistarum probris evangelium suum exponat. Hinc universalis doctrina colligenda est: nempe, Dominum velle gloriam suam illibatam sibi manere. Eam enim ubique summa contentione vindicat atque asserit: ut zelotem se eius acerrimum esse ostendat, nec minimam eius partem alio transferri patiatur.

9. (*Priora.*) Nunc in memoriam revocat priora vaticinia, ex quorum complemento fidem in posterum quoque sibi habendam esse ostendit. Nam quae re ipsa experti sumus, multum ad confirmationem valere debent. Perinde ergo est ac si diceret: Ego toties loquutus sum patribus vestris, meque in omnibus veracem estis experti: mihi tamen de futuris fidem habere non potestis. Experientia rerum ante actarum nihil vos movet, neque ad meliora incitat. Sic igitur commemoranda sunt beneficia Dei, ut in verbo eius, quoties in spe abscondita latet salus nostra, toto vitae nostrae cursu acquiescamus et confirmemur. Ac adverbio *ecce* tanquam digito monstrat, ipsos experientia didicisse Deum non esse vanum, nec frustra per prophetas loquutum esse: quia palam certis documentis nota et celebris erat Dei veritas.

(*Antequam.*) Hac nota discernit Deum ab idolis, quod futura solus ipse novit ac praedicit: illa vero nesciunt. Quod autem responsa plerumque data sunt a diis gentium, ea aut falsa aut fallacia fuisse ante vidimus, quia turpiter saepe delusi fuerunt qui ab illis pendebant, sicuti digni fuerunt

hac mercede. Quod si quando prima specie eventus respondit, hoc modo demersi altius fuerunt in aeternum interitum: et iusto Dei iudicio factum est ut talibus praestigiis eos fascinaret Satan. Alia oraculorum ratio, quibus utiliter, et in suam salutem ecclesia nunc ad resipiscentiam adducta fuit: nunc in bonam spem erecta, ne sub poenarum onere deficeret. Hoc quidem fixum manet, quaecunque praedixit Deus, eventu comprobari. Omnia enim providentia sua regit et moderatur.

10. (*Cantate Domino.*) Nunc populum ad gratitudinem hortatur. Hoc enim perpetuum in beneficiis Dei esse debet, ut eorum commemoratione ad gratias agendas et laudes eius celebrandas incitemur. Porro ista exhortatione pios velut in rem praesentem vocans eas promissiones confirmat de quibus loquutus est. Hoc enim prophetae consilium notandum est, quantumvis duriter premantur fideles, non tamen esse cur moerori succumbant: sed bona spe animari debere ad laetitiam, ut iam se ad gratitudinis testimonium accingant. Materia huius cantici est, quod Christus patefactus est mundo, et missus a patre ut ecclesiae suae miseriis succurrat, eamque restituat in perfectum ordinem: imo quasi totum orbem renovet. Quo autem res erat magis difficilis creditu, omnem dubitationem tollere voluit propheta, ut melius animis eorum haec vaticinia infigeret: nec profecto mirum est prophetam in his excitandis adeo laborare, quum in extremas angustias redacti essent, nec ulla spes reliqua esset salutis. Solus enim rerum aspectus fidem eorum labefacere poterat, imo suspicionem afferre, vana et ridicula esse omnia quae a prophetis praedicta erant. Huc ergo pertinet ista exhortatio, ut in deploratissimo rerum statu erecto sint animo, atque istis promissionibus confidant. *Novum* intelligit praeclarum, elegans, exquisitum, non vulgare aut tritum: sed quod in admirationem homines rapiat, utpote compositum de singulari Dei gratia, cuius simile exemplum nunquam exstiterat. Quo sensu etiam Psal. 33 et 96 capitur. Novum enim hic opponitur vulgari, atque ita incomparabilis Dei misericordia commendatur, quae in Christo patefacienda erat. Quamobrem celebrari ipsam, atque eximiis laudibus extolli oportuit. Unde colligimus unumquemque nostrum eo magis ad laudes Dei praedicandas intentum esse oportere, quo plus beneficiorum accepit. Omnes quidem Deo laudes canere debent: quia nemo est qui non summopore sit ei obstrictus: sed magis exquisitas laudes ab iis manare decet qui liberalius ornati fuerunt. Iam quum fontem omnium benedictionum apereruit Deus in Christo, et spirituales omnes divitias explicuerit, non mirum si insolitum et insigne laudis sacrificium sibi rependi postulet. Notandum est autem hoc canticum cani non posse nisi a renovatis. Nam ab intimo cordis affectu proficisci debet. Spiritu ergo duce atque impulsore opus est ut laudes istas vere cantemus. Porro non unum tantum aut alterum populum, sed omnes orbis terrarum nationes ad id hortatur: quoniam omnibus etiam Christus destinatus est.

11. (*Exclament.*) Quum propheta omnes orbis partes comprehendat, eas praecipue nominat quae magis notae Iudaeis erant. Nam ab occidente Iudaea mare habuit, ab oriente desertum et Arabiam. Quum enim loquitur de tentoriis Cedar, deserto et rupibus, Arabiam designat: sed est synecdoche, qua totum orientem comprehendit. Perinde igitur est ac si diceret, a solis ortu ad occasum usque audiendas esse has laudes: quoniam ubique coletur Dominus, quum antea in Iudaea tantum coleretur. Itaque immutabitur rerum status, atque in extremis terrae partibus laus ista audietur. *Villas* Cedar nominat, quoniam Arabes scenitae, ut satis notum est, sub tentoriis habitabant. Atqui urbes nominat, quum de deserto loquitur. Notandum est igitur *desertum* vocari non tantum vastam solitudinem, quae inter Iudaeam et Arabiam erat: sed ulteriores regiones, quas vulgus a viciniore parte censebat: quemadmodum nonnulli montana vocant etiam eas planities quae trans montes sitae sunt. Nam vulgus in eius quod propius est conspectu ita occupatur, ut caetera quae longius absunt, similia esse putet. Quanquam gratiae Dei magnitudinem hinc illustrat et extollit propheta, quod ad gentes etiam incultas et barbaras, quarum immanis feritas nota erat, penetrabit.

12. (*Dent gloriam.*) Significat qualis hic clamor futurus sit, nempe ad celebrandas Dei laudes: quoniam ubique bonitas eius et clementia sentietur. Contenta igitur voce celebrari iubet redemptionem, sicuti fructus eius communis erit omnibus populis. Atque hinc monemur hodie quoque vehementi affectu clamandum, quum laudes Dei praedicamus: ut et accendamur ipsi, et alios ad idem faciendum exemplo nostro invitemus. Nec enim susurrare solummodo possunt, aut tepere, aut sibi canere, ut aiunt, et Musis, qui verum divinae gratiae gustum habent.

13. (*Iehova tanquam gigas.*) Quae nunc subiicit Isaias, ad superandas piorum tentationes pertinent. Deo enim robur et fortitudinem adscribit, ut satis firmum in eo praesidium sibi fore intelligant. Nam ideo laboramus in adversis, quod dubitemus an Deus ad opem nobis ferendam sufficiet: praesertim ubi cunctando videtur vota nostra quodammodo frustrari. Ideo propheta magnifice extollit potentiam Dei, ut omnes in eum spem locare et recumbere discant. Egressus autem cuius fit mentio metaphorice capitur: quia latere visus fuerat Deus, quo tempore suos affligi et opprimi absque

ulla auxilii specie passus fuerat. Tantundem igitur valet ac prodire in medium ferendae opis causa, quod idem sequentibus confirmat. Nam quod excandescentia Deo tribuitur, ut tanquam bellator contra hostes irruat: similitudines sunt anthropopathicae, quibus declaratur nobis firmum auxilium Dei, cuius vis alioqui non satis nos afficeret. Sese igitur ad captum nostrum accommodat, quemadmodum saepe dictum est: ut sciamus quanto servandi nostri studio ardeat, et quam indigne ferat pios affligi et opprimi: deinde quam formidabilis sit eius iracundia, quoties ad pugnam se accingit. Semper autem notanda est temporis circumstantia quam spectavit propheta, ad quam haec vaticinia accommodari debent. Nam quum magis ac magis ferocirent hostes, miseroque populo insultarent: aliud omnino pio considerandum erat, quam quod oculis intuebatur: atque statuendum satis esse potentiae Deo ad subigendos hostes, ut ipsos ex eorum manu eriperet. Nec tantum exsilii tempore operae pretium fuit hac promissione leniri eorum tristitiam, sed fere usque ad Christi adventum: quia subinde duriter confligendum fuit cum gravibus molestiis, sicuti ex historiis patet.

14. (*Tacui a multo tempore.*) Occurrit propheta tentationibus, quae multum molestiae nobis facessere solent, quum Deus auxilium suum differt. Tentamur impatientia, vanaque promissa esse suspicamur. Deum enim silere, ac veluti dormire, quum sese efferunt impii: frigere dum illi nocendi libidine inflammati sunt: et sceleribus eorum connivere, dum strenue per omnem saevitiam grassantur, absurdum esse iudicamus. Afflictos igitur ac paene fractos animos sustinere voluit propheta, ne se destitutos a Deo esse putarent, quamvis desperata omnia viderentur. Et consulto notatur diuturnitas, ne morae taedio languefierent animi: nam quum a morte Iosaphat continuis fere cladibus attriti fuissent, septuaginta exsilii annos transigere valde asperum et triste fuit. Neque tunc quoque malorum contigit finis. Ideoque sedulo moneri necesse fuit, quamvis non statim Deus succurrat, nihil tamen damni esse in tarditate: modo patienter exspectent fideles. Incredulos etiam his verbis increpat, qui freti eius tolerantia, quidvis licentiae sibi sumebant. Negat igitur Deus, quamvis se continuerit, et quietus fuerit spectator, se ideo fuisse orbatum virtute.

(*Tanquam parturiens.*) Hac similitudine mirum dilectionis ardorem, et tenerrimum affectum exprimit. Matri enim sese comparat quae partum unice amat, quamvis summo cum dolore ipsum ediderit. Haec quidem convenire Deo non videntur: sed non potest aliter vehemens ipsius erga nos amor exprimi quam istis figuris. Necesse est igitur ipsum similitudines mutuari a rebus notis, ut ea quae nobis incognita sunt declaret. Nam alioqui longe est alia ratio amandi Deo: id est, integrior et perfectior quam hominibus. Et quamvis superet humanos omnes affectus, nihil tamen habet turbulentum. Caeterum simul notare voluit redemptionem populi, speciem quandam partus fore, quo scirent Iudaei sepulcrum sibi fore pro utero: atque ita in media putredine spem salutis conciperent. Etsi autem absque dolore et nixu tunc sibi peperit novam ecclesiam, quo tamen gratiam suam in hac renascentia melius commendet, non abs re clamorem feminae parturientis ad se transfert. Quoniam autem similitudo illa parturientis aliquid minuere poterat de maiestate et potentia Dei, alterum hic affectum adiungere voluit propheta. Quantum ad amorem igitur, similis matri esse dicitur: quantum ad potentiam, similis leoni aut giganti.

15. (*In solitudinem.*) Significat propheta omnes munitiones et copias, quibus efferuntur impii, impedimento non fore Deo quominus populum suum in libertatem vindicet. Atque hoc prioribus rursus addi necesse fuit. Nam quum videmus hostes pollere viribus, ac paene invictos esse, expavescimus, nec apprehendimus auxilium Dei, quo ad fidei constantiam opus esset. Quamobrem propheta in hoc insistit, ut ostendat nullas omnino vires aut copias Domino obstare posse quum suos liberare vult. Talem denique rerum conversionem fore ostendit, ut qui antea potentissimi erant frangantur, nec quidquam omnia tentando adversus ipsum efficiant. Ac mihi simplex videtur huius loci sensus: nec subtilius philosophari opus est, ut nonnulli, qui dum haec allegorice interpretantur, per *montes* et *colles*, urbes designari putant: per *herbam*, homines qui eas incolunt: sed nihil opus est eiusmodi argutias sectari. Nam simpliciter declarat satis esse Deo potentiae ad implenda promissa et ecclesiam liberandam, quia omnes difficultates quae se oculis nostris ingerunt, facile superabit. Et respondet haec sententia aliis vaticiniis quae ante vidimus, ubi docebat propheta naturalibus mediis non obstrictam esse Dei potentiam simul ac suos iuvare decrevit, sed miraculis perrumpere cuncta obstacula quae transitum claudere videntur.

16. (*Et educam caecos.*) Postquam ostendit hostium robur obstare Deo non posse quominus liberet populum suum, pergit in ea consolatione quam prius attigerat. Caecos autem vocat eos quibus res adeo perplexae sunt et difficiles, adeoque turbulentus rerum status, ut ignorent quo se vertere, quo confugere debeant: quibus denique nullus exitus, sed profundi gurgites undique apparent. Nam sicuti dum res nobis satis commode fluunt, via plana et aequabilis oculis nostris exposita est: ita in rebus duris et asperis, praesertim quae sine spe remedii minantur nobis interitum quasi tristi caligine offusae,

hebetamur. Quum igitur nihil nobis suppetit consilii, tunc vel maximè sperandum, auxiliumque a Domino exspectandum esse docet. Nostra etiam saepe interest nullam nobis patere viam, ubique angi et constringi, atque etiam excaecari, ut discamus a solo Dei auxilio pendere, atque in ipso recumbere. Nam dum aliqua superest tabula, quam apprehendere nos posse existimamus, ad eam toto animo convertimur. Ita fit dum huc et illuc rapimur, ut coelestis gratiae memoria nobis evanescat. Itaque si Deum nobis adesse atque adversis rebus opem ferre cupimus, caecos nos esse necesse est, id est, oculos avertere a praesenti rerum statu, iudiciumque nostrum cohibere, ut promissis eius penitus acquiescamus. Haec caecitas tametsi minime iucunda est, mentisque nostrae imbecillitatem ostendit, si a fructu suo aestimetur, non admodum fugienda est: quia longe praestat caecos Dei manu regi, quam nimia perspicacia labyrinthos nobis fingere. Lucem pro tenebris se daturum promittens confirmat quod iam dictum est. Ergo tametsi ne scintilla quidem lucis nobis appareat in adversis, tamen de auxilio Dei desperandum non est: sed tunc vel maxime promissa amplectenda sunt. Dominus enim facile tenebras in lucem convertet, flexuosos anfractus diriget, atque in viam ducet ut tuto ambulemus. Agnoscamus interea haec solis fidelibus promitti, qui se Deo committunt, seque ab eo regi sinunt: qui denique cognita caecitate sua ipsum libenter sequuntur ducem, et in afflictionum tenebris gratiae auroram patienter exspectant. His enim solummodo porriget manum qui promissionibus adhaerent: non autem astutis, qui vel invito ipso cernere volunt, vel qui per illicita consilia praecipites feruntur.

17. (*Agentur retrorsum.*) Hinc melius agnoscimus ad quos pertineat superior doctrina. Distinguit enim inter Dei et idolorum cultores. Dominus se ducem populo suo praestabit: interea vero pudefient qui idola colunt. Ac si diceret, optionem hic a Domino dari, vel ut salvi simus eius gratia, vel misere pereamus. Quotquot enim salutis spem locabunt in idolis peribunt: qui vero recumbunt in verbo Dei certi sunt de salute: quia etsi gravissime saepe laborent, spem tamen ipsorum pudefieri usque in finem non sinet, sed exitu probabit non frustra discrimen hoc a se fuisse positum. Certum porro est duabus quae sequuntur notis omnes idololatras designari, qui alio spem suam quam in unum Deum conferunt. Quia utcunque se coram idolis non prosternant idololatrae, ipsis tamen deitatem affingendo in verum et unicum Deum sunt sacrilegi: quia praecipua pars cultus divini in fide et invocatione sita est, quas hic designat propheta. Quaeri potest, an adeo stupidi fuerint, ut simulacro dicerent: Tu es Deus meus. Omnes enim superstitiosi Deum in coelis esse fassi sunt: neque palam lapidi aut ligno divinitatem tribuerunt. Eos igitur crassiores et stupidiores quam fuerint fingere videtur Isaias. Respondeo, omnes idololatras affingere simulacris potentiam Dei: tametsi eum in coelo esse agnoscant. Quum enim confugiant ad statuas et simulacra: quum vota iis faciant et reddant, haud dubie ad ea transferunt quod Dei est. Frustra ergo speciosis coloribus hanc crassitiem tegunt: quoniam ligna et lapides pro diis habent, summaque Deum iniuria afficiunt. Non est igitur hyperbolice loquutus propheta, nec falso idololatras insimulavit. Satis enim id testantur eorum voces et sermones, quibus idola sua et simulacra deos appellant. Ipsis etiam tacentibus palam se prodit eorum amentia, quod neque manum nec aurem Dei propinquam sibi esse putant, nisi prostrati coram simulacris concipiant sua vota. Haec autem ideo dicuntur, ut omnes intelligant neminem salvum fore nisi qui Deo soli confidet.

18. (*O surdi audite, et caeci.*) Nunc alio sensu caecos et surdos nominat quam prius, quum metaphorice eos designaret quibus nihil erat consilii, et qui sic erant obruti malorum congerie ut eos sua moestitia hebetaret. Nam hic *caecos* vocat eos qui in media luce caligant, nec opera Dei intuentur: *surdos*, qui ipsum audire nolunt, atque hebetes et ignavi desident in suae ignorantiae faecibus. Damnat igitur Iudaeos caecitatis, aut potius homines universos, quod mihi magis placet. Tametsi enim specialiter exprobret Iudaeis quod audiendo non audiant ac videndo non videant: tamen hoc aliqua ex parte ad gentes quoque pertinet, quibus se per creaturas patefecit: quarum etiam animis et conscientiis impressit notitiam sui, et quas deinde mirabilium operum suorum fecerat ac facturus erat conscias. Ac requirens attentionem significat nihil aliud impedimento esse, quominus Dei veritatem et potentiam percipiant, quam quod surdi et caeci sunt: idque non sine malitia et ingratitudine. Satis enim aperte docet, et satis luculenta virtutis testimonia praebet: sed animum neque in doctrinam eius, neque in admirabilia eius facinora quisquam intentum habet. Unde fit ut sponte caecutiant. Culpam ergo in solis hominibus haerere ostendit quod Dei potentiam non agnoscunt.

19. (*Quis caecus.*) Sic fere exponitur a nonnullis hic versus, ac si propheta referret convicia quae impii adversus prophetas iactare solent. Nam in servos Domini retorquent quae indigne ferunt reprehendi ab ipsis ac damnari: Quos accusas caecitatis? quos surdos vocas? Hoc tibi sume. Quis caecus nisi tu? Perinde igitur esse putant, ac si Dominus expostularet cum Iudaeis in hunc modum: Video prophetas meos vobis caecos ac surdos esse. Verum, hanc interpretationem con-

textui prophetae non quadrare mox videbimus. Docet enim postea cur caecos vocet. Nempe, quod quum videant multa, ea tamen non observant. Quod certe prophetis nullo modo convenit. Sequamur ergo simplicem ac genuinum sensum. Propheta damnaverat universos homines caecitatis: sed potissimum Iudaeos, quod acutius quam reliqui omnes cernere debuissent. Nec enim communi tantum luce et intelligentia fruebantur: sed verbo, quo se illis Dominus abunde patefecerat. Quamvis ergo reliqui omnes caecutirent, tamen hi cernere et Deum agnoscere debuerunt, quum lege ipsius et doctrina, tanquam lucidissima lampade, illustrarentur. Praeterea 60 cap. Isaias in hunc modum alloquitur Iudaeos: Surge, illuminare Ierusalem: quoniam tenebrae erunt super terram: in te autem Dominus refulgebit. Quum igitur Iudaei caecutirent in tanta luce, ideo peculiari hac obiurgatione ipsos compellat: perinde ac si diceret: Frustra contendo cum iis qui a me alieni sunt: nec adeo mirum est ipsos caecos esse: sed instar prodigii, hoc accidere servis meis (quorum oculis lux proposita est) ut obsurdescant ad doctrinam quae auribus ipsorum assidue insonat. Haec enim tam aperta sunt ut a caecis videri, tam clara, ut a surdis percipi possint: sed frustra ipsos alloquor. Nihil enim stupidius aut hebetius est: et quum maxime omnium videre et audire debuissent, nulli aut surdiores aut caeciores reperiri possunt.

(*Quem mitto.*) Gradatim progreditur Isaias ab universo genere hominum ad Iudaeos: deinde ad sacerdotes, qui praecipui omnium ac veluti summi erant. Eorum enim munus fuit enarrare legem, et praeire aliis vitae exemplo: denique salutis viam praemonstrare. Lex enim Domini ex ore sacerdotis requirenda erat. Conqueritur ergo caecos esse illos, quos praelucere aliis et viae duces esse oportuit. Alii nomen *servi* referunt ad Isaiam: alii etiam ad Christum: atque intelligunt ipsum caecitatis, quemadmodum et Isaiam, damnatum esse: sed nihil ad prophetae mentem. Amplificat ergo per comparationem quod nuper conquestus est de Iudaeorum socordia. Nam gravior in ipsis culpa erat quam in aliis: sed omnium gravissima in sacerdotibus, qui duces ipsorum erant. Proinde sciamus nos eo minus excusabiles fore, quo propius accesserimus ad Deum, atque in altiorem dignitatis gradum ab eo evecti fuerimus. Perfectos eodem respectu vocat, qui tales esse debuerant. Nam probrose meminit huius perfectionis a qua exciderant impia defectione, atque ita indigne profanaverant praestantissimum Dei donum. Quum enim perfectam iustitiae regulam haberent, per eos tantummodo stabat quominus eam sequerentur.

20. (*Videndo multa.*) Quale sit hoc genus caecitatis, de qua loquutus est, ipse exponit, eamque duplicem esse ostendit. Unde satis apparet ipsum de Iudaeis loquutum esse, qui scelesto contemptu suffocaverant Dei lucem. Duplex igitur erit reatus quum veniendum erit ad tribunal Dei, si quum lucem suam proponit, oculos claudamus: et quum docet verbo suo, non audiamus. Gentes quidem excusatione carebunt: sed Iudaei et alii quibus se tot modis patefecit Dominus, bis damnandi erunt, quod Deum intueri et agnoscere noluerint. Nos igitur quibus tot et tam insignia exempla hodie proponuntur, hoc iudicium metuamus. Nec enim minor caecitas aut pervicacia hodie in multis quam olim in Iudaeis deprehendetur, et nihilo plus erit excusabilis.

21. (*Iehova voluntarius.*) Nunc ut magis exaggeret Iudaeorum crimen, ostendit per Deum non stetisse quominus feliciter beateque viverent. Iam dixit, miserias et aerumnas quas sustinent poenas esse caecitatis, quam sponte sibi accersierunt: nunc auctarium et quasi cumulum ponit, quod levamen omne sua obstinatione repudient. Varie exponitur hic locus. Quidam, Dominus sic voluit: alii, Clemens est: ego, Dominus volens, id est, voluntarius ac propensus ad liberandum populum suum: idque amplificandae legis suae et extollendae iustitiae causa. Quod ergo indignis succurrere paratus sit Deus, rationem assignat, gloriam suam velle propagari in eorum salute, ut hoc modo conspicua sit eius iustitia, vigeat lex ipsius ac floreat. Quod autem Iudaei adeo calamitosi sunt, hoc ideo fit, quia sponte caeci esse, atque aerumnas sibi accersere, quam Deo parere maluerint. Nam Dominus alioqui ipsos ornare atque extollere voluisset. Alii sic accipiunt, Dominus vult legem suam magnificare, quod verax apparere velit, animadvertendo in Iudaeos, quemadmodum ipsis per legem minatus erat. Atque sic iustitiam referunt ad poenas et supplicia, quae divinitus impio populo irrogata sunt. Alii vertunt, Propter iustum suum: atque ad Christum referunt: sed hallucinantur in nomine צדק. Nec dubium est quin de iustitia loquatur, atque significet Dominum libenter ostensurum fuisse magnificentiam promissionum suarum, et documenta iustitiae suae editurum in populo conservando, nisi hic ingratum se et indignum praebuisset. Quidam existimant hic Dominum excusari, quod dum populus, quem adoptaverat, tot malis expositus sit, labascere veritas ipsius videatur: atque huic calumniae prophetam occurrere voluisse: sic enim diripi ipsum ac praedae esse, non quod Dominus eorum malis oblectetur, sed quod omnia posthabeat iustitiae suae. Ego simpliciter interpretor, Dominum ornandae legis causa propensum fuisse ad benefaciendum populo suo, ut in eo gloria ipsius ac iustitia refulgeret: sed populum indignum se tanto beneficio reddidisse: atque ita propria duritia morbos suos

fecisse insanabiles. Caeterum hinc colligendum est quorsum Dominus tot beneficiis ornet ecclesiam suam: nempe ut legem suam propaget, id est, ut homines adducat ad cultum suae maiestatis, magisque ac magis veritas ipsius elucescat. Quum Dominum velle ac propensum esse dicit, satis ostendit non aliunde impelli quam a se ipso: sed hoc magis exprimit quum addit, *propter iustitiam suam.* Excludit enim quidquid homines afferre possent. Nec vero alia de causa adducitur Dominus ad benefaciendum, quam quod iustus est. Nihil enim meriti aut dignitatis in hominibus reperietur. Specialis autem in Iudaeis erat ratio, quos solos adoptione dignatus erat.

22. (*Atqui hic populus.*) Iam declarat Isaias populum sua culpa miserum et exitio destinatum esse, qui Deum alioqui propensum ad beneficentiam repudiat, ac si data opera, neglectis omnibus remediis, ut solent desperati, mortem praeoptaret. Sic ergo Dominum excusat, ut graviter populum accuset, quod ingratitudine sua ipsum repulerit, paternaque eius indulgentia abusus sit. Quanquam, ut nuper attigi, non tam excusandi Dei causa haec adducit, quam dolenter commemorat gentiles suos in suam perniciem conspirasse: quia se quasi devotis animis in multas clades proiecerint. Ergo si dissipatam hodie et deformem ecclesiam videmus, hoc vitiis et sceleribus nostris imputandum, quo nobis a Deo benefieri non sinamus. Copulam ו nonnulli vertunt Itaque: ego malui vertere Atqui. Haec enim adversativa opponitur illi desiderio, quo se ductum fuisse asseruit Deus, ut populum suum tueretur, si quidem id passus esset. הפח, per gerundivum vertere malo, illaqueandus. Loquitur enim de populo, qui in captivitatem abducendus erat. בחורים, duas dictiones potius quam unam esse puto: id est, in speluncis. Nam pro iuvenibus accipere, mihi alienum videtur a contextu.

(*Erunt in direptionem.*) Qui exponunt de toto genere humano, cuius nemo praeter Christum liberator est, nihil afferunt quod menti prophetae conveniat. Simpliciter enim admonet populum interiturum sine ulla spe liberationis, quod respueret gratiam Dei. Hinc collige quid nobis accidere necesse sit, nisi oblatam Dei gratiam in tempore amplectamur. Digni profecto erimus qui destituamur omni auxilio, praedaeque et direptioni expositi pereamus.

23. (*Quis in vobis.*) Idem argumentum prosequitur Isaias. Nam Iudaeos adeo hebetes esse ac fore significat, ut ne admoniti quidem percipiant. Ac nominatim ipsos compellat, quod quum prae aliis instructi atque edocti esse debuissent, nihil tamen perciperent: nec iudicia Dei, quamvis apertissima, observarent. *In posterum,* id est, ut tandem malis domitus, quamvis sero, resipiscat. Videmus ergo ut haec admiratio crimen amentiae aggravet: quia semper futuri sint indociles. Interea discamus quis sit minarum et poenarum usus. Nec enim reprehendit Deus scelera nostra, vel poenas de iis sumit, quasi vindicta oblectetur, aut compensationem quandam requirat, sed ut nobis in posterum caveamus.

24. (*Quis dedit Iacob in praedam.*) Haec sunt quae a Iudaeis non observari conqueritur Isaias. Nam quae patiebantur, aut fortuito accidere existimabant, aut sibi non esse easdem vires ad resistendum quae fuerant patribus, atque ideo ab hostibus superatos esse. Denique in externis causis occupati interea non observabant ea quae toties minati erant prophetae, nec iudicia Dei animadvertebant. Ideo ad coeleste eos tribunal retrahit, pronuntians Deum esse autorem. Nec enim poterant persuaderi, clades quas sustinebant, tanquam iustas scelerum poenas, a Deo proficisci: ut hodie nihil difficilius persuaderi posse scimus. Deum quidem omnium rerum autorem nemo non fatetur: verum si quis roget an adversa omnia sint eius castigationes, hoc fateri pudebit: variis enim cogitationibus distrahuntur homines: et praeoccupati opinione fortunae in has et alias causas potius quam in Deum mentes et animos convertunt. Causam igitur tanti exitii notat Isaias, populi scelera, in quae merito Dominus animadvertit. Quemadmodum a Mose (Deut. 32, 30) satis ostensum erat: Quomodo fugerent mille a facie unius? annon Dominus vos persequitur, atque in hostium manus concludit? Miramur quotidie permulta accidere praeter opinionem nostram: nec interea causam in nobis haerentem agnoscimus. Urgeri ergo nos et vi adigi necesse est ut culpam nostram fateamur. Quamobrem doctrinam istam saepius proponi ac repeti admodum necesse est. Iam vero ne Deum insimulent saevitiae, simul addit, eum ex iusta causa hoc facere, quia non prosilit ad poenas exigendas nisi cogat necessitas, nec voluptatem ex malis nostris capit. Proinde duo hic distincte notanda sunt. Primum, nihil nobis mali nisi a Domino contingere: ne vel fortuito rerum casu, vel alia causa externa quidquam accidere existimemus. Deinde, nos nihil omnino mali, nisi iusta de causa, sustinere, quoniam in Deum peccavimus. Frustra ergo homines Deum crudelitatis insimulant. Nam iustum eius iudicium in poenis, quas merito infligit, agnoscendum est.

(*Nec voluerunt.*) Hic amplificat Iudaeorum crimen: sed personam mutat, quia prius se cum aliis annumerabat, quod membrum illius corporis esset, et reatum suum fatebatur: non quod similis esset vulgo hominum, aut eorum scelera probaret: sed quod in tanta vitiorum colluvie immunis esse non posset, quin, ut reliquae corporis partes, sic ipse contagione quadam inficeretur. Quum ergo

longe dissimilis esset vulgo hominum, personam mutat, atque subiicit: Noluerunt. Quo significat tantam contumaciam sibi displicere, ut nullo modo aut connivere, aut assensus significationem praebere liceat. Nec enim agitur hic de vitiis communibus: sed de contemptu et reiectione Dei, quod excusso illius iugo ferocirent. Hac enim ratione Isaias se ex eorum numero subducit. Quod si haec merito acciderunt Iudaeis, sciamus idem nobis et toti mundo impendere, nisi moniti resipiscamus. Videmus enim ut nos benigne Dominus ad se invitet, quot modis declaret benevolentiam suam, quam comiter se placabilem fore testetur quamvis offensus sit. Iam toties ac tam humaniter invitati a Deo, et clementiam eius experti, si audire nolimus, haud dubie exitium, quod istis accidit, experiemur commune esse omnibus immorigeris.

25. (*Itaque effudit.*) Quoniam admodum severae erant castigationes quibus Dominus in Iudaeos animadvertere coeperat, et quae postea continuandae erant, ideo vehementiam ipsarum metaphorice exprimit propheta. Nam Dominum ait furorem suum effundere, ac si fulmen aliquod cum impetu emitteretur, aut erumperent aquae, quae vicinas regiones longe lateque vastarent: quemadmodum in diluvio cataractis coeli ruptis apertisque fenestris aquae ingenti violentia et impetu eruperunt. Alia deinde figura utitur, Deum suas copias ad bellandum colligere, ut hostiliter contra populum grassetur. Si quis pro hostibus hoc capiat, quos Dominus adversus Iudaeos excitavit, non admodum contendo. Nam iudicio Dei excitatos fuisse certum est. Quid enim aliud erat Nabuchodonosor quam flagellum Dei? Ego vero metaphorice hoc adhuc accipiendum puto, Deum scilicet, ut armatum hostem, violenter irruere, et iram effundere in populum suum. Habet autem varias bellandi rationes: nunc enim fame, nunc bello, nunc peste suos castigat. Itaque omnis generis flagella hic comprehendi arbitror quibus Dominus in populum animadvertit. Quod si interdum nobis duriora atque acerbiora videantur, cogitemus quam gravia sint scelera nostra: nec eum in poenis irrogandis immodicum aut nimis acerbum esse reperiemus.

(*Nec advertit.*) Iterum invehitur in crassum illum stuporem, quo sic perculsi erant Iudaei ut malum suum non sentirent, nec oculos attollerent in coelum, ut Dominum ultorem atque autorem agnoscerent.

(*Neque posuit supra cor.*) Ponere supra cor est attente diligenterque considerare. Nam si veniret nobis in mentem haec cogitatio, animisque nostris probe insideret, Deus est iudex, merito in nos animadvertit: statim resipisceremus. Hodie tot calamitatibus premitur universus orbis, nullus fere angulus ab ira Dei immunis est, nemo tamen animadvertit: sed indomitis animis et praefractis adversus ipsum omnes irruunt. Nihil igitur mirum quod tam atroces poenas infligit hominibus, iramque suam ubique effundit, quum summa pervicacia mundus adversus ipsum sese obstinet.

CAPUT XLIII.

1. *Et nunc sic dicit Iehova creator tuus, Iacob: fictor tuus, Israel: Ne timeas, quoniam redemi (te), vocavi te nomine tuo: meus (es) tu.* 2. *Quum transieris per aquas, ego tecum (ero), in fluminibus: non inundabunt te. Quum transieris per ignem ipsum, non combureris: nec flamma ardebit in te.* 3. *Quoniam ego Iehova Deus tuus, Sanctus Israel, servator tuus: dedi pretium redemptionis tuae Aegyptum, Aethiopiam et Saba in vicem tuam,* 4. *Quia pretiosus fuisti in oculis meis, honoratus es, et ego dilexi te. Tradam hominem in vicem tuam, et populos in vicem animae tuae.* 5. *Ne timeas, quia ego tecum. Ab oriente adducam semen tuum: et ab occidente colligam te.* 6. *Dicam aquiloni: Da: et austro, Ne prohibeas. Adducito filios meos e longinquo, et filias meas ab extremo terrae.* 7. *Omnes vocati nomine meo: et ad gloriam meam creavi eos: formavi eos, adeoque feci eos.* 8. *Ut educam populum caecum, cui oculi: et surdos, quibus aures.* 9. *Omnes gentes congregentur simul, et colligantur populi. Quis est in eis qui istud annuntiet, ac priora nos audire faciat? Proferant testes suos, iusti pronuntientur: sed audiant, et dicent, verum est.* 10. *Vos testes mei, dicit Iehova, et servus meus quem elegi. Propterea scietis, et credetis mihi, et intelligetis quod ego sum: ante me non est formatus deus, nec post me erit.* 11. *Ego, ego sum Iehova, et nullus praeter me servator.* 12. *Ego annuntiavi, et servavi, et audire feceram: et non in vobis alienus. Vos ergo testes mei, dicit Iehova, quod ego sim Deus.* 13. *Etiam antequam dies esset, ego eram: et non est qui e manu mea eruat: faciam, et quis avertet illud?* 14. *Sic dicit Iehova redemptor vester, Sanctus Israelis: Propter vos misi in Babylonem, et descendere feci. Omnes ipsi fugitivi: et Chaldaeorum clamor in navibus.* 15. *Ego Iehova, Sanctus vester, creator Israel, rex vester.* 16. *Sic dicit Iehova, qui dat in mari viam, et in aquis violentis semitam.* 17. *Quum educit, currus et equus, exercitus et robur simul iacent, ut non surgant. Exstincti sunt: sicut linum exstincti sunt.* 18. *Ne recordemini priorum: et antiqua ne memoretis.* 19. *Ecce ego facio rem novam: iam orietur: an non eam cognoscetis? Hac vice*[1]) *ponam in deserto viam, flumina*

[1]) Vel, Utique.

in solitudine. 20. *Honorabit me bestia agri, dracones et pulli struthionis: quia dederim in deserto aquas, flumina in solitudine ad potandum populum meum, electum meum.* 21. *Populum hunc creavi mihi: laudem meam narrabit.* 22. *Et non me invocasti, Iacob: quin fatigatus es in me, Israel.* 23. *Non adduxisti mihi pecus holocaustorum tuorum, et sacrificiis tuis non honorasti me: non feci te servire in oblatione, nec laborare in suffitu.* 24. *Non emisti mihi pecunia calamum, nec adipe victimarum tuarum inebriasti me: sed me servire fecisti in peccatis tuis: et me laborare fecisti in iniquitatibus tuis.* 25. *Ego, ego sum qui deleo iniquitates tuas propter me: ideo peccatorum tuorum non recordabor.* 26. *Reduc mihi in memoriam, iudicemur simul: narra tu, ut iustificeris.* 27. *Pater tuus primus peccavit, et doctores tui in me praevaricati sunt.* 28. *Ideo polluam principes sanctuarii, et ponam in exsecrationem Iacob, et Israel in opprobrium.*

IN CAPUT XLIII.

1. (*Et nunc.*) Non satis constat an diversa sit concio, an eadem cum superiore. Nec enim prophetae, quorum scripta nobis relicta sunt, distinxerunt sermones suos in certa capita, ut scire possimus quid ab eis unoquoque die dictum sit. Mihi vero probabile est hanc doctrinam cum proxima cohaerere. Nam quum prius graviter in Iudaeos invectus esset, iisque exitium denuntiasset, acerbitatem illam temperare voluit. Semper enim piorum rationem habet Dominus. Nec vero unquam adeo grassatur impietas, quin suos interim conservet, ac eorum saluti prospiciat, ne mergantur simili exitio. Itaque copula ו mihi in adversativam resolvenda videtur: Et tamen consolationem aliquam Dominus relinquet piis qui superfuturi sunt. Est autem diligenter notandus hic locus. Nam etsi in perniciem nostram conspirasse videantur omnes, tametsi exardeat ira Domini, atque interitui proximi videamur: tamen si vel duo tantum, vel tres pii supersint, eis desperandum non est. Sic enim ipsos alloquitur Dominus: *ne timeas.* Et adverbium temporis *nunc*, quo hic utitur, magnum pondus habet: nam significat praesentem calamitatem, aut instantem: denique tempus quo omnia perdita et deplorata videbuntur: quia tunc quoque suos consolari Deus eorumque dolores suaviter lenire non desinit, ut in summa desperatione invictam spei constantiam retineant. Huc spectat praefatio, creator et fictor tuus: quia alioqui clausa fuisset istis vaticiniis ianua. Porro ex aliis locis colligere promptum est, Dominum hic non loqui de universali creatione, quae nobis cum reliquis hominibus communis est, et qua mortales nascimur, sed de regeneratione in spem coelestis vitae, ob quam etiam novae creaturae vocamur. Quo sensu Paulus (Eph. 2, 10) figmentum Dei nos appellat, ut iam prius satis declaratum est. Eodem etiam modo fictorem se vocat: ac si diceret, non ideo se ecclesiam suam formasse, in qua eniteat gloriae suae decor, ut deleat tam praeclarum opus. Unde observandum est ecclesiam nihil a se ipsa proprium habere, sed dono Dei, cui omnia quibus excellit accepta ferenda sunt. Quae additur ratio, *quoniam redemi te*, tam ad futurum quam ad praeteritum tempus commode spectare potest. Liberatio enim prima ex Aegypto alterius futurae spem dabat. Caeterum, quamvis futuram ab exsilio babylonico redemptionem designet, non male tamen convenit tempus praeteritum: quia Deus apud se nos redemit, antequam ad nos perveniat effectus redemptionis. Ideoque testari volens quid apud se decretum sit, nempe, ecclesiam suam redimere quae interiisse videbatur, praeteritum tempus proprie usurpat, *vocavi te nomine tuo.* Vocare nomine, hic est recipere in ius aliquod necessitudinis: veluti quum a Deo in filios adoptamur. Ratio huius loquutionis est, quod Deus sic reprobos abiiciat, ut eorum oblitus videatur. Unde etiam scriptura dicit, ab ipso non agnosci. Atque ex huiusmodi antithesi melius intelligimus quid sit vocari a Deo: quum scilicet nos, aliis praeteritis, peculiari honore dignatur, et ex alienis facere domesticos. Deinde ita in tutelam suam et curam recipit, ut nos omniaque instituta nostra dirigat. Eadem ratione addit, *meus es tu*, ut sciant fideles residuam fore aliquam ecclesiam in populo electo, quia Deus possessionis suae iure privari nolit. Denique eos sibi pretiosam haereditatem vendicat, qua se nunquam spoliari sinet.

2. (*Quum transieris.*) Occupatio est, qua significat non esse cur adversis rebus succumbant praesenti Dei auxilio freti. Atque ita expressius loquitur quam proximo versu: quia ecclesiam docens a miseriis et calamitatibus non fore immunem, sed assidue ipsi pugnandum fore, ad tolerantiam et fortitudinem animat, ac si diceret: Non redemit te Dominus ut delitiis et voluptatibus fruaris, aut languori et otio te dedas: quin potius ut ad omne genus malorum sustinendum parata sis. Per *ignem* et *aquam* intelligit omne genus miseriarum quibus in hac vita obnoxii sumus. Nec enim cum unius generis tantum calamitatibus nobis luctandum: sed variis et infinitis. Nunc per aquam, nunc per ignem transeundum est: sicuti fideles hortatur Iacobus (1, 2) ne deficiant quum inciderint in varias tentationes. Et certe multiplici examine opus habet fides: quia saepe continget, qui victor emersit ab una pugna, alio tentationis genere obrui. Variis ergo exercemur aerumnis, sed tandem eripimur: fluviis impetimur, sed non obruimur: flammis etiam urimur, sed non consumimur. Nobis quidem est

idem doloris sensus cum aliis, sed sustinemur gratia Dei, atque spiritu patientiae fulcimur, ne deficiamus: donec porrecta manu sursum nos attollat.

3. (*Quoniam ego.*) Confirmat priorem sententiam ab experimentis prioribus. Sic enim Dominus antea populum suum iuverat, ut fideles tuto in eius gratia recumbere aequum et consentaneum esset. Semper autem tenendum est quod habuimus superiore versu: Ne timeas, quoniam redemi te, ego Dominus tuus. Haec enim coniunctim et uno tenore legi debent, quoniam eodem spectant. Nam si Dominus est Deus noster, sequitur ipsum nobiscum esse: servatorem igitur ipsum sentiemus. Verum si talem ipsum experiri velimus, necesse est nos partem Israelis esse, non tantum ut nudo simus titulo insigniti, sed ut vera pietatis documenta toto vitae nostrae cursu praebeamus. Hoc igitur fiduciae nostrae fundamentum est, quod Iehova sit Deus noster. Unde sequitur, eos misere semper trepidare qui Deum patrem non agnoscunt, nec in eius benevolentia conquiescunt. Lasciviunt quidem impii, atque etiam exsultant adversus Deum, sed eorum securitas ebrietas mentis est ac furor, quo magis praecipites in exitium suum ferantur. Hinc piis solis affertur certitudo, quod idem qui eos elegit perpetuo etiam Deus ipsorum esse, eosque servare velit: ideoque segregaverit in haereditatem suam. Atque hoc sensu vocat se *Sanctum* Israelis: quia quum universum genus humanum ab ipso alienum sit natura, populum suum selegit quem sibi seorsum colligeret. Quamvis autem externa segregatio levis est momenti, nisi electos virtute spiritus sui Deus sanctificet: quia tamen vulgo se polluerat Israel, pronuntiat Deus non fore tamen irritum foedus suum, quia sibi constet. Caeterum nomen sancti active sumi pro eo qui sanctificat, satis notum est. Itaque si de amore Dei erga nos certi esse volumus, semper occurrat testimonium adoptionis nostrae, quo in animis nostris, tanquam certo pignore, confirmemur, idque votis omnibus a Deo postulemus.

(*Dedi pretium.*) Non annoto istas repetitiones quae tritae sunt prophetae, et linguae hebraicae usitatae sunt. Nam dare pretium, et dare in vicem, pro eodem posuit. Diximus prophetam confirmare pios, adductis superioribus documentis gratiae Dei: ac si diceret: Iam experti estis Deum habere rationem vestrae salutis: qui enim factum esset ut Sennacherib vires suas in Aegyptum, Aethiopiam, aliosque populos converteret, nisi quia Dominus vobis pepercit atque alio impetum hostis vestri convertit? Quum igitur hactenus se tam sollicitum praebuerit vestra causa, non est cur in posterum sitis ipsi solliciti. Ita si quando obrepant nobis dubitationes de providentia Dei, aut eius promissis, beneficia quibus antea nos affecit in memoriam revocare debemus. Nam summae ingratitudinis damnandi erimus, si tot acceptis a Deo beneficiis de eius benevolentia in posterum dubitemus. Sed quaeritur, quo sensu Aegyptum et Aethiopiam pretium redemptionis ecclesiae vocet? Nec enim tanti sunt profani homines, ut filios Dei redimant. Sed hanc loquutionem a communi hominum more mutuatus est propheta: ac si diceret, Aegyptii, Aethiopes, Sabaei subierunt vicem tuam, et quasi permutatione facta cladem quae tibi impendebat, sustinere coacti sunt: ut enim te servarem, illos perdidi, atque tui loco in manum hostis redegi. Sed tenenda historia est: Quum Sennacherib toto impetu rueret in Iudaeam, repente Deus eum velut fraeno iniecto cohibuit, atque aliis bellis implicavit: ita ut exercitum reducere cogeretur. Itaque Aegyptii et Aethiopes magnam cladem passi sunt: interea vero populus Dei respiravit. Hodie eandem erga nos providentiam Dei, atque immensam misericordiam agnoscere promptum est, nisi plus quam hebetes simus, quum tyrannos, qui nos perditos vellent, imo ad nos vorandos eadem cupiditate simul inhiant, inter se committit: atque furorem quo in nos accensi erant, alio convertit. Hoc enim agendo nos conservat, ut alios det in pretium nostrae redemptionis. Dum ergo profanos homines tumultuando et mutuis bellis sese turbando cessare a nobis perdendis videmus, quando palam est non sponte hoc ab ipsis fieri: attollamus oculos in coelum, atque Deum, ut nobis parcat, mirabiliter alios in vicem nostram substituere sciamus. Eramus enim ut oves destinatae mactationi: gladii undique exserti, nisi eos excuteret ex impiorum manibus, aut alio adigeret. Hinc generalis doctrina colligenda est, sic Domino curae esse pios omnes, ut pluris ipsos quam universum orbem faciat. Tametsi igitur nullius pretii simus, tamen in eo gloriemur, quod Dominus nos magni aestimat, totique mundo praefert, e periculis eripit, atque adeo in media morte conservat. Quod si inter nos omnia pacata et composita essent, hanc Dei gratiam non perspiceremus: sed quum nobis mille videntur imminere mortes, nec ullum effugium patet, ac subito retro agit tyrannos, aut alio flectit, tunc experimur quod hic dicitur a propheta, atque inaestimabilem eius benevolentiam erga nos agnoscimus.

4. (*Quia pretiosus fuisti.*) Aliqui exponunt: Ideo fuisti honorabilis, quoniam te in honorem extuli: sed mihi videtur rationem reddere, cur Aegyptum et Aethiopiam eius loco tradiderit hostibus: nempe quod eum dilexerit, et carum habuerit. Sic ergo resolvi debet: Quoniam dilexi te, ideo hominem pro te dedi. Excludit autem his verbis omnem populi dignitatem, ne quid suo merito se fuisse adeptum glorietur. Et certe causa salutis, et omnium beneficiorum quibus ornamur, gratuitus est Dei amor: idem omnis nostrae praestantiae

causa est: quia si nos aestimet propriis dotibus, ne unius quidem pili nos faciet. Tollenda est igitur omnis meritorum opinio aut dignitatis, quae nulla in nobis est, ut soli Dei gratiae omnia tribuamus. Amorem vero istum non vulgarem esse significat, dum nos pretiosos esse dicit. Unde etiam nos primogenitos suos et amicos vocat.

(*Tradam hominem.*) Hic nihil adiicit novi, sed potius explicat proximam sententiam. Hominem collective accipit pro hominibus: ac si diceret, nullum fore hominem, quem non tollat atque perimat Dominus, ut suos conservet. Pluris enim facit unius pii animam, quam totum mundum: interea admonet fideles redimi eorum dispendio qui nihil origine et natura differunt.

5. (*Ne timeas.*) Quod hanc exhortationem subinde repetit Isaias, supervacaneum censeri non debet. Scimus enim atque experimur quam proclivis ad diffidentiam natura nostra sit. Quantis vero terroribus concussa tunc fuerit ecclesia, vix ullis verbis potest exprimi. Simul vero atque incipimus in dubium revocare promissa Dei, mentes nostrae variis cogitationibus distrahuntur, terremur magnitudine et varietate periculorum, et assidue vexamur: tandem obstupefacti nullum gratiae Dei sensum admittimus. Ergo antequam animos occupet desperatio, non abs re toties inculcat *ego tecum sum*, ut etiam metum animis nostris inhaerentem vel penitus evellat, vel paulatim corrigat, quia ubi praevaluit nulla est eius sanandi ratio. Unde etiam observandum est, securitatem nostram non esse alibi locandam quam in praesentia Dei. Nam si absit, aut horrebimus metu, aut stupebimus, aut ebriosorum more praecipites feremur. Nec tamen vult nos Dominus sic carere metu ut ignaviae et torpori nos dedamus: sed quum ipsum nobis praesto adesse atque affuturum esse audimus, in mediis timoribus palmam obtineat fiduciae alacritas.

(*Ab oriente adducam.*) Hunc locum ex Mose desumptum esse constat Deut. 30, 3 sq. quemadmodum initio prophetas illius esse interpretes, doctrinamque suam ex eius libris haurire diximus. Accommodat igitur propheta locum illum ad circumstantiam eius temporis, cuius respectum habuit in hac concione. Sic enim praedixerat Moses: Convertet Dominus Deus tuus captivitatem tuam, et miserebitur tui, conversusque congregabit te de omnibus populis in quos te dispersit Deus tuus. Etiam si fueris eiectus usque in fines coelorum, illinc te colliget Deus tuus, atque inde te tollet. Quae in genere dicta fuerant a Mose propheta hic in specie confirmat, idemque immutatis paulummodo verbis pronuntiat. Summa est, quamvis nihilo facilius sit populum non modo discerptum, sed eiectum in remotissimas orbis plagas, quam cineres huc et illuc dispersos colligere: Deum tamen mirifica sua virtute facturum ut lacera haec membra rursus in unum corpus coalescant.

6. (*Dicam Aquiloni.*) His quatuor partibus universum orbem comprehendit, quemadmodum linguis omnibus satis usitatum est. Loquitur autem Isaias paulo magnificentius quam Moses: quia populum velut in rem praesentem adducere volebat. Cui rei aptissimae sunt istae hypotyposes, quae rem paene oculis subiiciunt. Poterat quidem id dicere uno verbo: sed hoc multo plus energiae habet. Adducit enim Deum summo iure imperantem omnibus creaturis, et universis mundi partibus, ut populum suum liberum dimittant.

(*Adducito filios.*) Significat totum Israelem colligendum non esse, sed eum tantummodo qui verus Israel est. Nec enim omnes qui secundum carnem ab Abrahamo originem ducunt, veri sunt Israelitae, sed spurii permulti. Ad verum igitur et genuinum semen haec pertinent. Nec enim immensa illa populi multitudo, sed reliquiae tantummodo salvae fuerunt, quemadmodum prius cap. 10 vidimus. Ingens populi numerus in captivitatem abductus est, pauci reducti. In his conservatum est semen, quod Dominus interire noluit, et foedus ratum quod cum patribus inierat. Haec autem admodum difficilia creditu fuerunt Iudaeis qui ab omnibus contempti, nec odiis tantum sed exsecrationibus totius fere mundi devoti, vix hominum numero habebantur. Ex solis igitur promissionibus ipsos pendere oportebat. Sciebant venturum Cyrum: sed quisnam esset, nondum animo concipere poterant, quum natus nondum esset. Eximia igitur et constanti fide ipsos armatos esse oportuit, quum multi haec vaticinia haberent pro fabulis, ut invicta spe Dominum exspectarent. Quo etiam exemplo discamus in solum Deum spectare: ne ipsum nobis adfuturum, atque in tempore promissis staturum dubitemus.

7. (*Omnes vocati.*) Sic resolvo hanc orationem, quoniam singulari numero pro plurali usus est propheta, quae loquutio fefellit interpretes. Sic enim exponunt: Quicunque vocati sunt nomine meo, illos ad gloriam meam formavi. Ego vero sic intelligo: Omnes vocati, id est, vocabuntur nomine meo: sicuti alibi dicit, Invocabitur nomen meum super eos. Cur ita? quoniam ipsos creavi, formavi, feci in gloriam meam. Prosequitur autem argumentum quod iam tractavit, de populo colligendo in unum corpus, tametsi in varias et longinquas orbis partes dispersus esset: perinde ac si diceret, Quod incredibile videtur hoc opus, non esse ex communi naturae ordine aestimandum, sed in potentiam ipsius spectandum esse. *Nomine* igitur *meo*, id est, auspiciis meis: sicuti iam alio loco dictum est nobis eum esse propitium, quia adoptionis iure censemur eius populus. Iam quia ipso duce et auspice, non hominum manu aut ope reducendi erant Iudaei, no-

men suum in hac liberatione illustre fore affirmat, idque ut discant iudicium non facere ex carnis opinione, vel ex naturalibus mediis.

(*Ad gloriam meam.*) Rationem addit propheta, quae vim non parvae confirmationis in se continet: quod scilicet gloriam suam in illis conspicuam esse velit. Testatur ergo sua interesse, populum habere salvum: non magis posse illius curam abiicere, quam nomen suum probro et ignominiae subiicere, quod nunquam facturus est: denique gloriam suam, cuius perpetuus est vindex, cum salute populi sui coniunctam esse. Amplificandi etiam causa idem pluribus verbis iterat, quo certius persuasum sit, opus quod incepit velle perducere usque ad finem. Eodem tendit particula אף, quae significat adhuc, vel etiam: interdum vero quod dicimus, hac vice. Ideo talem sensum esse putant: Quemadmodum creavi populum istum et formavi: ita cupio ipsum in novum statum erigere, et restituere in pristinam libertatem. Potest etiam verti, Adeoque. Atque haec lectio, sicuti dixi, mihi magis probatur: non modo ut significet populum nihil habere nisi ex gratia sua, sed singulari sibi curae esse eius salutem, quia non possit opus suum, et quidem tam praeclarum et insigne, contemnere. Commendatur ergo nobis hoc loco singularis gratia Dei, qua non tantum nascimur homines, sed etiam ad imaginem ipsius reformamur.

8. (*Ut educam.*) Brevitas verborum sensum obscuriorem reddit. Nonnulli sic transferunt: Educam caecos, et eum cui sunt oculi: id est, tam caecos quam oculatos: tam surdos, quam qui audiunt. Alii exponunt *caecos*, qui oculos quidem habent, sed adeo hebetes ut arcana coelestis sapientiae percipere non possint. Sed quum omnia expendo, malo distincte quamvis de iisdem interpretari: Sic educam caecos, ut visum ipsis restituam: surdos ita liberabo, ut aures recuperent. Atque ita verba sonant: Educere caecos, et erunt oculi, surdos, et aures illis: resque postulat hic beneficium seorsum notari. Primum enim liberatur populus: deinde oculi et aures ipsi restituuntur. Hoc quidem praestitit Dominus, quum populum suum eduxit e Babylone: sed prophetam longius spectare non dubium est: nempe ad regnum Christi. Tunc enim non solum ex Chaldaea, sed ex omnibus terrae locis pii collecti sunt. Idque in prima Petri concione palam et insigniter apparuit, ubi ex variis regionibus permulti in eandem fidei confessionem coierunt. Sed et alii deinde, qui alienissimi esse videbantur, coaluerunt in idem corpus, seque filios Abrahae ostenderunt. Ergo si plenam huius prophetiae veritatem quaerimus, ad Christum veniendum est: quo solo eripimur e servitute diaboli, atque in libertatem vindicamur. Oculi nobis et aures ab ipso restituuntur, quum natura prius et caeci et surdi essemus. Caeterum memoria tenere convenit quod saepius iam admonui, cum reditu populi cohaerere ecclesiae renovationem, quae per Christum facta est. Nam quod Deus populum ab exsilio educens exorsus est, continuavit usque ad Christum, tuncque demum perfecit: atque ita una et eadem est redemptio. Unde sequitur beneficia quorum hic fit mentio non debere ad exiguum tempus restringi.

9. (*Omnes gentes.*) Hic propheta omnibus idolis, ut prius, sub persona Dei insultat. Est enim plus quam necessarium, ac maxime tunc pro temporis circumstantia fuit, verum Deum a falsis discernere. Deo quidem divinitatis gloriam tribuere facile est: sed admodum difficile sic ei soli ipsam vendicare, ut ficti omnes dii in nihilum redigantur, de quibus tunc magis confirmatus fuerat error: quia in clade populi, dati illis fuerant plausus ab incredulis non secus ac si verum Deum superassent. Suggerit ergo fidelibus propheta quod respondeant hostium suorum sannis: et quamvis turmatim prosiliant ad errores suos tuendos, exiguum numerum contra omnes copias firmum stare iubet. Prius diximus praescientiam et potentiam unius esse Dei: omnia enim habet in conspectu, atque omnia arbitrio suo moderatur. Ideo his duobus argumentis prius convicit alienos omnes deos vanitatis. Idem nunc quoque repetit, non ut gentes revocet ab hoc errore, apud quas tunc hae prophetiae non legebantur: sed ut Iudaeos in fide confirmaret, qui se solos verum Deum nosse intelligebant. Nunc quidem et gentibus et Iudaeis haec doctrina communis est: imo quum se indignos reddiderint Iudaei, ad gentes earum fructus manavit. Sed tunc Iudaeos potissimum compellabat Isaias, ut tametsi gentibus omnia ex voto succederent, tamen abhorrerent ab earum idolis et superstitionibus. Postquam vero incredulos citavit ad causam deorum suorum agendam, vel potius pro confesso sumpsit, quia nulla fuerit inter ipsos praedictio, frustra operam dedisse colendis idolis: adiungit nullos fore testes qui vere affirment ullum unquam vaticinium a falsis diis manasse: atque ita eorum causam destitui legitimo patrocinio. Nullum quidem fuit tempus, quo non multae fabulae de idolis referrentur, quemadmodum etiamnum innumeras spargi et celebrari audimus: nec minore pervicacia defendunt increduli sua mendacia quam futiliter ea vomunt. Verum si ad examen ventum fuerit, nullum in iis deprehendemus testimonium, sed meras nugas, et quidem insulse confictas. Ideo secure victoriam concedit propheta, si testes idoneos et fide dignos proferant. Sola igitur haec gloria penes Deum est, quod testes habet. Tandem quasi re satis probata confidentius exsurgit, ac indicit victis silentium. Caeterum audire iubens significat hoc tantum obstare hominibus qui veritatem non agnoscunt, quod errore

suo praeoccupati Deum audire non dignantur. Efficit enim hic contemptus ut non resipiscant, quin potius pervicaciter tueantur errorem suum. Dominus autem ad docendum paratus erat, si modo aequis animis ipsum audire voluissent. Eo magistro nullus melior quaeri potest: verum superbia et arrogantia eos verum cernere et Deum audire non sinit. Excusatione igitur carent: quia Deum palam docentem respuunt arroganter, nec eius doctrinae acquiescunt. Nam si probe attenderent, non abs re pronuntiat Isaias cessuros ut subscribere cogantur. Et certe quicunque dociles se praebebunt, facile veritatem Dei firmo et stabili iudicio, non vaga et suspensa opinione fundatam agnituri sunt.

10. (*Vos testes mei.*) Postquam in certamen provocavit Deus gentes, et vana commenta esse ostendit quae de suis idolis spargebant: nunc se ab eorum grege eximit, atque suos testes producit, ne eiusdem conditionis cum illis esse videatur. Suos igitur testes, eosque veraces habere se iure gloriatur: quia coelestibus oraculis edocti fuerant Iudaei quantum ad solidam certitudinem sufficeret. Interea ingratitudinem tacite illis exprobrat, nisi quaecunque ad gloriam Dei asserendam pertinent sibi comperta esse pleno ore praedicent. Contestatur certe eos et adiurat, ne silentio tegant vaticinia quibus vera religio probari poterat: quia hoc esset iniuste suo praesidio fraudare bonam causam. Per *servum* nonnulli intelligunt Isaiam: sed malo collective sumi pro omnibus prophetis: est enim mutatio numeri. Hoc vero nomen peculiariter impositum est prophetis, quos Dominus ad asserendam veritatem suam elegit. Nec tamen dubium quin dum singulari numero usus est potissimum spectarit in Christum, in quo prophetiae omnes clauduntur ac perficiuntur. Eo quoque, ut summo teste, omnes homines maxime convinci certum est. Notandum tamen est illud quod dixi consilium, Iudaeos advocari in testes, ut ingratitudinis ipsos insimulet, nisi libere proferant quod postulat ipsorum fides, qui tot tamque insignibus documentis acceptis Dei potentiam et bonitatem ignorare non poterant, vel in dubium sine perfidia summa revocare. Interea generaliter ostendit ecclesiam a Domino electam esse, ut testimonium reddat eius veritati. Quo etiam nomine vocatur a Paulo columna et firmamentum veritatis. Officium igitur ecclesiae est, veritatem tueri et propagare, ut a posteris in omne aevum colatur: non quod Dominus hoc adiumento egeat, sed quia apud homines hoc modo veritatem suam testatam esse ac stabiliri velit. Omnes autem fideles hic complectitur Isaias, quando omnibus hoc testimonii ferendi munus incumbit: sed praecipue ministris, qui velut antesignani esse ac caeteris exemplo praeire debent. Ideo et peculiaris eorum fit mentio: in genere tamen nemo fidelis censeri debet qui notionem Dei intus occultat, nec unquam erumpit in confessionem veritatis.

(*Propterea scietis.*) Ne videatur Dominus testimonium petere de re ignota, subiungit: Scietis, credetis, intelligetis: qua verborum serie ostendit fidem confessione priorem esse. Si igitur confessio ex summis labris prodeat, non ex animo, frivola et inanis est. Nec vero talem postulat Dominus, nec probat. Superest tamen in ordine istorum verborum nescio quid difficultatis, scire, credere, intelligere. Nec enim qui sciunt, credere dicuntur: nec vulgari loquendi more, ubi scientia est, illic fides esse potest. Deinde ambigitur quid intelligentia, quae fidei subiicitur quasi posterior, a scientia differat. Sed propheta hoc loco ostendit quandam esse fidei praeparationem, qua Deus verbo suo reverentiam conciliat, ubi tali adminiculo opus esse videt. Fidei quidem initium est humilitas, qua sensus nostros Deo captivos subiicimus: sed quia doctrinam nobis oblatam non ea certitudine amplectimur qua opus est, experimentis nos Deus confirmat, ut solide credamus. Sic Iohannes (Ioh. 20, 8) refert se et Petrum credidisse scripturis, quum viderent resurrectionis Christi signa in sepulcro. Sic alibi (Ibid. 2, 22) dicit in Christum discipulos credidisse, ubi impletum fuit quod ex ore eius audierant. Summa igitur est, Iudaeos re ipsa sensuros, ubi signis adiuta fuerit eorum fides, veracem Deum colere. Interea discernitur solida fides a credulitate, quae leves homines temere abducit: ac semper donat electos suos Deus scientia et iudicio, quo verum a falso distinguant. Sequitur deinde fides et firma certitudo, ut quidquid a Domino dictum est sine dubitatione amplectantur. Fides deinde intelligentiae lucem magis ac magis in mentibus accendit: imo secundum gradus profectus crescit etiam et clarius effulget cognitio. Haec autem sensu nostro non fiunt, sed virtute spiritus sancti, quatenus ab ipso illuminamur.

(*Quod ego sum.*) Significat hoc loco, requiri ad fidem ut sciamus quisnam sit Deus noster, atque eum esse quem colimus, non alium: ne stulte vagetur atque aberret mens nostra, omniaque admittat quae hominum iudicio probabuntur. Non est igitur fides quae aliquid arbitrio suo confingit, aut temere cuivis dicto adhaerescit, aut dubia vacillat, sed quae sic fundata est in firma certitudine, ut in unius veri Dei obsequium se addicens factitios omnes Deos quasi ex alto despiciat, animosque liberet et eximat ab erroris metu. Hinc perspicimus quid de implicita papistarum fide iudicandum sit. Homines enim hebetes atque intelligentiae vacuos, qui vix stridere aliquid de ignoto vel incerto Deo poterunt, fideles iudicant, modo profiteantur se idem credere quod sancta mater ecclesia. Atqui Dominus rem adeo frivolam non commendat, sed fidem cum

intelligentia coniunxit: ne alterum ab altero seiungi posse existimemus. Praeterea nulla est fides, nisi Deum esse credas, qui pater est Domini nostri Iesu Christi, quique per prophetas et apostolos loquutus est. Vana enim et vaga imaginatio erit, non fides, nisi Deum illum teneamus. Et quo magis confirmet quod nuper dixit, unicum se Deum esse, iterum addit non fuisse alium Deum priorem. Quanquam לא נוצר passive accipere licebit diverso sensu, pro creatura, vel fabrica, aut opere Dei. Sed quia sensus ille coactus videtur, libenter communi sententiae subscribo, quod non fuerit alius Deus ante formatus. In quo subest ironiae species, ac si dictum esset, nullum esse alium Deum qui non fuerit confictus et fabricatus a mortalibus: ideoque nullos posse conferri cum Deo aeterno. Adiungit posthac non fore, quia salvum et illibatum imperium semper retinet Deus, nec senio aut vetustate declinat. Huc tendit summa, donec in ipso acquiescimus nullam in nobis esse fidem. Qui norunt aliquod esse numen, nec quid sit intelligunt, perpetuo vacillant, mirisque involucris sese implicant. Hunc igitur Deum teneamus, qui quum solus sit, nec socium nec maiestatis suae consortem ferre potest.

11. (*Ego, ego.*) Hic quasi victor exsurgit Dominus. Prius satis disseruit unde cognosci debeat: nec ullum, se uno dempto, Deum esse ostendit: nunc ut confirmationem afferat huic doctrinae, exclamat *ego solus sum:* nullus praeter me Deus. Hinc apparet quam periculosum sit, aliquid de Deo arbitrio nostro comminisci. Nam simul atque nescio quid effingimus, idolum occurrit loco Dei. Quod igitur a Deo profectum est, id unice amplectendum: ne quid nobis licentiae in hac re concedamus. Postquam vero Deus se nobis patefecit, in eius notione proficere, atque in dies adolescere et confirmari debemus. Hoc enim vult ista repetitio, *ego ego.* Ne tamen existimemus aeternam solummodo essentiam eius commendari: sed potentiam quoque et bonitatem quibus assidue erga nos utitur, et se abunde patefacit. Additur epitheton quasi discretionis nota, quod solus sit servator. In hoc enim hallucinatur mundus, quod nudum et inane nomen Deo tribuit, atque interim eius autoritatem alio transfert. Quemadmodum in papatu nominatur quidem Deus, sed honore suo spoliatur, dum pars una Petro, alia Paulo, alia Guillelmo et Georgio tribuitur: hoc est, in tot partes distribuuntur eius officia ut nihil paene ipsi reliquum sit praeter nudum et inane nomen. Unum quidem se Deum colere iactant: sed quum ad officia ventum est, tot fingunt deos quot habent creaturas, quibus autoritatem et officium eius partiuntur. Atqui Dominus haec illibata et integra sibi esse voluit, nec sine horrendo sacrilegio alio transferri possunt. Solus enim benefacit: solus homines tuetur et conservat. Experimentalis ergo notitia in fine versus exprimitur, ne alibi quaeramus salutem quam in solo eius autore: unde colligimus praecipuam cultus Dei partem esse in fide, dum agnoscitur vitae initium et finis, dum ornatur servandi potentia, nec alio transfertur quod sibi proprium esse affirmat et in se solo residere.

12. (*Ego annuntiavi.*) Hic versus est veluti ἀνακεφαλαίωσις superiorum. Se enim praedixisse iterum futura recitat, ac re ipsa praestitisse ut praedixerat. Annuntiare ad praescientiam pertinet: servare, ad potentiam et bonitatem. In summa, significat se unum esse Deum, qui omnia et norit, et efficiat. Tametsi vero haec Iudaeis dicta sunt, sciamus tamen ad nos quoque ipsa pertinere. Quot enim vaticinia nobis relicta sunt, tot etiam documenta nobis esse debent divinae et scientiae et virtutis, ut in ipso solo recumbamus. Atque ut fugatis superstitionibus in solio coelestis suae doctrinae emineat, rursus commemorat se exseruisse potentiam suam, et dedisse gratiae signa, absque ullo adiutore. Unde sequitur nimis ingratos fore et perversos quicunque non erunt eo uno contenti. Quo tempore, inquit, nullum extraneum Deum colebatis, ego virtutem meam palam et aperte exserui. Ad fictos igitur deos quod meum est transferri fas non est. Neque tamen hic tam laudatur pietas, vel religio populi, quam excluditur alienum omne subsidium. Quasi diceret: Quum nullum alium Deum cognoscerent Iudaei, tot tantaque eius miracula conspicua fuisse, ut satis constaret nullum praeter ipsum Deum esse. Simul autem notat Isaias infidelitatem nostram obstare Deo quominus potentiam inter nos suam exserat. Facessant igitur omnes errores, vagaeque et incertae de Deo opiniones, si virtutem eius experiri velimus. Nam si mentes deflexerimus ad superstitiones aut idola, nos certe indignos eius auxilio et bonitate reddemus. Tandem ipsos rursus citat testes, malignae et scelestae ingratitudinis eos insimulans, si dissimulent quod abunde ipsis patefecerat. Quo enim pluribus et maioribus testimoniis Deus virtutem et potentiam suam nobis patefecerit, eo magis ad eam praedicandam astricti sumus.

13. (*Etiam antequam dies.*) Nunc loquitur de aeternitate Dei. Sed tenendum est consilium prophetae. Nam qui originem habet, nec a se ipso est, non potest imperio suo regere, et nutu moderari quae non creavit. Aeternum igitur se pronuntians Deus, admonet mundum esse suam fabricam: quia hic naturae ordo non temere exstitit: sed ex admirabili Dei consilio et sapientia manavit. Quo sensu paulo post addit, non esse qui eruat e manu sua. Unde clarius videbimus ab aeternitate probari summam et immensam potentiam. Nisi enim aeternus esset, neque omnia manu sua con-

tinere, nec populi vindex esse, nec creaturis pro arbitrio uti posset: at quum aeternus sit, omnia ipsius imperio subdita esse necesse est. Eodem pertinet quod dicit, non posse quidquid facere decrevit ullo obstaculo averti: ne Iudaeos terreant ac debilitent hostium copiae ac vires.

14. (*Sic dicit Iehova.*) Docet propheta Cyrum fore quasi mercenarium militem, qui operam suam Domino impendat ad populum liberandum. Cyrum quidem non nominat: sed loquitur de exercitu, quem in manu habet ad Babylonios subigendos. Hoc autem a Cyro et Dario effectum esse scimus, idque auspiciis Dei, a quo iam longo prius tempore id praedictum erat. Nec tantum alloquitur eos in quorum conspectu haec impleta sunt, sed alios omnes quos sustinere voluit Dominus hac spe liberationis, quam nulla ratione animo concipere potuissent. Captivos enim compellat, qui dura illa Chaldaeorum tyrannide oppressi nulla ratione eripi posse videbantur: quibus haec promissa ridicula videri poterant, quod nulla spes redemptionis humano iudicio appareret. Hic autem honos est deferendus verbo, ut credamus ea quae alioqui incredibilia sunt: ut in spem contra spem erigamur. Talis enim est vis fidei ut in externarum rerum conspectu haerere non debeat, sed supra coelos evehi, et ad Deum usque ipsum penetrare. Emphatice autem asserit se propter eos misisse Babylonem, quia quum ambitio et inexplebilis dominandi cupiditas Cyrum impelleret, ac multae essent belli causae, nihil minus vulgo creditum fuit quam illius monarchiae ruina concussum fuisse orbem, ut in patriam redirent Iudaei qui tunc abiectissimi erant in hominum oculis. Atqui testatur Deus se faciles daturum victorias Persis, ut Orientem subigant, quia propitius erit suae ecclesiae. Hac ratione praefatur se esse redemptorem populi, et sanctum, quo melius persuadeat caros sibi et pretiosos esse quos elegit in populum peculiarem. Haec tamen videntur pugnare cum iis quae prius vidimus cap. 33: Vae qui praedaris, quoniam praedae eris expositus. Significabat enim Dominus se crudelitatem Babyloniorum ulcisci, atque vices ipsis rependere quas promeriti erant. Nunc vero pronuntiat se Persas mittere, ut liberet populum suum. Verum haec facile conciliari possunt: quamvis enim Dominus animadverteret in Chaldaeos, simul tamen populi sui rationem habebat. Nam ut providentia Dei extenditur per universum orbem, ita praecipuam rationem habet ecclesiae suae. Atque ut singulari amore prosequitur electos, ita omnia in eorum salutem disponit. Non frustra igitur dicit se misisse gratuito favore impulsum, quia vellet suorum esse servator. Eodem sensu adiungit suo iussu descensuros: quia etsi Persae ac Medi aliud spectabunt eorum tamen expeditio coelesti instinctu gubernabitur: atque sic in tempore testatam facere voluit electo populo suam gratiam, ne sub multis tristissimis cladibus deficeret. Haec igitur promissio insignem fidelibus consolationem afferre debuit, quod licet contemptui, odio, atque etiam horrori essent omnibus, tamen Deo cari essent: quia tandem ipsis affuturus erat, atque eorum causa Babyloniorum regnum deleturus. Fugitivos autem fore dicens, talem successum se daturum Cyro ostendit, ut eius adventu expavescant Chaldaei, atque trepide armis abiectis fugam arripiant. Saepe enim contingit bellum suscipi ab aliquo principe potentissimo atque instructissimo, infeliciter tamen geri. Quare non satis erat Cyrum cum valido exercitu mitti, nisi prosper quoque successus ei daretur. Et quo melius exprimat fugam praecipitem, addit fore clamorem vel tumultum in navibus: nec enim terra fugere poterant. Commodissimum autem fluvium habebant: nempe Euphratem coniunctum Tygri, quo facilius poterant evadere. Quanquam hac etiam in parte eos frustrata est sua opinio propter siccatum alveum.

15. (*Ego Iehova sanctus.*) Hic versus nullam sententiam continet: tantum ostendit quis loquatur, quanta sit eius vis et maiestas, deinde quam propensus erga populum electum amor, ut plus ponderis habeat superior promissio. In summa est veluti sigillum proximae sententiae, quo magis ratum sit quod antea dictum est, Deus est qui promittere se affirmat. At quis Deus? Sanctus vester, creator Israelis, rex vester. *Sanctus*, quia populum delegit atque segregavit, quem sibi consecraret. Nam hoc titulo in memoriam revocat adoptionem, qua sibi peculiariter ipsos coniunxit: ut eum sibi patrem ac servatorem fore intelligant. Atque eadem ratione nos hodie Deum sanctum nostrum agnoscere debemus, quia nos segregavit ut membra ecclesiae essemus: cuius rei certiores reddimur ex vocatione. *Creatoris* nomen non est referendum ad universalem creationem, qua infideles etiam formantur: sed ad reformationem, ob quam etiam vocamur ipsius τὸ ποίημα: sicuti iam aliis locis dictum est. *Rex vester:* Hoc quidem absurdum videbatur: nec enim regni species apparebat, nec quidquam spectabatur in Iudaeis nisi probrosum et ignominiae plenum, quum omni ope et auxilio nudati essent. Dandus tamen fuit locus fidei, ut regni huius, quamvis in specie deleti atque prorsus exstincti, instaurationem sperarent, Deumque regem suum agnoscerent.

16. (*Sic dicit Iehova.*) Iterum repetit ac confirmat quod alioqui incredibile fuit. Et quo plus autoritatis habeat haec confirmatio, induit personam Dei. Revocat autem priora beneficia in memoriam, ut quum potentem ipsum atque beneficum experti fuerint, eum non minus in posterum sibi propitium fore statuant, nec minus potentem ad ipsos liberan-

dos. Ac si diceret, Dominus qui loquitur, re ipsa ostendet quanta sit potentiae ipsius magnitudo. Patres vestri experti sunt: vos non minus experiemini. Ingrati autem sumus Deo nisi ex prioribus beneficiis spem etiam in posterum concipimus: praesertim ubi certum et illustre continui erga nos favoris documentum edere voluit. Hac autem lege eduxerat Iudaeos ex Aegypto, ut nunquam intercideret liberationis effectus. Deum igitur quasi in re praesenti locat, et eundem esse admonet qui obstacula quaelibet virtute sua superavit, ut esset populi sui redemptor. Tunc enim viam stravit per mare: deinde per aquas violentas, id est, per Iordanem, quem, tametsi rapidissimus esset, Dominus exsiccavit. Atque stupenda haec miracula nominatim commemorat, quoniam existimare poterant praeclusum sibi in Iudaeam reditum, atque fabulosum esse quidquid de eo promittebatur.

17. (*Quum educit, currus et equus.*) Ostendit nullas vires aut copias impedimento fore quominus populum suum liberet, quum ei visum erit. Mare quod intermedium erat obstare Deo non potuit quominus educeret populum suum: sed medium eius cursum divisit, atque insequentes hostes cum suis copiis et curribus demersit. Est igitur hic amplificatio: perinde ac si diceret: Tametsi universus orbis in exitium vestrum conspiret, atque liberationem ecclesiae meae impedire conetur, nihil tamen efficiet. Quia non modo viam inveniet Deus per abyssos ubi visum fuerit, sed profligabit et evertet omnes adversos conatus: et quidem eos ita conteret, ut in posterum se non efferant. Nam fieri potest, ut qui in uno praelio victus fuerit redintegret in altero vires, atque superior evadat. Hic autem Dominus perpetuam victoriam promittit: sic enim hostes prostratum iri significat, ut omnino exstinguantur. Et lini similitudine magis exprimit subitum hostium interitum. Nam linum ardere quidem ac lucere potest, sed protinus consumitur.

18. (*Ne recordemini priorum.*) Hactenus ostendit propheta quanta fuerit potentia Dei in populo liberando, nunc significat omnia miracula, quae Deus edidit in prima illa redemptione parvi momenti fuisse prae insignioribus quae paulo post edenda erant: nempe tantam fore gloriam secundae huius liberationis ut priorem illam obscuret. Nec enim vult tanti beneficii immemores esse Iudaeos, quod omnibus saeculis celebrari, perpetuisque monimentis consignari iussit. Nam et initio legis praefatur in hunc modum: Ego sum Dominus Deus tuus, qui te eduxi de terra Aegypti, de domo servitutis. Filiis etiam a patribus hoc saepius inculcari, atque nepotibus et posteris de manu in manum tradi voluit. Hoc igitur per comparationem intelligi debet: quemadmodum illud Ieremiae (23, 7): Ecce dies veniunt, inquit Dominus, et non dicetur ultra, Vivit Dominus qui eduxit filios Israel de terra Aegypti: sed, Vivit Dominus qui eduxit et adduxit semen domus Israel de terra aquilonis, et de cunctis terris ad quas eieceram eos: et habitabunt in terra sua. In summa posteriorem hanc redemptionem, si cum priore comparetur, longe illustriorem fore ostendit. Unde sequitur perperam vaticinium hoc restringi ad paucos annos: quia progressus a suo exordio non separat propheta, sed fructum reditus ad Christum usque extendit, qui suo adventu vere erexit sacerdotium et regnum.

19. (*Ecce ego facio rem novam.*) Hinc clarius liquet quid voluerit propheta superiore versu. Opus enim novum, id est, inauditum atque insolitum fore pronuntiat, et quod prae magnitudine et excellentia sua omnium aliorum famam obscuret: non aliter ac solis fulgor, dum coelum et terram occupat, stellas a conspectu subducit. Et iam exoriturum dicens significat non longum fore tempus. Atqui non tam cito haec impleta sunt. Verum, si Deum respicimus, quadringenti aut etiam mille anni instar momenti coram ipso aestimantur, quo minus septuaginta annorum mora debuit eorum animos taedio frangere? Quum addit, *an non eam cognoscetis?* haec interrogatio plus vehementiae atque efficaciae habet, quam affirmatio simplex. Est autem Hebraeis frequentior quam Graecis aut Latinis. Transitum in deserto promittens, alludit ad desertum illud quod inter Iudaeam et Babylonem medium erat: quia de reditu populi concionatur. Ideo viae adiungit flumina. Nam iter faciendo per aridam regionem, siti arescere ac perire potuissent. Propterea Dominus aquas et omnia ad commeatum necessaria suppeditaturum se dicit, perinde ac si diceret: Prosequar vos viatico, ut me duce in patriam redeatis. Sed videtur immodicus esse propheta, atque hyperbolice omnino loqui, dum tantopere liberationem hanc extollit. Nec enim legimus conversa in sanguinem flumina, tenebras in aerem sparsas, primogenitos caesos, immissa insecta quae totam regionem depasta sint, et alia eiusmodi portenta, quae in Aegypto acciderunt. Nihil enim tale in Babylone editum est. Quid ergo sibi vult haec nova redemptio? Hoc omnes fere interpretes christianos coëgit simpliciter hunc locum de adventu Christi interpretari. Qua in re haud dubie falsi sunt. Falluntur item Iudaei, quum ad redemptionem babylonicam restringunt. Ergo ut iam aliquoties monui, omne tempus illud quod redemptionem babylonicam sequutum est, usque ad Christi adventum, simul hic comprehendi debet. Redemptio ex Aegypto, velut prima ecclesiae nativitas fuit: quia populi corpus collectum est, et stabilita ecclesia, cuius nulla ante species erat. Haec autem liberatio non restringitur ad tempus quo populus ex Aegypto abiit, sed continuatur usque ad possessionem terrae

Chanaan, quae eiectis regibus populo tradita est. Idem περὶ ταύτης παλιγγένεσίας, qua populus e Babylone ereptus atque in patriam reductus est, censeri debet. Nam instauratio illa ad exitum e Babylone restringenda non est, sed ad Christum usque extendenda: quo toto tempore magnae res procul dubio et stupendae evenerunt. Annon admirabile fuit captivo populo, quem ut vile aliquod mancipium omnes contemnebant, imo vero ut scelus exsecrabantur, ab ethnicis regibus libertatem et redeundi facultatem dari? neque hoc tantum, sed commeatus praeberi, atque alia quae tum in itinere, tum domi ad res constituendas, ad aedificandam civitatem, ad exstruendum templum necessaria forent? Sed multo maiora sequuta sunt, quum pauci redire vellent, sicque animis fracta esset maior pars ut miseram servitutem praeferret beatae libertati. Quum, inquam, prae ingenti illa multitudine, quae abducta fuerat, pauci in Iudaeam redirent, maxima adhuc impedimenta illata sunt. Conspirationes enim factae, inflammata odia in populum antea plus satis exosum, interruptum opus, omnesque viae tentatae quibus omnino prohiberi posset. Itaque frustra eos reduxisse videbatur Dominus, quum multo graviora ipsis pericula imminerent. Exstructo templo haud tranquillioris status potiti sunt. Erant enim gravissimis et infestissimis hostibus undiquaque obsepti, a quibus magna saepe incommoda sustinebant. Postea aerumnis, cladibus variisque persequutionibus afflictati sunt, ut enecti, obruti ac prorsus deleti putarentur. Et tamen in mediis caedibus et flammis mirabiliter a Deo conservati sunt. Quod si miserum et infelicem eorum statum, et graves tyrannorum persequutiones consideremus, mirabimur vel unum tantum ex ipsis reliquum esse potuisse. Ut ergo intelligamus quanta posterioris huius redemptionis praestantia fuit, quo modo priorem superavit, ad Christum usque continuanda et deducenda est, a quo ingens prioribus beneficiis tandem cumulus additus est. Ita minime dubium quin secunda redemptio primam longo intervallo superet. Haec interpretatio nihil habet coacti, et usitato prophetarum stylo consentanea est. Semper enim Messiam pro fini habent, atque in eum perpetuo intendunt. Sed hoc apertius reddet, quod refertur ab Haggaeo. Nam quum instaurari coepisset templum, senes, qui prisci illius gloriam viderant, ingemiscentes hoc nihil prae illo esse aiebant: parumque aberat quin se destitutos a Deo, atque irritas promissiones esse arbitrarentur. Haggaeus vero, ut ipsos consoletur, et maiorem novi huius templi gloriam fore confirmet, quamvis aedificii structura longe esset inferius, ipsos ad redemptorem adducit. Sic ait Dominus exercituum, inquit (2, 7), Adhuc semel, idque brevi: ego commovebo coelos, et terram, mare, et continentem, et omnes gentes, et veniet desiderium omnium gentium, impleboque domum istam gloria, dicit Dominus exercituum. Meum est argentum, meum est aurum, dicit Dominus exercituum. Maior erit gloria domus istius posterioris quam prioris. Quemadmodum igitur Haggaeus instaurationem templi ad Christum usque continuat, et veram eius gloriam ad ipsum refert: ita haec liberatio (res enim coniunctae aut potius eaedem sunt) ad Christum usque propagata fuit. Atque ita nihil mirum si aegyptiacam antecelluit omnibus modis.

20. (*Honorabit me bestia agri.*) Exornat superiorem sententiam. Nam in tanta rerum desperatione, Dei virtutem magnifice extolli oportuit, ut suppleretur verbo quod rei deesse videbatur. Significat autem virtutem Domini tam apertam et conspicuam fore, ut ipsae bestiae eius sensu perculsae Deum agnoscant ac venerentur. Respondet hoc vaticinium cantico: Mare vidit et fugit, Iordanis versus est retrorsum: montes exsilierunt ut arietes, et colles sicut agni ovium: a facie Domini contremuit terra (Psal. 114, 3). Eundem hic sensum attribuit Isaias brutis animalibus: quia arcano instinctu cedere cogentur, ut securum populo transitum praebeant. Quanquam longius patet causae redditio: quod scilicet velut attonita subsistent visis miraculis. Significat in summa Deus, se non passurum ut populus rebus necessariis destitutus iter retro flectat: sed hyperbolice commendat suum erga Iudaeos amorem, ut spei suae altitudine mundum transscendant. Nos quoque dum haec audimus, ne metiamur Dei potentiam ex rerum natura: sed fide supra omnia quae cerni aut apprehendi possunt evehamur. Iam vero ne alienationis signa a spe coelestis gratiae et auxilii miseros exsules arceat, revocat illis adoptionis suae memoriam: quasi diceret eos in tristissima dissipatione manere tamen populum Dei: quia consilium non mutet qui semel eos elegit. Ergo quoties animandi erimus ad bene sperandum, occurrat nobis Dei vocatio: tametsi enim indigni sumus, sufficere tamen debet, quod nos Dominus tanto honore dignatus est.

21. (*Populum hunc creavi mihi.*) Significat Dominum necessario facturum quod prius dixit, quoniam interest gloriae ipsius populum, quem sibi delegit, conservari. Proinde haec quoque verba ad populi consolationem pertinent: An putatis me passurum ut gloria mea concidat? atqui ea saluti vestrae coniuncta est. Vestra igitur salus mihi curae erit. Scitote denique vos fore salvos, quoniam interire non potestis quin gloria simul mea intereat. Eritis ergo superstites: quia gloriam meam a vobis perpetuo celebrari volo. Quum ait se populum creasse, intelligamus id a supernaturali gratia proficisci, quod populus Dei sumus. Nam tenendum illud principium de quo antea diximus: hic non agi

de communi hominum natura, sed de reformatione spirituali, vel de adoptione qua ecclesiam segregat a reliquo mundo, et quidem cum suis appendicibus. Ne quis ergo sibi regenerationem suam, aut ullis hominum meritis arroget: sed tantum beneficium misericordiae Dei omnino acceptum ferre discamus.

(*Laudem meam narrabit.*) Tametsi prophetae consilium sit demonstrare quod dixi, salvum ideo fore populum quia id gloriae Dei intersit: tamen hinc quoque discimus electionis nostrae finem esse, ut Dei gloriam modis omnibus illustremus. Sunt quidem et reprobi instrumenta gloriae Dei: sed ea longe aliter dicitur in nobis relucere. Nos enim elegit, inquit Paulus (Eph. 1, 4), ut essemus sancti et irreprehensibiles coram ipso per caritatem: qui praedestinavit nos, ut adoptaret in filios per Iesum Christum, in sese, iuxta beneplacitum voluntatis suae, ut laudetur gloria gratiae suae, qua caros reddidit nos per illum dilectum. Huc etiam pertinent Petri verba, quum ait, nos e tenebris eductos esse in admirabile regnum Dei, ut eius virtutes enarremus (1. Petr. 2, 9). Item Zachariae, ut sine timore, de manu inimicorum nostrorum liberati, serviamus ipsi cum sanctitate et iustitia, omnibus diebus vitae nostrae (Luc. 1, 74). Hic igitur est finis nostrae vocationis, ut consecrati Deo eum tota vita nostra laudemus ac celebremus.

22. (*Et non invocasti me.*) Confirmat non sine obliqua exprobratione quod proxime dixit, se nullis populi meritis provocatum fuisse, ut tam humaniter cum eo ageret. Nulli igitur alii causae haec liberatio quam bonitati Dei assignanda est. Ut hoc probet ait: Tu me non invocasti. Invocationis nomine totum Dei cultum comprehendit, cuius praecipua pars est invocatio. More igitur scripturae usitato per synecdochen loquutus est. Satis vero ostendit Dominus alibi, se potissimum coli invocatione. Nam Psal. 50 (v. 15), postquam sacrificia et externas caeremonias se respuere dixit, subiungit: Invoca me, etc. Unde etiam scriptura, quum de cultu Dei loquitur, invocationis praecipue mentionem facit. Moses enim quum restitutum Dei cultum significat: Tunc, inquit (Gen. 4, 26), coepit invocari nomen Domini. Particulam כי in secundo membro versus, pro adversativa accipio: Quin potius taedio mei affectus es. Alii vertunt: Quia laborasti: ac si diceret, cum fastidio suscepisti quidquid a me praecipiebatur, quod eodem fere recidit. Quemadmodum vero Dominus obedientiam requirit, ita alacres et promptos esse vult qui ipsum colunt: sicuti Paulus testatur (2. Cor. 9, 7), hilarem datorem ipsum diligere: qui autem inviti parent, veri et probi cultores dici non possunt, neque ab ipso censentur. Ut ergo demonstret se cultum a Iudaeis non fuisse ut decebat, invitos id fecisse dicit. Quod si cui magis libeat causae esse redditionem, atque ita vertere: Tu me non invocasti, quandoquidem nullum mihi cultum exhibuisti sine molestia, et quasi vi extortum: quia quoad rei summam parum interest, non admodum repugno: quod tamen reddidi, significantius exprimere videtur prophetae mentem. Caeterum antithesis causae quoque redditionem in se continet. Si igitur officia nostra Deo accepta esse volumus, prompto illi animo obsequamur.

23. (*Non adduxisti mihi.*) Quaeritur cur propheta hoc exprobret Iudaeis, quos constat sedulo atque ex praescripto legis sacrificia obtulisse. Quidam hoc referunt ad tempus captivitatis, quo tametsi voluissent sacrificia offerre Deo, tamen nequivissent: quoniam id nusquam facere praeterquam Ierosolymae licebat. Non poterant igitur Deum sacrificiis promereri. Ego vero potius universalem exprobrationem esse puto. Nam eo ipso tempore quo populus sacrificabat, merita sua aut dignitatem iactare non poterat, quasi Deum sibi hoc modo obstringeret: quandoquidem deerant sacrificiis quae praecipue a Deo commendantur: nempe fides et obedientia, sine quibus nihil Deo gratum esse potest. Nulla erat animi integritas: manus eorum sanguine redundabant: rapinis et fraudibus omnia referta erant: nec ullus erat iustitiae aut aequitati locus. Quamvis igitur quotidie in templum pecudes adducerent easque immolarent, tamen merito negat sibi quidquam offerri. Nec enim accepta Deo esse poterant sacrificia, quum a veritate seiuncta erant: et cuivis potius quam Deo offerebantur. Nam ea per se non requirebat, sed quatenus populus in fide et obedientia exercebatur. Unde colligimus nihil novi prophetam dicere, sed insistere in eadem doctrina, repudiari scilicet a Deo tam serviles, quam alios omnes vitiosos cultus.

24. (*Non emisti.*) Calamum intelligit ex quo fiebat unguenti pretiosi confectio, cuius non erat vulgaris usus: quemadmodum refertur Exodi 30 (v. 25). Nam eo summi sacerdotes, deinde tabernaculum conventionis, et arca testimonii cum suis instrumentis ungebantur. Ait igitur: Tametsi calamum mihi emas pecunia, tamen hoc mihi expensum ferre non debes, quasi ratum habeam. Ludebant enim operam suam in omnibus istis caeremoniis, quia in rectum finem non intendebant, quando minime exercebant sese in fide, nec Deum colebant pura conscientia. Quod adiungit, se non fuisse inebriatum, legali loquendi formae respondet, ubi testatur Dominus sacrificia epulas sibi gratas ac suaves esse: non quod ex animalium caede voluptatem caperet, sed quod talibus exercitiis ad veram obedientiam populum suum ducere vellet. Hic igitur e converso significat populum haud rite sacrificia obtulisse, quoniam impietate omnia conspurcabat. Itaque significat se quodammodo famelicum

et vacuum fuisse: quia nihil recte oblatum est: sed omnia corrupta et insipida. Continuo post amplificat propheta gravitatem mali istius, quod non tantum populus defuerit officio suo, nec se Deo subiecerit: quin imo Deum sibi subiicere conatus sit, ut eius voluntati aut potius libidini inserviret. Qui hunc locum de Christo exponunt, sensum prophetae torquent: quare simplicior mihi videtur haec interpretatio. Conqueritur enim Dominus quod homines eum peccatis suis molestum onus subire coegerint, qui tamen reverenter se ei subiicere debuissent. Nam quum insurgimus adversus Deum, eum quasi servum protervia et petulantia nostra reddimus. Hoc autem melius exponit, quum ait se *laborasse:* id est, varia taedia devorasse ob nequitiam populi sui. Ipsum enim quodammodo vulneramus et configimus, ut inquit propheta (Zach. 12, 10), quum respuimus ipsius vocem, neque ab eo regi nos patimur. Alludere autem videtur ad id quod prius dixerat de taedio vel molestia populi in colendo Deo. Nam ex adverso testatur Deus multas sibi a populo molestias exhibitas fuisse.

25. (*Ego, ego sum.*) Hoc epiphonemate priorem sententiam concludit. Ac si diceret, se iure suo posse gloriari, quod iniquitates populi sui deleat, eumque in libertatem vindicet: nulla enim esse merita, quibus id impetrare possit: quandoquidem gravissima poena, imo vero exitio dignus erat. Bis vero idem repetit, ut ingratitudinem hominum magis castiget, qui ad se rapere suum unius honorem, aut quovis modo obscurare solent. הוא demonstrativum est loco substantivi, ut saepe alias. Frigide ac dilute accipiunt prophetae verba qui Deum sibi ius et potestatem asserere putant in remittendis peccatis: quia potius suam misericordiam aliis omnibus causis opponit, quasi negaret aliunde se induci cur peccata remittat: sed contentum esse mera sua bonitate, ideoque vel meritis, vel ullis piaculis perperam adscribi redemptionem, cuius ipse gratuitus est autor. Summa huc tendit, sperandum esse reditum populo non alia de causa, nisi quia Deus gratis ignoscet peccatis, et clementia sua ultro placatus paternam manum porriget. Hic agitur de remissione peccatorum. Videndum qua occasione. Nec enim dubium quin propheta gratuitam redemptionem fore significet. Remissionis igitur potius quam redemptionis mentionem facit: quia quum gravis poena ipsorum peccatis inflicta esset, veniam prius dari necesse erat quam liberarentur. Causam enim morbi tolli oportet, si morbum ipsum curare velimus, et quamdiu durat ira Domini, tamdiu etiam flagella durabunt. Prius igitur eam mitigari, nosque Deo reconciliari necesse est, quam a poenis liberemur. Atque haec loquendi forma diligenter notanda est, adversus puerilem sophistarum distinctionem, qui remitti quidem a Deo culpam aiunt, sed poenis satisfaciendum esse contendunt. Hinc satisfactiones, indulgentiae, purgatorium et infinita alia commenta prodierunt. Propheta vero de culpa sola non loquitur, sed nominatim de poena, quae remittitur, quod gratuito peccata remissa sint. Quod clarius exprimitur addita particula *propter me.* Certum est omnibus meritis hanc exceptionem opponi, Deum videlicet rationem nostri, aut ullius rei quae in nobis sit non habere, ut peccata nobis remittat: sed bonitate sua tantum ad id impelli. Nam si respectum haberet nostri, quodammodo debitor esset, nec gratuita esset remissio. Itaque apud Ezechielem exprimitur antitheton: Non propter vos hoc faciam domus Iacob, sed propter me. Unde sequitur, Deum sibi autorem esse, et ultro ad remittenda peccata propensum: quia in hominibus causam non reperit.

(*Ideo peccatorum.*) Hoc ad consolationem piorum addidit propheta, qui delictorum suorum conscientia in desperationem ruere alioqui poterant. Propterea ipsos in meliorem spem erigit, et confirmat in ista fiducia: nempe, tametsi indigni essent, tamen remissurum ipsis peccata, indeque eos liberaturum. Hinc utilis doctrina colligenda est, neminem scilicet de impetranda venia certum esse posse, nisi recumbat in mera Dei bonitate. Eos enim qui opera sua respiciunt, identidem vacillare, et tandem desperare necesse est: quia nisi eos deludat crassa hypocrisis, semper occurret illis sua indignitas, quae de amore Dei ambigere coget. Quod autem ministri quoque peccata remittere dicuntur, cum hoc loco non pugnat, quoniam testes sunt huius gratuitae remissionis. Vulgaris distinctio est, Deum potentia sua remittere peccata, ministros vero, ministerialiter. Sed quum ea distinctio minime explicet prophetae mentem, tenendum est quod admonui, Deum non modo pro imperio remittere peccata, sed quidquid sperandum est bonorum fluere ex fonte merae eius liberalitatis. Sic autem Dominus evangelii praedicationem atque eius ministros ornavit, ut plenam sibi autoritatem reservaret.

26. (*Reduc mihi in memoriam.*) Quia non facile corrigi potest hominum superbia, Dominus hoc argumentum urget: ac pluribus insistit, ut Iudaeos deiecta omni operum fiducia humiliores reddat. Defert autem eis libertatem quidvis dicendi ac proferendi, ut causam ipsi suam probent, nisi se victos fateantur. Per concessionem sibi in memoriam revocari iubet, ac si diceret: Si obliviosum me putas, narra tu ipse: fac ut reminiscar, si quid boni proferre potes. Habe locum dicendi, ego tacebo. Ac forma quidem ista loquendi magis insultat hominibus, quam si id quod res habet more suo pronuntiaret. Homines enim quum aliquid sibi arrogant, stultissimos esse ostendit. Nam etsi libertas eis

detur sese iactandi, inanes et vacui reperientur, nec quidquam habebunt quo suam causam tueri possint.

(*Ut iustificeris.*) Id est, ut causam tuam obtineas, atque superior sis, permitto tibi dicere quidquid voles. Vehemens insultatio est qua hominum ora melius obstruuntur, quam si in persona et pro imperio iudicis sententiam ferret. Notandum interea prophetae consilium est: quia necesse habuit Iudaeis detrahere larvam dignitatis, quo submissi ac subacti gratiam Dei exciperent.

27. (*Pater tuus.*) Omnes fere hunc locum de primo parente Adamo intelligunt. Alii de Abrahamo interpretari malunt: ac si diceret: Non peccastis soli, sed pater vester Abraham, tametsi eximiae sanctitatis esset, ipse peccavit. Per *doctores*, Mosem et Aaronem intelligunt, qui quum mirifica sanctitate pollerent tamen peccarunt: quanto magis vos qui longe inferiores estis? ut sit argumentum a maiore ad minus. Ego vero aliter accipio. Nam *patris* nomine non unum tantum aut alterum ex maioribus comprehendit, sed plures. Est enim enallage numeri, quae plurimum Hebraeis usitata est. Quae obiurgatio satis frequenter occurrit in prophetis et psalmis. Nam quum scirent divinitus se censeri genus sanctum, quasi hic honor patrum excellentiae vel meritis debitus esset, contra Deum ipsum ferociebant, ac ius haereditarium illis inflabat animos. Hac ratione prophetae patrum flagitia per singulas aetates detegunt, et Stephanus eos sequutus, dicit semper restitisse spiritui sancto (Act. 7, 51): perinde ac si diceret: Non incipitis nunc primum esse perversi, iampridem patres vestri nequam et scelerati fuerunt. A malo corvo malum ovum prodiit. Vos autem longe peiores estis, atque patres vestros superatis nequitia: ita ut si vos tantummodo spectassem, iamdudum perditi atque in universum deleti essetis. Doctores autem simul adiungit, ut ostendat non in sola plebe culpam haerere. Qui enim aliorum duces esse debuerant impegerunt primi, atque alios in errorem duxerunt: nempe sacerdotes et prophetae. Denique ostendit nullum ordinem a vitiis et corruptelis immunem esse. Eant nunc et glorientur suis virtutibus, atque rationem vel minimam proferant, dempta bonitate mea, ob quam eos tutari debuerim. Si quis obiiciat, nullam esse causam cur patrum scelera ipsis exprobrarentur, quod scriptum sit, animam quae peccavit, morituram, nec filios puniri pro patribus: responsio facilis erit. Nam Dominus parentum peccata rependit in filios, quum ipsi similes sunt patribus. Neque tamen pro alienis peccatis poenas luunt: nam peccarunt et ipsi. Et quum Dominus in totum corpus animadvertit, patres cum filiis pari iugo coniungit, ut omnes eidem condemnationi subiiciat.

28. (*Ideo polluam.*) Copula ו hic pro illativa capitur: praeteritum vero in futurum resolvi debet, tametsi in praeterito quoque verti possit. Sed futurum malui, ut conferatur in tempus captivitatis. Eos enim proprie compellat qui sub captivitate victuri erant. Si quis ad diversas clades, quibus populum suum ignominia affecerat Deus, extendere hoc malit, et simul coniungere exsilium babylonicum, nihil erit incommodi. Et forte melius conveniet narrari quid pridem et saepius illis acciderit, ut in posterum commonefiant, nullo iure tam bene se esse munitos, quin rursus cum summo dedecore poenas suae ingratitudinis luant. Huius ergo exitii causam ostendit: quoniam scelera patrum et filiorum puniri oportebat, quum scilicet nullus esset peccandi finis, sed quotidie iram Dei contra se accenderent, donec tandem in ipsos animadvertit. Polluere autem vel profanare ecclesiam suam dicitur Dominus, quum eam, ceu rem vilem, contemnit et prostituit. Sicuti Psalmo 89 (Vers. 39), et aliis pluribus locis. Ut enim segregati ab ipso et sanctificati sub fide et tutela ipsius degimus, quamdiu sancti sumus: ita quum destituimur, dicimur profanari: quia desinimus ipsi esse sacri, atque ipsius tutela indigni reddimur, et quos antea christos suos vocabat, atque tangi prohibebat, hostium praedae exponit. At indignum videbatur sacerdotes, qui vices Christi gerebant, profanari: verum haec causa est, quod praevaricati sint, quum aliorum doctores esse debuissent. Ubi *in exsecrationem* posui, nomen hebraicum est חרם, quod excidium, sed exsecrationem quoque significat: atque hoc secundum melius huic loco convenire mihi visum est. Nam postea sequitur, *in* opprobria. Haec autem ex Mose mutuatur propheta: cuius lineamenta sic refert ut stylum Mosis in his verbis facile sit agnoscere: nec quidquam novum aut alienum proferri a prophetis. Sic enim Moses (Deut. 28, 37): Erisque in stuporem, parabolam, et fabulam omnibus populis ad quos te duxerit Dominus. Denuntiat ergo se ita afflicturum populum ut exsecrabilem ipsum reddat omnibus: ut qui exsecrari volet ipsum exempli loco adducat, sitque formula exsecrationis: ita ludibriis hominum expositurum, ut in ore omnium qui deridere volent sit loco proverbii. Quemadmodum hodie videmus Iudaei nomen, quamvis honorificum per se, tamen probri atque ignominiae plenum esse. Proinde horrenda ista per Isaiam minatus est Dominus, ut intelligerent satis grave supplicium ipsis pro scelerum atrocitate irrogari non posse: ne quum in ipsos animadverteret, quererentur se graves nimium poenas sustinere, neve nimium acerbas prophetae reprehensiones esse existimarent.

CAPUT XLIV.

1. *Nunc tamen audi Iacob serve meus, et Israel quem elegi.* 2. *Sic dicit Iehova factor tuus, et formator tuus ab utero: tibi auxiliabitur. Ne timeas serve meus Iacob, dilecte quem elegi.* 3. *Quia effundam aquas super sitientem, et flumina super aridam. Effundam spiritum meum super semen tuum, et benedictionem meam super germina tua.* 4. *Et germinabunt quasi inter herbam, quasi salices iuxta rivos aquarum.* 5. *Hic dicet, Ego sum Iehovae: et ille vocabitur nomine Iacob: alius scribet manu sua, Iehovae (sum), et nomine Israel cognominabitur.* 6. *Sic dicit Iehova, rex Israel, et redemptor eius, Iehova exercituum: Ego primus, et idem novissimus, et praeter me non est Deus:* 7. *Et quis sicut ego vocabit, annuntiabit hoc, et ordinabit hoc mihi, ex quo constitui populum saeculi? et quae pendent, et quae ventura sunt, illis annuntient.* 8. *Ne timeatis et ne terreamini. An non ex tunc audire te feci, et annuntiavi? Itaque vos testes mei, quod non sit Deus praeter me: et non sit fortis quem ignorem.* 9. *Fictores sculptilis omnes vanitas: et desiderabilia eorum nihil prosunt: et testes eorum ipsi, quod non vident, nec cognoscunt: ideoque confundentur.* 10. *Quis formator Dei? et quis sculptilis conflator, quod nullam ad rem usui est?* 11. *Ecce omnes socii eius pudefient, et artifices ipsi sunt ex hominibus. Ut conveniant omnes, ac stent, pavebunt et pudefient simul.* 12. *Faber ferrarius limam*[1]) *sumet: operabitur in prunis, malleis formabit illud: operabitur in eo, brachio virtutis suae: etiam famelicus, ut deficiant vires: non bibat aquam, ita ut fatiscat.* 13. *Faber lignarius extendit regulam, illud delineat filo tincto, aptat planulis, circino figurat: facit illud secundum formam viri, secundum effigiem hominis, ut sedeat in domo.* 14. *Succidet sibi cedros, tollet ilicem et quercum: roborabitur ad ligna sylvae*[2])*: plantabit pinum, quam pluvia enutriet.* 15. *Tum erit homini in incendium: nam accipiet ex illis et calefaciet se: praeterea furnum accendet et coquet panes: Deum quoque efficiet atque adorabit: finget idolum et prosternet se coram eo.* 16. *Partem eius comburet igni, ex parte carnem comedet: assabit assaturam et saturabitur. Deinde calefaciet se ac dicet, Ohe calefactus sum et vidi ignem.* 17. *Reliquias eius in Deum vertit in sculptile suum: incurvat se coram eo: adorat et precatur illud dicens, Libera me, quia Deus meus es.* 18. *Nescierunt, nec intellexerunt: quia oblevit oculos eorum, ne videant, et cor eorum, ne intelligant.* 19. *Non redit ad cor suum, non est sensus, nec intelligentia, ut dicat, Partem eius combussi igni, etiam super prunas eius coxi panem: assavi carnem et comedi: residuum eius in abominationem vertam: coram trunco ligni incurvabo me.* 20. *Pascit cinerem, cor seductum inclinat eum, ut non liberet animam suam, neque dicat: annon mendacium in dextera mea?* 21. *Memor esto horum Iacob, et Israel, quia servus meus es, formavi te: servus meus es: Israel ne obliviscaris mei.* 22. *Delevi, ut nubem, iniquitates tuas: ut nebulam, peccata tua. Revertere ad me, quia redemi te.* 23. *Laudate coeli, quia fecit Iehova: iubilate inferiora terrae: erumpite montes in laudem: sylva et omnis arbor quae in ea est: quoniam redemit Iehova Iacob, et in Israel glorificabitur.* 24. *Sic dicit Iehova, redemptor tuus, et fictor tuus ex utero. Ego Iehova faciens omnia, extendens coelos solus, expandens terram mea virtute*[1]). 25. *Dissipans signa divinatorum, ariolos dementans, convertens sapientes retrorsum, et scientiam eorum infatuans.* 26. *Suscitans verbum servi sui: et consilium nuntiorum suorum perficiens: dicens Ierosolymae, Habitaberis: et civitatibus Iuda, Exstruemini: et ruinas eius erigam.* 27. *Dicens profundo, Exsiccare, et flumina tua arefaciam.* 28. *Dicens Cyro, Pastor meus, et omnem voluntatem meam perficiet: dicendo etiam Ierosolymae, Aedificaberis: et templo, Fundaberis.*

[1]) Aut, forcipem. [2]) 1551: sumet animum ad optima sylvae.

[1]) Vel, a me ipso.

IN CAPUT XLIV.

1. (*Nunc tamen audi.*) Quum nuper Isaias exagitaverit populi scelera, et omnes pariter aeterno interitu dignos esse pronuntiaverit, quod et principes et plebeii omnia sceleribus polluissent: nunc illam poenarum atrocitatem mitigat et populum consolatur. Nam hoc loco particulam ו pro adversativa capio, ut saepe alias, ac si diceret: Tametsi graves aerumnae tibi immineant, nunc tamen audi quid ego tua causa facturus sim. Hic enim versus cum superiori argumento coniungi debet: quia declarat Dominus se nunquam passurum ut populus omnino intereat, tametsi graviter affligatur. Hinc collige, Deum nunquam ita irasci ecclesiae suae, quin aliquem misericordiae locum relinquat: ut saepe iam vidimus. Hinc fit, ut quoties prophetae minati sunt, semper consolationem aliquam, velut temperamentum, subiungant. Sed ne existimemus homines id officiis suis promeritos esse, ideo subiungit *quem elegi.* Nec enim servimus Deo, quod digni simus, aut ipsum promereamur, sed quia nos electione gratuita idoneos reddit. Sunt igitur hoc loco synonyma servus et electus: sic tamen ut electio ordine praecedat, Ideo David se Dei servum fuisse dicit antequam nasceretur, quia iam ab utero matris cooptatus erat in eius familiam (Psal. 116, 16 et 71, 6).

2. (*Sic dicit Iehova factor tuus.*) Quamvis asperius tractaverit Iudaeos, ut prava omni fiducia exinaniti suppliciter ad Dei gratiam confugerent, nunc amico blandoque sermone eos suaviter demulcet, ut sciant nullam se facere iacturam sibi ipsis renuntiando. Itaque subaudiendae hic sunt antitheses: Tu quidem Iacob nullus in te es, sed Deus fictor tuus non contemnet opus suum: nulla te nobilitas generis ab interitu eximeret, sed adoptio, qua te dignatus est coelestis pater, satis superque valebit ad te redimendum. Porro tenendum est quod saepe antehac dixi, non loqui prophetam de prima creatione qua homines nascimur: sed de regeneratione quae est electis propria et peculiaris ut locum in ecclesia Dei obtineant. Ne vero homines sibi quidquam arrogent, quasi ipsum provocarint ut eis benefaceret, addit *formator tuus ab utero.* Quibus etiam verbis foedus haereditarium illis proponit, quo Deus nondum genitos sibi in peculium segregaverat. Quod ad personam Iacob quidam hoc referunt, quia fratris pedem tenendo insigne electionis suae specimen ediderit, coactum est. Ego itaque latius interpretor: nempe Dominum populo suo beneficum et liberalem ab initio fuisse, et antevertisse omnia merita: quia gratuito ipsum formavit, ac deinceps omnia ei beneficia gratis praestitit.

(*Auxiliabitur.*) Alii subaudiunt relativum *qui:* ac si diceret Auxiliator tuus: commodius tamen videtur seorsum accipere. Clarius fuisset in prima persona: Auxiliabor tibi. Sed in re ipsa nihil est discriminis. Summa huc tendit, eundem qui populi creator est, praesto fore ad eius auxilium ubi opportunum tempus advenerit. Itaque liberum sit unicuique lectionem eligere quam volet. Malui tamen simplicem ac minus coactum sensum sequi, ut nihil subaudiatur. Dictio ישרון varie exponitur. Alii enim a ישר deduci volunt, quod est Rectum esse, vel Placere: alii a שור: alii ab אשר. Sed potius iis assentior qui Dilectum vertunt, ac deducunt a radice ישר: quo etiam titulo Moses populum illum insignit in cantico suo, Deut. 32 (v. 15). Quamvis enim illic rectum quidam vertant, sicut et hoc loco, melius convenit vetus interpretatio: Incrassatus est dilectus. His autem titulis ornat populum suum, ut ex praeteritis beneficiis spem in posterum Iudaei concipiant. Haec enim perpetua regula apud omnes pios vigere debet, ut quum beneficentiam Dei erga se experti sunt, in futurum quoque ipsam exspectent. Alioqui nimium ingrati erunt, nec se in promissis Dei acquiescere ostendent: quae quum animis nostris inhaerent, haud dubie tranquillitatem et securitatem adferunt: non ut omni timoris sensu vacui simus, sed ut omnem metum ac diffidentiam eluctemur. Ideoque rursus inculcat: Ne timeas, Iacob. Eodem pertinet Christi consolatio: Ne timeas pusille grex, quia patri meo in te complacitum est (Luc. 12, 32). Et certe inter discrimina quae undique mortem minantur non aliud est ad sedandos metus remedium, nisi quod Deus favore suo nos complecti dignatus est, ut in perpetuum servet. *Dilecti* ergo nomine magis inculcat, hoc a gratia et libertate Dei pendere. Ad se enim revocat, sibique omnino adscribit quidquid populo inerat boni.

3. (*Quia effundam aquas.*) Pergit in eodem argumento: ac simul explicat quale futurum sit auxilium illud quod promisit. Semper autem memoria tenendum est, in illud triste et calamitosum tempus conferri has prophetias cuius ante meminit: nempe quum deploratissimo rerum statu populus omnino se destitutum arbitrari poterat, omnesque Dei promissiones inanes esse. Huic dubitationi occurrit Isaias: atque populum comparat aridae et siticulosae terrae, cuique nihil omnino superest humoris. Qua similitudine David etiam miseriam suam declarat (Psal. 143, 6). Ergo utcunque malis exhaustos deficeret vitalis humor, ne tamen animum in extremis angustiis abiicerent, hanc prophetae sententiam sibi proponere debuerunt. Nos quoque quum in summa pericula adducemur, nec quidquam aliud quam praesentem mortem animo comprehendemus, ad haec promissa peraeque confugere oportet, quibus adversus omnes tentationes sustineamur. Interea ariditatem nostram et inopiam a nobis sentiri ac percipi necesse est, ut istam aquarum irrigationem famelicae animae excipiant. Quid per aquas et fluenta intelligat, ipse exponit: nempe spiritum suum. Alibi quoque spiritus Dei vocatur aqua, sed alia significatione. Quum Ezechiel (36, 25) tribuit spiritui sancto aquarum nomen, simul purgationis intuitu aquas mundas appellat. Postea etiam Isaias spiritum aquas vocabit, sed alia ratione: quod scilicet arcano virtutis suae succo animas vegetet. Verum latius patent haec prophetae verba, quia hic non simpliciter agitur de spiritu regenerationis, sed allusio est ad universalem gratiam quae per omnes creaturas expansa est: et cuius mentio fit Psalmo 104 (v. 30). Emitte spiritum tuum et creabuntur, et renovabis faciem terrae. Sicut enim illic praedicat David animari omnes mundi partes quatenus arcanum illis vigorem Deus inspirat, deinc instruit Deum virtute et potentia, qua repente quoties visum fuerit collapsum coeli et terrae statum instauret: ita nunc eadem ratione aquam vocat Isaias subitam ecclesiae renovationem: ac si diceret in arbitrio Dei esse ecclesiae restitutionem, non minus, quam steriles et prope aestu torridas terras rore vel pluvia foecundat. Ita spiritus aquae confertur, quia sine ipso ariditate omnia deficiunt ac pereunt: totumque mundum arcana virtutis suae irrigatione vivificat.

Deinde, quia sterilitati ex siccitate aestuque contractae sic medetur, ut nova facies appareat. Hoc etiam magis explicat benedictionis nomen quod subiunxit.

4. (*Et germinabunt.*) Nihil aliud hic continetur quam quod ex Psalm. 104 citavi: Spiritu Dei emisso universam terrae faciem renovari, atque virescere et florere quae prius aestu exaruerant: quemadmodum post irrigationem pluviarum herbae succrescunt. His enim similitudinibus rem amplificat, atque apertius declarat Deo non minus esse facile nova sobole augere orbatam ecclesiam, tristique solitudine deformem, quam terrae instillare vim germinandi. Caeterum, quamvis de regeneratione non loquatur, tamen ad eam transferre hanc sententiam possumus: quoniam de instauranda ecclesia loquitur, cuius praecipua pars est reformatio, qua in electis imaginem suam Dominus restituit. Haec quidem doctrina deduci ac fusius tractari potest: sed prius exprimenda est mens prophetae, atque simplex et genuinus sensus patefaciendus est.

5. (*Hic dicet.*) Hactenus metaphorice loquutus est propheta: nunc sine figuris rem ipsam aperte declarat. Qualia enim sint ea germina et herbae de quibus loquutus est ostendit: quia scilicet Dominus ex omnibus populis colliget suos, et qui prius alieni erant, in ecclesiam suam deducet: eamque, quum nulla prius esse videretur, instaurabit atque augebit. Nam undiquaque omnes ad ipsam convenient, atque piorum numero censeri volent, quemadmodum etiam Psalm. 87 (v. 4), Ecce Philistaea, Tyrus, Aethiopia, ille natus est ibi. Qui locus etsi interpretum errore obscurus antehac visus est, illustrandae tamen huic prophetiae optime convenit: quia non nisi exiguum numerum ab exsilio reversum esse scimus, sua paucitate terreri et pudefieri poterant fideles, quominus spe comprehenderent praeclaram et magnificam illam redemptionis gratiam quae celebrata fuerat a prophetis. Occurrit igitur propheta quisquis fuerit psalmi autor, pronuntiatque Babylonios et Aegyptios fore ex ecclesiae domesticis: venturos Aethiopas et Tyrios, et quicunque tunc alieni erant, ut inserantur in populum Dei. Nunc, inquit, deserta est Ierosolyma: sed Deus non tantum dispersos aliquando colliget, sed undique etiam accerset, ac in unum coadunabit qui nunc maxime dissident, ut glorientur se esse cives Ierosolymae, nec minus pertineant ad corpus electi populi, quam si indigenae essent. Idem hoc loco docet propheta noster, ex quo haud dubie mutuatus est psalmi autor sententiam illam. Summa est, ingentem fore concursum hominum, qui fide simul coalescent in obedientiam unius veri Dei. Quoniam autem in censu agendo nomen suum quisque dictat, vel inscribit, ad hunc morem respiciens propheta usurpat has loquendi formas: Scribet ille manu sua: Ego sum Dei, et cognomen Israelis assumet: ille profitebitur se esse Dei, et vocabitur nomine Iacob. Novum enim et insolitum aliquid designat: quia gloriabitur se a Deo adoptatum, qui prius nihil habebat cum ipso commune. Vocari hoc loco significat quod vulgo dicimus, *Se reclamer.* Ut prius cap. 4, Invocetur nomen tuum super nos (id est, nomine tuo censeamur) quum de feminis sermo esset, quibus instar umbrae est virorum nomen. Etsi autem videtur Isaias hic distinguere inter eos qui disertis verbis profitebuntur se esse ex populo Dei, et censeri volent ex nomine Iacob, ad eosdem tamen refertur utrumque membrum, quia individuo nexu coniuncta sunt haec duo, esse filium Dei et esse Israelitam: quia Deus suis omnibus filiis matrem ecclesiam destinat. Sed notandum est, non alios esse legitimos ecclesiae cives nisi qui se Dei imperio subiiciunt. Si praeterito Dei nomine propheta Iacob et Israelem dixisset, incipiendum tamen esset a capite, unde omnis cognatio tam in coelo quam in terra manat. Sed ne qua ambiguitas maneret, ordinem hunc bis expressit, non reputari in semine Iacob, nisi qui se Deo addixerint. Ex his facile apparet quae sit mens prophetae. Ostendit enim ecclesiam, quamdiu benedictione Dei destituta est, arescere, ac paulatim ad interitum tendere: ubi vero spiritus Dei effusus est, vegetari, atque vires tandem colligere non modo ad recuperandum pristinum statum, sed ut miris incrementis praeter spem augescat. Caeterum, meminerimus non de naturae ordine loqui prophetam, quasi novi ecclesiae filii tales ab utero nascantur, quia tantam dignitatem sibi nemo propria industria acquirit: sed ubi fide regeniti fuerint qui prius alienigenae erant, dicit nomen certatim daturos, ut se filios Dei esse testentur. Itaque describitur mutatio quae naturam et omnes humanos sensus exsuperat, dum ex maledicto genere Adae spiritualis Israel efficitur. Quidam existimant hic paucitatem fidelium notari, quum ait, *ille* vocabitur, alius scribet. Sed argumentum illud minime firmum est, et eorum error facile refellitur ipso contextu. Ac meo quidem iudicio potius intelligendum est, turmatim ex variis nationibus ac dispersis ecclesiam collectum iri: quia Deus alienos sub imperium suum coget, atque excitabit, ut re vera non inanibus verbis se ex eius populo esse iactent. Est etiam notandum, veram fidem stare non posse quin protinus in confessionem erumpat. Nam huc pertinent haec quatuor verba, invocari nomine Israel, scribere, cognominari, dicere Ego Domini sum. Nec enim obmutescere oportet qui vere Deum colunt: sed quod intus in animo gerunt factis etiam et dictis testari. Profitentur se Dei servos esse, et eius nomine toto vitae suae cursu gloriantur.

6. (*Sic dicit Iehova.*) Nunc propheta nihil aliud agit quam ut superiorem doctrinam confirmet, sicuti admodum necesse erat. Quoniam ut sunt proclives ad diffidentiam animi hominum rebus adversis facile deiiciuntur: nec una aut altera exhortatione erigi possunt. Pluribus igitur hoc confirmari supervacaneum non fuit, quia nunquam Dei potentiae quantum opus est tribuimus, sed variis cogitationibus distrahimur, et praesenti rerum statui nimium inhaeremus. Postquam nomine Dei ineffabili usus est propheta, *regem* etiam et redemptorem vocat: quia non satis est potentiam Dei apprehendisse, nisi de ipsius erga nos benevolèntia certi simus. Ut ergo valeant apud nos Dei promissiones, non tantum gloriae suae, sed bonitatis quoque mentionem facit, ut eam ad nos pertinere intelligamus. Poterat autem ridiculum videri quod regem se vocabat, quum nullus fere populus esset: pios tamen in hac promissione recumbere oportuit: ut tametsi regnum oculis minime intuerentur, fide tamen ipsum apprehenderent, atque in futurum spectarent. Et certe in animos summis angustiis constrictos, imo desperatione fere obrutos nunquam penetrasset haec doctrina, nisi aditum patefecisset haec praefatio. Sed ubi Deus familiariter nos compellans se nobis coniunctum esse declarat, etiam ex ipsis inferis emergit fides tam blanda invitatione allecta.

(*Ego primus.*) His verbis non praedicat aeternitatem Dei, sed eum sibi perpetuo similem esse ostendit, ut eum talem erga se futurum sperent qualem antea experti sunt. Quorsum autem hoc, dicet quispiam, quum fideles alloquatur, quibus hoc satis notum erat? Respondeo, tametsi Deo credant homines, tamen eum qualis est non agnoscere, et plus interdum creaturae quam ipsi tribuere. Puras igitur mentes nostras, atque omni figmento vacuas in coelum erigi vult, ut in unum Deum penitus defixi simus. Adde quod populum tam misere vexatum contra tam violentos impetus stabiliri necesse fuit, ut gradum suum constanter retineret.

7. (*Et quis sicut ego.*) Hic Dominus confert se cum idolis, ut iam antea alio loco vidimus. Hoc autem eo spectat ne, quum Babylonii victores ipsis proterve insultarent, animis deficerent, seque fraudatos esse arbitrarentur. Nam durae sunt et graves admodum illae voces, quales obiiciebantur ab impiis: Ubi est Deus eorum? Cur vobis non auxilio est? Talibus blasphemiis concuti poterant fidelium mentes, atque ita turbari ut spem et fiduciam abiicerent. Ideo tam accurate in hoc insistit propheta, ut pios magis confirmet. Luctuosa illa clades populi instar densae erat caliginis, quae Dei conspectum adimeret fidelibus. Interim tripudiabant increduli, quasi plenum fulgorem adepta esset deorum suorum potentia. Propheta, ut illas erroris tenebras discutiat, fulgere tamen interea certas gloriae Dei notas et insignia ostendit, quae ipsum ab idolis discernant: nempe quia in tempore palam fecerit quidquid futurum erat, ut in flagellis iustum iudicem agnoscerent Iudaei, et tamen exorabilem ac propitium fore sperarent. *Vocare* hic bifariam accipi potest, ut vel ad praescientiam vel ad actum referatur. Deus enim quemadmodum omnia providentia sua administrat, ita novit quaecunque futura sunt, atque praescientiae suae testimonium reddit. Non est autem nimis anxie in significatione huius verbi laborandum, quoniam aperte constat prophetam et praescientiam et administrationem rerum omnium Deo tribuere. Ego tamen potius ad actum referendum puto: An reperietur inter deos gentium qui vocare, id est suscitare liberatores, annuntiare atque ordinare possit? annon ex his aperte constat me solum esse Deum? Itaque insultat idolis, quibus frustra homines potentiam ullam tribuunt. Annuntiandi verbo, quod continuo post addit, specialem gratiam commendat, quod Deus electo populo consilium suum per prophetas manifestare dignatus sit. Per *populum saeculi* alii intelligunt omnes gentes, singulare pro plurali: quod simul atque Dominus nationes propagavit, alias distinxit ab aliis, eumque ordinem statuit qui in posterum duraret. Alii extendunt ad omnes creaturas, ut stellae sint veluti unus populus, herbae alius, item animantia et eiusmodi. Sed quum propius expendo, cogor in contrariam sententiam inclinare: nempe quod Dominus de populo suo loquatur. Et populum saeculi vocat, quod omnibus aliis praeferatur. Alios quidem antiquiores fuisse certum est. Aegyptii sua vetustate gloriabantur. Item Arcades et alii: Abraham vero ex Mesopotamia eductus est, quum res Chaldaeorum maxime florerent: vixitque domi solitarius ac si cum morte paulo post delenda esset eius memoria, quum et hominum copia et aliis rebus celebres essent vicinae terrae. Antiquitas ergo Israelis non ex annorum numero aut externo rerum statu, sed ab electione Dei aestimanda est. Unde etiam fundamenta Ierusalem aeterna appellantur. Perinde ergo est ac si diceret: Antequam fabricarentur idola ab hominibus, constitui me ecclesiam habiturum, quae in omne aevum duraret. Hic ergo populus omnium antiquissimus et praestantissimus est: tametsi alii aut tempore aut gradu antecedant. Nam quemadmodum omnia hominis causa creata sunt, ita omnes homines in usum ecclesiae destinati: ut nulli sint, tametsi dignitate praestantiores, qui non inferiore gradu subsidant. Ecclesia enim corpus Christi est, quo nihil antiquius aut maius esse potest. Cum Iudaeis quidem fabulari ridiculum esset, conditam statim ab initio fuisse Ierosolymam, quia hic non habetur temporum ratio: sed tamen principium hoc tenen-

dum est, electum populum ordine praecellere profanas gentes quo prius ad Deum accedit qui fons est aeternitatis. *Annuntient.* Haec permissio ostendit homines frustra ab idolis revelationem exspectare, quae si quid nuntient, praestigiis aut flexuosis ambagibus deludent suos consultores, ut iam antea dictum est.

8. (*Ne timeatis.*) Nunc exponit Isaias quorsum antea de potentia Dei loquutus sit, nempe, ut fidem populi confirmaret. Hoc enim ex superioribus concludit: Quum Dominus adeo potens sit, atque omnia nutu suo gubernet, populo quem protegendum suscepit, extimescendum non esse. Deinde repetit quod iam dixerat, Deum non solum occulte Iudaeis opem tulisse, et repente quasi e machina, ut dicunt, apparuisse, quum minime exspectaretur, sed fidem eorum aluisse multis vaticiniis: denique luculenta signa dedisse paterni favoris, ut non obscura esset sua divinitas. Nihil enim prodesset nobis, Deum scire et posse omnia, nisi etiam patefaceret quantum intersit nostrae salutis. Tametsi ergo multa nobis incognita esse velit, tamen omnia communicat quae nobis cognitu utilia sunt, et nos scire nostra interest. מאז, longum tempus significat: aut si cui magis placet, designat opportunitatem. Nam Dominus revelat arcana sua electis, quum tempus opportunum videt. Sed altera interpretatio mihi simplicior videtur.

(*Itaque vos testes mei.*) Significat id quod iam attigi, populum ignorantiam praetexere non posse, quominus contentus sit unico Deo: quandoquidem sese illis abunde patefecit, ut testimonium de ipso reddant. Huc enim spectat notio gloriae Dei, ut veritatem eius profiteamur coram hominibus, ut iam ante dictum est, nisi lumen quod nobis per spiritum suum attulit, exstingui velimus. Caeterum testes Deo esse non possumus, nisi veritate ipsius confirmati. Nec enim testimonium ex opinione dubia valere posset. Nos ergo Dei verbo doceri necesse est, ut certam et indubiam salutis spem habeamus. *Fortis* nomen, ut saepe alias, tribuit Deo: quia non sufficit aeternam Dei essentiam agnoscere, nisi fortitudinem quoque ipsi tribuamus. Alioqui nihil ipsi relinquetur praeter nudum et inane nomen: sicuti faciunt impii, qui ore tenus Deum fatentur, ac deinde huc atque illuc transferunt potentiam ipsius.

9. (*Fictores sculptilis.*) Ex adverso nunc ostendit Dominus quam miseri sint idololatrae, qui vagantur in suis figmentis, nec in aeterna Dei veritate fundati sunt. Nihil enim sensus aut sanae intelligentiae habent. Sicut enim merito nuper damnavit populi ingratitudinem, nisi gratiae Dei documentis ad fidem animaretur: ita nunc contra omnes gentium superstitiones armat et munit. Quia vero tam multitudine et turba quam opibus pollebant increduli, dicit omnes esse nihilum: deinde in toto splendore nihil esse nisi fallaciam. Per *desiderabilia*, non solum idola, sed omnem eorum cultum, ornatum, honorem, obsequium, quae stulti homines ipsis impendunt, comprehendit: eaque admodum proprio nomine significat. Nam quum praecipuum sit in vita, Deum agnoscere et venerari (hoc enim uno maxime differimus a beluis), eum rebus omnibus vel praestantissimis praeferri decet: ut omnia vota nostra, omnes denique animi cogitationes in eum conferamus. Non frustra igitur scriptura, quum de cultu Dei agitur, hoc vocabulum usurpat. Sed hic de perverso cultu agitur, et insano idolorum desiderio, quo homines transversi rapiuntur. Propterea quidquid exoptant, aut studiose agunt, vanum et inutile esse dicit. Saepe etiam desiderium hoc comparatur amori meretricio, quo fascinati homines ac penitus excaecati, turpitudinem suam non cernunt, nec ulli rationi parent. Sed de his prius cap. 1 tractavimus. Quod statim addit, testes eorum esse, etc. nonnulli exponunt, idola adversus sese testimonium ferre, atque aperte docere quam vana sint, ut stupidissimos homines esse oporteat qui id non animadvertant. Sed illa expositio nullo modo placet. Malo eos sequi qui ad cultores idolorum hoc referunt, qui ipsi conscii sunt tantae vanitatis. Illa enim nihil videre aut intelligere sciunt. Atque hoc loco est antithesis inter testimonia populi Dei et idololatrarum. Ille insigne testimonium reddet gloriae Dei ab operibus, a promissis et vaticiniis: hi obmutescere cogentur, nisi falsa et vana commenta tradere velint, quia prorsus nihil certitudinis habent. Iactant quidem impii magno supercilio suos cultus, eosque magnopere commendant: sed conscientia eorum testis est quam incerta et vana sint quae agunt: semper enim trepidant, nec ulla in re conquiescunt, licet sua pervicacia tumultuose ferantur. Ergo ipsi adversus idola sua testimonium ferent. Quemadmodum si quis indocto magistro utatur, testis inscitiae eius esse potest: ita deos suos nihil aut scire aut posse testabuntur. Nam lapide aut ligno aut alia materia fabricatos vident, nec quidquam ab iis aut sentiri aut intelligi posse. Soli ergo fideles verum Deo suo testimonium reddent, quod omnia norit, ordinet atque administret. Caeteros tandem pudefieri necesse erit, tametsi nunc furioso impetu errores suos tueantur. Nam conscientia ipsorum testis est quod nihil praeter opinionem et vanam imaginationem mentes eorum captivas tenet.

10. (*Quis formator Dei.*) Deridet hominum insaniam qui deos fingere audent. Est enim horrendum dictu et abominandum, homines tantum sibi arrogare ut deum creent. Nemo profecto erit qui tantam dementiam non magnopere detestetur. Et tamen homines promiscue insana libidine ferun-

tur ad deos fabricandos, nec ulla monitione revocantur. At dicent, nemini hoc unquam venisse in mentem, sibique iniuriam fieri quum tantae insaniae accusantur: ut hodie papistae nos calumniari dicunt quum his prophetae argumentis in ipsos utimur. Sed frustra nituntur cavillis suis hoc crimen effugere. Verissimum enim est quod ait propheta, adeo insanos esse ipsos, ut se Deum formare putent. Nam lapidi et ligno, simul atque fabrefactum aut politum est, divinitatem tribuunt, ad id confugiunt, vota faciunt, invocant, prosternunt sese: denique etiam tribuunt quae sciunt ad Deum solum pertinere.

(*Quod nullam ad rem usui est.*) Notanda est diligenter haec particula, qua figurae omnes quibus repraesentatur Deus ut vanae et inutiles damnantur. Unde sequitur non modo contumelia affici Deum quoties transformatur eius gloria in imagines mortuas: sed quicunque idola sibi comparant non absque noxa operam male perdere. Papistae libros idiotarum esse obtendunt: sed puerile effugium est. Nam testatur propheta nullum ipsorum usum esse. Aut igitur eradant hoc testimonium e libro Isaiae, aut vana et inutilia simulacra esse fateantur. Antea plus quiddam expressit, quum nihil aliud ab iis quam mendacium disci posse assereret. Sed de hac re ibi satis multa diximus.

11. (*Ecce omnes socii eius.*) Non tantum invehitur in opifices idolorum et fabros, sed generaliter in omnes etiam eorum cultores, quando adeo stupidi atque hebetes sunt ut simul atque truncus novam aliquam formam acceperit, in eo potestatem Dei includant. Non tantum igitur artifices poenam audaciae suae daturos significat: sed omnes qui se iisdem superstitionibus implicarint. Iisdem enim poenis subiici aequum est quos idem reatus tenet. Nec vero ullam excusationem obtendere possunt: quia vident muta et vana esse sua idola, quae ab hominum manu prodierunt: tantum abest ut dii esse possint.

(*Ut conveniant.*) Qualiscunque impiorum conspiratio fiat, tamen ubi ventum fuerit ad tribunal Dei pudefieri ipsos necesse erit. Nec vero abs re propheta pavorem et pudorem ipsis minatur, quoniam impii superbe efferri, et alios omnes prae se despicere solent. Gloriantur sua multitudine: ut hodie papistae paucitatem nostram contemptui habent: atque insolenter efferuntur, et mira arrogantia adversus Deum et doctrinam eius insurgunt. Itaque impiorum conscientias hic appellat Isaias: quia etsi summa eos obstinatio et pervicacia occupet, tamen interdum trepidare coguntur, dum reputant secum, Quid agimus? et operum suorum rationem inquirunt. Nihil enim firmi aut solidi habent, in quo tuto conquiescere possint. Audaces sunt quum abripiuntur suo impetu: ubi vero ad se redeunt, et spatium aliquod cogitandi sumunt, pavore consternantur. Non est igitur quod eorum furore, superbia aut multitudine terreamur: quoniam haec cito interibunt. Quare ne papistarum conspirationes, pompae, fastus, furores, consilia nos commoveant, quum ea omnia ipsis in ignominiam et perniciem cedere intelligamus. Nam quo insolentius sese efferunt, atque in Deum insurgunt, eo graviore casu corruent et maiore dedecore afficientur.

12 et 13. (*Faber ferrarius.*) Non frustra longam hic descriptionem texit propheta, ut stuporem et insaniam superstitiosis excutiat, si quo modo expergefieri queant, vel saltem a simili vecordia prohibeat Iudaeos, qui longe lateque obsidebantur ab innumeris falsorum deorum cultoribus. Nam rudi, quod aiunt, minerva singula enumerat, quibus maxime perspici potest ipsos insanos ac furiosos esse. Potuisset quidem alioqui uno verbo aut paucis hoc scelus damnare: sed ista hypotyposis rem velut digito ostendit, atque oculis subiicit, dum fabrorum instrumenta, labores, industriam, sollicitudinem commemorat, ut fere in rem praesentem ducamur. Sic enim magis permoventur homines, qui natura infixos animis istos errores habent, quam simplici doctrina: nec unquam ex veterno suo nisi magnis clamoribus et assiduis excitari possunt. Singula vero ipsis tradi atque in minuta frustra concidi, mandi etiam atque ori inseri tanquam pueris infantibus necesse est: ut doctrinam, quae alioqui nova et insolita ipsis videtur, percipiant.

(*Etiam famelicus.*) Exprimit ardorem quo feruntur superstitiosi ad fabricandos deos: quia sic ardent atque inflammantur ut neque modum, neque rationem tenere possint. Nam sua libidine tanquam oestro impulsi ruunt, adeoque se praecipitant, ut merito amori meretricio istum ardorem comparemus: sicuti iam antea dictum est. Omnes et animi et corporis vires in id intendunt: quod per brachium virtutis intelligit, quasi diceret, quidquid est roboris in brachiis ipsorum huc applicari: fraudant genium suum, ac vix quantum necesse est alimenti sumunt: denique nulli labori, nulli sumptui parcunt, ut deos, quos concupierunt, efficiant. Etsi autem notatur laboris assiduitas, quum dicit famelicos non lassari, sed famem et sitim perferre potius quam ut opus relinquant: commode tamen hoc idem extendere licet ad omnes conatus inconsiderati zeli. Videmus enim ut incredulis fervida sua devotio, ut loquuntur, instar carnificinae sit: sed quo magis illi strenue satagunt in suam perniciem, eo foedior est magisque pudenda nostra segnities, ubi Deum legitimo cultu fraudamus. A fine vero demonstrat quam insipida sit tanta sedulitas: quia non aliud tandem laboris sequitur pretium, nisi ut idola ubicunque locata fuerint otiosa sine motu desideant:

ac si quis ignavus ad focum torperet, vel decumberet in lecto.

14. (*Succidet.*) Non tantum ardorem et impetum furiosum idololatrarum, sed etiam pervicaciam et obstinationem exprimit propheta. Nam quum dicit ipsos succidere cedros, et plantare pinus, ostendit eos diutissime insaniam suam persequi, non repentino quodam impetu rapi ad deos effingendos. Non solum, inquit, deligunt arbores quae iam excreverint, sed etiam ipsas plantant, irrigant, excolunt atque exspectant donec ad iustam magnitudinem pervenerint, ut aptae sint conficiendo idolo. Quum haec legimus, de hac horribili insania admoniti sciamus nobis quodammodo manum iniici a Deo ut nos ab ea retrahat: deinde ut nos contineat in vera pietate. Mature quidem obviam ire convenit, ne mora longior morbum reddat insanabilem: quia semper timendum simul ac nos abripuerit stulta cupiditas ad impios cultus, ne in voraginem istam praecipitemur. Omnes enim huius furoris semen aliquod gerimus, quod nullo modo evelli potest: imo emergit assidue, ac pullulat, nisi spiritu Domini repurgemur. Praeterea animadvertendum est, quum idololatrae tanto impetu ferantur ad colenda idola, pudore nos affici debere, qui in vero Dei cultu frigemus. Pudeat nos, inquam, adeo negligentes esse ac frigidos, imo conglaciatos, quum ita ardent idolorum cultores: nobisque reddendam esse rationem cogitemus. Qua rabie perciti sunt Turcae, quum de tuendis Mahometi sui deliriis agitur, pro quibus et sanguinem et vitam suam libenter effundunt? quo furore incitantur papistae ad suas superstitiones? nos interea vix tepemus, atque interdum scintillas ardoris exstinguimus, quas in nobis Dominus excitavit. Huc etiam pertinet illa Ieremiae exprobratio (2, 11 sq.): An est ulla gens quae reliquerit deos suos? Populus vero meus me reliquit, fontem aquae vivae, et fodit sibi cisternas, quibus aqua contineri nequit. Haec igitur comparatio diligenter notanda est, ut non minus constantes simus in veritate tuenda quam illi pertinaces in vanitate.

15, 16 et 17. (*Tum erit homini.*) Inscitiam coarguit, quod crassa experientia non colligant truncum ligneum non esse deum: eam ingratitudinem etiam perstringit quod verum Deum, cuius virtus in ipsis arboribus refulget, suo honore fraudant. Ligna enim in usus multiplices aptari nequeunt, quin se oculis ingerat Dei liberalitas, quoties in furno panis coquitur, vel caro in olla, vel assantur edulia ad prunas: quoties nos calefacimus, vel quaelibet ex ligno commoditas a nobis percipitur, inexcusabilis est stupor noster, nisi reputamus quam benigne nobis Deus prospexerit, ne quod deesset necessitatibus nostris subsidium. Huc pertinent haec verba: Ohe, calefactus sum: quibus exprimitur eorum laetitia qui omni incommoditate molestiaque levati quodammodo triumphum agunt. Quid autem magis indignum vel praeposterum, quam homines dum suaviter fruuntur Dei beneficiis sibi plaudere et gratulari: interim autori nullas agere gratias? imo largis eius copiis abuti ad violandum eius honorem? In ciborum coctione aliisque commodis agnoscunt homines lignum suo imperio subiectum esse et addictum: qui fit ergo ut coram lignea hominis effigie se prosternant? nonne hoc modo suo iure spoliatur Deus? Quum vero simulacra invocant, nonne Deo eripiunt quod maxime exigit sacrificium? A profanis etiam scriptoribus derisa fuit olim haec vesania, quod ex corruptibili materia, quam prius spernebant, deos suo arbitrio auderent formare. Inde illud Horatii [1],

> Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
> Quum faber, incertus scamnum faceretne Priapum,
> Maluit esse Deum: Deus inde ego.

Sed fons impietatis non fuit vere ab illis cognitus quod animos non adiicerent ad considerandam unius Dei bonitatem et potentiam, quae in omnibus creaturis sese exserit. Quum autem propheta in hunc modum invectus est adversus idolorum cultores, atque stuporem eorum et insaniam patefecit, minime dubium est quin ipsi conquesti sint immerito se traduci, et speciosis coloribus fucaverint suos errores, quod faterentur deos in coelis esse, ut scriptis etiam prodiderunt, neque lapidem aut lignum Deum esse vellent: quemadmodum etiamnum papistae eandem cum ipsis causam adversum nos tuentur, nec patiuntur se damnari tam crassae caecitatis. Sed iam diximus prophetam non immorari in nuda Dei essentia: quae si tantum relinquatur Deo, inane erit spectrum. Omnia ergo quae ipsi propria sunt illibata manere vult: praescientiam, potestatem, administrationem, iustitiam, salutem et reliqua eiusmodi. Nunc quum impii erigunt statuas aut simulacra, atque ad ea opis petendae causa confugiunt, et quoties ea ante oculos posita habent et alloquuntur, a Deo se audiri putant, nonne salutem suam perperam illis alligant? Verum hic stupor inde oritur, quod ignorent qualis sit Dei natura. Nam quum simplex atque spiritualis sit, eam crassam atque carnalem esse fingunt. In quo nimis maligne de ipso sentiunt, et gloriam eius abiiciunt atque conspurcant, dum rebus terrenis atque caducis similem reddunt. Nihil enim tam alienum a maiestate Dei, quam simulacra: quae qui colit, Deum in iis includere, atque suo arbitrio tractare nititur. Merito ergo in eiusmodi corruptelas invehitur propheta, atque acriter furiosum superstitiosorum stu-

[1] Sat. I. 8.

dium insectatur, quum nihil detestabilius dici aut cogitari possit.

18. (*Nescierunt, nec intellexerunt.*) Concludit fieri non posse ut homines ratione praediti ita hallucinarentur, nisi caeci prorsus ac dementati essent. Si qua enim mica rationis iis reliqua esset, perspicerent quam absurdum ac ridiculum sit, adorare partem eius ligni quod combusserunt ipsi, et oculis suis viderunt consumi et redigi in cineres. Sed quum nihil animadvertunt, nec ullas rationes audiunt, ostendunt profecto se in pecudes degenerasse. Tantundem enim valet istud nescire quod illis exprobrat Isaias, ac si diceret mente esse captos, omnique intelligentia privatos. Etsi autem plerosque valde acutos ac perspicaces fuisse certum est, hac tamen in parte bruta eorum insulsitas satis superque convicta fuit. Ratio quae subiicitur non ad extenuandam culpam spectat, sed admonet quam detestabile sit prodigium: quia nunquam ita desiperent homines, nisi coelesti vindicta proiecti in sensum reprobum. Aliqui hic subaudiunt Deum: alii pseudoprophetas, atque hi populum caecum esse aiunt, quod a pseudoprophetis seductus sit: quia nisi eorum imposturis delusus nunquam tam foedis erroribus se immergeret: impiae enim doctrinae oculos perstringunt. Alii accipiunt in neutra significatione. Posset etiam ad diabolum referri. Sed quoniam diversa expositio magis usitata est scripturis, ego potius eam sequor, Deum videlicet ipsos iusto iudicio excaecasse: nisi quis malit de ipsis accipere, quod sponte et mentes et oculos sibi perstringant. Atque tunc numeri mutatio esset, quae non infrequens est Hebraeis. Caeterum dixi quid mihi magis placeat: et satis tritum est Hebraeis, ubi fit Dei mentio, eius nomen subticere. Quomodo vero Deus excaecare, atque in reprobum sensum tradere dicatur, patet ex variis scripturae locis: nempe, quum lucem spiritus sui aufert, et fraena laxat hominum libidini, ut nulla amplius ratione cohiberi possint. Satanam quoque armat efficacia erroris, ut neque ab eius insidiis caveant, et fallaciis obnoxii sint qui recusarunt veritati parere. Quid enim tunc in nobis reliquum esse potest, praeter densissimas tenebras et crassam ignorantiam, ut intus et extra grassetur pro sua libidine tyrannus ille mendacii et tenebrarum pater? quia in nobis non modo nulla reperietur lucis scintilla, quae erroris nebulas discutiat, sed spiritu vertiginis, quo Deus reprobos percutit, impulsi prodigiosum in morem feremur ad nutum Satanae. Nec vero culpa huius caecitatis in Deum reiicienda est. Semper enim iustam habet causam, tametsi non semper oculis nostris pateat: nec est cur eam anxie inquiramus, et in arcanum illius consilium penetremus, nisi poenas dare velimus nostrae temeritatis. Saepius vero notissimae sunt causae: nempe ingratitudo hominum et contumacia in Deum: quemadmodum satis docet Paulus Roman. (1, 28), Eorum enim iusta poena excaecatio est. Nihil ergo excusationis habent homines, etiamsi ignorantiam obtendant. Nunquam enim tam crassis erroribus implicarentur, nisi essent ob scelera sua a Domino excaecati. Certissimum autem argumentum duci potest a iudiciis Dei ad scelera hominum: Deus enim iustus est, nec sine iusta causa in quempiam animadvertit: neque hominem, nisi merentem et sponte oculos sibi obstruentem, excaecat. Itaque culpa in solis hominibus haeret, qui caecitatem sibi sua sponte accersierunt: nec dubium est quin huc tendat prophetae consilium, homines qui divinitus regendi erant, ut naturaliter praediti sunt aliquo iudicio, derelictos esse a patre luminum, ut sint Satanae mancipia.

19. (*Non redit ad cor suum.*) Confirmat proximam sententiam, et omnes excusationis ansas praescindit: quia sponte ignorantiam suam foveant increduli. Nam quod naturaliter homines circumspecti sunt ac providi in terrenis negotiis, in Dei cultu autem prorsus caecutiunt, non aliunde fit nisi quia ad privatas suas utilitates satis superque sunt attenti: regni autem coelestis non magna cura tanguntur. Neglectum pietatis hinc coarguit propheta, quod nec post longos quidem circuitus secum expendant increduli, an rectam viam teneant, an vero frustra se fatigent in perversis erroribus. Socordiam quidem minime excusabilem esse docet, quum ita superstitionibus suis indulgent. Nam si animum paulisper adiicerent ad rem considerandam, nihil facilius esset quam crassum illum stuporem animadvertere: quum non videant, sequitur ipsos velle decipi, atque sibi in errore suo placere. Nulla ergo tergiversatione, nullo praetextu se a reatu eximent, nec ignorantiam obtendere poterunt, quoniam ad veritatis inquirendae studium animum applicare non dignantur. *Redire ad cor* accipit pro reputare secum et attendere. Nemo enim puer tam rudis est, qui non idoneus iudex futurus sit tam insignis dementiae. Sibi igitur nimis licentiose indulgent superstitiosi, nec simplici ignorantia labuntur. Neque hoc vitium primae hominis corruptioni tantum, sed pervicaciae imputandum est.

20. (*Pascit cinerem.*) Hoc etiam versu superior sententia confirmatur. Pascere cinerem idem est quod pasci cinere: quemadmodum pascere ventum pro pasci vento. Utrumque enim dicitur: sicut e converso, pasces veritatem, pro pasceris veritate, id est, satiaberis Psalmo trigesimo septimo (v. 3). Alii exponunt: Administrabis pabulum spirituale: alii, Fideliter pasces: sed priorem illam interpretationem sequi malo. Hic autem significat homines quidem inflatos esse et tumidos: sed nihilominus inanes et vacuos esse: quoniam referti tantum sunt

imposturis, quae nihil firmi aut solidi habent. Crepabunt potius tali fastu homines, quam satientur. Deinde rursus utrumque complectitur, fallacibus blanditiis captos nihil cernere: et tamen sponte et libenter se coniicere in vanas decipulas. In hoc plurimum insistit propheta, ut ostendat homines non aliunde impelli ad perversos et impios cultus, quam quod illuc sponte feruntur. Non est igitur quod aliis hoc vitium imputent, quum fontem reperiant in semetipsis, quem ipsi studiose fovent ac tuentur. Mira arrogantia efferuntur adversus Deum, turgent falsa persuasione superstitionum suarum, denique impii omnes crepant ac disrumpuntur superbia. Nos interea solido veritatis pabulo vescamur, nec ullis praestigiis abduci nos sinamus. Tamen exaggerat, quod in re tam seria blanditias sibi faciant. Quis enim negligentiae ignoscat ubi de salute agitur? Videmus quam sollicite singuli pro caduca vita laborent: ubi periclitatur aeterna animae salus, quid minus ferendum est quam secure torpere qui eam adhibito studio redimere poterant? Liberare porro animam suam dicitur qui resipiscendo ex diaboli laqueis se eripit: sicut dicuntur alii alios servare, dum sanctis admonitionibus reducunt in viam errantes. Unde ergo fit ut idololatrae in exitium suum praecipites ruant? quia velut incitato cursu eo festinant, obstinant animos, nec se revocari sinunt. Tandem in fine versus breviter modum ostendit quo se homines ab exitio liberare possunt: ubi scilicet expendunt opera sua, neque sibi adulantur. Quisquis ergo sibi in errore suo placet, nec inquirit an rectum sit institutum suum, is nunquam animam suam liberabit. Quemadmodum papistae rationem cultus sui inquirere nolunt, eamque stupiditatem tegunt nomine simplicitatis: ac si Deus vellet nos esse beluas, nec distingui iuberet inter cultum quem probat, et eum quem reiicit: ac diligenter inquiri quae sit ipsius voluntas, ne omnia sine discrimine probentur. Omnia enim ad regulam quam nobis praescripsit examinari debent. Hoc si fiat, exitium facile vitabimus: sin minus, quia sponte volumus perire, nec ullo modo moneri, aut in viam reduci nos patimur, nobis ipsis exitium nostrum imputemus.

21. (*Memor esto horum Iacob.*) Nunc accommodat in usum populi quae toties dixerat de gentium superstitionibus et mendaciis quibus homines non probe edocti falluntur in colendo Deo. Nec tantum saeculi sui hominibus haec scribit, sed posteris maxime, qui quum abducendi essent in Babylonem, diuturna Chaldaeorum consuetudine corrumpi, atque a vero Dei cultu abduci poterant, nisi Dominus ipsos fraenis istis cohibuisset. Admonet igitur propheta, ut quum tenebuntur captivi, exhortationes istas in memoriam reducant, iisque animos suos in gravibus aerumnis illis sustineant.

(*Tu es servus meus.*) Hanc rationem subiungit, cur harum promissionum memores esse et cavere a communi aliorum contagione debeant: quoniam minus tolerabile fuisset, electum populum, quem legis suae cancellis Deus circumdederat, ut ab aliis segregaretur, sese promiscue et nullo discrimine miscere gentium inquinamentis: ac si diceret, Chaldaeos vagari in suis erroribus nil mirum est: sed tu iis dissimilis esse debes. Nam formavi te ut mihi servires: regeneravi te ac sanctificavi, ut haeres vitae aeternae esses. De hac creatione prius abunde dictum est, eam scilicet ad reformationem animae pertinere. Hoc autem argumento saepius utitur scriptura: Ad sanctificationem, non ad immunditiem vocati estis. Ambulate ut filii lucis in medio nationis pravae ac tortuosae, et eiusmodi. Hinc colligendum est nos duplices poenas daturos, si lumen quo nos illustravit Dominus negligentia vel torpore suffocare contingat. Crimen enim longe atrocius erit, quam in aliis quos simili gratia non ornavit. Dabunt quidem poenas profani homines, nec ulla ignorantiae excusatio ipsos iuvabit, sed longe graviores dabunt qui gratia Dei abutentur.

(*Ne obliviscaris.*) Significat fieri non posse ut qui semel in rectam viam ingressi fuerint abducantur, nisi oblivionem Dei inducant. Nunquam enim errores et imposturae praevalere possunt, quamdiu memoria Dei animis nostris haeret. Malitiae ergo suae imputet quisquis a Deo avertitur, atque in superstitionem aut impietatem declinat. Apostasiae igitur causa diligenter notanda est: nempe, oblivio Dei, quae sensim nos a recto abducit, donec penitus alienemur. Caeterum hoc remedio a defectione tutos fore admonet, si se continua meditatione exerceant: quia facile sua segnitie rubiginem, ut ita loquar, contrahunt mentes nostrae, quae omnem Dei notitiam inficit ac corrumpit, donec prorsus aboleatur.

22. (*Delevi ut nubem.*) Promittit Dominus populo suo futuram liberationem. Nec enim animi nostri vere in Deum erigi possunt, nisi ipsum nobis propitium esse sentiamus. Ut ergo populum quem sibi semel devinxit, retineat, promissionem adhibet qua ipsum consolatur, ut certo statuat non fore perpetuum exsilium: quia Deus, ut est indulgentissimus pater, correctiones suas sic temperat ut semper ignoscat filiis suis. Quod se iniquitates eorum delevisse dicit, hoc proprie ad captivos pertinet, qui scelerum suorum poenas dabant. Consequens autem erat ipsos placato Deo liberatum iri. Est enim demonstratio a causa ad effectum: remissa est culpa, ergo similiter poena remissa est. Poena enim quae ob culpam infligebatur levati sunt Iudaei simul ac reconciliati fuerunt Deo. Subest autem tacita exhortatio ad poenitentiam, ut non modo ge-

mant sub duro onere castigationis, sed iustas scelerum poenas se dare cogitent, quia Dei iram provocarunt. Et certe quoties asperius nos Deus tractat non simpliciter optanda est levatio a molestia et dolore, sed exordium a venia facere convenit, ut Deus imputare nobis peccata desinat. Interea hinc evertitur distinctio sophistarum, qui remitti culpam fatentur, poenam vero negant: ut iam aliis locis plenius dictum est. Similitudo nubis tantundem valet ac si diceret Dominus, se nolle ipsos amplius iudicio suo persequi, aut poenas sumere: quod remissa culpa sint ipsi reconciliati. Quemadmodum ubi coelo redditur serenitas, delentur et evanescunt nubes quae solis lucem terris abstulerant. Explodenda igitur diabolica hominum commenta, quae totam hanc de remissione peccatorum doctrinam convellunt, quum aperte prophetarum doctrinae adversentur. Quod addit, *Revertere ad me*, bifariam accipi potest: vel ut Dominus populum hortetur ad poenitentiam: vel ut erigat in spem liberationis. Uterque vero sensus optime quadrare potest. Diximus communem scripturae usum esse, quoties redemptionis mentionem facit, ad poenitentiam hortari. Vult enim Dominus nos ad se hoc modo revocare, ut ad percipienda sua beneficia idoneos reddat. Caeterum quia populus infidelitate sua longe a spe salutis aberat, potest etiam pro confirmatione accipi: ut populus statuat se haud dubie reversurum: ac si diceret: Tametsi me alienum a te esse existimes, tamen scito me curam tui habiturum. Atque hic posterior sensus mihi magis placet, et aptior contextui videtur. In hoc enim maxime laborat propheta ut promissiones Dei confirmet, ac penitus animis infigat. Reverti vero ad se Iudaeos iubet, quibus exsilium obstaculo erat quominus eum fore liberatorem sperarent. Quasi diceret: Quamvis a vobis alienatus videar, confidite tamen, quia mihi decretum est vos redimere.

23. (*Laudate.*) Nunc hortatur Iudaeos ad reddendam gratiarum actionem: non tantum ut gratitudinem suam testentur, sed etiam ut spem illam liberationis certiorem ipsis reddat. Adducit ergo fideles in rem praesentem, ac si iam essent a Domino liberati. Magis vero afficiuntur animi nostri huiusmodi loquutionibus, quam si promissiones nudae offerrentur. Quum igitur dubitare possent fideles de salute sua, quod interea tabescerent in miseriis suis, ac paene mortui essent, excitat eos propheta: nec modo canticum illis dictat, quo vota sua persolvant, sed tale opus Dei fore ostendit, ut coelum et terram et mutas creaturas magnitudine sua et novitate commoveat.

(*Erumpite montes.*) Possemus simpliciter interpretari: Coelum sursum et terram deorsum: sed quum mentionem faciat de montibus, inferiora terrae vocat loca magis demissa, planities scilicet et convalles: ut omnes quaquaversum regiones ad laudem et celebrationem nominis Dei incitentur. Subiicit deinde opus illud in cuius admirationem omnes excitabat, ecclesiae redemptionem esse: atque significat futurum, ut in eo gloria Dei magnifice reluceat. Porro tenendum est quod alibi admonui, non modo celebrari populi reditum in patriam, sed finem ipsum comprehendi: quia hac lege redimendi erant ab exsilio babylonico, ut Deus tandem sub uno capite ecclesiam ex toto orbe colligeret.

24. (*Sic dicit Iehova.*) Propheta suo more virtutem Dei et potentiam mox describet: quia promissiones nudae parum autoritatis et fidei haberent, nisi occurreret potentia Dei, quae omnem ex animis nostris dubitationem eximeret. Solemus autem diffidentia et pervicacia nostra virtutem Dei et bonitatem minuere, hoc est, minus ei tribuere quam deceat. Atque ideo propheta insignibus elogiis, quae paulo post videbimus, pios animabit ut supra spem sperare discant. Incipit tamen a commendatione bonitatis paternique favoris quo Deus ecclesiam complexus est, vultque prosequi usque in finem. Nam praedicatio potentiae et virtutis eius parum apud nos efficeret, nisi ad nos ipse accederet, atque certiores redderet de benevolentia sua. Non est igitur initium faciendum a maiestate ipsius: nec tam alte conscendendum, ne obruamur: sed bonitas, qua nos ad se comiter invitat, amplectenda est. Nomen redemptoris hoc loco refertur ad tempus praeteritum, quia Iudaei, qui incredibili miraculo semel ex Aegypto quasi ex abysso emerserant, redemptionis illius memoria confirmari debebant in spe continui progressus. Fictorem vocat eo sensu quo diximus antea: quia scilicet spiritu suo regenerans quos adoptat facit novas creaturas. Ideo vero obiter commemorat priora beneficia quae experti erant, ut ex his in posterum statuant, Deum promissis suis staturum.

(*Ab utero.*) Hoc addidit ut agnosceret populus gratuita fuisse beneficia omnia quae a Deo accepit. Eum enim praevenit misericordia sua, priusquam ipsum vel solummodo invocare posset. Hac consolatione David in extremis angoribus animum suum erigebat, Tu is es qui me ex utero extraxisti: in te fisus sum pendens ab uberibus matris meae: in te coniectus sum a partu: ab utero matris meae Deus meus es tu (Psal. 22, 10). Quanquam hic non agitur de generali gratia, qua Deus in lucem quoslibet mortales producit, sed foedus suum commendat quo adoptaverat semen Abrahae in mille generationes. Neque enim dubitare fas erat, quin opus suum tueri vellet usque in finem. Sequuntur postea virtutis elogia, quod coelorum et terrae spatia suo arbitrio dimensus sit. *Expansionis* autem

nomine significat se administrationem habere totius mundi, nec quidquam esse non sibi subiectum. Sic enim potentia Dei cum verbo ipsius coniungi debet ut nunquam separentur.

25. (*Dissipans signa.*) Hoc nominatim addidit propheta, quod Babylon non solum vi armorum, copiis et praesidiis caeteras nationes anteibat: sed etiam singulari quadam prudentia, qua in coelos usque penetrare videbatur. Quid enim incommodi accidere poterat iis qui futura longe praevidebant, et pericula imminentia facile, ut vulgo existimabatur, poterant declinare? nam astrologi, qui apud ipsos celebres erant, omnia praedicebant. Ab ipsis enim orta est astrologia adulterina, quam iudiciariam vocant, qua etiamnum praeclara ingenia permulta corrumpuntur. Usurparunt autem mathematicorum nomen, quo se magis populo venditarent. Eius scientiae autores se esse gloriabantur Aegyptii, quod antiquiores essent, eamque priores tradidissent: sed eis suum certamen relinquamus. Certum est Chaldaeos eiusmodi artem iam ab initio tractasse, atque ei plurimum tribuisse, ita ut Chaldaeorum nomen eiusmodi astrologis tum a Graecis, tum a Latinis inditum sit. Quum igitur multum fiduciae ponerent in ea scientia, Dominus omnia quae ad ipsam pertinent, se dissipaturum denuntiat.

(*Signa.*) Hoc nomine notat positus, concursus, et varios aspectus siderum, de quibus astrologi philosophantur: postea se eos infatuare dicit. בדים accipiunt nonnulli pro mendaciis, quasi diceret in divinationibus, quas astrologi venditant, non nisi meras esse imposturas: sed malo accipere pro divinis, quemadmodum saepius in ea significatione reperitur. Quaeritur an Chaldaeorum astrologiam in universum damnet, an abusum et corruptelam? Respondeo, hic simpliciter damnari signa illa ex quibus vaticinabantur Chaldaei, et se futura nosse existimabant: ea enim vanissima esse Dominus pronuntiat. Nec abs re vetuit ne populus Chaldaeos, astrologos, divinos, coniectores, aut alios eiusmodi vates consuleret: neve quispiam qui artem istam exerceret in populo toleraretur (Deut. 18, 10). Quod si aliquid certi colligi posset ex astrorum situ et aspectu, haud dubie Dominus eam scientiam non ita damnaret. Quum ergo sine exceptione vetuerit, ostendit profecto eam nihil praeter meram imposturam continere, a qua omnes pii abhorrere debent. At vero huius vanitatis patroni allegant sidera et stellas in signa a Domino data esse. Ut ego principium illis hoc concedam, respondeo, quarum rerum signa sint animadvertendum. Nec enim damnamus astrologiam illam quae cursus siderum contemplatur, in quibus admirabilem Dei maiestatem agnoscere debemus: sed curiosos homines, qui ex iis iudicare volunt quam diuturnus futurus sit aliquis principatus, quid huic civitati aut populo aut etiam hominibus singulis venturum sit. Nam illi modum excedunt et signis abutuntur: quae non ea ratione dantur ut nobis sint praesagia rerum futurarum. Fateor quidem nos coelestibus signis interdum admoneri, ut provocatam a nobis iram Domini aut impendentia flagella conspiciamus: sed non ut singula ex iis definire aut statuere audeamus, atque adeo res arcanas et occultas quas scrutari et investigare nefas omnino est. Praecipue tamen notanda est impietatis causa et origo: quia simul ac invaluit error ille, astrorum imperio gubernari hominum vitam, evertitur Dei tribunal, ne mundi sit iudex in poenis infligendis, vel sua misericordia perditos in vitam restituat. Nam qui sidera irrevocabili motu suo trahere hominum vitam existimant, simul obdurescunt ad imaginationem fati, ut iam Deo nihil reliquum faciant. Ita sepultis Dei iudiciis exstinguitur pietas, et aboletur omnis invocatio. *Sapientes et scientiam*, per concessionem vocat, quoniam illi sapientiae titulo admodum gloriabantur, quum proferrent ea quae ex astris didicerant, ac si in consilium Dei essent admissi. Significat ergo inanes istas sapientiae larvas impedimento non fore quominus omnem eorum statum Dominus evertat: nam omnia eorum consilia et astutiae in nihilum redigentur.

26. (*Suscitans verbum.*) Nunc propheta instituto suo accommodat id quod prius dixit. Tametsi enim generaliter loquutus est, certum tamen scopum habuit, ut ad praesentis causae circumstantiam aptaret quidquid dicebat, ne scilicet populus falsa illa Chaldaeorum sapientia perturbaretur, aut dubitaret quin Deus ipsos aliquando esset liberaturus. Vanas ergo eorum praedictiones promissionibus Dei opponit, ne monarchiam illam ab omni periculo immunem esse existimarent. Talis autem erat promissio: Babylon corruet, populus vero meus in libertatem restituetur. Has promissiones ridebant Chaldaei: Quasi vero ex astris praevidere non possimus quid nobis venturum sit. Ideo dicit Dominus se suscitaturum, id est, re ipsa comprobaturum quod promisit, atque ea effecturum quae sapientes illi nec praevidere, nec animo concipere poterant. Quod enim nuntiabant prophetae, impii pro inani sonitu habebant, qui mox concideret. Huic opinioni excitandi verbum opponit: quo significat Deum facturum ut constet dictis fides. *Servi* nomine intelligit omnes prophetas: nisi velimus Isaiam praecipue designari, qui luculentus prae aliis huius liberationis nuntius ac testis fuit. Sed ad unum id restringere minime opus est, quoniam ad omnes pertinebat, quos etiam communi nomine vocat legatos Dei, vel angelos, quia plures miserat, ut uno omnium consensu melius fulciret populi sui fidem. Consilii nomine decreta quidem Dei intelligit, sed non quaelibet. Nefas enim est de ar-

canis eius consiliis inquirere, quae per servos suos non manifestat: sed ubi nobis aperit quid facturus sit, non minus reverenter excipere convenit quod denuntiant prophetae, quam si in penitissima coelorum adita nos Deus admitteret. Ne ergo disquirant homines pro sua libidine, postquam Deus ore prophetarum loquutus est. In summa, voluit commendare autoritatem verbi quod nobis hominum ministerio praedicatur, ac si aeternum Dei consilium nobis patefaceret.

(*Dicens Ierosolymae.*) Postquam generaliter loquutus est propheta, certitudinem illam promissionum Dei ad praesentem causam propius accommodat. Nullum enim alioqui fructum populus hinc percipere potuisset. Nominatim ergo mentionem Ierosolymae subiecit, ut eam instauratum iri intelligant. Itaque potissimum in hac re consideranda est nobis potentia Dei, quod ecclesiam suam mirabiliter tueri, et quoties ita res postulat a morte in vitam excitare velit. Si igitur Deum veracem esse ac potentem arbitramur, ne dubitemus aliquam semper fore ecclesiam, et ubi tristis vastitas apparet, de instauratione bene speremus. Quod enim de Ierosolyma hic dicitur, ad totam ecclesiam pertinet. Ergo si hodie dissipatam ipsam, et dirutas eius urbes videmus, nec quidquam praeter horrendam deformitatem et solitudinem appareat, confidamus huic promissioni, quoniam aliquando excitabitur ipsa atque in integrum restituetur.

27. (*Dicens profundo.*) Hic Babylonem allegorice describi putant: nec certe repugno quin eam comprehendat: sed tamen ad ipsam haec restringi nolo. Nam malo simpliciter accipere de mutatione quadam inopinata. Ostendit enim magna quadam rerum conversione opus fore, quasi e profundo mari populum extrahi necesse foret: sed Deum superandis omnibus obstaculis parem fore docet: quia facile profunda exsiccare et flumina arefacere potest. Ac meo quidem iudicio alludere potius videtur ad priorem illam redemptionem, quum Dominus populum ex Aegypto eduxit per mare rubrum, ac si diceret: Hoc praestiti patribus vestris: idem igitur ex me sperate, ne praeclusum vobis in patriam reditum esse existimetis.

28. (*Dicens Cyro.*) Insignis locus, in quo non modo mirabilem Dei providentiam contemplari licet, sed etiam prophetiarum fides et autoritas praeclare asseritur. Hic enim Cyrus nominatus est multo antequam nasceretur. Nam inter Manasse mortem, a quo interfectus est Isaias, usque ad Cyri nativitatem, plus quam saeculum intercessit. Deinde etiam si natus fuisset Cyrus, quis divinasset eum ex remotissimis Persarum montibus in Babylonem venturum? Haec igitur diligenter notanda sunt: ex quibus apparet Isaiam humano spiritu minime loquutum esse. Nemo unquam existimasset fore aliquem Cyrum, qui ex remotissimis barbarisque regionibus ad liberandum populum Dei advolaret. Quod autem impii cavillantur, haec a Iudaeis confingi potuisse postquam impleta sunt, tam ineptum atque absurdum est ut refutatione non egeat. Evolvebant enim istas prophetias Iudaei, dum captivi tenebantur, ut spem liberationis animo conciperent: atque omnino fracti essent, nisi Dominus ipsos huiusmodi promissis erexisset. Haec igitur monumenta piorum animos in spe ac fiducia sustinebant. Nec dubito quin ad ea obstupuerit Cyrus, quum se ducem ac pastorem reducendo Israeli a Deo destinatum esse intelligeret: atque ideo bene animatus erga populum fuerit, ut ei commeatum aliaque necessaria subministraret. Designat ergo Dominus eum ipsum cuius manu populum reducere statuit, ne anceps huc atque illuc circumspectet.

(*Dicendo etiam Ierosolymae.*) Conclusio est, qua superiora confirmantur, ut sine controversia Ierosolymam exstructum iri confidant: atque inde colligant quam sint Deo cari et pretiosi, ubi videbunt ad Persas transferri totius Orientis monarchiam. Simul notat finem ob quem Ierosolyma redintegranda sit, nempe ut restituatur purus Dei cultus. Nec enim promittit hanc instaurationem ut homines quietem suam aut vitae commoda spectent: sed ut sine ulla perturbatione Dominus pure ac integre a suis invocetur. Id quod diligenter notandum est. Multi enim commoda sua atque externam quietem pluris faciunt quam honorem et cultum Dei. Unde etiam Haggaeus graviter querebatur (1, 4), quod omnes aedificandis suis domibus intenti essent, templum vero fere ab omnibus negligeretur. At Dominus eius potissimum rationem haberi volebat. Huc ergo spectat quod dicit propheta: *et templo fundaberis.* Nobis vero hodie non ita ligneum aut lapideum templum commendatur, sed viva Dei templa, quae sumus ipsi: quoniam in nobis domicilium suum elegit Dominus. Haec igitur templa diligenter aedificanda sunt doctrina verbi, ut sancte et innocenter vivamus, atque eum quem decet cultum Deo exhibeamus. Hac enim ratione vult Dominus aliquam in mundo ecclesiam esse: ne scilicet memoria nominis eius exstinguatur.

CAPUT XLV.

1. *Sic dicit Iehova Meschiae suo Cyro, cuius apprehendi dexteram ad subigendas coram eo gentes: itaque lumbos regum dissolvam, ad aperienda coram eo ostia: ideo portae non claudentur.* 2. *Ego te praecedam, et tortuosa dirigam, ostia aenea confringam, et vectes ferreos comminuam.* 3. *Et dabo tibi thesauros tenebrarum et arcana latebrarum: ut scias quod ego sim Iehova, vocans te nomine tuo: nempe, Deus Israel.* 4. *Propter servum meum Iacob et Israel electum meum vocabo, inquam, te nomine tuo: cognominabo te, quamvis non noveris me.* 5. *Ego Iehova, et nullus praeter me: non est praeter me Deus: accinxi te, utcunque non noveris me.* 6. *Propterea scient ab ortu solis, et ab occasu, quod non sit praeter me. Ego Iehova, et nemo praeter me.* 7. *Formans lucem et creans tenebras, faciens pacem et creans malum: Ego Iehova faciens omnia haec.* 8. *Rorate coeli superne, et nubes stillent iustitiam: aperiatur terra, et proveniant salus et iustitia: proferat eas simul. Ego Iehova creavi eum.* 9. *Hei litiganti cum fictore suo. Testa ad testas terrae. An dicet lutum fictori suo, Cur fecisti me? et operi suo non sunt manus.* 10. *Hei qui dicit patri, Cur genuisti? et mulieri, Cur parturis?* 11. *Sic dicit Iehova, Sanctus Israel, et fictor eius: de futuris interrogate me: super filiis meis, et super opere manuum mearum praecipite mihi.* 12. *Ego feci terram, et hominem super eam creavi: ego cuius manus extenderunt coelos, et toti militiae eorum praecepi.* 13. *Ego excitavi illum in iustitia, et omnes vias eius dirigam. Ipse exstruet urbem meam, et captivitatem meam dimittet, non pretio nec munere, dicit Iehova exercituum.* 14. *Sic dicit Iehova, Labor Aegypti, merces Aethiopiae et proceri Sabaei ad te transibunt, et tui erunt: ibunt post te, in compedibus transibunt, et adorabunt, (atque) te obsecrabunt. Utique*[1]) *in te est Deus: et nullus ultra praeter Deum.* 15. *Vere tu Deus abscondens te, Deus Israel servator.* 16. *Pudore afficientur atque etiam erubescent omnes ipsi, simul cum pudore abibunt omnes fabricatores sculptilium.* 17. *Israel servatus est in Iehova salute aeterna: non afficiemini pudore, neque erubescetis usque in saecula.* 18. *Quia sic dicit Iehova creans coelos, ipse Deus fictor terrae, qui fecit eam, paravit eam: non inanem creavit, ad inhabitandum formavit eam: ego Iehova, et nullus praeter me.* 19. *Non in abscondito loquutus sum, in loco terrae tenebrarum: non frustra dixi semini Iacob, Quaerite me: ego Iehova loquens iustitiam, annuntians recta.* 20. *Congregamini, venite, accedite simul, abiecti*[2]) *gentium. Nihil intelligunt, qui efferunt lignum sculptilis sui, et orant Deum qui non servat.* 21. *Annuntiate, et adducite, etiam consultent simul: quis audire fecit hoc ab initio, et iam olim nuntiavit? annon ego Iehova? et non est ultra Deus praeter me, Deus iustus, et servator non est praeter me.* 22. *Respicite ad me, et salvi eritis omnes fines terrae: quia ego Deus, et non est amplius.* 23. *Per me iuravi: egressum est ex ore meo in iustitia verbum, quod non revertetur, quod mihi flectetur omne genu, iurabit omnis lingua.* 24. *Utique in Iehova mihi dicet, iustitiae et robur: ad eum usque veniet: pudefient autem omnes qui provocant eum.* 25. *In Iehova iustificabuntur et gloriabuntur totum semen Israel.*

[1]) Vel, tantum. [2]) Vel, remoti.

IN CAPUT XLV.

1. (*Sic dicit Dominus.*) Prosequitur argumentum quod tractare coepit. Ostendit enim se non frustra liberationem populo promisisse, quoniam eius ratio apud ipsum decreta omnino et constituta est. Nam ubi agitur de salute nostra, semper modum et rationem inquirimus. Etsi autem saepe nos Deus suspensos tenere mavult, atque ita modum quem in promptu habet nobis abscondit, hoc tamen loco suorum indulget imbecillitati, atque modum declarat quo ipsos liberaturus est, eumque nominat cuius manu ipsos reducet. Nam quum aliis tentationibus satis acriter examinanda esset ipsorum fides, hac in parte occurrere voluit dubitationi, ne ob difficilem rei eventum labascerent. Et quo plus efficaciae habeat hic sermo, ad Cyrum sese convertit: Ego te mihi regem elegi: apprehendam manum tuam, atque gentes in potestatem tuam redigam: ita ut tibi aditum patefaciant ac sponte se dedant. Haec enim verba magis afficiunt quam si Dominus populum suum alloqueretur. Absurdum tamen videri posset, quod Meschiam vocat Cyrum. Sic enim vocati sunt reges Israel et Iuda, quod Christi personam sustinerent: ideoque proprie loquendo unicus est Christus Domini. Egressus est Dominus, inquit Habacuc (3, 13), cum Christo suo in salutem populi sui. Nam in persona Davidis erectum fuerat regnum, quod imaginem Christi et figuram prae se ferebat. Unde et prophetae ipsum passim Davidem et filium Davidis appellant. Specialis quidem fuit unctio, quae sacerdotale illud regnum ab omnibus profanis distingueret. Quum ergo solis Iudaeae regibus conveniret hic titulus, absurdum videri posset quod hic ethnico regi et idola colenti tribuitur. Nam etsi edoctus est a Daniele Cyrus, non legimus tamen ipsum religionem mutasse. Deum quidem Israelis reverebatur, eumque summum esse censebat: verum serio animi affectu ad eum colendum impulsus non est: nec unquam eo progressus est ut superstitiones et im-

pios cultus abnegaret. Meschiam ergo suum vocare dignatur non perpetuo epitheto, sed quod ad tempus redemptoris officio functus sit: quia et Dei ecclesiam ultus est ab hostibus Assyriis, et eam liberavit: quod munus ad Christum proprie spectat. Atque ordinaria haec regum appellatio ad hanc circumstantiam restringi debet, quod populum Dei in libertatem restituit. Unde observandum est quanti sit apud Deum ecclesiae salus: quia vel huius tantum beneficii gratia Cyrus, homo ethnicus, Meschias nominatur.

(*Cuius apprehendi dexteram.*) Hac loquutione significat omnia Cyro prospere cessura: quoniam auspiciis Dei bellum geret. Itaque in gratiam ecclesiae, ut eam liberet, omnia ei prospera a Deo concessum iri pronuntiat Isaias: atque iterum hic commendat Dei providentiam, ut inter turbulentos motus certo statuant Iudaei, Deum e sublimi cuncta sic regere ut electis suis consulat. Iam quia non facile erat Cyro, quum ad frangendos eius conatus conspirasset tota Asia, Babylonem usque penetrare, testatur propheta quidquid virium opponent mortales liquefactum iri a Deo. Quoniam vis tota in renibus sita est, ideo lumbos aperiri aut dissolvi, pro viribus destitui Hebraei accipiunt. Possemus etiam paulo aliter, nempe quod Dominus lumbos eorum nudabit aut dissolvet, more scripturae usitato, quo reges discingi balteo dicuntur, insigni videlicet regio, quum exautorantur. Qua etiam loquutione utitur Iob (12, 18), ac mox ipse Isaias subiunget, Accingam te. Quamobrem sensum istum magis amplector, ut melius constet ratio antitheseos. Hinc apparet tantum roboris et virium esse regibus, quantum eis Dominus tribuit ad conservationem uniuscuiusque gentis. Ubi enim vult transferre eorum principatus, nullis armis aut gladiis statum suum tueri possunt.

(*Ad aperienda coram eo ostia.*) Hac loquutione significat nullas munitiones obsistere Deo. Quod quidem fatentur omnes: sed non desinunt vanam in propugnaculis ac munitionibus fiduciam locare. Ubi enim muris bene cinctae sunt urbes, et portae occlusae, illic se homines in tuto esse putant. Contra vero propheta omnia praesidia inutilia esse ostendit, ac frustra omnes aditus obstrui, ubi Dominus viam hostibus patefacere vult. Etsi autem portas fuisse clausas et bene obseratas certum est, quia tamen aeque pernici cursu penetravit Cyrus ac si perviae fuissent omnes urbes, iure propheta nihil fore clausum dicit.

2 et 3. (*Ego te praecedam.*) Hi duo versus nihil novi continent: sed in summa ostendit victoriam Cyro facilem et expeditam fore, quod Dominum ducem itineris sui habiturus sit. Ideo promittit *tortuosa* omnia directum iri, quia obstacula omnia Deus avertet. Iam quia pecunia nervi sunt bellorum, Cyrus autem ex aridis et egenis Persarum montibus prodibat, thesauros, qui pridem reconditi fuerunt et occulti, venturos dicit in eius manum, ut opimis praedis locupletatus ad sumptus quoslibet sufficiat. Nam thesauros tenebrarum intelligit qui in tutis et profundis custodiis quasi defossi latebant. Haec omnia accidisse ex historiis abunde patet: quia Croeso rege Lydiae capto, qui tunc omnium erat ditissimus, ingentibus pecuniis potitus est. Nec vero quisquam sperasset tam faciles ei fore victorias. Ratio autem hic adiungitur tantae felicitatis, quod Dominus ipsum vocavit ac direxit, ut insigne ipsi potentiae suae documentum daret. Subiungit enim *ut scias:* Cyrus quidem, ut antea dictum est, licet Deum Israel verum Deum esse agnoverit, atque admiratus sit: non est tamen ad ipsum conversus, nec unquam purum eius cultum ex legis regula amplexus est. Haec igitur particularis cognitio fuit: quatenus scilicet ecclesiae interfuit, ad quam liberandam ipse destinatus erat: unde necesse fuit ipsum hac notitia tangi, ut hoc Dei opus exsequeretur. Non loquitur ergo de cognitione qua illuminamur, aut de spiritu regenerationis, sed de particulari notione, qualem profani homines habere possunt.

(*Vocans te nomine tuo.*) Hanc loquutionem frigide quidam interpretari solent: antequam nasceretur Cyrus, nomine suo vocatum divinitus ac designatum esse: sed ante vidimus eadem loquendi forma aliud prophetam intellexisse. Deus enim nomine vocare dicitur quos elegit, atque ad certum opus aliquod destinat, ut sint a vulgo segregati. Notatur enim hac voce propior et magis familiaris communicatio. Sic pastor dicitur oves vocare nomine, quia distincte singulas cognoscit. Hoc quidem fidelibus maxime convenit, quos Deus in grege suo, et inter ecclesiae domesticos censet, qua gratia Cyrum dignatus non est: sed quia ipsum ducem constituens tam praeclarae liberationis, singulares ei virtutis suae notas insculpsit, iure in eum transfertur eximiae vocationis elogium.

(*Deus Israel.*) Hoc diligenter notandum est: quia superstitiosi homines idolis suis victorias acceptas ferunt, et, quemadmodum ait Habacuc (1, 16), Immolant quisque deo suo. Vagantur ergo in suis cogitationibus, et numen qualecunque animo concipiunt, quum Deus solus ac verus agnoscendus sit. Quod de Cyro dictum est nobis multo magis accommodari debet: ne qualemcunque Dei notitiam concipiamus, sed ita discernamus ab idolis ut eum unice amplectamur, atque in solo Christo agnoscamus: extra quem nihil praeter idolum aut etiam diabolum coli potest. In eo igitur Cyrum vincamus, cui notitia Dei patefacta est, ut abiectis superstitionibus omnique impio cultu pure ipsum atque integre veneremur.

4. (*Propter servum meum.*) Ostendit quem in finem tam felices et praeclaros successus daturus sit huic principi: nempe, ut populum suum conservet. Perinde ac si diceret Dominus: Tu quidem potieris insigni victoria, sed rationem meorum potius quam tui sum habiturus, nam in eorum gratiam reges ac populos in potestatem tuam redigo. His quidem vaticiniis Dominus piorum animos erigere voluit, ne in angustiis illis desperarent: sed dubium non est quin Cyrum quoque permovere voluerit, ut agnosceret se illi populo debere omnia quae consequutus erat, quo propensior ad praestandam omnem humanitatem foret. In secundo membro repetitio est qua causam illam magis inculcat. Interim ostendit quo iure servos suos Israelitas censeat: nempe quia gratis eligere dignatus est. Neque enim est in hominum arbitrio se facere Dei servos, vel proprio marte tantum honorem acquirere. Exegetice ergo additum est hoc membrum, ut antea. Sed interim notatur quoque electionis finis. Nam quum simus naturaliter mancipia Satanae, ideo vocamur ut in libertatem vindicati Deo serviamus. Eo tamen honore, quemadmodum dixi, neminem dignum esse ostendit nisi qui ab ipso eligitur. Quis enim dignum se iactabit tanto munere? aut quid a nobis Deo praestari vel offerri potest? Non sumus ergo idonei ex nobis: sed nos Dominus idoneos reddidit, ut inquit Paulus (2. Cor. 3, 5). Itaque initium salutis nostrae est gratuita electio Dei: finis est, obsequium quod ei praestare debemus. Tametsi vero hoc ad historiam Cyri restringitur, tamen generalem ex eo doctrinam colligere possumus. Quum variae accidunt in orbe mutationes, Deus interim salutem suorum procurat, et turbulentis temporibus mirabiliter ecclesiam conservat. Nos quidem in operibus Dei caecutimus, atque hallucinamur: hoc tamen certo nobis statuendum est, quum temere omnia volvi sursumque ac deorsum ferri videntur, Deum nunquam oblivisci ecclesiae suae: quin potius occultis modis promovere eius salutem, ut tandem ipsius tutor ac defensor appareat. Iosephus (Libr. 11, c. 3) memorabilem historiam narrat de Alexandro, qui quum obsideret Tyrum, legatos Ierosolymam misit ad petendum tributum, quod a Iudaeis Dario solvebatur. Iaddus pontifex, qui iuraverat se tributum illud soluturum, in potestatem Alexandri venire noluit, eique tributum denegavit. Indigne tulit Alexander, atque elatus ferocia Ierosolymam perdere statuit: ac victo tandem Dario ad eam contendit, quasi ipsam deleturus. Obviam ei prodiit Iaddus cum aliis sacerdotibus et sacrificis, indutus sacerdotali ornatu: quem quum vidisset Alexander, desiliens ex equo velut supplex ad eius pedes procidit. Rem adeo insolitam atque ab eius animo alienam quum mirarentur omnes, eumque desipere existimarent: Parmenioni, qui solus ex omnibus ipsum rogavit, respondit se non hunc hominem adorasse, sed Deum cuius officio fungebatur. Sibi vero, dum adhuc in Dio civitate Macedoniae esset, talem hominis atque ita ornati tanquam Dei speciem, in somniis oblatam esse, qui eum ad capiendam Asiam incitabat, seque ducem exercitus fore pollicebatur, ne ullo modo de victoria dubitaret. Itaque eius conspectu se non potuisse non vehementer commoveri. Proinde liberata est hoc modo Ierosolyma e faucibus immanis illius praedonis, qui nihil aliud quam caedes et incendia cupiebat. Imo maiorem quam antea libertatem, dona etiam et privilegia ab ipso obtinuit. Hoc exemplum adduxi, ut ostendam ecclesiam Dei novis et insolitis rationibus in mediis periculis conservari. Tunc enim turbulentissima tempora fuerunt: nullus propemodum terrae angulus quietus fuit. Iudaea autem inter alias terras direptioni quodammodo addicta. En ecclesia mirabili quadam et nova ratione eripitur, dum alii delentur populi, atque universa propemodum orbis facies immutatur. Quod additur in fine versus, *neque tamen novisti me*, ad maiorem amplificationem valet: non modo ut intelligat Cyrus nullis hoc suis meritis concedi, sed ne Deum Israël quamvis sibi incognitum contemnat. Nos quidem saepe hac de re monet Dominus, se praevenire quidquid est in hominibus industriae, ut omnem carnis altitudinem retundat: sed alia in Cyro ratio est: nam si in suam ipsius gratiam haec sibi concessa a Domino esse existimasset, neglexisset Iudaeos, iisque veluti mancipiis abusus esset. Propterea testatur nullo ipsius merito id accidere: sed tantum in gratiam populi, quem statuit e manibus hostium liberare. Deinde nihil proclivius fuit homini caeco, quam rapere ad sua idola quod proprium erat veri Dei: quia pravis superstitionibus imbutus obscuro et incognito Deo non libenter locum dedisset, nisi hoc vaticinio edoctus.

5. (*Ego Iehova.*) Confirmat superiorem sententiam: nec vero supervacanea repetitio est. Nam oportuit Cyro inculcari unum esse Deum, cuius manu omnes principatus et populi administrantur, ut ab omnibus fallaciis retractus mentem converteret ad Deum Israël. Deinde clarius exprimitur non alibi quaerendam esse deitatem, ac si diceret: Cave ne idolis tribuas hanc victoriam, aut confusum aliquod numen concipias, quale homines imaginantur: scito Deum Israel unicum huius victoriae autorem esse. Etsi autem non eousque in hac admonitione profecit Cyrus, ut idolis suis valere iussis vero Deo se addiceret, perculit tamen eius animum, ut summum eius imperium et numen suspiceret: interea domesticos ecclesiae hanc doctrinam amplecti oportuit, ut fictitios omnes deos audacter spernerent.

(*Accinxi te.*) Accinctio ista respondet nuditati cuius antea meminit, quum aperiri regum lumbos diceret. Accingere enim dicitur eos quos viribus et fortitudine munit, atque victores reddit. Unde colligendum est, nullos esse animos hominum, nisi quum Dominus vim iis suam et fortitudinem inspirat: nihil effici armis aut copiis ullis, nisi adsit: denique praeesse bellis omnibus, atque iis quibus visum est victoriam dare, ne quis fortuito ipsam evenire putet. Iterum repetit, *tu me* non novisti: ut magis confirmet haec in gratiam ecclesiae Cyro concedi, quo gratum se et memorem praebeat, atque populo Dei pro tam insigni beneficio gratiam referat.

6. (*Propterea scient.*) Significat tam insigne hoc beneficium fore ut ab omnibus nationibus celebretur: quod quidem statim impletum non est. Nam etsi longe lateque pervagata sit fama victoriae istius, pauci tamen intellexerunt Deum Israelis autorem esse: sed vicinis hoc statim patefactum est: deinde aliis atque aliis, donec ea fama per totum orbem spargeretur. Nec enim praedicit quid mox, sed quid in posterum futurum sit: tametsi haec diu latuerint. Deus ergo minime passus est huius rei memoriam deleri: sed perpetuis monimentis tradi voluit, ut per omnes aetates a remotissimis etiam nationibus usque in finem mundi celebraretur. Tenendum etiam est quod prius docui, quia populi reditus futurae redemptionibus praeludium fuit, prophetam ultima primis contexere: atque ita de solida ecclesiae instauratione loqui. Adde quod ubi contingit ingratitudine et malitia hominum sepeliri praeclara Dei opera, non tamen verum hoc esse desinit, perspicua fore toti mundo: quia etsi caecos praetereant, palam nihilominus refulgent.

7. (*Formans lucem.*) Ac si diceret, eos qui prius aut fortunae aut idolis omnia tribuere solebant, Deum verum agnituros, ut ei soli potentiam omniumque rerum administrationem et gloriam attribuant. Non loquitur de perfecta cognitione: tametsi ad eam haec intelligentia requiratur. Sed quum ethnicis etiam hoc palam fore dicat propheta, nempe omnia Dei arbitrio regi atque administrari, pudere debet eos qui christianum nomen gerunt, quum nudant eum sua potentia, ut ad varios gubernatores transferant, quos sua libidine finxerunt: sicuti in papatu fieri videmus. Nec enim agnoscitur Deus quum tribuitur ei nudum et inane nomen, sed quum plena autoritas defertur. *Lucis et tenebrarum* nomine tam pacem et bellum, quam adversa et commoda quaelibet metaphorice designat. Pacem vero hebraico more ad prosperos omnes successus extendit, idque ex antitheto abunde patet: quia pacem non tantum bello opponit, sed adversis quibuslibet. Fanatici homines hanc *mali* vocem detorquent, ac si Deus mali, id est, peccati autor esset. Sed facile apparet quam praepostere hoc prophetae testimonio abutantur. Antithesis enim id satis explicat: cuius membra inter se referri debent. Nam opponit pacem malo, id est, aerumnis, bellis, rebusque omnibus adversis. Quod si iustitiam malo opponeret aliquid haberent coloris: verum haec contrararium inter se rerum oppositio aperta est. Ideo vulgaris distinctio non improbanda est, Deum mali esse autorem, non culpae, sed poenae. Sed eam sophistae perperam exponunt: quia dum fatentur famem, sterilitatem, bellum, pestem aliaque flagella a Deo proficisci: negant, dum nobis ea ab hominibus accidunt, Deum autorem esse. Quod falsum atque huic doctrinae omnino adversum est. Improbos enim excitat Dominus, ut nos eorum manu castiget: quemadmodum ex variis scripturae locis perspicuum est. Dominus quidem ipsis malitiam non inspirat, sed ea utitur ad nos castigandos, atque officio iudicis fungitur: quemadmodum Pharaonis atque aliorum malitia usus est, ut in populum suum animadverteret. Itaque tenenda haec doctrina est: Deum unum omnium rerum autorem esse: id est, adversa et prospera ab eo immitti, etiamsi hominum manu utatur: ne quis aut fortunae aut alii causae quidquam tribuat.

8. (*Rorate coeli superne.*) Hic quidam precationis formam subiici putant, qua uti debuerunt fideles interea dum redemptionem, de qua hic agitur, exspectabant: atque sic hunc versum cum superioribus coniungunt: Non tam cito vos liberabit Dominus, sed interea vestri officii est precibus diligenter incumbere. Ego vero aliter interpretor: nempe prophetam semper Dei nomine loqui: nam pro suo imperio coelum et terram compellat, ut operam ecclesiae restitutioni impendant. Atque hic versus multum habet energiae ad confirmandos pios in spe futurae redemptionis. Quocunque enim populus intuebatur, nihil praeter desperationem videbat. Si in coelum convertebat oculos, illic ira Dei: si in terram, illic etiam plagae et flagella apparebant. Nihil ergo usquam bonae spei ostendebatur. Quamobrem eos confirmat propheta: atque coelum et terram, a quibus nihil praeter minas et terrores imminebat, salutem et iustitiam producere iubet. Quod magis emphaticum est, quam si promitteret hoc futurum, ubi omnibus elementis, quae ad Dei obsequium praesto sunt, edicitur quid ipse fieri velit. Atque ita continuus erit tenor sententiae, quae alioqui abrumpetur, si de precibus hunc locum intelligamus. Haec autem loquendi forma satis usitata est scripturis: quemadmodum Psal. 72 (v. 3), Et afferent montes pacem populo, et colles iustitiam. Item Psal. 85 (v. 11), Pietas et veritas sibi obviam factae sunt, iustitia et pax osculatae sunt: veritas de terra germinabit, et

iustitia de coelo prospexit. Ubi describitur a Davide regnum Christi et eius felicitas: atque in eo iustitiam, pacem, misericordiam, veritatem, simul coniuncta fore ostenditur. Idem hic quoque agitur. Alludit autem ad ordinarium hominum victum, qui pane et aliis fructibus sustinentur: talibus enim adminiculis indiget eorum vita. Ut autem terra fruges producat, necesse est e coelo vim suam concipiat, atque e nubibus aquam hauriat, qua foecundetur: ac deinde herbas et fruges et hominibus et animantibus producat. *Iustitiae* vero nomine nihil aliud intelligit quam fidem, qua Dominus suos tuetur et conservat. Sic enim Dominus stillat e coelo iustitiam, hoc est, ordinem rite compositum: cuius fructus est salus. Tractat enim de liberatione populi e Babylone, in qua Dominus se eius vindicem fore ostendit. Ubi porro genuinum prophetae sensum tenemus, descendere convenit ad regnum Christi: ad quem anagoge facienda est. Nec enim restringit Deus has promissiones ad paucos annos: sed beneficia sua prosequitur usque in adventum Christi, in quo haec omnia abunde impleta sunt. Non dubium igitur quin aeternam quoque iustitiam et salutem commendet, quae nobis affertur per Christum: sed prius simplex illa interpretatio de reditu ab exsilio babylonico observanda est.

9 et 10. (*Hei litiganti.*) Locum hunc varie exponunt. Quidam enim de rege Balthasar intelligunt, qui, ut ex Daniele constat, superbe insultabat Deo, quum vasa templi profanaret. Verum nimis coacta est illa expositio: probabilior videri posset altera, Dominum longe plura concedere filiis suis, quam homo mortalis liberis, aut artifex operi suo concedat. Nam huiusmodi comparationem fieri existimant: Si filius insurgat in patrem, et contendat cum ipso, non audietur. Pater enim potestatem suam retinere volet, ac merito filium coercebit. Eodem modo si lutum in opificem consurgat. Deus autem patitur se interrogari: ac liberaliter se offert ad satisfaciendum populo suo: quin etiam ultro se interrogari iubet. Atque ita decimum et undecimum versum simul contexunt, ac volunt hinc apparere indulgentiam Dei, quod humanius nobiscum agat, et magis familiariter se dimittat quam mortales erga filios solent. Haec quidem expositio plus coloris habet: sed utraque a mente prophetae aliena est. Itaque simplicior hic mihi videtur sensus: ut intelligamus prophetam cohibere hominum querimonias, qui in rebus adversis obmurmurant et litigant cum Deo. Tempestiva autem haec admonitio fuit, ut patienter, et compositis animis crucem ferendo consolationem sibi oblatam admitterent Iudaei. Nam quoties nos suspendit Deus, caro nos ad obstrependum sollicitat, Cur non citius faciat quod facturus est? quid eum iuvat sua cunctatione nos torquere? Ut igitur propheta hanc proterviam castiget, ait, An testa contendit cum figulo? an filii litigant cum patribus? annon penes Deum est ita nos tractare ut visum erit? Quid restat, nisi ut aequo animo feramus poenas quas nobis infligit? Est igitur permittendum Deo quod ipsius est, nec eius potestati atque autoritati derogandum. *Hei*, accipio hic pro interiectione obiurgantis et castigantis.

(*Testa ad testas.*) Id est, quod vulgo dicere solemus *Que chacun se prenne à son pareil*, Testa cum testis terrae contendat. Homines enim ad sui similes relegans temeritatem et audaciam eorum obiurgat, quod non reputant non posse certamen cum Deo nisi exitiale suscipi: ac si diceret, cum quo putant sibi esse negotium? sciant enim se Deo non fore pares, ac tandem cedendum esse. Quod si suae fragilitatis immemores gigantum more coelum impetunt, experientur tandem non fuisse bellandum cum opifice suo, qui vasa quae formavit nullo negotio in frusta comminuere, adeoque in pulverem conterere potest. Alii חרשים, interpretantur opifices aut figulos: atque sic intelligunt, an testa in figulum insurget? Verum ii punctum immutant ac legunt Schin pro Sin, quod quidem variare et facile mutari posse fateor: sed usitatam lectionem sequi, et simplicem hunc sensum amplecti malo.

(*An lutum dicet fictori suo.*) Conceditur figulo ut vas aliquod quacunque forma voluerit effingat: patri ut filiis imperet: annon plus iuris erit concedendum Deo? Proinde reprehendit eos qui rebus adversis cum Deo expostulant, nec patienter aerumnas ferre possunt. Audienda est igitur Petri monitio, dum iubet ut discamus nos subiicere Deo, atque humiliare sub potenti manu ipsius, ut feramus eius imperium: nec, si quando variis nos aerumnis exerceat, cum ipso litigemus (1. Petr. 5, 6). Hoc enim ipsi merito tribuendum est, ut nos arbitrio suo regat. Si ad disceptationem veniendum sit, tam firmas quidem ac solidas habebit rationes ut convictos obmutescere cogat. Neque vero compescit hominum proterviam, quod ratione destituatur: sed quod nos eius arbitrio totos regendos tradere ac committere aequum ac rectum sit: sed interea hanc sibi potestatem iure vendicat, ne a suis figmentis vocetur ad rationem reddendam. Quid enim magis indignum quam non probari eius iudicia, nisi hominibus placeant? Paulus (Rom. 9, 21) eandem similitudinem usurpat: sed maiori in re. Disputat enim de aeterna Dei praedestinatione: atque stultas hominum cogitationes reprimit, qui cum Deo contendunt, cur hos eligat, illos reprobet ac condemnet. Hanc enim saltem Deo potestatem tribuendam esse ostendit, quae figulo aut opifici tribuitur. Propterea exclamat: O homo, quis es,

qui respondes Deo? an lutum dicet figulo, cur me ita fecisti? Quis tam audax ut se Deo opponere, et litem cum eo suscipere audeat? Optime ergo convenit cum propheta: tametsi in re dissimili et magis ardua hanc similitudinem usurpet. Uterque enim asserit plenam esse Deo in homines potestatem, ut se ab eo regi et gubernari sinant, atque omnia adversa aequo animo patiantur. Hoc tantum discrimen est, quod de praesentis vitae cursu disserit Isaias: Paulus vero ad coelestem et aeternam transscendit.

(*Non sunt manus.*) Usitato more loquitur propheta, ut dicimus Apponere extremam manum, quum res perficitur: deesse vero manus, quum opus indigestum, confusum aut imperfectum est. Sic quoties obmurmurant Deo homines quod ipsorum votis non obsequatur, vel ignaviae vel inscitiae eum insimulant.

11. (*Sic dicit Iehova.*) Iam mihi non placere dixi, quod versum hunc ita cum proximo quidam coniungunt, ac si Deus iure suo cedens liberum faceret Iudaeis inquirere plus quam inter homines liceat. Non multum absimilis est alter sensus, ideo miseros esse Israelitas, quod voluntatem Domini ignorent, imo nec scire quidem velint: quod non requirant consolationem, ac ne admittant quidem: denique vitio populi accidere, quod in suis aerumnis extrema tristitia opprimitur: quia scilicet os Domini non interrogant: quod si recipimus, tenendum esset de alia inquirendi ratione nunc agi. Nam sicuti nefas est in arcana Dei consilia prorumpere, ita quatenus expedit liberaliter quid facturus sit aperire suis dignatur, merito autem ubi sacrum os aperit aures sibi aperiri iubet, attenteque excipi quidquid pronuntiat. Iam quod veteri populo exprobrat Isaias ipsi quoque experimur. Sed magis consentaneum est sententiam hanc a proxima pendere, ut sit applicatio similitudinis hoc sensu: Filio non licebit litem patri intendere, nec luto ius cum figulo suo disceptandi dabitur, quanto minus tolerabilis haec licentia est, dum praescribunt mortales Deo qualiter filios suos tractare debeat? Nam alioqui suspensa esset ac mutila sententia. Concinne autem haec duo membra inter se aptantur: Figulus suo arbitrio lutum formabit, qui genitus est ab homine mortali non audebit cum patre expostulare, mihi qui summus sum omnium pater et opifex, similis potestas in filios meos et figmenta negabitur? Si arrideat prior sensus, exprobrat hominibus ignaviam suam, quod Deum interrogare non dignantur, atque ex ipsius ore intelligere quae ad consolationem eorum pertinebant. Nam ex prophetiis intellexissent se Deo curae esse: atque exitum miseriarum suarum agnovissent. Et certe nullum remedium maius in adversis, quam si os Domini interrogemus: ne oculos defigamus in praesentem rerum statum, sed futuram salutem animo comprehendamus, quam Dominus pollicetur. Fidelis est Dominus, qui non patietur nos tentari ultra id quod ferre possumus: sed dabit cum tentatione etiam exitum, gratiamque suam in nobis adaugebit. Et quod addit paulo post, *praecipite mihi*, hic non est ex imperio capiendum: nec enim nostrum est praecipere Deo, aut ipsum importune urgere. Nec quisquam proficere poterit in verbo Dei, nisi qui humilem animum afferet. Verum ita se offert Dominus, ut ab ipso petamus quae scire nostra interest: perinde ac si diceret, Mandate mihi: ego ad ea patefacienda sum paratus quae vos scire plurimum refert ut ex eis consolationem percipiatis. Sed quoniam coactus esset hic loquendi modus, simplicior est illa querimonia quam dixi, Deum spoliari paterno iure, nisi absque controversia ecclesiam sub disciplina contineat. Ita interrogandi verbum in sinistram partem accipitur, dum homines omnis modestiae obliti non dubitant Deum quasi obstrictum interpellare, et causam ab eo exigere cuiusque facti: quod melius patet ex praecipiendi verbo, quasi diceret: Vestrum scilicet erit mihi praefigere quam formam operi meo dari oporteat. In summa, prophetae consilium est ad sobrietatem et tolerantiam hortari homines: quia simul ac disceptare cum ipso incipiunt, detrahere e coelesti solio conantur. Iudaeos autem solos non compellat, quia blasphemias, quae passim tunc etiam inter incredulos volitabant, compescere opus fuit: perinde ac si Deus ius suum asserere volens totius mundi obtrectationes ita refelleret: Quorsum tandem prosiliet vestra arrogantia, ut me non sinatis in officina mea dominari? et familiam meam prout visum est regere?

12. (*Ego feci terram.*) Videtur simpliciter adstruere Dei potentiam, ut iam antea fecerat: ut sit obliqua antithesis inter Deum et idola, quae a superstitiosis coluntur. Stulti enim homines interrogant idola, perinde ac si eorum nutu orbis regeretur: Deus e converso nos ad se revocat, quum ait se creasse terram, et hominem in ea collocasse, coelos expandisse, etc. Sed meo iudicio melius conveniet totum hunc sermonem accommodare ad circumstantiam huius loci. Quid enim magis praeposterum, quam homines stare in suo gradu, Deum autem cuius maiestas coelos superat, proterve interrogari, et trahi in reatum? Oblique itaque perstringit hominum vesaniam, qui supra coelos ipsos efferre se non dubitant. Admonet tamen interea, si ad legitimam disquisitionem venire oporteat, Deo quod pro sua causa respondeat minime defore. Nam si universum mundum administrat, certe peculiarem quandam pro suis sollicitudinem gerit, nec curat alienos, ut domesticos suos vagari ac dissipari sinat. Sic igitur intelligo hunc versum: Egone, cuius im-

mensa et incomprehensibilis sapientia et virtus in coelo et terra refulget, non solum humanis legibus obstringar, sed detrudar infra communem sortem? Quod si de aequitate mea ambigitur, ego qui omnia manu mea rego atque administro, annon sollicitus ero de iis quos in familiam meam adoptavi? annon excubabo pro eorum salute? ut sit argumentum a minori ad maius. Atque hic sensus scripturae consentaneus est. Scimus enim nos ita adoptatos a Deo, ut in tutelam ipsius recepti manu eius protegamur: nec quisquam nobis, nisi eius permissu, nocere possit. Nam si passerculus iniussu eius in terram non cadit, ut ait Christus, an nos, quos pluris aestimat, temere furori hostium et crudelitati exponet? Itaque quum Deus omnes creaturas sua providentia foveat, ecclesiam quam toti orbi anteponit negligere non potest. Quare ad hanc providentiam rebus vel deploratissimis confugiendum: neque ullis tentationibus, quibus nos varie adoritur Satan, cedendum est.

13. (*Ego excitavi.*) Nunc prosequitur argumentum quod initio capitis ingressus erat. Nam quum hoc sibi proposuerit Isaias, ut afflictionem temperet, quae dura admodum atque acerba erat, spem liberationis affert, et manum illis porrigit, ut certissimam redemptionem exspectent: Tametsi videamini periisse, Dominus tamen vos ab exitio vindicabit. Quorsum autem interposita fuerit obiurgatio quam vidimus, ex re ipsa colligere promptum est: quia nisi in eam abrupto sermone digressus esset Isaias, impatientiae suae fervore Iudaei ad desperationem rapti essent. *In iustitia*, tantundem valet ac iuste et veraciter, et relative accipiunt, quia causam assignat cur Cyrum excitare statuerit Deus: nempe quia fidelis est ecclesiae suae custos, nec cultores suos frustratur. Alii exponunt, in iustitia, id est, ut puniat Chaldaeos: alii, ut iustus regnet: sed propheta nihil tale voluit. Saepius vero iustitia in scripturis pro fide accipitur: quod Dominus promissa praestando et tuendo servos suos iustitiam suam declaret. In eo enim potissimum relucet iustitia Dei, quod suos servando summae et perfectae rectitudinis specimen edat. Nam etsi nullum sit Dei opus cui non insculpta sit iustitiae nota, multo insignius tamen ac luculentius testimonium visitur in ecclesiae salute. Significat igitur se Cyrum excitasse, ut in eo iustitiam suam declaret: quem populo reducendo ducem atque autorem constituit.

(*Urbem meam.*) Ierosolymam intelligit, quam suam vocat, quod ibi memoriam nominis sui fieri voluisset, atque sibi peculiariter consecrasset: quemadmodum etiam Deus ipse monuerat: Ubicunque memoriam fecero nominis mei, veniam ad te, et benedicam tibi. Nulla autem erat alia urbs, quam ad sacrificia et vota, ad invocationem nominis sui designasset. Quamobrem Psalmo 46 (v. 5) etiam dicitur civitas Dei, sanctum tabernaculum Altissimi: quoniam Deus in medio ipsius: et alibi (Ps. 132, 14), Haec requies mea in saeculum saeculi. Cyrus autem non exstruxit hanc civitatem manu sua: sed edictis vetuit ne quis eam instaurari prohiberet: viatica etiam et sumptus populo suppeditavit. *Non pretio*, id est, gratis. Hoc autem insolitum est. Nam si captivi dimittantur a victore, aut exigitur pretium, aut conditiones iis graves imponuntur. Nihil tale a Cyro factum est. Unde sequitur, hanc liberationem divinitus, non ab humana voluntate accidisse. *Captivitas* autem hoc loco collective pro captivis accipi debet.

14. (*Sic dicit Iehova.*) Loquitur adhuc de restitutione quae auspiciis Cyri postea facta est: sed memoria tenendum quod prius diximus: istas promissiones longius extendendas esse. Universum enim tempus comprehendit quod sequutum est usque ad Christi adventum. Quod si quis recte consideret, et usitatum prophetae sermonem perpendat, nihil immodicum in eius verbis reperiet, neque hyperbolice loquutum existimabit. Alludit autem propheta ad sumptus quos Cyrus exstruendo atque ornando templo suppeditavit. Tunc enim impletum est quod dicit, laborem Aegypti ac mercedem Aethiopiae ad Iudaeos pervenisse: quoniam Aegyptus et Aethiopia tributariae erant, et subditae regi Persarum. Ex illis tributis templum Ierosolymae instauratum est. Sed quemadmodum instauratio illa praeludium tantummodo fuit eius quae a Christo facta est: ita etiam obsequium exterarum nationum quae populo Dei servierunt, initium tantum fuit eius obsequii quod variae nationes, postquam mundo patefactus est Christus, ecclesiae Dei praestiterunt. Caeterum, sub nomine Aegypti, Aethiopiae et Sabaeorum, qui eo tempore floruerunt, reliquas etiam nationes comprehendit, perinde ac si diceret: Vos nunc tyrannide alienarum nationum oppressi estis: sed aliquando accidet tempus quo vobis subiicientur. Hoc statim adimpletum non est: sed tunc demum quum adveniens Christus subegit sibi ferreas et prius indomitas animas, ut mansuefactae iugum impositum susciperent. Ideo vero Dominus populum suum redemit e Babylone, ut aliquam ecclesiam conservaret usque in adventum Christi, cuius imperio populi omnes subiiciendi erant. Ideoque nihil mirum si de reditu populi verba faciens propheta ad finem et consilium Dei simul orationem suam dirigat, faciatque unicam redemptionem. Quod autem Israelitas gentium omnium dicit fore victores, ex mutua capitis et membrorum communicatione pendet. Quia enim unigenitus Dei filius sic fideles suos sibi associat, ut simul unum sint: saepius quod illius proprium est ad ecclesiam, quae eius corpus est ac complementum, transfertur. Hoc

sensu et regimen tribuitur ecclesiae, non ut superba dominatione capitis gloriam obscuret, vel etiam arroget sibi proprium imperium: denique separatum quidquam habeat a suo capite: sed quia evangelii praedicatione, quae apud eam deposita est, spirituale est Christi sceptrum, quo potentiam suam exserit: hoc modo supplex coram Christo nemo se humiliare potest, quin ecclesiae quoque se addicat, quatenus fidei obedientia cum doctrinae ministerio coniuncta est, sic tamen ut ipsius caput Christus emineat solus, potestatemque suam exerceat.

(*Certe in te deus.*) Refert quid dicturi sint ii qui ecclesiam obsecrabunt honoris causa. Deum enim apud ipsam esse fatebuntur. אך nonnulli vertunt Tantum: quod etsi non repudio, imo fateor aptissimum esse ad exprimendam prophetae mentem, non tamen prorsus male conveniet affirmative accipere: Utique in te Deus est. Exponit autem quomodo exteri populi subiiciendi sint Iudaeis: quia agnoscent unicum esse Deum, quem Iudaei coluerunt. Si quis obiiciat, hoc nihil ad Iudaeos pertinere, qui nunc ab ecclesia alieni sunt: respondeo, ab iis nihilominus evangelium manasse, atque propagatum esse per universum orbem: atque ita Ierosolymam ut fontem, unde pura doctrina prodiit, agnoscimus. Soli certe Iudaei intellexerunt olim quis esset Deus, et qualiter rite colendus esset: caeteri fallacibus nugis dediti figmenta sua adorabant. Unde etiam Christus, quum Samaritanam alloqueretur, Nos, inquit, scimus quid adoramus. Merito ergo hic dicitur, Deus in te est: quoniam aliae nationes ignorabant Deum. Quia autem subest tacita antithesis, libenter exclusivam particulam admitto, ut testimonium sit poenitentiae gentium, dum uno Deo contentae idolis suis valedicent. Summa est, Qui antea superbiebant, atque elato animo ecclesiam contemnebant, sese ei esse submissuros, ubi innotuerit sanctuarium veri Dei: neque enim, ut dictum est, ecclesiam suam extollens Deus proprio imperio se abdicat. Atque hoc signum est verae conversionis, quod non colimus Deum quem finximus, sed qui in ecclesia agnoscitur. Notandum est etiam hoc ecclesiae encomion, Deus in te est. Nam Deus in medio eius, quia illic domicilium elegit: quemadmodum prius citavimus ex Psalmo 46. Si enim populus Dei sumus, atque salutari eius doctrinae subiiciamur, sequitur ipsum nobis affuturum: quia suos deserere non vult. Nam haec promissio perpetua est, nec ad tempus illud solummodo referri debet.

15. (*Vere tu Deus abscondens te.*) Nunc exclamat Isaias, longa patientia opus esse, ut promissis Dei fruamur: quia populus ad desperationem sollicitari poterat, quum impiis omnia fluerent ex voto: ipsis vero adversa omnia accideremt. Scio aliter a plerisque exponi. Hebraei enim vulgo huc trahunt, quod Dominus abscondet se gentibus: populo vero suo se patefaciet. Christiani vero interpretes alium sensum, sed longe petitum afferunt. Argutum quidem est quod aiunt, Christum absconditum esse Deum, quod eius divinitas lateat sub humilitate carnis: verum alienum est a prophetae sententia. Nam absconditum vocat Deum, quod se subducere et quodammodo occultare videatur, quum affligi suos, et variis aerumnis premi sinit. Quamobrem spe erigendi sunt animi nostri. Spes autem, ut ait Paulus (Rom. 8, 24), non est eorum quae videntur. Atque hoc sensu Deum absconditum vocat Isaias: quia non statim patent oculis nostris quae promisit. Ita a consideratione rerum praesentium abducere animos nostros voluit, et supra coelos erigere, si opem ipsius apprehendere et amplecti velimus. Opus igitur est patientia: ut quum differt promissa desideria ipsi nostra suspendamus. Dixerat nuper incredulos, quamvis tunc caeci et stupidi essent, sensuros Dei praesentiam: sed quia nondum manifestationis tempus aderat, non abs re interiicitur haec exclamatio, quod Deus antequam gloriam suam illustret, virtutem suam occultet ad probandam suorum fidem. Porro non de essentia Dei, sed de auxilio prophetam loqui ex epitheto, quod proxime additur, colligere promptum est, quum vocatur Deus servator. Explicat enim Deum in modo servandae ecclesiae sese abscondere: quia manum suam ad tempus perinde occultat, ac si eam deserere prorsus statutum esset. Salutem enim nostram velut in tenebris latere vult, ut si ea frui cupimus, sciamus egrediendum nobis e mundo esse: quia nec subito se nobis ingeret, neque oculis nostris patebit. Invicta ergo constantia a nobis exspectanda est. Nam et hoc modo fidem nostram exerceri ac probari a Deo utilissimum est, ut quum variis undiquaque aerumnis prememur, nihilominus in Deo atque eius promissis conquiescamus.

16 et 17. (*Pudore afficientur.*) Hic propheta Iudaeos comparat cum gentibus, ut gravi et difficili tentationi occurrat, qua poterant sollicitari, quum gentes prosperis rebus frui viderent. Suspicari enim in tanta perturbatione poterant, Deum gentibus propitium esse, aut abiecisse curam populi sui, aut caeco fortunae impetu omnia gubernari. Monet igitur propheta, tametsi ad tempus floreant gentes, atque in coelo esse videantur: tamen perire tandem ipsas, Israelem vero salvum esse oportebit. In summa, hortatur ne Dei potentiam ex praesenti rerum statu aestiment: ne in momentaneam felicitatem defixas habeant mentes: sed eas in aeternam salutem attollant, atque manu Dei percussi patienter ferant conditionem suam: nec impiorum felicitati invideant, quam infelix mutatio sequutura est: quemadmodum etiam Psal. 37 praeclare describitur. Atque haec sententia cum superiore coniuncta est.

Quisquis enim intelliget Deum, quum servator est, esse absconditum, non mirabitur impios prospero rerum statu frui, pios vero abiectos esse et miseros, variisque aerumnis exerceri. Sic Dominus probat fidem et patientiam nostram: nec quidquam interim nobis deperit de aeterna salute: tandem vero peribunt qui nunc videntur salvi centies ac beati. Quidquid nunc boni obtinent, in gravius ipsis exitium cedet: quia beneficiis Dei abutuntur, atque ut praedones in aliena invadunt: etiam si optimo iure sibi videantur omnia possidere. Proinde quoties oboritur animis haec cogitatio: Impiis bene est, ergo Deus ipsis favet, inania sunt promissa quibus nitimur: ad hanc prophetae sententiam, velut ad certissimam anchoram confugiamus, eaque muniamur, Dominus non frustrabitur nos exspectatione nostra: liberabimur tandem: tametsi nunc probris, iniuriis, ludibriis et saevitiae impiorum expositi simus.

18. (*Quia sic dicit Iehova.*) Hic versus ad superiorum confirmationem pertinet. Vult enim propheta Iudaeis omnino persuasum esse, ipsos tandem liberatum iri a Domino: tametsi misera servitute oppressi sint. Ideo nonnulli per *terram* hic Iudaeam intelligunt: sed puto argumentum esse a minore ad maius, ut prius versu duodecimo diximus: quod quum Dei providentia ad omnes in universum creaturas extendatur, multo magis ad eos pertineat quos adoptavit pro filiis: eos enim potissimum curae habet. Tale denique est argumentum prophetae: Quum Deus terram crearit ut in ea homines sedem et domicilium haberent, multo magis ut sit aliquis ecclesiae locus: maiori enim curae ecclesiam habet, quam reliqua omnia. Si igitur firmavit terram, si formam ei usumque certum tribuit ut ex frugibus quas produceret homines alerentur: haud dubie primum locum, et summum honoris gradum filiis attribuit. Hoc non semper oculis nostris patet: quamobrem spe erigendi et sustinendi sunt animi nostri, ut adversus omnes tentationes invicti stemus. Denique quamdiu stabit terra, tamdiu ecclesia Dei futura est: quamdiu sol et luna erunt, non deficiet. Postea utetur etiam maiore argumento: Si pactum quod Dominus cum Noe iniit de stato huius mundi ordine firmum est: multo magis quod de ecclesia iniit firmum esse debet. Mundus enim caducus et corruptibilis est: ecclesia vero, id est regnum Christi, aeterna futura est. Quae igitur ad ipsam spectant promissiones haud dubie firmiores et constantiores reliquis omnibus fore consentaneum est. Quia vero praecipuus terrae ornatus est habitari ab incolis, addit non ideo fuisse creatam ut sua inanitate deformis ac vasta esset. Si quis obiiciat contra, terram inanem et vacuam fuisse quum creata est, ubi eodem nomine utitur Moses quo hic propheta, תהו scilicet, quod informe et vacuum significat: solutio facilis est. Nec loquitur propheta de initio creationis, sed de consilio Dei quo terra in usum et habitationem hominum destinata est. Nihil igitur hic contrarium est iis quae a Mose dicuntur: quoniam Isaias finem et usum spectat. Quod vero sequitur, *ad inhabitandum*, haec quidem sententia extenditur ad omne genus humanum. Nam omnibus terra ad habitandum destinata est. Unde enim fit ut Dominus nos alat, omniaque necessaria suppeditet, impios etiam sustineat, nisi quod stare voluit decretum suum, quo terram hominibus inhabitandam dedit? Est enim alioqui stupendum quomodo tot scelera et flagitia sustineat, nec in universum deleat humanum genus: sed consilii sui rationem habet, non nostrae dignitatis. Hinc ergo stant regna et principatus: hinc ordines et politiae etiam inter barbaros et infideles conservantur. Quanquam enim propter hominum peccata in vastitatem terras quasdam saepe redigit Dominus, et quasi salsugine aspergit ut sterilescant, nec alere possint amplius suos incolas: hoc tamen semper temperamentum adhibet, ut habitetur terra: quia hoc eius decretum inviolabile est. Interea retinendum est quod iam dixi, fieri non posse, quamdiu habitabilis erit terra, quin suos cultores foveat Deus, a quibus invocetur. Caeterum hinc maximam consolationem pii omnes percipere debent: quod tametsi contemptibiles mundo, pauci atque exigui sint, et dum impii numero, potentia atque autoritate superant, ipsi tam abiecti sint ut infra mundi excrementa esse putentur, tamen Deo pretiosi sint: quoniam ipsos in numero filiorum habet, nec eos perire unquam patietur. Quod repetit se Deum esse, non tantum ad asserendam essentiam spectat, sed ut se discernat ab omnibus idolis, Iudaeosque in pura fide retineat. Nam et superstitiosi fatentur unum esse Deum: sed eum pro libidine sua fingunt. Agnoscendus ergo Deus qui se patefecit patribus, atque per Mosem loquutus est. Nec enim tantum hic agitur de aeterna essentia Dei, ut nonnulli putant, sed de officiis omnibus quae ad ipsum solum pertinent, ne ulla ex parte ad creaturas transferantur.

19. (*Non in abscondito.*) Nunc revocat populum ad doctrinam legis, quoniam Deus hominum sensu comprehendi non potest. Verum ut absconditus est intelligentiae carnis, ita abunde se in verbo patefacit, atque remedium praebet. Quod igitur nobis deerat, suppeditatur ex verbo, ne quid amplius desideremus. Hoc si deesset, nihil haberemus spei: ac penitus animo conciderenus. Testatur autem se non frustra nos invitare, etiamsi differat auxilium suum: certissimum enim esse quod promisit. Ut aperte docuit quo nobis confugiendum, in quo conquiescendum esset: ita re ipsa comprobaturum, non inanem fuisse eorum

spem qui in eius verbo acquieverunt. Hinc apparet quam impiae sint eorum voces qui nihil certi ex verbo colligi posse aiunt, atque nasum cereum esse fingunt, ut ab eius lectione alios absterreant. Sic enim blasphemant scelerati homines, quod errores suos sola verbi doctrina detegi ac convinci vident. Sed respondemus cum Davide (Psal. 119, 105): Lucerna pedibus nostris verbum tuum Domine, et lumen semitis nostris. Respondemus cum Isaia et reliquis prophetis, nihil obscurum, ambiguum aut fallax a Domino traditum esse. Respondemus etiam cum Petro, firmiorem esse propheticum sermonem: cui dum attenditis, inquit, ceu lucernae ardenti in loco caliginoso, recte facitis: donec dies illucescat, et lucifer exoriatur in cordibus vestris (2. Petr. 1, 19). Quod si haec de lege et prophetis dicta sunt, quid de evangelio dicemus, quo lux clarissima nobis patefacta est? Annon dicemus cum Paulo (2. Cor. 4, 3), si obscurum est evangelium, iis qui pereunt obscurum esse, quos princeps huius mundi Satan excaecavit? Se ipsos igitur accusent caeci et luscitiosi homines, quum hunc splendorem verbi nequeunt sustinere. Nos vero quantascunque tenebras offundere conentur, in hac coelesti luce stabiles et fixi simus. Porro videtur propheta alludere ad vaticinia quae ex antris et tripodibus idolorum dabantur. Nam incerta et fallacia erant: quum nihil tale in responsis Dei reperiatur. Palam enim loquitur, nec quidquam aut fallax aut flexiloquum tradit. Atqui experientia docet scripturam esse difficilem et subobscuram. Hoc quidem verum est, sed hebetudini sensus nostri et tarditati, non scripturae imputandum: nec enim accusandus est sol a caecis aut luscitiosis, quod eum intueri non possint. Interea fixum hoc manet, quicunque dociles et morigeros se praebent Deo, non frustra operam consumere: quia Deus fideliter optimi doctoris officio fungitur erga humiles et parvulos. Iam quamvis non omnes ad summum gradum perveniant, nunquam tamen profectu carebit eorum studium qui Deum ex animo quaerent. Atque hoc verbo praecipuum legis finem et usum notat Isaias, ut homines ad Deum invitet. Et certe haec solida eorum est felicitas, coniungi cum Deo: sacrum vero coniunctionis vinculum fides est ac sincera pietas. Porro hoc secundo membro non modo perspicue et sine ambagibus se loquutum fuisse affirmat, sed praedicat firmitatem et constantiam verbi sui, ac si diceret se non fallendi causa liberaliter promittere, nec verbis lactare famelicos, sed re ipsa praestare quidquid pollicitus est. Hinc convincitur eorum ingratitudo qui vocati non respondent: quando non aliud Deo consilium est, nisi ut nos bonorum omnium participes reddat, quorum alioqui inanes et vacui sumus. Quod mox sequitur, Deum loqui iustitiam, exegeticum est: quasi diceret nulla fraudis macula aspersum esse sermonem quo sibi conciliat electos suos, sed rectissimam puritatem continere. Eloquia Domini, ut inquit David (Psal. 12, 7), munda sunt, ut argentum excoctum catino terreo, septies purgatum. Lucidam ergo iustitiam habemus in verbo Dei, quae sublatis tenebris statim animis nostris illucescet.

20. (*Congregamini*). Provocat omnes superstitiosos iisque veluti diem dicit, ut aequo arbitrio sese submittant: sicuti antea aliis locis vidimus: ut ostendat nihil ab iis obtendi posse quod non facile evertatur. Nunc quidem sibi placent in superstitionibus suis: sed facile discutientur omnes eorum fumi, si veniant ad dicendam causam: nulloque negotio convincentur. Colligant igitur se turmatim omnes ac conspirent, fraudibus, minis ac terroribus omnia moliantur: veritas tandem superior evadet. Haec confirmatio valde necessaria fuit Iudaeis, quum ubique gentium et locorum grassari viderent impios errores quibus obruebatur veri Dei cultus. Ad hoc igitur praesidium hodie quoque confugiendum est, quum paucitatem nostram et tenuitatem cernimus. Turcae magnam orbis partem obtinent: papistae longe lateque erectis cristis triumphant: nos interim pauci ac tenues vix habemur numero hominum: sed veritas tandem praevalebit, omnemque celsitudinem prosternet qua nunc hominum oculi perstringuntur. פליטי, alii vertunt abiectos, alii profugos, vel, qui evaserunt: ac putant Iudaeos qui ab exsilio redierant compellari. Verum sensus ille nimis coactus est. Magis receptum est ut intelligat abiectos gentium, quia פלט significat abiicere. Non quod designet obscurum vulgus, vel hominum quisquilias: quin potius sermonem ad eos convertit qui dignitate, opibus, potentia, scientia inter gentes praecellebant. Eos enim *abiectos* vocat, quod in conspectu Dei nihili sint: tametsi ab hominibus magni aestimentur. Quod enim altum est coram hominibus, coram Deo abominabile est. Quanquam si quis malit accipere pro remotis, non admodum repugno. Ac si diceret: Conveniant ab extremis terrae.

(*Qui efferunt.*) Ostendit quanta dementia occupet idololatras, qui simulacra adorant, quae ipsis humeris gestant, et thensis circumferunt. Vel efferre hic accipiemus pro collocare in edito et eminenti loco. Quemadmodum haec Satanae astutia fuit, erigere statuas in columnis et altioribus locis, ut homines raperet in admirationem, et solo earum respectu ad cultum et venerationem adduceret. Verum simpliciter interpretari possumus de omni cultu qui statuis exhibetur: ut eum vanitatis et insaniae convincat. Sciunt enim superstitiosi, idola hominum ope et auxilio potius indigere, quam homines idolis: quae sine hominum opera consistere non possunt. Atque huc tendit quod proxime se-

quitur, Orare Deum qui non servat. Quid enim insulsius quam vota et preces dirigere ad lignum vel lapidem? et tamen salutis petendae causa ad mortuas statuas cursitant increduli.

21. (*Annuntiate.*) Provocat hic iterum eos omnes qui poterant Iudaeis molesti esse, ac eorum fidem concutere suis ludibriis. Semper enim hoc habet propositum, ut fidem populi adversus omnes gentium insultus muniat. Nam in multis tentationibus, iisque gravissimis, periculum erat ne labascerent Iudaei misere afflicti, nisi validae rationes contra fuissent oppositae, quae eos in cultu ac fiducia veri Dei retinerent. Permittit ergo ut proferant atque adducant homines profani quaecunque habebunt causae suae adiumenta. Quod sequitur, *ineant consilium,* maioris fiduciae causa additum est. Significat enim propheta, quantumvis inter se consultent ac conspirent, nihil profecturos, ut iam dictum est. Quanquam simul forte notare voluit evanidam esse speciem et fucum, quidquid excogitant increduli ad excusandos suos errores. Ergo utcunque splendida ostentatione venditent sua figmenta, docet propheta in verbo Dei satis fulturae esse, ne labascat piorum fides. Provocat autem eos ad serium examen, ut cum lege et vaticiniis conferatur quidquid increduli a suis idolis praedictum fuisse iactant. Libenter amplector quod communiter receptum est, prophetam loqui de populi redemptione: sed quia simul coniuncta erat eversio monarchiae babylonicae, eam simul comprehendi sentio. Quoniam autem repetitio est eiusdem sententiae, מקדם et מאז idem valent: ac si diceret, ab initio et iam olim. Hoc enim vaticinium multo antequam res accideret editum fuit. Unde certo colligere poterant fideles, Deum loquutum esse: Praescientiae adiungit potentiam, ut prius: quanquam simul exprimit quorsum sit potens: nempe ad servandum populum suum.

22. (*Respicite ad me.*) Hactenus solos Iudaeos alloquutus erat, ac si salus ad eos solos pertineret: nunc latius sermonem suum extendit. Universum enim orbem invitat ad spem salutis. Et simul ingratitudinis damnat cunctos populos, qui suis erroribus dediti quasi data opera vitae lucem fugiebant. Quid enim magis indignum quam salutem suam ultro respuere? Iubet igitur omnes in se respicere: atque praecepto promissionem addit, quae plus momenti habet: atque magis confirmat, quam si mandato simplici usus esset. Itaque hic habemus insigne testimonium vocationis gentium: quod diruta maceria, qua Iudaei a gentibus disiuncti erant, omnes promiscue Dominus ad se invitet. Caeterum hic etiam monemur quae sit vera ratio consequendae salutis: nempe quum respicimus in Deum, totoque animo ad ipsum conversi sumus. Respiciendus est autem oculo fidei, ut salutem omnibus propositam in Christo amplectamur. Sic enim Deus mundum dilexit ut filium suum unigenitum daret: ut omnis qui in eum credit non pereat. Quum autem hortatur omnes fines terrae, simul ostendit mortales omnes hactenus esse vagatos, neque respectum veri Dei habuisse. Nam ubi est infidelitas, ibi certus Dei aspectus esse non potest, qui eum distinguat ab inanibus larvis. Denique hanc omnibus exitii causam esse docet, quod circumagantur pravis suis commentis, atque ita a vero Deo deficiant, ex cuius notitia certa et aeterna salus manat. Porrigit ergo manum Dominus, ut omnes eripiat atque rationem ostendat obtinendae salutis. Unde apparet evangelii doctrinam non temere nationibus omnibus praedicatam esse, sed decreto Dei, a quo iam olim id statutum erat. Quanquam, ut paulo ante attigi, socordiam gentium accusat, quod sensus suos huc illuc, quocunque tulit libido, flectant ac versent. Etsi enim naturaliter ad Deum accedere non poterant, imo una cum lacte imbiberant superstitiones quibus erant excaecati, iure tamen illis impium gratiae suae contemptum obiicere Deus potuit: quia semper ignorantiae implicita est hypocrisis, dum homines vanis blanditiis decipi malunt, quam recta ad Deum tendere.

23. (*Per me iuravi.*) Subiicit apertiorem confirmationem proximae sententiae. Quod enim insolita esset et portento similis haec vocatio, iusiurandum adhibet: sicuti rebus novis et difficilibus creditu fieri solet. Poterant enim repugnare Iudaei, quod soli nomine electi populi censerentur. Sed quum iureiurando id confirmat, tollitur omnis controversia. Collimat quidem adhuc propheta in eundem scopum, nempe in ecclesiae instauratione sic conspicuam fore Dei gloriam ut totum orbem ab ortu solis usque ad occasum in sui admirationem expergefaciat: vel, ut brevius dicam, insigne ac magnificum fore hoc specimen virtutis Dei, quod populos omnes metu percellat. Interim recte ex his verbis colligitur quod dixi, gentes videlicet exaequandas esse Iudaeis, ut Deus sit communis omnium pater, et ubique regionum colatur. Deus vero per se ipsum iurat: quia non potest alium habere satis idoneum testem veritatis. Ipse enim solus veritas est. Homines, ut inquit apostolus (Hebr. 6, 16), per maiorem se iurant: Deus vero, quum maiorem non haberet, per se ipsum iuravit. Causa iurandi notanda est, quia infirmitati suorum succurrere voluit, ne dubii fluctuarentur. Mira certe indulgentia, quod ut medeatur diffidentiae nostrae vitio non gravatur nomen suum quasi pignoris loco in medium proferre: quo turpior magisque scelesta est nostra incredulitas, si ne iusiurandum quidem nobis sufficit. Porro quum Deus omnem veritatis confirmationem ad se revocet, diligenter cavendum

est, ne in iureiurando, quum ad ipsum adigimur, alia nomina aut divorum aut ullius creaturae admisceamus: sed qua decet reverentia nomen ipsius usurpantes integrum ei et illibatum honorem suum servemus.

(*Egressum est verbum.*) Significat firmum et stabile esse quod promulgari iussit a propheta suo, ac si diceret non temere vel inconsiderate ex ore suo fluxisse hoc edictum. Atque hoc sensu iustitia saepius accipitur in scripturis: nempe pro verbo non fallaci, cuius certissima constabit fides: itaque irrevocabile decretum esse ait. Quo etiam pertinet altera loquutio, Non revertetur. Nempe quia suos habebit progressus donec effectu ipso pateat, a iusto, verace et omnipotente Deo progressum esse. Revertitur enim aliquis quum longius progredi aliqua difficultate prohibetur: at quia nihil obstare Deo potest quominus exsequatur quod decrevit, merito colligit propheta nihil esse quod cursum huius verbi impediat, aut retardet. כִּי hoc loco pro expositiva particula accipi debet: nempe, hoc verbum est, *mihi flectetur omne genu.* Hac loquutione significat gentes omnes fore Deo supplices, quia mirifica ecclesiae liberatio cunctis incutiet terrorem. Inde tamen etiam sequitur cultum eius ad omnes gentes propagandum esse. Nec enim vere possumus coram Deo curvare genu, nisi prius nobis innotuerit. Deo quidem ignoto homines cultum aliquem exhibere possunt: sed fallax est atque inanis. Hic autem loquitur de vera professione, quae ex notitia Dei penitus animis insita nascitur. Nam ubi nulla est fides, nullus Dei cultus esse potest. Fides autem non est rei ignotae aut incertae. Proinde rem a signo notavit, ut saepius fieri solet. Unde observandum est, externum etiam cultum requiri a Deo. Nec enim propheta externam professionem religionis ab interiore animi affectu disiungit. Frustra igitur fanatici quidam se Deum colere et venerari iactant, dum coram idolis sese prosternunt. Frustra, inquam, obtendunt mentem suam in Deum erectam esse: quoniam animi cultus ab externa professione dividi non potest: sicuti anima dicari Deo et addici nequit, ut interim corpus diabolo addicatur. Utrumque enim Deo consecrari debet, atque ita cum animi cultu externa quoque professio coniungi. Corde enim creditur ad iustitiam: ore autem confessio fit ad salutem. Unde etiam Dominus pietatem suorum atque integritatem probans ait, eos non flexisse genu ante Baal. Paulus (Rom. 14, 11) hunc Isaiae locum extremo iudicio accommodat, dum ad tribunal Christi omnibus standum esse dicit: quum tamen hic de populi redemptione et publicatione evangelii et stabiliendo Christi regno agatur. Verum id pro confesso sumit quod omnibus notum esse debet, quae ad regnum Christi pertinent ad aliquam eius partem restringenda non esse: sed ad totum eius cursum patere, donec ad cumulum et perfectionem ventum erit. Flectitur genu Christo dum paretur eius doctrinae, atque evangelii praedicatio admittitur. Sed multi adhuc repugnant, et secure ipsum contemnunt: plurima molitur Satan, et assidue bellum cum ipso gerit. Longe ergo absumus ab huius prophetiae complemento. Tunc ergo vere flectetur Christo omne genu, quum victis et funditus deletis hostibus triumphabit, maiestatemque suam omnibus conspicuam reddet, quae nunc a Satana et impiis oppugnatur. Itaque docet Paulus, dum Christus tribunal ad iudicandum orbem conscendet, completum iri quod fieri coepit ab evangelii exordio, et quotidie adhuc fieri cernimus. Verbum iurandi synecdochice pro cultu, reverentia, vel subiectione positum est. Iusiurandum species est honoris qui debetur Deo. Eo enim fatemur et agnoscimus ipsum autorem esse et patrem veritatis, et legitimum eius vindicem, omniaque nuda ipsi et aperta esse. Quum igitur hic honos transfertur ad idola, exsecrando sacrilegio violatur maiestas Dei. Ergo per ipsius solummodo nomen ii iurant, qui pure ipsum colunt. Sed de hac re alibi dictum est.

24. (*Utique in Domino.*) Ostendit qualis sit vera fides, verusque Dei cultus: nempe quum non tantum agnoscimus, aut mente comprehendimus aliquem esse Deum, sed etiam sentimus qualis erga nos esse velit. Quisquis enim contentus erit nuda notitia, plurimum aberrat a fide, quae nos Deo ita coniungere debet ut ipsum sentiamus in nobis: sicuti Paulus Christum vult habitare in cordibus piorum per fidem (Ephes. 3, 17). Nec enim qui Deum imaginatur otiosum in coelo sedere, vel coram ipso sincere humiliabitur, vel in seriam professionem erumpet.

(*Iustitiae et robur.*) Quia haec duo praecipua sunt salutis nostrae capita, dum utrumque a Deo se habere fideles profitentur, solidam beatae vitae laudem in eum transscribunt. Quod autem eius gratiae ferunt acceptum, sibi deesse testantur. Itaque agnoscunt sibi nihil aut iustitiae aut virium ex se ipsis esse: sed in solo Deo quaerunt, ut iure suo non fraudetur.

(*Ad eum usque veniet.*) Hic variant interpretes. Ego tamen simpliciter intelligo hunc locum de fidelibus qui se Deo subiiciunt, ut constet ratio antitheseos inter ipsos et rebelles, qui contumaciter Deo obsistere non desinunt. Sic igitur expono: Qui iustitiam suam in Deo locatam esse fatebuntur, ad eum accedent. Significat enim accessum patere ad Deum per fidem: ut praesentem eum sentiant quicunque iustitiam suam in ipso sitam esse agnoscunt. Et certe nemo nisi Deo reconciliatus libenter unquam ad eum accedet: quin potius

longissime refugient omnes quibus formidabilis erit eius maiestas. Hic ergo iucundissimum gratiae fructum commendat propheta: quia Deo coniunget homines quos ante abigebat sua impietas. Cui respondet quod legitur Psalmo 65 (v. 3), Tu Deus exaudiens precationem, ad te omnis caro veniet. Postquam autem testatus est Deum alienos ex dissipatione velle colligere, ut eos familiariter sibi conciliet, vindictam denuntiat contemptoribus, qui sine Deo lasciviunt, eoque spreto ingurgitant se mundi delitiis. Nam quemadmodum sola fide obedimus Deo, ita sola incredulitate ipsius iram provocari docet Isaias: dum hac nota insignit omnes incredulos, quod Deo sint immorigeri, imo eum ad certamen lacessant: quamvis ergo triumphos suos nunc agant, ignominia pudefactum iri pronuntiat.

25. (*In Domino iustificabuntur.*) Nunc breviter occurrit obiectioni quae afferri poterat, quod absurdum videretur gentes a Domino vocari, quae semper alienae fuissent: An frustra Dominus elegit semen Abrahae? an irrita est promissio toties ab ipso repetita? Ut dubitationem hanc tollat, significat Dominum nihilominus promissis suis staturum esse: quamvis gentes eligat, foedus tamen quod cum patribus inierat, non fore irritum, quia gradum suae praerogativae tenebit electus populus. Neque enim hic, ut saepius alibi, de reiectione illius gentis agitur: sed propheta simpliciter docet gratiam Dei, quae se diffundet per totum orbem, orituram ab illo fonte. Quod maiorem numerum Deus abdicavit, non redegit tamen in nihilum foedus Dei: quia reliquiae adoptionis semper fuerunt verus et legitimus Israel: et quamvis pauci essent numero, fuerunt tamen primogeniti in ecclesia. Deinde quicunque ex gentibus insiti fuerunt in corpus illud, censeri etiam coeperunt filii Abrahae, sicuti ante vidimus: Hic dicet, Pertineo ad Iacob: ille scribet manu sua, Ego sum progenitus ab Israele: atque hoc iure nunc reputamur genuinus Israel Dei, quamvis ab Israele progeniti non simus. Hoc igitur addidit propheta, tum ne Iudaei foedus Domini irritum esse existimarent, tum ne in genere suo gloriarentur ac gentes despicerent.

(*Totum semen Israel.*) Latius extendit hoc semen, ne ad genus Abrahae restringendum esse putent. Colligit enim Dominus populum suum promiscue ex Iudaeis et gentibus: atque hic in universum de toto genere humano loquitur. Observandum etiam quod propheta dicit nos iustificari et gloriari in Domino. Nec enim alibi iustitia aut gloria quaerenda est. Gloriam coniunxit, quia dependet a iustitia, eique annexa est. Unde etiam Paulus (Rom. 3, 27), Ubi est gloriatio tua? Exclusa est. Per quam legem? Operum? Non: sed per legem fidei. Item (Rom. 4, 2), Si operibus iustificatus est Abraham, gloriam habet, sed non apud Deum. Sequitur ergo eos solos merito gloriari qui in Deo iustitiam suam quaerunt, neque in se ipsis ullam gloriae materiam esse agnoscunt.

CAPUT XLVI.

1. *Incurvatus est*[1]) *Bel: depressus est Nebo. Simulacra eorum bestiae et iumento erunt, gestantia vos a vobis onerata*[2]), *pondus ad lassitudinem.* 2. *Incurvata sunt, depressa sunt pariter*[3]), (*et*) *non potuerunt se subtrahere oneri: et anima eorum in captivitatem abiit.* 3. *Audite me domus Iacob, omnes reliquiae domus Israel, qui gestamini ab*[4]) *utero, qui portamini a vulva.* 4. *Et usque ad senium ego idem, et usque ad canitiem ego portabo. Ego feci, et ego feram, ego portabo et servabo.* 5. *Cui similem me facitis et aequatis, et comparatis me ut similis sim?* 6. *Promentes aurum ex sacculis, argentum in statera ponderantes, conducent aurifabrum, ut ex eo faciant deum, cui se incurvent, et quem adorent.* 7. *Portabunt super humerum, deferent, ponent in loco suo, illic stabit, loco suo non movebitur. Ad haec, si quis clamet ad eum, non respondebit, neque ex tribulatione eius liberabit eum.* 8. *Recordamini hoc, et erubescite*[5]): *redite praevaricatores ad cor.* 9. *Recordamini priora a saeculo: quia ego Deus, et nullus praeterea deus, et nihil mihi simile.* 10. *Nuntians ab initio novissimum, et a vetustate quae nondum facta erant: dicens, Consilium meum stabit, et quidquid voluero, faciam.* 11. *Vocans ab oriente avem*[6]), *e terra longinqua virum consilii mei. Loquutus sum, ideo adducam hoc: cogitavi, idem faciam,* 12. *Audite me praefracti corde, qui procul estis a iustitia.* 13. *Appropinquare faciam iustitiam meam, nec elongabitur, et salus mea non morabitur. Et ponam in Sion salutem, et in Ierusalem gloriam meam.*

IN CAPUT XLVI.

1. (*Incurvatus est Bel.*) Idem argumentum prosequitur Isaias. Nec enim sectionem capitum morari debemus, quae non semper apte divisa fuerunt: sed ipsas sententias expendere, quae inter se quo dixi modo optime cohaerent. Quanquam si quis exordium esse malit novae concionis, quia de ruina Babylonis mox vaticinium subiiciet, non ad-

---

[1]) *In margine:* Vel, prostratus est. 1551: Iacuit ...... concidit. [2]) 1551: oneribus vestris gravata. [3]) *Ibid.* corruerunt, prostrata sunt. [4]) *Ibid.* a me in. [5]) Vel, roboramini. [6]) Vel, cogitationem. 1551: *in margine:* consilium.

modum pugnabo. Bel et Nebo idola erant quae a Chaldaeis colebantur: ac veluti patronos eorum summos fuisse verisimile est: ut semper idololatrae praecipuos quosdam divos habere solent, sub quorum tutela se esse arbitrantur. Nebonem quidem istum quasi secundarium deum fuisse consentaneum est, qui Belo summo deo adiungebatur, ut Mercurius Iovi. Sub horum nomine caetera etiam idola comprehendit: atque significat omnes gentium superstitiones et cultus impios subversum iri, ubi Deus prostratis eorum cultoribus triumphum aget: quia tunc patebit eum esse iustum ecclesiae suae vindicem. Nam quum falsorum deorum praesidio superbe gloriarentur Chaldaei, fallacem illam confidentiam retundit propheta: quia Deus Israelis non modo impiam illam gentem profligabit, sed eius quoque deos ignominiose deiiciet. Propterea iumentorum onera fore dicit: quoniam plaustris imposita alio transferentur, et quidem sine honore proiecta, prout aurigis placuerit. Hoc enim valet Deprimi, quia deos illos quibus sublimis prius erat statura, raptores in densum acervum compingent. Hoc quidem impletum esse dubium non est, quum Babylonem Persae et Medi expugnarunt. Translata enim monarchia, haec idola, ut pars praedae, ablata sunt. Sed quamvis hoc praediceret, longius tamen spectavit Isaias: nempe ad Christi adventum, quo impii cultus submovendi ac delendi erant. Nam stabilito eius regno, idola omnia statim concidunt: nec fieri potest ut cum eius notione, falsa religio et impii cultus retineantur. Omnes tenebras suo fulgore discutit, ut nullum falsis diis aut superstitionibus locum relinquat. Quid enim Christo cum Belial? ut inquit Paulus (2. Cor. 6, 15): Quid luci cum tenebris? Simul notandum est prophetam habuisse rationem temporis, quo Iudaei captivi tenebantur. Videbant enim Chaldaeos idolis suffitum facientes, summamque tribuentes potentiam, quasi summa rerum ab iis penderet. Deus autem Iudaeorum ludibrio habebatur, quasi populum suum tueri non posset, aut contemneret. Propterea tantam rerum conversionem fore ostendit, ut dii Chaldaeorum concidant, qui tantopere evehebantur: Deus autem, qui videbatur iacere, exsurgat et suos vindicet.

2. (*Non potuerunt se subtrahere.*) Vanitatem talium deorum ridet, qui nullum aut vigorem aut motum habent, nec se tueri aut sustinere possunt: qui denique iumentorum viribus egent, a quibus deferantur. Subest igitur tacita antithesis inter idola et verum Deum, qui nullius omnino rei eget. De iumentis quidem interpretor: sed ignominiam amplificat propheta, iumentis quoque ipsis molestum fuisse onus, et quod libenter excussissent: itaque falsos deos, ubi inutiles fuerunt suis cultoribus, iumenta quoque fatigasse.

(*Anima eorum.*) Loquutio est hebraica. Perstringit autem illos deos quibus neque anima neque sensus inest. Haec igitur ironice in vana et muta idola dicit: nempe futurum ut cum sua anima in captivitatem abducantur. Sed videndum est, annon haec in verum Deum retorqueri possint: cuius arca a Philistaeis capta est, in qua praesentiae suae testimonium dabat. Sic enim Dominus quodammodo captivus esse videbatur. Huic obiectioni facilis responsio est: quia etsi Dominus volebat arcam praesentiae suae testimonium esse, tamen Iudaeos in eam defixos esse atque haerere vetabat: sed iubebat in coelum evectos esse, ut illic Deum quaererent, atque venerarentur. Semper enim spiritualiter coli voluit, neque adorabatur arca pro Deo: sed symbolum erat, quo populus ad Deum veluti manu sursum ducebatur. Gentes vero in idolis haerebant, iisque affigebant potestatem numinis. Posset etiam dici Philistaeos tandem poenas dedisse sui sceleris, atque agnovisse sibi cum vero Deo esse negotium: sed ea responsio non sufficeret, quoniam aliquamdiu passus est Dominus arcam suam ludibrio haberi: ut satis ex historiae contextu patet. Vera igitur solutio est: tametsi Dominus se nobis per symbola et sacramenta communicet, tamen in coelo quaeri velle. Huc accedit, quod memorandis vaticiniis palam fecerat, se non trahi captivum a victoribus, sed hostium libidini sponte exponere sua sacra, ut populi scelera ulcisceretur. Neque poterant Iudaei, quum templo direpto et incenso vasa Babylonem translata sunt, ambigere, eundem illum Deum quem coluerant, esse huius poenae autorem, quando toties per suos prophetas minatus fuerat quod tunc accidit.

3. (*Audite me.*) Hic eleganter ostendit propheta quantum verus Deus differat ab idolis. Prius enim dixit plaustris et vehiculis trahendos esse deos babylonicos, quia constent ex mortua materia: nunc longe alias partes attribuit Deo Israelis, nempe quod populum suum vehat: imo instar matris in utero gestaverit, et inde egressum perpetuo gestet in sinu suo. Compellat autem Iudaeos ut respondeant sua experientia. Hoc enim vehementius eos afficere debuit, quum re ipsa sentirent se et sua onera eum sustinere. Aptissima ergo antithesi utitur, atque ex superioribus concludit: Agnoscite me verum esse Deum, et valde dissimilem idolis, quae inania sunt et mortua pondera: quandoquidem vobis nota est ac comperta mea virtus ex assiduis beneficiis quibus non destiti vos ab utero prosequi. Nec enim sibi tantum potens est Dominus: sed potestatem suam diffundit per omnes creaturas, ut vim et efficaciam ipsius sentiamus.

(*Gestamini ab utero*). Expressior est similitudo, qua Deus matri foetum in utero gestanti sese comparat. Loquitur autem de praeterito tempore,

quo gratiae suae testimonia ipsis dare coepit. Quanquam simplicius possent accipi verba, quod Deus populum illum tanquam infantem a matris utero exceptum suaviter aluerit, ac portaverit in suo gremio, sicut dicitur Psalmo 22 (v. 11). Sed quia non solum ex quo natus est populus ille patrem et nutritium Deus se praestare coepit, sed etiam spiritualiter genuit: non displicet eousque verba extendi quod velut ex Dei visceribus in novam vitam et spem aeternae haereditatis editi fuerint. Si quis obiiciat, Deum ubique vocari patrem, atque aptiorem hunc ei titulum esse: respondeo, nullis figuris singularem Dei erga nos affectum exprimi posse. Immensus enim est atque multiplex: adeo ut si in unum congerantur omnia quae de amore dici aut cogitari possunt, ea tamen sua magnitudine superet. Nulla igitur similitudine incomparabilis eius bonitas exprimi potest. Si simpliciter intelligas, ex quo genuit eos Deus in sinu suo molliter portasse et fovisse, optime conveniet quod legitur in cantico Mosis (Deute. 32, 11): Sustulit eos, et portavit tanquam aquila pullos in alis suis. Denique huc tendit consilium prophetae, nisi suae originis oblivisci velint Iudaei, aliter statuere non posse, quam se non frustra genitos: ac Deum, qui se illis et patrem et matrem praebuit, semper affuturum. Deinde ita expertos esse continuo successu eius virtutem ut minime debeant idolis se addicere. Reliquias vocando significat, ut supra, magnam partem sua defectione alienatam fuisse ab ecclesia, ut spes liberationis non nisi ad paucos pertineret. Ideo audientiam ab illis exigit: quia increduli non minus quam profanae gentes prorsus ad eius vocem obsurduerant. Quamvis autem tunc non esset integer status, sed ex populi dissipatione exiguus numerus restaret, Deus tamen iubet eos reputare quam mirabiliter huc usque servati fuerint, ne dubitent, ut iam olim, patris et matris officio erga ipsos functurum. Quum vero audientiam sibi fieri postulat, ostendit verum, imo unicum esse remedium aerumnis et calamitatibus nostris, si ab eius ore pendemus, et sumus attenti ad promissiones gratiae: tunc enim nobis satis fore animi ad omnia toleranda: sin minus, desperationi viam parari: nec quidquam aliud quam exitium exspectandum esse.

4. (*Et usque ad senium.*) ו hic pro illativa particula accipio, Itaque. Et diligenter illatio ista notanda est. Sic enim concludit: Genui vos ac peperi: deinde, infantes adhuc teneros gestavi brachiis, itaque custos vitae vestrae in finem usque sum futurus. Sic etiam ratiocinatur David: Tu is es qui me ex utero extraxisti: in te confisus sum pendens ab uberibus matris meae: in te coniectus sum a partu: ab utero matris meae Deus meus es tu (Psalm. 22, 10). Promittit ergo Iudaeis se patrem perpetuo fore: unde videmus certo colligendam esse fiduciam salutis, ex quo eam semel in nobis Dominus inchoavit. Vult enim opus suum persequi usque in finem. Dominus, inquit David, perficiet quod inchoavit in me. Item, Domine tua benignitas sempiterna est, nec deseres opera manuum tuarum (Psalm. 138, 8). Particula הוא multum hic habet ponderis, meo iudicio, quamvis alii interpretes simpliciter vertant per demonstrativum pronomen: sed eundem, ac sui similem perpetuo Deum esse significat, non tantum in essentia sua, sed respectu nostri, ut eundem ipsi sentiamus. Quod dicit, *usque ad senium*, posset absurdum videri: quia ubi nos ab infantia extulit Deus adolescere convenit. Verum si quisque se probe excutiat, reperiemus nullos unquam esse tantos profectus quin Dei virtute sustentari opus sit: quia alioqui vel perfectissimus quisque singulis prope momentis deficeret: sicuti alibi etiam David testatur: Ne deseras me tempore senectutis, ubi declinat virtus mea ne te subducas. *Ego feci et gestabo.* Eodem modo iterum ratiocinatur. Deus non respicit quid mereamur, sed gratiam suam prosequitur in nobis. Itaque hinc fiducia colligenda est, Tu nos creasti, non ut homines tantum, sed ut filii tui essemus. Ergo in cursu paternae et maternae sollicitudinis tibi usque ad finem constabis.

5. (*Cui similem me facitis, et aequatis.*) Hic propheta introducit Dominum expostulantem cum Iudaeis, quod ipsi diffiderent, atque dubitarent de eius potentia: quod denique ipsum parem facerent idolis, atque etiam idola ipsi anteferrent. Nam quum viderent Chaldaeos prospero rerum statu frui, inanem fuisse spem suam, exstinctamque memoriam foederis, ac vix Deum in coelo esse, et curam sui agere arbitrabantur. Propterea conqueritur Dominus, quod idolis tribuant aliquid potentiae, atque ita potentiam suam obscurent. Idem argumentum prius tractatum est capite quadragesimo secundo, quadragesimo tertio, et sequentibus, quamobrem singula repetere minime necesse est. Ne ergo ex praesenti rerum statu potentiam Dei metirentur, animos altius tolli iubet. Ut si hodie, dum videmus papistas feliciter agere, dubitaremus an veram religionem haberent, eadem monitione revocandi essemus. Hoc enim esset Deum conferre cum idolis. Atque diligenter notanda haec circumstantia est, qua praeterita et neglecta multi frigidi interpretes extenuant hanc sententiam, dum existimant prophetam simpliciter invehi in superstitiosos, qui ligno aut lapidi numen aliquod tribuunt: quia ita deformetur gloria Dei, dum rebus mortuis comparatur. Sed non dubito quin perversum illud et malignum iudicium coarguat, quod scilicet populus, quum rebus adversis premeretur, Deum Babyloniis propitium esse fingeret. Nam si propitius ipsis esset, sequeretur idolorum cultum ab ipso probari,

atque sic ad mutas creaturas ipsius honor transferretur. Caeterum hinc etiam generalis doctrina colligi potest, Deum spoliari sua gloria, quum mutis rebus et vanis comparatur: quemadmodum et Paulus eam apte accommodat (Act. 17, 25).

6 et 7. (*Promentes aurum ex sacculis, argentum in statera.*) Haec prius dicta fuerant a propheta, nunc ea repetit, ut magis ac magis hanc doctrinam animis hominum infigat: quoniam superstitio in eorum animis tam alte radices egit, ut revelli nullo modo queat, nisi Dominus naturam nostram penitus immutet. Excidunt statim ea quae de hac insania audierimus: quia semper gerimus aliquod semen superstitionis, nec quidquam proclivius quam ut in eam relabamur. Dicit igitur ad cudenda idola ab uno materiam, ab alio formam afferri: atque ita duos quodammodo esse talium deorum genitores: divitem scilicet a quo promitur aurum aut argentum: deinde fabrum, a quo additur forma, atque idolum effingitur. Quo palam convincitur eorum vecordia qui deitatem in suis loculis et manu artificum quaerunt. Quid enim sibi vult tam subita mutatio, quod sese prosternunt coram metallo simul ac aliam formam induit, et quidem ipsorum arbitrio vel libidine? quia non alius est Deus, nisi quem suis impensis fabricare placuit. Et particula אַף in secundo verbo auget hanc dementiam. Esset enim aliquis forsan veniae locus, si quis praeoccupatus subito errore, falsum aliquem deum adoraret: sed hi obstinate persequuntur errorem suum. Amplificat ergo istam pervicaciam, ac penitus excaecatos esse ostendit. Nimis autem crassus est, ut dixi, hic stupor, quum homines Deum adorant quem ipsi manibus suis fabricarunt. Ad hanc quoque amplificationem pertinet id quod sequitur proximo versu, *portabunt super humerum*, etc. Nam quum sensu omni careant, stupidissimos, imo pervicacissimos esse oportet qui ad eos opis petendae gratia confugiunt.

8. (*Recordamini hoc.*) Potest bifariam accipi hic versus, vel ut Iudaeos, vel ut gentes Dominus alloquatur. Homines enim, qui non sunt alioqui edocti in lege, ideo falluntur, quod notionem, quam Deus animis eorum accendit, exstinguant: quia nemo est qui non habeat insitum natura aliquod semen religionis: sed ipsum suffocant homines sua infidelitate, vel corrumpunt et adulterant suis figmentis. Hac ergo ratione possemus haec ad universum genus humanum extendere. Sed alterum sensum amplecti malo, sicuti eum flagitat contextus: quia subiiciet paulo post quae non nisi in Iudaeos competunt, quos ideo praevaricatores vocat, quia brevi tentatione victi a vero Deo defecerant, ac si captivitas obliterare ex eorum animis deberet quaecunque in eos contulerat beneficia. Ergo quum illis excussa esset vera religio, ingratitudinem eorum asperius obiurgat, quod tam facile ad impia commenta abrepti fuerint. Dum iubet *redire ad cor*, significat eos non esse sanae mentis. Alii vertunt, Reducite, quod magis dilutum est, et iam paulo ante iussit reminisci, et idem statim repetet. Nunc ergo potius eos ad cor revocat, quia oblivio beneficiorum Dei species erat dementiae.

(*Erubescite.*) Alii vertunt, Viriliter agite, ac deducunt ab אִישׁ: alii ab אשׁישׁ quod fundamentum significat, ac si diceret: Colligite animos: nolite de auxilio meo desperare. Sed magis assentior Hieronymo, qui deducit ab אשׁ: quia melius convenit, ubi retectum est illis suum dedecus, pudefieri, quam viriles animos induere: tametsi liberum cuique iudicium relinquam. Vult ergo ipsos suae vecordiae, ingratitudinis atque impietatis pudere, ut ad Deum revertantur.

9. (*Recordamini priora.*) Expositio est superioris sententiae. Plenius enim declarat quid prius voluerit: nempe Deum sat multis documentis de se testatum esse, atque ostendisse qualis et quantus esset. Idque non triduo duntaxat, aut annis aliquot, sed a saeculo. Continuaverat enim beneficia sua, eosque assidue gratia sua prosequutus erat. Inde colligit luculenta exstare signa suae deitatis, ne alio animos suos transferant. Particula enim כִּי hoc loco non tam causalis, quam expositiva est. Adde quod non tantum agnosci Deus, sed solus agnosci vult quemadmodum prius dictum est. Ideoque vult ab omnibus diis, quos sibi homines finxerunt, separari, ut in eum penitus defixi simus: quia si quem admitteret socium, concideret vel labasceret solium eius. Vel enim unus est Deus, vel nullus.

10. *Nuntians ab initio novissimum, etc.*) Fusius iam disserit quomodo recordari velit Iudaeos praeteriti temporis, nempe quia continuis vaticiniis edocti fuerint, quatenus ferebat eorum utilitas. Sed ab hac praefatione mox transitum sibi facit ad spem liberationis. Nec vero miremur haec saepius repeti, quia res persuasu difficilis erat: populus ipse non modo tardus ad credendum, sed etiam refractarius. Admonet igitur eos pridem neque semel didicisse quam tutum sit fidem habere Deo. Neque solam eius praescientiam hic commendat, sed quae decreverat testatum fuisse per prophetas suos dicit. Nec vero ulla vaticiniis esset certitudo, vel firmitas, nisi idem Deus, qui pronuntiat hoc vel illud futurum, rerum eventus haberet in manu. Interea admonet veraciter se loqui et proferre sua decreta in omnibus oraculis, ne dubitent certo acquiescere Iudaei simul ac loquuti fuerint prophetae. Caeterum quia haec copiosius iam exposui, nunc tantum parce attingo.

11. (*Vocans ab oriente avem, e terra etc.*) Postquam propheta de praescientia et virtute Dei loquutus est, accommodat generalem sententiam qua usus est ad institutum suum. Iudaeos enim consolari volebat, atque ostendere non ita esse in exsilium abductos, quin spes maneret aliqua liberationis. Speciem ergo subiungit, atque Cyrum venturum promittit, tametsi id incredibile videretur. Ubi ego cogitationem reddidi, interpretes fere vertunt avem: et certe haec genuina est vocis significatio. Sed quum ex Danielis secundo (v. 14) colligere liceat pro consilio interdum sumi (nam epenthesis illa in nomine עיט Chaldaeis usitata est) malo hanc interpretationem sequi, ut Hebraeis quibusdam probatur. Interea fieri potest ut alludat ad avem, ac si diceret subitum fore consilium: nec repugno quin celeritatem adventus Cyri notare velit. Quod rursus Cyrum *virum* consilii sui vocat, repetitio est frequentissima Hebraeis: unde etiam patet priore membro nomen עיט pro cogitatione vel decreto esse positum. Virum autem consilii vocat, quia decretum Domini exsequetur. Si cui tamen placet nomen avis, ego non contendo. Elegans enim metaphora est: nam adeo repentinus atque inopinatus Cyri adventus fuit, ut tanquam avis advolasse videretur. Repente invasit Babylonem atque expugnavit, quum tamen Chaldaei nullum ei aditum patere existimarent. Potest etiam dici, si cui magis haec interpretatio placet, Isaiam alludere ad auguria, quibus valde intenti erant Chaldaei. Ut enim astrologia iudiciaria utebantur, ita avium volatus et garritus observabant, atque existimabant certam esse scientiam rerum futurarum. Dominus vero se avem, quam non praeviderant, missurum denuntiat. Mihi tamen prior expositio magis placet: nempe ut alludat ad celeritatem Cyri: atque significet nullas ei vias praeclusas fore, nullas munitiones obstaturas quominus in Babylonem statim penetret. Quum dicit *ab oriente*, hoc non solum pertinet ad certitudinem promissionis: sed ut sciant nulla distantia vel longinquitate tardari posse opus Dei: ideoque secundo membro expositionis vice additur, *e terra longinqua*. Hinc discamus in quem finem conferri debeant quaecunque passim de praescientia et virtute Dei legimus in scripturis. Nec enim dicuntur ista ut haereamus suspensi, sed ut in usum nostrum accommodemus. Iam tacite opponit consilium Dei nostris cogitationibus: quoniam ita liberat suos, ut non possit ratio ab hominibus comprehendi. Tametsi ergo incredibile videtur quod promittit Deus, dicit tamen sibi facile viam patefacturum, ne tam ardua eius consilia ingenio nostro metiamur.

(*Cogitavi.*) Alii vertunt formavi: sed magis quadrare videtur, ut יצר hoc loco cogitare significet. Confirmat autem quod antea dixit: nempe hoc ita a se constitutum, ideoque fore stabile et irrevocabile. Quod autem addit, *loquutus sum et adducam*, perinde valet ac si diceret, nihil a se frustra praedictum esse, atque hoc vaticinium, quod promulgari iussit, habendum pro re completa. Primum igitur hoc membrum posuit ad adstruendam sibi fidem: altero autem coniungit cogitationes suas cum verbo praedicato. Quod diligenter notandum est: quoniam variis cogitationibus distrahimur, ac dubitamus an Deus ex animo loquutus sit: eumque nobis similem, id est, duplicem aut simulatorem esse suspicamur. At nihil a se exire pronuntiat nisi quod iam antea apud se statuerit: ita ut praedicatio verbi nihil aliud sit quam certum testimonium occulti eius consilii, quod nobis patefieri iubet. Nos ergo simul atque Dominus vocem aliquam protulit, de eius effectu certi esse debemus.

12. (*Audite me praefracti.*) Iterum obiurgat Israelitas, quod fidem habere Deo non possent, nec ullas consolationes admitterent in rebus adversis. Dura quidem et acerba est ista obiurgatio, sed ea dignissimi erant, quorum animi nulla promissione, nulla Dei ultro se offerentis quantumvis benigna invitatione leniebantur. Duo epitheta, quibus hic utitur, notanda sunt, quibus significat miseros et afflictos ianuam claudere auxilio Dei propter suam contumaciam: quia tumultuando vel fremendo excutiunt timorem Dei, et ita se in desperationem proiiciunt, ut palam ferociant contra Deum. Alloquitur Iudaeos, qui tametsi propemodum oppressi essent, tamen fastu et arrogantia turgebant, et abiecto Dei timore, insaniebant magis ac magis quemadmodum hodie multis usu venit, qui aerumnis et calamitatibus pervicaciores redduntur. Nullam ergo medicinam, nullum angoribus suis remedium admittebant. Si cui magis placeat iustitiam pro Dei auxilio, ut mox proximo versu, sumi, fruatur suo sensu. Nec vero male convenit, eo quod Deum repellunt, eiusque gratiam respuunt obstinati homines, qui promissis eius adhaerere non sustinent. Sibi enim a Deo benefieri non patiuntur, qui opem ipsis suam offerebat.

13. (*Appropinquare faciam.*) Si magis arrideat quod nuper dixi, vocari remotos a iustitia qui capaces non sunt Dei gratiae, eadem manebit significatio: sin vero recipimus procul fuisse a iustitia Iudaeos, quia ut solent desperati homines sceleribus dediti erant, erit concinna antithesis inter hominum et Dei iustitiam. Quamvis ergo ab omni studio pietatis defecerint, et alienati sint Iudaei, Deus tamen suam iustitiam affirmat propinquam esse. Quasi diceret, incredulitatem maximum quidem impedimentum esse: sed tamen eiusmodi ut Deo obstare non possit, quin veritatis suae vim tandem patefaciat. Nec enim, ut ait Paulus (Rom. 3, 3), incredulitas hominum, veritatem Dei irritam facere

potest: atque ut mendaces sint homines, Deus semper verax erit. Et certe nisi malitiam hominum bonitate sua superaret, omnes ad unum interiremus. Quis enim Deum admittit, eiusque gratia utitur ut decet? Quod igitur beneficia sua non prosequitur in nobis, non aliunde evenit, quam quod alieni sumus a iustitia ipsius: et tamen invitis et repugnantibus nobis appropinquat, ut iustitiam suam exserat, quantumlibet indigni simus. Hoc autem ita efficit, ut impii nihil omnino fructus ex ea percipiant: neque enim impios apostatas complexus est propheta, ac si futuri essent salutis quam promittit consortes: sed tantum dicit rationem Deo esse in promptu qua emergat ipsius iustitia. Hic vero considerandum qualis fuerit populi status, cui haec dicebantur: nam omnia infidelitate corrupta erant, pauci admodum haerebant promissis Dei: et qui ex electorum numero erant, interdum praefractos se praebebant, ut eadem impietatis lue cum caeteris abrepti viderentur. Totum igitur populum obiurgat: tum ut convincat reprobos, tum etiam ut electos castiget, atque in viam reducat: praesertim tamen insultat incredulis, ut dixi, qui velut ex professo arcebant spem omnem gratiae.

(*Et salus mea.*) Hinc magis perspicuum est quid sub iustitiae nomine voluerit: nempe auxilium, quod Dominus populo suo promittebat. Idem ergo significat salutis et iustitiae nomine: quia hoc maximo est illustre specimen iustitiae Dei, ubi conservat suos, tutatur atque eripit. Quod dicit non *elongari*, nec *morari*, supervacaneum non est: quia maiorem in eo clementiam exprimit, quod reluctante et paene invito populo Dominus iustitiae suae cursum nihilominus absolvit.

(*Et ponam.*) ו hic ponitur loco causalis particulae: quia ponam. Est autem altera confirmatio sententiae superioris: quia semel constituit Dominus Ierosolymam servare, non posse hoc bono eam fraudari. Gloriam vero suam coniungit cum piorum salute: quemadmodum etiam gloria a Paulo pro misericordia usurpatur (Ephes. 1, 6 et 3, 16). Tunc enim maxime conspicua est gloria Dei, quum vindicat suos ab interitu, atque in libertatem asserit: quia voluit ecclesiae salutem insolubili vinculo cum sua iustitia coniunctam esse.

CAPUT XLVII.

1. *Descende et sede in pulvere, virgo filia Babel. Sede super terram: non est solium filiae Chaldaeorum. Quoniam non fiet amplius ut te vocent teneram ac delicatam.* 2. *Tolle molas et mole farinam, dissolve cincinnos tuos, denuda pedes, discooperi crura ut transeas flumina.* 3. *Retegetur turpitudo tua, et videbitur probrum tuum: ultionem sumam, et non occurram homini*[1]. 4. *Redemptor noster, Iehova exercituum nomen eius, sanctus Israelis.* 5. *Sede quieta, ingredere in tenebras filia Chaldaeorum: quoniam non fiet amplius ut te vocent dominam regnorum.* 6. *Iratus fui in populum meum, profanavi haereditatem meam, et tradidi eos in manum tuam: non praestitisti illis misericordias: super senem*[2]) *aggravasti iugum tuum valde.* 7. *Et dixisti, Ero in aeternum domina. Hactenus non applicuisti huc animum, neque recordata es finis eius.* 8. *Nunc vero audi hoc delicata, sedens confidenter: quae dicit in corde suo, Ego sum, et nihil amplius: non sedebo vidua, nec sciam orbitatem.* 9. *Atqui venient tibi ista duo repente, die uno: orbitas et viduitas: ad perfectionem suam venient super te, ob multitudinem*[3]) *divinationum tuarum, et copiam augurum tuorum.* 10. *Nam confisa fuisti in malitia tua: dixisti, Nemo me videt. Sapientia tua, et scientia tua ipsa seduxit*[4]) *te. Et dixisti in corde tuo, Ego, et non amplius.* 11. *Itaque veniet super te malum, cuius diluculum ignoras: cadet super te contritio, quam non poteris avertere. Veniet repente vastatio super te, quam nescis.* 12. *Sta nunc inter divinationes tuas, et in multitudine augurum tuorum, in quibus fatigasti te a pueritia tua: si forte possis proficere, si forte robores te.* 13. *Fatigata es in multitudine consiliorum tuorum, stent nunc et servent te colligatores*[5]) *coelorum, speculatores astrorum, qui lunationes docent, ab iis quae ventura sunt super te.* 14. *Ecce erunt quasi stipula: ignis comburet eos: non liberabunt animam suam e manu flammae: non pruna ad calefaciendum: lumen ad quod sedeatur.* 15. *Sic tibi erunt cum quibus te fatigasti: negotiatores tui a pueritia tua. Quisque in plagam suam errabit: nemo erit qui te servet.*

IN CAPUT XLVII.

1. (*Descende et sede in pulvere.*) Nunc fusius exponit Isaias quod de consilio Dei et eius exsequutione breviter attigerat. Babylonis enim excidium aperte exprimit: quia nulla omnino spes de reditu populi concipi poterat, quamdiu stabat monarchia Babylonis. Proinde haec duo simul con-

[1]) Vel, homo. [2]) 1551: semen. [3]) Vel, in multitudine. [4]) 1551: avertit. [5]) *Ibid.* scrutatores.

iunxit: nempe eversionem illius monarchiae, et populi, quae deinde sequuta est, liberationem. Nam urbis illius altitudo profundum veluti sepulcrum fuit, ubi defossi erant Iudaei: quo aperto Dominus populum suum in pristinam vitam revocabit. Quod imperandi verbo utitur, plus efficaciae habet, quam si nudis verbis et simplici narratione idem significasset: nam magnifice et veluti e tribunali ipsam compellat: quia mandata Dei profert: ideoque audacter pro imperio promulgat quod futurum est: quemadmodum scimus hanc a Deo autoritatem prophetis datam esse. Ierem. 1 (v. 10): Ecce ego te hodie constitui super gentes et regna, ut evellas et exstirpes, perdas et subvertas, aedifices et plantes. Nulla enim est potestas quae autoritati verbi non subiiciatur. Denique Iudaeos in rem praesentem adducere voluit: quia vix mutatio ista concipi poterat, nisi Deus e coelo tonaret.

(*Filia Babel.*) Haec figura satis usitata est Hebraeis, populum videlicet aliquem filiae nomine appellare. *Virginem* vocat, non quod pudica aut casta esset, sed quod molliter et delicate instar virginum educata, nullam vim passa esset ab hostibus: quemadmodum prius de Sidone dictum est. Atque hodie idem de Venetiis et aliis quibusdam dici posset, quae opibus abundant et delitiis et beatissimae, hominum iudicio, existimantur. Nam haec rerum conversio non minus ipsis quam Babyloniis extimescenda est: etiam quum longissime a periculo abesse videntur. *Quia non fiet amplius:* id est, non amplius applaudent tibi homines, qui te beatam esse existimabant.

2. (*Tolle molas.*) Tota haec descriptio eo spectat, ut summam apud Chaldaeos mutationem fore demonstret: ut quae in summo prius honore erat, extrema ignominia et omne genus contumeliis affecta insigne irae Dei spectaculum praebeat. Haec enim sunt indicia extremae servitutis: sicuti olim vilissimi servi in pistrinum abdebantur. Durissimam ergo captivorum, qui eo redigebantur, sortem esse oportebat. Nam alioqui honestius et liberalius interdum tractari solebant captivi a victoribus. Hic vero miserrima proponitur conditio, ne dubitent fideles sibi liberum fore exitum, ubi ergastulis inclusi fuerint Chaldaei, a quibus tunc constricti tenebantur. Etsi autem non legimus regni proceres tam ignominiose fuisse deiectos, hoc ad complendum vaticinium satis valuit, quod servilibus operis addictos Cyrus effeminavit, et ingenuis artibus coegit renuntiare. Iam quia suis lautitiis absque modo luxuriati fuerant, iterum per cincinnos alludit ad virginum habitum. Scimus autem puellas plus satis curiosas esse in capillis concinnandis, et reliquo ornatu. Hic ex adverso statum atque habitum valde dissimilem describit: nempe a vertice ad calcem usque ignominia, squalore et sordibus contectum iri qui prius exquisita elegantia nitebant. Virgines vix solent ambulare in publico, saltem viis bene stratis iter facere: at Chaldaeis flumina transeunda esse dicit, et quidem nudis cruribus.

3. (*Retegetur turpitudo tua.*) Concludit superiorem sententiam. Quamdiu florenti rerum statu potita est Babylon, retinuit existimationem suam, summoque honore affecta est. Nam sub opibus et potentia, tanquam sub velis, ulcera saepe quamplurima latent: quae sublatis velis conspicua redduntur, nec sine maxima ignominia apparent. Atque, ut ait Demosthenes, de statu Philippi loquens [1]), ὥσπερ γὰρ τοῖς σώμασιν ἡμῶν, ἕως μὲν ἂν ἐῤῥωμένος ᾖ τις, οὐδὲν ἐπαισθάνεται τῶν καθ᾽ ἕκαστα σαθρῶν· ἐπ᾽ ἂν δὲ ἀρρώστημα συμβῇ, πάντα κινεῖται, κἂν ῥῆγμα, κἂν στρέμμα, κἂν ἄλλο τι τῶν ὑπαρχόντων σαθρῶν ᾖ, οὕτω καὶ τῶν πόλεων καὶ τῶν τυράννων. Reteguntur enim probra quae latebant, quum perturbatur eorum status, opibusque et copiis spoliantur. Quia et saevitia, et fraudes, et rapinae, et periuria, et iniustae vexationes, et alia scelera, quae in prospero successu honori dabantur, in dedecus cedere incipiunt.

(*Ultionem sumam, et non occurram homo.*) Nonnulli hic כ suppleri volunt, *ut* homo, ac si diceret: Ne putes tibi cum homine esse negotium, cuius impetum sustinere possis. Et certe aliis locis quum loquitur de manu hominis, moderationem aliquam designat. Hic autem significat nullum remedium relinqui, quod Deus ipsos in nihilum redacturus sit. Alii vero transferunt: *Non* occurram homini: id est, occursum hominis non recipiam: quisquis occurrat, aut intercedat, eis non parcam, nec poenas remittam, nec mitigabo. Atque hic sensus optime congruit: sed aliquid coacti habet in constructione. Sic enim אפגע accipiendum esset passive, quod vix tolerari posset. Praeterea non simpliciter ait propheta, quod non rogabitur, sed quod placari non poterit. Prior itaque expositio melius fluit, quod ad verborum contextum attinet. Liberum tamen unicuique sit eam eligere quam volet. Quamcunque enim expositionem sequaris, summa est, Dominum Chaldaeos deleturum, nec ullum omnino misericordiae locum fore. Tantum dico priorem mihi magis probari, quod textui melius conveniat.

4. (*Redemptor noster.*) Ostendit propheta in quem finem Dominus poenas sumpturus sit de Chaldaeis: nempe in salutem populi sui, sicuti prius monuerat. Verum haec sententia multo plus energiae habet, quod veluti ex abrupto et quasi e somno quodam expergefactus loquatur, quum dirutam Babylonem videt, quae prius alias nationes subigere, ac pedibus calcare solita erat. Atque hoc nulla alia de causa accidere demonstrat, quam quod Do-

[1]) Ol. 1 (al. II) § 21 Bremi; p. 24 Reisk.

minus se redemptorem ac vindicem populi sui praebet. *Sanctus Israelis.* Ac si diceret, non frustra electum esse hunc populum, et segregatum ab aliis gentibus: in eo igitur potentiae suae specimen edere voluit, atque ideo *sancti* titulum potentiae coniunxit.

5. (*Sede quieta.*) Prosequitur idem argumentum: atque ostendit finem monarchiae Chaldaeorum instare. Quod autem id incredibile videretur, ideo pluribus verbis idem repetit, atque inculcat quod brevius dici potuisset: adeoque hypotyposes istas proponit, ut veluti in rem praesentem adducat. Quod sedere ac silere ipsam iubet, pudoris vel probri indicium est. Quanquam potest hoc silentium pristino statui opponi, dum imperabat: quia tunc non modo sublimius veluti e suggestu loquebatur, sed personabat magno strepitu, suisque edictis totum Orientem terrebat: nunc mutata conditione ipsam tacitam sedere iubet: quia non modo terrificas voces edere non audebit, sed ne leviter quidem fremere. Caeterum quoniam subiicit *ingredere*, libenter amplector priorem sensum, ut pudorem significet. Quorum enim mutata in peius conditio est, os suum prae pudore obstruunt, et vix hiscere audent.

(*Quoniam non fiet amplius.*) Scimus quam latissime monarchiam illam patuisse, multasque ac magnas ditiones sibi subiectas habuisse. Caput enim multorum regnorum fuit. Propterea captivum populum his promissionibus muniri oportuit, atque admoneri de eius casu, ut certam salutis spem animo conciperent.

6. (*Iratus fui.*) Occupatio est qua Iudaeos, ut saepius antehac, admonet, exsilii calamitatem flagellum esse divinitus inflictum: quia si aliunde profecta esset, remedium non erat in manu Dei. Ergo ut persuasi sint plagas suas ab eodem qui eos percusserat sanari posse, suis peccatis adscribere eos iubet, quod tam duriter oppressi fuerint. Interea ad bonam spem hortatur: quia modum castigationi Deus adhibere velit: imo causam hanc commemorat, cur perdendi sint Chaldaei, quia Deus qui iustus est vindex crudelitatis et saevitiae, multo magis iniurias populo suo illatas ulciscetur. Caeterum priore membro Iudaeos ad poenitentiam vocat: quia tot mala suis sceleribus sibi accersiverint. Deinde Chaldaeos accusat, quod hanc saeviendi occasionem arripuerint, quemadmodum si quis puerum, quem pater castigari mandat, excarnificet. Unde sequitur frustra superbire Chaldaeos, quasi potentia sua Iudaeos subegerint, et abduxerint in captivitatem: quin potius dum perperam abusi sunt victoria, et crudeliter captivos tractarunt, merito poenas daturos esse. Quod autem se iratum fuisse dicit, atque ideo haereditatem suam profanasse, ne putemus consilio mutato, ita fuisse offensum, ut populi sui curam cum foederis memoria abiiceret: idque patet tum ex eventu, tum ex eo quod populum suum vocare adhuc dignatur, qui tamen magna ex parte erat alienus, quemque optimo iure profanaverat. Sed rationem habet foederis sui, dum ita loquitur. Originem enim et fundamentum spectat: ut censeantur ex populo Dei qui erant ab Abrahamo oriundi: tametsi paucissimi vere ad ipsum pertinerent, et inani eius titulo gloriarentur. Itaque nomen irae in scripturis ad affectum Dei referendum non est, qui salvum cupit populum suum: sed ad nos ipsos, qui eum sceleribus nostris provocamus. Iustam enim irascendi causam habet: tametsi nos amare non desinat. Sic igitur profanat ecclesiam suám, id est, prostituit, et hostium praedae exponit, ut non pereant electi, nec aeternum foedus ipsius violetur. Atque interea misericordiae suae in medio irae Dominus recordatur, et moderatur plagas quibus in populum animadvertit. Poenas etiam tandem de iis sumit qui in populum suum saevierunt. Ergo si Dominus ad tempus profanat ecclesiam suam, si eam tyranni crudeliter opprimunt, ne concidamus animis, sed ad hanc promissionem confugiamus, Qui barbaram hanc Chaldaeorum immanitatem ultus est, non minus istorum truculentiam ulciscetur. Diligenter etiam notandum est, non esse cuiquam victoria abutendum, ut in captivos saeviat, quemadmodum saepe fieri videmus. Homines enim exuta omni humanitate vertuntur in belluas, neque aetati aut sexui parcunt quum superiores se esse vident: et conditionis suae penitus obliviscuntur. Hi postquam abusi fuerint potestate sua, tandem impune evasuri non sunt. Nam iudicium sine misericordia sentient qui misericordia caruerunt. Quaeritur tamen quomodo praescriptum a Deo modum excedere potuerint Chaldaei, ac si eorum libido nullo fraeno cohiberetur. Et ubi erit illud: Capillus non cadet a capite vestro sine decreto patris vestri? Responsio facilis est, Quamvis non fuerit in eorum arbitrio modum re ipsa excedere, spectari tamen eorum truculentiam, quia miseros et supplices prorsus delere conati fuerint. Sic apud Zachariam (1, 15) de gentium intemperantia conqueritur: quia quum paulisper iratus esset populo suo, violento impetu ad eum perdendum sese proiecerint. Crimen vero exaggerat, quod ne senibus quidem pepercerint, quibus reverentiam naturaliter conciliat aetas. Unde colligitur quam immanis fuerit eorum furor contra hostes armatos.

7. (*Et dixisti, ero in aeternum domina.*) Hic Babyloniorum superbiam notat, quod perpetuum sibi dominatum pollicerentur, nec ullo adverso casu corruere se posse existimarent. Ita prospero rerum statu inebriantur filii huius mundi, atque omnes prae se despiciunt. Hanc vero confidentiam ridet Isaias, atque Deo summopere exosam esse ostendit.

Dicere hic capitur pro statuere in animo, sicuti paulo post clarius patebit. Nec enim sic palam loquuntur superbi homines, sed ita persuasi sunt, tametsi dissimulent. Est autem intolerabilis vecordia, dum homines fragilitatis suae obliti a communi sorte se eximunt: quia hoc modo se homines esse obliviscuntur. Fidelibus quidem sua est securitas, quia protegente manu Dei, intrepide ad omne discrimen exspectandum parati sunt. Interim tamen reputare non desinunt, quia nihil stabile est in mundo, multis incommodis se esse obnoxios. Deo igitur insultant profani homines, quoties stulta imaginatione inter assiduas mundi fluctuationes firmam quietem sibi promittunt. Iam amplificandi furoris causa addit, ne longo quidem temporis progressu moderatiores esse factos. Parta enim victoria statim elatos fuisse haud adeo mirum est: sed ferocire in dies magis ac magis, et captivis insultare immane prorsus atque intolerandum. Hoc autem ex superbia, ut dixi, oriebatur: quod vicissitudinem rerum tandem fore, et praeclarum illum statum mutari posse non cogitarent. Itaque haec secunda causa est, cur Dominus monarchiam Babyloniorum everterit.

(*Neque recordata es finis eius.*) Aliqui personae mutationem hic esse putant, sed hoc nimis coactum videtur. Mihi vero dubium non est quin de fine Ierosolymae loquatur, ut etiam magis receptum est. Dominus enim saepe de ecclesia, κατ' ἐξοχὴν, sine expressione nominis, loqui solet: ut quum erga aliquem vehementer affecti sumus. Impii vero finem ecclesiae ignorant, et quorsum in eam Dominus animadvertat. Piorum calamitati insultant: quia prorsus deletos vellent ac perditos, nec eos curae Deo esse considerant. Si quis obiiciat, hoc Babyloni notum esse non potuisse, nihil ad rem pertinet: nec enim poterat iis ignotus esse Deus quem colebant Israelitae. Quum ergo magis efferrentur in Iudaeos, ac ferocirent, Deum ipsum afficiebant iniuria: ac si ipsum et foedus quod cum populo inierat data opera conculcassent.

8. (*Et nunc audi.*) Hic propheta iterum denuntiat exitium Babyloni: atque verbis appositis utitur ad animos piorum confirmandos, ne prospero Babyloniorum statu stupefacti animum despondeant: neque tamen alloquitur Babylonem ut eam afficiat, sed ut pios consoletur. Delitiis vero ebriam fuisse adiungit: quia prosperitas, ut Dei donum est, non erat per se damnanda: sed quam proclive sit filiis saeculi a lautitiis ad arrogantiam prolabi plus satis notum est. Ad haec iam exponit ipse quale sit illud *dicere*, de quo superiori versu tractavimus: nempe persuadere sibi atque statuere ita futurum ut superbi et arrogantes solent, qui tamen hoc saepe ficta modestia dissimulant, nec palam fieri volunt.

(*Ego sum, et nihil amplius.*) Intolerabilis haec arrogantia est, qua se toti orbi praefert. Primum, quod se esse putet: deinde, quod reliquum orbem sibi imparem esse arbitretur: tertio, quod polliceatur sibi tranquillitatem aeternam. Ac primum quidem vere esse nemo dicitur, nisi solus Deus, cui hoc proprium est, Ego sum qui sum. Hac enim nota discernitur a creaturis. Eripit igitur Deo suum honorem qui se putat sua virtute subsistere, atque ita Babylon sese attollens cum Deo bellum gerebat. Praeterea universum mundum afficiebat contumelia, quum ei sese praeferret. Ita superbi homines incipiunt a Deo, ut eum sibi hostem constituant: atque in homines desinunt, ut nemine dempto omnes sibi infestos reddant suo fastu. Tertium membrum et quasi cumulus superbiae est, quod statum suum aeternum fore putet, neque consideret imbecillitatem rerum humanarum: nam quo altius evecti fuerint homines, eo interdum gravius deprimuntur.

9. (*Atqui venient.*) Quum Babylon se extra omnem periculi aleam esse existimaret, extremam ei calamitatem propheta denuntiat. Quum diceret se nec viduam nec orbam fore: contra, utramque ei cladem venturam significat, ita ut misere destituta probroso sit spectaculo. Addit *ad perfectionem:* id est, in solidum, ut nihil omnino desit orbitati: ac tacita est antithesis inter mediocres poenas, quarum sperari potest aliqua mitigatio, ac horribilem Dei vindictam, cuius non alius est finis quam interitus. Nam quo maiore confidentia elati fuerint impii homines, eo gravius puniuntur.

(*Ob multitudinem divinationum.*) Alii vertunt Divinatorum: sed mihi videtur nomen hoc rem aut vitium notare potius, quam personas. ב exponunt *propter*, et accipiunt pro causali: quo sensu plerumque occurrit in scripturis: quanquam posset commode exponi, Chaldaeis nihil opis vel subsidii fore in fallaci, qua turgebant, divinationum scientia: pro eo quod dicimus vulgo, non obstante: ac si diceret, Non impediet divinatorum vel augurum copia ne haec Babyloni accidant. Ridet enim fiduciam quam locabant in vanis suis auguribus, a quibus futura praevideri existimabant: quia tamen paulo post in hac parte magis insistet, libenter recipio hic recenseri inter causas vindictae, quod talibus praestigiis confisi nihil timuerint.

10. (*Nam confisa es.*) Explicat id quod dixit superiore versu, tametsi latius extendi possit: nempe ut fraudes et iniurias, vim et iniustas artes perstringat, quibus Chaldaei in tantam potentiam evecti sunt. Nam amplis omnibus fere regnis accidit quod archipirata ille dicebat, magna esse latrocinia. Nec enim aliter amplificant ditiones suas quam per vim et iniuriam aliis extorquendo, atque iustos possessores expellendo e suis sedibus, ut soli late impe-

rent. *Malitiam* autem vocat, quam postea magis speciosis nominibus ornabit, sapientiae videlicet et scientiae. Sic enim suas astutias fucare solent tyranni, dum posthabito recti et aequi respectu callide populos circumveniunt: sed deprehenduntur a Domino atque deteguntur, ut palam sit eos frustra nequitiam suam inanibus velis contexisse. Ita Iob (5, 13), postquam sapientes in sapientia sua deprehendi dixit, eam explicans, astutiam vocat. Quod mox sequitur, Babylonem putasse flagitia sua non conspici, ad peccandi licentiam spectat: quum enim homines contineat metus vel pudor in officio, qui neque Deum testem veretur, neque homines fore conscios putat, perrumpit in omne genus scelerum. Verum quidem est, pessimos quosque conscientiae aculeis interdum pungi: sed oculos claudendo in torporem non secus atque in latebras se demergunt, sensus denique suos omnes obdurant: praesertim videmus Deo audacter illudere, ac si sua vafritie oblinere possent eius oculos. Nam quoties simplices fraudare volunt, satis esse putant si non deprehendantur: quasi Deo imponere possint. Sed frustra sibi blandiuntur in astutia: Dominus enim larvam ipsis facile detrahet. Detestanda igitur ab omnibus haec sapientia, qua homines se ipsos fallunt, atque exitium sibi accersunt. *Ego, et non amplius.* Iterum repetit illas blasphemias, ut quam exsecrandae sint Deo omnes aperte intelligant, et quam propinquum sit exitium omnibus qui gradum suum transscendunt.

11. (*Itaque veniet.*) Prosequitur argumentum quod prius attigerat, vanam Babyloniorum fiduciam ridens, qui ex astrorum situ putabant se omnia praevidere. Illis ergo instare dicit quod generaliter cunctis Dei contemptoribus denuntiat scriptura, nempe quum dixerint Pax et securitas, ut eos repentinus obruat interitus: ac diluculo ignotum illis fore quod vesperi complebitur. Atque ita accidisse ex Daniele aperte liquet.

12. (*Sta nunc inter divinationes.*) Sic loquitur propheta, ut cum hominibus deploratis soliti sumus, quibus nullae monitiones prosunt, Age ut soles: tandem res ipsa te docebit: scies quid tibi augures ac divinatores prosint. Porro standi verbo alludit ad augurum morem, qui defixi uno in loco manent donec signum aliquod apparuerit. Sic et astrologi regiones suas in coelo designant ad minima usque puncta. Si quis de hominibus accipere malit, quia nomen כחברים ambiguum est, non admodum contra pugnabo. *Si forte robores.* Ac si diceret: Non poteris cladem quae tibi imminet augurum tuorum opera amoliri. Insultat enim perversae eorum confidentiae: quia ubi omnia experti fuerint, nullus sequetur profectus.

13. (*Fatigata es.*) Nunc etiam apertius declarat ea quae prius aliquantum obscure indicaverat: nempe omnia consilia, quae iam olim inierat Babylon, ipsi exitio fore. Vanam enim fiduciam intus conceptam fovebat ex persuasione potentiae et sapientiae suae, ac si nulla res ei nocumento esse posset. Nec tantum consilia vocat, sed multitudinem consiliorum: ut significet frustra inflari ipsos atque efferri, quantumvis ingeniosi ac periti sint fallendi artifices: quoniam astuta eorum consilia quo plura et speciosiora fuerint, eo plus ipsis molestiae exhibebunt. Generalis est sententia adversus eos qui ingenio suo freti consilia hinc inde captant et excudunt: prudentiaque sua nixi quidquid potest excogitari doli vel noxae coacervant ad opprimendos alios. Deus enim omnes eorum machinas dissipat, fraudesque discutit: sicuti capite 30 infaustum illicitis omnibus mediis eventum minatus est. Audent, inquit, consilium capere, sed non ex me: telam ordiuntur, sed non ex spiritu meo. Atque ideo pessime cedit multorum institutis, quod Deum in consilium minime adhibeant: a quo omnis sapientia petenda erat. Nam quo plus satagunt, eo maiores subeunt molestias: nec fructum ullum consequi possunt. Praeclare Solomon frustra laborare dicit (Psal. 127), qui mane surgunt, et sero eunt cubitum, comeduntque panem doloris. Nam de infidelibus loquitur, qui non reiiciunt curas suas in Dominum: sed industria sua freti multa audacter suscipiunt. Hanc confidentiam ridet Dominus, atque efficit ut tandem frustrati sentiant quam nihili sint perversa studia et conatus, atque hoc modo poenas luant suae temeritatis: quum interea placide dormiant dilecti Dei: quemadmodum illic habetur: non quod molestiis omnibus eximantur, sed quod non fatigent se inani labore, atque eventum omnium rerum suarum Deo commendent.

(*Stent nunc.*) Hic perspicimus quos potissimum consiliarios intelligat propheta: nempe divinatores illos, qui vano scientiae nomine sese populo venditabant, quasi futura omnia tenerent ex astrorum conspectu. Sed de iudiciaria ista astrologia et eius vanitate prius diximus. Si quis obiiciat, istorum non fuisse pericula quae impendebant amoliri: respondeo, horum monitu id facturos fuisse Babylonios, si cladem praevidissent. Quum non praeviderint, sequitur vanissimam ipsorum esse artem. Frustra vero nonnulli obtendunt inscitiam artis, non artem ipsam exagitari a propheta. Alloquitur enim Chaldaeos, a quibus haec scientia profecta est. Salse autem dicit, coelos ab ipsis sociari: quia perinde proferunt sua decreta, ac si stellarum colligatione et complexu constrictum tenerent humanum genus. Quanquam si quis malit incantatores vertere, sensus non male conveniet: et verbum חבר utrumque significat. Etsi vero astrorum ordinem speculari per se malum non est, longius quam liceat prorumpere dicit propheta, qui obscuros rerum

eventus inde colligunt: ac videtur oblique speculatores istos opponere prophetis, quo magis detestabiles reddat: quia divinas omnes praedictiones exstinguant. Ubi enim fatalis necessitas, stellis affigitur, necesse est excidere omnia Dei iudicia.

14. (*Ecce erunt quasi stipula.*) Hic etiam acrius invehitur in astrologos illos, qui Babyloni superbiam inani sua iactantia adaugebant. Solent enim eiusmodi impostores omnem Dei timorem ex animis hominum eximere, dum omnia astris attribuunt, ita ut nihil providentiae Dei relinquatur. Hinc contemptus Dei omniumque minarum ipsius: quia poenae non attribuuntur iudicio Dei, sed cuidam fato et complexui rerum quem stulte imaginantur. Hac ratione tam vehementer invehitur in Chaldaeos, eosque similes fore dicit stipulae accensae, quae cito consumitur. Nec enim ligno comparat, cuius aliquis ad calefaciendum est usus: sed stipulae, ut nihil levius aut vanius esse ostendat.

15. (*Sic tibi erunt.*) Postquam astronomis illis cladem denuntiavit, iterum revertitur ad Babylonios: ac denuntiat non esse iis exspectandam opem unde existimabant: nec recumbendum esse in vanis consiliis illis, quibus frustra se diu multumque torserunt. *Negotiatores* vocat, quos dicimus vulgo *des practiqueurs:* metaphora sumpta a mercatoribus, qui infinitas artes fallendi, omnisque generis imposturas noverunt. Nec enim pro sua dignitate consultant principes, sed pudendis artibus negotiantur. Etsi autem ad socios omnes a quibus adiuti fuerant Chaldaei, extendere hoc licet: divinos tamen praecipue respicit propheta. Quum addit *a pueritia*, amplificat scelus Babylonis, quod a prima vetustate vana illa persuasione imbuta sit, atque hunc errorem ingenitum habuerit.

(*Quisque in plagam suam.*) Existimant hic prophetam loqui de fuga astrologorum, quod unusquisque saluti suae consulet. Et ego certe assentior. Sed allusionem simul esse arbitror ad plagas coeli, quas astrologi dividunt ac metiuntur, ut ex iis prognostica sua deducant. Ridet igitur vanam eorum iactantiam: Divertent in plagas suas, sed errabunt: nec ullus erit praesidio locus. Si quis ad eorum defectionem trahere malit, quorum opem praesto sibi fore paratam putabat Babylon, non repugno.

CAPUT XLVIII.

1. *Audite hoc domus Iacob, qui vocamini nomine Israelis, qui de aquis Iuda exierunt, qui iurant in nomine Iehovae, et Dei Israel recordantur, non in veritate, neque in iustitia.* 2. *Quoniam ab urbe sancta denominantur, et innituntur Deo Israel, cuius nomen Iehova exercituum.* 3. *Priora iam olim annuntiavi, ex ore meo egressa sunt: publicavi ea, repente feci, et venerunt.* 4. *Quia cognovi quod durus sis, et nervus ferreus cervix tua, et frons tua aenea.* 5. *Annuntiavi tibi iam olim: antequam venirent indicavi tibi, ne forte diceres, Idolum meum fecit haec: sculptile meum et conflatile meum praecepit ea.* 6. *Audisti, vide omnia. Et vos nonne annuntiabitis? feci te iam nunc audire nova et abscondita, quae nesciebas.* 7. *Nunc primum creata sunt, non iam olim, neque successu temporis: non audieras ea: ne dicas, Ecce noveram.* 8. *Certe non audieras: certe non noveras: certe non fuit pridem aperta auris tua: quia sciebam quod transgrediendo transgressurus esses. Ideo rebellem ab utero vocavi te.* 9. *Propter nomen meum differam furorem meum, et in laudem meam moderabor mihi erga te, ut te non succidam.* 10. *Ecce examinavi te, et non instar argenti: elegi te in fornace afflictionis.* 11. *Propter me, propter me faciam. Nam quomodo profanabitur nomen meum? Et gloriam meam alteri non dabo.* 12. *Audi me Iacob, et Israel vocate mi. Ego ipse, ego primus: adhuc ego novissimus.* 13. *Utique manus mea fundavit terram: et dextera mea palmo mensa est*[1]) *coelos. Vocante me eos, adstant*[2]) *pariter.* 14. *Congregamini vos omnes, et audite. Quis in eis annuntians ista? Iehova dilexit eum. Et voluntatem eius exsequetur in Babylone, et brachium*[3]) *eius in Chaldaeis.* 15. *Ego, ego loquutus sum, utique vocavi eum, adduxi eum: ideo prospere habebit in via sua.* 16. *Accedite ad me, audite hoc. Non ab initio in abscondito loquutus sum. Ex quo res facta est, ibi fui. Et nunc Dominus Iehova misit me, et spiritus eius.* 17. *Sic dixit Iehova redemptor tuus, Sanctus Israelis: Ego Iehova Deus tuus, docens te utiliter: dirigens te per viam qua incedis.* 18. *O si attendisses ad mandata mea! Tunc fuisset uti fluvius pax tua: et iustitia tua ut fluctus maris.* 19. *Fuisset ut arena semen tuum, et filii uteri tui ut lapilli eius. Non succideretur, neque aboleretur nomen eius a conspectu meo.* 20. *Exite e Babel, fugite a Chaldaeis. Voce exsultationis annuntiate hoc, divulgate, efferte usque ad extremum terrae. Dicite, Redemit Iehova servum suum Iacob.* 21. *Itaque non sitierunt quum per solitudines duxit eos: aquam fecit illis fluere e petra, scidit petram, et fluxerunt aquae.* 22. *Non est pax, dixit Iehova impiis.*

---

[1]) Vel, sustinuit. [2]) Vel, astabunt. [3]) Vel, opus.

IN CAPUT XLVIII.

1. (*Audite hoc.*) Nunc sermonem convertit ad Iudaeos, ut etiam ipsorum praecipue rationem habuit in toto proximo capite. Nec enim missus erat Babyloniis, sed ita ipsos compellat ut a Iudaeis audiri velit, quibus potissimum destinatus erat. Babyloniis ergo excidium nuntiavit, ut Iudaei liberationem placide exspectarent, nec interea ipsorum magnitudine et potentia terrerentur, atque his promissis freti, adversus omnes tentationes invicti starent. Quum autem praefracti essent Iudaei, nec promissis istis fidem haberent: atque praevideret Isaias qualis futura esset in exsilio quoque ipsorum durities et contumacia: ideo vehementius ipsos obiurgat. Quanta porro fuerit eorum incredulitas, magis ex Ezechiele patet: quum obloquerentur Deo, omnemque fiduciam abiicerent, nec pluris facerent promissa Dei quam inanes fabulas (Ez. 33, 31). Non abs re igitur hac vehementia usus est Isaias, ut ostenderet ab iis summam Deo fieri iniuriam, quod in gratia ipsius recumbere nollent. Alloquitur Israelem, sed qui re ipsa degener titulo tenus tunc erat Israel. Nec enim honorificum hoc nomen usurpat honoris causa: sed potius ut falsam eorum iactantiam convincat, quod frustra illustri hoc titulo gloriarentur, a cuius veritate erant admodum alieni. Cur enim hoc nomine a Deo insignitus est Iacob, nisi quod se fortem et invictum in adversis praestitisset? quod lucta illa in qua congressus est cum Deo, significabat. Nam quum Dominus variis nos aerumnis exercet, quodammodo in certamen nobiscum venit. Qui igitur hoc nomen conveniebat posteritati, si rebus adversis fracta omnem ex animo spem abiiciebat? Exprobrat deinde quod quum originem ducant a sanctis patribus, sint tamen prorsus ipsis dissimiles. Nam per aquas Iuda metaphorice intelligit fontem et scaturiginem ex qua Iudaei orti erant. Nec enim assentior Iudaeis qui aquarum nomine sperma intelligunt, quod liquidum et aquosum sit (hoc enim puerile est) sed apte fluit similitudo ab aquis ducta quae alicunde oriuntur. Ubi vero eos perstrinxit, quod sanctorum patrum degeneres essent ac perversi filii, adiungit fallaciter obtendere Dei cultum, et speciem pietatis a qua longe sunt remoti. Quia vero iusiurandum species est cultus Dei, speciem hic pro universo genere ponit, synecdochice. Quemadmodum enim idololatrae Deum afficiunt contumelia, dum per idola sua iurant: ita veri Dei cultores Deum honore afficiunt, eius nomen adhibendo in iuramentis. Profitentur enim se unum habere Deum, cuius nomine gloriantur. Hic autem invehitur in hypocritas, qui plenis buccis detonabant nomen Dei, eiusque saepius mentionem faciebant: interea vero animis erant ab ipso valde alieni. Propterea dicit, *non in veritate, neque in iustitia.* Iustitiam autem accipit pro integritate cordis et sinceritate, sine qua nihil Deo acceptum esse potest: vel iustitia et veritas synonyma sunt: quasi diceret, meram esse simulationem et fucum, quod profitebantur se populum esse veri Dei: quia eorum perfidia mendacium aperte coarguebat.

2. (*Quoniam ab urbe sancta.*) Idem argumentum prosequitur, et aliis verbis refellit mendacem iactantiam: quia falso iactabant se urbis sanctae cives, quam flagitiis et sceleribus suis foedabant. Sancta debuit esse Ierusalem, quum Deus eam sibi consecrasset: sed tot tantisque inquinamentis constuprata fuit ut nihil fere sancti haberet. Quales autem deceat esse veros Ierosolymae cives, Psalmo 15 (2), et 24 (4), videmus. Sed quum Iudaeis nullus esset pudor Deo illudere, satis erat protegi templi umbra. Quod dicit Iehovae inniti, non loquitur de vera fiducia, sed confidentia inani. Nam ut pii recumbunt in Deo, totoque animo conquiescunt: ita hypocritae falso nomen eius obtendunt, vanaque persuasione inebriantur, et securi omnia contemnunt: confidenter etiam iactant istas voces, Deus nobis aderit, non reiiciet populum suum: ac si Deus ipsorum nequitiae favere vellet. Denique eum pedibus calcando, magnifice praedicant sibi esse salutis fulturam. Atqui ne existiment ludibrium hoc sibi impune fore, admonet propheta, dum ita transfiguratur Deus ab hypocritis, nihil minui de eius imperio. Nam quod Deum exercituum vocat, hoc addit ad comminationem, ut intelligerent Deum, cuius nomen falso obtendebant, satis potentem fore ad ipsos puniendos, ac minime tandem passurum se ita ludibrio haberi.

3. (*Priora iam olim.*) Accusat Iudaeos ingratitudinis: quod diffidant Deo, qui nullum non specimen edidit suae bonitatis, ut eos in vera fiducia confirmaret. Omnem ergo iis excusationem adimit, quum se priora annuntiasse dicit. Videtur autem loqui, non de exitu babylonico, sed de aliis beneficiis quae Dominus in gentem illam contulerat: ac si diceret Deum iam multo prius tempore coepisse praedicere populo suo quae ventura erant, nec quidquam promisisse quod re ipsa non praestiterit: nec tamen populum post tot experimenta liquidae et indubiae veritati fidem habere. Potest etiam dici, prophetam non solum eos qui tunc vivebant, sed qui postea in exsilio victuri erant, alloquutum esse: ut quum accidisset haec calamitas, iam antea praedictam esse cogitarent. Hanc enim prophetiam Deus celebrem esse voluit, ut tempore exsilii scirent haec fortuita non esse, et consolationem aliquam perciperent. Eos igitur obiurgat Isaias, quod quum veritatem rei cognoscant ex ipso eventu: tamen opus Dei agnoscere, eique fidem

habere non possint. Ac merito sane in ipsos acerbe invehitur, et eorum pervicaciam accusat. Deo enim manum porrigenti obstiterunt, atque ipsius gratiam respuerunt: reditum sibi in Iudaeam permissum iri non credebant: et quum patefacta est via, vix paucis animus redeundi fuit. Alii sibi melius esse existimabant in Babylone, quam molestias et pericula itineris subire. Alii suspicabantur astute edici a Cyro ut redirent: ut detectis eorum animis, vel opprimeret ipsos, vel durius tractaret: neque considerabant haec a Deo praedicta, necessario ventura esse, nec posse ulla hominum potentia impediri. Sic itaque accipio istas praedictiones de quibus loquitur propheta, ut vetera quidem oracula comprehendantur, quibus praedixit Dominus Abrahae, semen eius captivum fore, postea vero restituendum in pristinam libertatem. Deinde suo ordine accedant alia vaticinia, quae etiam diverso tempore sequuta sunt: nam hoc ipsum subinde aliis atque aliis temporibus confirmatum est. Nihil ergo unquam a Domino praedictum esse ostendit quod non eventus rei comprobaret.

4. (*Quia cognovi quod durus sis.*) Ad verbum est, Propter scire meum, vel a meo scire. Hic Dominus testatur per prophetam se ob duritiem populi de rebus futuris loquutum esse: ac si diceret, se plus ei praestitisse quam debebat, non quod unicum hunc finem spectaverit: quia scimus praecipuum doctrinae usum ad pios referri, qui placide ad obsequium flectuntur, et libenter obediunt: sed Isaias, cui negotium erat cum praefractis hominibus, merito dicit, nisi insanabilis esset eorum pravitas, Deum optimo remedio usum esse multis subinde vaticiniis legem suam comprobando. Quemadmodum igitur futura praedixerat patribus, ita se eundem cursum sequi ostendit, ut pervicaciam populi et duritiem vincat vel emolliat. Cervicem eorum *nervum* ferreum vocat: quia flecti nequit. Nervi quidem duri sunt, sed tamen flexiles: hic nullum flexum esse dicit: quia sunt indomiti. Addit *frontem* aeneam ut impudentiam notet. Duo autem sunt quibus in officio retineri possumus: primum, si dociles sumus, et recte monenti aut iusta praecipienti obtemperemus: deinde, si quum in aliquam turpitudinem lapsi sumus, tangat nos ingenuus pudor, ut nos facti nostri poeniteat. Ubi haec desunt, perditae nequitiae signum est. Haec igitur duo argumenta deploratae gentis notavit, quod indocilis esset, atque impudens. Et tamen Dominus quum aliter mederi non potest, pravitati quoque nostrae eousque indulget, ut de futuris rebus admonitos velit. Ita sese quodammodo vertit in omnes partes, ut nos ad se revocet atque in viam reducat.

5. (*Annuntiavi tibi.*) Iterum repetit eandem sententiam, ut quum populus ereptus esset e Babylone, agnosceret beneficium Dei, nec idolis aut fortunae hanc liberationem tribueret. Si quaeratur, cur idolorum mentionem faciat propheta, quum unius Dei cultum Iudaei profiterentur: respondeo, sic iam depravatos fuisse consuetudine gentium, et degenerasse in superstitiones, ut Dei prorsus obliti essent. Qua de re conqueritur Ezechiel, in ea visione qua videbatur sibi Ierosolymam transvectus, sanctuarium Dei variis idolis conspurcatum intueri (Cap. 8). Non abs re igitur ad unum Deum autorem ipsos revocat, ut ab eo se redemptos esse agnoscant.

(*Ne forte dicas.*) Significat inexcusabiles fore Iudaeos, nisi agnoscant beneficium Dei, quum emissi fuerint e servitute. Quod enim tam longo prius tempore praedictum erat, fortuito accidere non potuit. Dei igitur praescientiam coniungit cum virtute: ac non tantum haec ab ipso praevisa, sed etiam praestita esse significat. Hic autem quasi in speculo nobis statuitur ingenii nostri malignitas, quae semper excogitat quomodo Deum spoliet sua laude. Quoties vel nobis opitulatur, vel ulla in parte beneficum se praestat, quasi porrecta manu ad se nos invitat. Interea mundus, quasi data opera refragari velit alio derivat quod a Deo profectum est: ut videmus in papatu omnia Dei beneficia sanctis mortuis perinde adscribi ac si Deus altum somnum dormiret. Quare necesse est fulgere doctrinae lucernam, quae iudicium nostrum regat. Nam in operibus Dei considerandis perperam semper errabimus, nisi ipse verbo suo praeluceat. Sed nunc quoque multis idem contingit quod in gente sua deplorat Isaias, ut ne admoniti quidem idola sibi fabricare desinant, quae vestiant Dei spoliis. Clara voce testati sunt Petrus et Ioannes se non meritis aut pietate sua miracula edere (Act 3, 12): videmus tamen ut invitos et reluctantes onerent papistae. Etsi autem quae eveniunt non ante praedicit Deus, non minus tamen ad damnandam nostram ingratitudinem valebit legis et evangelii doctrina, quam si opera, quorum autorem se illic asserit Deus, vaticiniis testata essent.

6. (*Audisti: vide omnia.*) Hinc magis perspicuum est, prophetam loqui de exsilio futuro, et redemptione quae postea sequutura erat: in quo voluit tum sui temporis hominibus, tum posteris consulere: ut si non proficerent ii qui tunc vivebant, posteritas saltem monita resipisceret. Fit enim saepenumero ut prophetarum doctrina praesentes atque audientes parum moveat: interdum etiam ludibrio habeatur: posteri vero meliore animo ipsam admittant. Quod aspicere iubet, nonnulli existimant prophetam ita eventum rei proponere, ac si diceret, nihil a Deo dictum esse cuius veritas non constaret. Sed ego hanc dictionem חזה aliter interpretor, nempe, Quum Dominus loquutus sit, officii tui est expendere verba, et te attentum praebere. Unde obser-

vandum est, fieri nostro torpore vel socordia ut nobis statim effluant quae proficiscuntur ex ore Dei, ac frustra obiici a multis ignorantiae praetextum: quia Dominus satis dilucide aperit quidquid cognitu utile est, si sedulo et qua decet attentione qui audiunt expenderent. Plus deinde quiddam requirit Dominus a populo suo, quam ut intelligat et consideret sermonem suum: nempe ut praeco sit ac testis miraculorum quae expertus est. Et certe ea lege suos instituit, ut alios deinde ad eandem fidei confessionem adducant. *Iam nunc* tantundem valet ac si diceret: Observa hunc diem, quo Dominus tibi per os meum praedicit ea quae nesciebas. Haec enim humana coniectura apprehendi aut praevideri non possunt.

7. (*Nunc primum creata sunt.*) Ostendit propheta se non disputare de rebus notis, aut ipso usu compertis: non tantum ut arrogantiam corrigat, quae ingenita est omnibus hominibus (sibi enim arrogant quod solius Dei est) sed etiam ne fortunae aut alii causae huius rei pars ulla tribuatur. Variis enim modis homines Deo gloriam suam eripiunt, omnesque animi sensus in id intendunt, ut inter creaturas partiantur quod ipsius tantum est: ut nudum ipsi et inane nomen relinquant. Ne igitur populus existimaret se victum Chaldaeorum potentia, aut deinde humanis viribus aut fortuito restitutum in libertatem, ideo toties repetit atque inculcat, hoc Dei opus esse. Quod audisse negat, quidam exponunt populum respuisse monitiones Dei, nec sanis consiliis obtemperasse. Sed existimo alium esse prophetae sensum: nempe quod humanitus sciri non poterat, et quod incognitum fuerat Iudaeis, fuisse ita patefactum ut nequeant spiritum sanctum sua laude fraudare: idque satis ex contextu liquet.

8. (*Sciebam quod transgrediendo.*) Significat hic Dominus se non frustra urgere, ac tantopere instare ut populus agnoscat se ab ipso castigatum, ac tandem ereptum e tantis miseriis. Nam (quae erat pervicacia populi illius) conqueri poterat, frustra haec toties repeti, atque obtrudi. Propheta nihil mirum esse respondet quod negotium sit cum obstinatis. Atque ita aliis verbis confirmat quod nuper dixit de ferreo cervicis nervo. Summa est, quum gentis illius perversitas probe nota esset Deo, nihil ab eo fuisse omissum ut eos sibi addictos teneret: et quum certis documentis satis superque fuerint convicti, eo minus esse excusabiles. Postquam vero detraxit larvam huic populo, qui falso Israelis nomine gloriabatur (ut antea vidimus) novum ei titulum imponit, atque rebellem vocat. *Uterum* intelligo, non primam originem ex quo populus censeri coepit: sed ex quo a servitute Aegyptiaca liberatus est. Nam ea liberatio fuit veluti quaedam ecclesiae nativitas. Populus vero, tametsi immensam Dei bonitatem expertus, perfide cum ipso agere non desiit, magisque ac magis praevaricatus est, ut merito ipsum rebellem ac praevaricatorem vocet.

9. (*Propter nomen meum.*) Postquam exprobravit populo malitiam quae ab initio patribus ingenita ad filios et nepotes transierat, nunc admonet sua misericordia esse superstites, qui digni alioqui fuissent centies perire. Duplex autem huius admonitionis usus fuit: quia oportuit fideles sustineri, ne in exsilio deficerent. Deinde ubi data est redeundi libertas, non minus operae pretium fuit eos humiliari, ut mero et gratuito Dei beneplacito acceptam referrent suam liberationem. Atque hinc perspicimus superiorem obiurgationem eo pertinere, ut populus intelligeret nullo eius merito accidere quod Dominus ei manum porrigit ut eum e sepulcro Babylonis educat: quandoquidem extremo exitio dignus erat. Quod igitur nunc quoque nobis parcit Dominus, quod poenas mitigat aut remittit, quod denique ullam nostri rationem habet, id omne a sola eius gratia proficiscitur: ne quid ullis hominum meritis aut satisfactionibus tribuamus. Atque hinc concidet sophistarum distinctio, sicuti iam aliis locis docuimus, de remissione poenae, quam gratuitam esse nolunt, quod satisfaciendum sit Deo. At hic gratuito remitti propter nomen Dei, testatur Isaias. Loquitur enim de poena quam merito poterat Iudaeis infligere. Iustissimam enim causam delendi populi huius habebat, nisi gloriam suam tueri voluisset.

10. (*Ecce examinavi te, et non instar argenti.*) Ostendit Dominus se eiusmodi temperamentum adhibere in castigandis suis, ut eorum saluti prospiciat. Prius dixerat se ideo pepercisse ipsis vel parsurum, quod rationem haberet gloriae suae: nunc significat se plagas quidem infligere, sed eiusmodi ut sint ipsis salutares. Nam probandi atque examinandi causa ipsos castigat. Probamus autem quod perditum nolumus. Quum ergo hunc finem propositum habeat, sequitur ipsum saluti nostrae prospicere. Porro anticipandi causa examinis meminit, ne quis obiiceret Dei indulgentiam minime in tam duris afflictionibus apparere. Mature igitur occurrit propheta, et admonet, quamvis non penitus ignoscat Deus, clementer tamen agere cum suis. Hoc etiam addit, quod non examinat nos instar argenti, quia penitus absumeremur. Nam in argento aliquid est puri: in nobis vero nihil praeter scoriam reperietur: imo nisi Deus argentum nos efficeret, non secus ac palea vel stuppa in cinerem et nihilum redigeremur: nihil certe puri eliceret ipsa castigatio. Ergo in ipso examine considerat Dominus quid ferre possimus, ne ultra modum progrediatur: simulque arcana spiritus sui virtute facit ne profectu careant poenae, quae alioqui exitiales nobis essent. *Eligere* hic ac-

cipit pro discernere. Eligimus enim quod conservare et tueri cupimus, quemadmodum prius in eadem significatione dixit, eligere bonum et reprobare malum. Hoc igitur verbo docet quantum differant poenae quae irrogantur piis, ab iis quas impii sustinent. Illis enim in exitium cedunt: nos vero tametsi urat atque secet Dominus, tamen acceptos habet, atque benevolentiam erga nos suam retinet in mediis afflictionibus: imo efficit ut inde exeamus probatiores, atque sacrificium boni odoris ipsi simus. Denique intelligit Deum etiam ubi videtur suos consumptioni addicere, nihilominus esse illis propitium.

11. (*Propter me.*). Idem repetit quod antea dixerat, sed interrogationem subiungit, qua utuntur Hebraei, quum de rebus absurdis verba faciunt: Fierine potest ut profanetur nomen meum? Secundum membrum quod addit, *gloriam* meam alteri non dabo, est vice expositionis. Nunc ergo pluribus exornat Isaias quod antea perstrinxerat paucis, atque altius paulo assurgit. Nec est nuda explicatio prioris sententiae, sed potius exornatio ad maiorem confirmationem. Significat autem his verbis, homines quantum in ipsis est profanare nomen Dei, et gloriam ipsius alio transferre: sed Dominum admirabili providentia sua occurrere huic malo, atque efficere ne gloria sua concidat. Tametsi ergo nostra culpa prostituamus gloriam Dei, tamen ipsam tuebitur, dum nostri vindex erit. Hinc mira consolatio ad nos redit: quod Dominus salutem nostram coniungit cum sua gloria: ut iam aliis locis annotavimus.

(*Non dabo.*) Id est, non patiar mihi eripi gloriam meam. Hoc futurum erat, si deleto ac perdito populo derisus esset Deus Israel. Ut solebant impii eiusmodi blasphemiis insultare populo Dei, dum opprimebatur, Ubi est Deus eorum? Similem porro rationem afferebat Moses (Deut. 32, 27), cur Dominus populum in universum delere nollet: Ne forte, inquit, hostes eorum id sibi arrogent: ac dicant, Manus nostra excelsa, et non Dominus fecit haec omnia. Et certe ubi Dominus irae suae signa proferens terrorem incutit fidelibus, unicum hoc asylum restat, eum adoptionis suae fore memorem, ne impiorum maledictis sacrum suum nomen exponat. Neque solum his verbis propheta ad gratitudinem hortatus est populum suum, ut fateretur mera Dei gratia se esse incolumem, sed precandi materiam suggessit piis, et clypeum quem desperationi obiicerent.

12. (*Audi me Iacob.*) Quorsum aeternitatem suam praedicet Dominus, antea dictum est: nempe ut ipsum sibi perpetuo constare intelligamus, nec eum ex ingenio nostro metiamur. Admonet autem ut ipsum audiamus: quoniam ideo hallucinamur, et abducimur falsis opinionibus, quod ei aures accommodare nolimus. Quum Israelem a se vocatum dicit, tacite opponit hanc sententiam reprobationi, cuius meminit initio capitis. Ostendebat enim Iudaeos sibi falso arrogare hoc nomen, eoque inaniter gloriari, quod veros se Israelitas non praeberent. Hic vero pronuntiat Israelem esse vocatum suum. Perinde ac si pater aliquis filium suum obiurgans spurium vocaret, ac deinde nihilominus ipsum pro suo agnosceret: ita Dominus Iudaeos sic degenerasse ostendit, ut merito ipsos reiiciat: sed quamvis indigni sint tanto honore, tamen habere rationem suae vocationis, quam nulla hominum ingratitudo aut nequitia irritam facere potest. אף continuationem significat hoc loco. Nihil enim aliud docet, quam Deum sibi perpetuo constare, nec variare more hominum, aut consilium mutare. Propterea dicit se primum esse ac novissimum. Caeterum, hic etiam notandum est, Isaiam non concionari de aeterna Dei essentia, sed hanc doctrinam ad usum nostrum accommodare, ut eundem erga nos ipsum fore sciamus qui semper fuit: deinde ut discernere eum ab idolis meminerimus, ne mentes nostrae vagis figmentis abstractae ab eius timore excidant.

13. (*Utique manus mea.*) Hic clarius explicat propheta quid voluerit superiore versu. Postquam enim de perpetua et constanti erga nos Dei voluntate concionatus est, eius quoque potentiam praedicat ab operibus quae ipsi quotidie intuemur. In iis Dominus se quodammodo nobis conspiciendum praebet, atque e sacrario suo prodiens, ad nos ipse per ea appropinquat. טפחה sive *mensa* est, sive *sustinuit* vertamus, idem sensus erit: nec multum in verbi interpretatione laborandum est. Nam metiendi verbo admirabilis Dei sapientia notatur, quod immensum coelorum spatium tam apta proportione undique aequaverit, ut neque terrae propius esset, neque ab ea remotius, quam ut utile ad ordinis conservationem esset, ac in tanta vastitate nihil esset hiulcum vel deforme. Si magis arrideat verbum sustinendi, est hoc quoque non vulgare sapientiae et virtutis Dei elogium, quod ingentem coelorum molem in continua agitatione sustinet, ne labascat vel inclinet in hanc vel illam partem. Sed posterius membrum, ubi praesto omnia ad suum mandatum adesse dicit, plus quiddam habet difficultatis: nam potest referri vel ad primam creationem, vel ad perpetuam administrationem mundi. Si ad primam creationem referamus, futurum יעמדו, erit loco praeteriti: Simul atque iussit Dominus ut exstarent, protinus obsequuta sunt. Sicut habetur in Psalmo trigesimo tertio (v. 9): Dixit et facta sunt. Atqui si placet hic sensus, quod subiungit *pariter*, non satis convenire videtur cum historia creationis quam Moses refert. Nec enim coelum et terra uno momento creata et ornata sunt: primum enim res erant inconditae et confusae quas Dominus postea digessit. Solutio facilis est, quia nihil

aliud significat propheta, quam Dominum solo nutu creasse omnia, formamque coelo et terrae dedisse, ita ut statim eius mandato paruerint. Ego vero libentius extendo ad perpetuam mundi administrationem. Ac si diceret, coelum et terram imperio Domini obsequi, et voci eius obtemperare, et quae longissime dissita sunt incredibili consensu ultro citroque occurrere, non secus ac rotae eodem motu feruntur: Tametsi longo intervallo coelum a terra disiunctum sit, tamen vocem Domini ubique exaudiri. Nullis eget nuntiis ad significandam voluntatem suam, sed nutu omnia, etiam momento, exsequitur. An ullus est princeps qui suos ubique ministros habeat eius nutui obsequentes? Minime vero. Immensa est igitur Dei potentia, longeque et late patet, et ad universas mundi partes extenditur, quemadmodum testatur scriptura, atque experimento fidei percipimus.

14. (*Congregamini vos omnes, et audite.*) Minime profecto dubium est quin propheta Iudaeos compellet, tametsi hic nihil pronuntiat quod non debeat agnosci ab omnibus. Sed quia incredulis hominibus et profanis desunt aures, ideo ipsos ad audiendum non invitat. Scimus Iudaeos hac praerogativa prae caeteris nationibus donatos, quod Deus sese illis patefecerit. Notus in Iudaea Deus, inquit Psaltes (76, 2): magnum in Israele nomen eius. Quo minus excusabilis erat eorum vel socordia vel pervicacia, dum suam felicitatem pro nihilo fere ducebant. Unde enim tanta levitas vel ad defectionem propensio, nisi quod inaestimabilis coelestis doctrinae thesaurus nullo aut vili in pretio apud eos erat? Digni ergo fuerunt quos gravius et asperius obiurgaret propheta, sicuti in eos invehitur, oblique perstringens quod maligne et perverse ad obscurandam Dei gratiam inter se conspirent. Videtur autem Deus hic permittere Iudaeis, ut si quid habeant quod obiicere possint, in medium proferant: quemadmodum ii qui freti bonitate causae, adversarios provocare audent: Adduc rationes tuas: si quid in te est acuminis, ostende. Ultro igitur lacessit ipsos: ac liberum facit, ut si qua ratione possint, ostendant talia a diis gentium nuntiata esse. Licebit etiam extendere ad divinos et augures qui sibi arrogabant scientiam rerum futurarum, a quibus haec nullo modo praevideri potuerunt. Atque in eundem sensum repetet ea quae sequentur proximo versu: Ego, ego loquutus sum. Huc tendit summa, Iudaeos ideo vacillare, imo excidere, quod non satis aestiment quam singulare bonum sit, cognoscere ex sacro Dei ore quidquid ad salutem expedit. Continuo post speciem unam designat, quia iam Deus finem exsilii babylonici dignatus fuerat illis praedicere. Cyrum huius gratiae ministrum non nominat: sed quasi de homine certo et noto loquens suppresso nomine dicit electum esse divinitus, qui Babylonem expugnet. Dilectio autem non simpliciter, sed πρός τι accipitur: ideoque ad felicem expeditionis eventum restringitur. Sicuti Saul secundum quid Deo carus fuit, ut ad tempus regnaret: atque etiam praeditus esset dono prophetiae. Alia piorum ratio, quos Deus immutabili amore complexus nunquam a se excidere patitur. Significat autem Cyrum ideo expugnaturum Babylonem, quod Deo autore et duce opus hoc suscipiat, non data quidem opera, sed quemadmodum Deus vel inscios et caecos quo vult impellit, vel ab invitis obsequium extorquet: nec enim voluntaria obedientia laudatur in Cyro, sed potius extollitur providentia Dei, qua dirigit cunctos mortales ad exsequendum suum consilium.

(*Brachium eius.*) Aliqui in accusativo legunt, alii in nominativo. Sed parum est discriminis, quod ad sensum attinet. Potest autem brachium accipi pro opere, idque metonymice: atque sic melius fluet oratio: consilium eius exsequetur in Babylone, opus eius in Chaldaeis. Scimus enim hoc prophetis peculiare esse, ut opus Domini et consilium simul coniungant. Oblique vero exprobrat Iudaeis ingratitudinem suam, quod Deo pollicenti fidem adhibere nolint, tametsi rem ipsam velut digito ostendat: ac longe aliter loquatur, quam aut divini, aut fictitii dii solent. In summa, vult persuasum esse Iudaeis, opus Domini fore quod Cyrus Babylonem expugnabit. Omnia enim auspiciis eius peraget, idque ut tandem ecclesia liberetur.

15. (*Ideo prospere habebit.*) Iterum ad vaticinia revocat Iudaeos: atque hunc honorem Deo vendicat, quod re in tempore praedicta omnem dubitationem abstulerit. Deinde addit ratum fore quidquid praedictum fuerat. Ergo in pronomine repetito duplex subest emphasis, non alium quam Israelis Deum de rebus futuris et absconditis loquutum esse: deinde, quia verax, neque unquam fallit, omnium de quibus testatus est eventum eorum fore indubium. Itaque in fine versus copulam ו, pro illativa accipio. Ac duos hic sibi fines proponit Isaias: primum, ut Iudaei captivi liberationem exspectent: deinde, ut liberati agnoscant Deum tanti beneficii autorem: neque existiment haec vel hominum ope, vel fortuito accidisse. Ideo vero prospere cessura Cyro omnia significat, quod eum vocarit: non quod dignus esset tanto beneficio, aut sua industria aut potentia id consequutus sit: sed quod Dominus eius opera ad liberandum populum suum uti vellet. Nam quod *dilectum* vocavit superiore versu, atque hic *vocatum* et adductum dicit, nuper admonui non esse referendum ad amorem Dei, quo nos adoptat in filios, et ad se vocat. Nec enim ita dilectus fuit aut vocatus Cyrus: qui tametsi magnis virtutibus praeditus esset, maximis tamen vitiis laboravit, ambitione et libidine dominandi, avaritia, crudeli-

tate, aliisque vitiis: et qualis esset, infelix eius exitus demonstravit. Intelligit ergo propheta Deum Cyro propitium esse, ut eum externa benedictione prosequatur, non ut ipsum adoptet, atque ea gratia dignetur qua electos solet. Spectanda enim causa est cur eum his nominibus vocet: nempe quod eius ministerio ad liberandam ecclesiam utatur, sicuti iam antea dictum est.

16. (*Accedite ad me, audite hoc.*) Iterum compellat Iudaeos, eosque accedere iubens, quasi obviam prodit ut eos humaniter excipiat. Interim tamen oblique perstringit eorum defectionem, quod sanae doctrinae capaces non essent, nisi se colligerent ab errore. Hoc porro non leve crimen fuit, a Deo tam procul remotos esse, cui familiariter coniuncti esse debuerant. Longe vero aberant non loci intervallo, sed animi consensu. Hic ergo accessus est, ut positis affectibus nostris ad ipsum audiendum parati simus. Atque hoc ab eius gratia proficisci necesse est. Nec enim ita comparati esse possumus, nisi nos ad se adducat.

(*Non ab initio.*) Hunc locum varie exponunt interpretes. Multi ad Christum trahunt, quum tamen nihil tale voluerit propheta. Cavendae autem sunt nobis violentae et coactae interpretationes. Alii de propheta ipso interpretantur: sed nihilo magis convenit. Nec enim hic sermo homini congrueret. Existimo igitur Deum loquentem ab Isaia introduci ut ingratitudinem populo exprobret, quod ab initio, id est, ex quo se patefacere coepit patribus eorum, haud obscure aut clam loquutus sit. Unde sequitur, quidquid in illis fuit ignorantiae, debuisse eorum malitiae imputari, quia lucem sponte fugerunt. Quod dicit se adfuisse quum res facta est, tantundem valet ac perfectum fuisse eius virtute et manu quod ore prodiderat. Merito itaque praedicat se dedisse praesentiae suae signa, quum omnia praestando non solum vaticinia comprobavit ipso eventu, sed monstravit suo arbitrio gubernari quae fortuita putantur. In summa commemorat vetustas Dei promissiones et complementum ipsarum, ut Deum sui similem perpetuo fore ostendat. Qui dicunt Isaiam adfuturum spiritu, quum Dominus populum suum reducet, torquent prophetae verba, nec quidquam afferunt quod eius menti conveniat.

(*Et nunc Dominus Iehova misit me, et spiritus eius.*) Nunc de se subiungit Isaias, atque superiori doctrinae accommodat hanc sententiam, ac testatur Deum illum, qui ab initio loquutus est, per ipsum loqui. Itaque sic habendam esse fidem iis quae nunc Deus per ipsum loquitur, ac si palam adesset. Hinc utilis doctrina colligenda est: nempe, miracula omnia quae edidit Dominus in memoriam revocanda esse, ut veritatem ipsius in animis nostris obfirmemus. Nec enim leve argumentum est, quod Dominus ab initio certum habuit populum, cui se patefecit, quem docuit, cui certa promissa dedit, ac praestitit, nec eum unquam vel minima in re fefellit. Omnia enim suo tempore praestita atque impleta sunt. Ad haec igitur exempla, quoties incidit aliqua dubitatio, confugiendum est: Deus semper adfuit suis: non est nunc primum loquutus: nec vero obscuris ambagibus populum suum delusit: sed plane et aperte loquutus est. Testatur ergo propheta se nihil adferre suum: sed missum a Deo, qui se fidelem comprobavit. Spiritus mentionem facit, non quasi diversum aliquid a Deo significet, quum eiusdem sit cum ipso essentiae. Nam in una Dei essentia agnoscimus tres hypostases: sed ideo spiritum nominat, quod sit unicus magister ac director omnium prophetarum. Paulus ait neminem posse Iesum Christum dicere, nisi in spiritu (1. Cor. 12, 3). Atque paulo post, diversa Dei dona esse ait: sed unum et eundem spiritum esse, qui omnia efficit in omnibus. Hic etiam aperte probatur divinitas spiritus, quum ab eo prophetae mittantur. Nam eos mittere solius Dei est: quemadmodum sola principis autoritate legati mitti solent. Id quum spiritus faciat, quum dirigat ipsos, atque vim et efficaciam iis praebeat, procul dubio Deus est. Colligimus etiam ex hoc loco, eos qui hac spiritus directione carent, tametsi se a Deo missos iactent, repellendos esse: veluti papisticas illas luporum cohortes, quae pastorum et doctorum nomine gloriantur, et missionem impudenter iactant, quum alienissimi sint a spiritu Dei et eius doctrina. Frustra enim iactant se a Deo missos aut inauguratos, quum donis spiritus instructi non sint, quae necessaria sunt ad tale munus exsequendum. Porro spiritus afflatum obtendere, quum fide prorsus vacui sint, ac ne minima quidem doctrinae scintilla praediti, nimis putidum est: sedebunt scilicet cornuti episcopi: nota erit maioris partis inscitia: imo vix ex trecentis decem reperientur qui modice gustaverint rudimenta pietatis. Quid stultius est, quam iactare talem consessum regi a spiritu?

17. (*Sic dicit Iehova.*) Hunc versum cum quatuor proximis una coniungo, quod eodem pertineant, atque iis Dominus liberationem populo suo promittat: sed ita ut prius ostendat ipsum culpa sua in servitutem redactum esse: ne scilicet obloqueretur populus, atque obiiceret, satius fuisse ipsum in patria retineri, si Dominus ei adesse vellet, quam abductum reduci. Nam minor gratia habetur medicis qui curant morbum quem praecavere potuissent. Occurrit igitur propheta, ac dicit hoc populi culpa accidisse, qui poterat hoc excidium vitare, si ad mandata Domini attendisset. Hanc igitur iustam nequitiae populi mercedem esse ostendit. Nec enim pridem steterat per Dominum quin populus bene haberet, sed eius gratiam respuerat. Et tamen Dominum bonitate sua hanc nequitiam

superaturum docet, quod populum suum perire nolit, tametsi ad tempus ipsum affligat.

(*Docens te utiliter.*) Intelligit talem esse doctrinam Dei, ut populum sartum et tectum (quod aiunt) servare possit, si modo in ea conquiescere vellet. Docet autem nos Dominus non sua causa, sed ut saluti nostrae consulat. Quid enim utilitatis ei afferre possemus? Ergo per doctrinam unicuique nostrum prospicit: ut ea instructi prospero rerum statu fruamur. Sed quum ingratitudine nostra respuimus beneficium ultro oblatum, quid superest nisi ut misere pereamus? Merito itaque exprobrat Iudaeis Isaias, nisi se ipsos fraudassent doctrinae fructu, nihil quod utile esset in salutem fuisse illis celatum. Quod si de lege haec dicta sunt, Dominum per eam utiliter populum suum docuisse, quid de evangelio dicemus, quo plenissime omnia quae nobis utilia sunt declarantur? Hinc etiam apparet, quam exsecranda sit blasphemia papistarum, qui periculosam ac noxiam esse sacrae scripturae lectionem aiunt, ut simplices ab eius lectione absterreant. An vero arguent Deum mendacii, qui utilitatem eius praedicat ore prophetae? an sibi potius quam Deo fidem haberi volunt? Ut blasphemias suas impudenter evomant, nos certe ab hoc studio abduci non decet. Nam re ipsa experiemur quam vere loquutus sit Isaias, si sacras literas pie reverenterque tractemus.

(*Dirigens te.*) His verbis clarius ostenditur utilitas cuius nuper meminit. Significat enim salutis viam nobis monstrari, si Deum loquentem audiamus. Paratus enim est se nobis praebere ducem toto vitae nostrae cursu, si modo ipsi morem gerere velimus. Hoc modo testatur Moses (Deut. 30, 19) se populo vitam et mortem proposuisse. Item, Haec est via, ambulate in ea. Nam regula bene vivendi continetur in lege, quae fallere non potest. Ego, inquit Moses (Deut. 30, 16), praecipio tibi hodie ut diligas Dominum Deum tuum, ambules in viis eius, et praecepta eius custodias, statuta et iudicia eius, ut vivas et multipliceris, et benedicat tibi Dominus in terra ad quam possidendam pergis. Summa est, non destitui vel luce intelligentiae, vel consilio, quicunque ad parendum sunt dociles.

18. (*O si attendisses ad mandata mea!*) Quum populus conqueri posset quod in exsilium duceretur, propheta murmuribus occurrere volens causam notat: quod scilicet doctrinae salutari non dedit locum, nec ullum ex ea fructum percipere sustinuerit. Dubium vero non est quin alludat ad Canticum Mosis, ubi eadem fere loquendi forma habetur: O si saperent, atque intelligerent! (Deut. 32, 29). לוא optantis est, O si! vel Utinam. Non tantum expostulat Dominus cum Iudaeis, quod neglexerint utilitatem quae ipsis offerebatur: sed ut pater filiorum miseriam deplorat. Nec enim voluptatem capit ex malis nostris, neque severus est, nisi quum malitia nostra ipsum cogimus. Est igitur hic anthropopathia, qua Deus commiseratur exitium eorum qui sponte perire, quam salvi esse maluerunt. Nam paratus erat ad beneficia omnis generis praestanda, nisi nostra contumacia ipsum repelleremus. Interim velle ad arcanum eius consilium penetrare, et sciscitari cur non addiderit verbo externo spiritus efficaciam, praeposterum esset: quando hic non de eius potentia agitur, sed tantum arguitur hominum durities, ut reddantur inexcusabiles. Certe quoties nos ad se Deus invitat, in eius verbo constat plena felicitas, quae maligne a nobis repudiatur. Pacis nomine prosperos omnes successus significari alibi diximus. Perinde ergo est ac si diceret: Tibi uberrima bonorum omnium copia large fluxisset, nec timenda fuisset ulla mutatio, quia nunquam exarescit Dei benedictio erga pios. *Iustitiam* vero, quam paci coniungit, possemus exponere ius, quod vulgo dicimus, *Ton bon droict.* Sed malo iustitiae nomine intelligere statum reipublicae optime constitutum, in qua scilicet omnia rite atque ordine administrantur: ac si diceret: Omnia domi bene composita habuisses, atque abundasses copia rerum omnium. Ac merito hunc statum paci coniungit. Nam eversa politia omnia pessum eunt atque evertuntur: nec fieri ullo modo potest ut pace fruamur si iustitia, id est, aequabilis et moderata rerum administratio desit. Ergo si pacis studiosi sumus, simul felicem hunc statum optemus, cui Dominus benedicat. Quidam hic philosophantur de iustitia spirituali, et remissione peccatorum: sed vagantur extra prophetae mentem, quae simplex et aperta est.

19. (*Fuisset tanquam arena semen tuum.*) Hoc quoque ad felicem vitam pertinet, quum soboles succrescit, cuius ope senum labores subleventur, et quae resistat adversariis in porta. Liberos enim eiusmodi sagittis valida manu missis Psaltes (127, 5) comparat: ac beatum pronuntiat eum qui pharetram ex iis suam implevit: id est, talium liberorum copia abundat. Quum *arenae* mentionem facit, alludere videtur ad promissionem quae Abrahae data est: Multiplicabo semen tuum sicut stellas coeli, et velut arenam quae est in litore maris. Ac repetit eandem sententiam diversis verbis more hebraico, pro semine ponens filios et lapillos pro arena. In summa, ostendit populum obstitisse Deo quominus promissionis illius fructum perciperet. Postea ad interruptionem gratiae descendens, clarius exprobrat, quum mirabiliter collecti essent Dei manu, quaesitam ab illis fuisse dissipationem. Nam per *nomen* intelligit legitimum populi statum, qui semper floruisset, nisi benedictionis cursus fuisset aversus. Quod autem *succisum* populum esse dicit, id

respectu terrae Chanaan intelligendum est, e qua eiectus populus Dei, velut e domo patris abdicatus esse videbatur. Templum enim quo privatus erat, symbolum fuit praesentiae Dei, terraque ipsa pignus vel arrha beatae haereditatis. Abactus ergo in exsilium populus quodammodo a conspectu Dei eiectus ac profligatus erat, nec ullum divini auxilii testimonium habebat, nisi promissionibus istis Dominus eorum miseriam sublevasset. Haec autem miseria diligenter nobis consideranda est, quod ablegati in longinquam regionem, templo, sacrificiis et conventibus sacris carerent: ut quibus hodie nulla forma, nullus sacramentorum usus, nulla verbi administratio est, cogitent se quodammodo a conspectu Dei eiectos esse, atque votis ardentibus instaurationem ecclesiae optare et assidue postulare discant.

20. (*Exite e Babel*, *fugite a Chaldaeis.*) Hoc secundum membrum est huius expostulationis, quo testatur Dominus se populo, quamvis indigno et ingrato, redemptorem fore. Postquam enim se boni doctoris officio functum testatus est, populum vero attendere noluisse, ita ut propria culpa exsilii poenam sibi accersiverit, iam infatigabilem tolerantiam praedicans subiungit se nihilominus ei adfuturum, ut ipsum e servitute educat. Iubet igitur ipsos excedere e terra Babylonis, ubi captivi erant. Unde perspicimus Deum pro ineffabili sua indulgentia, quamvis iustam nobiscum expostulandi causam habeat, malis tamen nostris succurrere, atque opitulari indignis, adeoque iis qui gratiam ipsius proterve reiecerant. Quod sequitur de *voce exsultationis*, pertinet ad confirmationem liberationis. Fidem enim facere voluit promissioni, quae incredibilis omnino erat. Ut ergo dubitationem omnem tolleret beneficium hoc magnifice commendavit.

(*Annuntiate.*) Magnitudinem fiduciae exprimit, qua Iudaeos erigi volebat. Solemus enim pleno ore et audacter ea iactare de quibus certi sumus: quod si dubitemus, vix audemus proferre, atque obmutescimus. Sic autem de re futura loquitur Isaias ac si coram adesset: ut populus maiorem fiduciam ac firmiorem animo conciperet. Atque imperandi verbo utitur, quod multo plus efficaciae habet, et vehementius permovet animos, quam si nudis verbis hoc ipsum retulisset.

21. (*Itaque non sitierunt.*) Quoniam via Iudaeis ad reditum non patebat, magnaeque solitudines et periculosae intercedebant, ideo propheta virtutem Dei praedicat, eiusque exempla proponit, ne ulla difficultate terreantur. Ipsos ergo considerare iubet, num satis potentiae fuerit Deo ad eripiendos ipsorum patres e servitute Aegypti per vastas solitudines, ubi ipsis cibaria, aquas, omniaque alia necessaria suppeditavit. Iudaei pro more suo stultas hic fabulas comminiscuntur, et miracula fingunt, quae nunquam edita sunt. Neque id ignorantia fit ab ipsis, sed audacia, qua sibi quidquid plausibile est, etiam si omni ratione careat, facile permittunt. Hoc autem fuit prophetae consilium: nempe in memoriam revocare exitum illum priorem ex Aegypto, et miracula quae tunc a Domino edita fuerunt: sicuti moris esse prophetis iam antea monuimus, quum opera Dei summopere commendare volunt. Quemadmodum David, quum victorias quas obtinuerat celebraret, ait (Psalm. 18, 8) montes tremuisse, ac defluxisse, aerem esse diffissum, Dominum apparuisse e coelo, quum tamen id nusquam ipsi acciderit: sed descriptionem aegyptiacae redemptionis imitatur, ut ostendat Deum qui eius autor fuit, sibi etiam in vincendis hostibus autorem ac ducem fuisse, nec minus virtutem eius in sua victoria, quam in illis signis et portentis agnoscendam esse. Ita nunc propheta vult a populo miracula illa considerari, ut incredulitatem suam corrigat, neque ulla diffidentia tentetur. Sancti enim Dei servi semper in liberationem illam oculos coniicere solebant, ut tanti beneficii memoria omnium animos in spe ac fiducia confirmarent: sicuti alibi dictum fuit saeculis omnibus sperandum fuisse redemptionis illius fructum, ut Dominus continuo progressu populi redempti custos esset. Dominum ergo facile superaturum impedimenta omnia significat, patefacturum viam quae clausa est, aquas abunde suppeditaturum, ne siti pereant, quemadmodum iam olim stupendo miraculo e rupe eduxit, quum populus de se actum esse existimaret. Itaque nullam esse causam cur de reditu desperent, si potentiam Dei quam experti sunt contemplari atque animo complecti velint.

22. (*Non est pax.*) Nonnulli includunt parenthesi haec verba: Dicit Dominus: sed possumus hunc contextum retinere: quod Dominus pacem impiis neget qua indigni sunt. Atque hoc nominatim additum est ne hypocritae suo more inanem ex his promissionibus fiduciam conciperent. Eas enim ad ipsos pertinere negat, ut excludat omnino a spe salutis. Sed et aliud respexisse videtur Isaias. Nam quum maior populi pars impietate laboraret, atque hoc beneficium repudiaret, infirmi ac debiles permulti vacillare poterant, ac terreri iudicio multitudinis: quemadmodum hodie videmus infirmas conscientias turbari, quum a maiore hominum parte salutis doctrinam contemni vident. Quum igitur plerosque periclitari videret, avertit eorum mentes ab eiusmodi tentatione, ne impiorum atque incredulorum multitudine turbentur, qui gratiam Dei et prosperum hunc statum reiiciunt: sed nulla eorum habita ratione amplectantur ipsi hoc beneficium, atque eo fruantur.

CAPUT XLIX.

1. *Audite me insulae et attendite populi e longinquo. Iehova ex utero vocavit me, e ventre matris meae habuit in memoria nomen meum.* 2. *Et posuit os meum quasi gladium acutum: in umbra manus suae protexit me, et posuit me in sagittam tersam, in pharetra sua abscondit me.* 3. *Et dixit mihi: Servus meus es Israel, in te*[1]) *gloriabor.* 4. *Ego autem dixi, Frustra laboravi: inaniter et vane fortitudinem meam consumpsi. At iudicium meum coram Iehova, et opus meum coram Deo meo.* 5. *Et nunc dicit Iehova, qui formavit me ab utero in servum sibi, ut reducam ad se Iacob. Atque ut Israel non colligatur, tamen gloriosus ero in oculis Iehovae, et Deus meus erit fortitudo mea.* 6. *Et ait, Leve est ut tu mihi sis servus ad suscitandas tribus Iacob, et desolationes Israel ut restituas. Itaque constitui te in lucem gentium, ut sis salus mea ad extremum terrae.* 7. *Sic dicit Iehova redemptor Israel, Sanctus eius, ad contemptibilem anima, ad gentem abominabilem, ad servum dominantium. Reges videbunt, et consurgent principes, et adorabunt propter Iehovam, quia fidelis est Sanctus Israel, et qui elegit te.* 8. *Sic dicit Iehova: In tempore placiti exaudivi te, in die salutis auxiliatus sum tibi, et servabo te, et dabo te in foedus populi, ut suscites terram, ut haereditate obtineas haereditates desolatas.* 9. *Ut dicas vinctis, Exite: iis qui sunt in tenebris, Ostendite vos. Super vias pascentur, in omnibus verticibus pascua eorum.* 10. *Non esurient, neque sitient: non percutiet eos aestus et sol, quia miserator eorum diriget eos: et super scaturigines aquarum ducet eos.* 11. *Et ponam omnes montes meos in viam, et semitae meae elevabuntur.* 12. *Ecce isti e longinquo venient: et ecce isti ab aquilone, et a mari: et isti e terra Sinis*[2]). 13. *Laudate coeli, et exsulta terra, et erumpite montes in laudem: quia consolatus est Iehova populum suum, et pauperum suorum miserebitur.* 14. *Atqui dixit Sion, Dereliquit me Iehova, et Dominus meus oblitus est mei.* 15. *An obliviscetur mulier foetus sui, ut non misereatur filii uteri sui? Etiam si istae oblitae fuerint, ego tamen non obliviscar tui.* 16. *Ecce super palmas sculpsi te: muri tui coram me sunt semper.* 17. *Festinant structores tui: destructores tui et vastatores tui procul abs te discedent.* 18. *Leva per circuitum oculos tuos, et vide. Omnes congregati sunt, venerunt tibi. Vivo ego, dicit Iehova, quod omnibus quasi ornamento vestieris: et circumligaberis illis tanquam sponsa.* 19. *Quoniam desolationes tuae, et vastitates tuae, et terra tua deserta, nunc tamen angusta erit ob multitudinem habitantium: et procul abscedent consumptores tui.* 20. *Adhuc dicent in auribus tuis filii orbitatis tuae: Angustus mihi locus est. Secede alio mihi, ut habitem.* 21. *Et dices in corde tuo: Quis genuit mihi istos? Nam ego orba*[1]) *et solitaria demigrans, et exsul, quis ergo istos educavit? Ecce ego relicta eram sola: isti unde sunt?* 22. *Sic dicit Dominus Iehova: Ecce levabo ad gentes manum meam, et ad populos extollam vexillum meum: et adducent filios tuos in sinu, et filiae tuae super humerum ferentur.* 23. *Et erunt reges nutritii tui: et reginae eorum nutrices tuae: prono in terram vultu adorabunt te, et pulverem pedum tuorum lingent. Et scies quod ego sum Iehova, quia non pudefient qui me exspectant.* 24. *An auferetur forti praeda? an captivitas iusti*[2]) *liberabitur?* 25. *Atqui sic dicit Iehova, Etiam captivitas fortis auferetur, et praeda tyranni liberabitur: quia cum eo qui contendit tecum, ego contendam: et filios tuos ego servabo.* 26. *Et pascam spoliatores tuos carnibus suis, et quasi musto sanguine suo inebriabuntur: et sciet omnis caro quod ego sum Iehova servator tuus, et redemptor tuus, fortis Iacob.*

¹) 1551: in quo. ²) Vel, Smini.

¹) Vel, sterilis. ²) Vel, iusta.

IN CAPUT XLIX.

1. (*Audite me insulae.*) Postquam disseruit de futura populi redemptione, descendit ad Christum, cuius auspiciis populus e Babylone, quemadmodum et olim ex Aegypto, eductus est. Oportuit autem superiorem prophetiam hac doctrina confirmari: quoniam vix sperassent se a Domino redemptum iri, nisi Christum sibi ob oculos posuissent, quo solo fracti animi erigi ac confirmari possunt. Nam ab ipso non solum aeterna salus, sed temporaria quoque non minus speranda est. Adde quod prophetis solenne est, ubi de reparatione ecclesiae concionantur, Christum proferre in medium, non modo quia eius minister futurus erat, sed quia in eo fundata erat adoptio populi. Et Iudaei, quibus aliquid est sanae mentis, non de alio quam de Christo hunc locum intelligi posse confitentur. Sed interea haec series, quam notavimus ab omnibus animadversa non est. Nec enim propheta ex abrupto transsilit ad Christi mentionem: sed eam attexit, quod aliter populus liberationis spem animo concipere nequiret, quia inde pendebat reconciliatio cum Deo. Et quo plus efficaciae habeat oratio, Christum loquentem introducit. Nec tantum Iudaeos compellat, sed transmarinos et exteros populos qui procul aberant a Iudaea, quos insularum nomine significari alio loco dictum est.

(*Iehova ab utero vocavit me.*) Quaeritur cuiusmodi sit haec vocatio. Nam quum ante mundi constitutionem in Christo electi simus, sequitur ipsum

praecedere: nam est initium et fundamentum nostrae electionis. Proinde minus dicere quam res habeat videri posset Isaias, quum ab utero vocatum dicit: nam multo prius tempore vocatus erat. Sed facilis est responsio: quoniam hic non agitur de aeterna electione, qua adoptamur in filios: sed tantum de ordinatione vel inauguratione, qua Christus ad hoc munus destinatur: ne quis eum temere illuc irrupisse putet. Nemo enim, ut inquit apostolus (Heb. 5, 4), usurpat sibi honorem: sed qui vocatur a Deo, tanquam Aaron. Sic et Christus non glorificavit semetipsum, ut pontifex fieret: sed qui loquutus est ad eum: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Caeterum non definit propheta initium temporis, quasi Deus ab utero demum coeperit ipsum vocare: sed perinde est ac si diceret: Priusquam ex utero prodirem, statuerat Deus me subiturum hoc munus. Quemadmodum etiam Paulus se ab utero segregatum dicit (Gal. 1, 15), quum tamen ante creationem mundi electus esset. Ieremiae etiam dicitur (1, 5): Antequam prodires ex utero cognovi te. Denique summa est, consilio patris Christum carne nostra indutum fuisse, ut munus redemptoris, cui destinatus erat, impleret. Eodem respicit posterius membrum. Nominis enim recordatio tantundem valet ac familiaris notitia. Discernit ergo se a vulgo hominum, quia ad rarum et singulare munus electus sit.

2. (*Et posuit os meum.*) Duplici similitudine utitur: nempe gladii et pharetrae, ad vim et efficaciam doctrinae exprimendam: atque ostendit quorsum vocatus, ac tam praeclaro et celebri nomine insignitus sit: nempe ut doceat. Hoc enim *oris* nomine significat. Christus ergo constitutus est a patre, non ut principum more vi et armis imperet, aliisque externis munitionibus instructus formidabilem se populo suo praebeat: sed totum eius imperium consistit in doctrina, in cuius praedicatione quaeri atque agnosci vult: nusquam enim alibi reperietur. Vim autem oris sui praedicat, id est, doctrinae quae ab ipsius ore proficiscitur, dum gladio ipsam comparat. Vivus enim est Dei sermo et efficax, et penetrantior omni gladio utrinque incidente: ac pertingens usque ad divisionem animae simul ac spiritus, compagumque ac medullarum, et discretor cogitationum, et intentionum cordis (Heb. 4, 12). Sed et sagittae comparat, quod non solum cominus, sed etiam eminus feriat, et ad eos usque penetret qui procul abesse videntur. Postquam vero Isaias de efficacia doctrinae loquutus est, adiungit Deum virtute sua Christum et doctrinam eius protegere, ut nihil eius cursum impedire possit. Idque addi pernecessarium erat. Nam simul atque apertum est os Christi, id est, evangelium docetur, undique insurgunt adversarii, innumerique hostes conspirant ad ipsum opprimendum: ita ut efficacia quam tribuit doctrinae, non sufficeret, nisi accederet ipsius tutela, qua adversarios submoveret. Caeterum non disputatur hic de persona Christi, sed de toto ecclesiae corpore. Est quidem a capite initium faciendum: sed deinde ad membra descendendum est: atque omnibus verbi ministris applicandum quod hic de Christo praedicatur. Datur enim iis haec efficacia verbi, ut non inaniter aerem feriant eorum voces, sed penetrent in animos, ac serio percellant. Efficit quoque Dominus ut non uno tantum in loco, sed longe lateque per universum orbem vox evangelii personet. Denique quia sub fideli custodia eos tuetur, quamvis expositi sint multis iniuriis et undique eos impetat Satan et mundus, non tamen desistunt a suo cursu: idque nobis usu satis compertum esse debet. Omnes enim ad unum iamdudum sublati essent coniurationibus et insidiis adversariorum, nisi Dominus ipsos praesidio suo munivisset. Et sane instar prodigii est, unicum evangelii praeconem inter tot pericula reliquum esse. Hoc ergo fit quod Dominus ipsos umbra sua defendit, atque abscondit velut sagittas in pharetra sua, ne pateant hostium iniuriis ac perdantur.

3. (*Servus meus es Israel.*) Hunc versum superioribus coniungere operae pretium est, quoniam ex eo apparet non de uno tantum homine, sed de universo populo agi: quod interpretes minime observarunt. Nec enim ad Christi personam restringendus est hic locus, neque ad Israelem solum referri debet, sed observanda hac in parte scripturae ratio est. Nam quum de toto ecclesiae corpore agitur, Christus velut in medio collocatur, qui omnes Dei filios comprehendat. Audimus quid dicat Paulus (Gal. 3, 16), Abrahae datae sunt promissiones et semini eius. Non dicit, et seminibus, ut in multis: sed tanquam ex uno: Et semini tuo qui est Christus. Nec enim totam liberorum multitudinem, qui ab ipso Abraham secundum carnem orti sunt, comprehendit: quum omnes benedictionis participes non fuerint. Reiectus est Ismael, reprobatus Esau, aliique multi resecti sunt. Quum ereptus est e Babylone populus, exiguae tantum reliquiae collectae sunt: maior pars insigne Dei beneficium repudiavit. Ubi ergo semen? In Christo, qui caput est, ac reliqua sub se membra continet. In eo enim connectitur universum semen, atque indissolubili nexu coniungitur. Eodem modo Isaias *Israelis* nomine, quo Christum significat, totum populi corpus, veluti membra sub capite comprehendit. Neque id novum videri debet. Nam et Paulus quum de unione loquitur, adducta similitudine corporis humani, subiungit: Ita et Christus (1. Cor. 12, 12). Illic enim Christi nomen tribuitur Israeli, id est, universo coetui fidelium, qui Christo, ceu capiti membra, adhaerent. Denique hoc nomine insignit Dominus ecclesiam, quae sponsa Christi est, quem-

admodum uxor viri nomine et titulo insignitur. Israelem autem *servum* vocat, id est, ecclesiam ministram suam: quia columna est et firmamentum veritatis. Nam sermonem suum apud ecclesiam deposuit, ut eius ministerio per universum orbem propagetur. Tandem in fine versus ostendit quis sit huius ministerii finis, et quorsum evangelii doctores a Deo vocentur: nempe ut gloriam ipsius studiose illustrent, atque etiam apud alios promoveant, quod etiam Christus docet in evangelio, pater glorifica filium tuum, ut Filius glorificet te (Ioh. 17, 1). Summus vero est hic honos, quo Dominus nos homunciones, tametsi corruptos et impuros, ad procurandam gloriam suam constituit: eoque nos animari decet, ut fideliter operam ei nostram et obsequium praestemus. Quanquam plus aliquid exprimere voluit Deus, quidquid moliatur Satan cum omnibus impiis, victricem fore Dei potentiam, ut gloriose triumphet Christus, et in eius evangelio refulgeat Dei maiestas.

4. (*Ego autem dixi.*) Gravem hic propheta querimoniam subiungit nomine ecclesiae: sic tamen ut initium a capite fieri debeat, sicuti antea diximus. Conqueritur ergo Christus cum suis membris, quod operam ludere videatur. Nam quum antea magno et memorabili encomio praedicarit vim et efficaciam verbi quod proficiscitur ab ore ipsius, atque interea parum aut nihil promoveat, nec reluceat haec gloria, quam Deus ab eius ministerio requirit: ideo ecclesiam introducit conquerentem, quod frustra operam suam consumat, quia scilicet praedicatione coelestis doctrinae non resipiscant homines. Et certe hoc a propheta subiici valde necesse fuit: primum, ut sciamus fructum illum, cuius meminit, non semper oculis hominum patere. Nam alioqui veritatem verbi in dubium revocare possemus, ac suspicari num sermo Dei esset qui tanta protervia a multis contemnitur. Deinde, ut invicto et constanti animo pergamus, atque laborem nostrum Domino commendemus, quem tandem inutilem esse non sinet. Periculosae ergo tentationi occurrere voluit propheta: ne propter hominum pervicaciam animum in medio cursu despondeamus. Et certe sic a querimonia incipit Christus, ut asserat nihil sibi fore obstaculo ad munus obeundum. Clarior hoc modo esset oratio: Quamvis irritus sit labor meus, imo viribus prope exhaustus sim absque profectu: mihi tamen satis est probari obsequium meum Deo. Atque eo pertinet quod subiungit, *sed iudicium meum coram Iehova.* Tametsi palam nobis minime constet fructus laboris nostri, tamen eo contenti esse iubemur, quod servimus Deo, cui obsequium nostrum gratum est. Christus enim pios doctores ad strenue luctandum hortatur et animat, donec supra hanc tentationem victores emergant, et posthabita mundi malitia pergant alacriter in officio, nec taedio flaccescant eorum animi. Ergo si Dominus eousque fidem et patientiam nostram probare velit, ut frustra nos fatigare videamur, in hoc tamen conscientiae nostrae testimonio acquiescere convenit. Quod si nos deficiat haec consolatio, certe non ducimur puro affectu: nec Deo, sed mundo et ambitioni nostrae servimus. Itaque in eiusmodi tentationibus nobis ad hanc sententiam confugiendum est. Observandum est interea hic a Christo et ecclesia universum mundum accusari ingratitudinis. Nam sic conqueritur ecclesia apud Deum, ut cum mundo expostulet, quod evangelii doctrina, quae per se efficax ac potens est, nihil apud ipsum efficiat. Sola autem culpa haeret in contumacia et ingratitudine hominum, qui oblatam sibi a Deo gratiam respuunt, ac sponte perire volunt. Eant nunc, et Christum accusent, qui exiguum evangelii fructum exstare dicunt, atque impiis calumniis doctrinam verbi traducunt: et labores nostros, ut vanos et inutiles subsannant, indeque potius excitatas turbas, atque licentiam peccandi maiorem arreptam esse aiunt. Considerent, inquam, cum quo sibi negotium sit, et quid proficiant sua impudentia: quum soli homines accusandi sint, qui inutilem (quantum in ipsis est) verbi praedicationem reddunt. Pii vero ministri, quibus valde acerbum est homines tam misere sua culpa perire, quique se interdum exedunt, et moerore conficiunt, dum tantam pervicaciam experiuntur, hac consolatione animos suos erigant: neque ita perturbentur, ut clypeum et hastam (tametsi satius nonnunquam ipsis videatur) abiiciant. Cogitent sibi hanc causam cum Christo communem esse. Nec enim de se tantum loquitur Christus, sicuti antea dictum est: sed omnium qui fideliter ipsi serviunt causam suscipit: ac veluti procurator omnium nomine accusationem intendit. Conquiescant igitur in eius patrocinio, atque ipsum causam suam tueri sinant. Provocent ad diem Domini, sicuti Paulus facit (1. Cor. 4, 4): neque adversariorum calumnias, probra, aut convitia morentur. Nam iudicium ipsorum apud Dominum: quia ut centies vituperentur a mundo, Deus tamen fidelis quam impendunt operae approbator erit ac vindex. Contra impii et contemptores verbi atque hypocritae contremiscant. Nam accusante Christo, nullus erit defensioni locus: nec quisquam eo condemnante absolvet. Danda igitur est opera ne fructus qui ex evangelio manare debet culpa nostra intereat. Nam ideo gloriam suam patefacit Dominus, ut efficiamur Christi discipuli, et plurimum fructum afferamus.

5. (*Et nunc dicit Iehova.*) Confirmat hoc versu superiorem sententiam: atque pleniorem consolationem affert, vocationem illam repetens, et conscientiae testimonium, quod nobis instar propugnaculi esse debet. Nihil enim est quod nos magis

torqueat atque anxios reddat quam si dubitemus quo autore, quibusve auspiciis institutum aliquod aggrediamur. Propterea nos ad certitudinem vocationis nostrae revocat Isaias. Ac primo pii doctores cum principe suo Christo divinitus se formatos esse dicunt: quia semper necessariis dotibus instruit et ornat Deus quoscunque ad munus docendi vocat. Nam quibuscunque donis excellant, ab uno spiritus fonte prodeunt omnia. Sic unigenitum filium signavit pater: deinde alios suo quemque gradu praeparat, ut idonei sint ad obeundum munus. Ostendit simul finem vocationis: nam in hunc finem constituti sunt et apostoli, et doctores ecclesiae, ut dissipatum gregem Domini colligant, quo omnes in idem corpus sub Christo coalescamus. Nam in mundo misera dissipatio est: in Christo vero omnium ἀνακεφαλαίωσις, ut inquit apostolus (Eph. 1, 10): neque enim aliud vinculum unitatis esse potest. Quod attinet ad verbum creandi vel formandi, frustra hic nonnulli philosophantur de humana Christi essentia, quae creata est. Luce enim clarius est, formationem ad officium referendam esse.

(*Atque ut Israel non colligatur.*) Iudaei interrogative haec legunt: Annon reducam Iacob, et Israel non colligetur? atque supplent particulam ה. Verum illa lectio nimis coacta est: nec spectant Iudaei quid voluerit propheta: sed quantum in se est, textum depravant, ut tegant ignominiam suae gentis. Alii exponunt, Non perdetur, vel, Non peribit. Nam אסף interdum significat quod dicimus vulgo *Trousser*. Colliguntur enim ea quae servanda sunt: item quae consumenda. Unde saepius quum aliquem e medio sublatum significamus, dicere solemus vulgo *Il est troussé*. Nec male conveniret hic sensus: Missus sum, ne Israel pereat: sed malo diversam interpretationem sequi, nempe: Tametsi Israel non colligatur, tamen gloriosus ero. Nam opponi hoc loco res inter se contrarias probabile est. Si destinati sunt ministri verbi in salutem hominum, gloriosum ipsis est multos ad eam adduci: sin minus, hoc ipsis dedecori et ignominiae cedit. Paulus enim vocat eos quos lucrifecit Christo, gloriam et coronam suam (Philip. 4, 1, 1. Thes. 2, 19). Contra vero, ubi homines pereunt, nihil praeter pudorem et ignominiam reportamus: quoniam videtur Deus maledicere laboribus nostris, neque nos dignari tanto honore, ut regnum ipsius opera nostra provehatur. At propheta nihilominus eos qui Christo servierint, gloriosos fore pronuntiat. Loquitur enim tum de capite, tum de membris, ut iam antea dictum est. Quamvis igitur Israel colligi nolit, tamen ministerio Christi integra manebit sua gloria: quoniam hominum pravitati et nequitiae imputabitur, quod non sint collecti. Hac ratione Paulus quamvis evangelii praecones odor sint mortis in mortem reprobis, bene tamen et suaviter coram Deo spirare affirmat, cui placet impios hoc modo magis reddi inexcusabiles. Bis quidem glorificatur Deus si votis successus respondeat: sed ubi nihil omiserint verbi ministri, quamvis merito ipsis doleat infructuosum esse laborem, non est tamen cur eos poeniteat Deo placuisse, cuius approbatio hic perversis totius mundi iudiciis opponitur, ac si diceret propheta: Quamvis pessime audiant inter homines, multisque probris onerentur, facile tamen ac aequis animis hoc illis esse devorandum: quia Deus aliter statuat, et corona decoris dignetur eorum tolerantiam, quae petulanter ab improbis traducitur. Eodem sensu mox sequitur, sufficere quod Deus sit fortitudo, ne terreantur hostium suorum multitudine aut potentia, quum robur suum habeant in Deo constitutum.

6. (*Et ait, leve est.*) Ulterius etiam progreditur Isaias: atque laborem Christi et totius ecclesiae non tantum coram Deo, sed etiam coram hominibus gloriosum fore ostendit. Quamvis enim initio vanus et inutilis videatur, Dominus tamen efficiet ut tandem aliquis fructus praeter opinionem hominum emergat. Iam satis erat laborem nostrum a Deo probari: sed quum addit non inanem fore etiam apud homines, hoc etiam nos magis consolari atque acrius incitare debet. Unde sequitur, bene de successu sperandum esse, sed Dei ipsius arbitrio esse permittendum, ut benedictio quam promittit suo tempore, quantum quoque modo videbitur, appareat. Addit praeterea non tantum efficacem fore hunc laborem in populo israelitico, sed etiam in gentibus, atque ita re ipsa evenit. Imo quum Iudaeis parum prodesset evangelii praedicatio, atque pervicaciter ab iis Christus reiiceretur, gentes in eorum locum suffectae sunt. Atque ita Christus in lucem gentium constitutus, atque extremis orbis terrae partibus salus eius patefacta est. Haec autem consolatio valde necessaria fuit tam prophetis quam apostolis, qui pervicaciam Iudaeorum magis ac magis experti sunt. Poterant enim dubitare num irritae essent istae promissiones, quum nullus earum fructus exstaret. Sed quum intellexerunt Christum etiam gentibus missum esse, animos colligere ad perseverantiam non ita difficile fuit. Hoc autem incredibile, imo prodigiosum erat: sed Dominus ita praeter opinionem omnium operari solet. Paulus hoc arcanum a saeculis absconditum fuisse dicit: nec angelis quidem ipsis compertum, nisi quum re ipsa in ecclesia Dei patefactum fuit (Ephe. 3, 5). Quum ergo soli Iudaei sapere viderentur: nunc aequantur gentibus, nec ulla apud Deum Iudaei et Graeci distinctio est. Iudaei hunc versum interrogative legunt, *an leve est?* ac si diceret satis esse: nihil maius aut amplius esse petendum. Sed naturalem prophetae sensum malitiose corrumpunt: atque imaginantur se aliquando fore dominos gen-

tium, longeque et late imperaturos. Verus autem prophetae sensus est, hoc quidem opus per se illustre ac magnificum fore, ut erigat et restituat tribus Israel, quae collapsae iacebant: sed honorem istum magna accessione se locupletaturum: quia gentes Iudaeis adiunget, ut in eundem populum coalescant, et Christi nomine censeantur. Neque enim hoc loco de repudio veteris populi agitur, sed de propaganda ecclesia, ut gentes cum Iudaeis consentiant. Verum quidem est, ubi a foedere exciderunt Iudaei, gentes quasi in vacuum locum ingressas esse: ita illorum defectio causa fuit, ut qui prius extranei fuerant, reciperentur in filios: sed hic, sicut aliis locis praedicit Isaias ampliorem fore ecclesiam ubi accesserint gentes, et coniunctae fuerint Iudaeis in fidei unitatem. Etsi autem lucis nomine intelligitur felicitas vel gaudium, non dubito tamen quin proprie alludat propheta ad evangelii doctrinam, quae animas illustrat, et ex tenebris educit. Hanc vero lucem quam afferet Christus, salvificam fore docet. Quemadmodum Christus via, veritas, et vita nominatur, quod per veritatis notionem, vitam consequamur: ita hoc loco dicitur *lux* gentium et salus, quoniam animis nostris illucet per evangelii doctrinam, ut nos ad salutem perducat. Duo igitur notanda sunt. Primum, aperiri nobis oculos Christi doctrina: deinde, nos qui perieramus, vitae, aut potius nobis vitam restitui.

7. (*Sic dicit Iehova.*) Idem argumentum prosequitur Isaias, ut populus, quum gravi illa clade affligeretur, spem melioris status animo conciperet. Atque ut magis confirmet, Deum qui haec promisit, redemptorem et sanctum Israelis vocat. Obiiciet aliquis, haec esse pugnantia: Deum scilicet redemptorem vocari eius populi quem opprimi sinebat. Ubi enim haec redemptio, ubi sanctificatio est, quum populus obiicere posset se miserum ac perditum esse? Respondeo, veteris historiae memoriam hic proponi, ut materiam fiduciae et spei. Nam quum Iudaeos urgeret desperatio, occurrit propheta, et admonet, Deum a quo olim redempti fuerant eorum patres, eadem adhuc virtute pollere. Ergo quamvis ad exercendam piorum fidem ad tempus salutem suam absconderet, iubentur fideles erectis animis stare, quia in illius manu certa sit redemptio. Interea ipsos concipere oportuit quae longissime ab humano sensu remota erant. Insignis locus, ex quo colligitur quanta fides habenda sit Deo loquenti: tametsi non statim ea praestet quae promisit, sed languere nos atque diutius affligi sinat. בזה, alii contemptum, alii contemptibilem vertunt: ego contemptibilem malo. Hoc autem miseriam illius populi auget, quod *in anima* apud se ipsum contemptibilem esse dicit. Multi enim despiciuntur ab aliis, qui tamen ob dotes suas honore digni sunt, vel non desinunt superbia turgere, et aliorum fastum calcare maiore fastu. Sed hunc populum non magis ab aliis quam a se ipso contemni dicit. Extremam igitur ignominiam et infelicissimum statum designat, et simul deiectionem animi complectitur, ut sciant maturum Deo fore tempus opis ferendae quum penitus humiliati fuerint. Nullam video rationem cur nonnulli in voce gentis numerum mutarint, quum propheta utatur singulari, גוי: et certum sit peculiariter ad genus Abrahae sermonem dirigi. Addit *servire* dominantibus: quasi diceret opprimi a validis tyrannis: nam משלים, vocat eos quibus tantum est roboris ac potentiae ut non facile sit eorum manus effugere. Iam quum dicit reges visuros, magnifice loquitur de liberatione populi sui: sed interea ipsum veluti in fornace examinari sinit, ut eius patientiam ac fidem probet. Nulla enim alioqui experientia fidei esset, si statim ea praestaret quae promisit, sicuti iam antea dictum est. In nomine principum repetitio est usitata Hebraeis. Sic autem loqueremur, reges et principes videbunt: consurgent et adorabunt. *Adorandi* verbo explicat quod dixerat: consurgent. Consurgimus enim honoris causa. Summa est, summos quosque mundi principes experrectum iri ut sentiant populi restitutionem praeclarum esse Dei opus, et reverentia dignum.

(*Quia fidelis est.*) Haec est causa tantae admirationis, atque honoris quem principes Deo exhibebunt: quia scilicet agnoscent fidem et constantiam Domini in promissis suis. Vult autem Dominus agnosci verax, non nuda quadam et simplici imaginatione: sed ipsa experientia, id est, in eo quod populum quem adoptavit conservat. Itaque hinc discamus non esse aestimandas promissiones Dei a nostro statu, sed a veritate ipsius: ut quum nihil praeter exitium et mortem imminebit, huius sententiae meminerimus, qua Dominus contemptibiles atque abominabiles compellat. Hinc etiam observandum est, quam magnificum et admirabile sit opus Dei, ecclesiae liberatio: quod reges, tametsi superbos, et nihil fere dignum suo conspectu vel pretiosum ducentes, aspicere, admirari, stupescere, atque etiam invitos Dominum revereri cogat. Hoc igitur novum atque inusitatum opus nobis unice commendatur. Quale autem ipsum et quantum sit, ex nobis ipsis iudicemus. Nam ut omittamus veteres historias, qua ratione e misera Antichristi tyrannide liberati sumus? Somnium profecto nobis esse videbitur, ut etiam ait Psaltes (126, 1), si attentius paulo consideremus: adeo stupendum et incredibile opus a Deo in nobis, qui Christo nomen dedimus, editum est. In fine autem versus repetit quod ante attigerat, segregatum fuisse hunc populum Deo. Sed in electione initium sanctificationis notatur: quia ideo haereditas sacra fuit populus ille, quod Deus mero beneplacito eum eligere digna-

tus esset. Arcanam igitur Dei voluntatem indicat Isaias, a qua sanctificatio manat: ne Israel putaret se merito suo segregatum. Perinde ac si diceret: Dominus qui te elegit, re ipsa in te comprobat electionem suam, eamque ab effectu demonstrat. Quemadmodum igitur agnoscenda est veritas Dei in salute nostra: ita salus gratuitae ipsius electioni tantummodo adscribenda est. Interea qui tanti beneficii participes esse volent, sint pars Israelis, id est, ecclesiae: extra quam nec salus nec veritas esse potest.

8. (*Sic dicit Iehova, in tempore placiti.*) Ex hoc versu iterum apertius colligitur id quod initio huius capitis tractavimus: nempe, prophetam sic totum ecclesiae corpus alloqui, ut a Christo incipiat, qui caput est. Quod diligenter observandum esse monui. Nam ab interpretibus animadversum non est: nec tamen aliter poterit hoc caput eodem tenore explicari. Hoc facile ostendit Paulus, qui hanc sententiam ad totam ecclesiam accommodat (2. Cor. 6, 2). Interea vero quod subiicit propheta, *dabo te in foedus*, nemini alteri quam Christo convenit. Quomodo haec inter se conciliabimus? nempe, si consideremus Christum non tam esse suum, quam nostrum: quia nec venit, nec mortuus est, nec resurrexit sibi. Ipse enim in salutem ecclesiae missus est: nec quidquam sibi proprium quaerit, quum nulla omnino re indigeat. Itaque promittit Deus universo ecclesiae corpori. Christus, qui veluti sponsor intermedius est, recipit has promissiones: nec sibi privatim stipulatur, sed toti ecclesiae, in cuius salutem missus est. Christum igitur non separatim compellat, sed quatenus corpori suo adhaeret, eique perpetuo coniunctus est. Immensus autem est hic honor, quo nos dignatur coelestis pater, quum nostra causa filium exaudit: imo dum sermonem ad filium convertit, ubi de salute nostra agitur. Inde enim apparet quanta sit inter nos et Christum coniunctio. Sustinet personam nostram, nec quidquam a nobis separatum habet: atque nostra causa a patre exauditur. Sub voce placiti fraenum, ut ita loquar, iniicit, ne festinent in suis desideriis fideles, sed patienter exspectent dum praefixum a Deo tempus advenerit: quo sensu a Paulo adventus Christi vocatur tempus plenitudinis (Gal. 4, 4). Vult ergo suspensos esse a Dei arbitrio, ut interea placide et compositis animis sustineant eius iram. Caeterum, quamvis prophetae consilium sit hortari ad tolerantiam pios, ut discant affectus suos Deo subiicere, simul tamen docet salutem nostram fluere a gratuita Dei benevolentia. רצון enim, quam Graeci εὐδοκίαν vocant, id est, bona Dei voluntas, fundamentum est salutis nostrae: salus vero illius gratiae effectus est. Salvi enim sumus, quia placemus Deo, non dignitate nostra aut meritis, sed liberali eius gratia. Interea vero ostendit certam nobis esse salutem, ubi certum gratiae Domini testimonium habemus. Omnis enim dubitatio tollenda ubi Dominus de placito suo testatus est. Hic locus valet ad commendationem verbi, extra quod de salute inquirere fas non est: sicuti admonet Paulus in evangelii praedicatione certo nobis patere Dei beneplacitum: atque ita impleri quod hic scribitur de die salutis. Tertio propheta nos admonitos voluit, ubi nobis evangelium mittitur, certum proferri pignus favoris Dei: quia nostri misertum esse apparet, ubi comiter nos ad se invitat, ne huc atque illuc circumspectemus ad quaerendam hanc lucem, quae a gratuita Dei voluntate solummodo exspectanda est: vel agitemur dubitatione, quam nobis Deus eximit. Caeterum meminerimus hoc totum a libero Dei consilio pendere. Quum ergo quaeritur, cur hoc tempore potius quam olim nobis illuxerit Dominus, haec ratio reddenda: quoniam ita visum est, ita placuit Deo. Ad hanc enim rationem redit Paulus eo loco quem citavimus: Ecce nunc tempus acceptum, ecce dies salutis. Qui locus nos plurimum in tenenda Isaiae mente iuvare potest: ut discamus coniungere salutem nostram cum placito Dei: cuius testimonium nobis datur in praedicatione evangelii. Observandum etiam, haec vaticinia ad certam aetatem restringenda non esse: quum ad universam ecclesiam omnibus saeculis pertineant. Nam ut initium fiat a redemptione babylonica, ad redemptionem Christi pergendum est, cuius illa initium ac veluti praeludium fuit. Et quum multae adhuc servitutis reliquiae nobis supersint, ad diem extremum progrediendum est, quo omnia instaurabuntur.

(*Constitui te in foedus.*) Hinc confirmatur, quidquid antea dictum est Christo, non privati eius commodi causa sed in nostram gratiam, promissum esse. Nam constitutus est sponsor foederis, quod Iudaei suis peccatis divortium fecissent a Deo, qui aeternum foedus cum illis pepigerat. Foederis ergo, quod cassum vel abruptum erat, renovatio Christo tribuitur. Quanquam simul tenendum est illud Pauli (Ephe. 2, 14 sq.), Christum esse omnium pacem, ut reconciliet tam remotos quam propinquos. Sed proprie respexit Isaias ad tristem illam dissipationem, cuius remedium a solo Christo sperandum erat. Porro hanc gratiam ad nos transferre convenit, quod prae Iudaeis, antequam prodiret evangelium, inimici atque alieni a Deo essemus, nec aliter possemus ipsi reconciliari. Christus ergo in foedus populi datus est, quod nulla ad Deum via quam per ipsum pateret. Populus tunc erant Iudaei: sed diruta maceria omnes et gentes et Iudaei in idem populi corpus coaluimus. *Ut suscites terram*, quae scilicet tunc vasta et deserta erat. Reditus enim populi nova quaedam fuit creatio, ut alibi vidimus. Huc quoque pertinent prophetae verba, ut intelli-

gamus nihil praeter dissipationem et vastitatem in mundo esse. Mittitur enim Christus, ut quae prostrata sunt et diruta instauret. Si integra essent omnia, frustra Christus ad nos mitteretur. Itaque diligenter consideranda est nostra conditio: quoniam alieni a Deo, vita destituti, atque ab omni spe salutis exclusi sumus. Sed a Christo restituimur in integrum et patri coelesti reconciliamur. Adiungit etiam Isaias beneficia quae per Christum consequimur, postquam Deo reconciliati sumus.

9. (*Ut dicas vinctis.*) Describitur his verbis mutatio quae Christi adventu contigit. Neque tamen dubium est quin propheta Iudaeis solatium afferre velit in rebus perditis, ne restitutio in melius illis sit incredibilis: quia se excidio fere devotos esse videant. Interea in genere ostendit quale sit officium Christi: ac definit quid sit restituere haereditates desolatas. Nam priusquam adveniat Christus, sub misero iugo vincti, atque in tenebris constituti sumus. His similitudinibus significat nos, quamdiu caremus Christo, malorum omnium congerie esse obrutos. Nam per *tenebras* excludit omnia quae ad regnum Christi pertinent: fidem, iustitiam, veritatem, innocentiam, et eiusmodi. Sumus ergo in tenebris, donec Christus dicat *ostendite vos.* Sumus vincti, donec dicat *exite.* Plurimum vero inest ponderis in verbo לאמר, *ut* dicas. Ostendit enim praedicationem evangelii modum esse quo liberamur. Si ergo libertatem, si lucem regni Dei optamus, audiamus Christum loquentem: alioqui perpetua Satanae tyrannide opprimemur. Ubi nunc est arbitrii nostri libertas? Quisquis enim sibi lucem aut rationem et intelligentiam arrogat, hanc Christi liberationem experiri non poterit. Libertas enim non aliis promittitur, nisi qui se captivos esse agnoscunt: lux et salus, qui se in tenebris demersos esse confitentur. Porro ubi promittit pascua filiis Dei fore pervia, et super montium cacumina, his metaphoris significat eos bene habituros qui sub tutela Christi erunt. Est enim pastor diligens ac sollicitus, omnia gregi necessaria suppeditans, ut nihil ad summam felicitatem desit. Haec vero admonitio non parum fuit utilis eo tempore quum per squalidas regiones et aridas iter facturi essent Iudaei, ut demum in terram incultam et desertam redirent: dicit igitur propheta, quamvis terrena media non suppetant, esse tamen satis largam copiam Deo qua eorum inopiae subveniat: ideoque pro communi scripturae more comparat fideles ovibus, ut suae imbecillitatis conscii curae pastoris se totos committant. Interea probabile est oblique moneri fideles ne appetant nimias lautitias: quia nunquam tanta suppetet ubertas, quin multae difficultates permixtae sint. Deinde ne defluant in mollitiem, qua periculis futuri sint obnoxii. Nam vias hostium et praedonum incursibus expositas et cacumina montium ut plurimum arida esse scimus. Ita gubernatur ecclesia a Christo, ut non procul absit ab incursu et iniuria hostium: sic pascitur, ut in horridis tamen et incultis saepe locis habitet. Caeterum, quamvis immineant hostes, Dominus ab eorum vi et iniuria nos tutatur. Si esurimus aut laboramus inopia, praesto est ad subministranda abunde omnia quae ad victum et cultum necessaria sunt. Atque in huiusmodi difficultatibus et periculis melius sollicitudinem eius et curam perspicimus, quam si extra omnem periculi aleam constituti essemus.

10. (*Non esurient.*) Confirmat quod dictum est superiore versu, esse in Dei manu alimenta, ne in itinere Iudaeos viaticum deficiat. Nec dubium est quin revocet in memoriam, quum in deserto panis et ciborum omnium penuria mortem patribus minitaretur, Deum per XL. annos quotidie manna e coelo dedisse, sicuti etiam continuo post de umbra contra solis aestum loquens alludit ad historiam quae refertur a Mose de columna nubis, qua Dominus populum suum tegebat, ne solis ardore torreretur. Hoc enim solenne prophetis esse diximus, ut commemorent exitum populi ex Aegypto, quoties beneficentiam Dei et publice erga omnes, et privatim erga unumquemque confirmare volunt. *Super scaturigines.* Alludit etiam ad aquas illas quae ex rupe fluxerunt, quum populus fere siti periret. Nec enim ista acciderunt in redemptione babylonica, sed commemoratione priorum beneficiorum potentia Dei in procuranda salute ecclesiae praedicatur.

11. (*Et ponam omnes montes.*) Hic proprie ac nominatim de reditu populi tractat: nam frustra tantam ecclesiae felicitatem promitteret, nisi in pristinam libertatem restituendus fuisset populus. Significat autem se sublaturum impedimenta omnia, et difficultates quae poterant populi reditum prohibere: atque montes pervios redditurum, qui invii esse videbantur: denique complanaturum et montosa et concava loca, ut facilis in Iudaeam reditus esse possit. Quum igitur restituenda est in integrum ecclesia, nulla impedimenta, quantumvis magna et ardua, obstare Deo possunt quin superior tandem evadat. Montes porro vocans *suos* non modo significat posse illis pro suo iure se imperare ut populo transitum praebeant: sed exprimit profectionis se fore ducem, ac si una cum Iudaeis pergeret, ac commune iter faceret: sicuti alibi dicitur peragrasse Aegyptum, ac equitasse super eius excelsa in exitu populi. Hic vero exprimitur singularis Dei erga ecclesiam amor, quod se cum ea peregrinari dicit, ac in se suscipit omnium necessitatum curam, ac si ipse sibi prospiceret dum suis opitulatur.

12. (*Ecce isti e longinquo venient.*) Quod nonnulli quatuor mundi plagas hic significari putant,

satis quidem firmum non est. Ego tamen non repudio, quia et probabile est, et convenit multis aliis locis. Certe primum dicit venturos e longinquis mundi plagis, species deinde, id est, aliquas partes subiungit ad generalis eius sententiae explicationem. *Loco Sinis* alii Sinim legunt: atque apud ipsos Hebraeos varia lectio est. Hieronymus meridionalem plagam designari putat (quae sententia magis recepta est) a monte Sinai, quae ad austrum sita erat. Alii Sienem esse putant, quod sita sit sub tropico Cancri. Verum haec diversitas nihil ad prophetae sensum, qui per se planus et facilis est. Nec enim dubium quin propheta significet eos qui variis in locis dispersi atque dissipati erant, sive ab aquilone, sive a mari colligantur. Sic porro reditum e Babylone promittit Isaias, ut simul ad tempus Christi hoc vaticinium extendat: quemadmodum ex superioribus facile colligitur. Memoria enim tenendum, quod prius diximus, hic secundam ecclesiae nativitatem describi. Nec enim tantummodo promittit Iudaeos Ierosolymam redituros, ut templum instaurent, sed colligendos ex omnibus terrae plagis qui prius ab ecclesia fuerant alieni.

13. (*Laudate coeli, et exsulta terra.*) Tametsi pios omnes ad gratiarum actionem hortatur atque incitat, tamen hoc simul respicit, ut confirmet promissionem quae dubia videri potuisset. Rebus enim afflictis turbantur conscientiae nostrae, atque ita vacillant ut non adeo facile sit in Dei promissiones solide recumbere. Denique homines aut suspensi haerent, aut trepidant, aut penitus labascunt, imo deficiunt. Interea quantisper occupat metus, vel anxietas, vel moeror, vix ulla consolatio admittitur: ideoque variis modis ipsos confirmari necesse est. Propterea tam mignifice beneficium huius liberationis praedicat Isaias: ut tametsi pii nihil omnino praeter mortem et exitium intuerentur, animum tamen spe melioris status erigerent. Eos igitur paene in rem praesentem adducit, ne dubitent amplissimam ipsis gaudendi materiam fore: tametsi nunc nihil praeter moerorem et luctum cernerent. Meminerimus ergo, quoties Dominus aliquid promittit, coniungendam esse a nobis gratiarum actionem, qua magis animos nostros excitemus: deinde, attollendas esse mentes ad potentiam Dei, qua longe lateque imperat omnibus creaturis. Nam simul atque manum exserit, coelum et terra commoventur. Quod si ubique signa apparent admirabilis eius potentiae, praecipuum specimen et maxime illustre agnosci vult in ecclesiae salute. Hac autem figura docet, nullum esse potius obsequium quod Deo praestent coelum et terra, quam si conspirent, et operas simul conferant ad ecclesiam iuvandam. Caeterum, ne fatiscant sub malorum onere fideles, antequam consolationem illis a Deo promittat, ad miserias placide ferendas hortatur. Nomine enim *pauperum* significat ecclesiam multis aerumnis in hoc mundo obnoxiam esse. Ut ergo misericordiae Dei participes simus, discamus sub cruce multisque molestiis cum gemitu et lacrymis ad eam eniti.

14. (*Atqui dixit Sion, Dereliquit me etc.*) Quo magis gratiam suam amplificet Deus, conqueritur adeo angustos et restrictos fuisse Iudaeorum animos, ut sibi fere via clausa fuerit, nisi malignas eorum cogitationes ingenti bonitate vicisset. Simul tamen vitium hoc corrigere studet, ut liberationem sibi oblatam et quasi obviam apertis animis excipiant, et sicuti propensus est ad ipsos iuvandos, sic etiam vicissim se comparent ad bene sperandum. Iam ad nos quoque pertinet haec doctrina, quia omnes fere, ubi Deus auxilium suum differt, misere angimur ac cruciamur: putamus enim nos desertos et abiectos. Ita facile obrepit desperatio, cui occurrere necesse est ne gratia Dei privemur. Et certe in hac dubitatione se prodit ac detegit nostra incredulitas, quod in Dei promissis non acquiescimus, ut moderate feramus vel castigationes, quibus nos ad poenitentiam sollicitat Deus: vel fidei probationes, quibus nos ad tolerantiam erudit, vel quascunque afflictiones, quibus nos humiliat. Merito itaque expostulat Deus cum Iudaeis, quod prava sua diffidentia oblatam salutem respuant, nec sustineant se iuvari. Neque vero restringit hoc vitium ad paucos, sed totam fere ecclesiam comprehendit, ut ostendat se erga Iudaeos beneficum ac largum fore ultra mensuram fidei ipsorum: imo cum ipsis se luctari, ut cum salute sua perrumpat obstacula omnia quibus eam arcebant. Videant ergo singuli nostrum, ne sibi in eo indulgeant aut adulentur. Litigat enim Dominus cum tota ecclesia, quod huiusmodi voces edat quae ex diffidentiae fonte manant.

15. (*An obliviscetur mulier.*) Ut diffidentiam istam corrigat, expostulationi exhortationem subiungit plenam suavissimae consolationis. Nam apta similitudine ostendit quantam sollicitudinem pro suis gerat, matri sese comparans, cuius adeo sollicitus atque anxius est amor in foetum suum, ut paternum etiam longo intervallo superet. Non satis ergo ipsi fuit patris exemplo uti (quod alioqui frequentissime usurpat) sed ut ardentissimum affectum suum exprimeret, matri se conferre maluit: nec liberos solum nominat, sed foetum in quem propensior affectus esse solet. Incredibilis enim est matris affectus in foetum quem fovet sinu suo, lactat, et sollicite curat: adeo ut insomnes ducat noctes, seque continuo maceret, et sui ipsius obliviscatur. Atque haec sollicitudo non tantum in hominibus apparet, sed etiam in feris bestiis: quae tametsi immanes sint natura, tamen hac in parte mansuescunt. Quum vero interdum contingat matres sic degenerare in monstra, ut immanitate feras superent, et foetus sui obliviscantur: subiungit Domi-

nus, etiam si id contingeret, se tamen nunquam populi sui obliturum. Nam affectus ipsius erga nos matrum omnium amorem ardore et vehementia longe exsuperat. Et tenendum illud Christi: Si vos, quum mali sitis, nostis bona dare filiis vestris, quanto magis pater coelestis? (Matth. 7, 11). Homines, tametsi pravi natura et amantes sui, curam liberorum habent: quid Deus, qui ipsa est bonitas? an affectum paternum exuere poterit? Minime vero. Quamvis igitur accidat matres (quod instar prodigii est) abiicere foetum suum: Deus tamen, cuius amor constans et perpetuus est in filios suos, nunquam eos abiiciet. In summa: describitur hic nobis immensa Dei cura, qui assidue pro nostra salute vigilat, ut eum nunquam defuturum nobis certo persuasi simus: tametsi multis magnisque aerumnis affligtemur.

16. (*Ecce super palmas.*) Alia similitudine declarat immensam illam sollicitudinem quam pro nobis gerit Dominus. Vulgare est proverbium, nos aliquid tanquam proprios digitos tenere, quum rem memoriae penitus et serio infixam habemus. Et Moses, quum assiduam legis meditationem commendat, ligabis ea, inquit, in signum super manum tuam (Deuter. 6, 8): nempe ut Dei praecepta semper oculis suis proposita haberent. Nunc eandem similitudinem usurpat: perinde ac si diceret: Non possum intueri manus meas, quin te illic quoque contempler: te in animo meo insculptum gero, ut nulla oblivione deleri queas: tui denique oblivisci non possum, quin mei ipsius obliviscar. Deus quidem neque manus, neque corpoream figuram habet: sed ita tenuitati ingenii nostri sese accommodat scriptura, ut magnitudinem divini erga nos amoris exprimat. Quoniam vero ecclesia passim domicilium, vel urbs Dei nominatur (unde etiam aedificationis metaphora passim occurrit in scripturis) ideo murorum similitudinem adducit: qua incolumem ecclesiae statum significat, ac si diceret sibi curae semper fore ut vigeat ac floreat Ierusalem. Notandum tamen est murorum nomine metaphorice rectum ordinem politiae et disciplinae notari, cuius sedulum et indefessum custodem se Deus fore affirmat. Meminerimus autem hanc prophetiam habuisse locum in misera illa vastitate, quum diruti essent muri Ierusalem, quae viva ecclesiae imago fuit, templum excisum, eversa politia: denique, pessumdata ac propemodum deleta funditus omnia erant. Nam mox promittit futurum ut omnia instaurentur.

17. (*Festinant structores tui.*) Declarat quod breviter dictum fuerat superiore versu. Vana enim videri potuisset illa sententia de assidua sollicitudine quam gerit Dominus de ecclesia sua et muris eius, quos dirui atque everti sinit. Propterea subiunxit explicationem, quod devastabitur illa quidem, sed deinde in integrum restituetur. *Structores.* Hinc colligere licet quae sit vera instaurandae ecclesiae ratio: nempe, si Dominus architectos mittat a quibus exstruatur: deinde, si procul abigat vastatores qui eam diruunt. Etsi enim per se et praeterita hominum opera ecclesiam erigere posset Deus, dignatur tamen eorum manus interponere: et quanquam solus arcana spiritus virtute totum hoc aedificium complet, benedicit tamen illorum laborem, ne sit inutilis. Ab ipso igitur petendi et exspectandi sunt architecti: quum eius proprium sit idoneos reddere (quemadmodum admonet Paulus [2. Cor. 3, 6]) et cuique assignare suas partes. Rogandus est etiam non modo ut mittat operarios in messem suam: sed ut virtutem suppeditet et efficaciter dirigat, ne frustra operi incumbant. Nam singulari eius beneficentia accidit ut cum aliquo fructu evangelii doctrina praedicetur. Sed neque hoc sufficeret, nisi procul abigeret vastatores. Satan enim innumeris artibus ecclesiam invadit atque oppugnat: nec desunt ei ministri et satellites, qui nervos omnes in id intendunt, ut Domini aedificium diruant, vel corrumpant, vel impediant. Petendum igitur assidue ut eorum conatus avertat. Quod si minus ex animi nostra sententia id succedat, vitia ipsi nostra et ingratitudinem accusemus: nam Dominus haec beneficia abunde in nos conferre paratus erat.

18. (*Leva per circuitum oculos tuos.*) Excitat quasi re praesenti ecclesiam ad magnificum opus hoc contemplandum, et cernendos hominum coetus, qui undiquaque ad ipsam confluent. Sicuti autem collectio haec pios animos fulcire debuit in dissipatione: ita qui eius oculati fuerunt testes ad gratitudinem incitari oportuit. Unde apparet vaticinium hoc utroque tempore fuisse utile, quum et res adhuc sub spe esset abscondita, et postquam eventu comprobata fuit. Tametsi vero generaliter universam ecclesiam compellet, tamen ad singulos quoque pertinet hic sermo, ut et communiter omnes, et seorsum singuli haec promissa amplectantur. Quum autem oculos attolli iubet, significat nos ideo animis deiici, quod non attente, ut decet, opus Domini inspiciamus: sed tanquam velum oculis oppositum habeamus, quod ea quae ante pedes posita sunt intueri vetat. Hinc accidit ut nihil concipiamus fiduciae, sed in rebus confusis desperatione propemodum obruamur. Quod si haec toti ecclesiae dicuntur, reputet secum unusquisque quantum laboret hoc vitio: et subinde se sollicitet atque expergefaciat ad opera Domini intuenda, ut toto animo in promissis eius conquiescat. Electos ecclesiae congregari dicens significat, ut sint unum corpus sub Christo, ac velut unum ovile sub eodem pastore, quasi eodem sinu oportere colligi: quia non alios pro suis ducit Christus ac censet, nisi qui fidei

unitate in corpus unum coalescunt. Quisquis ergo in numero filiorum Dei haberi volet, sit filius ecclesiae. Semper enim alieni erunt a Deo qui ab ipsa segregantur.

(*Quasi ornamento.*) Ostendit propheta quis sit verus ecclesiae ornatus: nempe, si liberos quamplurimos habeat, qui fide ad ipsam aggregentur, et regantur spiritu Dei. Hic verus splendor: haec ecclesiae gloria est: quibus si careat, deformis ac squalida, imo veluti lacera ac discerpta erit. Unde perspicimus quam belle teneant papistae quomodo rite ipsam ornari oporteat. Toti enim in pictis tabulis, in statuis, in lapidum structura, in auro, gemmis, et vestibus pretiosis, hoc est, in puppis, tanquam pueri, occupantur. At vera ecclesiae dignitas, quatenus spiritus sancti donis constat, interior est. Deinde in fidei et pietatis profectu sita est. Unde sequitur, suis ornamentis praeclare instructam esse, quum populus fide coniunctus ad Deum rite colendum in eius sinu convenit. Quo autem plus certitudinis habeat haec promissio, Dominus iusiurandum adhibuit: nempe, ut nos a diffidentia revocet: et quum interitum eius instare putabimus, de restitutione ipsius atque instauratione certi simus. Quod si unquam haec doctrina necessaria fuit, hoc maxime tempore necessaria est. Quocunque enim oculos convertimus, nihil occurrit praeter horrendam vastitatem. Quid ergo nobis agendum est, nisi ut hoc Dei iureiurando suffulti eluctemur ex desperatione? nec terreamur paucitate nostra quae nos contemptibiles mundo reddit: nec dubitemus quin multi ex electis dispersi vagentur, quos tandem Deus in ecclesiam aggregabit. Ergo erigendi sunt animi, atque attollendi fide oculi, ut non solum in unam aetatem, sed in longissimum tempus spem nostram prorogemus.

19. (*Quoniam desolationes tuae.*) Confirmat aliis verbis quod iam vidimus, mutationem quam promisit in manu Dei esse, ut ecclesia, quae diu vastata ac dissipata fuit, brevi multos habeat incolas: ita ut sit angustior locus quam ut omnes capere possit. Utitur similitudine urbis vastatae, cuius muri et aedificia instaurantur, ad quam cives tam magno numero redeunt ut dilatanda sint eius pomoeria, quod prior ambitus omnes continere nequeat. Non solum ergo intelligit reductionem populi e Babylone, sed restitutionem quae per Christum facta est: quum scilicet ecclesia non tantum per Iudaeam, sed etiam per universum orbem longe lateque propagata est. Addit etiam praesidium fore paratum si qui eam hostes infestent: imo quietam fore ab eorum iniuriis et molestiis, quia Deus procul ipsos abiget: non quod ecclesia unquam in totum pacata fuerit, et ab omni hostili violentia immunis: sed tamen Deus suorum infirmitati parcens impios prohibuit, eorumque impetus repressit, aut discussit, ne saltem ex ecclesiae ruinis regnum Satanae cresceret.

20. (*Adhuc dicent.*) Idem argumentum prosequitur Isaias: atque restitutionem ecclesiae sub diversa figura promittit. Eam autem mulieri viduae aut potius sterili comparat, ut miserum et calamitosum eius populi statum declaret. Tot enim premebatur angustiis, ut memoria gentis penitus deleta videretur. Nam permixta Chaldaeis, qui captivam illam tenebant, in aliud propemodum corpus transierat. Non mirum igitur si eam sterili matri comparat, quum nulli in futurum tempus liberi gignerentur. Prius floruerant Iudaei: sed collapsum est regnum et concidit totus vigor: nomen denique fere extinctum est, quum in exsilium eiecti sunt. Promittit ergo futurum ut emergat ex squalore ecclesia, et quae nunc solitaria est eum statum recuperet quem prius habuerat. Atque hoc includitur sub voce *adhuc*, ne diffidant in arbitrio Dei esse reddere quod olim dederat, quamvis ad tempus ablatum fuerit. Quod nonnulli per *filios* orbitatis filios orbatos intelligunt, non satis convenire puto. Nam orbitas et sterilitas potius ad ecclesiae personam refertur. Ideo amplificandi causa sic vocat qui praeter spem orbae et sterili dati fuerunt. *Secede alio mihi*, id est, in gratiam meam. Non quod piis conveniat fratres suos extrudere vel movere loco: sed loquendi formam ex vulgari sermone mutuatus est propheta, ut significet nullam incommoditatem fore obstaculo quin multi admitti cupiant et sibi locum aliquem dari. Hoc autem factum est, quum Dominus ex toto orbe innumeros homines collegit. Nam subito et praeter spem hominum repleta est ecclesia, quae prius vacua erat: amplificati eius fines longeque et late extensi sunt.

21. (*Et dices in corde tuo.*) His verbis admirabilem, de qua nunc agit, ecclesiae restitutionem fore denuntiat, atque ideo introducit admirantem ipsam, atque obstupescentem, quod inusitata atque inopinata ratione restituta sit. Nec profecto huiusmodi descriptio supervacanea est. Nec enim ut nova soboles quotidie succrescit hominibus, qua genus humanum propagatur, ita nascuntur filii Dei et ecclesiae, qui non ex carne et sanguine, sed arcana virtute Dei, in novas creaturas reformantur. Natura enim a regno Dei alieni sumus. Si quis ergo novum hoc opus atque insolitum consideret, et qua ratione propagetur ecclesia et duret, obstupescere cogetur. Hanc autem admirationem haud fictam fore, ut saepe ab adulatoribus proficiscuntur eiusmodi voces, sed ex animo profecturam esse ostendit: quoniam iusta erit causa admirandi, quod Dominus servarit ecclesiam in tantis periculis, novaque et inexspectata sobole propagarit. Quis enim putasset, quo tempore contemptissimi erant Iudaei, omnique probrorum et miseriarum genere obruti,

ullos fore ex gentibus qui societatem hanc ultro appeterent? Deinde minime credibile erat, posse hominum ingenia repente sic mutari, ut se religioni quam abominati fuerant addicerent. Adde quod interposita maceria exteros omnes et incircumcisos ab ingressu arcebat. Verum unam maxime rationem exprimit tantae admirationis: nempe, quod prius nullos pareret liberos, atque omnino destituta esset. Cessabat enim doctrina, quae semen est spiritualis vitae, quo liberi .ecclesiae gignuntur: cultus etiam legalis intermissus erat: denique ablata erant quaecunque incolumem statum tueri solent. Sic autem vocatur ecclesia, non quod destituatur a Deo, sed quod non semper appareat eius praesentia. Huius sterilitatis imaginem ipsi vidimus, quum Dominus ingratitudinem hominum ulciscens sustulit doctrinam suam, eosque in tenebris errare sivit. Tunc vere orba et sterilis dici poterat, quum nulli eius liberi apparerent. Unde colligendum est, quam stulti sint papistae qui sic ecclesiam semper a Christo regi volunt, ut nunquam orba aut sterilis esse possit: quum Dominus licet ecclesiam non destituat, signa tamen praesentiae suae propter ingratitudinem hominum saepenumero subducat.

(*Quis ergo istos educavit?*) Difficile est iis qui in exsilium migrant, ac subinde locum et sedem mutant, educare liberos: et quum lex et pietatis doctrina non resonaret amplius in templo, spiritualis alimonia quodammodo defecerat. Sed Dominus qui humanis adminiculis non eget, extraordinaria ratione, atque incredibili spiritus sui virtute gignit liberos suos, atque educat ubi ita visum est: et in hoc vaticinio complendo nutritios praeter spem omnium excitavit Deus, ut non abs re miretur ecclesia quomodo adoleverint. Quum hanc prophetiam legimus, monemur non oportere nos ultra modum turbari, si quando ecclesiam orbae mulieri similem videamus: nec diffidendum, quin protinus vel uno momento erigi atque instaurari possit: tametsi nulla eius instaurandae ratio nobis appareat.

22. (*Sic dicit Dominus.*) Confirmat Isaias quod nuper dixerat: nempe, Dominum effecturum ut ecclesia, quamvis diutissime sterilis et orba fuisset, immensam haberet sobolem, et foecunditatem ipsa suam admirari cogeretur: idque ut omnem dubitationem tollat, quae animis eorum obrepere potuisset. Pronuntiat autem non tantum ex Iudaeis, ut antea, sed etiam ex gentibus liberos ecclesiae se daturum. Atque interea hanc generationem spiritualem fore insinuat per gratiam adoptionis. Huc enim pertinet similitudo vexilli, ut pii sperarent novam genituræ speciem, et ab ea diversam quae in naturae ordine perspicitur. Oportuit ergo Dominum attollere signum, et arcanam virtutem suam per evangelium exserere, ut ex tam variis populis, qui et moribus et lingua differebant, filios ecclesiae adduceret, qui fide inter se, ut fratres in matris sinum, convenirent. Qui manus et vexilli figura praedicationem evangelii tantummodo significari putant, et separant virtutem spiritus, falluntur: nam utrumque coniungi debet. Nec enim spiritus efficacia a praedicatione evangelii separanda est: quemadmodum praeclare ostendit Paulus (2. Cor. 3, 6). Ad hanc igitur Dei manum, ad hoc vexillum nobis confugiendum est: quum oppressam impiorum tyrannide ecclesiam cernimus. Tametsi enim omnia moliantur ut eam funditus evertant, superior est Dei manus, eique frustra homines reluctantur. Tandem eorum pervicaciam domabit et comprimet, ut ecclesia statum aliquem vel iis invitis obtineat. Quod filios ecclesiae inter ulnas et in humeris allatum iri promittit, metaphorica est loquutio, qua significat nihil fore negotii Deo, ubi ecclesiam colligere ex dispersione volet: quia gentes omnes adiutrices erunt. Etsi autem hoc primo loco ad exsules et dispersos Iudaeos refertur: minime tamen dubium est ad omnes Dei electos extendi, qui in sortem eiusdem gratiae asciti sunt.

23. (*Et erunt reges.*) Quum loquutus esset de obsequio gentium, ostendit hoc non ad plebeios tantum, sed ad reges quoque pertinere. Reges autem comparat conductitiis hominibus, qui alienos liberos alunt: et reginas nutricibus quae operam suam locant. Cur ita? quoniam reges ac reginae omnia necessaria ad alendam ecclesiae sobolem subministrabunt. Nam quum antea Christum e finibus suis eiicerent, eum deinceps agnoscent summum regem, omnemque ipsi honorem, obsequium et cultum exhibebunt. Hoc accidit quum Deus sese per evangelium orbi terrarum patefecit. Magni enim reges ac principes non solum Christi iugum subierunt, sed etiam facultates suas contulerunt ad erigendam et fovendam Christi ecclesiam: ita ut se patronos ac tutores eius praestarent. Unde observandum est, singulare quiddam hic a principibus requiri praeter vulgarem fidei professionem: quoniam autoritas et potentia iis a Domino tributa est ut ecclesiam tueantur, et gloriam Dei procurent. Hoc quidem pertinet ad universos: sed reges, quo maior eorum est potentia, eo magis sese impendere, et studiosius id curare debent. Atque haec ratio est cur David eos nominatim compellet, atque adhortetur ut sapiant Dominoque serviant et filium osculentur (Psalm. 2, 10). Hinc apparet quam insana sint eorum deliria qui reges christianos esse non posse affirmant, nisi se eo munere abdicarint. Haec enim sub Christo impleta sunt, quum evangelii praedicatione reges ad Deum conversi illustrissimum hunc dignitatis gradum adepti sunt, quo omnis generis dominia et principatus superantur, ut ecclesiae nutritii ac tutores essent. Papistae non aliter reges

ecclesiae nutritios esse intelligunt, quam quod sacrificis eorum et monarchis amplissimos reditus, opimas possessiones et latifundia reliquerunt, quibus se, tanquam porci in hara, saginarent. Verum ista educatio longe alio spectat, quam ad inexhaustos eiusmodi gurgites satiandos. Nec enim hic agitur de locupletandis eorum domibus qui falso praetextu pro ecclesiae ministris se venditant (quod nihil aliud quam ecclesiam Dei corrumpere, atque exitiali veneno perdere fuit) sed de tollendis superstitionibus, atque exterminando omni impio et nefario cultu: de promovendo Christi regno, et conservanda puritate doctrinae: de submovendis scandalis, atque purgandis sordibus quae pietatem corrumpunt, et maiestatem Dei obscurant. Haec certe dum reges studiose curant, simul pastoribus et ministris verbi omnia suppeditant quae ad victum et cultum necessaria sunt: consulunt pauperibus, nec mendicitatem ecclesiae indecoram tolerant: scholas erigunt, et doctoribus constituunt stipendia: atque studiosis literarum alimenta decernunt: ptochotrophia et xenodochia aedificant, et reliqua peragunt quae ad tuendam et conservandam ecclesiam pertinent. Verum profusi illi et supervacanei sumptus in anniversaria et missas, in aurea vasa et pretiosas vestes, quibus efferuntur atque insolescunt papistae, pompae et ambitioni tantummodo serviunt, puramque et simplicem ecclesiae educationem corrumpunt: imo praefocant atque exstinguunt semen Dei quo solo vivit. Quum haec hodie longe aliter se habere, atque reges non ecclesiae nutritios, sed carnifices esse cernimus: quum sublata pietatis doctrina et profligatis veris eius ministris, ventres otiosi, inexplebiles gurgites, satellites diaboli saginantur (nam iis principes libenter impartiuntur opes suas, id est, succum et sanguinem quem e plebe suxerunt) dum etiam pii alioqui principes minus roboris et constantiae habent ad propugnandum verbum et tuendam ecclesiam: agnoscamus peccatis nostris hanc rependi mercedem, nosque probis nutritiis indignos esse fateamur. At nihilominus post horrendas istas ruinas ecclesiae instauratio et regum talis conversio speranda est, ut se nutritios fidelium et tutores praestent, atque fortiter propugnent doctrinam Verbi.

(*Pulverem pedum tuorum lingent.*) Hoc etiam testimonium detorquent papistae ad stabiliendam tyrannidem idoli sui, quasi veros et legitimos Dei cultores non aliter se probent reges ac principes, nisi larvatum illum ecclesiae principem loco Dei adorent. Ita pietatis obsequium illis est pedes papae suppliciter osculari. Primo quid de barbara eiusmodi et idololatrica veneratione censendum sit, discant a Petro, cuius sedem se tenere iactant, qui se tali honore a centurione affici passus non est. Discant etiam a Paulo, qui discissis vestibus summa cum detestatione eiusmodi venerationem improbavit. Iam quid magis praeposterum, quam filium Dei fingere pro evangelii ministro, quasi profanum aliquem regem instituisse persica luxuria et pompa fulgentem? Nos vero meminerimus ecclesiam, ut capiti suo sit conformis quamdiu peregrinatur in mundo, cruci subiici ut humilietur. Quod si aliqua detur ab hostibus relaxatio, tamen in praecipuo eius ornatu et splendore esse modestiam. Unde sequitur spoliari suis insignibus, ubi profana superbia induitur. Nec vero hic aliud intelligit propheta quam adorationem, qua principes coram Deo se submittunt, et obsequium quod eius verbo praestant in ecclesia. Est enim diligenter notandum quod antea diximus: quum agitur de honore ecclesiae exhibendo, nunquam a capite suo seiungendam esse. Nam hic honos et cultus ad Christum pertinet, qui sic ad ecclesiam transfertur ut penes unum ipsum integer maneat. Neque enim pietatis obsequio in ordinem se cogunt reges, ut hominum iugo onerentur, sed ut se Christi doctrinae subiiciant. Quisquis ergo ecclesiae ministerium reiicit, et iugum quod eius manu Deus vult suis omnibus imponi detrectat, nec ullam cum Christo communionem habere, nec Dei filius esse potest.

(*Quia non pudefient.*) אשר, pro causali particula accipio. Nam continua oratio est, quae perperam ab aliis dissecatur. Atque hoc argumento probat aequum esse ut hilariter Dei imperio se addicant principes, seque etiam coram ecclesia humiliare non graventur, quia Deus eos qui in ipsum sperant pudefieri non sinet: quasi diceret amabilem hanc et iucundam subiectionem fore. Coniungit autem veritatem suam cum nostra salute: ac si diceret, se nec veracem nec Deum agnosci velle, nisi re ipsa praestet ea quae promisit. Atque hinc percipimus incredibilem fructum: quia sicuti fieri nequit quin statum suum Deus retineat, ita salutis nostrae firmitudinem stare inconcussam necesse est, quam propheta ex ipsa Dei stabilitate deducit.

24 et 25. (*An auferetur forti praeda?*) Quum superiore versu dissolverit obiectionem quae fidelibus in mentem venire poterat, etiamnum magis idem confirmat. Nam hoc incredibile videbatur, ut Iudaei eriperentur e manibus tam potentis hostis, a quo capti iusto bello et in servitutem redacti erant. Subiicit ergo istam interrogationem quasi ex totius vulgi persona, sicut verisimile est per omnium ora volitasse: mox autem respondet, ut videbimus. Ac primum observanda haec similitudo est, quod ecclesia vocatur praeda robusti, et captivitas *iusti*, id est legitima. Iustus enim possessor dicitur, qui legitimus est: ut quum bellum iure illatum est, praeda in iustum possessorem transit. Talis fuit veteris populi conditio, quum in exsilium

profligatus esset: quia simul cum patria amissa erat libertas et libido victoris pro iure erat. Et interea haec similitudo diligenter notanda est: quod ecclesia opprimatur tyrannide principum et faucibus luporum exposita sit: ac nihilominus iusta eorum praeda esse existimetur. Hoc quidem indignum est: sed ita tractati sunt patres nostri, quos neque virtute neque dignitate praecellimus. Sed utcunque iustos se dominos esse iactent, et inani titulo glorientur, Dominus eos praedones iniquissimos esse declarat, quum se vindicem fore, atque iis praedam suam erepturum esse significat. Nec enim iusta dominia evertit Deus. Unde sequitur, dominationem quam in populum Dei occuparunt, merum latrocinium ac tyrannidem scelestam esse. Nec vero eorum arma, copiae, aut munitiones obstabunt quominus iniustam eis possessionem Dominus eripiat. Nec solum ad externos hostes et tyrannos pertinet ista promissio, sed etiam ad tyrannidem Satanae: e qua mirabili Dei virtute eripimur. Magna quidem est potentia praeditus: sed Dominus longe potentior arma eius et praesidia diruit, ut nos in libertatem vindicet. Si ergo hac in parte Dei virtutem experti sumus, multo magis confidere aequum est, certum nobis liberatorem fore, quoties indigna servitute oppressi sub pedibus hostium iacebimus. Ubi se litigaturum denuntiat nostra causa, primum revocat nos ad considerationem virtutis suae, ne rem ab humana ratione vel ex hominum potentia aestimemus. Non est igitur spectandum quid possimus, aut quae nobis praesto sint subsidia, sed totum negotium Dei unius arbitrio committere oportet, qui nos tueri ac defendere dignatur: deinde profitetur se idoneum fore patronum qui hostium calumniis respondeat. Diximus enim paulo ante impios non tantum violentia et crudelitate efferri contra ecclesiam, sed falsa infamia eam gravare, ac si iure in eam saevirent. Ideo plus quam necessaria est haec consolatio, Deum fore innocentiae nostrae vindicem, qui inanes omnes praetextus, unde improbis maior crescit audacia et ferocia, suo patrocinio discutiet. Quamobrem iterum repetit, *ego* servabo. Magna vero ad nos consolatio redit, quum intelligimus nos tam arcto foedere cum ipso coniunctos esse ut sese opponat omnibus qui nobiscum litem suscipiunt: benedicat iis qui benedicunt, ac contra, maledicat iis qui maledicunt: denique se hostem hostium nostrorum esse testetur. Hinc etiam notandum est opus humanum non esse, quod restituimur in libertatem et vitam, quod non opprimimur ab hostibus: denique quod sumus salvi, ne quis industriae suae arroget quod Deus tanquam singulare beneficium a se uno sperari iubet.

26. (*Et pascam spoliatores tuos.*) Primum declarat qualis hostes ecclesiae maneat exitus: ac denuntiat futurum, ut mutuis inter se odiis accensi mutuis quoque caedibus se ipsos conficiant. Et certe Deus est qui ipsos agit praecipites, atque in furorem impellit, ut vires, quas prius exseruerant in ecclesiam, eas in se convertant, secum ipsi confligant, ut Madianitae, sibique exitium afferant. Summa est, nullis externis auxiliis, nulloque apparatu opus fore, quum Deus evertere et perdere volet reprobos: quia vertigine ab eo percussi mutuo conflictu se absument, dum inexplebili rabie alii in alios ferentur.

(*Et sciet omnis caro.*) Repetit sententiam illam quam prius vidimus: futurum scilicet, ut Deus Israelis verus et unicus Deus ab omnibus agnoscatur, quod suos ab interitu vindicarit. Hanc enim approbationem divinitatis suae esse voluit, quod redemptor ac servator populi sui palam apparuerit. Nomen *Iacob* nonnulli in vocativo legunt: ego in genitivo. Dominus enim se servatorem, redemptorem et fortem Israelis esse testatur, ut in eius fide et tutela toto animo conquiescat.

CAPUT L.

1. *Sic dicit Iehova, Ubi libellus iste repudii matris vestrae, quam repudiavi? aut quis creditor cui vendidi vos? Ecce propter iniquitates vestras estis venditi: et propter transgressiones vestras repudiata est mater vestra.* 2. *Cur veni, et nemo occurrit? vocavi, et nemo respondit? An abbreviando abbreviavit se manus mea, ut non redimat? annon in me virtus ad liberandum? Ecce increpatione mea exsicco mare: pono flumina in desertum, ut putrescant pisces eorum prae defectu aquae, et moriantur siti.* 3. *Induo coelos caligine, et quasi saccum pono operimentum eorum.* 4. *Dominus Iehova dedit mihi linguam eruditorum, ut sciam lasso verbum in tempore. Excitabit mane, mane excitabit mihi aurem, ut audiam, sicut docti.* 5. *Dominus Iehova aperuit mihi aurem, et ego non fui rebellis: retrorsum non reversus sum.* 6. *Corpus meum exposui percutientibus, et genas meas vellentibus: faciem meam non abscondi ab ignominia et sputo.* 7. *Nam Dominus Iehova auxiliabitur mihi: propterea non sum pudefactus, ideo posui faciem meam quasi silicem, et scio quod non confundar.* 8. *Prope est qui me iustificat, quis contendet mecum? Stemus simul: quis adversarius causae meae? accedat ad me.* 9. *Ecce, Dominus Iehova auxiliabitur mihi, quis est qui me condemnet? Ecce omnes quasi vestimentum veterascent: tinea comedet eos.* 10. *Quis in vobis est timens Iehovam? audiat vocem servi eius. Qui ambulavit in tenebris, et qui caruit luce, confidat in nomine Iehovae, et innitatur Deo suo.* 11. *Ecce vos omnes*

succenditis ignem, et circumdati estis scintillis. Ite in lumine ignis vestri, et in scintillis quas succendistis. E manu mea fuit hoc vobis: in dolore iacebitis.

IN CAPUT L.

1. (*Ubi libellus iste?*) Variae sunt huius loci interpretationes: sed pauci mentem prophetae assequuti sunt. Ut summam teneamus, notanda est coniunctio illa, qua passim testatur Dominus populum suum sibi devinctum esse: nempe ut ipse mariti sit loco, nos ut uxoris vicem subeamus. Est enim coniugium spirituale, quod perpetua eius doctrina consecratum et Christi sanguine obsignatum est. Quemadmodum igitur nos in tutelam suam velut carissimam coniugem recipit, ea lege ut fidem caste servemus: ita quum fefellimus nos reiicit, tuncque iure repudiare dicitur, ac si maritus uxorem adulteram e domo expelleret. Quum itaque Iudaei tot tantisque aerumnis premerentur, ut reiecti a Deo ac repudiati facile iudicarentur, de repudii causa agendum erat. Iam ut diserti ad se excusandos homines esse solent, et culpam in Deum reiicere conantur: tunc quoque querebantur Iudaei de suo statu, quasi immerito Dominus ipsos repudiasset: quia scilicet minime putabant sceleribus suis irritas esse promissiones et dissolutum foedus: saltem vix poterat illis extorqueri ingenua confessio. Culpam etiam transferebant in maiores suos, quasi pro alienis sceleribus poenas darent. Hinc illae voces et querimoniae quae ab Ezechiele referuntur (18, 2): Patres nostri comederunt uvam acerbam, et dentes nostri obstupuerunt. Quum igitur volitarent passim eiusmodi voces, petit Dominus ut producant libellum repudii, quo probent se vacare culpa, atque immerito reiectos esse. Dabatur autem libellus repudii uxoribus quae iniuste repudiabantur. Eo enim testari coactus fuit maritus uxorem pudice atque honeste vixisse, ut constaret nullam aliam esse repudii causam, quam quod marito non placeret. Ita libera discedebat mulier: atque penes maritum culpa tantummodo residebat, cuius morositati et fastidio repudii causa assignabatur. Haec autem repudii lex ob duritiem populi illius, ut ostendit Christus, a Mose constituta est. Aptissima ergo similitudine ostendit Dominus se non esse autorem divortii: sed populum culpa sua divertisse, et sequutum esse libidines suas, ita ut coniugii vinculum penitus abruperit. Propterea rogat ubinam sit libellus ille quem iactabant. Est enim emphasis in pronomine demonstrativo זה, Iste: quo notare voluit inanes eorum excusationes: perinde ac si diceret, eos ita crimen a se depellere, et Deum calumniari, ac si parata ipsis esset defensio: quum tamen ipsi violassent fidem coniugii, nec quidquam proferre possent quominus legitimum esset repudium.

(*Aut quis creditor.*) Alia similitudine idem demonstrat. Quum quis ita obrutus erat aere alieno, ut creditoribus satisfacere non posset, cogebatur liberos suos in solutum dare. Petit ergo Dominus an id facere coactus sit: an eos vendiderit, aut dederit in solutum alicui creditori: an similis sit decoctoribus aut malis oeconomis, qui se aere alieno obrui sinunt? ac si diceret: Hoc mihi obiicere non potestis: constat igitur vos ob scelera vestra venditos, atque in servitutem redactos esse. Vindicat ergo Dominus maiestatem suam ab omnibus calumniis, easque hoc secundo membro refellit, quod Iudaei sua culpa repudiati ac venumdati sint. Eadem autem loquutio est apud Paulum (Rom. 7, 14), ubi dicit nos venumdatos esse sub peccato, sed diverso sensu: sicuti etiam Hebraei ita loqui solent de perditis hominibus, et quorum desperata est improbitas. Hic autem simpliciter reos peragere Iudaeos voluit propheta: quia sibi propriis sceleribus contraxerant quidquid ferebant malorum. Si quaeratur, an Dominus repudiavit haereditatem suam? an foedus irritum fecit? minime quidem: sed repudiare dicitur Dominus, ut etiam alibi profanare, quod ex praesenti aspectu aliter iudicari non possit. Nam quum ipsos non prosequeretur solito favore, species fuit repudii vel abdicationis. In summa, notanda sunt haec duo antitheta, uxorem repudiari mariti culpa: vel quod impudica et adultera sit. Item, liberos venumdari ob penuriam patris, vel ipsorum culpa. Atque ita facilis huius loci contextus erit.

2. (*Cur veni.*) Posset esse causae redditio, quod populus non modo provocata ira Dei sibi ingentem malorum congeriem accersiverit: sed etiam pervicacia sua spem sibi praeciderit veniae et salutis. Verum existimo potius Deum ulterius progredi. Postquam enim exposuit se iustam repudiandi populi causam habuisse, quia sponte se in servitutem addixerat, quum liber esse potuisset: subiicit, per se nihilominus non stare quominus statim liberetur. Nam quemadmodum superiore versu ostendit omnem culpam penes Iudaeos residere, ita nunc vitio ipsorum accidere docet, quod consenescant in miseriis suis, ac putrescant. Dominus enim paratus erat ipsis opitulari, nisi gratiam eius et beneficentiam respuerent. In summa, ostendit tam initium quam progressum mali vitio populi accidere, ut omni culpa Deum liberet, ac impie Iudaeos facere ostendat, quod eum velut autorem mali accusent, aut querantur quod ipsis opem ferre nolit. Primum igitur Dominus se venisse dicit. Quorsum id, nisi ut Iudaeis manum porrigeret? Unde sequitur merito destitui: quia eius gratiam amplecti noluerunt. *Venire* autem dicitur Dominus, quum dat signum aliquod praesentiae suae. Accedit praedicatione

verbi: accedit etiam variis beneficiis, quae in nos confert, et signis quibus paternam nobis benevolentiam demonstrat. An vero, ut ait Moses (Deut. 4, 33), ullus unquam populus tot signa vidit, et vocem Dei loquentis audivit, ut populus iste? Quum illis nihil profuerit assidua invitatio, dum proposita spe veniae eos ad poenitentiam hortatus est, non abs re tanquam de re prodigiosa quaerit cur non fuerit exceptus. Convicti itaque tenentur ingratitudinis, quod quum ipsi Deum quaerere debuissent, ne ultro quidem venienti occurrerint. Nam plus quam ingrati est animi ultro oblatam Dei gratiam nolle amplecti. In verbo *vocandi* repetitio est eiusdem sententiae diversis verbis. Vocante Deo ad obedientiam nos paratos et compositos esse decet. Haec enim est responsio quam sibi negatam fuisse conqueritur, dum nos eius verbo totos addicimus. Caeterum ad circumstantiam loci proprie nunc restringitur: quia Deus exitum malis eorum proponens obstinate contemptus fuerit, ac si apud mutos et surdos verba faceret. Hinc colligit culpam in ipsis haerere, quod non citius liberati fuerint: idque confirmat prioribus experimentis: quia satis opis in se esse positum olim patribus ostenderit. Porro ne tergiversando excusent salutem se non esse adeptos, quum tamen cordi esset, ex adverso contendit causam mutationis alibi quam in se quaerendam: quia suae potentiae nihil decesserit. Se igitur in mora non fore quominus manum laborantibus porrigat, nisi maligne auxilium refugerent. Hac autem interrogatione fiduciam maiorem exprimit, quasi rem minime dubiam asserens. Quis enim Deo obiicere audeat, imminutam esse potentiam ipsius? Commemorat igitur quam potenter eripuerit populum suum ex Aegypto, ne hodie ipsum minus potentem esse arbitrentur, sed vitia sua obstaculo esse agnoscant. Dicit increpatione sua siccatum mare, quasi terrorem incusserit velut comminatione interposita. Eius enim iussu et imperio divisa sunt maria, ut via patefieret, et Iordanes retrorsum actus est. Ita fiebat ut pisces aqua destituti interirent ac putrefierent.

3. (*Induo coelos.*) Commemorat etiam densas illas tenebras, quae trium dierum spatio per totam Aegyptum effusae sunt: tunc enim coelum velut habitu lugubri indutum erat. Nam quemadmodum serenitas coeli laeta est, ita caligo et tenebrae tristitiam afferunt. Ideo veluti sacco aut pulla veste opertos coelos fuisse dicit, quasi signa et indicia luctus essent. Si quis generales sententias esse malit, fruatur suo iudicio. Sed mihi probabile est historiam redemptionis attingi, ex qua colligere promptum erat Deum, qui tam mirabiliter auxiliatus fuerat patribus, eorum ingratitudine excludi, ne praesentibus miseriis succurreret.

4. (*Dominus Iehova.*) Postquam populum bis reum peregit, subiicit more suo consolationem. Sic enim nos pudefacit Dominus ut statim a pudore liberare velit. Quamvis igitur iustissimis de causis reiectum fuisse populum atque sua culpa perire ostenderit, quod etiam liberatione indignum se praeberet, tamen auxilium ei promittit. Porro quia in re difficili creditu necessaria erat singularis autoritas, praefatur se divinitus missum esse, et instructum ad exsequenda mandata. Vulgo hunc locum de Christo exponunt, ac si prophetae non conveniret, quod postea colaphis caesum se fuisse dicat: quod nusquam de Isaia legitur. Verum hoc argumentum haud satis firmum est: nam David (Psal. 22, 19) queritur divisas fuisse vestes suas, quod proprie in Christum competit. Non sequitur tamen hoc a Davide ipso fuisse alienum. Mihi certe dubium non est quin Isaias in medium prodeat, velut is qui omnium servorum Dei personam sustinet, et qui fuerunt ab initio, et qui postea futuri sunt. Sibi vero *linguam* a Domino datam esse dicit, ut promissiones quibus populum erigit, plus momenti habeant. Vacillat enim fides nostra, si hominem ex se loqui suspicemur. Atque adeo miser erat illius populi status, ut nullis rationibus humanis in spem liberationis adduci posset. Summa est, coeleste illis afferri nuntium propinquae salutis: quod si quis non admittat, Deo se rebellem et immorigerum prodet. Quanquam autem proprie fidem hic sibi conciliat propheta, inde tamen colligere licet in genere, neminem idoneum esse ad docendum qui non fuerit primum a Domino formatus. Quo monentur pii omnes doctores a spiritu Dei petere quod alioqui minime suppeteret. Adhibenda est quidem sedulitas, ne suggestum nisi bene parati conscendant: sed tenendum est illud principium, quaecunque ad obeundum munus necessaria sunt, spiritus sancti dona esse. Et sane summa esset temeritas, nisi spiritus sancti essent organa, prodire in medium Dei nomine.

(*Ut sciam.*) Hic aliquid subaudiendum est, nempe, administrare, vel proponere. Sciendi verbum complectitur prudentiam ac dexteritatem, qua instructus debet esse pastor, ut fideliter et cum fructu verbum Dei administret: quasi diceret se probe edoctum fuisse in schola Dei, atque ita certo tenere quid miseris et sub onere gementibus expediat. *Lassos* vocat eos qui multis aerumnis fracti sunt, ut prius vidimus, Qui dat lasso virtutem. Sic etiam loquitur Christus: Venite ad me omnes qui lassi et onerati estis. Significat ergo sibi Deum fuisse doctorem et magistrum, ut miseros homines apta consolatione sublevare possit, qua fracti ipsorum animi ad misericordiae Dei sensum erigantur. Unde colligimus hoc potissimum incumbere ministris verbi, ut miseros et fractos aerumnis, vel sub earum mole curvatos homines consolentur: denique ut ostendant quae sit vera quies et animorum

tranquillitas: quemadmodum prius cap. 29 vidimus. Docemur etiam quid potissimum in scripturis ab unoquoque nostrum quaerendum sit: nempe ut doctrina sublevandis miseriis nostris idonea et apta imbuamur. Is enim se demum in evangelio profecisse sciat, qui tempestiva consolatione adversis rebus aut etiam deploratis animum suum erigere ac sustinere potest. Multiplicem quidem esse usum doctrinae fateor, quia non modo afflictis et debilibus solandis utilis est, sed etiam severas obiurgationes et minas adversus praefractos continet. Caeterum Isaias hoc sibi praecipue iniunctum docet, ut pro necessitate praesenti deficientibus Iudaeis aliquid solatii afferat.

(*Excitabit mane.*) Hic testatur Dominum ita sollicitum esse de miseris et oppressis, ut mane, id est tempestive, illis succurrat. Nos quidem saepe destitui consolatione fateor: sed quamvis aliquamdiu nos languere sinat Deus, singulos tamen articulos opportunitatis tenet, ut necessitatem ipsam mature praeveniat suo auxilio. Adde, si tardius succurrat, id accidere nostro vitio: quia non solum torpore nostro, sed etiam contumacia subducimus nos eius gratiae. Quidquid sit, sedulo advigilat semper atque accurrit ad opem ferendam: imo fugientes etiam et repugnantes ad se vocat, ut eius gratiae et benignitatis gustu recreemur. Iterum vero repetit *mane*, quo continuationem et assiduitatem significat, ne ipsum more hominum subitos quosdam impetus habere existimemus, ut abiiciat vel paulo post negligat eos quorum curam semel suscepit, quos potius gratia sua prosequitur usque in finem, nec unquam consolatione destituit.

(*Ut audiant sicut docti.*) Significat non ut tardis et ignavis vellicatam sibi fuisse aurem, sed fuisse formatum ac politum. Interim suo exemplo admonet Deum efficaciter docere omnes quorum ministerio uti vult in salutem ecclesiae suae. Parum enim esset ipsos institui humano more, nisi intus spiritum Dei magistrum haberent. Hinc melius constat quam verum sit quod prius diximus, non alios esse bonos doctores, quam qui boni discipuli fuerint. Eos enim doctos et eruditos vocat. Nam qui discere non dignantur, quod se quantum opus est sapere putent, bis insaniunt: quando soli demum iudicio Dei censentur vere eruditi ac docti, qui prius doceri se sustinent quam doctorum munere fungantur, ut certam eorum quae tradunt notionem habeant, nec quidquam in medium proferant, nisi quod testari possint a Deo profectum esse: deinde, subinde discendo, continuos facere progressus non recusant. Quod alii in accusativo legunt, sicut doctos, durum ac remotum est.

5. (*Dominus Iehova.*) Iterum repetit quod antea dixerat: atque hic comprehendit omnia quae ad doctoris officium pertinent. Nam *apertio* auris non tantum ad doctrinam, sed ad totam vocationem referri debet: quum scilicet addicit sibi in servum, et certiorem facit sui officii quem mittere decrevit, quum dat mandata, et exsequi iubet quod ipse mandat. Caeterum non tantum aperitur auris a Domino quum ostendit quid ipse velit: sed quum efficaciter hominis animum percellit, atque ita afficit ut ei obsequatur: quemadmodum Psal. 40 (v. 7) dicitur: Aurem autem fodisti mihi. Et ait Christus: Quicunque audivit et didicit a patre, ille venit ad me. Quo pertinet secundum membrum, ubi negat se fuisse rebellem: Summa est, nihil eum temere aggredi, sed vocationis Dei probe conscium, munus doctoris quantumvis grave ac molestum, quia ad parendum voluntarius sit, obire.

6. (*Corpus meum exposui.*) Probris, cavillis, et petulantiae impiorum opponit infractam fortitudinem qua donatus est: quasi diceret, utcunque obsistere conentur Dei contemptores, se tamen omnibus eorum iniuriis fore superiorem, ut suscepti laboris nunquam poeniteat. Interea aperte docet hic locus, ministros verbi fideliter munus suum exsequi non posse quin certamen a mundo immineat: imo hinc inde duriter impetantur. Nam simul atque Isaias se mandato Deo obtemperasse dicit, adiungit etiam corpus suum percutientibus expositum fuisse. Hanc igitur conditionem fideles Dei servi effugere nequeunt, dum verbi doctrinam administrant, quin sustineant pugnas, convicia, odia, calumnias, et varios insultus ab adversariis, quibus odiosa est monendi et reprehendendi libertas, qua ipsos uti necesse est. Arment igitur sese constantia et fide, quoniam bellum iis grave paratum est. Nec vero persequutiones impiorum solummodo exprimit, sed ignominiam mundi: quod impii iustam causam habere videri appetunt, dum infesti sunt verbi ministris, eorumque doctrinam insectantur. Eos enim pro maleficis et sceleratis haberi volunt, ut odio et exsecrationi sint omnibus. Itaque variis eos calumniis proscindunt, nec ab ullo probri genere abstinent, ut satis hodie experimur, quum ab adversariis haeretici, seductores, seditiosi vocamur, et aliis maledictis impetimur, quae Christo etiam et apostolis obiecta sunt. Adde quod non modo a professis et exteris hostibus ingesta sibi fuisse sputa et colaphos inflictos dicit: sed perstringit quas ferre oportuit contumelias ab intestinis et domesticis hostibus: quia semper e medio ecclesiae gremio surgunt improbi et Dei contemptores, qui audacter prophetis insultent. Ad haec igitur moderate ferenda paratos esse oportet qui Deo servire volunt: ut per infamiam et bonam famam ambulent: nec tantum plagas, exsilia, vincula, mortes contemnant, sed etiam probra et ignominiam, tametsi morte interdum duriora esse videantur. Haec doctrina quum ad pios omnes pertineat, tum vero praecipue

ad doctores verbi, qui caeteris praeire, ac velut antesignani esse debent.

7. (*Nam Dominus Iehova.*) Declarat propheta unde tanta fortitudo, qua ipsum aliosque Dei servos praeditos esse necesse est, ut omnium impetus fortiter sustineant: nempe ab auxilio Dei, cuius fiducia se obduruisse praedicat adversus omnes mundi iniurias. Quum vero excelsa animi altitudine praeditus despexerit quidquid erat adversum, alios quoque ad eandem constantiam instituit, ac velut in tabula depingit qualis sit conditio omnium ministrorum verbi: ut aversi a mundo totos se ad Deum convertant, atque in eum penitus defixi sint. Nullum enim erit tam grave certamen in quo superiores futuri non sint, eo freti duce. Similitudine silicis docet quidquid accidat, imperterritum se fore: nam metus aut perturbationis, ut reliquorum affectuum, signa in facie apparent. Vultus enim ipse loquitur, ac demonstrat quemadmodum affecti simus. Iam quum tam ignominiose tractentur servi Dei, identidem succumbere iniuriis necesse foret, nisi eas lapidea fronte vel ferrea discuterent: qua ratione et Ieremias dicitur positus esse in urbem munitam, columnam ferream et murum aeneum contra reges Iuda, principes et populum, primo capite (v. 18), et Ezechieli dicitur frons robusta fuisse data: imo adamantina, et fortior silice, ne ad duritiem populi cederet, cap. 3 (v. 8). Per verbum *pudefieri* non idem utroque in loco intelligit: quia priore membro ad affectum refertur, secundo ad rem ipsam vel effectum. Ergo initio versus ubi gloriatur se non esse confusum pudore, quia Deus stet a parte eius, significat non sufficere quod Deus nobis auxilio esse velit, nisi id quoque ipsi sentiamus. Quid enim proderunt nobis promissa Dei, si diffidimus? Requiritur ergo fiducia qua sustineamur, ac Deum nobis propitium esse certo sciamus. In fine vero de felici exitu se persuasum esse affirmat. Ita pudor tantundem valet ac frustratio: quia subsannationi obnoxii sunt qui vanam spem et fallacem conceperant. Hic videmus peculiare quoddam auxilium promitti piis doctoribus et ministris verbi: ut quo gravius ipsos impetit Satan, atque infensior est mundus, eo magis Dominus ipsos defendat et singulari praesidio tueatur. Atque hinc constituendum, eos omnes qui quum ad certamen venitur expavescunt, atque animis franguntur, nunquam ad obeundum munus suum rite comparatos fuisse: nam qui certare nescit, Deo et ecclesiae servire nescit, neque administrandae verbi doctrinae idoneus est.

8 et 9. (*Prope est qui.*) Semper memoria tenendum est, prophetam nihil commemorare quod peculiare ei sit: sed testari qualis velit esse Dominus, ac perpetuo futurus sit erga fideles ministros: ut quisquis hoc testimonium habet, quod a Deo missus sit, seque officio rite fungi novit, omnes adversarios facile contemnat, neque moveatur eorum calumniis, quum a Domino iustificetur. Sicuti semper prope est Dominus et erit ad tuendam atque vindicandam veritatem suam. Caeterum ut quis hoc contestari possit, pura conscientia opus est. Nam si quis temere sese ingerat, nec testimonium habeat suae vocationis, aut somnia sua in medium producat, frustra iactabit hanc promissionem, quae ad eos solummodo pertinet qui a Deo vocati partes suas sincera et integra fide implent. Etsi autem nunquam obstrepere cessant Dei servis vel hypocritae, vel contemptores: obviam tamen progreditur Isaias, ac si nemo litem aut calumniam intendere auderet: non quod compescere eos queat, sed quia omnia tentando nihil proficient. Praedicat igitur se ex alto despicere falsas criminationes, quibus utuntur adversarii piae doctrinae adversus eius doctores. Nullum enim crimen est quo ipsos non sugillent: sed irrito conatu, quando non longe abest iudex, a quo vindicabitur eorum integritas. Possunt igitur audacter, sicuti Paulus fecit (1. Cor. 4, 4), a perversis et iniquis hominum iudiciis provocare ad diem Domini, a quo innocentia ipsorum patefiet.

(*Stemus simul.*) Tantum piis doctoribus fiduciae esse debet ut adversarios ultro provocare non dubitent. Satan enim cum suis ministris aperto marte congredi non semper audet, praesertim ubi mendaciis pugnat: sed clandestinis artibus, ac veluti per cuniculos agit, ut incautos opprimat: at servi Dei palam stare, et congredi cum hoste, et rationibus pugnare non verentur: modo adversarii copiam sui facere velint. Tanta est enim vis veritatis, ut apertam lucem non reformidet, sicuti videmus hic Isaiam secure lacessere quoscunque sibi insidiari videt. Ideo repetit, *accedat ad me.* Nam ad reddendam doctrinae suae rationem parati esse debent pii ministri. Sed quis ipsos aequo animo audire vult, ac perpendere qualis sit ea doctrina quam in medium producunt? Accedent quidem libenter adversarii, sed ad stringendos gladios, quibus eos iugulent: ad exacuendas linguas, ut omni maledicentiae genere ipsos proscindant. Denique omnis ipsorum defensio in armis aut fraudibus posita est: quia scripturae rationibus congredi non audent. Possumus ergo causae nostrae aequitate freti libere ipsos ad certamen provocare. Tametsi nos condemnent indicta causa, atque multos habeant suffragatores sententiae suae, non est quod moveamur: quia Deo iudice, cuius causam agimus, tandem absolvemur. Paulus ad Romanos videtur ad hunc locum alludere, quum ait (Rom. 8, 33): Deus est qui iustificat, quis condemnabit? Secure enim confugere possumus ad tribunal Dei, quum de gratuita eius iustitia per Christum securi sumus. Sed

hic aliud argumentum tractat Isaias. Nec enim agit de universali hominum salute, sed de ministerio verbi, cuius vindex erit Dominus adversus impiorum insultus: nec eorum fraudibus aut iniuriis servos suos opprimi sinet. In fine versus clarius demonstrat se non in umbra et otio iactare fortitudinem, ac si nullus facesseret negotium: sed quamlibet infestis copiis gravetur, se tamen fortiter in gradu stare: quia paulo post sua fragilitate concident et evanescent quicunque cum verbo Dei bellantur. Et quasi rem oculis cerneret, demonstrativa particula utitur: Ecce instar vestium consumpti a vermibus peribunt. Eadem similitudine utitur Psaltes, dum huius saeculi homines comparat cum filiis Dei. Illi enim, tametsi speciosi sint, ac luceant instar vestium splendidarum, peribunt: qui vero nunc in sordibus iacent fideles novo splendore donati tandem fulgebunt ut stellae. Hic vero proprie de protervis canibus loquitur, qui infesti sunt piis doctoribus, iisque insultant. Tametsi enim magni aestimentur ab hominibus, summamque apud ipsos autoritatem obtineant, concidet tamen atque evanescet eorum splendor, ut vestium quae a tineis eroduntur.

10. (*Quis in vobis.*) Postquam concionatus est de invicto Dei praesidio quo muniti sunt omnes prophetae, sermonem convertit ad pios, ut se verbo Dei regi patiantur, atque dociles sese praebeant. Unde colligere licet quatenus sese extulerit pia iactantia contra suos obtrectatores. Nam quum tunc inter Iudaeos numero et multitudine longe praevalerent impii, periculum erat ne fidem paucorum obruerent. Et interrogans ubi sint timentes Deum, paucitatem eorum notat. Interea seorsum eos compellat, ut se a promiscua turba explicent, nec consentiant pravis et damnatis consiliis: sicuti ca. 8 vidimus: Ne dicatis, Conspiratio etc. Quamvis ergo suo numero ingentem exercitum conficiant Dei adversarii, quosdam tamen residuos esse non dubitat Isaias, apud quos proficiet eius doctrina. Eos autem alloquitur qui Deum timent: quoniam ubi nulla religio ac Dei timor, nullus etiam doctrinae aditus patere potest. Videmus enim quam proterve eam reiiciant qui alioqui acuti ac perspicaces haberi volunt, nam quia fastu inflati, a modestia et humilitate abhorrent, in hac Dei sapientia plus quam stupidi sunt. Non abs re igitur hoc fundamentum statuit: nempe timorem Dei, ut verbum eius attente diligenterque audiatur. Unde etiam apparet nusquam esse verum Dei timorem, nisi ubi datur audientia verbo ipsius: nam hypocritae quidem magno supercilio iactant pietatem et timorem Dei: sed produnt pervicacem contemptum, quum evangelii doctrinam omnesque pias monitiones reiiciunt. Haec enim certa ipsorum probatio est, ut fucus quem facere volunt detegatur.

(*Audiat vocem servi eius.*) Poterat simpliciter dicere vocem Dei: sed nominatim dixit *servi*. Deus enim audiri non vult nisi ministrorum voce, quorum opera utitur ad nos docendos. Primum autem de se loquitur Isaias: deinde etiam de omnibus aliis, quibus eadem provincia iniuncta est: ac subest tacita antithesis inter audientiam quam exigit, et licentiam spernendae doctrinae, quam profani homines dum vilipendunt, sua etiam petulantia multos vanos et futiles inducunt ad similem contemptum. Quia fidelibus licebat contra excipere non sibi constare fructum suae pietatis, sed misere affligi, perinde ac si perdite vixissent: praevertit et occupat propheta hanc querimoniam, affirmans pios, quamvis hactenus duriter tractati fuerint, tamen non frustra parere Deo et verbo ipsius. Nam si in tenebris ambularunt, futurum esse tandem ut luce Domini fruantur. Per tenebras hic intelligit propheta non ignorantiam aut caecitatem humanae mentis: sed afflictiones quibus filii Dei propemodum opprimuntur. Atque haec consolatio est cuius antea meminit, quum testatus est sibi linguam eruditorum datam esse, ut verbum lasso administraret. Ita hic promittit futurum ut consolationem capiant, qui hactenus tot miseriis deiecti ac fere oppressi fuerunt.

11. (*Ecce vos omnes.*) Exprobrat Iudaeis quod propriam sibi lucem accendere quam accedere ad lucem Dei malint. Hic locus male expositus fuit: quod si verum eius sensum tenere velimus, notanda est antithesis inter lucem Dei et lucem hominum: id est, inter consolationem quae affertur per verbum Dei, et vana hominum solatia, dum rebus inanibus ac nihili conantur ac satagunt angores suos allevare. Nam quum prius de luce et tenebris loquutus sit, ac piis lucem promiserit, qui vocem Domini audiunt: hanc lucem a Iudaeis reiectam esse docet, ut aliam sibi accenderent: atque futurum denuntiat ut ipsi tandem hac luce, velut incendio, absumantur. Sic exprobrat Christus Iudaeis (Ioh. 5, 33), quod in luce Iohannis exsultarent: quoniam eius persona ab obscurandam aut potius exstinguendam Christi gloriam abutebantur. Obiicere enim personam Iohannis, quae Christi gloriae tenebras obduceret, nihil aliud erat quam lucem Dei in homine mortali fulgentem exstinguere, ut aliam sibi accenderent: non quae viam monstrando ipsos dirigeret, sed in qua praepostere exsultando praecipites huc et illuc ferrentur. Dicens autem, circumdatos scintillis, perstringit varias ipsorum cogitationes, quibus incitati huc atque illuc incerti ferebantur: vanitatemque eorum hoc modo deridet, quod in quamcumque partem eos traherent vanae illecebrae libenter et cupide currebant.

(*Ite.*) Ac si diceret: Experiemini quam inanis et evanida sit lux vestra ubi vos spes de nihilo

conceptae deceperint. Ironica enim permissio frustrationem notat. Alii exponunt, impios sibi accendere ignem irae Dei: sed altius spectavit propheta, nec videtur ea sententia congruere huic loco. *E manu mea.* Quoniam impii, dum inebriantur inani fiducia, se extra omnem periculi aleam constitutos putant, ac securi omnia parvi pendunt, confidunt luci suae, hoc est, praesidiis quibus se egregie munitos arbitrantur: Dominus declarat futurum ut in dolore iaceant: atque hoc a manu sua profecturum. In summa, homines qui derelicta verbi luce aliunde consolationem petunt misere perituros.

CAPUT LI.

1. *Audite me qui sequimini iustitiam, qui quaeritis Iehovam aspicite ad petram excisionis vestrae, et ad cavernam specus unde eruti estis.* 2. *Aspicite ad Abraham patrem vestrum, et ad Saram, quae peperit vos: quoniam unicum vocavi eum, et benedixi, et multiplicavi eum.* 3. *Utique consolabitur Iehova Sion, consolabitur omnes vastitates eius ponetque desertum eius quasi locum delitiarum, et solitudinem eius quasi hortum Iehovae. Laetitia et gaudium invenietur in ea: confessio et vox cantici.* 4. *Attendite ad me popule mi, et plebs mea audite me: quoniam lex a me egredietur: et iudicium meum in lucem populorum patefaciam.* 5. *Prope est iustitia mea: egressa est salus mea: et brachia mea populos iudicabunt. Me insulae exspectabunt, et in brachium meum sperabunt.* 6. *Levate in coelum oculos vestros, et adspicite in terram deorsum: quoniam coeli ut fumus peribunt: et terra ut vestis veterascet: et incolae eius in eundem modum interibunt. Atqui salus mea in aeternum manebit, et iustitia mea non interibit.* 7. *Audite me qui cognoscitis iustitiam, populus in cuius corde est lex mea. Ne timeatis probrum hominis, et a contumelia eorum ne frangamini animo.* 8. *Quoniam sicut vestimentum comedet eos tinea: sicut lanam comedet eos vermis. At iustitia mea perpetuo manebit, et salus mea in saeculum saeculorum.* 9. *Suscita te, suscita te, indue fortitudinem, brachium Iehovae. Excita te sicut in diebus antiquis, saeculis olim praeteritis. Annon tu illud es, proscindens superbiam, conficiens draconem?* 10. *Annon tu illud es, quod exsiccavit mare, aquam voraginis magnae: quod vertit profundum maris in viam, ad transitum redemptorum?* 11. *Ergo redempti a Iehova revertentur: venient in Sion cum cantico, eritque gaudium perpetuum super caput eorum. Laetitiam et gaudium obtinebunt, fugientque dolor et gemitus.* 12. *Ego, ego sum, qui vos consolor. Quaenam es, ut timeas ab homine qui morietur? a filio hominis, qui foenum reputabitur?* 13. *Et oblita es Iehovae factoris tui, qui extendit coelos, et fundavit terram: et formidasti iugiter tota die a furore affligentis, dum ad vastandum se parat. Et ubi furor affligentis?* 14. *Festinat exsul ut solvatur, ut non moriatur in specu, nec deficiat eum panis suus.* 15. *Et ego Iehova Deus tuus, qui seco mare, et sonabunt fluctus eius: Iehova exercituum nomen eius.* 16. *Et posui verba mea in ore tuo: et in umbra manus meae protexi te, ut plantem coelos, et fundem terram. Dicam Sioni, Populus meus es tu.* 17. *Expergiscere, expergiscere, surge Ierusalem, quae bibisti e manu Iehovae calicem furoris eius: faeces calicis angustiae* [1]) *bibisti exprimens.* 18. *Non est qui regat eam ex omnibus filiis quos genuit: non est qui apprehendat manum eius ex omnibus filiis quos educavit.* 19. *Duo haec acciderunt tibi: quis condolebit tibi? Vastitas et contritio, et fames et gladius: quis consolabitur te?* 20. *Filii tui exanimati sunt, iacuerunt in capite omnium viarum, sicut bos sylvestris in reti, pleni furore Iehovae, increpatione Dei tui.* 21. *Itaque nunc audi hoc, misera, et ebria, non a vino.* 22. *Sic dicit Dominus tuus, Iehova, et Deus tuus, vindex populi sui: Ecce abstuli e manu tua calicem angustiae: faecem calicis furoris mei. Non fiet ut bibas amplius.* 23. *Et tradam eum in manu oppressorum tuorum: qui dixerunt animae tuae, Incurva te, et transibimus. Et posuisti quasi terram corpus tuum, et quasi viam transeuntibus.*

IN CAPUT LI.

1. (*Audite me qui sequimini iustitiam.*) Nunc Iudaeos hortatur propheta, ne desperent ob suam paucitatem: sic enim accisi atque imminuti erant, ut paulo post viderentur in nihilum redigendi, spes vero posteritatis perexigua vel nulla esset. Eos ergo reducit in memoriam originis suae ut intelligant se, tametsi exiguae reliquiae essent, augeri a Deo, ac multiplicari posse: ac iubet eos Abrahamum patrem suum contemplari, qui quum unicus esset, magnum in numerum auctus, et immensa posteritate a Deo donatus est. Unde colligere poterant Deum, qui tam exiguo temporis spatio adauxerat ipsorum patres, in posterum quoque adaucturum ipsos: quum neque imminuta eius potentia, neque voluntas immutata sit.

(*Ad petram excisionis vestrae.*) Nonnulli existimant Abrahamum vocari rupem, quod robustus fuerit fide, quemadmodum a Paulo (Romanorum capite quarto v. 16) dicitur. Alii contrariam penitus huic metaphorae rationem adducunt. Petram

1) Vel, trepidationis. *Et sic v. 22.*

enim vocari putant, quod effoetus esset: Saram cavernam, quod esset sterilis. Sed utrique meo iudicio falluntur: nam simplex metaphora est, sumpta a lapicidinis, atque ipsos ex Abrahamo et Sara eductos esse dicit, ut lapides e rupe et caverna exciduntur. Hac doctrina et admonitione fulciri pios in clade gentis plus quam operae pretium fuit. Semen Abrahae promiserat Deus fore sicut stellas coeli et arenam maris: exciderat haec in speciem promissio in ea vastitate, ubi qui residui erant nihil fere differrent a paucis acinis post peractam vindemiam. Sed quum iam experti essent quam efficax esset Dei virtus ad creandum e nihilo ingentem populum, bene sperare iubet propheta, ne Deo sint ingrati: et sermonem directe convertit ad fideles, quibus molesta erat haec tentatio. Nec enim omnes alloquitur. Sed eos tantum qui promissioni locum dare poterant, nempe quos vocat sectatores iustitiae. Nam incredulis et hypocritis scatebat regio, qui pridem a studio pietatis defecerant: quo maiori laude digna fuit eorum perseverantia qui sequi quod rectum est non destiterunt. Ubi vero est iustitiae studium, illic datur Deo audientia: ubi est incredulitas, nulli promissioni locus esse potest. Quamvis ergo iactarent se filios Abrahae, tamen non omnes huius doctrinae capaces erant. Rationem autem sectandae iustitiae docet, nempe, si quaeramus Dominum. Eos enim qui specimen iustitiae prae se ferunt, nec intendunt in hunc scopum, tota via errare necesse est. Sunt igitur haec duo inter se coniungenda: nempe, studium iustitiae et inquisitio Dei.

2. (*Quoniam unicum vocavi eum.*) Haec applicatio satis demonstrat quorsum pertineat haec prophetae exhortatio, nempe ad erigendos piorum animos in spem melioris status. Unicum vocasse dicit, non tantum quod nullos secum haberet, quum evocatus est e patria sua: sed quia Dominus ipsum in terra Chanaan absque liberis ad effoetam usque senectutem habitare passus est: ita ut nulla spes ipsi esset suscipiendae prolis, praesertim quum sterilis quoque esset Sara: tandem filius unus quasi in orbitatis solatium illis datus, paulo post ad mactationem trahi videtur. Eum tamen Dominus magno liberorum numero auxit ac locupletavit. Quam necessaria fuerit Iudaeis haec consolatio, nuper attigi: et facile est ex misero et infelici eorum statu, quemadmodum historiae satis testantur, iudicare. Hodie quoque nobis in hac ecclesiae dissipatione pernecessaria est, ne frangamur animis ob paucitatem nostram: et Deum inusitatis modis ecclesiam suam adaucturum speremus. Nam huius rei speculum hic apertissimum et lucidissimum in benedictione, qua Dominus Abrahae ad extremum usque senium orbi et solitarii sobolem adauxit, contemplamur. Nec enim ad Iudaeos tantum pertinet ista promissio, sed ad reliquas gentes: ob quam etiam causam non Abram, sed Abraham vocatus est.

3. (*Utique consolabitur Iehova Sion.*) Ostendit propheta exemplum in persona Abrahae editum fuisse, quod omnibus saeculis conveniat: nam ut Dominus tantam sobolem repente ex uno homine genuit: sic etiam miris et incognitis rationibus ecclesiam suam populosam redditurum: non semel tantum, sed quoties orba et solitaria esse putabitur. Sic etiam Paulus ad Romanos capite quarto (v. 24), postquam de fide Abrahae loquutus est, atque ipsius excellentiam praedicavit, eam doctrinam unicuique nostrum accommodat: Quod in spem contra spem crediderit: neque in varias partes mens eius distracta sit: sed persuasum habuerit, Deum quae promiserat simul efficere posse, tametsi incredibilia atque ab omni ratione aliena viderentur. Quod addit, *vastitates eius*, posset resolvi: Dominus consolabitur ecclesiam suam, non tantum quum florebit, sed etiam quum vasta erit et in solitudinem redacta. Vastari enim et deformibus ruinis fere ad interitum usque corrumpi oportuit, antequam sentiret hoc de quo agitur auxilium. Quod sequitur, ex deserto fore *quasi locum delitiarum*, alludit propheta ad locum Mosis, ubi refert hominem initio in horto Eden, id est, in loco delitiarum collocatum esse: unde expulsus est sua culpa. Nunc vero nos qui privati sumus illa Dei benedictione quam in primum parentem contulerat, in universo orbe exsulamus, atque delitiis illis privamur. Proinde quoties accidunt magnae clades, atque invertitur ordo rerum, et misere vastantur omnia ac dissipantur, nos infidelitatis nostrae ac vitiorum, quae magna sunt, poenas dare intelligamus: ac meminerimus illius sententiae quae in primum parentem, aut potius in universum genus humanum lata est. Idque quum in omnibus vitae nostrae partibus, tum vero maxime quum dissipatum atque eversum ecclesiae statum cernimus. Terra enim, quae alioqui omnium bonorum genere abundaret, nostra culpa in solitudinem redacta, ecclesia quae ubique floreret diruta atque dissipata est. *Laetitia et gaudium.* Significat tantam fore mutationem ut non amplius gemat aut conqueratur ecclesia. Nihil enim praeter moerores et gemitus in ea audiri poterat, quum dura captivitate premeretur. Nunc instaurata exsultabit, et gratias aget Deo: qua in re simul gratitudinis admonemur, ut prorumpamus in laudem Dei et gratiarum actionem, quum eius bonitatem experti sumus.

4. (*Attendite ad me popule mi.*) Non abs re sibi toties audientiam fieri petit Dominus. Satis enim experimur quam simus tardi ad ipsum audiendum, praesertim rebus adversis: quum vel maxime consolatione opus esset, eam respuimus impatientia nostra, ac deficimus. Debet igitur unusquisque

nostrum, quo magis constringitur angustiis, eniti ad cor suum dilatandum: et hoc modo excitare sese, atque excutere torporem suum, ut consolationem admittat. Requiritur autem hic attentio, quae patientia sustentet animos, donec advenerit maturum gratiae tempus. Significat vero Dominus se iterum regnaturum, atque excitaturum ecclesiam in qua nomen ipsius invocetur. Etsi autem nomen legis tantundem valet atque edictum quod promulgari iubebit Deus, ubi ecclesiam suam colligere volet, modum tamen regnandi simul indicat: nempe per legem et doctrinam suam. Unde perspicitur nullum illic esse Dei principatum, id est, non agnosci ab hominibus, ubi repudiatur doctrina. Per *iudicium* intelligit regiminis normam et administrationem, qua regnum suum instaurabit. Hoc autem *in lucem populorum* esse dicit, quoniam miseri homines e tenebris eruuntur, quum Deus incipit regnare, et doctrina verbi illustrantur.

(*Patefaciam.*) Hoc verbum ארגיע varie exponunt interpretes, eo quod רגע divérsa significata habeat. Interdum enim scindere et aperire, interdum quiescere significat. Quidam ergo exponunt, Faciam quiescere, id est, stabiliam: nec male convenit. Aliter exponunt plerique ex Iudaeis: sed contortas et spinosas eorum interpretationes non referam. Hanc lectionem ego potius amplector, Proferam iudicium: vel, Erumpere faciam: vel, quod idem valet, Patefaciam: quod melius cum priore membro quadrare mihi videatur. Scimus autem repetitiones Hebraeis valde familiares esse. Quamvis ergo diversis verbis utatur, tamen eadèm sententia est. Quod enim dicit legem a se prodituram, nunc se iudicium patefacturum ait.

5. (*Prope est iustitia mea: egressa est salus.*) Confirmat superiorem doctrinam. Iustitia Domini relationem habet ad homines, qui iustum ipsum experiuntur. Quum populus dura servitute premebatur, se quidem iustas scelerum suorum poenas dare agnoscebat: sed mirari poterat se ita destitutum, quod cessaret Dei cultus, eiusque nomen probro esset impiis, qui impune grassabantur. Ut ergo consolationem ipsis afferat, promittit Deum propediem affuturum, ut verax et iustus ab omnibus agnoscatur. Nec enim iustum intelligit, quod iustam cuique mercedem reddat: sed quod optimus sit suorum custos, et erga eos beneficus, quod piis omnibus fidem praestet, ac servet promissa, quum eos eripit, nec tandem opprimi sinit. Quod melius liquet ex proximo membro, ubi exegetice adiungit salutem suam egressam esse. Nam in liberatione populi enituit Dei iustitia. Captivitas autem, qua tenebantur Iudaei in Babylone, species interitus erat. Quo fit ut redemptionem illam salutem vocet. *Brachia mea populos iudicabunt.* Per brachia significat expansionem virtutis suae. Frequens est in scripturis anthropographia. Quoniam vero angusta dominatio Dei, imo nulla videbatur, propterea brachiorum mentionem facit, quibus significat ipsum longe lateque regnum suum propagaturum esse.

6. (*Levate in coelum.*) Quum tantae in mundo apparent mutationes, quia eadem volutatione putamus rapi ecclesiam, necesse est mentes supra communem naturae ordinem attolli: alioqui pendere videbitur salus ecclesiae de filo, ac fluctuare inter medias tempestates. Quanquam in coelo quoque et terra conspicere licet quam prudenter omnia moderetur Deus, quam paterne foveat ac tueatur suum opificium, et fabricam mundi, quam recte consulat omnibus creaturis. Sed singulari modo dignatur ecclesiae suae prospicere, sicuti eam a communi sorte segregavit. Atque utrumque hic complexus est propheta. Iubet enim fideles sursum et deorsum vertere oculos, ut tam in coelo quam in terra observent admirabilem Dei providentiam, qua ordinem semel a se positum tam pulchra serie continuat. Adiungit tamen, quamvis ad interitum vergant coelum et terra, fieri non posse ut ecclesia labefiat, cuius stabilitas in Deo fundata est: ac si dixisset, centies misceri continget coelum terrae potius quam effluat promissio cui salus vestra innititur. Ideoque salutem priore loco ponit: deinde adiungit iustitiam, qua illa tanquam solido fundamento sustinetur. Quoties ergo undique instabunt pericula, ad hoc asylum confugere discamus. Atque huic sententiae respondet quod habetur Psal. 102 (v. 27), Coeli veterascent et peribunt: tu vero Domine idem semper es, et anni tui non mutantur. Ergo filii filiorum habitabunt, etc. Uterque locus admonet gratiam Dei, quam in ecclesiae conservatione declarat, excellere supra alia quaelibet eius opera. Quidquid enim complectitur coelum et terra, caducum et fragile est: at Dei salus, qua ecclesiam tuetur, quum aeterna sit, his periculis obnoxia esse non potest.

7. (*Audite me.*) Quoniam impii quum prospero rerum statu fruuntur, rident fidem nostram, atque aerumnis et calamitatibus nostris insultant, ideo propheta fideles ad patientiam hortatur, ne vereantur eorum probra, ne convitiis frangantur, quod diuturna futura non sit eorum felicitas: qui utcunque proterve exsultent, iam destinati sunt tineis et vermibus: sicuti fidelibus in manu Dei reposita est salus, a qua videntur longissime repulsi. Hic vero rursus notanda est repetitio verbi *audite.* Dominus enim iam tertio audientiam postulat: quia dum anxii ob miserias nostras trepidamus, non sine maxima difficultate acquiescimus eius promissis. Proinde saepius excitari nos ac stimulari necesse est, donec omnia obstacula eluctati simus. Nec vero incredulos hic compellat, sed qui iustitiam norunt: quia etsi non respuunt data opera verbum

Dei, saepe tamen ianuam claudunt iustitiae eius, ne ad ipsos usque perveniat, dum praeoccupati rebus adversis occludunt aures, ac prope animum despondent. Ut ergo admittant promissa, ut dent consolationi locum, excitat eos atque erigit propheta. Notanda est autem sermonis series. Exprimit enim qualem Dominus populum habere velit: nempe qui iustitiam norit: deinde qualis haec notio sit, ipse explicat: quum scilicet insitam atque infixam cordi legem habet. Nulla enim iustitia sine verbo Domini esse potest: nullae hominum leges, quamvis bene constitutae, nos ad veram iustitiam adducent. Adumbrare quidem poterunt, sed nunquam vere expriment. Simul vero ostendit quomodo proficiendum sit in lege Domini: nempe quum eam animo complectemur. Sedes enim legis huius non in cerebro, sed in corde est, ut coelesti doctrina imbuti penitus innovemur.

8. (*At iustitia mea.*) Quoniam piis Dei servis varia probra et vituperia sustinenda sunt ab hostibus verbi: ideo propheta ipsos hortatur ac incitat ad ea fortiter sustinenda. Saepe enim magis ignominia hominum et convitiis, quam gladiis et flammis commovemur: sed laudi et gloriae ducendum est, quod iis contemptui atque exsecrationi sumus. Porro hinc exsurgit magnanimitas, quod tametsi nos veluti quisquilias aut scobes reiiciat mundus, Deus nos in pretio habet: quia communem cum ipso causam sustinemus. Praeferamus ergo cum Mose opprobrium Christi thesauris Aegyptiorum. Laetemur cum apostolis, qui alacres et laeti discedebant a conspectu concilii, quod digni habiti essent qui pro nomine Iesu contumelia afficerentur. Porro quia levis esset nobis consolatio ex interitu impiorum, nisi salvi essemus, ostendit qualis conditio nostra futura sit: nempe, quod nunquam destituemur iustitia et salute Dei. Sed videtur parum apta huiusmodi comparatio, dum impiorum exitium cum iustitia sua confert. Poterat enim multo commodius et apertius dici: Tametsi reprobi exsultent, tamen propediem peribunt: pii vero, tametsi videantur mortui, vivent. Sed quum nullam nostri mentionem faciat, ac perpetuitatem iustitiae Dei solummodo commendet, obiici potest, nihil inde nos iuvari, qui fere oppressi sumus. Verum his verbis admonet propheta, petendam esse inde consolationem in aerumnis nostris, quod incolumitas et salus nostra quodammodo in Deo inclusa sit. Nam quamdiu in se ipsis haerent homines, vel subsidunt, nihil bonae spei omnino concipere possunt, quod non statim excidat. Ad Deum igitur convertendi sunt animi, cuius misericordia manet a sacculo usque in saeculum super timentes eum, ut inquit David (Psal. 103, 17): et iustitia eius super filios filiorum. Quoniam ergo salus in bonitate Dei fundata est, eo nos revocat Isaias, ut in nihilum redigantur homines, atque in Deo solo fiducia locetur. Sic enim colligendum est: salutem esse in Deo, non qua se ipsum, sed qua nos conservet: iustitiam, quam in defensionem nostri et conservationem exserat. Proinde ex perpetuitate salutis et iustitiae divinae colligendum est, Dei servos interire nullo modo posse: quemadmodum etiam nuper citavimus ex Davide (Psal. 102, 29): Tu idem es, et anni tui non deficient: filii servorum tuorum habitabunt, et posteritas eorum in saeculum firmabitur. Itaque videmus ut perpetuitatem illam filiis Dei applicet, qui non in se ipsis, sed in Deo subsistunt, et in eo salutis suae fundamentum habent.

9 et 10. (*Suscita te.*) Hic docet propheta, quum Deus nos erigit suis promissis, simul precibus instandum nobis esse, ut praestet ea quae promisit. Nec enim ideo nos consolatur ut socordes reddat, sed ut studio precandi maiore accendamur, fidemque nostram assidue exerceamus. Loquitur autem propheta ex sensu nostro: quia Deum dormire existimamus quamdiu inopiae nostrae non succurrit. Et eousque nobis indulget Dominus, ut nos pro sensu infirmitatis nostrae loqui et orare sinat. Petunt ergo pii a Domino ut expergefiat, non quod eum otiosum in coelo iacere putent: sed potius fatentur tarditatem ac ruditatem suam, quod nequeant aliud de Deo concipere, quamdiu opem eius non sentiunt. Sed interea, tametsi caro eum dormire aut miserias nostras negligere putet, altius assurgit fides, atque perennem eius virtutem apprehendit. Excitari ergo et indui fortitudine dicitur, quum virtutis suae documenta praebet, quod alioqui eum iacere aut quiescere existimemus. Interea propheta brachium Dei quod absconditum erat compellans, quasi in eius conspectum pios adducit, ut statuant non alia de causa misere et duriter se affligi ab hostibus, nisi quia Deus auxilium suum subduxit. Cunctationis autem causa alibi ostensa fuit, quod se ab eo alienaverat. Per dies antiquos memoria repetendum esse docet quidquid iam olim Dominus pro salute suorum egit. Tametsi enim cessare videatur, et abiicere curam nostri, idem tamen Deus est qui olim praeerat ecclesiae suae. Proinde quos in tutelam suam recipit, eos nunquam deserere aut abiicere potest.

(*Saeculis olim praeteritis.*) Haec repetitio melius exprimit, non solum consideranda esse quae nuper, sed quae iam olim acciderunt. Nam ad vetustissimas usque aetates extendere animos nostros convenit, ut emergant supra tentationes, quibus alioqui facile esset eos obrui. Testimonia igitur gratiae, quae Deus variis aetatibus multa ediderat, hic coacervat propheta, ut si pauca non sufficiant, ipsa tamen multitudo penitus confirmet ecclesiae fidem. Caeterum quia nimis longum fuisset integrum catalogum texere, praecipuum illud specimen

et prae aliis memorabile producit in medium, quod scilicet semel ex Aegypto mirabiliter redemptus esset populus. Nec enim mihi dubium est quin per Rahab intelligat superbam et ferocem Aegyptum: quemadmodum etiam Psalmo 87 (v. 4), Memor ero Rahab, et Babylonis inter familiares meos. Similiter Ezechiel (29, 3) regem Aegypti draconem vocat: Ecce ego ad te Pharao rex Aegypti, draco magne, qui habitas in medio fluviorum tuorum. Satis constat, atque inter omnes convenit, hic in memoriam reduci mirificam liberationem populi ex Aegypto. Si tunc superbia illa Aegypti domita ac compressa est, si profligatus draco, cur non idem nobis quoque sperandum erit? Quaerendo annon illud sit idem brachium ratiocinatur a natura Dei: nec enim posset hoc de hominis brachio praedicari, cuius vires, tametsi magnae fuerint, tempore minuuntur ac pereunt. Milo, qui robustissimus fuerat, senio confectus, brachia sua intuens, gemebat, quod priscis illis viribus suis destitueretur. At non est ita in Deo, cuius vires nullo aevo minui possunt. Hoc enim legendum est ἐμφατικῶς, Annon illud es? quoniam ostendit eundem esse Dominum qui olim fuit, quum immutabilis maneat. Tametsi autem non omnia miracula referat Isaias, quae edita sunt a Deo quum e servitute Aegypti populum suum eduxit, tamen paucis comprehendere voluit omnia quae a Mose referuntur, ut quam variis modis Dominus potentiam suam demonstrasset, Iudaei paucis admoniti observarent. Ponitur autem maris rubri exsiccatio, non modo propter insignem miraculi praestantiam, sed quia in hunc finem tot iam miracula praecesserant, ut populus ab iniusta vi et tyrannide ereptus in terram sibi promissam transiret. Ideo specialiter commemorat propheta viam redemptis patefactam esse. Atque hoc exemplo nobis reputandum est qualis erga nos fuerit Deus, ut eum non dissimilem sui fore in posterum quoque statuamus, sicut ex contextu patet.

11. (*Ergo redempti.*) Nunc clarius exprimit quod breviter attigerat: postquam enim magnifica Dei opera retulit, quibus olim potentiam suam ostendit in Aegypto, ut populum suum liberaret: colligit nec mare, nec altas rupes, nec abyssos, ne inferos quidem ipsos obstare posse quominus populum e Babylone educat. Atque ut magis confirmet, et exemplum illud accommodet, redemptos vocat, ut id ad se pertinere intelligant, quod se liberatorem populi sui nominat: nec dubitent quin tale in ipsis liberandis exemplum editurus sit quale iam olim spectatum fuerat, quum eadem sit ratio.

(*In Sion.*) Nempe in eum locum ubi nomen suum voluit invocari, ut instauretur templum et purus Dei cultus restituatur. Nam quum Iudaeis in exsilio babylonico idem auxilium sperandum esset quod experti fuerunt patres: quia Deus similiter ipsorum quoque esset redemptor, una in re superiores erant patribus, quod tunc montem Sion elegerat Deus, ubi pollicitus fuerat aeternam sibi fore requiem. Quoniam vero mirabile futurum erat opus Dei quod promittit Isaias, ideo populum hortatur ad laudem et gratiarum actionem. רנה quidem simpliciter pro exsultatione accipi potest: sed quum saepe laudem significet quae Deo tribuitur, quum eius beneficia agnoscimus, malo in hac significatione hoc loco accipere. Magnam vero et insperatam mutationem fore significat, ita ut amplissimam gaudii et gratiarum actionis materiam habeant. Gaudium super caput fore dicens, alludit ad coronas quibus sese ornabant in laetis conviviis. Addit gaudium apprehensuros, quo firmam et solidam fruitionem denotat. Postremo amplificandi causa addit profligatum iri omnem moerorem, ne metuant quod accidere solet, ut celeri conversione facta, extrema gaudii luctus occupet. Interim admonet propheta. tametsi gemant ac versentur in moeroribus, patienter exspectent hunc exitum quem promittit.

12. (*Ego, ego sum.*) Hic non tantum gratiam et salutem pollicetur Iudaeis, sed cum ipsis expostulat Dominus, quod fidem sibi derogent, suamque potentiam minoris faciant quam decebat. Est enim prorsus indignum, sic expavescere ad hominum minas, ut auxilium Dei pro nihilo ducatur: quia in hunc finem attollit suam potentiam, ut nos saltem contra omnes impetus fulciat. Quare homines nimium metuendo prodimus Dei contemptum. Unde apparet quam iniquum sit, Deo ad quietem vocante, ad hominum terrores tumultuari. Et certe mira est hominum ingratitudo, qui dum audiunt a parte sua Deum stare, nullam ex tam magnificis eius promissis spem concipiunt, ut intrepide exclamare audeant: Si Deus pro nobis, quis contra nos? Itaque in periculis haerent attoniti: ac multo plus homini mortali tribuunt potentiae in nocendo quam Deo in iuvando. Merito ergo exprobrat Iudaeis, quod se his promissis non muniant, atque invictos se praebeant adversus omnia pericula. Nam summa contumelia afficitur Deus, quum de ipsius veritate dubitatur: quia scilicet ita nos exanimant humani terrores ut in eius promissis conquiescere nequeamus. Haec autem repetitio magis afficit: Ego, ego. Is enim consolationem promittit qui verax est, in quem nihil hominum vires aut consilia efficient. Quum ei diffidis, sequitur te non cogitare quisnam sit. *Ut timeas ab homine.* Quam fragilis, caduca, fluxa et vana sit hominum conditio commemorat, quo magis amplificet socordiae crimen, ubi umbra et fumus Deo praefertur. Ostendit autem homines quamdiu memores sunt Dei, metu exanimari non posse. Quum ergo periculis ingruentibus obstupescimus, sequitur nos Dei oblitos esse. Ideoque subiicit,

13. (*Et oblita es.*) Nec vero satis est imaginari aliquem esse Deum, sed eum agnoscere ut nostrum, et amplecti debemus. Quod *factorem* vocat, ad universalem creationem referendum non est, sed ad regenerationem spiritualem: sicuti iam aliis locis monuimus. Quo sensu vocamur etiam a Paulo (Ephes. 2, 10) τὸ ποίημα Dei, quod ad omne opus bonum ab ipso creati simus. Ergo si creationis nostrae et adoptionis memores sumus, ex principiis continuum progressum licebit sperare, ne ingrati simus Deo, ubi veracem se certa experientia probavit. Porro speciali benevolentiae qua Deus populum illum amplexus erat, simul adiungit immensam eius potentiam, quam opponit hominum imbecillitati, quos antea foeno comparavit. Eam autem ab operibus demonstrat, ut stupidissimos esse oporteat qui eam non animadvertant: nec enim oculos ullam in partem convertere possumus, quin amplissima divinae bonitatis et potentiae testimonia sese offerant: quae tamen per synecdochen breviter designat, quum dicit coelos ab eo expansos fuisse, terramque fundatam. Summae igitur vecordiae et ignaviae est, ipsius oblivisci, quum tot signis atque monumentis in memoriam hominum revocetur.

(*Et formidasti.*) Persequitur eandem comparationem. Quid enim sunt homines, inquit, ut eos reformides, si cum Deo compares, qui auxilium tibi suum promittit? Atrox certe fit iniuria Deo, nisi potentiorem ipsum ad nos servandos, quam hostes ad perdendos esse intelligamus. Vult ergo considerari Dominus a nobis quisnam et qualis sit, quam longe et late pateat eius potentia, ne mortalis hominis furorem, qui turbinis aut fumi instar evanescit, metuamus.

14. (*Festinat exsul.*) Versiculus hic varie exponitur: nam aliqui ad Cyrum referri putant, atque ita dictionem צעה transitive accipiunt, atque exponunt, Migrare faciens. Sed magis receptum est, ut pro vincto et oppresso, aut exsule accipiatur qui vagus et inquietus errat. Nec vero tantum exsulabant Iudaei, sed ita captivi erant ut liber in patriam reditus ipsis esse non posset. Itaque de Iudaeis hoc interpretor. Sed adhuc bifariam intelligi potest: aut quod nimiam ipsorum festinationem castiget propheta, quod impatienter reditum appeterent: aut quod mature reditum in patriam adventare significet, ut ne taedio exanimati succumbant: quasi diceret, tempus mox venturum quo se ad profectionem accingant. Atque haec secunda expositio magis recepta est: quam libenter sequor, quoniam optime quadrat contextui prophetae. Sed absurdum videri posset, quod brevi rediturum significet populum, cuius tam diuturna fuit captivitas: atqui Deus non abs re id mox venturum dicit, quod differt in opportunum tempus. Tametsi enim longum nobis videatur, quia tamen aptum et idoneum, breve est. Et certe breve fuit tempus, si monarchiae illius statum consideres, quae tam ampla, tamque firma erat, ut nullo aevo dirui posse videretur. Quae ergo nobis videntur diuturna in promissis Dei brevia videbuntur, modo ne oculos in coelum attollere pigeat. Sensum hunc confirmat quod proxime sequitur: Ne moriatur in fovea captivus. Haec igitur Dei festinatio est, ad suos liberandos mature occurrere, ut ex profundo emergant incolumes: nec promittit Dominus populo suo repentinum quoddam auxilium, ut eum solummodo e vinculis educat, sed etiam ut liberatum beneficentia sua prosequatur: nam omnia ei ad victum et cultum necessaria promittit, ut se perpetuo curae Deo fore confidat: nec enim ad momentum opitulari suis, sed perpetuo adesse solet.

15. (*Et ego Iehova.*) Iterum potentiam suam praedicat Dominus: quoniam tanta est hominum diffidentia et tarditas, ut quamvis saepius praedicetur, tamen de ea non satis esse persuasos levissima quaeque tentatio demonstret. Subinde enim ad se redeunt, dum premuntur malis: nec ad se pertinere putant quod audiunt penes Deum esse. Porro non loquitur generaliter, sed profert specimen illud, cuius antea frequenter meminit: quia patres semel redimendo posteris aeternae salutis spem dederat. Proinde merito exclamat se eundem esse Deum qui pridem secuit mare: miraculum etiam illustrat, fluctus quamlibet sonoros suo nutu se datos esse dicens. Nullos ergo fluctus quamlibet turbulentos esse sciendum est, quos Dominus non componat ac tranquillet liberandae ecclesiae suae causa. Ipse enim virtute sua placat, et tranquillum reddit mare (ut inquit Iob [26, 12]) tametsi furioso ruat impetu: impellit etiam et commovet, quum ei visum est: quamvis proprie alludat, sicut attigi, ad historiam redemptionis. *Iehova exercituum.* Ornatur hoc titulo Dominus, ut quam late pateat eius potestas intelligamus. Eam autem demonstrat quoties vult ecclesiae suae opem ferre.

16. (*Et posui verba mea.*) Iterum redit ad doctrinam quam prius attigerat: nempe Dominum consolari ecclesiam suam: Ego, ego sum qui te consolor: ita nunc se prophetarum ori inseruisse dicit quod dicturi essent. Unde colligere licet haec non proficisci ab homine, qui fallax esse solet, sed a Deo qui mentiri nequit. Alloquitur autem prophetas omnes: primum, Isaiam: deinde reliquos suo ordine: sed tandem ad Christum veniendum est. Nec enim haec aut ad Isaiam aut ad Christum restringi, sed ad omnes prophetas extendi debent. Vult autem Dominus consolationes ita audiri a prophetis, ac si coram ipse loqueretur: imo se palam ipsorum ore loqui significat. Unde etiam colligendum, nullos alios ad consolandam ecclesiam accedere debere, quam qui ex ore Domini loquuntur. Nam

qui somnia sua proferunt, tametsi nomen Dei obtendant, repudiandi sunt. Caeterum tenendum est consilium prophetae: nam quum trepidare semper hominum conscientias ostendat, donec a Domino confirmentur, hoc principium statuendum esse docet: nempe Deum esse, qui per prophetas loquitur: ancipites enim alioqui et incertae semper haerebunt. Quanquam magis emphatica est loquutio, ubi mandata Dei recitat, quibus ad exsequendum munus suum ipse animatus fuit.

(*Et in umbra.*) Tametsi hoc antea dictum fuerat, tamen supervacanea repetitio non est: ne dubitemus Deum semper affuturum ministris suis, ut praesenti ope sua suffultos supra omnia obstacula attollat. Ut autem ista Domini umbra tegantur, duo necessaria sunt: primum ut certi sint verbum Dei esse quod nuntiant: deinde se id facere mandato Dei. Nam qui temere sese ingerunt, iactare quidem poterunt nomen Dei, sed frustra: quoniam ubi serio certandum erit deficient. Quod si conscientiae testimonium adsit, non est cur de tutela Dei et ope dubitemus, qua nos victores emergere faciat. Finis legationis additur, *ut plantem coelos*, inquit: id est, ut omnia in ordinem suum restituam. Sunt quidem hic variae interpretationes: sed mihi simplex hic videtur esse sensus, quod coelum et terra salutis doctrina instaurari dicantur: quoniam in Christo colliguntur omnia, quae aut in coelis aut in terra sunt, ut etiam ait Paulus, Ephes. 1 (v. 10). Nam quum ex lapsu primi hominis nihil praeter horrendam confusionem cernamus, qua mutae etiam creaturae turbantur, et peccati nostri quodammodo poenas luunt: ea non aliter quam per Christum reparari potest. Ergo quum horribilis dissipatio totam mundi speciem deformet, non abs re dicuntur pii doctores mundum renovare, ac si Deus eorum manu coelum et terram de integro formaret. Atque hinc apparet quanta sit peccati nostri atrocitas, ex quo tam horribilis perturbatio in rerum natura sequuta est. Dicuntur ergo plantari coeli et fundari terra, quum Dominus ecclesiam suam verbo constituit. Hoc autem facit opera ministrorum, quos agit spiritu suo, et adversus hostium insidias et varia pericula tutatur, ut efficaciter impleant quod iniunxit. Tandem ostendit altius hoc spectare, quam ad visibilem mundi formam, quae cito praeterit: nempe ut spem vitae coelestis excitet ac foveat in cordibus piorum. Haec porro vera ecclesiae stabilitas, haec mundi restitutio est, ita colligi electos in fidei unitatem, ut uno consensu omnes ad Deum aspirent, quemadmodum eos suaviter et blande invitat hac voce: Ego Deus tuus sum. Atque hinc apparet quanti sit Deo ecclesiae salus, quum non solum eam universo mundo praeferat, sed etiam ostendat mundi constitutionem ab ea pendere. Notandum est etiam quale sit verbum quod Dominus praedicari iubet. Eo enim non modo praescribitur vitae regula sed etiam testimonium adoptionis nostrae redditur, in quo praecipue consistit salus.

17. (*Expergiscere.*) Quoniam futurum erat ut graves aerumnas sustineret ecclesia Dei, ideo consolatione ipsam munit: atque occurrit dubitationi quae oboriri poterat, quum interea oppressi a tyrannis Iudaei nullum istarum promissionum fructum cernerent. Significat igitur ecclesiam tametsi varie afflictam atque agitatam, nihilominus erectum iri, ut plenum vigorem recuperet. Ac verbo expergiscendi eam quasi e morte et sepulcro evocat: quasi diceret, nullas tam graves ruinas, nullas vastationes tam horrendas fore ut hanc Dei instaurationem impedire possint. Atque haec consolatio pernecessaria fuit. Nam dum moerore occupantur animi nostri, promissiones nihil ad nos pertinere existimamus. Ideoque haec in memoriam saepius revocanda, atque assidue ob oculos ponenda sunt, Deum esse qui loquitur, et compellat non integri aut florentis status homines, sed prostratos ac mortuos, quos tamen verbo suo erigere ac suscitare potest. Et enim destinatur haec salutis doctrina non iis qui statum suum retinent, sed mortuis ac desperatis.

(*Quae bibisti.*). Calix furoris bifariam accipitur: nam interdum dicitur Dominus propinare calicem furoris, quum nos vertigine quadam percellit, aut stupore dementat: ut videmus afflictione interdum adimi mentem hominibus. Nonnunquam vero simplicius accipitur, pro acerbis ac duris poenis quibus Dominus severe in suos animadvertit. Quo sensu hic etiam accipiendum liquet: quia simul additur relativum *eius*. Nec obstat quod stupefactam et ebriam fuisse ecclesiam dicit. Hoc enim accidisse ostendit, quod Dominus eam duriter castigaret. Est autem vulgaris metaphora, qua Dominus poenam quam infligit suis potionem vocat, aut certam mensuram quam unicuique destribuit. Quoties tamen de electis agitur, haec calicis appellatio ad moderationem divini iudicii exprimendam facit: quod Dominus, tametsi durius animadvertat in populum suum, modum tamen adhibeat. Ita accipio dictionem תרעלה, pro angore aut tremore, quo fere exanimantur homines, quum gravibus aerumnis premuntur. Tales ebrii dici possunt, ut qui universum poculum exhauserunt, quod nihil fere ad eorum miseriam et calamitatem addi possit. Atque eo pertinet quod addit, *exprimens*. Caeterum hic monetur ecclesia, non aliunde sibi mala omnia quam a Dei manu provenire, ne fortuito haec accidere, aut se immerito affligi putet. Huc enim tendit propheta, ut populus se iustas scelerum suorum poenas dedisse intelligat. Nec enim surgere quisquam potest nisi lapsum prius suum agnoverit, nec liberari a miseria nisi culpa sua miserum se esse intelligat. Denique nullum locum habere pos-

sunt consolationes nisi doctrina poenitentiae antecedat. *Faeces* igitur non eodem modo hic accipi debent, ut Ierem. 25 (v. 15) ubi sermo habetur de reprobis, quos Dominus calice suo praefocat ac perdit: sed pro iusta et absoluta ultione, cui Dominus modum statuere voluit. Quum ergo Dominus poenas sumpsit de nobis quas volebat, atque miseriis nostris finem imponit, faeces exhaustas esse pronuntiat: sicuti visum est capite 40.

18. (*Non est qui regat.*) Describit extremam ecclesiae calamitatem. Nam omnium gravissimum atque omnino extremum est, quod nihil allevationis aut consolationis percipit a liberis quos ipsa enixa est. Summam autem hanc miseriam describit, ut quamvis deploratus sit eius status, consolationem nihilominus a Deo exspectet, qua nunquam suos cultores, etiamsi ad inferos usque ipsos demersi sint, fraudabit. Quamvis ergo destituta sit ab hominibus ecclesia, atque adeo ab iis quos sinu suo fovit et complexa est, tamen auxilium a Deo sentiet. Nulla autem acerbior calamitas matri accidere potest, quam quum derelinquitur a liberis, qui vicem ei mutuam reddere debuissent. Haec ingratitudo atque inhumanitas ei profecto longe gravior est quam furiosa et quantumvis effraenis hostium saevitia. Nam quorsum filios gignit atque extollit, nisi ut vicissim ab iis alatur? Quum vero filii officio suo desunt, quid superest, nisi ut eos se frustra genuisse et educasse putet? Quamvis igitur ecclesia matris officio functa sit, ac liberos extulerit ad iustam usque aetatem, ab ingratis tamen nihil opis vel solatii sperandum esse pronuntiat. Quanquam longius patet sermo prophetae, degeneres scilicet ac perversos esse filios illos, qui matri suae auxilium non tulerunt, quo scilicet eorum iacturam aequiore animo ferat. Durum ac triste fuit ecclesiam penitus spoliari tota sua prole, et redigi ad orbitatem: quod tamen accidit. Atqui propheta indignos esse admonet, pro quibus luctum suscipiat mater: ideoque potius expetendam esse novam sobolem: sicut in Psal. (102, 19) dicitur, Populus qui creabitur laudabit Deum. Quod hic describit propheta, ad nostram omnino aetatem pertinet. Nam multi se filios ecclesiae iactant: sed quotusquisque de matris aerumnis sollicitus est? quis de eius ruina angitur? quis ita commovetur ut humeros suos ei supponat? quam multi eam produnt, ac crudelius persequuntur huius tituli praetextu, quam publici et aperti hostes? Itaque post alias aerumnas, hic veluti miseriarum cumulus additur. Deinde qui censeri volunt in ecclesia primi, nec tantum se pro filiis venditant, sed superbiunt patrum nomine, perfide eam deserunt ubi implorat eorum fidem. Quare nihil mirum si eos Deus exterminet, ut probis et legitimis filiis augeat ecclesiam suam.

19. (*Duo haec.*) Idem fere capite 47 de Babylone asseruit: Subito die uno tibi haec duo evenient, orbitas et viduitas. Sed hic diversum tandem eventum ecclesiae promittit Isaias: quia Dominus eam ex profundissima abysso eripiet. Denuntiatur autem extrema miseria, ut se ad tolerantiam comparent fideles, neque desinant ex suis angustiis vota et preces sursum emittere. Summa est, ecclesiam omnis generis malis ita oppressum iri ut prorsus obterenda esse videatur: quia foris sustineat gravissimas aerumnas, intus vero nihil opis aut allevationis a suis habeat. Haec duo acerbissima mala sunt quae refert propheta. Sed non satis congrua videtur ista partitio, postquam enim malum unum retulit, quod nemo ei condoleat, nemo consoletur quatuor species enumerat: vastitatem, contritionem, gladium, famem. Nonnulli exponunt ecclesiam intus fame confici, foris vero vexari ab hostibus. Ego vero aliter interpretor, ut iam perstrinxi. Satis enim usitata est Hebraeis interrogatio, quum aliquid simpliciter negare volunt. Idque apud ipsos elegans est: tametsi apud Graecos aut Latinos ineptum foret. Duo igitur haec mala recenset Isaias, unum externum: quia et belli cladibus et fame ad interitum usque aut vastitatem redigetur, quod per quatuor illas species significavit: alterum internum, quod destituatur consolatione, ac nemo ipsi condoleat. Interrogatione enim negat ullam ei consolationem futuram esse. Atque hic versus respondet superiori, ubi iam declaravimus quorsum tam calamitosus ac miser ecclesiae status a propheta describatur.

20. (*Filii tui exanimati sunt.*) Luctuosum et miserum illum ecclesiae statum magis declarat, quum liberos eius prostratos iacere dicit. Nullus autem esse potest matri dolor magis acerbus, quam si in conspectu eius iugulentur liberi: nec solum unus aut alter, sed quorum strage ob multitudinem plenae sint viae. Similitudo additur ab ursis aut aliis feris sumpta: qua etiam robustissimos quosque velut in plagas coniectos esse significat. *Plenos* vero *furore Domini* esse dicens diserte admonet nihil horum fortuitum esse, ne quid temere accidisse putent: neque Dominum saevitiae accusent, quod gravius in ipsos animadvertat: quia rectum ac iustum ipsius iudicium est. Idque significat, quum hoc supplicium ab increpatione Domini profectum esse dicit. Interea tenendum est eius consilium quod attigi, nempe spem gratiae abiiciendam non esse fidelibus, quamvis innumerae clades ad desperationem eos sollicitent, et impellant.

21. (*Itaque nunc audi.*) Nunc ostendit apertius quorsum de calamitatibus ecclesiae loquutus sit. Nempe ut fideles non dubitent quin parata sit eis a Domino consolatio, tametsi extrema quaeque patiantur. Sed cur ecclesiam miseram vocat, quum nihil felicius sit quam Dei esse, nec ea felicitas aerumnis ullis adimi possit? Nec enim frustra

dictum est, Beatus populus cuius Iehova Deus est. Respondeo, in specie quidem esse miseram: ac Dominum isto nomine ipsam non frustra compellare: quoniam, ut antea diximus, miseris opitulatur, et auxilio destitutis. Quod *ebriam* vocat, notandum est fideles nunquam ita constanter ferre poenas quae ipsis irrogantur, quin nonnunquam obstupescant: sed quamvis obstupefacti, meminisse debent se iustas Domino poenas dare, ac statuere Dominum ipsis adfuturum. Nec enim alloquitur robustos aut florentes: sed debiles, miseros, consternatos, atque ebriis similes, iisque se consolationem adferre dicit. Denique hac voce leniens eius moerorem modum sibi constare docet, quo moderetur extremis quibusque malis perditamque restituat, quasi putridum cadaver excitaret.

22. (*Sic dicit Dominator.*) Non temere ad nomen Iehovae tria epitheta adiungit, nempe quod dominus sit vel patronus ecclesiae, et Deus, et prostremo vindex. Semper enim reputandum est qualis sit nobis cum Deo necessitudo: quia nos ideo familiariter compellat, quod semel in populum cooptaverit, perpetuo foedere se nobis coniungens. Hac praefatione olim animati sunt Iudaei, ne amplecti dubitarent quod hic promittitur. Ac eadem hodie novi populi ratio est, quem Deus in fidem et patrocinium suum non minus recepit. Vindicis autem munus sibi adscribit Dominus: ut quum gravissima pericula instabunt, et actum de nobis esse videbitur, ad hanc anchoram confugiamus, ipsum tamen esse vindicem populi sui. Nec solummodo quum ab externis hostibus, sed quum a Satana invadimur, hoc valere debet.

(*Ecce abstuli.*) Proponit sperandi materiam: quia Deus non nisi temporalibus flagellis ecclesiam suam castiget. Unde simul discendum fuit Iudaeis, quidquid calamitatum instabat, iustam scelerum suorum esse mercedem: quia nullus fuisset finis nisi reconciliati essent Deo. Summa est, iram Domini placatum iri, ita ut plagis quibus hactenus punierat ecclesiam suam, modum et finem imponat. De metaphora calicis prius dictum est 17 versu: cuius explicationem, qualem attulimus, hic locus satis confirmat, ubi calicem furoris sui nominat Deus, qui tamen concusserit ecclesiam ac si vertigine correpta esset. Quanquam idem est nomen quod ante posuit, הרעלה, quod alii stuporem, alii tremorem vertunt. Faecibus, ut dixi, plenam vindictae mensuram designat, qua Deus pro sua paterna indulgentia contentus est.

23. (*Et tradam.*) Alterum est membrum consolationis, ubi promittit fore, non solum ut Dominus ecclesiam liberet a tantis malis, sed etiam calamitates quibus afflicta est, in hostes eius transferat. Ergo si affligimur, brevi immutabitur nostra conditio, atque gravissimas hostes poenas dabunt. Siquidem (ut ait Paulus [2. Thes. 1, 6]) aequum est apud Deum, reddere iis qui vos affligunt, afflictionem: et vobis qui affligemini, relaxationem nobiscum, quum revelabitur Dominus de coelo, cum angelis potentiae suae, cum incendio flammae, qui infligit ultionem iis qui non noverunt Deum, et qui non obediunt evangelio Domini nostri Iesu Christi. Temporariae igitur poenae, quas ipsis infligit Deus, praeludia sunt aeterni supplicii, cui tandem addicentur. Et quo insolentiam hostium et superbiam, qualem in dies ipsi in adversariis nostris experimur, melius declaret, verba eorum refert quibus contumeliose vexarunt miseros Dei filios. Semper enim coniuncta est impietati superbia et crudelitas. Nam ut mansuetos reddit homines vera Dei cognitio, ita ignoratio feroces et truculentos efficit. Sibi placent qui ignorant Deum, suntque in ipsum et veros eius cultores sine modo contumeliosi. Hoc quidem miserrimum atque indignissimum est: sed quum nomen suum saepe impiorum contumeliis exponi sinat, ne miremur nos iniuriis propter ipsum affici. Nec enim ipso pretiosiores nos sumus, nec veteris ecclesiae conditione melior nostra esse debet. Alia metaphora utitur David (Ps. 129, 3), quum ecclesiam agro similem esse dicit qui proscinditur aratro, ac subigitur: saepius enim proscissam atque proculcatam esse docet, ne diversam esse conditionem nostram existimemus.

CAPUT LII.

1. *Excitare, excitare, indue fortitudinem tuam Sion, indue vestes decoris tui Ierusalem, civitas sancta: quia non fiet amplius ut veniat in te incircumcisus et immundus.* 2. *Excute te de pulvere, surge, sede Ierusalem: extrica te a vinculis colli tui captiva filia Sion.* 3. *Quia sic dicit Iehova: Gratis venditi estis: ideo sine pecunia redimemini.* 4. *Quia sic dicit Dominus Iehova: In Aegyptum olim descenderat populus meus ut peregrinaretur illic: verum Assur absque causa oppressit eum.* 5. *Et nunc, Quid mihi hic, dicit Iehova, ut ablatus sit populus meus gratis: et qui in eum dominantur faciant eum ululare, dicit Iehova? et iugiter tota die nomen meum contumeliae expositum sit.* 6. *Propterea sciet populus meus nomen meum: propterea in die illa, quod ego idem qui loquor, ecce adero.* 7. *Quam speciosi super montes pedes annuntiantis, publicantis pacem, annuntiantis bonum, publicantis salutem, dicentis Sioni: Regnat Deus tuus!* 8. *Vox speculatorum tuorum, levaverunt vocem, pariter iubilabunt: quoniam oculo od oculum videbunt, quum Iehova reducet Sion.*

9. *Laudate, exsultate pariter solitudines Ierusalem: quoniam consolatus est Iehova populum suum, redemit Ierusalem.* 10. *Nudavit Iehova brachium sanctitatis suae coram oculis omnium gentium: et videbunt omnes fines terrae salutem Dei nostri.* 11. *Discedite, discedite, exite inde, immundum ne attingite, exite e medio eius, mundamini qui fertis vasa Iehovae.* 12. *Quoniam non infestinatione exibitis, neque in fuga erit iter vobis: quandoquidem praecedet vos Iehova, et congregabit vos Deus Israel.* 13. *Ecce prosperum successum habebit servus meus, exaltabitur, elevabitur, et valde sublimis erit.* 14. *Quemadmodum obstupuerunt super te multi, adeo deformata fuit ab hominibus species eius, et forma eius a filiis hominum:* 15. *Sic asperget gentes multas: super eum reges claudent os suum: quia quod non fuerat ipsis narratum, videbunt: et quod non audierant, intelligent.*

IN CAPUT LII.

1. (*Excitare.*) Confirmat superiorem doctrinam, ut populum magis excitet, qui moestitia et angore oppressus erat. Haec enim velut stimulos addi necesse fuit, quo magis doctrina in animos sopitos atque obstupefactos penetraret. Nam alloquitur ecclesiam, quae velut attonita atque obstupefacta est: eamque excitari iubet, ut colligat vires, et animum resumat. Idque secundo repetit: nec frustra: quando excitari ac colligi difficile est eos quorum animi irae divinae sensu perculsi sunt, vel etiam prostrati.

(*Indue fortitudinem.*) Ac si diceret: Tu prius exanimata in sordibus et squalore iacuisti, nunc te ad beatum et felicem statum compara, in quem te Dominus restituet. Fortitudinem ergo opponit fracto animo, qualis rebus desperatis esse solet: *Vestes* decoris, squalori et sordibus. Causam subiicit, quia non permittet Deus ut posthac impii ad eam vastandam libidinose grassentur. Liberata ab eorum tyrannide ecclesia iam habet cur gaudeat, securitas vero in posterum solidam ei gaudii et laetitiae materiam praebet. Nos interea ad communem gratulationem cohortatur Isaias, ubi ecclesiae suae reconciliatur Deus. Et certe si quid est in nobis pietatis, nos eius statu vehementer affici decet, ut prospero laetemur, et adverso doleamus. Denique summa laetitiae nostrae esse debet, ut etiam ait Psaltes (Psal. 137, 6): Haereat lingua faucibus meis si non tui meminero, et si non sis caput laetitiae meae. Veniendi autem verbo id significat quod vulgo dicimus *Avoir entree.* Dominus impiis praecludet viam, ne iis impune, ut antea, irrumpere et grassari liceat. Per *incircumcisos* et immundos, intelligit profanos omnes qui pervertunt cultum Dei, et conscientias opprimunt tyrannide. Vulgare fuit, incircumcisos vocari omnes qui alieni erant ab ecclesia: cuius symbolum erat circumcisio, qua omnes pii signabantur. Sed quia permulti, quamvis hac foederis nota insigniti, meliores aliis non erant: ut omnem dubitationem tolleret, addidit *immundum.* Nam circumcisionis nota per se nihil est: atque in praeputium (nisi adsit puritas animi, ut inquit Paulus [Gal. 5, 6; Rom. 2, 25]) reputatur. Talibus ergo non fore amplius in ecclesia locum significat: ut sublatis corruptelis et restituto Dei cultu plenissimo gaudio perfruatur. Quanquam ad hostes exteros restringi non displicet, quos odiosis nominibus appellat, ut ipsa poenae atrocitas Iudaeos commonefaciat de scelerum suorum gravitate.

2. (*Excute.*) Liberationem ecclesiae fusius exponit, ac per hypotyposim illustrat. Quod ipsam iubet excutere pulverem, ac surgere, ne existimemus ideo libertatem nostram penes nos ipsos esse ut eam, ubi visum erit, consequamur. Unius enim Dei est attollere nos e pulvere, erigere iacentes, et vinculis abruptis vel solutis vindicare in libertatem. Cur ergo utitur imperativis propheta, quando minime consentaneum est exigi quod efficere non possumus? Respondeo, verbum imperandi multo plus efficaciae habere ad excitandum, quam si narratione simplici usus esset. Itaque pronuntiat fore ut in pristinam libertatem a Deo restituta e sordibus emergat. *Sedendi* verbum integritatem status designat: atque opponitur verbo iacendi, quo extrema calamitas significatur. Interdum quidem sedere significat prostratum esse, ut quum prius Babyloni diceret: Sede in pulvere: sed hic alia significatio est. Nam quum iusserit eam surgere, simul addit, *Ut sedeat:* id est, ne amplius iaceat, sed pristinum statum recuperet, nec in posterum ab hostibus prosternatur.

3. (*Quia sic dicit Dominus.*) Male expositus est hic versus a plerisque qui subtiliter hic philosophari voluerunt. Nam multa somniarunt praeter mentem prophetae. Convenit autem cum eo quod prius capite 50 docuerat: Cui ex creditoribus meis vendidi vos? Nam hic eodem modo dicit: *Gratis* venditi estis, ac si diceret, se nihil pretii accepisse, nec obstrictum esse creditori, qui possit eos veluti iure mancipii retinere. Hoc autem plurimum ad confirmandam promissionem facit: quia dubitare poterant Iudaei de libertate quae ipsis promittebatur, quod iam diutina possessione ipsos Chaldaei tenuissent, atque potentissimi essent omnium nationum. Huic dubitationi occurrit Dominus: Ego vos eis non vendidi, neque alienavi: gratis venditi estis: possum igitur vos iure meo reposcere ac vendicare: proinde ne reputetis quantae sint difficultates, dum libertatem vobis promitto, neque rationibus humanis de hac re disseratis: nullo enim iure Chaldaei vos retinere, aut libertatem vestram

impedire possunt. Denique, ut prius dixerat se non esse similem decoctori, qui suos in solutum dare aut vendere coactus sit: ita hoc loco significat se gratis mancipasse ipsos et tradidisse hostibus, hac tantum de causa, quod sceleribus suis ipsum provocassent: itaque, nihilo maiorem in ipsis liberandis quam in tradendis difficultatem fore. Nonnulli subtilius exponunt: nempe, quod gratis redempti sumus a Christo. Quae quidem doctrina probanda est: sed non convenit menti prophetae qui Iudaeorum diffidentiam corrigere voluit, ne de libertate sua dubitarent. Sufficiat igitur, quum liberare suos volet Deus, necessarium non fore de pretio pacisci cum Chaldaeis, quos invitos ab iniusta possessione nullo negotio depellet.

4. (*In Aegyptum.*) Hic etiam interpretes neque coelum neque terram attingunt. Nam Iudaei tres hic captivitates somniant. Christiani in eo differunt, quod tertiam captivitatem sub Antichristo futuram designari putant, e qua a Christo liberabuntur. Sed longe alia, meo iudicio, mens est prophetae. Nam ratiocinatur a minore ad maius, adducto exemplo captivitatis aegyptiacae, e qua populus olim mirabili Dei potentia ereptus est. Quare argumentatio est eiusmodi: Si Dominus in Aegyptios animadvertit, quod duriter et inique populum suum tractarent, multo magis puniet Chaldaeos qui crudeliter in ipsum saevierunt. Multo enim plus coloris habuit imperium Pharaonis in Iudaeos, quam Chaldaeorum. Nam quum sponte Iacob in Aegyptum cum sua familia concessisset, haud dubie subditus erat potestati Pharaonis: qui ob beneficium a Iosepho acceptum, regionem ipsi amplam et pascua loca assignaverat. Successores Pharaonis ingrati, et immemores accepti a Iosepho beneficii, totam posteritatem variis modis affixerunt. Hanc ingratitudinem et inhumanitatem Dominus severe ultus est. Sed longe indignius ac crudelius Chaldaeorum scelus fuit, qui e iusta possessione eiectos Iudaeos in servitutem rapuerunt. Si igitur Aegyptios ingratos et iniquis legibus imperantes, utcunque alioqui iustum possessionis titulum haberent, Dominus ferre non potuit, multo minus violentos ac truces Chaldaeos feret, qui nullo iure populum suum tenent et vi opprimunt. Per Assyrium intelligit Chaldaeos, qui sub eadem monarchia cum Assyriis coniuncti erant. Sed Assyrium praecipue nominat, quod prius magnam intulisset Iudaeae cladem, atque aditum huic captivitati praebuisset.

5. (*Quid mihi hic.*) Prosequitur ac confirmat quod iam dixi, minime aequum esse ut diutius populum suum opprimi tacitus sinat. Nam his verbis quodammodo suam cessationem castigat, ac si diceret: Annon exseram manum? annon vindicabo populum meum? Si mihi non obstitit Pharao, tametsi legitimus esset dominus, an violenti praedones mihi obstabunt? Postea enumerat causas quibus incitari debeat ad populum reducendum. Subaudienda est autem tacita antithesis in participio *Ablatus.* Neque enim fuerat ablatus ab Aegyptiis: sponte illuc descenderat quum fame premeretur: inde tamen ereptus est: quanto magis eripietur ex eorum manu qui ipsum avulsum a patria in captivitatem violenter abduxerunt? Indignitatis vero augendae causa ad continuum ululatum cogi dicit. Alii vertunt in neutra significatione: sed mihi videtur hoc augendae invidiae causa dictum esse. Quare verbum transitivum esse puto, quod violentiam exprimat quam Chaldaei Iudaeis inferebant. Nec enim solum inique dominabantur, sed etiam inhumaniter ipsos tractabant. Plus autem est ululare quam gemere aut eiulare: quia acerbissimum dolorem esse probabile est qui sonoros et impetuosos clamores extorquet. Similitudo est sumpta a feris, qua desperatio extrema designatur.

(*Tota die nomen meum.*) Tertia est ratio, ac praecipua, cur populum suum liberaturus sit Dominus: ne scilicet nomen eius probro et contumeliae impiorum semper expositum sit. Honoris enim sui causa Dominus ecclesiam conservat, et purum nominis sui cultum tuetur. Quum autem occasionem maledicendi arripiant impii ex ecclesiae clade, ac petulanter Deum irrideant: merito dicit in redimendo populo se causam suam acturum. Non refero hic varias interpretationes, nec iis refellendis immoror: quoniam mihi satis est breviter genuinum prophetae sensum indicasse.

6. (*Propterea sciet.*) Hoc versiculo concludit quod duobus proximis attigerat: necesse tandem esse populum redimi a Deo, qui sui dissimilis esse non potest. Nam si redemit patres, si semper ecclesiae adfuit, posteros, quos similiter adoptavit, obrui nunquam sinet. Diligenter observandum est verbum *sciet:* nam scire nomen Domini est sublata omni vana opinione ipsum ex verbo, tanquam ex vera imagine, deinde ex operibus cognoscere. Nec enim arbitratu hominum fingendus est Deus, sed ita comprehendendus ut sese nobis declarat. Concludit ergo Dominus se adfuturum re ipsa, et comprobaturum omnia quae promisit, ut populus se non frustra sperasse intelligat, magisque ac magis in notione nominis ipsius confirmetur. Tenendum autem memoria est quod alibi de experimentali notitia diximus, qua sancitur verbi fides. Porro loqui ad promissiones pertinet: הנני, Ecce ego, ad potentiam actualem. Perinde ac si diceret: Tametsi nunc solummodo in auribus vestris sonent verba quibus promitto quod vix probabile est, tamen paulo post rem ipsam percipietis: nam praestabo re ipsa quod polliceor. Hinc colligenda est universalis doctrina, individuo nexu coniunctum esse effectum Dei promissionibus. Quoties ergo nos urget Satan, atque

ad diffidentiam sollicitat, quasi deserti a Deo ac destituti essemus, huc nobis redeundum est, atque fidendum Deo, a quo nihil frustra promittitur, Si nondum praestet, aderit tamen in tempore.

7. (*Quam speciosi.*) Rursus propheta pios confirmat in certitudine verbi Dei, ne ullo modo dubitent se in pristinam libertatem restitutum iri, animosque suos in dura illa servitute certa spe sustineant. Splendidis autem elogiis extollit hunc nuntium, ut satis habeant pii, spem futurae salutis sibi in calamitate divinitus offerri. Et certe loquente Deo consolationem amplecti debent, qua freti placide patienterque eventum promissionis exspectent. Ut ergo pii contineant desideria sua patientiae fraeno, magnifice exornat verbum Dei: An adeo ingrati eritis ut vobis non sufficiat incomparabilis ille thesaurus verbi quo tanta beneficia continentur? an ruetis in vota importuna? an expostulabitis cum Deo? Vult enim a diffidentia populum revocare, qui variis illecebris abstrahebatur, neque omnino acquiescebat in verbo Dei. Propterea doctrinae excellentiam praedicat, atque ostendit Dominum plus nobis ea largiri quam dici aut cogitari possit. Iam vero significat non de quovis genere doctrinae hic agi, sed de ea quae consolationi apta est. Pulchrum ergo et optabilem esse ostendit adventum eorum qui consolationem adferunt ex ore Dei: quae non tantum levare nos a moerore, sed etiam gaudio perfundere potest. Agitur enim hic de doctrina salutis, atque ideo pacem, bonum, salutem annuntiari dicit. *Pacis* vero nomine prosperum et felicem statum designat: ut iam aliis locis de huius nominis significatione plura diximus.

(*Dicentis Sioni.*) Hinc colligimus quale sit principium illius doctrinae quam praedicat Isaias, et quid potissimum optandum sit: nempe ut erigatur inter nos regnum Dei: quia donec inter nos regnet cedere nobis omnia infeliciter necesse est, ac proinde nos esse miseros, sicuti rursum haec unica est salutis summa, ubi Deus curam nostri suscipere dignatur. Atque haec eadem est unica ratio obtinendae pacis, quamlibet confusae res sint ac perditae. Ac meminerimus hunc nuntium destinari ecclesiae: quia profanis hominibus, qui Deum non norunt, convenire non potest. Paulus (Ro. 10, 15) hunc locum citat, ut probet evangelii praedicationem non ab hominibus, sed a Deo proficisci, ac ministros qui nuntium salutis perferunt ab eodem mitti. Utitur autem gradatione eiusmodi: Quisquis invocaverit nomen Domini, salvus erit. Atqui invocari non potest donec cognitus fuerit: nec enim aditus ad invocationem patere potest, nisi aperiatur fide, qua Deum, ut patrem amplexi, familiariter in eius sinum exoneremus curas nostras. Eius autem fundamentum est doctrina, per quam Dominus sese nobis patefacit, atque ad eam rem hominum opera et ministerio utitur. Itaque postremo addit, neminem futurum qui praedicet nisi a Deo mittatur. Sed videtur Paulus torquere prophetae verba. Nec enim dicit Isaias ministros mitti a Deo, sed adventum ipsorum ac praesentiam optandam esse. Respondeo, Paulum hoc axioma pro confesso habuisse: nihil esse optandum nisi a Deo. Unde vero salus? an ab hominibus? minime: nec enim potest afferri tam singulare beneficium nisi Deo autore. Merito ergo concludit, ab ipso, non ab homine proficisci.

8. (*Vox speculatorum.*) Prosequitur argumentum suum. Talem enim populi restitutionem fore ostendit, ut eam nuntii intrepide publicare audeant. Idem enim significat per *levare* vocem, quod antea dixit *super montes*. Res obscura non erit: sed tam conspicua et illustris ut omnes in admirationem rapiat. Qui de rebus dubiis loquuntur susurrant inter se, nec vocem attollere audent: hic vero nihil dubium aut incertum erit. Mutuatus est autem propheta similitudinem ab excubiis quae in urbibus locari solent. Quanquam speculatores quoque vocentur omnes prophetae, quod velut in specula constituti sint, ut pro salute populi vigilent. Quum eos *vocem* sublaturos esse dicit, significat exsilii tempore silentium fore, quia non audietur vox prophetarum. Nam etsi moneant privatim unumquemque, nulla tamen erit libertas loquendi. Unde etiam Ieremias ait (Thre. 3, 29): Ponam in pulvere os meum. Sed quum Dominus educere populum volet, apertum erit os speculatoribus qui antea muti erant, ut liberum ei reditum annuntient. Nec enim loquentur inter privatos parietes, aut modicam consolationem adhibebunt, sed pleno ore praedicabunt istam salutem: qua de re plura initio capitis 40.

Oculo ad oculum, id est, palam. Hoc quidem ad spiritualem conversionem extenditur: sed ne propterea recedamus a sensu literae, quin simul beneficium, quod Dominus veteri populo exhibuit, comprehendamus. Nam quum restituit Iudaeos in libertatem, atque ministerio Zorobabel, Ezrae et Nehemiae usus est, haec impleta sunt. Simul vero continuanda sunt usque ad Christi adventum, quo ecclesia ex omnibus terrae finibus collecta est. Quin etiam progrediendum usque ad ultimum adventum Christi, quo plenissime omnia instaurabuntur.

9. (*Laudate.*) Hortatur quidem fideles ad gratiarum actionem: sed potissimum eos confirmat in spe ac fiducia huius salutis: ac si iam ipsa rerum fruitio ad gratulationem eos vocaret. Nec enim satis afficimur, quum testatur Dominus se nobis adfuturum: ac ludi nos putamus, nisi re ipsa id demonstret. Ideo prophetae multum in id incumbunt ut confirment animos piorum, et rem ipsam oculis paene subiiciant. Etsi autem absurdum vide-

tur et importunum, laetitiae canticum dictari in tristitia, alibi tamen vidimus hac loquendi forma utiliter expergefieri qui sub doloris, metus et curarum onere gemunt. *Solitudines* Ierosolymae aut vastitates vocat, ut quamvis direpta ac diruta esset nihilominus eam instauratum iri confiderent. Atque haec appellatio melius convenit excutiendo timori, quam si felicem aut florentem vocasset. Nam quum miserrimus esset eius status, non aliter ad se haec promissa pertinere existimassent, quam si declarata esset eorum miseria, adversus quam muniendi erant, ut quamvis nihil praeter vastitatem et horrendas ruinas intuerentur, tamen instaurationem certa fiducia exspectarent.

(*Quoniam consolatus est.*) Luctum populi in gaudium vertit Dominus: liberum ex captivo fecit. Atqui hoc nondum acciderat: sed in promissionibus Dei tanquam in speculo contemplari oportet ea quae nondum oculis nostris apparent, etiam si a ratione aliena nobis esse videantur. *Redemit.* Hic videmus proprium esse opus Dei, redimere ecclesiam. Quod si ita sentiendum est de redemptione babylonica, quae umbratilis tantummodo fuit, quid dicemus de redemptione spirituali? an sine magna Dei iniuria hominibus tribui potest? Ut autem liberare ecclesiam solius Dei est, ita et libertatem eius tueri.

10. (*Nudavit.*) Similitudinem hanc sumpsit a militibus qui brachia proferunt quum se instruunt ad certamen. Nec enim hic nudare significat nudum proferre brachium, sed exserere: quia quum sedemus otiosi, aut complicata habemus brachia, aut abscondimus. Deum vero pro sensus nostri crassitie putamus, donec virtutem suam in medium profert, more hominis lapsi vel pigri digitum non movere. Et brachium sanctitatis vocat, quoniam potentia sua in salutem populi usurus erat. Est enim hic mutua relatio inter Deum et ecclesiam quam sibi Dominus consecravit. Brachium quidem suum nudat in administratione totius mundi: sed non vocat ipsum sanctitatis, ut hic, quum peculiare auxilium fert ecclesiae suae. Est enim bifariam consideranda potentia Dei: primum universaliter, in conservandis omnibus creaturis: deinde specialiter, in tuenda ecclesia. Nam peculiaris est quaedam sollicitudo quam pro suis gerit, quae caeteris communis non est. *Coram* oculis. Significat hanc liberationem tanta admiratione dignam fore, ut caecis etiam ipsis appareat. Quod autem nobile hoc spectaculum extenditur ad ultimos usque terrae fines, hinc apparet prophetam non loqui de restitutione populi, quae intra paucos annos futura erat: sed de totius ecclesiae instauratione. Maligne ergo Iudaei hanc prophetiam ad redemptionem babylonicam restringunt: perperam vero Christiani ad spiritualem redemptionem quam obtinemus per Christum. Nam initium faciendum est a redemptione quae sub Cyro fuit, ut ad nostram usque aetatem progrediamur. Itaque coepit Dominus inter Medos et Persas illustrare potentiam suam: sed eam deinde omnibus nationibus conspicuam reddidit.

11. (*Discedite.*) Nunc populum hortatur ut semper ad migrandum paratus sit, atque interim miseriam suam patienter ferat. Nam ut corrigenda erat nimia populi festinatio, ita torporem ei deinde excuti oportebat. Etenim priusquam liberationis tempus advenisset, importuna abeundi cupiditate flagrabat: ubi vero exsilii tempora impleta sunt, elanguerat diuturna mora, omnemque redeundi et spem et voluntatem abiecerat: ita ut pauci in Iudaeam reversi sint. Permiscuerant se Babyloniis, quorum consuetudine illecti ac corrupti patriam suam negligebant. Excitari igitur ipsos ac moneri necesse erat, ne longa exspectatione frangerentur, et Babyloniorum inquinamentis corrumpi se sinerent. Secundum membrum, ubi vetat immundum attingere, melius declarat quod iam diximus. Iubet enim ut se puros atque integros servent ab inquinamentis quibus se polluebant Chaldaei. Nam periculum erat ne superstitionibus gentium corrumperentur, ut proclives ad malum sumus omnes, malisque exemplis facile abripimur. Proinde admonet, ut quamvis captivi sint, tamen ne quid in gratiam dominorum efficiant, quo melior sit eorum conditio: ne a puro Dei cultu se abduci patiantur, ne polluantur eorum ritibus, ne simulent se colere idola, aut assentiri ipsorum religioni. Haec enim exsecranda est immundities quam propheta vitari iubet. Accidunt autem captivis et tyrannide oppressis eiusmodi tentationes, quibus saepe ita succumbunt ut multa nefaria et illicita sibi permittant hoc praetextu, quod tyrannorum furorem mitigare volunt. At quam frigida sit eorum excusatio hic cernimus. Nec enim Iudaeos hortatur propheta ut mundi sint quum liberi erunt, sed quamdiu captivi tenebuntur, ac periculum etiam vitae subibunt. Haec autem ad nos etiam haud dubie pertinent, quos Paulus hortatur (2. Cor. 7, 1) ut impolluti non solum spiritu, sed etiam carne simus. Hanc porro exhortationem peculiariter dirigit ad sacerdotes et levitas, qui quum antesignani essent plus integritatis praestare debuerunt: non quasi aliis sese polluere liceat, sed eos potissimum compellat ut aliis praeeant suo exemplo, quibus veluti duces constituti sunt. Ad haec, memoria tenendum quod ante vidimus, et iterum repetet Isaias in fine libri, novum fore sacerdotium in redempto populo. Quanquam mihi placet simplex ille sensus, Levitas et ministros templi κατ' ἐξοχὴν poni pro tota plebe. Haec igitur doctrina non tantum ad ministros verbi, sed ad omnes Christianos in universum hodie per-

tinet, qui etiam regale sacerdotium vocantur: nec tantum vasis templi ferendis destinati sunt, sed ipsa sunt templa Dei. Ideo praedixit Ezechiel futurum, ut in restitutione ecclesiae Levitae sint maiores sacerdotes, totus vero populus cooptetur in ordinem Levitarum. Quum igitur omnes in tantum dignitatis gradum extulerit Dominus, sequitur hanc munditiem ab omnibus sine exceptione requiri. Quam etiam ob causam Paulus hunc locum universae ecclesiae accommodavit.

12. (*Quoniam non in festinatione.*) Rursus amplificat propheta beneficium illud redemptionis, quoniam incredibile videbatur, adeo omnium prope animos occupaverat desperatio. Eos enim potissimum compellat qui captivi futuri erant, ne animum in misero illo statu desponderent. Promittit autem futurum ut illa liberatio non sit fugae similis, qualis aegyptiaca fuit. Est enim tacita comparatio inter redemptionem ex Aegypto et istam e Babylone. Noctu enim fugerunt ex Aegypto, quum se tridui tantum iter agere velle simularent, ut sacrificarent Deo. Exierunt autem cum festinatione et tumultu, sicuti ipsis dictum erat. Abeuntes Pharao persequutus est, quasi omnes deleturus. Hic vero non idem fore significat: sed triumphantium in morem abituros, ita ut nemo ipsis negotium facessere audeat. Vulgo dicere solemus, *Ils s'en iront à enseigne desployée* unde excellentior atque admirabilior haec redemptio futura est. *Praecedet vos,* id est, erit dux itineris vestri. Dicet quispiam, ducem quoque fuisse Deum populo veteri, quum ipsum eduxit ex Aegypto. Hoc quidem verum est: sed non ita palam maiestatem illic suam ostendit, ut hic, quum velut imperator devictis hostibus exercitum suum reduxit. Eodem spectat verbum congregandi, quia nulla erit dispersio qualis in trepidatione esse solet, neque palantes errabunt, sed turmatim et disposito ordine quasi sub signis iter facient. Ac si diceret, veluti collectam manum aut exercitum Deus educet, non sequetur unus alterum, ut qui furtim se subripiunt: sed palam aggregati, sine ullo metu discedetis. Nemo impedimentum afferet, quia Deo duce aggregabimini, ut in patriam redeatis.

13. (*Ecce prosperum.*) Postquam Isaias de restitutione ecclesiae loquutus est, transit ad Christum, in quo omnia colliguntur. ישכיל, nonnulli exponunt Prudenter aget: sed quia sequitur postea Evehetur, contextus mihi videtur postulare ut potius de prospero successu intelligamus: quum etiam שכל significet prospere agere. Loquitur ergo de prospero ecclesiae successu, qui quum minime appareret, eos revocat ad summum regem a quo omnia restituenda sunt, eumque exspectari iubet. Et notandae diligenter hic sunt antitheses quibus utitur propheta. Nam sublimitatem huius regis quem Dominus evehet, opponit miserae et abiectae conditioni populi, qui prope animum despondebat. Atque hunc regem populi caput fore promittit, ita ut ipso duce floreat, tametsi nunc afflictissimus sit ac miserrimus: quoniam prosperrime omnia ipsi succedent. *Servum* vocat Christum, ob munus ei a Deo impositum. Nec enim Christus ut privatus considerari debet: sed cum persona quae ipsi imposita est a patre, ut sit populi dux et instaurator rerum omnium: ut quaecunque de ipso praedicat, ad nos quoque pertinere intelligamus. Nobis enim datus est Christus: quamobrem eius ministerium ad nos quoque pertinet. Nam poterat uno verbo dixisse, Christum evehendum, et honore afficiendum esse: sed quum ei attribuit ministri nomen, eum nostra causa evehendum esse significat.

14. (*Quemadmodum.*) Utitur anticipatione, quia non apparebat primo aspectu illa Christi sublimitas, atque hoc praetextu reiici poterat. Ideo admonet eum prius abiiciendum atque humiliandum esse: ac praevenit illam dubitationem, quae oboriri potuisset in tam abiecto et deformi eius statu. Ac si diceret, non esse cur abhorreant homines ab ea deformitate et ignominia, quam perpetua felicitas statim subsequutura est. כן verti Adeo. Nam falluntur qui applicationem similitudinis esse putant. מאיש, ab hominibus: nec enim מ comparative accipio, ut alii exponunt: hoc est, Plus quam, vel Praeter humanum morem: sed simpliciorem sensum sequor, Christum videlicet deformem inter homines fuisse: aut perverso hominum iudicio deletam fuisse eius formam. *Obstupuerunt.* Hunc stuporem nonnulli accipiunt pro admiratione in quam homines ob miracula a Christo edita abrepti sunt: deinde quum ad crucem veniendum fuit, statim ab iis reiectum esse. Sed illi mentem prophetae assequuti non sunt. Dicit enim talem fore Christum ut omnes ab ipso abhorreant. Sic enim prodiit in mundum ut passim contemptibilis esset: delituit eius gloria sub humilitate carnis. Nam etsi refulsit in eo maiestas digna unigenito Dei filio, non tamen conspecta fuit a vulgo hominum: sed potius despecta illa exinanitio, quae velum fuit vel integumentum gloriae eius. Atque haec causa stuporis fuit, quod sine ullo splendore inter homines versaretur, nec redemptorem eo statu et habitu venturum Iudaei existimarent. Quum ad crucem ventum est, illic longe plus stuporis fuit. Hanc Christi humilitatem ac deinde sublimitatem declarat Paulus, quum ait (Phil. 2, 6): Qui quum in forma Dei esset non arbitratus est rapinam, se facere aequalem Deo: sed inanivit semetipsum, forma servi sumpta, in similitudine hominum constitutus, et figura repertus ut homo, humilem praebuit semetipsum, factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis. Quapropter et Deus illum in summam extulit sub-

limitatem, ac donavit illi nomen quod est supra omne nomen, ut in nomine Iesu flectatur omne genu coelestium, terrestrium ac infernorum: omnisque lingua confiteatur quod Dominus sit Iesus Christus, ad gloriam Dei patris. Prius ergo Christum humiliari et ignominia affici oportuit, nec statim apparuit ea sublimitas in quam evehendus erat: sed ignominiam crucis gloriosa resurrectio cum summo honore sequuta est.

15. (*Sic asperget.*) Alii exponunt, Stillare faciet: quod metaphorice accipiunt pro loqui. Sed quum נזה significet Aspergere, atque hoc sensu vulgo reperiatur in scripturis, malo hanc interpretationem sequi. Significat autem futurum ut Dominus sermonem suum per multas nationes diffundat. Subiungit effectum doctrinae, quod *reges claudent os suum*, nempe in signum admirationis, sed diversae ab ea cuius ante meminit. Homines enim obstruunt ora sua, haerentque attoniti, quum rei magnitudo tanta est ut exprimi non possit, omnemque dicendi facultatem exsuperet. *Quod non audierunt.* Significat admirationem hanc non ex nudo Christi aspectu, sed potius ex praedicatione evangelii futuram esse. Nam etsi resurrexisset, tamen omnes ipsum morte obrutum existimassent, nisi resurrectionis gloria publicata esset. Itaque praedicatione evangelii patefacta sunt ea quae prius neque visa neque audita fuerant. Nam ad reges et populos qui longissime aberant, usque in fines orbis terrarum haec doctrina perlata est. Paulus hunc locum citat (Rom. 15, 21) eumque in ministerio suo impletum esse ostendit, atque eo nomine gloriatur, quod annuntiarit doctrinam evangelii iis qui de ea nihil unquam audierant. Hoc enim apostoli non cuiusvis ministri officium est. Significat ergo regnum Christi latius patere quam in Iudaea, nec iam angustis illis terminis conclusum esse. Nam ipsum propagari per omnes nationes, atque extendi usque in fines orbis oportebat. Iudaei vero aliquid audierant de Christo ex lege et prophetis: sed gentibus penitus ignotus erat: unde sequitur, haec verba proprie ad gentes pertinere. *Intelligent.* Ostendit hoc verbo fidem certitudine et solida intelligentia constare. Ubi igitur deest eiusmodi notitia, fidem abesse certissimum est. Unde apparet quam inane sit papistarum commentum de fide implicita, quae nihil aliud quam crassa ignorantia, aut potius mera chimaera est.

CAPUT LIII.

1. *Quis credet auditui nostro? et brachium Iehovae cui* [1]) *revelatum est?* 2. *Ascendet tamen sicut virgultum coram eo, et sicut radix e terra deserta. Non forma ei, neque decor. Videbimus eum, et non adspectus, ut desideremus eum.* 3. *Despectus et reiectus inter homines, vir dolorum, peritus infirmitatis: quasi abscondimus faciem ab eo, et nihili reputavimus eum.* 4. *Sane languores nostros ipse tulit, et dolores nostros ipse portavit, et nos existimavimus, eum percussum, vulneratum a Deo et humiliatum.* 5. *Atqui ipse vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus est propter peccata nostra. Castigatio pacis nostrae super eum, et in livore eius, sanatio* [2]) *nobis.* 6. *Omnes nos tanquam oves erravimus, quisque in viam suam declinavit. Et Iehova traduxit in eum nostras omnium iniquitates.* 7. *Mulctatus est, et afflictus* [3]), *nec aperuit os suum. Quasi pecus ad mactationem ducetur, et tanquam ovis coram tonsoribus suis obmutescet, nec aperiet os suum.* 8. *E carcere et iudicio sublatus est. Et generationem eius quis enarrabit? Quoniam succisus est e terra viventium: propter transgressionem populi mei plaga illi.* 9. *Et exposuit impiis sepulcrum eius, et diviti mortem eius: quamvis iniquitatem non fecerit, nec fuerit dolus in ore eius.* 10. *Voluit tamen Iehova conterere eum, infirmitati subiicere. Quum posuerit in sacrificium animam suam, videbit semen, prorogabit dies, et voluntas Iehovae in manu eius prosperabitur.* 11. *E labore animae suae videbit, et saturabitur: et doctrina sua* [4]) *iustificabit iustus servus meus multos: quia iniquitates eorum ipse portabit.* 12. *Propterea distribuam illi partem cum magnis, et cum robustis spolia dividet. Quoniam profudit in mortem animam suam, et cum iniquis reputatus est: ipse peccatum multorum tulit, et pro iniquis oravit.*

IN CAPUT LIII.

1. (*Quis credet auditui nostro?*) Haec capitis distinctio, aut potius divulsio omittenda est. Nam initium potius a versu 13 superioris capitis fieri oportebat: haec autem prioribus coniungi debent. Propheta enim hic veluti in medio orationis cursu resistit. Siquidem, quum antea nomen Christi ubique promulgandum atque ignotis gentibus patefaciendum esse diceret, interea vero tam humile futurum, ut haec fabulosa videri possent, abrumpit sermonem suum atque exclamat, neminem ista crediturum. Simul dolorem suum exprimit, quod tam increduli sint homines ut salutem suam reiiciant.

[1]) *in margine:* Ad verbum Super quem. [2]) Vel, medela. [3]) Vel, oppressus. [4]) Vel cognitione sui.

Est igitur pia eius querimonia, qui Christum omnibus notum esse vellet: atque interea paucos videt qui fidem evangelio habeant. Quamobrem ingemiscens exclamat: Quis credidit auditui nostro? Ingemiscamus ergo et conqueramur cum propheta, atque etiam cruciemur, si minus fructuosum laborem nostrum cernimus, et coram Deo conqueramur. Sic enim affecti esse debent pii ministri, si fideliter opus suum exsequi velint. Declarat autem Isaias paucos fore qui se evangelio Christi subiiciant. Nam quum exclamat: Quis credet praedicationi? significat ex iis qui evangelium audiunt, vix centesimum quemque fidelem fore. Nec tantum de se uno loquitur, sed velut is qui sustinet personam omnium doctorum. Quamvis ergo plures dentur ministri a Deo, pauci eorum doctrinae adhaerebunt: quid futurum ubi desunt ministri? An miramur summam illic caecitatem esse? Si exculta terra parum fructus affert, quid ab inculta et sterili exspectandum erit? Neque tamen ideo quidquam decedit Christi evangelio, si a paucis discipulis recipitur: nec eius autoritatem minuit, vel immensam gloriam obscurat credentium paucitas: quin potius facit mysterii sublimitas, ut vix fidem reperiat in mundo. Ideo enim est stultitia, quoniam exsuperat omnes humanos sensus. Et clarius secundo membro ostendit causam cur tanta credentium paucitas futura sit: quia nemo nisi singulari spiritus revelatione ad Deum venire potest. Falluntur autem ii, meo iudicio, qui per nomen brachii Christum designari putant. Est enim redditio causae cur tam pauci credant: quia scilicet ingenii sui perspicacia id assequi non possunt. Celebris est hic locus, atque a Iohanne et Paulo citatur in hanc sententiam. Quum multa, inquit Iohannes (12, 37), signa fecisset Iesus coram eis, non credebant in eum, ut sermo Isaiae prophetae impleretur, quem dixit: Domine, quis credidit sermoni nostro, et brachium Domini cui revelatum est? Paulus vero (Rom. 10, 16): At non omnes obediunt evangelio: Isaias enim dicit, Domine, quis credidit sermonibus nostris? Admonet uterque nihil mirum fore, si id eveniat quod iamdudum praedictum erat: idque ut tollant offensionem quae oriri poterat ex illius populi defectione: qui quum agnoscere Christum debuisset, pervicaciter ei resistebat. Neque enim sui temporis homines tantum comprehendit Isaias, sed posteros omnes usque ad finem mundi. Nam quamdiu exstabit Christi regnum, hoc impleri necesse erit. Quamobrem fideles adversus tale scandalum hoc testimonio muniri debent. Iam vero his verbis refellitur eorum inscitia qui fidem in cuiusque arbitrio esse putant, quia communis est omnibus praedicatio. Etsi enim satis constat omnes ad salutem vocari: diserte tamen excipit propheta, vocem externam quae invitat nihil prodesse, nisi accedat peculiare spiritus donum. Unde vero discrimen, nisi ex arcana Dei electione, cuius causa in ipso est abscondita?

2. (*Ascendet.*) Haec sententia ad id spectat quod antea dictum est, Christum initio nihil splendoris aut speciei habiturum apud homines: sed coram Deo nihilominus in sublime evehendum atque in pretio habendum esse. Unde perspicimus non esse humano aspectu de gloria Christi iudicandum: sed fide apprehendendum quod sacrae literae de ipso docent. Ideo opponitur hic particula *coram eo* sensibus humanis, qui sublimitatem istam comprehendere non possunt. Eadem fere similitudine usus est capite 11: Egredietur surculus de trunco Isai. Nam domus Davidis instar trunci aridi erat, nullus in eo vigor, nulla species apparebat. Ideo non nominatur illic domus regia, sed Isai: cuius alioqui nomen obscurum erat. Tantum hic additur, In terra deserta: quo significat surgendi vim non fore in Christo ex terrae humore, sicut in arboribus: sed praeter communem naturae modum. Qui hoc loco philosophantur de Maria virgine, eamque terram desertam vocari putant, quod ex spiritu sancto, non ex virili semine conceperit, extra rem loquuntur. Nec enim de nativitate Christi hic agitur, sed de toto regno. Ipsum autem simile fore dicit virgulto nascenti e terra arida, quod ad iustam magnitudinem pervenire nunquam posse videatur. Nam si totam eius stabiliendi rationem consideremus, et quorum opera sit usus, et quam levia fuerint initia, quot adversarii obstiterint, facile haec omnia, ut praedicta sunt, ita impleta esse intelligemus. Quales fuerunt apostoli ut tot reges et nationes subigerent gladio verbi? Annon merito exilibus virgultis comparantur? Itaque ostendit propheta quibus rationibus regnum Christi erigi et stabiliri oporteat, ne humanis rationibus de eo iudicemus. Deformitas, cuius postea meminit, non solum de Christi persona intelligi debet, qui mundo contemptibilis et ignominiosae tandem morti adiudicatus est: sed de toto regno, cuius nulla in oculis hominum forma, nullus decor, nulla magnificentia fuit: nihil denique habuit quod specie sua oculos hominum ad se convertere aut allicere posset. Quamvis enim resurrexisset Christus: tamen eum Iudaei semper crucifixum et ignominiosum duxerunt, ut eum non sine fastidio contemnerent.

3. (*Despectus et reiectus.*) Eodem pertinet hic versiculus: nempe reiectum iri Christum ab hominibus, quod nihil in eo praeter dolorem et infirmitatem appareat. Haec autem Iudaeis inculcari oportuit, ne falsam de Christo et eius regno opinionem conciperent. Nam ut cognoscatur eius gloria, a morte ipsius ad resurrectionem progrediendum est. Multi impingunt in morte, quasi ea victus atque obrutus sit: sed potentia eius et maiestas in

resurrectione considerari debet. Quod si quispiam a resurrectione initium facere velit, non sequetur ordinem qui praescribitur a propheta, nec virtutem Domini et potentiam comprehendet.

(*Abscondimus faciem.*) Non abs re usus est prima persona, quoniam universale iudicium fore significat. Nemo enim aliter ingenio suo comprehendere poterit, nisi eum Dominus corrigat spiritu suo, atque in melius reformet. Etsi autem praecipue videtur Iudaeos perstringere, a quibus minime decebat filium Dei promissum et oblatum ita superbe respui, ideoque se unum facit ex numero, quia membrum erat populi illius: discamus tamen ex hoc loco cunctos mortales in Christi contemptu notari ingratitudinis ac damnari: quoniam ne aspectu quidem dignum iudicent, sed oculos avertant quasi a re abominanda.

4. (*Sane languores.*) Particula אכן non solum affirmantis est, sed causae redditionem simul continet: quum scilicet aliquid praecessit quod novum et insolens videri posset. Nam instar portenti est, eum ita prosterni ac deiici, cui Deus summum in omnes imperium dedit: idque, nisi causa redderetur, omnes absurdum iudicarent. Causa igitur infirmitatis, dolorum atque ignominiae Christi est, quod languores nostros tulit. Matthaeus (8, 17) hoc vaticinium citat, postquam retulit Christum varios morbos curasse: quum tamen certum sit ipsum non curandis corporibus, sed animis potius destinatum esse: nam de spiritualibus languoribus intelligit propheta. Sed in miraculis quae sanandis corporibus edidit Christus specimen praebuit salutis quam animis nostris affert. Ergo longe altius spectabat illa sanatio, quam ad corpora: quia medicus animarum constitutus est. Ideoque Matthaeus ad symbolum transfert quod ipsi rei et veritati conveniebat. Ostendit secundo membro quanta fuerit populi ingratitudo et pravitas, qui non agnovit cur tam duriter affligeretur Christus: sed ob sua propria ipsius scelera caesum a Deo esse existimarunt, quem tamen sciebant innocentissimum esse: ac iudex ipse innocentiae eius testimonium dedit. Quum ergo innoxium hominem poenas dare intelligunt eorum quae non admisit, cur non cogitant aliquid non vulgare in eo designatum esse? Sed quia vulneratum et abiectum vident, de causa non inquirunt: atque ab eventu solummodo (ut solent stulti) iudicium ferunt. Itaque, de perverso hominum iudicio queritur Isaias, quod tantarum afflictionum causam in Christo non reputent: praesertim vero hebetudinem gentis suae deplorat: quia putaverit Deum Christo infensum esse hostem, posthabito scelerum suorum respectu, quae hoc modo expianda erant.

5. (*Atque ipse vulneratus est propter iniquitates.*) Iterum causam repetit tantarum Christi afflictionum, ut occurrat scandalo quod oboriri potuisset. Multos enim spectaculum crucis abalienat a Christo, dum ea quae oculis obiiciuntur considerant, nec finem rei attendunt. Omnis vero tollitur offensio, dum hac morte expiata esse peccata nostra et partam nobis salutem intelligimus. *Castigatio.* Nonnulli hanc castigationem ideo *pacis* vocari putant, quod securi essent homines, atque obstupuissent in malis suis: ideoque Christum pati oportuisse. Alii, pacem referunt ad conscientias, passum videlicet esse Christum, ut tranquillas conscientias haberemus: quemadmodum dicit Paulus (Rom. 5, 1), nos fide per Christum iustificatos pacem habere apud Deum. Ego vero simpliciter accipio pro reconciliatione. Christus enim castigationis nostrae, id est, quae nobis debebatur, pretium fuit. Ita pacata est ira Dei, quae in nos merito accensa erat. Pax inita ipso mediatore, qua reconciliati sumus. Unde colligenda est universalis doctrina, nos scilicet gratis reconciliari Deo: quia Christus pacis nostrae pretium persolvit. Hoc quidem fatentur papistae: sed deinde ad originale peccatum hanc doctrinam restringunt: quasi post baptismum gratuitae reconciliationi amplius non sit locus: sed meritis atque operibus nostris satisfaciendum sit. Atqui propheta non de una specie remissionis hic tractat, sed ad totum vitae cursum hoc beneficium extendit. Hoc igitur modo extenuari aut ad certum tempus restringi sine summo sacrilegio non potest. Hinc etiam facile convincitur commentitia distinctio papistarum de remissione poenae et culpae. Poenam enim nobis remitti nolunt, nisi satisfactionibus eluatur. Atqui propheta nostrorum scelerum poenam in eum translatam esse aperte docet. Quid ergo volunt papistae, quam quod socii et collegae Christi esse, et communem sibi cum ipso autoritatem arrogare volunt?

(*In livore eius.*) Iterum nos ad Christum revocat, ut confugiamus ad eius vulnera, si modo vitam recuperare velimus. Hic enim ipsum nobis opponit: quia in nobis nihil praeter exitium et mortem reperiri potest: in uno Christo vita et salus. Is solus medicinam nobis attulit: imo sanitatem peperit sua infirmitate, sicuti morte vitam: quia solus placavit patrem, solus ei nos reconciliavit. Possemus hic afferre multa de fructu passionis Christi, nisi interpretari potius quam concionari nobis constitutum esset. Itaque simplici interpretatione contenti simus. Unusquisque vero hinc consolationem percipiat, atque fructum huius doctrinae in usum suum accommodet. Nam quum publice omnibus, tum singulis separatim haec dicuntur.

6. (*Omnes nos tanquam oves.*) Ut melius infigat animis hominum beneficium mortis Christi, ostendit quam necessaria sit illa sanatio cuius prius

mentionem fecit. Nisi enim perspecta nobis fuerit miseria et necessitas nostra, nunquam intelligemus quam expetendum sit remedium quod Christus attulit: nec ardenti affectu ad ipsum ut par est accedamus. Simul vero ac intelligimus nos fuisse perditos, miseriae nostrae conscii cupide ad amplectendum remedium accurrimus, quod alioqui nullo in pretio esset. Ergo ut nobis sapiat Christus, unusquisque consideret sese et examinet, ut se perditum esse agnoscat, donec a Christo vindicetur. Neminem autem hic excipi videmus: quum omnes propheta comprehendat. Totum enim genus humanum perierat, nisi Christus opem tulisset. Imo ne Iudaeos quidem eximit, quibus falsa dignitatis opinio animos inflabat, sed eos promiscue addicit cum aliis exitio. Quibus autem eos comparat, non elevandae culpae causa, ac si innoxius esset error: sed quo apertius doceat proprium fuisse Christi ex dissipatione colligere qui brutis pecudibus similes erant. Iam addens *unusquisque* ab universali sententia, qua omnes complexus est, ad specialem descendit, ut singuli secum reputent num ita sit. Nam generali sententia minus afficimur nisi ad nos separatim eam pertinere intelligant singuli. Excitet ergo unusquisque conscientiam suam, et sistat sese ad tribunal Dei, ut miseriam suam agnoscat. Deinde qualis sit hic error propheta declarat apertius: nempe quod unusquisque viam sequutus sit quam sibi delegerat: hoc est, suo arbitratu vivere voluerit. Quo significat unicam tantum nobis esse viam recte vivendi: a qua si quis deflectat, nihil praeter errorem reperire potest. Nec tantum de operibus loquitur, sed de natura ipsa quae nos semper in errorem impellit. Nam si naturae instinctu aut prudentia nostra nos ipsos in viam reducere atque ab errore liberare possemus, Christus nobis necessarius non esset. Periimus ergo in nobis ipsis omnes, nisi Christo vindice liberemur. Et quo magis innitemur prudentiae aut industriae nostrae, eo magis exitium et celerius nobis accersemus. Itaque ostendit propheta quales simus, antequam per Christum regeneremur. Omnes enim eadem condemnatione concluduntur. Nemo iustus est, nemo qui intelligat, nemo qui quaerat Deum. Omnes declinaverunt, et inutiles redditi sunt: non est qui bene agat, ne unus quidem. Quemadmodum etiam fusius a Paulo declaratur (Rom. 3, 10).

(*Et Iehova traduxit.*) Est hic elegans antithesis. Nam in nobis dissipati sumus, in Christo collecti: aberramus natura, atque in exitium praecipites agimur, in Christo viam reperimus qua ad salutis portum ducamur: obruunt nos scelera nostra, at transferuntur in Christum a quo exoneramur. Quum ergo periissemus, atque alienati a Deo properaremus ad inferos, Christus iniquitatum nostrarum colluviem in se recepit, ut nos ab aeterno exitio liberaret. Hoc autem ad reatum et poenam solummodo referri debet: nam a culpa immunis fuit. Suas ergo iniquitates secum quisque diligenter perpendat, ut verum istius gratiae gustum habere, ac fructum mortis Christi percipere possit.

7. (*Mulctatus est.*) Hic commendat obedientiam Christi in morte perferenda. Nisi enim voluntariam mortem obiisset, inobedientiae nostrae satis fecisse non videretur. Quemadmodum autem, inquit Paulus (Rom. 5, 19), inobedientia unius omnes rei facti sunt: ita obedientia unius, plures iusti redditi. Atque alibi (Phil. 2, 8), Factus est obediens usque ad mortem: mortem autem crucis. Atque haec silentii ratio fuit ad tribunal Pilati: quum tamen suppeteret iusta defensio. Nam quia se reatu nostro obstrinxerat, voluit tacitus iudicio acquiescere, ut nobis pleno ore gloriari liceret de gratuita fidei iustitia. Simul vero hic admonemur patientiae et mansuetudinis, ut exemplo Christi ad probra, et atroces iniurias, ad cruciatus etiam et tormenta ferenda parati simus. In hunc enim sensum citatur a Petro hic locus: quod nos Christo capiti nostro similes reddi oporteat, ut eius tolerantiam et patientiam imitemur (1. Pet. 2, 21). In voce pecudis forte allusio est ad legales victimas: quo sensu alibi vocatur agnus Dei.

8. (*E carcere et iudicio.*) Varie exponitur hic locus. Nonnulli existimant prophetam persequi argumentum quod iam tractare coepit: nempe Christum manu Dei caesum et afflictum ob peccata nostra. Graeci vertunt, ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ, ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη. Alii, Absque dilatione sublatus est. Alii exponunt, Sublatus est in crucem: id est, simul atque comprehensus est Christus, ad supplicium tractus est. Ego potius iis assentior qui prophetam ad resurrectionis gloriam progredi putant, postquam de morte loquutus est. Voluit enim occurrere cogitationibus quae multorum mentes perturbare et anxias reddere potuissent. Nam quum nihil praeter plagas et ignominiam intuemur, attoniti haeremus: quoniam abhorret a tali spectaculo hominum natura. Docet igitur propheta *sublatum* esse, id est, ereptum e carcere, et iudicio vel damnatione, et deinde in summum honoris gradum evectum: ne quis putaret ipsum obrutum aut absorptum horrendo illo et ignominioso genere mortis. Nam certe victor exstitit etiam in media morte, et triumphum egit de hostibus: atque ita iudicatus est, ut nunc sit iudex omnium constitutus, quod resurrectione palam factum est. Eundem ergo ordinem tenet propheta quem Paulus, qui posteaquam docuit Christum ad crucem usque humiliatum esse, subiungit propterea in praecelsum, omniumque summum honorem evectum, datumque ipsi nomen, cui omnia et coelestia et terrestria parere et genu flectere necesse est. Quae sequitur exclamatio in

varios sensus tracta, et quasi lacerata fuit. Hoc loco abutebantur veteres adversus Arrianos, quum aeternam Christi generationem probare vellent. Sed apertioribus scripturae testimoniis contenti esse debuerunt: ne se ridiculos haereticis praeberent, qui hac occasione interdum pervicaciores redduntur. Exceptio enim prompta erat, prophetam de hac re non cogitasse. Chrysostomus refert ad humanitatem Christi, quod mirabiliter absque virili semine in utero virginis conceptus sit: sed procul discedit a prophetae sententia. Alii putant Isaiam invehi in eius aetatis homines qui Christum crucifixerunt. Alii referunt ad posteritatem quae gignenda erat: nempe, quod foecunda futura sit proles Christi, utcunque moriatur. Sed quum דור aetatem sive durationem significet, non dubito quin de aetate Christi loquatur, ut significet Christum, licet angoribus fere obrutum, non solum ab his ereptum iri, sed etiam aetatem ipsius permanentem atque aeternam futuram esse: longe scilicet absimilem fore ab iis qui a morte quidem eripiuntur, sed postea morituri. Resurrexit enim Christus, in aeternum victurus: nec iam (ut inquit Paulus [Rom. 6, 9]) mori potest: nec mors ultra ei dominabitur. Meminerimus tamen prophetam non loqui de sola Christi persona, sed complecti universum ecclesiae corpus, quod nunquam a Christo separari debet. Praeclarum igitur testimonium habemus de ecclesiae perpetuitate. Ut enim vivit in aeternum Christus, ita regnum hic suum interire non sinet. Tandem ad singula membra eadem immortalitas aptanda est.

(*Quoniam succisus.*) Hoc quidem prima specie absurdum videri posset, mortem Christi nobis causam esse et fontem vitae: sed quia poenam tulit nostrorum scelerum, ideo transferendum ad nos est quidquid apparet in cruce dedecoris. Interim mirifica in Christo Dei bonitas relucet, quae gloriam eius conspicuam nobis reddit, ut in eius admirationem nos rapi conveniat. Proinde, iterum repetit *propter* scelera populi impositam ei fuisse plagam: ut diligenter consideremus ipsum non sua causa, sed nostra passum esse. Poenas enim tulit quae nobis perferendae erant, nisi opposita fuisset haec expiatio. Agnoscenda est in nobis culpa cuius ipse reatum et poenam sustinuit, seque obtulit nostro nomine coram patre, ut eius condemnatione absolvamur.

9. (*Et exposuit.*) Vertit Hieronymus, *et* dedit impios pro sepultura: ac si propheta loqueretur de poena qua Dominus ultus est impiorum scelus, qui Christum crucifixerunt. Sed potius loquitur de morte Christi, et eius fructu, nec ultionem illam attingit. Alii particulam את similitudinis esse putant, ut כ: Dedit sepulcrum eius sicut impiorum. Alii את interpretantur *cum: et divitem* exponunt Iosephum ab Arimathia, in cuius sepulcro conditus fuit Christus. Sed nimis coacta est eiusmodi interpretatio. Ego potius genuinum hunc esse sensum arbitror, quod Deus pater Christum tradiderit in manus impiorum. Quod subdit, *et* diviti, singulare עשיר pro plurali עשירים esse puto: ut frequens Hebraeis esse solet. Cur Oecolampadius verterit Excelsa, ego sane non video. Divites autem intelligit violentos: quoniam homines efferuntur ob divitias et insolescunt, atque opibus suis ad saevitiam et crudelitatem abutuntur. Atque ita per *impios et divites* idem significari puto. Intelligit ergo Christum obnoxium fuisse contumeliis, insolentiae et libidini impiorum. Nam hinc Pharisaei et sacerdotes effraeni rabie in ipsum irruunt, et atrociter convitiantur: illinc concitata plebs assiduis clamoribus ipsum ad mortem deposcit. Hinc Pilatus, licet innocentiae eius bene conscius, contra ius et fas ipsum condemnat: illinc Romani milites ad omne saevitiae genus parati crudelem et impiam sententiam crudeliter et impie exsequuntur. Quis inter scelestas et sanguinarias istas manus obrutum ac sepultum Christum non iudicet? Sic enim *sepulcrum* hic metaphorice accipio, quod impii et violenti eum veluti obruerint. Nam si quis obiiciat Christum honorifice humatum esse: respondeo, sepulturam illam fuisse initium gloriosae resurrectionis: nunc vero de morte agi, quae saepe per sepulcrum significatur. Hunc ergo genuinum arbitror esse sensum: tametsi liberum cuique iudicium relinqui volo.

(*Quamvis iniquitatem.*) על significat Quia: sed interdum pro adversativa capitur, ut hoc loco. Hic vero propheta commendat innocentiam Christi, non tantum ut ipsum a calumnia vindicet, sed ut fructum mortis ipsius commendet, ne fortuito passum esse arbitremur. Innocens patiebatur decreto Dei: non sua igitur causa patiebatur, sed nostra. Solvit enim poenas quibus ipsi obnoxii eramus. Exprimit autem duobus verbis perfectam innocentiam Christi: nempe, quod neque facto, neque verbo ulla in re impegerit. Hoc certe de nullo mortalium dici posse omnibus in confesso est. Sequitur ergo in Christum solum competere.

10. (*Voluit tamen.*) Hinc clarius apparet quod breviter attigi: nempe longius spectare prophetam in praedicanda Christi innocentia, quam ut eum ab omni probro vindicet. Eo igitur spectat ut causam ipsam reputemus, quo effectus ad nos perveniat: nihil enim temere statuit Deus: unde sequitur, legitimam mortis eius causam esse. Atque retinenda est antithesis: In Christo nihil culpae fuit, cur ergo Deus ipsum pati voluit? quia causam nostram sustinebat: neque aliter quam eius morte satisfieri poterat iudicio ipsius Dei. אשם, significat et peccatum et victimam quae offertur pro peccato: ac saepius in posteriore significatione accipitur in scripturis. Sic enim offerebatur victima ut peccati poenam et

maledictionem sustinens ipsum expiaret. Idque sacrifici manuum impositione significabant, quasi totius populi scelera in victimam iniicerent. Quod si privatus aliquis offerret, ipse quoque manum suam adiungebat, quasi peccatum suum in eam iniiceret. Sic iniecta sunt in Christum peccata nostra, ut solus maledictionem sustineat. Quamobrem Paulus etiam ipsum maledictum seu exsecrationem vocat (Gal. 3, 13): Christus nos redemit ab exsecratione legis, dum pro nobis factus est exsecratio. Item peccatum (2. Cor. 5, 21): Eum enim qui non novit peccatum, pro nobis peccatum fecit, ut iustitia Dei efficeremur in ipso. Et alibi (Rom. 8, 3): Nam quod impossibile erat legi, quatenus imbecillis erat ob carnem, hoc Deus, proprio filio misso sub specie carnis peccato obnoxiae, praestitit: ac de peccato damnavit peccatum in carne, ut iustitia legis impleretur in nobis. Idem ergo nomine אשם significavit propheta, quod Paulus Rom. 8 maledicti et peccati nomine significat. Denique idem est אשם quod Latini piaculum vocant. Hic autem fructus mortis Christi exprimitur: quod scilicet eius sacrificio expiata sint peccata, et Deus erga homines placatus sit. Huc enim referenda est vis huius vocabuli אשם. Unde sequitur expiationem et satisfactionem peccati haud alibi quam in Christo reperiri. Ut haec melius teneamus, primum intelligendum est nos coram Deo reos esse, ita ut maledicti atque exsecrabiles coram ipso simus. Nunc si in gratiam cum ipso redire velimus, peccatum tolli necesse est. Hoc non fiet piaculis confictis arbitrio hominum. Ergo ad mortem Christi veniendum est, aliter enim Deo satisfieri nequit. Denique docet Isaias non posse nobis alia ratione remitti peccata, quam si ad mortem Christi confugiamus. Si cui videtur asperior loquutio et Christo parum decora, in se descendat et habito serio examine expendat quam horribile sit Dei iudicium, quod nisi hoc pretio placari non potuit: sic inaestimabilis gratia quae in Christi maledictione refulget, facile scandalum omne tollet.

(*Videbit semen.*) Significat non solum mortem Christi impedimento esse non posse quominus semen habeat, sed causam fore gignendae sobolis: quia scilicet mortuos vivificans populum sibi acquiret, quem deinde magis ac magis propagabit: nec absurdum est vocari Christi semen omnes pios, qui etiam fratres sunt, quando ab ipso manant. Ubi additur *prorogabit dies*, aliqui supplent relativum אשר: Semen, quod longaevum erit. Sed ego simplicius expono: Non impedietur Christus morte sua quin proroget dies, id est, perpetuo vivat. Aliqui discedentes e vita liberos relinquunt: sed qui futuri sunt illis superstites, nec aliter victuri ut nomen habeant nisi mortuis patribus. Christus vero fruetur liberis suis: nec enim morietur more hominum, quin perpetuam in se et suis vitam obtineat. Ita in capite et membris immortalem fore vitam praedicat Isaias.

(*Voluntas Iehovae in manu.*) Manus saepe accipitur pro ministerio: ut Dominus publicavit legem Mosis manu. Item manu Davidis hoc fecit, id est, usus est Dominus in ea re Davide ministro. Sic etiam *in* manu Christi prosperabitur voluntas Dei, id est, efficiet Dominus, ut ministerium Christi fructum suum producat: ne frustra tam diris cruciatibus ipsum exposuisse videatur. His quidem paucis verbis uberrima comprehenditur doctrina, quam unusquisque colligere potest: sed nos simplici textus interpretatione contenti sumus. Voluntas eodem modo accipitur quo prius: utitur enim nomine חפץ, quo beneficum et liberalem affectum significat. Duplex autem beneficium Dei nobis hoc loco commendatur. Primum, quod filio unigenito non pepercit, sed pro nobis tradidit illum ut nos a morte liberaret. Deinde quod mortem eius otiosam et inutilem esse non sinat: sed uberrimos fructus producat. Nobis enim inanis esset mors Christi, nisi in nobis ipsis fructum et efficaciam sentiremus.

11. (*E labore animae suae videbit.*) Idem argumentum prosequitur Isaias. Declarat enim Christum, ubi passus fuerit, percepturum mortis suae fructum ex salute hominum. Quum enim dicit, *videbit*, supplendum est fructum et efficaciam. Haec autem plena sunt suavissimae consolationis: nec enim melius potuit Isaias immensum erga nos Christi amorem exprimere, quam quum significat ipsum unice oblectari salute nostra: atque in ea, ut in fructu laborum suorum acquiescere, velut is qui voti potitus est in ea re quam maxime optabat: neque enim satiatur quisquam, nisi qui adeptus est quod unice optabat, ut aliis omnibus neglectis hoc uno sit contentus. Postea modum et rationem demonstrat, quibus vim et efficaciam mortis Christi sentiamus, eiusque fructum percipiamus: nempe cognitionem ipsius. Potest (fateor) hic tam active quam passive legi dictio דעת, id est, cognitio vel scientia. Quocunque modo accipiatur, facile prophetae mentem tenebimus: nec tergiversari tam impudenter Iudaei poterunt, quin iis vel invitis extorqueamus quod hic dicitur, Christum solum esse magistrum simul et autorem iustitiae. Effectum enim notat hoc verbo, *iustificabit* multos. Ergo non tantum iustitiam docentur homines in schola Christi, sed re ipsa iusti fiunt. Atque hoc est discrimen inter fidei et legis iustitiam: nam utcunque ostendat lex, quid sit esse iustum, Paulus tamen affirmat impossibile esse iustitiam ex ea consequi, et experientia idem evincit: quia lex nobis propriae iniustitiae speculum est. Porro doctrina obtinendae iustitiae, quam tradit Christus, non alia est quam ipsius cognitio.

Haec autem est fides, dum amplectimur beneficium mortis eius, ac plene in ipso conquiescimus. Philosophi multa et praeclara praecepta tradiderunt, quibus iustitiam contineri putant: sed eam nemini unquam ulli conferre potuerunt: nam quis ex eorum regulis bene vivendi facultatem consequutus est? Parum autem prodest intelligere quae vera sit iustitia, si ea interim careamus. Ut omittamus philosophos, lex ipsa, quae perfectissimam vitae normam continet, hoc (ut diximus) conferre non potuit: non quod ei quidquam defuerit: nam Moses (Deut. 30, 19) se bonum et malum, vitam et mortem proposuisse testatus est: sed quod ea sit corruptio naturae nostrae, ut iustitiae impertiendae lex sufficere non poterit: quemadmodum etiam docet Paulus (Rom. 8, 3) hanc imbecillitatem ex carne nostra, non ex lege manare. Nos enim alio impellit natura, et maiore impetu cupiditates nostrae erumpunt, ut effraenes quaedam belluae, adversus mandatum Dei. Ita fit ut lex iram potius quam iustitiam operetur. Lex igitur omnes convictos tenet, et patefacto peccato, omnem hominibus excusationem adimit. Proinde alia iustitiae via quaerenda est: nempe in Christo, quem etiam lex, ut finem suum, demonstravit. Talis autem erat legis iustitia: Qui fecerit haec, vivet in eis (Levit. 18, 5). At nemo fecit. Alia ergo iustitia necessaria est: quam etiam Paulus ex ipso Mose docet: Prope est verbum in ore tuo, et in corde tuo: hoc est verbum fidei quod praedicamus (Rom. 10, 8). Hac igitur doctrina iustificamur: haud nuda quidem illa et simplici, sed quatenus offert beneficium mortis Christi, quo expiantur peccata nostra, et reconciliamur Deo. Nam si beneficium hoc amplectimur fide, iusti coram Deo reputamur. Et propheta se ipsum exponit, ostendens quid haec doctrina contineat. Haec enim duo membra simul cohaerent: Iustificabit doctrina sua, aut cognitione sui, quatenus portabit iniquitates. Semel enim factus est piaculum pro nobis: nunc autem ad percipiendum mortis suae fructum evangelii doctrina nos invitat. Ideo mors Christi doctrinae est hypostasis, ut nos iustificet. Optime etiam huic prophetae dicto subscribit Paulus: ubi enim docuit Christum pro nobis victimam expiatricem factum esse, ut essemus iustitia Dei in ipso, simul addit, pro Christo legatione fungimur, et obsecramus vos, reconciliamini Deo (2. Cor. 5, 20). *Iustus servus meus.* Docet Christum nos iustificare non solum quatenus est Deus, sed etiam quatenus homo: quoniam in carne sua nobis iustitiam acquisivit. Nec enim dicit filius, sed servus meus: ut non tantum ipsum consideremus Deum, sed humanam naturam apprehendamus, in qua obedientiam illam praestitit, qua coram Deo absoluti sumus. Hoc enim fundamentum salutis nostrae est, quod se in sacrificium obtulit. Sicuti etiam pronuntiat ipse Iohannis 17 (v. 19), Propter eos sanctifico me ipsum, ut et ipsi sancti sint.

12. (*Propterea.*) Iterum declarat Isaias qualis futurus sit exitus mortis Christi. Hanc enim doctrinam addi necesse fuit de victoria quam morte consequutus est: quoniam id quod prius dictum est, nos morte eius reconciliatos patri, non satis animos nostros obfirmasset. Hic autem mutuatur similitudinem a communi triumphantium more, qui parta insigni victoria magnifico apparatu excipi atque ornari solent. Ita et Christus, ut strenuus et nobilis imperator, victis hostibus triumphavit. *Cum robustis spolia.* Eadem est sententia cum priore. Est enim repetitio usitata Hebraeis. Et quos prius magnos dixit, nunc potentes aut robustos vocat. Nam qui רבים vertunt *multos*, sensum prophetae meo iudicio pervertunt. Tantum in duobus hisce membris haec differentia est: quod priore Deus testatur quid Christo dederit: posteriore vero subiungit Christum eo beneficio frui. Fruitur autem non sua causa, sed nostra: quoniam ad nos redit huius victoriae fructus. Nobis enim Christus mortem, mundum et diabolum subegit. In summa, propheta commendat hic victoriam quae ex morte Christi consequuta est. Nam etsi mortem obiit infirmitate carnis, tamen spiritus potentia resurrexit et triumphavit de hostibus. Atque huc pertinet spoliorum metaphora, qua propheta usus est. Surrexit namque in altum, ut captivam duceret captivitatem, et dona sumeret in hominibus. Postea addit exinanitionem Christi fuisse huius summi imperii principium: sicut etiam docet Paulus, Christum deleto quod nobis contrarium erat chirographo, in cruce triumphasse (Col. 2, 14). Tantum igitur abest ut ignominia mortis quam obiit Christus, aliquid detrahat eius gloriae, ut propterea in summum honorem a Deo patre evectus sit. Exprimit etiam genus mortis: quemadmodum Paulus, quum obedientiam Christi amplificat, et ad mortem usque se ipsum deiecisse dicit, simul addit non vulgarem fuisse mortem, sed crucis, id est maledictam et ignominiosam. Ita hoc loco Isaias, ut maiorem ignominiam exprimat, inter sceleratos reputatum fuisse dicit. Sed quo maior fuit ignominia coram hominibus, eo maior resurrectionis gloria sequuta est. Marcus (15, 28) hunc locum citat, quum refert Christum inter duos latrones suspensum esse. Hoc enim tunc verissime impletum est. Sed generaliter loquutus est propheta, ut ostendat Christum non vulgari morte defunctum esse. Maioris autem ignominiae causa additi sunt illi latrones: ut Christus, quasi scelestissimus omnium, in medio ipsorum locaretur. Aptissime igitur a Marco ad eam circumstantiam hic locus citatus est.

(*Ipse peccatum.*) Hoc additum est vice correctionis: ne quum audimus ignominiam huius mortis,

aliquid a Christo alienum cogitemus, et in eo occupatae mentes nostrae partam nobis victoriam, id est, mortis fructum non percipiant. Docet igitur hoc ita esse factum ut peccata in se nostra susciperet: ut quoties mentio fiet mortis Christi, simul memores simus nostrae expiationis. Atque hic fructus omnem mortis Christi ignominiam absorbet, ut magis conspicua sit eius maiestas et gloria, quam si tantum sedentem ipsum in coelis conspiceremus. Insigne enim ac celebre amoris Dei testimonium habemus in ipso, quum ita deiicitur, vilipenditur, extremaque ignominia afficitur, ut nos qui exitio aeterno addicti eramus, immortali gloria cum ipso perfruamur. Sequutus sum receptam interpretationem, quod tulerit peccatum multorum: quanquam non inepte possemus intelligere per vocem רבים magnos et praestantes. Atque ita plenior esset antithesis, quod Christus, dum inter iniquos reputatus est, pro excellentissimis quibusque vadem se obtulerit, et subierit ignominiam eorum nomine qui summum honorem in mundo obtinent. Hoc cogitandum relinquo lectoribus. Interea vulgata lectio mihi placet, quod ipse unus multorum poenam sustinuerit: quia totius mundi reatus illi impositus est. Multos enim pro omnibus interdum accipi, quum ex aliis locis, tum ex quinto ad Romanos capite (v. 19) liquet.

(*Pro iniquis.*) Quoniam ideo valet atque rata est expiatio, qua nos abluit Christus sua morte, quod pro nobis apud patrem deprecatus sit: ideo hoc addi oportuit. Nam ut in veteri lege sacerdos, qui nunquam sine sanguine ingrediebatur, simul pro populo intercedebat: ita quod illic adumbratum fuit in Christo impletum est. Primum enim sacrificium corporis sui obtulit, et sanguinem fudit, ut poenam nobis debitam persolveret: deinde ut valeret expiatio, advocati officio functus est, atque intercessit pro omnibus qui fide hoc sacrificium amplecterentur: quemadmodum apparet ex illa oratione quam nobis Iohannis manu scriptam reliquit, Non pro his tantum rogo, sed pro omnibus qui eorum sermone in me credituri sunt (Ioh. 17, 20). Si ergo sumus ex eorum numero, ne dubitemus passum nobis esse Christum, ut nunc mortis eius fructum percipiamus. *Iniquos* nominatim exprimit, ut sciamus nobis certa fiducia confugiendum esse ad crucem Christi, quum horrore peccati perculsi sumus. Imo hac de causa proponi deprecatorem et patronum: quia sine eius intercessione peccata nostra a Dei accessu nos arcerent.

CAPUT LIV.

1. *Exsulta sterilis quae non pariebas: exsulta et iubila quae non parturiebas: quoniam plures filii viduae quam filii coniugatae, dicit Iehova.* 2. *Dilata locum tabernaculorum tuorum, et cortinas tentoriorum tuorum extendant, ne parcas. Produc funes tuos, et clavos tuos consolida.* 3. *Quia ad dextram et sinistram multiplicaberis: et semen tuum gentes possidebit: et urbes desolatas inhabitabunt.* 4. *Ne timeas, quia non pudefies: et ne erubescas, quia non afficieris ignominia: imo pudoris adolescentiae tuae oblivisceris: et opprobrii viduitatis tuae non recordaberis amplius.* 5. *Quia maritus tuus, fictor tuus, cui nomen Iehova exercituum: et redemptor tuus Sanctus Israel, Deus universae terrae vocabitur.* 6. *Quoniam sicut mulierem relictam et destitutam spiritu vocavit te Iehova: et uxorem adolescentiae, quae repudiata fueras, dicit Deus tuus.* 7. *Ad exiguum momentum reliqui te, et in misericordiis magnis colligam te.* 8. *In momento irae abscondi faciem meam paulisper a te: at clementia sempiterna misertus sum tui, dicit redemptor tuus Iehova.* 9. *Quoniam aquae*[1]) *Noe, hoc mihi: quandoquidem iuravi non fore ut amplius transirent aquae Noe super terram: ita iuravi non fore ut tibi irascar, vel increpem te.* 10. *Nam montes quidem movebuntur, et colles nutabunt: misericordia autem mea non recedet a te: nec foedus pacis meae vacillabit, dicit miserator tuus Iehova.* 11. *Paupercula tempestate iactata, consolatione destituta: ecce ego struam super carbunculum lapides tuos, et fundabo te in sapphiris.* 12. *Et ponam e margaritis fenestras tuas, et portas tuas ex lapide rutilante, et omnes fines tuos ex lapide pretioso.* 13. *Nam omnes filii tui docti a Iehova, et multa pax filiis tuis.* 14. *In iustitia praeparaberis, longe aberis ab oppressione, quia non timebis eam: et a pavore, quia non appropinquabit tibi.* 15. *Ecce conveniens conveniet contra te absque me: qui convenerit in te, contra te cadet.* 16. *Ecce ego creavi fabrum, sufflantem in igne prunas, et proferentem instrumentum ad opus suum: Ego, inquam, creavi vastatorem ad perdendum.* 17. *Omne instrumentum quod formatum est contra te, non habebit successum, et omnem linguam quae in te surrexerit in iudicium, tu damnabis. Haec haereditas servorum Iehovae, et iustitia eorum a me, dicit Iehova.*

IN CAPUT LIV.

1. (*Exsulta.*) Postquam de morte Christi concionatus est, merito ad ecclesiam transit: ut melius quid valeat mors eius ac efficiat, in nobis ipsis sentiamus. Id enim animadverti in Christo non

[1]) Vel, sicut dies.

poterit, si per se consideretur: quamobrem ad corpus eius, quod est ecclesia, veniendum: quoniam ei Christus, non sibi passus est. Atque hic ordo in confessione fidei nostrae observatur: nam ubi confessi sumus nos credere in Christum, qui passus pro nobis et crucifixus est, subiungimus, nos ecclesiam credere, quae veluti ab eius latere defluxit. Itaque postquam de morte, resurrectione et triumpho Christi disseruisset Isaias, merito ad ecclesiam descendit, quae nunquam a capite suo seiungi debet, ut propria experientia quisque piorum discat non frustra passum esse Christum. Quod si doctrinam hanc praetermisisset, pii non ita animos suos spe instaurandae ecclesiae obfirmare potuissent. Haec autem gratulatio palam ostendit, quum victor emerserit Christus a morte, non privatim sibi modo victurum, quin simul vitam corpori suo inspiret. *Sterilem* vocat ecclesiam, quod nulla proles ex ea sperari posset quamdiu misera servitute premebatur: nam si quis eam aestimasset ab externo statu, parum admodum ab interitu abesse iudicasset. Atque etiam praeter miseriam externam, nihil intus habebat puri, omnia corrupta, et superstitionibus foedata erant: quia degeneraverant ad impios gentium ritus. Nec vero sterilem tantum, sed viduam vocat: quorum tamen alterum ad tollendam suscipiendae prolis spem sufficere posset. Nunc quum haec duo concurrant, quid aliud potest quam miser interitus exspectari? Sed adversus tantas miserias bono ipsam animo esse iubet: quod plures liberos habitura sit quam coniugata. Potest autem hic locus bifariam exponi: vel ut comparetur ecclesia cum gentibus, quae instar mulieris coniugatae florebant: vel cum eo statu quem ipsa ecclesia ante exsilium obtinebat. Nec male conveniet uterque sensus: sed ego simpliciorem sequi malo: nec enim comparationem duplicis status fieri puto, sed vulgarem esse loquendi formam qua propheta usus est: ut praeter usitatum morem foecunditatem hanc ecclesiae venturam significet, ne ex communi naturae ordine eius conditio aestimetur: quoniam insigne et admirabile Dei opus futurum est. Et tamen fateor tunc fuisse viduatam: quia et pridem Deus repudium miserat per servos suos, et re ipsa divortium fecerat cum gente illa, eam in exsilium eiiciens. Sed propheta denuntiat poenam hanc temporalem fore, ut paulo post clarius videbimus.

2 et 3. (*Dilata.*) Prosequitur argumentum suum aliis figuris, ac promittit Dominum non modo restituturum ecclesiam suam, sed etiam multo excellentiorem statum ei daturum. Qui putant hoc loco ecclesiam cum synagoga conferri, falluntur, meo iudicio: nec aliud proficiunt quam quod obstinatiores reddunt Iudaeos, qui sententiam prophetae torqueri vident. Ego quidem fateor haec pertinere ad regnum Christi, ac demum impleta esse ex quo coepit evangelium promulgari: sed non propterea sequitur, prophetam non simul spectasse tempus quoque illud quod adventum Christi praecessit. Initium enim habuit haec prophetia sub Cyro, a quo redeundi facultas populo data est: deinde ad Christum usque progressa in eo complementum suum habet. Concepit ergo ecclesia, quum populus in patriam rediit: quia collectum est populi corpus unde Christus prodiret, ut purus Dei cultus et vera religio iterum subolesceret. Tunc quidem nondum apparuit haec foecunditas: occultus enim conceptus erat, velut in utero mulieris, de quo nihil extrinsecus apparet. Sed deinde auctus est populus: atque edito foetu, velut a pueritia deinceps adolevit, donec evangelium promulgatum est. Haec enim vera ecclesiae adolescentia fuit. Sequitur deinde virilis aetas, usque ad ultimum Christi adventum, quo plenissime omnia implebuntur. Haec enim omnia simul comprehendi debent, si genuinum prophetae sensum assequi velimus. Atque hoc modo Zacharias, Malachias, Haggaeus, populum spe futuri status animabant, quum viderent se exstruendo templo parum proficere. Promittebant enim gloriam huius templi maiorem fore quam prioris. Hoc autem minime apparebat. Ergo usque ad Christum promissiones istas prorogabant, cuius spe ac fiducia erigi ipsos oportuit, ut templum aedificarent. Proinde communis haec Iudaeis consolatio fuit qui sub lege vixerunt, et nobis qui hanc ecclesiae restitutionem plenius in Christo cernimus. *Tentoriorum* similitudo sumpta est a tabernaculis, quorum frequens in illa regione usus est. His autem comparatur ecclesia, quod solidum in mundo aedificium non habeat. Instabilis enim et vaga esse videtur, quod huc atque illuc subinde ob varias mutationes eam transferri necesse sit: sed interea non dubito quin priorem illam liberationem spectarit (ut moris esse prophetis diximus) qua per desertum educti quadraginta annis sub tentoriis habitarunt: unde etiam quotannis solenne festum mandato Dei celebrabatur. Obiiciet quispiam, solidum esse aedificium quod exstruitur a ministris verbi, ut tabernaculis comparandum non sit. Sed respondeo, similitudinem hanc tabernaculorum potius ad externam ecclesiae faciem, quam ad spiritualem et intrinsecum (ut ita loquar) eius statum referri. Nam verum ecclesiae aedificium non aliud est quam regnum Dei: atqui hoc caducum non est, aut simile tentoriis. Interea non desinit ecclesia huc et illuc transferri: quia nusquam illi firma est sedes in qua consistat. Denique solida firmitate excellit supra munitissimas quasque arces, quia inexpugnabili Dei virtute freta contemnit omne discrimen. Tentoriis autem similis est, quia terrenis opibus, copiis et viribus minime fulcitur. Sequitur ratio cur funes produci iusserit ampliandis tentoriis: quia scilicet mediocris locus ingentem populum non

caperet, quem undique Deus in unum colliget. Iam quia ruinis et vastitate deformis erat Iudaea, dicit urbes desertas habitatum iri.

4. (*Ne timeas, quia non pudefies.*) Hic, quemadmodum prius, animos fidelium confirmat, et totam ecclesiam alloquitur: quia universalis erat calamitas, et penitus actum de ipsa videbatur. Eam autem bono animo esse iubet, atque rationem subiungit, quod talem exitum habitura sit ut non pudefiat: ac si diceret, Tametsi ad tempus misera sis, tamen res tuae bene habebunt. Et quemadmodum alibi dictum est: Qui sperant in Domino non pudefient (Psal. 25, 3). Iterum repetit, *ne erubescas:* id est, Concipe bonam spem, et confide. Erubescunt enim quos sui pudet, et qui spe sua frustrati animum deiiciunt. Eandem rationem subiungit. כי enim hic iterum accipio ut prius, pro particula causali. Est igitur eadem sententia bis repetita diversis verbis: nisi quod prior ad animi affectum, posterior ad causam externam referri potest. Simplicior tamen erit in utroque membro laetae et prosperae fortunae promissio, ac si dixisset finem eius calamitati esse impositum. *Imo pudoris.* Confirmatio est superioris membri. Intelligit autem calamitates, quae ecclesiae acciderunt, quum veluti adolesceret. Felicitas enim qua postea fruetur, omnem earum memoriam delebit. *Viduitatem* ei tribui nuper attigimus, quod eo tempore destituta a Deo, ac veluti repudiata esset.

5. (*Quia maritus.*) Reddit rationem cur oblitura sit omnes aerumnas et calamitates, quas olim passa est: quia Deus iterum ipsam in gratiam admittet. Nam captivitas velut species quaedam divortii fuit: quemadmodum prius capite quinquagesimo vidimus. Nunc ait: Qui te creavit erit maritus tuus: sic enim construenda est ista oratio. Fictorem autem se vocat ecclesiae suae, non tantum quod eam, ut reliquos homines, crearit, sed quia eam adoptare dignatus est in peculium: quae praerogativa instar novae vitae est. Quanquam autem a sua praestantia exciderant Iudaei, sicuti ad defectionem statim feruntur homines, nisi spiritu fortitudinis regeniti sint: spiritualis tamen eorum creatio non prorsus exstincta erat, quia manebat foederis memoria. Unde etiam factum est ut Deus ipsos de integro refinxerit. Quod se *Iehovam* exercituum vocat, ad potentiam refertur: ut in ea gloriari nobis liceat, quum ipsius filii sumus. Quanta enim potentia Dei, et quam magnificum eius nomen, tanta est gloriatio nostra, quamdiu nos habet pro filiis, nec inani titulo gloriamur. Commendat autem propheta hanc Dei beneficentiam: quod nos dignatur habere uxoris loco, ut eius potentia et virtute gloriari possimus.

(*Redemptor tuus.*) Redemptorem se vocat, quo magis populum in ea spe confirmet: ut quamvis irrita prior redemptio videretur, quod iterum populus in captivitatem abductus esset, tamen ita restituendum esse ut non inanem Dei gratiam esse sciat. Verbum יקרא vel ad redemptoris, vel ad sancti nomen referri potest: vel ad utrumque. Ego libenter utrumque simul connecto: nempe, Sanctus Israel vocabitur redemptor tuus, et Deus universae terrae. Universam vero terram nominat, quia nomen Dei prius in Iudaea quodammodo conclusum erat: sed publicato evangelio gentes in eandem salutis spem vocatae sunt. Dominus enim gentium Deus est, sicuti et Iudaeorum. Iudaeis enim gentes, quamvis longe dissitas, sub imperium suum aggregavit.

6. (*Quoniam sicut.*) Occurit dubitationi quae oboriri poterat fidelibus in tam gravi calamitate. Videbantur enim reiecti a Domino, ita ut nihil praeter interitum exspectandum esset. Propheta ergo significat iis minime desperandum esse, quod ita fuerint destituti: quia Deus pro sua indulgentia ad reconciliationem propensus sit, imo exanimem velit erigere. *Uxorem adolescentiae* vocat, ut ea similitudine animos in ea spe magis confirmet. Facilius enim iuvenum coniugum quam seniorum animi reconciliantur. Mollior enim aetas et tener amor ipsos invitat, et quodammodo impellit. Ita Deum ad reconciliationem facilem fore ostendit. Tu quidem repudiata es: sed diuturnum divortium non erit. Placabilem se praebebit Dominus: imo prior te ultro ad reconciliationem invitabit.

7 et 8. (*Ad exiguum momentum.*) Plenius explicat superiorem sententiam, et quale futurum sit hoc divortium demonstrat: nempe ut statim in pristinum locum restituatur. Amplificat autem misericordiam Dei: et moerorem, quo constringi poterant animi piorum, imminuit. Nec enim satis erat fideles sperare aliquam restitutionem, nisi brevem fore iram Dei confiderent. Frangimur statim ac deficimus, nisi prope adsit Dominus, nobisque cito manum porrigat. Quamobrem de restituenda ecclesia concionatus Isaias, subiungit hoc repudium momentaneum, misericordiam vero perpetuam fore. Quod se populum *reliquisse* dicit, species est concessionis. Sic enim adoptamur a Deo, ut propter hominum perfidiam ab eo repudiari non possimus. Fidelis enim est, ut nunquam reiiciat suos aut derelinquat. Quod igitur hic a propheta dictum est, ad sensum nostrum et externam speciem referri debet: quod abiecti a Deo videamur, quum praesentiam eius et tutelam non sentimus. Atque ita concipi a nobis iram Dei necesse est, quemadmodum uxor a marito repudiata sortem suam deplorat, ut merito nos castigari intelligamus. Sed apprehendenda simul misericordia, quae quum sempiterna atque immensa sit, leves ac momentaneas prae ipsa afflictiones omnes esse reperiemus.

Quoties igitur rebus adversis premimur, ad hanc consolationem confugiendum est. Notandum etiam est, vere hoc de toto corpore populi fuisse dictum, qui sua perfidia dissidium fecerat. Et quanquam non omnes promiscue recepit Deus in gratiam, sed electas tantum reliquias, nihil tamen in eo est absurdi vel incommodi, quod sermonem tanquam ad eosdem dirigit. Iterum vero repetit atque inculcat hanc sententiam, ut firmius piorum animis inhaereat, ne adversis rebus ullo modo frangantur. Et merito: quia in illa horrenda caligine facile non fuit exsulibus serenam Dei faciem intueri. Quanquam autem momentanea ira proprie hic vocatur, quod mature captivos reduxerit Deus in patriam, inde tamen generalem doctrinam elicimus, afflictiones ecclesiae semper esse momentaneas, ubi ad aeternam eius felicitatem attollimus oculos. Nam illa Pauli (2. Cor. 4, 17) admonitio tenenda est, leve et facile toleratu esse fidelibus quidquid malorum sustinent, et momentaneum iure censeri, dum respiciunt ad aeternum pondus gloriae: quia nisi interveniat haec comparatio, dies singuli nobis pro annis erunt. Annos vero 70 quibus exsularunt Iudaei, conferri momento minime consentaneum esset, nisi in rationem ex opposito veniret continuus gratiae progressus.

9. (*Quoniam aquae.*) Huius loci duplex lectio esse potest. Nam si distincte legimus כי, vertendum erit Quoniam. Si כ, erit particula similitudinis: et ימי dies significabit. Quod attinet ad summam rei, parum interest. Proinde nobis potius spectandum quid voluerit propheta. Nam interpretes mentem ipsius assequuti mihi non videntur. Exponunt enim generaliter, Dominum iureiurando promisisse Noe, nullum unquam fore diluvium, atque hoc iusiurandum perpetuum fore. Potuisset enim alioqui bonus vir trepidare, idemque exitium vereri impendentibus pluviis, nisi Dominus hoc nunquam eventurum iurasset. Ita dum imminent afflictiones, possemus interitum vereri, nisi Dominus promitteret salvam ecclesiam fore. Ego vero ad tempus exsilii babylonici hoc restringendum puto. Nam comparat illam captivitatem cum diluvio, quo facies terrae deleta est: quoniam ecclesia prorsus interiisse videbatur. Populus enim paene transierat in alienam gentem: nullum regnum, nulla politia penes ipsum erat. Subierat durissimam servitutem: ac penitus exstinctum eius nomen putabatur. Ac vere tunc accidit quod propheta primo capite dicebat: Nisi Dominus reliquisset nobis semen, sicut Sodoma et Gomorra facti essemus. Merito igitur *aquis* Noe, id est diluvio calamitatem illam comparat. Quamobrem potius illos sequor qui legunt, כי מי, id est, Quoniam aquae: quia certior mihi videtur ea lectio, et eam Iudaei communiter sequuntur. Et diligenter expendenda mihi videntur haec verba *hoc mihi*, quae interpretes parum expendunt. Significat enim hanc calamitatem sibi instar diluvii fore: ut quemadmodum uno diluvio contentus fuit, ne unquam ipsum iteret: ita hoc uno ecclesiae velut interitu contentus sit ne unquam eius faciem deleri sinat. Sic igitur explicandum hunc locum, atque applicandam similitudinem puto, vastitatem Iudaeae fore Deo quasi diluvium, quod tempore Noe accidit: quia sicuti tunc iuravit nunquam se posthac talem sumpturum poenam de sceleribus, quae terram nudaret incolis: ita ecclesiam non amplius absumet, sicuti in exsilio babylonico fecerat. Et sane qualiscunque postea dissipatio sequuta sit, semper tamen viguit aliquod ecclesiae nomen, stetitque aliqua forma, donec exhibito Christo semen evangelii ubique dispersum est, quod Deo filios produceret ex cunctis gentibus. Denique promittit Dominus fore ut in posterum iram suam temperet, nec tam severe in populum suum animadvertat. Obiiciet quispiam, ab eo tempore gravissimas ecclesiae clades accidisse: ex quibus iudicari posset, aut irritum esse hoc iusiurandum, aut hunc prophetae sensum non esse. Respondeo, nullam adeo gravem accidisse ecclesiae cladem ut prorsus deleta sit eius facies. Quod accidit quum populus in Babylonem abductus est. Nam etsi horrendae clades ab Antiocho et aliis tyrannis illatae sint, tametsi evenerint etiam postea defectiones illae quas Paulus praedixit, adeoque innumeris superstitionibus omnia polluta sint, ut propemodum obrutum fuerit christianum nomen, aliqua tamen ecclesiae forma, quamvis mutila, remansit: nec ita dirutum est aedificium, quin supra diluvium exstiterint Christianismi reliquiae, ut locum huic iuriiurando esse constaret.

(*Ut tibi irascar.*) Hoc non simpliciter, sed comparative accipi debet. Opponit enim hoc membrum priori: quia promittit se nunquam adeo severe animadversurum in suos, quin poenarum atrocitatem mitiget. Quamvis igitur effraeni rabie grassentur tyranni, et omnibus machinis ecclesiam oppugnet Satan, eique Dominus fraena laxet, ut ingratitudinem nostram ulciscatur: nunquam tamen obrui ipsam sinet.

10. (*Nam montes.*) Confirmat superiorem sententiam, ac declarat universi potius orbis conversionem fore, quam deficiat misericordia ipsius. Frustra hic quaeritur quomodo movebuntur montes, aut colles nutabunt: quia comparatio sumpta est ab iis rebus quae firmissimae et fixis radicibus stare videntur, ut fundamentum ecclesiae longe stabilius esse ostendat. Firmissimi enim sunt montes, nec in iis adeo frequentes terrae motus, ut in planis locis esse solent. Pronuntiat ergo Dominus, tametsi ingens illa et gravis montium moles commoveatur, aut coelum ruat, stabile tamen foedus suum

fore, nec misericordiam suam ecclesiae defuturam. Quo sensu dicitur in Psalmo (93, 1), Dominus regnabit, stabilietur orbis. Imo alibi dicitur (102, 27), quamvis pereant coeli, ecclesiam Dei staturam in suo gradu. In voce *misericordiae*, notandum est quale sit fundamentum foederis. Nihil enim nobis cum Deo commercii, nisi nos gratuito admittat, nostri misertus. *Foedus pacis* vocat, quod nobis offerat Dominus quidquid ad summam felicitatem pertinet: sicuti etiam Hebraei *pacis* nomine omnia prospera comprehendunt. Quum igitur firmam et solidam beatitudinem hoc foedus contineat, sequitur miseros esse omnes qui ab ipso excluduntur. Confirmat iterum id quod dictum est, quum se *miseratorem* vocat: non aliter scilicet, neque alia de causa se fore propitium, nisi quia exorabilis est, et facilis ad ignoscendum.

11. (*Paupercula.*) Prosequitur idem argumentum, ac promittit non modo pristinum splendorem ecclesiae redditum iri, sed Deum facturum ut splendidiore ornatu niteat, ac si tota esset composita ex lapidibus pretiosis. Id quod Haggaeus (2, 10) significavit uno verbo, quum dixit, posterioris templi gloriam maiorem fore quam prioris. De nominibus gemmarum quas hic exprimit propheta, de quibus variant ipsi Hebraei, non est magnopere laborandum, modo sensum loci teneamus. Est autem valde emphatica alloquutio ad leniendos piorum dolores, quasi ecclesiam in profundo demersam attolleret ex naufragio. Itaque quoties et procellis duriter ipsam concuti, et malorum congerie premi, et orbari omni solatio videbimus, nobis in mentem veniat haec ipsa esse quae Deum ad opem ferendam provocant.

12. (*Et ponam.*) His similitudinibus ostendit, excellentiorem quam unquam antea ecclesiae statum fore: sicuti iam dictum est. Comparatur autem ecclesia aedificio, ut toti scripturae vulgare est: quamobrem pretiosae et magnificae structurae hic imaginem proponit. Sed notandum est, quod propheta Deum huius aedificii architectum facit. Hoc enim opus ipsi uni in solidum tribui debet. Atqui quaeri potest quid per carbunculos, sapphiros, margaritas aliasque eiusmodi gemmas propheta intelligat. Nam Paulus eiusmodi similitudine doctrinam significavit. Ut sapiens architectus, inquit (1. Cor. 3, 10), fundamentum posui: deinde, quod si quis superstruit super fundamentum hoc aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, foenum, stipulam, cuiusque opus manifestum fiet. An idem sit prophetae sensus necne, proximus versus indicabit.

13. (*Nam omnes filii tui.*) Particulam ו hic pro rationali accipio, ut alias saepe. Hinc vero colligere promptum est, Isaiam concionatum non esse de doctrina, sed de hominibus, ex quibus spirituale aedificium ecclesiae construitur. Doctrina quidem ea est unde aedificatur ecclesia: sed hoc fit aggregando homines, et redigendo in obsequium Dei. Hoc igitur discrimen est inter Paulum et Isaiam, quod ille *gemmas* istas ad doctrinam refert: hic vero ad dona spiritus sancti, quae in homines conferuntur, ut ex iis exstruatur ecclesia. Notanda est autem donorum varietas, quibus Dominus ecclesiam suam exornat. Nec enim omnes smaragdi, aut omnes carbunculi: sed unicuique pro mensura Dominus arbitrio suo distribuit. Unde etiam observandum est, quidquid ad ornamentum ecclesiae pertinet, haud aliunde quam a Dei gratia proficisci. Nam si ideo sumus carbunculi et sapphiri quod docemur a Domino: sequitur hoc a natura non esse. Docet autem nos bifariam Dominus: externa praedicatione et arcana revelatione spiritus sancti. Quodnam docendi genus intelligat propheta ostendit Christus apud Ioannem, dum hoc testimonium citat (Ioh. 6, 45). Quare melior interpres quaerendus non est. Scriptum est in prophetis, inquit, Erunt omnes docti a Deo. Omnis qui audivit a patre, et didicit, venit ad me. Si de externa praedicatione intelligendus esset hic locus, non satis constaret id quod Christus ex eo concludit. Nec enim sequitur: Praedicatur evangelium, ergo omnes credunt. Multi enim adversantur: alii aperte rident: alii simulant. Tantum qui praeordinati sunt ad vitam ex animo sunt dociles, ut iure censeantur inter discipulos. Promiscua est evangelii praedicatio electis et reprobis: sed electi soli ad Christum accedunt, quia sunt a Deo eruditi. De his igitur haud dubie intelligit propheta. Ex his perspicuum est, quomodo simus vivi lapides et pretiosi ad exstruendum Dei templum: nempe quum nos spiritu suo formavit Dominus, et expolivit, atque exteriori praedicationi verbi coniunxit interiorem spiritus efficaciam. Hinc colligimus quanta sit pravitas humani ingenii, quod flecti et reformari nequit, nisi Dominus vi et efficacia spiritus sui impellat. Utramque vero docendi rationem, et interiorem et exteriorem, coniunxit Isaïas. Nam vocat filios ecclesiae qui a Domino docentur. Si filii, ergo in eius utero concipi, atque ab ipsa ali necesse est: primum lacte, deinde solido cibo, donec adolescant, ac viri evadant: quemadmodum inquit Paulus (1. Cor. 3, 2). Proinde requiritur externa administratio verbi, si discipuli esse velimus. Unde apparet quantopere delirent fanatici homines, qui hoc testimonio abutuntur ad evertendam praedicationem verbi, et ministerium quo ecclesia utitur. Nam ecclesiae filii esse non possunt, nisi in ea se educari sinant. Frustra revelationes arcanas iactabunt: quia spiritus non docet alios quam qui se ministerio ecclesiae submittunt: proinde discipuli sunt diaboli, non Dei, qui ordinem ab eo institutum repudiant. Nam haec duo sic coniuncta esse videmus, filios ecclesiae et doctos a Deo, ut discipuli Dei esse non possint, qui in ecclesia doceri

nolunt. Sunt quidem apte distinguenda, quemadmodum etiam distinguit Isaias: ne quod efficaciae spiritus tribuendum est, ad hominem transferatur: sed deinde sic coniungenda sunt, ut Deum hac in re opera hominum uti velle intelligamus. Praeterea docemur ex hoc loco efficacem esse in electis vocationem Dei. Augustinus prudenter expendit hunc locum, et apte accommodat in Pelaginos, qui liberum hominis arbitrium adversus gratiam Dei extollebant. Hi quidem videbantur aliquid tribuere gratiae Dei: sed ita ut ipsam velut in medio positam, liberae hominis voluntati subiicerent: sicuti etiamnum papistae, qui eam respuere aut recipere quemque posse affirmant. Atqui (inquit Augustinus) omnes a Deo docti erunt. Docentur autem efficaciter discipuli Dei, atque eius vocationem sequuntur. Adiungit etiam eum Ioannis locum quem citavimus. Unde manifesto apparet id a libera et in utramque partem flexili hominis electione non proficisci. Hinc etiam observandum est, quanti Dominus aestimet doctrinam suam, qua nos cooptat in aedificium suum, ut margaritae, sapphiri et carbunculi simus. Nam qui ecclesiam struere volunt repudiata verbi doctrina, porcorum haram struunt, non ecclesiam Dei. Videmus etiam quid iudicandum sit de fide implicita, de qua obganniunt papistae, qui homines desipere volunt, ut sibi illudi patiantur. Nam quum oporteat nos a Deo doctos esse, pecudibus similes esse minime decet. Quaeri potest, annon etiam sub lege prophetae et patriarchae, aliique fideles a Deo edocti sint? Fuerunt certe: sed propheta hic per comparationem loquutus est: quod plenior sit revelatio in Christo, et tam aperte loquutus sit Dominus, ut se magistrum ecclesiae palam ostendat: deinde plures sibi discipulos conciliet. Convenit autem hic locus cum illo Ieremiae (31, 34): Non docebit quisque proximum suum, nec vir fratrem suum, quia omnes me cognoscent a minimo usque ad maximum, dicit Iehova. Quare si olim necesse fuit omnes Dei filios discipulos esse spiritus sancti, hodie multo magis, quum haec prophetia proprie ad regnum Christi pertineat.

(*Multa pax.*) Pacis nomine felicitatem, id est, prospera omnia designat. Atque hinc colligitur quae vera sit hominum felicitas: nempe quum Deus mentes nostras illuminat, ut salutem quae nobis in Christo patefacta est, comprehendamus. Nam quamdiu a tali cogitatione absumus, nihil infelicius nobis esse potest: quum ipsa quoque Dei beneficia, donec fide sanctificentur, nobis in maledictionem cedant.

14. (*In iustitia.*) Significat Deum fore opificem et architectum ecclesiae suae. Scio aliter exponi ab aliis, atque accipi iustitiam pro bonis operibus. Et certe illa expositio aliquid coloris habet, quod de doctrina loquutus sit. Nam in hunc finem docemur ut pie et sancte vivamus. Sed aliud sibi voluit propheta: nempe quod restituenda sit ecclesia auspiciis Dei, qui eius tutor et defensor esse vult. Iustitiam enim opponit violentiae et oppressioni qua diruta est ecclesia: vel certe stabilitatem denotat, ac si diceret non fore caducum aedificium, vel quod fallaci tantum specie ad breve tempus placeat: quia Deus bona fide opus suum tuebitur, et quia iustus est, efficiet ut in integrum restituta diu maneat incolumis. Quamvis igitur homines omnibus modis conspirent in ecclesiae ruinam, nihil efficient: quia Dominus eam iustitia sua tuetur. Hanc loquendi formam prius vidimus. Quamobrem simplicior haec mihi videtur interpretatio: tametsi alia plausibilior nonnullis videri possit.

15. (*Ecce conveniens.*) Summa est, quamvis multi insurgant ad opprimendam ecclesiam, irritos tamen fore omnium conatus et impetus. Ac videtur Dei auxilium non solum contra externos hostes, sed domesticos etiam et intestinos promittere. Multi enim conveniunt in ecclesiae sinum, quasi sese ipsi adiungere velint: sed intestinum deinde bellum gerunt. Communiter vertunt: Congregando congregabit se contra te: ac generaliter intelligunt de quibuslibet ecclesiae hostibus: et magis recepta est illa interpretatio: quam et ego amplector, modo fraudes, insidias et proditiones quibus impetitur ecclesia notari sciamus, quanquam non dubito idem hic exprimi quod Psalm 2 (v. 1) nempe conspirationes et tumultus gentium adversus Christum et ecclesiam Dei. Nec enim una gens solummodo, sed variae in eam insurgunt: nominatim tamen hic domesticos hostes, et eos qui usque in sinum eius penetraverint exterius coniungi probabile est, quia dicit *in te, contra te,* id est, intus, in medio tui, te oppugnabunt. In summa, ostendit non sic tranquillam fore ecclesiam quin multi ipsam adversarii exerceant. Sed videntur haec contraria: nam prius dixit procul futuram a pavore et oppressione: nunc vero, conspirationes futuras in eius sinu. Verum hoc statim addidit propheta, ne pii tranquillum sibi statum in mundo promitterent, quasi nihil molestiae ab impiis et hypocritis sustinendum esset. Sic igitur ab oppressione et calumnia ecclesia vindicanda est, ut ei perpetuo bellum cum hostibus gerendum sit. Nova enim certamina in dies excitabit Satan, ut nunquam quieta esse possit. Est igitur hic veluti correctio proximae sententiae, ut pii semper ad bellum parati sint, nec otium sibi promittant. Additur autem promissio, quod Dominus eos nihilominus in mediis periculis conservabit. Absque Deo, tantundem valet ac frustra, vel infeliciter. Significat enim irritos fore conatus impiorum, tametsi omnia moliantur. Ruunt ipsi caeco impetu, sed sola Domini manus prosperum dat successum. Alludit autem ad id quod prius dictum est, Babylonios ad vastandam Iudaeam Deo duce venturos

esse. Tunc periit populus, quia Deum habuit infensum: sed nunc quia absque Deo, id est, sine eius auspiciis ipsum aggredientur hostes, pudefacti retro abibunt. Quod mox clarius exprimit, *qui convenerit* in te, contra te cadet: id est, quidquid in te machinatus fuerit, recidet in eius caput. Etiamsi universus in te mundus insurgat, mole sua ruet. Notanda est particula *in te*. Nam quum Dominus hostes nostros procul arcet confidimus: quod si ad nos usque perveniant, animum despondemus. Ideo dicit: Etiamsi ad viscera usque tua penetrarint, perdet eos Dominus et te eripiet.

16. (*Ecce ego creavi fabrum.*) Ostendit Dominus quam promptum ipsi et facile sit eripere ecclesiam a pravis conatibus impiorum. Nihil enim possunt, nisi quantum iis Dominus permittit, quibus etiam velut instrumentis utitur ad castigandos suos. Caeterum tam ad Chaldaeos quam ad alios hostes qui postea molestiam exhibuerunt electo populo, referri hoc commode potest. Si prior sensus placeat, ratiocinatur Deus sibi in promptu esse quos adduxit profligare: et quos extulit, tollere e medio. Si de Antiocho, et similibus intelligas, sensus erit non admodum diversus: hos quoque suo arbitrio non nocituros, quia ne digitum quidem movere queant, nisi Dei impulsu. Sed videtur propheta secum pugnare: nam superiore versu dixit impios oppugnare ecclesiam absque Domino: nunc eos velut auspiciis Dei militare, ut ipso duce atque autore vastent, atque perdant. Respondeo, considerandam esse antithesin: quod scilicet Dominus excitasset Babylonios ad ecclesiam perdendam. Notanda enim est similitudo diluvii, qua extremam internecionem significavit: nam tunc ecclesia veluti submersa fuit. Ad id Babyloniorum opera usus est. Sed posthac testatur se velle moderari irae suae, ut nunquam ab hostibus ecclesiam suam deleri sinat, tametsi eorum manu ipsam castiget. Eo enim tendunt ecclesiae hostes, omnibusque viribus id moliuntur, ut ecclesiam diruant ac evertant, sed eorum impetus cohibet Dominus, quoniam absque ipso, id est, eius iniussu id faciunt. Quidam exponunt fabrum creatum ad opus suum, id est, ut perniciem suam ipse moliatur, vastatorem autem, ad perdendum se ipsum. Sed prior sensus mihi simplicior videtur. Quod autem Dominus se *vastatorem* creare dicit, non ad naturam modo spectat, ut homines nascantur, sed ad ipsum vastandi actum: neque tamen est propterea culpa assignanda Deo, quasi iniustae crudelitatis sit autor, quae residet in solis hominibus. Nec enim Deus eorum scelestae libidini assentitur: sed eorum conatus arcana sua providentia destinat: iisque velut instrumentis irae suae utitur. Sed de hac re alibi tractatum est.

17. (*Omne instrumentum.*) Iterum colligit quod iam dictum est, impios, tametsi omnia moliantur, nihil effecturos: nam arcano Dei consilio reguntur eorum impetus ac fraenantur. Utitur autem universali particula, significans multas et varias impiis ad manum fore rationes, quibus ecclesiam perdant: sed inanes atque irritas fore, quoniam ipsos coercebit Dominus. Ipsis etiam e coelo permitti multum licentiae ad probandam piorum tolerantiam: sed ubi Deo visum est, viribus et armis spoliari. Postquam in genere loquutus est de instrumentis quibus impii ecclesiam invadunt, linguam nominatim exprimit, quod telum omnium maxime exitiale ac pestiferum sit. Nec enim solum Dei servos conviciis et calumniis proscindunt, sed veritatem Dei exstinguunt quantum in se est, hominumque animos ab ea alienant. Quod nobis gravius esse debet, quam si centies vita eriperetur. Adde quod probis et ingenuis hominibus acerbior est contumelia, magisque vulnerat quam ullus telorum ictus. Hoc igitur lethale instrumentum omittendum non fuit. Iam linguas in iudicio surgere dicens tanta impios petulantia et audacia praeditos esse significat, ut filios Dei ultro lacessant, et molestia afficiant. Addit autem id in *iudicio* fieri: quia speciosos colores obtendunt, quibus id iure facere videntur. Ut papistae quum nos haereticos, schismaticos et canes vocant, nobiscum quasi in iudicio contendunt, et patroni veritatis catholicae haberi volunt, quum mendacia et impios cultus tueantur. Et tamen eiusmodi coloribus obtectae sunt eorum calumniae, ut summam nobis invidiam creent apud eos quibus causa nostra ignota est. Sed quamvis et armis et lingua et omnis generis telis nos oppugnent, tamen superiores nos fore vaticinio hoc freti speremus. Hic enim promittitur victoria, de qua quum certi simus, intrepido nobis atque infracto animo pugnandum est.

(*Haec haereditas.*) Hoc piis velut haereditario iure a Domino datum esse ostendit, quo nunquam fraudentur. Ut enim nullus est certior titulus quam pro haerede: ita nihil certius futurum servis Domini fore demonstrat, quam perpetuam tutelam et conservationem, qua ipsos adversus omnia pericula defendet. *Iustitia* hic accipitur pro iure, quod vulgo dicimus *Leur droit*. In summa significat Dominum vindicem adfore suis, ut eorum innocentiam tueatur. Quoties ergo opprimimur hominum iniuria, discamus recta ad Dominum confugere. Quod enim alia subsidia quaerimus, eo fit ut eius patrocinio et tutela destituamur.

CAPUT LV.

1. *Heus sitientes omnes, venite ad aquas: et qui non habetis pecuniam, venite, emite et comedite. Venite, inquam, emite absque pecunia, et absque ullo pretio vinum et lac.* 2. *Quare expenditis pecuniam, non in panem? et laborem vestrum, non ad saturitatem? Audite audiendo me, et comedite bonum, et oblectet se in pinguedine anima vestra.* 3. *Inclinate aurem vestram, et venite ad me: audite, et vivet anima vestra. Et percutiam vobiscum foedus saeculi, misericordias Davidis fideles.* 4. *Ecce testem populis dedi eum, ducem et praeceptorem populis.* 5. *Ecce gentem quam ignoras vocabis: et gens quae te non cognovit, current ad te: propter Iehovam Deum tuum, et Sanctum Israel: quia glorificavit te.* 6. *Quaerite Iehovam, dum invenitur: invocate eum, dum prope est.* 7. *Derelinquat impius viam suam, et vir iniquus cogitationes suas: revertatur ad Iehovam, et miserebitur eius: ad Deum nostrum, quia multus est ad remittendum.* 8. *Neque enim cogitationes meae cogitationes vestrae: neque viae vestrae viae meae, dicit Iehova.* 9. *Nam quanto excelsiores sunt coeli terra, tantum superant viae meae vias vestras, et cogitationes meae cogitationes vestras.* 10. *Certe, quemadmodum descendit pluvia et nix e coelis, neque illuc revertitur, sed irrigat terram, et eam facit concipere et germinare, ut det semen seminanti, et panem comedenti:* 11. *Sic erit verbum meum quod egredietur ex ore meo, non redibit ad me vacuum, donec faciat quod volo, et successum afferat, quo misi ipsum.* 12. *Itaque cum laetitia egrediemini, et cum pace deducemini: montes et colles erumpent coram vobis in gaudium, et omnia ligna agri plaudent manu.* 13. *Pro rubo ascendet abies, et pro urtica*[1]) *myrtus*[2]) *crescet: et erit Iehovae in nomen, in signum perpetuum quod non auferetur.*

IN CAPUT LV.

1. (*Heus sitientes.*) Hic magnifice commendat propheta bonitatem Dei, quae sese in ecclesiam copiose et solito uberius effusura erat sub regno Christi, penes quem omnes thesauri gratiae Dei depositi fuerunt. Nam in eo se nobis totum exponit Deus: ut vere impletum sit quod dicitur apud Iohannem (1, 16), nos de eius plenitudine hausisse omnes, et gratiam pro gratia recepisse. Patres quidem sub lege expertes non fuerunt divinae bonitatis, et spiritualis beneficentiae, cuius hic fit mentio. Quam multa, inquit David (Psal. 31, 20), bonitas tua, quae abscondita est timentibus te! sed eam multo liberalius et munificentius in Christo effudit. Est igitur insignis commendatio gratiae Dei, quae nobis proponitur in regno Christi. Neque enim docet propheta quid semel factum sit, sed etiam quid quotidie fiat, dum nos Dominus ad fruitionem bonorum omnium doctrina sua invitat. *Aquarum* nomen alii ad doctrinam evangelii, alii ad spiritum sanctum referunt, sed neutri, meo quidem iudicio, recte sentiunt. Nam qui intelligunt de doctrina evangelii, eamque opponunt legi (de qua Iudaei prophetam hic loqui putant) unam duntaxat partem eius quod propheta voluit comprehendunt. Qui de spiritu sancto interpretantur, plus aliquanto coloris habent, ac citant illud Iohannis (4, 20): Si scires donum Dei, et quis sit qui dicit tibi, Da mihi quod bibam: tu petivisses ab eo, et dedisset tibi aquam vivam. Ac paulo post Christus videtur esse huius loci interpres quum ait: Omnis qui bibit ex hac aqua, sitiet iterum: quisquis autem biberit ex aqua quam dabo ei, non sitiet in aeternum: sed aqua quam dabo ei, fiet in eo fons aquae salientis in vitam aeternam. Mihi vero dubium non est quin Isaias hisce nominibus, aquarum, lactis, vini, panis, omnia comprehendat quae ad spiritualem vitam necessaria sunt. Nam similitudines sumptae sunt ab alimentis quibus quotidie vescimur. Ut quemadmodum pane, vino, lacte et aqua nutrimur, ita animas nostras doctrina evangelii, spiritu sancto et aliis Christi donis vesci ac sustentari intelligamus. Exclamat autem propheta, veluti contenta voce, *heus:* quia tantus est hominum torpor, ut difficile sit admodum ipsos excitari. Inopiam enim suam non sentiunt, tametsi famelici sint: nec cibum, quo maxime egent, appetunt. Ideo stuporem istum magnis clamoribus et assiduis excuti necesse est: quo turpior magisque pudenda est eorum pigrities qui ad hanc exhortationem surdi sunt, vel tam acriter stimulati torpori suo adhuc indulgent. Generalis porro invitatio est: sicuti nemo est qui aquis istis non indigeat, et cui Christus necessarius non sit. Itaque omnes promiscue invitat, nulla habita ratione personarum. Verum adeo miseri sunt homines, ut quamvis se Christo egere intelligant, comminiscantur rationes quibus hoc beneficio privari possint, et diabolo varia impedimenta subministranti potius quam huic benignae invitationi credant. Observandum igitur quae sit vera praeparatio ad recipiendam hanc gratiam. Eam autem exprimit quum ait *sitientes.* Nam qui turgent inani fiducia, et saturi sunt, vel qui terrenis cupiditatibus ebrii non sentiunt animae esuriem, Christo locum non dabunt: quia spiritualis gratiae gustum non habent. Sunt enim iis similes qui alimento egent: sed quia flatu repleti sunt, ac tument, nauseant ad cibum, vel abrepti sua vanitate, ac si nulla re indigeant, stupore suo pascuntur. Ita fit

[1]) Vel, spina. [2]) Vel, ulmus.

ut qui turgent superbia aut falsa persuasione iustitiae suae, vel carnis illecebris non secus ac veterno sunt occupati, gratiam Dei aversentur vel respuant. Sitis ergo, id est, ardens in nobis desiderium requiritur, ut tantorum beneficiorum participes esse possimus.

(*Absque pecunia.*) Non intelligit esse aliquos qui pecunia abundent, sed ita resolvendum: Tametsi egeni sint, et summa laborent inopia, tamen aditum eis patere ad Christum, per quem gratis haec beneficia praestantur. Sed qualis, dicet quispiam, emptio absque pretio futura est? Respondeo, impropie emptionem vocari rationem qua aliquid comparamus. Et שבר hic pro comparare accipitur: pretium autem pro labore aut industria, aut alia via qua homines aliquid adipiscuntur. Nos autem inopes ac penitus vacuos esse ostendit: nec quidquam habere quo possimus Deum promereri: sed benigne invitari, ut gratis omnia largiatur absque ulla compensatione.

2. (*Quare expenditis.*) Conqueritur de hominum ingratitudine et dementia, quod Dei ultro omnia offerentis beneficentiam respuant vel fastidiant: atque interim sese multum torqueant in variis nugis quae nullum ipsis fructum afferre possunt. Sic enim fascinati sunt a diabolo homines, ut errare per deserta, et frustra se ipsos cruciare malint, quam in oblata Dei gratia quiescere. Satis vero huius saeculi experientia docet prophetam non modo expostulasse cum gente sua, sed in omnes homines, cuiuscunque saeculi fuerint, invectum esse. Omnes enim posteri Adae hac dementia abrepti sunt, ut in quaerenda coelesti vita omnino errent, et vanas opiniones suas potius quam Dei vocem sequantur. Non queritur propheta de eorum ignavia, qui sui ipsorum et Dei prorsus obliti de spirituali animae vita non cogitant, cuiusmodi sunt permulti: sed de iis qui vitam quidem appetunt, nec tamen eius adipiscendae rationem aut viam tenent, et incerti per deserta et invia loca vagantur. Hic ergo damnantur omnes rationes quas excogitant homines extra verbum Domini pro salute obtinenda: atque sumptus inutiles vocantur. Nam *pecuniae* nomine, quidquid est homini industriae, studii aut laboris, designat. Non quod unius assis aestimet Deus quidquid frustra obtrudimus ad eum colendum: sed quia labores stulte susceptos sensus carnis pretiosos ducit.

(*Non in panes.*) Videmus hic panis nomine idem significari quod prius per aquas. Item *laboris* nomine quod prius pecuniam dixit. Quasi diceret, sine profectu satagere homines: quia ubi sequuntur sua commenta, quantumvis strenue se fatigent ac macerent, nulla speranda sit merces. Ideo saturari posse negat qui inconsiderate satagunt. Qui enim relicto Deo novas salutis rationes tentant, nunquam satiari possunt. Pascuntur enim vento, ut inquit Hoseas (12, 2). Poterunt quidem sibi videri saturi, quum vana fiducia turgebunt, sed quemadmodum ii qui vento tumidi non sentiunt inediam suam: atqui praestaret eos urgeri fame et siti, quae ad invocandum serio Dominum incitaret. Sicuti in Psalmo (143, 6) dicitur: Anima mea sicut terra arida coram te. Nec vero solus panis aut sola aqua ad satietatem sufficeret, nec altero eorum vita sustineretur. Propterea variis nominibus usus est propheta, ut ostendat omnia quae ad vitam necessaria sunt a Domino abunde suppeditari: ne aliunde subsidia nobis quaerenda esse existimemus. Caeterum, quia suo quisque consilio trahitur in errorem, et praeterito Deo evanescunt omnes in perversis studiis, hic remedium subiicit propheta: nempe, ut toti pendeamus ab ore Dei. Quisquis enim se eius verbo subiiciet, verendum non erit ne in rebus nihili operam suam consumat. Perspicitur autem hic mira bonitas Dei gratiam suam, tametsi ingratis et indignis hominibus, offerentis. Sed adiungit conditionem: nec enim aliter ad vitam ingressus patet, quam si ipsum audiamus. Atque ut exitii nostri causa est quod obsurdescimus ad verbum Dei, ita aditus ad vitam patet, si aures ei accommodemus. Eandem autem monitionem repetit, quo magis commoveat, atque idem verbum ingeminat, Audite audiendo. Et quo nos blandius alliciat, testatur non nisi per nos stare quominus ad satietatem usque omni bonorum copia nos oblectet.

3. (*Inclinate aurem.*) Clarius ex hac verborum congerie patet quod nuper attigi, Deum scilicet nihil omittere, quo nostram cunctationem corrigat et excitet. Quanquam subest obiurgatio, quia nimis socordes esse oportet qui tam benigne vocati non statim obtemperant. Insignis locus, ex quo apparet totam felicitatem nostram in eo sitam esse si verbo Dei pareamus. Quum sic loquitur Deus, hunc finem propositum habet ut nos ad vitam adducat. Culpa igitur penes nos solummodo haeret, quia salutare et vivificum hoc verbum negligimus. Caeterum si tantummodo praeciperet Deus quid agendum sit, obtinendae vitae rationem praescriberet ipse quidem, sed absque utilitate. Lex enim ex ore Dei profecta ministra est mortis: sed quum nos ad se invitat, quum adoptat in filios, quum remissionem peccatorum et sanctificationem promittit, hinc fit ut qui audiunt vitam ab ipso obtineant. Consideranda est igitur doctrinae species quae vitam continet, ut salutem inde nostram petamus. Hinc colligimus nullam esse spem salutis, nisi Deo et eius verbo obsequamur. Atque hinc convincitur omne humanum genus, ut nullam possit ignorantiae excusationem obtendere. Nam qui audire non dignatur, nihil firmi ad causae suae patrocinium afferre potest. Hae vero, ut dixi, repetitiones pa-

tientiam Dei in nobis vocandis exprimunt. Nos enim haud semel invitat: sed ubi tardos esse videt, iterum atque iterum monet, ut duritiem nostram pervincat. Non reiicit ergo protinus eos qui ipsum respuunt, sed postquam saepius invitavit. Exprimitur etiam hic fidei natura, quum nos ad se venire iubet. Sic enim audiendus est Dominus ut fructus sequatur. Nam qui fide verbum Dei percipiunt, abiectis cupiditatibus et contempto mundo, quasi ruptis vinculis, ad Deum alacres et prompti accedunt. Sed fides concipi non potest sine auditu, hoc est, sine intelligentia verbi Dei. Ideo prius audire quam accedere iussit. Quoties igitur fidei mentio fiet, meminerimus eam cum verbo coniungendam esse, in quo fundamentum suum habet.

(*Et percutiam.*) Quaeritur annon prius Iudaei foedus cum Deo aeternum inierant? Videtur enim novum quiddam et insolitum promittere. Respondeo, nihil hic promitti novi, quod antea Deus cum populo non pepigisset: sed renovatio foederis et confirmatio est, ne Iudaei ob diuturnum exsilium foedus Dei irritum esse existimarent. Nam quum exsularent a regione sibi promissa: quum templo, sacrificiis, atque omnibus foederis notis, praeter circumcisionem, carerent: quis de illis actum esse non iudicasset? Hanc ergo loquendi formam Isaias ad populi captum accommodavit: ut pactum, quod Deus cum patribus inierat, ratum, firmum atque aeternum, non mutabile aut temporale esse intelligerent. Idem intelligit per misericordias Davidis, sed hac voce gratuitum esse foedus admonet: quia non alibi fundatum est quam in mera Dei bonitate. Quoties ergo foederis nomen occurrit in scripturis, simul nobis gratiae nomen in mentem venire debet. In hac vero se veracem fore pronuntiat: et simul oblique significat se veracem ac constantem esse: nec argui posse mendacii, quasi foedus suum violarit: Iudaeos potius foedifragos esse et perfidos, quoniam ab ipso desciverunt: se vero pacti aut promissi sui poenitere non posse. *Davidis* vocat quoniam hoc foedus, cuius nunc solennis confirmatio fit, in manu Davidis percussum erat. Pepigit quidem Dominus cum Abrahamo, deinde per Mosen confirmavit, postremo in manu Davidis sanxit hoc idem foedus, ut aeternum esset. Quoties ergo Iudaei de redemptore, hoc est, de salute sua cogitabant, memores esse Davidis, quasi interpretis gerentis personam Christi, oportuit. Nec enim David ut privatus quispiam, sed cum eo titulo et persona hic considerandus est. Interim tenenda est illius temporis ratio. Nam quum in exsilio babylonico exstincta esset regni dignitas, et obscurum ac vile nomen regii generis, per illius familiae ruinam videri poterat collapsa esse Dei veritas: ideo solium Davidis quod dirutum fuerat fide inspicere iubet.

4. (*Ecce testem.*) Nunc melius exprimit propheta cur Davidis meminerit: nempe quod in eius manu deposita fuerat promissio de venturo redemptore. Ac posset quidem ad illius personam aptari hic sermo, quatenus foederis sponsor fuit: quia proprium negotium non egit: sed interpositus fuit quasi Dei et populi interpres. Minime tamen dubium est quin ad Christum recta nos ducat Isaias, ad quem facilis fuit transitus a Davide: ac si diceret: Prodibit ille Davidis successor, per cuius manum promissa est perfecta salus ac felicitas. Testem vocando foedus quod iniit verum et ratum in Christo fore significat. Subest autem pondus in nomine testis: nam huius foederis comprobationem in Christo fore demonstrat, a quo veritas Dei patefiet. Testabitur enim Deum minime fallacem esse: sed hoc testimonium in doctrina positum est: quae si non accederet, parum fructus perciperemus ex adventu Christi: sicut dicitur Psalmo secundo (v. 7), Promulgabo edictum. Quo sensu etiam alibi dixit idem Isaias, Christo os fore instar gladii vel sagittae. Ideoque *ducem et praeceptorem* fore addit, quo attentionem eius doctrinae conciliet: quia nisi loquentem audiamus, certaque fide amplectamur quod nobis affirmat de patris beneplacito, exinanitur eius virtus. Sicuti nomen Christi satis personat in papatu: sed quum eo doctore et praeceptore uti nolint, nec eum praeterquam ex solo nomine agnoscant, inanis et vana est eorum iactatio. *Populis.* Hoc ad amplificationem additum est, quia ecclesia in pristinam dignitatem restitui non potuit, nedum augeri, nisi collectis gentibus: ideoque vocem Christi penetrare oportuit usque ad ultimas terras: quia universo generi humano testis, dux et praeceptor est constitutus.

5. (*Ecce gentem.*) Fusius explicat Isaias quod prius attigit uno verbo. Ducem enim Christum fore significat, non unius populi, sed cunctorum. *Vocare* hic possessionem designat. Est enim mutua relatio inter vocandi et respondendi verbum. Vocat igitur Christus pro imperio, ut qui potestate summa praeditus est. Vocat autem gentes, ut eas in ordinem cogat et subiiciat verbo suo. Praesto autem ad obsequium fore dicit, quamvis hactenus ignotae fuerint, non quod eas filius Dei, per quem creatae fuerant, nescierit, sed quia habita non fuit earum ratio donec censeri in ecclesia coeperunt. Deus enim peculiariter vocaverat Iudaeos: gentes exclusae videbantur, quasi nihil ad ipsum pertinerent. Nunc vero Christum alloquens promittit fore ut eas sibi obtemperare cogat, quantumvis alienae prius ab eius imperio fuissent. Hoc idem in progressu apertius declarat, ubi etiam ad numerum pluralem transit, quo melius exprimat ex variis populis collectum iri ecclesiam, ut qui prius dispersi erant, in unum coeant. Nam currendi verbum ad

fidei consensum refertur. Alio autem sensu nunc dicit gentes ignorasse Christum, quam nuper dixerat Christo fuisse ignotas. Proprie enim profanis omnibus et incredulis tribuitur ignorantia: quia coelestis doctrinae luce privantur, sine qua non potest Dei notitia haberi. Quamvis enim omnium animis naturaliter impressa sit notitia Dei, tamen adeo confusa et obscura est, variisque deliriis involuta, ut nisi accedat lux verbi Deum noscendo non agnoscant, sed misere errent in tenebris. Hic habemus insigne Dei testimonium de vocatione gentium, quibus Christus non minus quam Iudaeis destinatus est. Unde etiam colligimus Deum habere curam nostri, si sub imperium eius redacti simus, nec solum eam curam quam de omnibus creaturis, sed qualem pater pro filiis habet. Quanquam sub voce cursus melius exprimitur efficacia huius vocationis. Hic enim finis est ut pareamus Deo, ut prompto et alacri animo sistamus nos coram ipso dociles, paratosque ad excipiendum quemlibet eius nutum: quemadmodum Paulus Rom. 1 (v. 5) et ultimo (16, 26) finem vocationis nostrae obedientiam esse ostendit. Sed quia longissime distabant gentes a Deo, oportuit strenue eniti ut abruptis omnibus impedimentis ad eum rursus accederent.

(*Propter Iehovam.*) Ostendit unde sit haec promptitudo et celeritas: nempe quia gentes intelligent negotium sibi cum Deo esse. Nam si Christum ut hominem solummodo consideremus, non multum movebimur eius doctrina: sed quum apprehendimus in ipso Deum, miro ardore inflammamur. Describitur autem hic nobis Christus tanquam minister destinatus a Deo, ut opus eius perficiat. Induit enim personam servi simul cum carne nostra: atque hoc respectu non absurde quasi unus ex aliorum numero subiicitur patri. Caeterum memoria tenendum est quod iam saepius vidimus de capitis et membrorum coniunctione: quia ad totum corpus pertinet quod de Christo nunc dicitur. Ideoque glorificatio toti ecclesiae communis est. Quanquam primatum semper obtinet Christus, qui in sublime evectus, supra totum mundum eminet, ut ad eum concursus fiat omnium gentium. In summa, ostendit homines ideo parere Christo, et doctrinae eius se subiicere, quod Deus ipsum extulerit, et eius excellentiam cunctis mortalibus velit notam esse. Parum enim alioqui prodesset evangelii praedicatio, nisi Deus per spiritum doctrinae suae vim et efficaciam daret.

6. (*Quaerite Iehovam*). Postquam concionatus est de profectu evangelii inter gentes, quae prius alienae fuerant a regno Dei, stimulat Iudaeos, ut ipsos pudeat currentibus aliis desidere. Nam quum vocati sint priore loco, postremos esse turpe est. Haec igitur exhortatio proprie ad Iudaeos pertinet, quibus proponitur gentium exemplum, ut ipsas aemulentur. Quemadmodum etiam Dominus praedixerat se ad aemulationem Iudaeos per gentem stultam provocaturum esse. Tempus inveniendi non prorsus ita capitur ut Psalmo 32, sed quo sese Deus offert, sicut alibi certum beneplacito suo et saluti diem praefixit. Quanquam facile admitto, simul etiam notari tempus, quo necessitas urget ad expetendum Dei auxilium. Sed illud praecipue tenendum est, opportune quaeri Deum, ubi ultro prodit obviam: quia torpidi et ignavi frustra deflebunt se gratia quam respuerint privatos esse. Tolerat aliquamdiu Dominus tarditatem nostram, et nos sustinet: sed si tandem nihil proficiat recedet, atque alio transferet gratiam suam. Quamobrem admonet Christus ambulandum esse quum dies est: venturam enim esse noctem, qua facultas itineris faciendi nobis auferetur. Eximiam hinc consolationem percipere debemus, quum audimus non frustra a nobis Deum quaeri. Quaerite (inquit Christus) et invenietis: pulsate, et aperietur: petite, et dabitur vobis. Potest hic invocandi verbum generaliter accipi: sed mihi videtur quaerendi Dei speciem designare, quae inter alias praecipua est, ac si iuberet votis et precibus ad eum confugere. Prope autem esse dicit, dum apertis foribus ad se familiariter invitat: vel prodit in medium, ne per longos circuitus quaerendus sit.

(*Dum prope est.*) Tenenda autem est Pauli definitio (Rom. 10, 8) qui evangelii praedicationem notari docet. Prope enim est Dominus, et se nobis offert, quum personat vox evangelii. Nec est procul quaerendus, nec longa circuitione opus est, quali infideles utuntur. Offert enim sese verbo suo, ut nos vicissim ad ipsum accedamus.

7. (*Derelinquat.*) Confirmat superiorem sententiam. Nam quum prius ad recipiendam Dei gratiam homines vocaverit, nunc eius recipiendae modum plenius describit. Scimus enim ut hypocritae plenis buccis Deum inclament quoties levationem expetunt in suis malis, interim pervicacia sua animos obserent. Ergo ne fucum faciant Iudaei in quaerendo Deo, ad sinceram pietatem eos hortatur. Unde colligimus poenitentiae doctrinam cum promissione salutis perpetuo coniungendam esse: quia non aliter possunt homines gustare bonitatem Dei, quam si displiceant sibi in peccatis suis, sibique et mundo renuntient. Nec vero quisquam Deo reconciliari et remissionem peccatorum consequi serio appetet, nisi qui vero resipiscendi studio tactus fuerit. Tribus autem loquendi formis naturam poenitentiae declarat: Derelinquat impius viam: deinde, Vir iniquus cogitationes suas: tertio, Revertatur ad Dominum. *Viae* nomine totam vitae rationem comprehendit, atque ita exigit, ut fructus iustitiae proferant novitatis suae testes. Addendo *cogitationes* significat non solum externos actus corrigendos esse,

sed ab animo initium esse faciendum. Nam etsi opinione hominum rationem vitae in melius mutare videamur, exiguus tamen erit profectus nisi animus mutetur. Itaque poenitentia totius hominis immutationem continet. In homine enim affectus, consilia, ac deinde opera consideramus. Apparent hominibus opera: radix vero intus latet. Hanc primum mutari necesse est, ut deinde opera fructuosa edere possit. Primum a mente abstergere convenit omnem immunditiem, et excutere pravas affectiones, ut externa deinde testimonia accedant. Quod si quispiam se mutatum iactet, atque interim suo more vivat, inanis gloriatio erit. Utrumque enim requiritur: nempe conversio mentis et vitae mutatio. Porro non ante iubet Deus ad se reverti quam defectioni adhibuerit remedium. Libenter enim ferrent hypocritae laudari quod rectum est, modo liberum esset in sordibus torpere. Atque nihil nobis cum Deo esse potest nisi a nobis discedimus, praesertim ubi alienati sumus impio dissidio. Quare ordine praecedit nostri abnegatio, ut nos Deo addicat.

(*Miserebitur.*) Diligenter notandus est hic contextus. Ostendit enim homines non aliter quam proposita veniae fiducia ad poenitentiam adduci posse. Quisquis igitur poenitentiae doctrinam urget, praetermissa Dei misericordia et gratuita reconciliatione, operam ludit. Quemadmodum papistici doctores videntur sibi optime functi officio, quum in id multum institerunt: et tamen de hac poenitentiae doctrina balbutiunt et nugantur. Sed quamvis veram poenitendi rationem docerent, tamen id parum prodesset, quum omittant fundamentum de gratuita venia, quo solo pacari conscientiae possunt. Et sane, ut alibi dictum fuit, semper conspectum Dei fugiet peccator quamdiu ad reddendam vitae rationem trahetur ad eius tribunal, nec unquam, nisi animo pacato, ad timorem et obsequium mansuescet. Iam quia difficile est terrore eximere pavidas mentes, a natura Dei ratiocinatur Isaias, exorabilem fore et propitium. Ideo autem spiritus sanctus insistit in hanc doctrinae partem, quod semper dubitemus an Deus ignoscere nobis velit. Tametsi enim aliquid cogitemus de eius misericordia, tamen certo nobis persuadere non audemus eam ad nos pertinere. Non frustra igitur hoc membrum additum est: ne de immensa eius erga nos clementia incerti ac dubii remoram patiamur.

8 et 9. (*Neque enim cogitationes meae.*). Varie exponitur hic locus. Existimant nonnulli hic hominum vitam in universum damnari: ne sibi in ea placeant, aut vitiis suis adulentur. Nec enim aliter ad Deum accessus patet, quam si inanem de nostra iustitia persuasionem tollamus. Nec certe expetuntur medici, nisi ab iis qui gravi dolore morbi premuntur, ut una cum sanitate remedia quoque appetant. Itaque hunc locum comparant cum Christi dicto apud Lucam (16, 15): Quod altum est hominibus, abominationem esse coram Deo. Sed alius mihi videtur prophetae sensus. Et rectius, meo iudicio, exponunt alii, qui affectum Dei ab humano affectu distingui putant. Nam homines Deum ex se ipsis aestimare solent, ac metiri: quoniam irritabiles sunt eorum animi, et difficillime placantur. Itaque se Deo reconciliari non posse existimant, ubi semel ipsum offenderunt. At Dominus se ab hominibus longe dissimilem esse ostendit, perinde ac si diceret: Non sum homo mortalis, ut me durum et implacabilem vobis praebeam. Cogitationes meae longe diversae sunt a vestris. Si estis inexorabiles, et aegre reditis in gratiam cum iis a quibus iniuriam accepistis, non sum vestri similis, ut me tam inhumanum praestem. Huic optime convenit locus ille Davidis (Psal. 103, 11), ubi misericordiam Dei describens tanto excellentiorem esse ait, quanto coeli celsiores sunt terra. Quamvis enim illic diversa sit applicatio, tamen eodem spectat. Denique nihil clementius Deo, nihil ad ignoscendum propensius est: ita ut nostrae solummodo diffidentiae imputandum sit si veniam ab ipso non impetramus. Nihil autem est quod magis turbet conscientias nostras quam si Deum similem nostri esse existimemus. Sic enim fit ut non audeamus ad ipsum accedere, ac fugiamus eum velut hostem, nec unquam quieti simus. Falsam vero ideam, et penitus alienam a Dei natura concipiunt qui ipsum modulo suo metiuntur: nec certe graviorem ipsi iniuriam inferre possunt. Annon pudet homines pravis cupiditatibus corruptos ac refertos excelsam Dei et incorruptam naturam cum sua conferre, ac restringere quod immensum est ad angustias quibus se misere constringi ipsi quoque sentiunt? Quo enim ergastulo arctius includi quisque nostrum posset quam propria infidelitate? Hic simplex ac purus mihi videtur prophetae sensus. Nec tamen nego quin alludat interea ad vitam hominum, qualem prius descripsit. In summa, significat homines sui oblivisci debere, quum ad Deum converti volunt. Nullum autem maius impedimentum aut perniciosius afferri potest, quam si Deum inexorabilem esse existimemus. Tollenda igitur ex mentibus nostris haec vana imaginatio est. Caeterum hinc etiam apparet quantopere aberrent qui abutuntur clementia Dei, ut maiorem inde peccandi licentiam captent. Sic enim argumentatur propheta: Resipiscite, derelinquite vias vestras, quoniam immensa est misericordia Dei. Quod enim desperent homines, aut dubitent de obtinenda venia, nequiores atque pervicaciores reddi solent: gustus vero misericordiae ipsos allicit ac convertit. Sequitur ergo, misericordiae participes non esse qui non desinunt scelerate vivere, nec animo immutantur.

10. (*Certe quemadmodum.*) Postquam de tenerrimo Dei erga nos affectu et incredibili indulgentia disseruit, rursus in medium affert promissiones, quibus freti nihil est quod vereamur supra mala omnia emergere. Parum enim prodesset nobis sermonem haberi de natura vel arcano consilio Dei, nisi ad verbum quo se patefacit revocaremur. Deus autem aperte nobis loquitur, ita ut longius inquirere operae pretium non sit. Ad verbum igitur veniendum est, in quo non obscure voluntas eius declaratur: modo intra has metas se contineant omnes sensus nostri. Suspensi enim alioqui haeremus, ac ambigimus quid de nobis constitutum sit, etiamsi centies Dominus se hominibus longe dissimilem esse dicat. Ut enim id fateantur homines, volunt tamen de se et salute sua certi esse. Propterea diligenter notandus est ordo quem propheta tenet. Sic etiam Moses populum ad verbi notitiam revocabat (Deut. 30, 12), Ne dicas, quis ascendet in coelum, aut quis in abyssum descendet? Prope est verbum in ore tuo, et in corde tuo. Hoc est verbum fidei (inquit Paulus [Rom. 10, 8]) quod praedicamus. Utitur comparatione sumpta ex quotidiano usu et mire apposita. Nam si in pluvia, quae terram irrigat ac foecundat, magnam efficaciam videmus, multo maiorem in verbo suo Deus exseret. Pluvia enim caduca et corruptioni obnoxia: verbum aeternum, immutabile et incorruptibile est, nec potest instar pluviae evanescere. Ut melius prophetae verba intelligamus, tenendus est finis in quem spectat. Dubitant homines an re ipsa facturus sit Deus quod promittit verbo. Nos enim verbum, velut in aëre suspensum, sine effectu consideramus. Quam indignum hoc sit, demonstrat ex ipso ordine naturae. Minus enim tribui verbo quam mutae creaturae, absurdissimum est. Itaque docet, verbum nunquam carere suo effectu. Quidam intelligunt praedicationem evangelii nunquam inanem esse, quin fructum aliquem producat. Quod quidem per se verum est: operatur enim Dominus per spiritum suum, et incrementum dat, ne inanis sit ministrorum labor: sed aliud voluit propheta, nempe Deum non frustra iactare aut in aërem spargere promissiones suas: sed nos earum tandem fructum percepturos, si modo ipsi incredulitate nostra non obstemus. Duos autem commemorat effectus quos producit aquae pluviae irrigatio, quae terram foecundat: primum, ut homines abundent cibo quo se sustentent: deinde, ut sit etiam unde seratur in sequentem annum. Si igitur in rebus caducis tanta est Dei virtus, quid de verbo censendum est?

11. (*Sic erit verbum.*) Sic egreditur verbum ex ore Dei, ut simul ex ore hominum egrediatur. Nec enim loquitur palam e coelo Deus, sed hominibus tanquam organis utitur, ut eorum ministerio voluntatem suam declaret. Sed melius asseritur promissionum autoritas, ubi ex sacro Dei ore prodire audimus. Quamvis ergo testes adhibeat e terra, pronuntiat quidquid promiserint firmum et ratum fore: ac quo melius vim et efficaciam praedicationis mentibus hominum infigat, non temere semen illud pretiosum se proiicere admonet, sed destinare in certum usum: ideoque non esse ambigendum de effectu. Nihil enim proclivius est quam ut Deum ex se aestiment mortales, ut fidem abrogent eius voci. Saepius ergo repetenda haec doctrina, atque inculcanda fuit: ut Deum facturum intelligamus quod semel loquutus est. Quum igitur promissiones Dei audimus, in iis perspiciendum eius consilium est: ut quum promittit gratuitam peccatorum remissionem, nos per Christum reconciliari non dubitemus. Quemadmodum vero efficax est verbum Dei in salutem piorum, ita satis efficaciae habet ad impios damnandos. Quemadmodum etiam docet Christus (Ioh. 12, 48), Sermo quem loquutus sum, ille iudicabit eos in extremo die.

12. (*Itaque cum laetitia.*) Concludit propheta argumentum huius capitis. Quod enim de clementia Dei concionatus est, eo spectabat ut persuasum haberent Iudaei, Dominum ipsos liberaturum. Nunc ad institutum suum accommodat quod de immensa Dei bonitate disseruit: atque ostendit eius cogitationes ab humanis longe dissimiles esse. Atque haec vera docendi ratio est, nempe ut generales sententias in praesentem usum accommodemus. Denique agit de populi restitutione, quae ex gratuita Dei misericordia pendebat. Per *montes et colles* significat omnia quae in itinere obvia erunt, tametsi alioqui noceant, adiumento futura iis qui Ierosolymam redibunt. Sunt enim similitudines quibus ostendit omnes creaturas annuere voluntati Dei, applaudere, et conferre opem suam, ut opus eius promoveant. Alludit autem ad aegyptiacam liberationem, ut moris esse solet prophetis. Sic enim describitur Psalmo 114: Montes exsilierunt ut arietes, et colles ut agni ovium: quid est tibi, o mare, quod fugisti: et Iordanis, quod actus es retrorsum? Nam quum restitutio ecclesiae sit veluti renovatio totius orbis, coelum et terra, quasi converso ordine, immutari dicuntur. Hoc vero totum ex prioribus vaticiniis pendebat, quibus iam facta spes fuerat reditus.

13. (*Pro rubo.*) Extollit adhuc potentiam Dei quae in restitutione populi conspicua futura erat. Talem enim docet conversionem fore ut facilis ad reditum via pateat. Nonnulli allegorice exponunt: ac rubos accipiunt pro hominibus qui nocere student, atque alios pungunt: hos futuros *abietes*, id est, frugiferos et utiles proximo: sed nimis arguta est eiusmodi interpretatio. Quod autem haec ad regnum Christi pertinere, ideoque spiritualiter intelligenda esse dicunt, ego fateor. Nam initium

facit propheta ab egressu e Babylone, et totum ecclesiae statum comprehendit, usque dum Christus mundo manifestatus est. Sed non propterea convenit illa allegoria: quia de exitu e Babylone loquitur, quem ut patefaciat suis Dominus, se impedimenta omnia sublaturum, atque omnis generis adminicula suppeditaturum dicit, ut nihil incommodi sustineant. Eodem modo quum Christus redemptionis beneficium promittit, simul omnia tollit quae nocitura atque impedimento futura erant: imo convertit in alium usum et penitus contrarium, ut ex iis etiam fructum aliquem percipere liceat. Piis enim omnia in bonum cedunt: ac noxis alioqui exitialibus velut remediis utitur Deus ad ipsos purgandos, ne sint addicti mundo, sed alacriores et promptiores ad eius cultum reddantur. Quum dicit Deo fore *in nomen*, ostendit quis sit finis restituendae ecclesiae: nempe ut nomen Dei inter homines magis eluceat, eiusque memoria floreat, ac conservetur. Ideo et signum perpetuum addit, id est, monumentum: et quemadmodum vulgo dicimus, memoriale: quod tametsi ecclesia fluctuet atque agitetur variis modis inter has tempestates, tamen quia Dominus perpetuam nominis sui memoriam esse vult, eam tuebitur ac defendet.

CAPUT LVI.

1. *Sic dicit Iehova: Custodite iudicium, et facite iustitiam: quoniam propinqua est salus mea, ut veniat: et iustitia mea, ut reveletur.* 2. *Beatus homo qui fecerit hoc, et filius hominis qui hoc apprehenderit: custodiens sabbatum, ita ut non violet illud: et custodiens manum suam, ut ab omni malo abstineat.* 3. *Et ne dicat filius alienus aggregatus ad Iehovam, dicendo, Separando separavit me Iehova a populo suo: et ne dicat eunuchus, Ego sum lignum aridum.* 4. *Quoniam sic dicit Iehova eunuchis qui custodiunt sabbata mea, et eligunt quae mihi placent, atque apprehendunt foedus meum:* 5. *Dabo eis in domo mea et intra muros meos locum, et nomen melius quam filiorum et filiarum: nomen perpetuum dabo ei, quod non delebitur.* 6. *Filios, inquam, alieni, qui aggregati erunt ad Iehovam ut ministrent ei, et diligant nomen Iehovae ut sint illi in servos, quisquis custodierit sabbatum, ita ut non profanet illud, et amplexus fuerit foedus meum.* 7. *Hos adducam in montem sanctitatis meae: et laetificabo eos in domo orationis meae. Holocausta eorum et sacrificia grata erunt in altari meo: quoniam domus mea Domus orationis vocabitur cunctis populis.* 8. *Dicit Dominus Iehova, qui congregat expulsos Israel: Adhuc congregabo super eum congregatos eius.* 9. *Omnes bestiae agri venite ad devorandum, omnes bestiae sylvestres.* 10. *Speculatores eius caeci, omnes nescierunt, omnes canes muti, nesciunt latrare, iacentes dormiunt, amant dormitationem.* 11. *Et canes illi anima fortes nesciunt saturitatem: pastores ipsi nesciunt, nec intelligunt: universi respiciunt ad vias suas: quisque ad commodum suum a fine eius*[1]. 12. *Venite, accipiam vinum, potabimus siceram: et erit sicut hodie, ita crastinus dies, vel maior, excellentior multo.*

IN CAPUT LVI.

1. (*Sic dicit Iehova.*) Insignis est hic locus, quo ostendit propheta quid Deus a nobis postulet, simul ac favoris sui signa profert, vel exorabilem se nobis fore promittit, ut certa sit reconciliatio. Exigit enim a nobis eiusmodi conversionem quae mentes nostras et animos immutet, ut derelicto mundo in coelum aspirent. Deinde simul requirit fructus poenitentiae. *Iudicii* et iustitiae nomine omnia caritatis offica comprehendit, quae in eo consistunt, ut non tantum abstineamus ab iniuria, sed etiam ut ope nostra proximos iuvemus. Atque haec posterioris tabulae summa est: in cuius observatione pietatis (si qua in nobis est) testimonium reddimus. Ideoque nos semper ad eam revocant prophetae: quoniam melius ex ea deprehenditur quales simus, et cognoscitur vera integritas, quum hypocritae in caeremoniis, ut alibi visum est, fucum saepe faciant. Rationem autem reddit, ac simul fontem et causam designat, cur omnes ad vitae novitatem accingi aequum sit: quia enim iustitia Domini ad nos appropinquat, ideo nos quoque vicissim accedere debemus. Iustum autem se Dominus vocat, et iustitiam appellat suam: non quod eam in se inclusam habeat, sed quod eam in homines diffundat. Similiter et *salutem* vocat suam, qua homines liberat ab exitio. Etsi autem ad Iudaeos habitus fuit hic sermo, ut sincero cordis affectu, et integritatis studio gratos se Deo redemptori ostenderent, ad nos tamen communiter spectat. Totus enim mundus in se periit, nisi salutem recuperet ab uno Deo. Notanda est igitur ista exhortatio, qua docemur nos eo magis incitari debere ad pietatis studium quo propriores Deo sumus. Unde etiam admonet Paulus (Rom. 13, 12): Abiicere opera tenebrarum: induite arma lucis, quia propior est salus nostra quam putavimus.

2. (*Beatus.*) Beatos vocans qui doctrinam hanc amplexi Deo se addicunt ad rectitudinem colendam, oblique subindicat multos fore surdos vel indociles: sed ne eorum pravitas vel socordia cunctationem electis afferat, exhortationem quam posuit commen-

[1]) Vel, suo.

dat a fructu. Ergo ut omni mora valere iussa celeriter ad iustam vitam se comparent fideles, exclamat felices esse quibus ita sapere datum fuerit. Diximus proximo versu iustitiae et iudicii vocibus secundae tabulae officia contineri: hic vero sabbati mentionem facit, quod ad primam tabulam spectat. Respondeo, quemadmodum prius attigi, eos qui innocenter ac pie cum proximis vivunt, testari se Deum colere. Non est igitur mirum prophetam, ubi posteriorem attigit tabulam, prioris quoque mentionem facere: quoniam utraque simul coniungi debet. In summa significat Isaias eum qui se Deo subiiciet, ut integre legem observet, beatum fore. Nam ad illum salus et iustitia Dei pertinebunt. Quum vero temere vagentur homines in studiis suis, et varias incant rationes quibus se applicent Deo, unicam tantummodo esse ostendit: nempe quum homines vitam suam ad praescriptum legis componere et formare student: nam alioqui frustra sese aliis in rebus fatigabunt. Denique insignis est hic locus, quo ostenditur nihil Deo praeter legis observationem placere. Si quaeratur an homines suis operibus iustitiam et salutem consequi possint, facilis erit responsio: nec enim offert nobis salutem Dominus, quasi meritis nostris praeventus sit, (nam potius ab ipso praevenimur) offert sese nobis gratuito, ac tantum postulat ut nos vicissim ad ipsum accedamus. Quum igitur accersat ultro, quum gratuitam iustitiam offerat, adhibenda est omnis opera ne tanto beneficio privemur. Porro quia sabbatum (ut legitur apud Mosen, Exodi capite trigesimo primo [v. 13 sq.], et Ezechiel vigesimo capite [v. 12] repetit) praecipuum divini cultus symbolum erat: ideo per synecdochen omnia pietatis exercitia sub se continet. Sabbatum vero intellige cum circumstantiis suis. Deus enim externam caeremoniam non moratur, nec delectatur otio nostro: sed seriam nostri abnegationem exigit, ut totos sibi addictos teneat. Postea subiicitur altera synecdoche ad notandam caritatem. Summa est, Deum non aliter rite coli nisi vera pietate et vitae innocentia, sicuti etiam bene vivendi regulam duabus his partibus distinxit. Denique explicatio est verae iustitiae quam lex Domini comprehendit, ut in ea conquiescamus. Frustra enim aliam perfectionis viam inquirunt. Atque hic concidunt omnes fictitii cultus et superstitiones: denique quidquid homines excogitarunt praeter verbum Dei. Ubi vertunt interpretes, Ut non violet illud, ad verbum est, A non violando: ideo particulam Ita interponere visum est, ne qua esset ambiguitas.

3. (*Et ne dicat.*) Ostendit propheta talem fore hanc gratiam Dei, ut etiam qui prius alieni fuerant ab ipso, et quibus aditus quasi praeclusus erat, obtineant novam sortem, vel in integrum restituantur. Atque eorum querimoniae occurrit, ne dicant se reiectos esse, indignos atque alienos, aut aliqua nota prohiberi: quia Dominus omnia impedimenta tollet. Potest autem hoc tam ad Iudaeos referri, quos temporalis abdicatio similes reddiderat exteris gentibus, quam ad profanas ipsas gentes. Ego libenter ad utrosque extendo, ut conveniat cum vaticinio Hoseae (1, 10): Vocabo plebem meam, quae non erat plebs mea. Caeterum ubi dicit coniunctos Deo, admonet hanc consolationem ad eos duntaxat pertinere qui Deum vocantem sequuti fuerint. Multi enim sunt eunuchi, quos Deus gratia sua non dignatur: multi alienigenae qui ad populum Dei non accedunt. Restringitur ergo haec promissio ad eos qui fuerint vocati et paruerint. Iam *alienigenas et eunuchos* nominans, utraque specie designat omnes qui videntur indigni quos Deus in populo suo censeat. Peculiarem enim sibi populum segregaverat Deus, quem deinde haereditate sua expulerat. Gentes ab eius regno prorsus exclusae erant, ut satis constat ex universa scriptura. Paulus ad Ephesios capite secundo (v. 12): Eratis alieni a republica Israelis, et extranei a testamentis promissionis: spem non habentes Deoque carentes in mundo. Nunc autem per Christum Iesum, vos qui quondam eratis longinqui, propinqui facti estis per sanguinem Christi. Poterant ergo gentes initio dubitare, an adoptionis beneficium ad se pertineret, quod Iudaeis proprie destinatum erat. Et videmus quantopere id refugerint apostoli, quum Dominus iuberet evangelium praedicari per universum orbem. Putabant enim doctrinam Dei profanari, si promiscue gentibus ut Iudaeis communicaretur. Eadem et populum electum anxietas torquere poterat, ex quo signum repudii fuerat exsilium a terra sancta. Propheta igitur has dubitationes facessere iubet.

(*Eunuchus.*) Per synecdochen omnes comprehendit qui notam aliquam ignominiae gerebant, qua a populo Dei submoverentur. Nam eunuchi, et ii quibus nulla erat proles, videbantur reiecti a Deo, et exclusi a promissione qua Dominus Abrahae dixerat, sic fore semen eius ut stellas coeli et arenam maris. In summa, omnes revocat a consideratione sui ipsorum, ut mentes suas in vocationem Dei penitus defigant: atque ita imitentur fidem Abrahae, qui neque emarcidum corpus suum respexit, nec effoetam vulvam Sarae, ut per incredulitatem secum disceptaret de potentia Dei: sed supra spem omnem speravit. Contemptibiles autem et probrosos alloquitur propheta, ne diffidant: quia non est acceptio personarum apud Deum, ut inquit Petrus (Act. 10, 34): sed in quavis gente qui timet ipsum, et operatur iustitiam, is acceptus est illi.

4. (*Quoniam sic dicit.*) Sequitur confirmatio: quia puri Dei cultores, qui sabbata observarint, atque adhaeserint legis iustitiae, tametsi eunuchi sint, aut aliud impedimentum habeant, locum nihilomi-

nus in ecclesia sint habituri. Videtur autem hoc modo externas notas, quibus solis gloriabantur Iudaei, in nihilum redigere: quia novae ecclesiae non externa, sed spiritualis est dignitas, et fideles utcunque nullis polleant insignibus coram mundo, imo contempti sint atque ignominiosi, coram Deo tamen excellent. Iam ubi cum sabbati custodia obedientiam ponit et observationem foederis, hinc colligere promptum est, quum hactenus de sabbato loquutus est, non frigidam caeremoniam spectasse, sed perfectam sanctitatem. Ubi iterum iniicitur fraenum filiis Dei, ne a legis praescripto vel tantillum declinent: quia non permittitur illis eligere quod visum fuerit, sed quod Deus sibi placere ac probari denuntiat. Quare tam simulatio quam inconsideratus zelus hic damnatur, ubi Deus et placita sua commentis hominum opponit, et iubet foedus suum serio apprehendi.

5. (*Et dabo ipsis.*) Hic videmus patefieri omnibus, tametsi indignis, aditum in regnum Dei. Alludit autem ad Ierosolymam, et templum in quo Dominus statuerat memoriam sui nominis. In eo autem locus nemini dabatur, praeterquam solis Iudaeis: atque pollutum existimassent templum, si quis e gentibus in id ingressus esset. Unde etiam gravis tumultus adversus Paulum excitatus est quod incircumcisos eo duxisset. Nunc Dominus promiscue admittit quos prius arcebat. Et sane sustulit hoc discrimen, dum nos, qui alienigenae eramus, in templum, hoc est, in ecclesiam suam introduxit. Ea autem non circumscribitur angustis illis Iudaeae finibus, ut olim: sed extensa est per universum mundum. יד accipitur hic pro loco, ut saepe alias. Posset etiam accipi pro autoritate vel potentia: quia evehentur in eandem dignitatem, ut filii Dei habeantur.

(*Nomen melius.*) Quaeri potest, an Dominus comparet Iudaeos qui tunc in ecclesia erant cum fidelibus quos postea in eorum locum accerset: vel futurum populi statum, cum statu illius temporis. Nam certum est melius hodie nomen esse gentium quam Iudaeorum, qui propter infidelitatem suam resecti sunt: nos vero in eorum locum successimus, tanquam oleastri insiti in bonam olivam: quemadmodum ait Paulus (Rom. 11, 24). Posset igitur hic esse sensus, eunuchos et alienigenas melius nomen habituros, quam filios et domesticos, qui velut peculium Dei fuerunt. Sed malo aliter exponere, nempe maiorem fidelium dignitatem fore sub Christo quam sub lege fuit. Praestantissimum nomen habuerunt patriarchae, quum patrem invocarint Deum, eique foedere coniuncti fuerint: sed multo plenius effusa est in nos Dei gratia adventu Christi: quare multo praestantius in ipso nomen nacti sumus. Nomen hoc *perpetuum* vocat, quia scriptum est in coelis, ubi saeculis omnibus vigebit ac florebit. Impii nomen suum in hoc mundo celebrari volunt, et famae suae consulunt, ut memoria nominis eorum perpetua esse possit: sed caduca et momentanea est. At longe diversum est hoc nomen: nos enim efficit haeredes regni coelestis, ut coram angelis filii Dei censeamur. Possemus etiam interpretari מבנים prout nomen quod habetur ex filiis. Homines enim filiorum propagatione nomen suum quodammodo perpetuant. Hoc nomen longe excellentius fore promittit. Sed priorem expositionem sequi malo.

6. (*Filios alienigenae.*) Idem repetit quod prius dixerat, Deum aperturum promiscue omnibus templi fores, ut nulla sit amplius Iudaei et Graeci distinctio. Adiungi autem intelligit Deo quos sibi conciliat per verbum, quod vinculum est nostrae adoptionis. Atque haec desponsatio est in misericordia et fide: cuius meminit Hoseas capite secundo (v. 19 sq.). Porro non modo atrium illis concedit, in quo adorent ut olim plebs solebat, sed ordinem magis honorificum illis attribuit, ut pro sacerdotibus vel Levitis Deus agnoscat qui ante profani erant. Sed notandus est finis vocationis qui mox sequitur: quoniam hac lege Dei ministros fore dicit ut diligant eius nomen. Hic ergo excluduntur hypocritae: quoniam hoc coniunctum habet vocatio ut Domino serviamus, idque prompto animi affectu et liberali. Nullus enim Dei cultus esse potest nisi obsequium voluntarium ac promptum sit. Et quod de eleemosynis dicitur, hilarem datorem diligi a Deo, ad omnes vitae partes accommodari debet: ut cultum Deo voluntarium exhibeamus.

(*Quisquis custodit.*) Iterum sabbati mentionem facit, cuius nomine diximus universum Dei cultum comprehendi. In eius autem observatione quod summum erat a populo negligebatur. Externa enim caeremonia contenti veritatem omittebant, id est, emendationem vitae. Sic autem ipsos quiescere volebat Dominus, ut ab omni scelere et nequitia et manus et mentes abstinerent. *Et amplexus.* Hic ardorem et constantiam exprimit eorum qui se Deo subiiciunt, et adhaerent verbo. Ergo si foedere coniuncti sumus Deo, nos eius tenaces esse et piae doctrinae firmiter haerere oportet, ne ullo modo avelli ab ipso aut dimoveri possimus.

7. (*Hos adducam.*) Idem exprimit his loquutionibus quod prius dixerat, alienigenas, qui prius excludebantur ab ecclesia Dei, ad eam vocari: ut discrimen circumcisionis et praeputii deinceps tollatur. Nam haec ad proselytos referri non possunt, qui per circumcisionem cooptabantur in populum Dei: nec enim id novum aut insolitum fuisset, sed testatur propagandam esse gratiam Dei per totum orbem: quod fieri non potest, nisi aggregentur gentes Iudaeis, ut idem corpus efficiantur. Hoc autem accidit sublato discrimine praeputii et circumcisionis.

Itaque nihil est quod nunc prohibeat gentes ministrare Deo, quum in templum, hoc est, in piorum coetum vocatae sint. Imo nuper vidimus a tribu levitica sacerdotium non modo ad totum populi vulgus, sed ad ipsos exteros transferri. Quantum Iudaei abhorreant ab hac sententia, satis notum est. Nam etsi legant haec prophetae verba, tamen pro summo portento ducunt, gentes ad tantum Dei beneficium vocari quod peculiariter ipsis destinatum erat. Est tamen aperta prophetae sententia: ut nequeat, nisi summa impudentia, in dubium revocari. Gratiam hanc a fructu commendat: quia haec sit vera et solida felicitas, propitio Deo frui. Scimus quidem impios laetitia diffluere: sed quae vertitur in stridorem dentium, quia maledicta est a Deo. Caeterum Deus corda piorum suavissimo gaudio perfundit, non solum se illis placatum esse ostendens, sed ubi prospero rerum successu benevolentiam suam ac favorem declarat, praecipuum tamen est gaudium illud ex pace conscientiae, quod Paulus adscribit regno Dei, quo scilicet fruimur quum Deo per Christum reconciliati sumus. Promittit etiam sibi grata fore sacrificia, quoniam hac lege vocati sunt omnes ut se et sua omnia offerant Deo. Intelligit autem sacrificiorum nomine spiritualem cultum Dei qualis in evangelio praescribitur. Nam propheta usitatum sui temporis morem sequutus est, quo cultus Dei variis caeremoniis involutus erat. Nunc vero pro sacrificiis laudes, gratiarum actiones, bona opera, nos denique ipsos offerimus Deo. Quod grata fore significat, ne ex dignitate aut praestantia ipsorum id accidere putemus: sed gratuita Dei benevolentia. Merito enim reiicere posset, si per se ipsa aestimaret. Hoc autem velut stimulo nos vehementer ad studium divini cultus incitari decet, quod opera nostra, quae nihili sunt, ut pura sacrificia Deo accepta esse cernimus. Addit *super altare:* quia non poterant aliter accepta esse Deo, nisi in altari, ex quo sanctificationem suam habebant. Ita quidquid offerimus impurum erit, nisi ex Christo altari nostro sanctificationem mutuetur.

(*Quoniam domus mea.*) Prius solis Iudaeis destinatum erat templum, a quibus peculiariter voluerat Dominus invocari. Nam quum Paulus (Rom. 9, 4) ostendit Iudaeos antecellere gentibus, ait ipsorum esse λατρείαν, id est, cultum Dei. Singulari igitur privilegio templum apud ipsos constitutum erat: quum reliquis nationibus idem permissum non esset. Nunc vero sublato discrimine, omnibus hominibus, cuiuscunque gentis aut loci fuerint, in templum, hoc est, in domum Dei accessus patet. Est enim adeo amplificatum ut per omnes totius orbis partes extendatur. Omnes enim nationes vocatae sunt ad cultum Dei. Hic apertum discrimen habemus legis et evangelii. Unus enim populus sub lege verum Dei cultum tenuit, cuius gratia peculiariter ei templum dicatum erat: nunc omnibus promiscue patefactus est aditus in templum Dei ut pure in ipso, id est, ubique adorent. Notanda est autem loquendi forma, quae prophetis usitata est et familiaris: utuntur enim figuris quae aetati suae conveniunt, sicuti iam diximus, atque sacrificiorum et templi nomine purum Dei cultum designant. Depingit enim spirituale Christi regnum, sub quo puras ubique manus tollere, ac Deum invocare licet: nec iam in templo illo, ut inquit Christus apud Iohannem (4, 21), adorandus est Deus, sed veri adoratores ipsum adorant in spiritu et veritate. Quamobrem apertae huius prophetiae complementum cernimus: quod scilicet omnibus populis domus Dei facta sit orationis domus, ut ab omnibus invocetur Abba pater, id est, quavis lingua: ne deinceps soli Iudaei se Deum habere glorientur. Itaque prophetas sermonem suum accommodare suo tempori et usitato ritui necesse fuit, ut ab omnibus intelligerentur. Nec enim aderat tempus plenae revelationis, sed cultus Dei variis figuris convestitus erat. Caeterum dubium non est quin templum, quod nomini Dei consecratum erat, vere fuerit domus ipsius. Nam per Mosem testatus erat, ubicunque nomini suo memoriam faceret, ibi se affuturum (Exod. 20, 24). Et Solomon in dedicatione templi: Quum venient oraturi in domo ista, tu exaudies in coelis, in habitaculo mansionis tuae (1. Reg. 8, 33). Atque ideo Christus exprobrat Iudaeis (Matth. 21, 13), quod domum patris converterint in speluncam latronum: atque istum locum coniungit cum Ieremiae loco (7, 11). Vocat autem Christus templum orationis domum, habito eius temporis respectu, quo evangelium nondum publicatum erat: nam etsi advenerat ipse, nondum tamen innotuerat, nec ritus legis abrogati erant. Quum autem velum templi scissum est, atque annunciata est remissio peccatorum, haec templi encomia cum aliis caeremoniis cessarunt. Ab omnibus enim populis Deus ubique invocari coepit. Hic interea notandum est, ideo nos in ecclesiam vocari ut Deum invocemus. Nam inaniter gloriantur, qui neglectis precibus et vera invocatione, locum in ecclesia obtinent. Quocunque igitur in loco simus, ne hoc fidei exercitium a nobis negligatur: quando ex verbis Isaiae colligimus summum et excellentissimum hoc esse sacrificium quod Deus exigit: sicut etiam dicitur Psalmo quinquagesimo (v. 15), ut in eo statuatur templi sanctitas si illic vigeant preces.

8. (*Dicit Dominus Iehova.*) Iterum confirmat Isaias quod prius de restitutione populi testatus est. Nam magnifice quidem extulit gratiam Dei, qua populum liberaturus erat: sed talis erat ecclesiae status ut ridicula eiusmodi promissa viderentur. Non sunt igitur supervacaneae eiusmodi repetitiones,

sed ad fulciendos debiles animos necessario additae, ut quod alioqui incredibile erat certo ipsis persuaderetur. *Qui congregat.* Deum pro causae circumstantia hoc epitheto insignit: quia eius officium sit congregare dissipatam ecclesiam, quod idem Psalmo 147 (v. 2) legitur in eundem sensum. Ideo promittit se aggregaturum ipsos: nec ipsos tantum, sed varios populos ipsis adiuncturum, ut magno in numero augescat et multiplicetur ecclesia. Proinde quoties variis ecclesiae cladibus perculsi de eius collectione diffidimus, hunc clypeum obiicere convenit, Domini est congregare dispersos Israel: quamvis longe dispersi ac disiecti sint, tamen eos in integrum facile restituet. *Adhuc congregabo ad eum.* Ego libenter retineo proprietatem verborum prophetae. על, id est, Ad vel Super. Respicere enim mihi videtur ad id quod superiore versu dixerat, fore ut templum pateret omnibus populis. Et significat se ad Iudaeos qui collecti fuerint, plures etiam alios additurum: quod re ipsa evenit. Nec enim solummodo collegit dispersos in Babylonia, sed et alias dissipationes collegit, quae frequentes et pene quotidianae fuerunt. Nec unquam colligere cessavit: ita ut magnum cumulum addiderit ad istos congregatos.

9. (*Omnes bestiae.*) Videtur hoc vaticinium a superioribus discrepare: nam quae hactenus a propheta dicta sunt plena fuerunt suavissimae consolationis: nunc autem videtur atrociter minari, atque horrendam vastitatem nuntiare. Haec quidem pugnantia videri possent: sed postquam consolatus est pios, alienum videri non debet si ipsos de futura calamitate praemoneat: ne quum omnia viderent interitui proxima, animum desponderent. Simul etiam ut ipsa necessitas eos acueret, quo magis sollicite et ferventer ad Dei gratiam confugerent. Accedit etiam alia ratio: Quod hypocritae abutuntur promissis Dei eaque falso obtendunt, spem concipiunt inanem atque insolenter de iis quae nihil ad se pertinent gloriantur. His igitur falsae iactationis materiam adimere voluit Isaias. Atque ita duplex eius consilium fuit: primum, ne piorum animi frangerentur variis calamitatibus, quibus prope ad internecionem redigendi erant, imo rebus etiam adhuc quietis fide procul cernentes futuram cladem unico hoc solatio contenti forent: deinde ut horrore et metu percelleret hypocritas, ne vana confidentia sese efferrent, sibique praetextu harum promissionum nimium indulgerent. Propterea advocat Deus, non homines, sed truculentas bestias, a quibus populus devoretur. Pios igitur perturbari et sollicitari ad diffidentiam vetat, quum hae ferae bestiae mittentur. Quanquam interea ipsis quoque timorem incutere voluit, ut ad poenitentiam stimularet: et ad expetendam Dei misericordiam hortari ne promissiones vilescerent. Quum bestias *agri* nominat, intelligit omnis generis: nec tantum Chaldaeos et Assyrios, sed Antiochum, Romanos, caeterosque populi hostes comprehendit, a quibus variae clades illatae sunt. Sed potissimum eam spectat cladem quam accepit populus a Chaldaeis, quum ab ipsis in miseram servitutem abductus est.

10. (*Speculatores.*) Nunc subiicit causam cur perdendus sit populus: quod scilicet a malis praefectis et pastoribus regeretur: non quod in ipsos solos culpam reiicere velit, populum vero innoxium esse putet: sed quod tale esset initium mali. Nec enim eximimur a culpa si caecos duces sequamur, sed potius dignas sceleribus nostris poenas damus. Nam bonos duces iis eripit Dominus, quos ob ingratitudinem suam ulcisci vult. Speculatorum porro nomine non solum intelligit prophetas quibus iniunctum erat docendi munus, sed etiam iudices, praefectos ac reges, qui rite omnia administrare debuerant. Utrumque enim regimen comprehendit, et praefectorum, et ministrorum verbi quos Dominus veluti binos in corpore oculos, ad regendam ecclesiam constituit. Proinde si pravi sint vel infidi, nulla deterior pestis reipublicae oriri potest. Primum vero exprobrat illis inscitiam suam. Quemadmodum enim praecipua dos boni pastoris est nosse officium suum, ut quid gregi utile, quid nocivum sit iudicet, atque sedulo vigilare et stare quasi in specula, ut omnibus modis eius salutem procuret: ita nihil magis ab ipso alienum est quam ignorantia et caecitas. Nemo igitur futurus est idoneus pastor nisi qui rectam gubernandi populi rationem tenet. Atque hinc apparet quid sentiendum sit de idolis nostri temporis, qui superbe et insolenter pastorum nomine gloriantur, quum indoctae et ignarae sint bestiae. Secundo loco vocans mutos canes, obiicit illis ignaviam et socordiam. Nam quum pastorem bonum deceat industria et sedulitas, dum ignavos ipsos et socordes vocat, ostendit nihil in eis fuisse quod pastorem deceret. Quum ergo destituimur bonis pastoribus, atque in eorum locum ignavae aut etiam immanes belluae succedunt, agnoscamus iram Dei, atque exitium haud procul abesse intelligamus: quia hinc propheta minatur ac denuntiat populo interitum, ubi obmutescunt pastores. Unde sequitur constitui a Deo ut canum officium praestent, id est, excubias agant, abigant latrones ac fures, nec eos in ovile ingredi patiantur. Quod si tam fida est custodia canum, et propensa affectio in dominos, ut semper vigilent pro eorum salute, nec latratu abigere desinant eos a quibus periculum imminet: pudere debet pastores, dum ignaviae et somnolentiae suae indulgent, ab animali bruto superari.

11. (*Et canes illi.*) Tertium vitium quod notat in malis pastoribus est insatiabilis habendi cupiditas. Tametsi ignavi sint, inquit, ad res bene ad-

ministrandas, sunt tamen validi ad cibum capiendum. Alii longius extendunt prophetae verba, quod scilicet tyrannice dominentur. Quod vitium Ezechiel (34, 4) nominatim coarguit. Ferocire enim solent pseudoprophetae, atque inhumaniter et barbare se gerunt erga populum Dei. Verum si quis propius expendat, intelliget prophetam loqui de insatiabili eorum cupiditate: quam etiam postea exprimet pluribus verbis. *Respiciunt ad vias suas:* hoc est, intenti sunt rebus suis: quisque quod suum est quaerit. Denique significat neminem esse qui aliis praeferri non velit, ac si sibi quisque natus esset. מקצהו varie exponunt. Nam alii, In fine suo, hoc est, in suis partibus: quasi legeretur בקצהו: sed non convenit sensui prophetae. Alii, A termino eius avaritiae. Simplicior autem mihi videtur interpretatio, A fine suo, id est, a parte sua: quod vulgo dicimus *Chacun en son endroict.* Unusquisque ergo avaritiae intentus ad se trahit omnia et applicat, et neglecto officio, studet commodis suis. Hinc colligimus neminem servire Deo posse, qui pravis cupiditatibus addictus est: qui vero studebit opibus congerendis, animum aedificandae ecclesiae Domini non apponet. Nullum caecitatis genus deterius esse potest avaritia: quo magis fugienda est pastoribus, si fideles se Deo servos praestare velint. Quum videmus prophetam conqueri de malis pastoribus sui temporis, ne turbemur quod idem nobis hodie usu venit: neque insolitum putemus quod tam pauci in opus Domini serio incumbant.

12. (*Venite.*) Postquam de avaritia et socordia pastorum loquutus est, deploratam eorum nequitiam et pervicaciam ostendit. Inducit enim ipsos loquentes, et praefractas eorum voces in medium profert: ex quibus apparet ipsos nullis monitionibus aut minis in viam reduci potuisse, sed omnia secure contempsisse. Retulit alio loco propheta irrisorum verba, qui servis Dei ad saccum et cinerem hortantibus ad epulas et pocula sese invitabant: Edamus et bibamus, cras enim moriemur: quid nobis molesti sunt isti prophetae? nunquam bene nobis erit, si aures ipsis accommodemus. Et eiusmodi quae capite 22 et 28 vidimus. Similem his querimoniam repetit Isaias, quod pastores obstinarent sese, ac veluti callum obducerent adversus iudicia Dei. Nec vero tantum reprehendit eos quod vinum et siceram biberent, quod per se malum non est: sed mentis ebrietatem et ferociam, qua superbe et arroganter contemnunt homines verbum Dei. Aliis locis damnatur abusus vini et ebrietas: sed hic invehitur propheta adversus insanam proterviam, qua pastores elati in Deum omnes minas, monita, reprehensiones, omnem denique religionem proculcabant. Quamquam non dubium est crassum illud turpeque flagitium notari, quod se vino et epulis intempestivis quasi data opera obruerent, ne quis pudor vel metus, ne qua Dei vel hominum reverentia eorum securitatem turbaret: sicuti impii quibuscunque possunt illecebris se obstupefaciunt, quo audacius magisque effraeni licentia se praecipitent. Hoc autem horrendum ac stupendum exemplum est, talem scilicet Dei et religionis contemptum intueri, non in exteris, non in plebecula, sed in ducibus ipsis et primariis viris, qui caeteros exemplo suo docere debuissent, in sacrosancto illo ordine qui imaginem Christi referebat: nam et reges et sacerdotes typum eius et imaginem gerebant. Quam intoleranda vero sit haec superbia, qua homines sese furiose verbo opponunt, satis notum est. Deplorati enim sumus et perditi, quum hanc medicinam, quae extrema est, respuimus: nec enim a Domino reduci nos patimur. Propterea denuntiavit alio loco fore ut haec nequitia nunquam expietur. Proinde hic notatur extrema impietas: et diligenter expendere operae pretium est illa verba *sicut hodie, ita crastinus dies.* Id est, si bene nobis hodie est, cras melius érit: ne simus miseri ante tempus. Crimen enim exaggerat quod Dei lenitatem et patientiam ludibrio habentes sibi impunitatem promittant, ac si dormiret Deus, vel delitiis vacaret in coelo, quoties poenas suspendit. Ut hodie quoque diabolicis eiusmodi proverbiis homines conscientias sopire, imo fascinare student, ut liberius se volutent in omni genere voluptatum, flagitiisque et sceleribus suis indulgeant. Ne igitur in horrendum hoc iudicium Domini incidamus, revocet se unusquisque ad calculum, ac procul iram Dei animadvertat, ne ab ipsa repente atque ex improviso opprimatur.

CAPUT LVII.

1. *Iustus periit, et nemo est qui cor adiiciat. Viri misericordiae colliguntur, nec est qui animadvertat, quod a facie mali colligatur iustus.* 2. *Veniet pax, quiescent in cubilibus suis, quisquis ambulat coram eo.* 3. *Et vos accedite huc filii veneficae, semen adulteri et meretricis.* 4. *Super quem oblectati estis? super quo aperuistis os, exseruistis linguam? annon vos filii praevaricatores, semen mendax?* 5. *Incalescentes in quercubus*[1]) *sub omni arbore frondosa, immolantes pueros in convallibus, sub prominentiis rupium.* 6. *In politis lapidibus vallis*[2]) *pars tua: ipsi, ipsi sors tua. Etiam ipsis fudisti libamen, obtulisti sacrificium: an super his oblectationem capiam?*[3]) 7. *Super montem excelsum et elevatum posuisti stratum tuum. Etiam illuc ascendisti ad immolandam victimam.* 8. *Post ostium et postem posuisti memo-*

[1]) Vel, cum diis. [2]) Vel, in partibus torrentis. [3]) Vel, poenitentia ducat.

riale tuum: discooperta es a me: ascendisti, dilatasti lectum tuum, fecisti cum eis foedus, dilexisti lectum eorum, loco quem vidisti. 9. *Et profecta es ad regem cum oleo, multiplicasti pigmenta tua: misisti legatos tuos ad locum remotum, humiliata es usque ad inferos.* 10. *Fatigata es in multiplici itinere tuo, nec dixisti: Desperatum est. Invenisti vitam manus tuae, ideo non doluisti.* 11. *Et quem reverita es, et timuisti quod mentita es, et mei non es recordata, nec posuisti super cor tuum: annon quia ego dissimulavi, et a saeculo, ideo me non times?* 12. *Ego annuntiabo iustitiam tuam et opera tua, nec proderunt tibi.* 13. *Dum clamaveris liberent te collectitii tui. Atqui omnes tollet ventus, rapiet vanitas. Qui autem in me sperat, haereditate obtinebit terram, et possidebit montem sanctitatis meae.* 14. *Et dicet: Sternite, sternite, complanate viam, tollite offendiculum e via populi mei.* 15. *Quoniam sic dixit excelsus et sublimis, habitans in perpetuitate cui nomen Sanctus: Excelsum et sanctum incolo, et cum afflicto et qui humilis est spiritu, ut vivificem spiritum humilium, ut vivificem cor afflictorum.* 16. *Quia non in perpetuum litigabo, neque semper irascar. Nam spiritus a facie mea induetur* [1]*): et flatus ego feci.* 17. *Propter iniquitatem cupiditatis eius iratus fui et percussi eum: abscondi me, et irascar: ipse autem aversus abiit in via cordis sui.* 18. *Vias eius vidi, et sanabo eum, et ducam eum, reddens ei consolationes, et lugentibus eius*[2]). 19. *Creo fructum labiorum: pax, pax longinquis et propinquis, dicit Iehova, et sano eum.* 20. *Impii autem quasi mare dispulsum, quod quiescere non poterit: et proiicient aquae eius coenum et lutum.* 21. *Non est pax, dixit Deus meus, impiis.*

IN CAPUT LVII.

1. (*Iustus periit.*) Argumentum suum prosequitur Isaias. Postquam enim ostendit quam secure versentur in delitiis suis hypocritae, et quam impudenter contemnant verbum Dei, etiam conqueritur quod opera Dei non considerent. Hic enim, velut amplo in theatro, ad contemplanda Dei opera constituti sumus: nec ullum tam minutum est opus Dei quod leviter a nobis praetereundum sit: sed omnia accurate et diligenter observari debent. Hoc autem prae aliis speculum providentiae proponit Dominus, quod pios ac probos viros eripit e vita, quum statuit gravius animadvertere in populum suum. Sed nemo id considerat, aut reputat imminentis exitii signum esse, colligi ipsos in tutum a Deo, ne communibus miseriis affligantur. Summa est, longe falli impios dum nihil felicius esse ducunt quam sibi vitam diu propagari: atque ita se praeferunt Dei cultoribus qui maturius decedunt. Nam ut sunt mundo affixi, hoc quoque praetextu se obdurant, quod quasi non nisi favente Deo aliis morientibus salvi maneant et incolumes. Si *viros misericordiae* intelligas beneficos vel humanos, hoc epithetum diligenter notandum est, quo ostendit propheta quae sit vera iustitia filiorum Dei, quum eam hypocritae in rebus nihili constituant. Nihil autem gratius est Deo quam beneficentia, qua iustitiam nostram testamur, vacuumque ab omni simulatione animum patefacimus. Sed non minus commode sumere licebit passivo sensu viros misericordiae, quos Dominus misericordia sua complexus est. Est enim haec phrasis Hebraeis satis trita. Nec male conveniet tacite gratiam Dei opponi perversis et sinistris hominum iudiciis: quia pro damnatis habere solent qui in aetatis flore rapiuntur. Caeterum quum passim mansuetudinis et beneficentiae nota insigniat Deus filios suos, potest, ut dixi, hic verae iustitiae esse definitio. Hinc apparet multos eo tempore probos viros collectos fuisse a Domino, quorum morte horribilis aliqua clades significabatur: nec tamen eiusmodi praesagia a Iudaeis animadversa esse. Imo audacius fuisse luxuriatos: quia feliciter secum agi putarent, dum sanctissimis quibusque manebant superstites. Haec autem doctrina saeculis omnibus convenientissima est. Saepius enim accidit ut pios viros auferat Deus e medio, quum severius impiorum scelera ulcisci vult: nam quum peculiarem pro suis curam gerat Dominus, eorum misertus velut ex incendio eripit: ut etiam superstites ex eo iram Dei animadvertant. Nec tamen ea lex perpetua est, quum saepe iusti una cum reprobis temporalibus poenis implicentur: sed adeo frequens ut raro aliter eveniat. Nostris temporibus insigne exemplum editum est in morte Lutheri, qui paulo ante subductus est e mundo quam Germaniae accideret gravis illa clades quam multis annis praedixerat, dum in evangelii contemptum, in flagitia et libidines quae passim vigebant, inveheretur. Rogabat autem saepius Dominum, ut prius ipsum ex hac ipsa vita evocaret, quam intueretur graves illas poenas, ad quarum apprehensionem toto animo cohorrescebat. Atque id a Domino impetravit. Ecce paulo post eius mortem repentina et improvisa irruit clades, qua Germania misere afflicta est, quum nihil minus vereretur. Exstant quotidiana eiusmodi exempla, quae si animadverterentur ab hominibus, non ita secure sibi et vitiis suis indulgerent. Sed hoc potissimum referendum duxi: quod quum recens sit, tum vero quod in tam insigni praecone evangelii et propheta Dei magis conspicuum esse debeat. Itaque et in vita et in morte iustorum opus Domini sedulo attendere debemus. Praecipue vero in morte, qua Dominus ipsos ad vitam meliorem evocat, ut a miseriis quibus immergi impios necesse est, eximantur.

---

1) Vel, latebit, aut, deficiet. 2) 1551: eum.

2. (*Veniet pax.*) Describit propheta qualis sit impiorum conditio in morte: quoniam impii, qui nullam aliam vitam quam praesentem putant, eos periisse arbitrantur: nihil enim aliud in morte quam interitum apprehendunt. Ideo dicit venturam pacem, quae mille turbulentis vitis sit optabilior: ac si eos conferret militibus emeritis, quibus placidum otium colere licet. Addit similitudinem somnii, ut ostendat ab omni curarum inquietudine solutos fore ac liberos, perinde ac si tuto et suaviter dormirent in stratis suis. Quod sequitur, *quisquis ambulat*, hoc participium non refero ad nomen שלום, sicut alii, qui hunc volunt esse sensum: quod pax antecedet pios, ut sit illis quasi dux viae. Sed ego fideles potius designari arbitror: ac si diceret: Quisquis ambulat coram Deo, is fruetur pace. Iusti ergo quum moriuntur, variis laboribus exantlatis, quasi confecto spatio, ad quietem et pacem vocantur. Quiescunt autem in stratis suis, quia nondum plena beatitudine et gloria fruuntur: sed extremum resurrectionis diem exspectant, quo plenissime omnia instaurabuntur: idque mihi videtur significasse Isaias. Dicet quispiam, annon iusti fruuntur hac pace dum vivunt? nam fructus fidei est ut in patientia possideamus animas nostras. Respondeo, Quamvis fides generet pacem in animis nostris, tamen nos variis motibus et turbulentis agitari: nec unquam in vita sic quietos et placidos esse, ut quum nos ad se Dominus recipit. Placida igitur et quieta est mors iustorum, quum in conspectu Dei pretiosa sit: impiorum vero turbulenta. Hinc etiam colligere possumus immortalitatem animorum: nam si nullus inesset animis sensus (sicuti fanatici quidam somniarunt) pace frui non possent. Fruuntur ergo pace et quiete quoniam in Christo vivunt.

3. (*Et vos.*) Postquam de beata et tranquilla piorum morte loquutus est, invehitur summa vehementia adversus impios, qui flagitiose et nequiter vivere non desinebant, nec piorum morte movebantur. Ut enim pace frui pios dixerat, sic istis implacabile bellum denuntiat. Imo sanctis Dei cultoribus mortem docuit fore instar latibuli, quod eos a turbine et procella aliisque tempestatibus protegat, ut protervis Dei contemptoribus extrema quaeque minitaretur. Est enim hic notanda antithesis inter pios qui coram Deo ambulant, et impios qui contumaciter Deo resistere non desinunt. Illi fruentur pace mortui: hi et in vita inquieti futuri sunt et in morte diros sentient cruciatus. Prodire iubet ad Dei tribunal, quod suis integumentis effugere se posse confidunt. Negat igitur tergiversando quidquam proficere, quia inviti trahentur. Caeterum quo magis obduruerant, acrioribus stimulis configi necesse fuit. Quare non potuit nimia prophetae esse asperitas tam in vellicando eorum stupore, quam in sternendo fastu. Et certe quam insolenter sese efferrent Iudaei ob genus suum satis notum est: ideo prophetis eorum arrogantiam et superbiam retundere solenne fuit, ac negare ipsos esse filios Abrahae, quum degeneres ac perfidi essent. Hac ratione vocat ipsos Isaias *semen* adulteri et meretricis. Eodem modo exprobrat ipsis Ezechiel (16, 3): Pater tuus Amorrhaeus est: mater tua Hethaea. Et passim similes loquendi formae occurrunt. Intolerabilem igitur ipsorum audaciam retundit, atque invitos et reluctantes in medium protrahit, ne tribunal Dei se effugere posse existimarent.

4. (*Super quo.*) Ostendit propheta nullam esse causam cur Iudaei tantopere superbirent praetextu generis sui, quum ludibrio haberent Deum et prophetas. Putabant autem sibi negotium esse cum hominibus, quum respuerent verbum: sicuti hodie videmus impios, dum secure contemnunt doctrinam Dei et subsannant ministros, nihilominus obtendere Dei nomen, eoque inaniter gloriari. Haec causa est cur propheta vehementius urgeat ipsos atque exagitet. Verba huc tendunt: quum linguam exseritis in Deum, atque illuditis eius verbo, an putatis negotium vobis cum homine mortali esse? Illud enim *super quo* significat eos subterfugia captasse et integumenta quibus impietatem suam velarent. Nec enim fatentur impii se rebelles esse Deo: imo gravem sibi iniuriam fieri obtendunt: sed protrahendi sunt in lucem, ac convincendi suae impietatis. Nam si quis in coelo Deus est, bellum cum ipso gerunt, dum eius verbum oppugnant, aut reiiciunt, et habent pro fabula. *Aperire os et exserere linguam*, pro eodem accipit, nisi quod his loquutionibus impudentiam magis notavit: quod non solum reiicerent Deum, sed etiam ludibrio haberent. Interior enim contemptus animi ipsos in apertas subsannationes et protervas impulerat, ut nullus dedecoris metus eos tangeret. Tandem concludit ipsos esse filios praevaricatores: semen mendax: atque merito ipsis exprobrasse, quod filii essent meretricis. Nec enim posset eiusmodi contemptus in filios Abrahae competere. Hinc discimus quomodo tractandi sint impii, et quam severe arguendi sint, ne sibi placeant: et quo magis despiciunt omnia quae proponuntur Dei nomine, sacrilega ipsorum impietas detegenda atque in medium proferenda est.

5. (*Incalescentes.*) Alii vertunt, delectationem capientes, vel consolationem: sed propheta usurpat similitudinem quae passim scripturae usitata est, praesenti vero causae maxime apta. Nam Dominus ardorem quo feruntur idololatrae conferre solet cum meretricio amore, quo leves ac miseri homines inflammati caeco impetu ruunt. Nihil enim habent moderationis idololatrae, nec ullis rationibus ab insania sua se revocari sinunt. Est autem idololatria coram Deo foedissimum genus scortationis. אלים alii deos, alii quercus vertunt. Liberam cuique

lectionem relinquo. Semper enim sensus idem erit: neque dissentiunt interpretes, quin propheta idololatriam damnet. Non contendo igitur de lectione. Quanquam probabile est, more hebraico bis idem repeti per speciem et genus, et interea sub voce ambigua prophetam alludere ad deos.

(*Immolantes pueros.*) Hic magis premit Iudaeos, eosque non esse verum semen Abrahae ostendit: quum se polluant omnis generis superstitionibus. Quia vero Iudaei sibi placebant in talibus figmentis, ideo turpitudinem ipsorum detegit: Vos quidem obtenditis religionis nomen, sed pronuntio vos scortari cum idolis. Sic igitur detegenda et digito monstranda est impietas quam variis coloribus vafri et malitiosi homines obtegere conantur. Itaque fungitur strenue officio suo propheta, dum eos citat ad tribunal Dei, ac reos peragit, tametsi modis omnibus tergiversari velint. Ostendit autem ipsos praevaricatores esse, ac discessisse a lege Dei detestando idolorum cultu: atque speciem horrendi cultus, imo exsecrandi portenti commemorat: nempe immolationem puerorum, ex qua satis apparet, quam efficax sit erroris spiritus, ubi semel a Deo homines recesserunt. Eorum enim mentes sic occupat Satan, ut ad insaniam prorsus et rabiem adigat. Qui vero liberis suis non parcunt quin eos iugulent, velut iusti sacrificii causa, insanos ac furiosos esse necesse est. Nec tamen aliquo praetextu carebant truculenti illi paricidae: nam facinus suum tegebant Abrahae exemplo qui unigenito filio non pepercit. Et veteres Hebraei κακοζηλίαν fuisse putant: Si filii simus Abrahae, liberis nostris parcere non debemus. Atqui Abraham Dei mandato id faciebat: hi sponte et iniussu Dei. Extraordinarium fuit exemplum, quo fidem Abrahae probare ac testatam facere voluit Dominus: nec tamen immolatus est Isaac. Prompta enim et alacri Abrahae voluntate Dominus contentus fuit. Hi liberos suos mactabant. Perversa igitur imitatio et damnanda fuit, quum longe a patre suo dissiderent. Quod diligenter notandum est: quia magna pars superstitionum ab hoc κακοζηλίας fonte profecta est. Nam temere et sine delectu arripuerunt homines quidquid a patribus actum erat.

6. (*In politis lapidibus.*) Prosequitur idem argumentum, et varie exagitat superstitiones quae in Iudaea regnabant: nullus enim locus ab idololatria integer aut immunis erat. Non rupes, non fluvii, non convalles, nulla pars omnino fuit in qua monumentum superstitionis suae non statuissent. Habebant lucos suos et montes, in quibus more gentium sacrificabant. Sive hic politos lapides, sive partes fluminis legamus, idem sensus erit. Significat enim Iudaeos sibi rationem delegisse, qua Deum colerent: atque a regula, quam praescripserat in lege sua, recessisse: ac proinde detestabiles atque impios esse omnes cultus quos arbitrio suo exhibebant. Sola enim Dei vox in religione et cultu ipsius audienda est. Si politos lapides vertere placeat, perstringit Isaias legis contemptum, ubi vetuerat Deus malleis aptare lapides vel formare exstruendo altari: quia non nisi in uno sacrificia offerri volebat. Sed quia apud gentes tritum fuit in fontibus et fluviis templa dedicare, non minus conveniet alter sensus. Repetitio quae mox sequitur emphatica est, *ipsi, ipsi*. Potest autem suppleri verbum in modo permissionis, ut permittat Iudaeis Dominus haerere suis figmentis, quandoquidem ipso relicto idola et commentitios cultus maluerunt: sicuti Ezechielis 20 (v. 39): Ite, sacrificate idolis. Atque haec lectio mihi magis arridet, ac si diceret: Ego figmenta vestra vobis relinquo, ac facile patior vos esse illis in totum addictos, iurique meo renuntio, quia nihil mihi negotii est cum perfidis apostatis. Nec tamen dubium est quin alludat ad testimonium illud Mosis, cuius ore Dominus se in haereditatem populo suo fore dixit: ut ipso solo contenti essent. Quod etiam sequutus David dicit (Psalm. 16, 5), Dominus pars mea, haereditas mea. Quum igitur Iudaei defecissent a Deo, atque idola sequuti essent, merito Dominus ipsos ea sibi habere iussit, atque significavit eos nihil commune secum habituros.

(*Fudisti libamen.*) Pergit in superstitionibus commemorandis, seque ab illis reiectum et abnegatum fuisse confirmat: quia transtulerint ad falsos deos quidquid sibi uni proprium esse volebat. Poterant autem ad singula prophetae verba excipere Iudaei, nihil aliud sibi in animo propositum esse, quam ut Deum colerent. Sed propheta vanos eiusmodi et ineptos praetextus non moratur. Provocatur enim ira Dei commentitiis cultibus: et quo diuturniores et magis assidui fuerint, eo magis accenditur. Hinc discamus quanta sobrietas tenenda sit in cultu Dei, ut a solo eius verbo pendeamus. Nam qui vel minimum deflectet, non solum operam lusurus est, sed iram Dei accendet, cuius maiestatem impie violat, et quantum in se est, imminuit.

(*Oblectationem capiam.*) Potest etiam verti, Poenitentia ducar: atque haec magis recepta lectio est, quod velit causam ostendere cur poenas de populo sumat. Ac si diceret, An ego quum haec scelera ulciscar poenitentia duci potero? Tamen ea lectio quam sequutus sum, mihi convenientior videtur, An oblectationem capiam, vel consolationem ex his sacrificiis quae mihi obtulistis? quia scilicet delitias sibi facere solent idololatrae in suis commentis, finguntque ea omnia quorum insana cupiditate ardent Deo simul iucunda esse. Neque supervacanea est eiusmodi interrogatio, quando homines similem sui Deum arbitrantur, et quod ipsis collibitum est, a Deo probandum esse. Ipse vero a se probari negat, aut quidquam aliud sibi placere, quam quod verbo consentaneum est.

7. (*Super montem excelsum.*) Iterum similitudinem illam repetit quam prius attigimus. Scortantur enim superstitiosi cum idolis suis: quia derelicta simplicitate verbi, fidem sacri coniugii quod Deus cum ipsis iniit abrumpunt, seque Satanae prostituunt. Nunc vero plus quiddam exprimere voluit Isaias. Nam quum dicit ipsos *lectum* in sublimi loco statuisse, nihil iam ipsos suae turpitudinis pudere significat: quemadmodum prostituti pudoris scortum hominum conspectum non veretur, nec existimationem suam curat: ita hi palam et sine pudore in conspicuo et eminenti loco scortati sunt. Altaria vero et lucos stratis comparat, in quibus exsecrandum illud flagitium admittitur: homines vero qui in iis sacrificant scortis impudentibus et desperatis. Neque enim quod alii de lectisternio afferunt satis firmum est. In fine versus absque figura declarat genus scortationis quod reprehendit, quod scilicet victimas idolis immolarent. Atqui putabant se obsequium illud impendere Deo: Dominus vero repudiat quidquid confingitur arbitrio hominum, atque lasciviam istam exsecratur.

8. (*Post ostium.*) Amplificat scelus de quo iam dictum est, ne sibi amplius in figmentis suis populus blandiatur. Verisimile autem est Isaiam alludere ad verba Mosis: quibus praecipiebat Dominus ut semper legem sibi propositam haberent, affigerent postibus domus, descriptamque brachiis suis, et fimbriis vestium involverent, ut assidue officii sui monerentur. Contra vero Iudaei inquinabant ostia et postes aedium suarum notis idololatriae, nec ullum apud se angulum ab eiusmodi inquinamentis vacuum aut purum relinquebant. Ita oblivio Dei et legis passim inducta erat. In eius vero locum substituerant irritamenta suae libidinis.

(*Dilatasti lectum.*) Iterum repetit quod prius dixerat: atque ad illam clausulam redit, Iudaeos cum idolis impurissime scortari, quum se Deum colere putant: quia regulam verbi non sequuntur. Idem enim est ac si mulier derelicto viro se prostitueret in lupanari, et promiscue quoslibet admitteret, ac si lectus esset lata planities, et capax magnae turmae. Propterea eam *discoopertam* a se ipso dicit: quia reiecto coniugii pudore ab aliis stuprari se ac violari passa est. Deus enim viri locum obtinet, cui subiecta esse debuerat, sed novos quaesiit maritos et coniugii foedus violavit. Crimen exaggerat quod Iudaei ultro se obtulerint idolis, ac si proterva mulier caeco impetu virum appeteret. Alia etiam figura praecipitem illum amorem coarguit, quia scilicet uno intuitu subito et ferventer abrepti fuerint ad quemlibet locum. Arguit interea temeritatem hominum, qui se perspicaces putant in colendo Deo, et locos arbitrio suo deligunt. Est autem diabolica haec perspicacia, quia Dominus oculos nostros in se et verbum suum defixos esse iubet, ut ad reliqua omnia occludantur.

9. (*Et profecta es ad regem.*) Hic aliud vitium priori affine taxat propheta. Varios enim errores parit impietas, atque in perplexas et graves molestias impellit leves animos et timore Dei vacuos: quia aequum est agitari, vel potius raptari sursum et deorsum qui in Deo quiescere recusant. Exprobrat ergo Iudaeis, quod multum diuque se fatigarunt in quaerendis subsidiis impiorum. Nempe dum Assyriis opponere Aegyptios tentarunt, deinde spe sua fraudati confugere coeperunt ad Babylonios. Nam ubi alienati sunt animi a Deo, aliunde sibi auxilia quaerunt, magnoque sumptu et labore sibi maiores molestias accersunt. Interim dum suis Dominus quietem praebet, ut placide peragant opus suum, impii se frustra cruciant, mane surgunt, sero cubitum eunt, comedunt panem doloris, ut dicitur Psalmo 127. Nec tamen hilum proficiunt: quia Deo autore vel auspice nihil agunt. Hanc vero poenam ipsis infligit Dominus ut incerti et dubii perpetuo vagentur et fluctuent, nec unquam animo conquiescere possint.

10. (*Fatigata es.*) Significat homines supervacaneos et inanes labores suscipere, quum Deum non sequuntur. Frustra enim se torquent, sicuti iam dictum est: quia nunquam prospere succedere potest quod adverso Deo tentatur. Et salse deridet perversa eorum studia qui satagendo se totos consumere malunt, quam composite progredi quo Dominus vocat. *Desperatum est:* id est, tametsi videas irritos esse labores tuos, tamen obstinato pergis animo, atque instituta tua persequeris: atqui ubi male cedunt consilia sua stultis, poenitentia duci solent. Obstinatos igitur et deploratos homines esse oportet, ubi malo et infelici rerum successu non moventur, ut aliquando secum cogitent, Quid agis? Hanc pervicaciam attingit Ieremias (18, 12): sed aliis verbis. Nam Iudaeos adeo praefractos fuisse tradit ut dicerent actum esse: nempe, Sequemur cogitationes nostras: hoc constitutum est apud nos: nec immutari potest nostra sententia. Hic vero perstringit stuporem illum quo sic erant attoniti ut stultitiam suam agnoscere et poenitentia ducti rursum reflectere non possent.

(*Invenisti vitam.*) Vitam hic nonnulli pro victu accipiunt: ac si diceret propheta: Perinde gratus tibi fuit hic labor, ac si victum tibi manu tua comparares. Alii victum manus pro delectatione aut summa voluptate. Atque eodem redit utraque interpretatio. In hoc vero paulo plus est difficultatis, an serio an ironice loquatur. Nam si simplex oratio, talis erit sensus: Ideo non doluisti, quia fortuna tibi ad tempus favere visa est. Ubi enim prospere cedit infidelibus, tunc sibi magis in sua infidelitate placent: atque, ut vulgo dici solet, homines secunda

fortuna excaecantur. Verum id potissimum evenit ubi relicto Deo viis et institutis suis adhaerent: tunc enim secure Deum contemnunt. Potest etiam ironice legi: Qui fit ut non referas gradum ac resipiscas? cur non agnoscis insaniam tuam? an quia habes vitam in manu tua, et prospere tibi omnia succedunt? Atque hanc lectionem magis amplector: tametsi alteram non repudio. Satis autem patet ex historiis Iudaeos sibi ob prosperos successus applaudere non debuisse. Perniciosum enim et exitiale ipsis fuit foedus quod cum Aegyptiis primum, deinde cum Assyriis, tandem cum Babyloniis inierunt: atque experti sunt quam temere tales socios in auxilium suum advocassent: ut merito propheta his obiiciat, quod vitam manus suae invenerunt. Amplificat ergo socordiam huius populi sponte in perniciem suam ruentis, atque pervicaciter accersentis exitium suum, quum saltem more stultorum accepto malo sapere debuisset.

11. (*Et quem reverita es.*) Hic gravius invehitur in Iudaeos quod vacui essent timore Dei, tametsi iactarent sanctitatem suam, et nomen religionis inane obtenderent. Nec enim sibi tantummodo placent in superstitionibus suis hypocritae: sed etiam a vulgo sancti et pii existimantur: atque ideo superbe erga Deum et homines sese efferunt, et pro[redacted]rve se venditant. Propheta vero pronuntiat verum [redacted]imorem Dei esse non posse, ubi pure atque ex [redacted]ula non colitur. Quidquid enim sentiant homin[redacted]peciosis superstitiosorum cultibus, mera est impiet[redacted]t insania. Pronuntiat ergo nullum [redacted]i timorem [redacted]pud ipsos, nullam religionem esse, [redacted]metsi sib[redacted]agnopere placeant in larvis suis. Imo [redacted]ro suis[redacted]ibus, tanquam apertis testimoniis de[redacted]rant [redacted]eum nec revereri nec timere. Nam et [redacted] pe[redacted]osen (Deuter. 13, 3) testatur se periculu[redacted] an ex toto corde ametur, quum impios cult[redacted]alienos a se per pseudoprophetas introduci si[redacted]Quicunque igitur ad eos transvolant ostendun[redacted]oris Dei penitus vacuos esse: quia si reputar[redacted]ando coram eo reddendam esse rationem, [redacted]it[redacted]ntiose calcarent eius mandata. Dum se obli[redacted]ni [redacted] conqueritur, pervicacia magis contra [redacted]um cert[redacted]uam ignorantia ipsos errasse docet: q[redacted] quum c[redacted] bene vivendi regulam haberent, [redacted]ecerunt spo[redacted]b ipso, et fidem ei datam fregerun[redacted] Quantum h[redacted]sit fulmen adversus hypocritas [redacted] omnes min[redacted]irrident, atque inanibus velis sese [redacted] diligent[redacted] animadvertendum est, quum et va[redacted]i, et mendaces, et ipsius oblitos esse pron[redacted]

(*An non quia ego dissimulavi.*) Particulam causalem hic inserendam putavi, quae supplenda est, ut melius pateat sensus prophetae. Nam qui nihil subaudiunt, multum se torquent in eliciendo sensu. Scimus autem quam frequens sit Hebraeis haec loquendi forma. Exprobrat Iudaeis, quod indulgentia Dei et patientia abusi sint, qua tamen animi ipsorum molliri debuerant. Sed ea est hominum nequitia, ut audaciores reddantur ad peccandum, ac sibi licere putent quod impune est. Itaque in clausula versus particulam ו pro illativa accipio: Ideo me non times, quod dissimularim, quum potius bonitate mea frangi debuisses. Hinc colligimus Iudaeos de nimia severitate Dei conqueri non potuisse, quum ipsos diu patienter tulerit, ac peiores ea impunitate redditi sint. Quamobrem necesse fuit ut aliam omnino personam indueret, atque gravius eorum scelera ulcisceretur.

12. (*Ego annuntiabo.*) Declarat propheta Dominum amplius passurum non esse id quod antea passus est, atque aliam ipsi rationem deinceps tenendam esse. *Iustitiam* eorum vocat ironice. Intelligit enim omnes impietates et errores quibus imbuti ac corrupti erant. Ac si diceret: Ostendam qualis sit iustitia vestra. Quamdiu enim dissimulat Deus iusti videntur qui iniustissimi atque impurissimi sunt: ubi vero Dominus conscendit tribunal, educuntur homines e latebris suis, atque in medium profertur eorum turpitudo. Itaque significat propheta summas impietates pro iustitia haberi in mundo, quamdiu dissimulat Deus: quae tandem ipso conscendente tribunal discutientur. Postquam enim multum diuque sibi blanditi fuerint homines, tandem ipsum iudicem esse sentient. *Nec proderit tibi.* Hoc ad effectum pertinet, ex quo fere semper homines iudicare solent. Nec enim iudicant sitne hoc iustum vel iniustum: sed quidquid utile ipsis est, id probandum putant. Propheta ergo denuntiat perniciosa fore ipsis omnia opera ex quibus utilitatem aliquam sperarunt.

13. (*Dum clamaveris.*) Declarat plenius id quod breviter attigerat superiore versu, ubi ad rem ventum fuerit eos pudefactum iri: nam potentialis modus in verbo *liberent* tantundem valet ac si diceret, id facturos non esse. Alludit autem ad id quod prius dixerat: Profectus es ad regem cum unguentis. Atque ideo *Collectitios* vocat praesidia omnia quibus Iudaei se tutos fore existimabant. His enim confisi prostituebant se in omni genere vitiorum, quasi impune ipsis foret, quod undiquaque septi ac muniti essent. At Dominus ostendit quam inania sint ea omnia quae absque ipso colliguntur. Clamor hic calamitatem denotat qua affligendi erant. Nam foederibus suis et sociorum ope freti in summo se otio fore existimabant, ac si nunquam ante delusi fuissent. Sed pronuntiat omnia praesidia quae sibi coacervarunt nihil omnino profutura esse. Exsecranda enim et maledicta est illa fiducia quae derelicto Deo in rebus externis aut praesidiis hominum locatur. Prius exprobravit populo quod lenibus aquis Siloe non contentus rapidos et vehe-

mentes fluvios quaereret, a quibus tandem mergeretur. Quod etiam re ipsa evenit. Nam Assyrii et Aegyptii, et tandem Chaldaei, quibus se societate iunxerunt Iudaei, non tantum inutiles ipsis, sed etiam exitiales fuerunt. Sequitur antitheton, ubi ipsos revocat ad fiduciam Dei, quod remedium malis omnibus opponendum est: sicuti etiam mala omnia ab incredulitate et diffidentia oriuntur. Quod vero sperantibus in Deum promittitur haereditas huc pertinet, Quid aliud quaeritis, quam ut stetis incolumes, atque haereditas vestra salva sit? Meum est hoc praestare. Quis enim vos in hanc regionem induxit? quis possessionem eius asseruit? Et tamen confugitis in Aegyptum: atque inania ab hominibus auxilia quaeritis, atque negligitis opem meam. Non dubito quin haereditatis nomine Iudaeam intelligat, in qua cupiebant Iudaei manere incolumes. Nam postea nominat *montem* sanctitatis suae, in quo videlicet templum situm erat. Iudaei igitur non tribuebant Domino officium suum, quum ad Assyriorum aut Aegyptiorum potius quam ad eius opem confugerent. Hinc colligenda est universalis doctrina: nempe res nostras praeclare habituras si in Domino speremus: quod si abiiciamus eius fiduciam mirum certe non est si fluctuemus atque variis modis agitemur. Quum *montem sanctitatis* nominat, in quem reducendi sunt Iudaei, significat vitam et omnia eius commoda per se optabilia non esse, nisi ut Dominum colamus. Hic enim finis est humanae vitae, ut sit aliquis Deo populus a quo pure invocetur. Ergo in cultum et obsequium Dei semper defixi sint oculi nostri, si vitam, aut liberationem, aut alia vitae commoda optamus.

14. (*Et dicet, sternite.*) Quoniam ridicula videri poterat haec promissio, possessuros terram, qui in Domino sperarent (quum ex ea paulo post eiiciendi essent), in gratiam piorum qui adhuc restabant, subiungitur secunda haec promissio, qua spondet fore ut quamvis eiecti e terra Chanaan, et in longinquam regionem ablegati sint, in eam tamen reducantur. Occurrit igitur dubitationi quae oriri poterat: ne pii in duro illo et diuturno exsilio animum desponderent, aut fallacem esse promissionem Dei existimarent. Nonnulli exponunt, Dominum missurum veros et fideles prophetas, qui ecclesiam ab offendiculis suis repurgent, quae a pseudoprophetis et malis ducibus corrupta erat: sicuti prius exitii causam ab iis ortam esse ostendit: atque ita meliorem et optabiliorem statum hic promitti putant. Sed nimis coacta est eiusmodi interpretatio: quare priorem sequi malo: Quamvis scilicet ad tempus terra illa privandi essent Iudaei, tamen in ipsam restitutum iri a Domino, qui vias complanari iubebit, ut ipsos reducat. Convenit autem hic locus cum eo quem prius cap. 40 vidimus: ubi Dominus consolationem afferri populo suo, edici et publicari reditum in Iudaeam, et vias repurgari iubebat. Nam quum in Babylone velut in sepulcro conclusi essent, quum longa et difficilis esset via, magnaque solitudo intercederet, vix spes erat ipsos in patriam reverti posse. Proinde non leviter hoc ab Isaia praetereundum fuit: ut neque interpositos montes, nec mare intermedium, nec ulla alia impedimenta reformidarent. Alloquitur autem Cyrum et Darium, quorum mentibus inspiravit Dominus ut Iudaeis viam patefacerent ac munirent. Ac si diceret, Dominum missurum ministros, qui nunc ipsis ignoti sunt, quorum opera viam sternet, ac populum educet. Et apostrophe qua ipsos compellat plus habet vehementiae, quam si in tertia persona loquutus esset. Tolli offendicula iubens, ostendit nullam esse causam cur terreantur difficultatibus et impedimentis viarum, quae Dominus facile tollet, quum ei visum erit. *E via populi.* In hoc inclusa est spes reditus, quod Dominus populum suum reducem in terra Chanaan iterum locare velit. Ergo quamvis nulla alioqui via esset, eam tamen esse oportet, perfringique omnia claustra et obstacula: quod Dominus reditum promiserit, atque ideo sit dux profectionis.

15. (*Quoniam sic dicit.*) Confirmat superiorem sententiam de restitutione populi ab exsilio: sed bifariam hic versiculus exponi potest: vel quod propheta occurrat dubitationi quae obrepere poterat animis piorum, atque ita recenseat res inter se oppositas: vel quod ratiocinetur a natura Dei, ut debiles animos confirmet. Ut haec clarius exponamus, primum scimus his cogitationibus saepenumero distrahi animos nostros, Deum quidem in coelo esse, sed magno abesse intervallo, ac negligere res humanas, aut despicere: denique nullam ei esse curam nostri. Ut propheta hanc imaginationem corrigat, ait Deum quidem habitare in loco sublimi: sed non ideo minus spectare hunc mundum ac gubernare providentia sua. Est enim sollicitus de hominum salute: atque habitat cum afflictis, et iis qui contrito sunt et humili corde sicuti legitur Psalmo 138 (v. 6): Excelsus est Iehova, et humilem respicit: et aliis locis. Alter sensus est, quod propheta ostendit Deum valde dissimilem a nobis esse. Nam ideo trepidamus in rebus adversis, quod eum modulo nostro metimur, Qui opem ferret nobis Dominus, qui oppressi sumus? Deinde negligi solent et contemni miseri homines. Ita nos apud Deum nullo in pretio esse existimamus: quoniam ipsum fingimus ex natura nostra. Atqui longe aliter de ipso sentiendum est. Ideoque ipsum in coelis habitare dicit: ut significet ipsum humanis affectibus obnoxium non esse. Constat enim sibi omni tempore, nec consilium unquam mutat. Quemadmodum igitur semel promisit restitutionem populo suo, ita praestabit. Hic sensus mihi non displicet: nec priorem reiicio, qui plenior atque uberior est:

atque convenit cum aliis scripturae locis, ubi ista duo coniungi solent: Dominum habitare in coelo, et rerum humanarum curam, praesertim vero filiorum, habere, sicuti nuper attigi.

(*Habitans in perpetuitate.*) Nos vero instabiles sumus, transferimus huc atque illuc studia nostra, nec in eum defixi manent animi nostri, quem semel amplexi sumus. Separat ergo Deum ab hominibus: quia in illum nulla cadit obumbratio: nos vero non sumus ea constantia ut perpetuo curemus eos qui auxilio nostro opus habent. *Sanctum* incolo. קדוש interdum pro templo accipitur: hic vero pro coelo ipso. Videmus quorsum Dominus se sanctum et sancti atque excelsi loci incolam vocet: nempe, ut quantum a nobis differat, et quam dissimilis naturae sit, intelligamus. Eximiam porro hinc consolationem percipere debemus, quod Dominus miseris adesse velit: imo domicilium sibi inter ipsos eligat, modo scilicet agnoscant miserias suas. Variis enim calamitatibus premuntur mali: sed feroces atque elati esse non desinunt. Ii frustra propinquum fore sibi Deum sperabunt. Oportet enim humiles animos ac vere deiectos esse, si quid a Deo allevationis exspectent. Ergo ad exanimes usque descendit, ut vitam novam inspirans de integro eos generet. Iterum autem nominatim spiritus humilis, et cordis afflicti mentionem facit, ut has promissiones ad eos pertinere sciamus qui in calamitatibus suis praefracti et contumaces non erunt: qui denique ferocia omni deposita mansuetos et humiles se praebebunt.

16. (*Quoniam non in perpetuum.*) Prosequitur eandem doctrinam: quia difficilis huius rei persuasio fuit, quum in duro illo exsilio sentirent sibi infestum esse Deum: et vix possent gustum aliquem gratiae Dei concipere, unde colligerent animos aut sublevarent. Occurrit igitur propheta huic dubitationi: atque ostendit temporarias fore poenas quas passuri sunt, nec perpetuo iratum ipsis Deum fore. Deum quidem habere iustissimam irascendi causam, sed tamen cessurum iure suo, ac remissurum quod exigere potuisset. Coniungit itaque iram Dei cum moderatione qua sublevat fideles, ne animis frangantur. Nam etsi ratiocinatur a Dei natura, tamen ad ecclesiam peculiariter dirigitur haec promissio. Huius ergo sententiae in extremis angustiis semper meminisse debemus, ne infestum nobis Deum, aut perpetuo litigaturum esse nobiscum arbitremur. Quod autem irasci Deum tradit, per concessionem loquitur, et pro sensu carnis nostrae: quia non aliter in aerumnis nostris Deum concipere possumus quam nobis iratum. Et prodest etiam hoc sensu tangi, qui nos ad poenitentiam erudiat. Ad captum igitur nostrum solummodo non ad Deum haec loquendi forma referri debet.

(*Nam spiritus.*) Reddit rationem cur perpetuo litigaturus non sit. Sunt autem variae huius loci interpretationes. Inter alias haec congruentior videtur: spiritum videlicet indui corpore tanquam veste: unde etiam corpus tabernaculum et veluti domicilium spiritus vocatur. Si hanc significationem recipimus, duplex erit sensus. Nonnulli enim hunc locum de ultima resurrectione exponunt: spiritus *induetur*, id est, postquam exierit a corpore, iterum in ipsum, velut in domicilium suum redibit. Ita erit argumentum a maiore ad minus, Ego mortua corpora suscitabo: cur ergo vos, tametsi semimortuos, in meliorem vitam non restituam? Alter sensus, quem sequuntur et alii, simplicior erit ac melior. Remotior enim videtur a contextu illa interpretatio de ultima resurrectione. Ego circumdedi corpore spiritum, ac si diceret, Ego homines creavi: habebo igitur ipsorum curam. Ego vero prophetam existimo altius conscendere. Docet enim Dominum tam clementer atque indulgenter nobiscum agere, quod perspectum habeat quam debiles atque infirmi simus: quemadmodum etiam aliis scripturae locis ostenditur: ut Psalmo 103 (v. 13 sq.): Quemadmodum pater miseretur filiorum, ita Dominus timentium ipsum. Novit conditionem nostram, recordans quod pulvis sumus. Hominis aetas foeno similis est, floretque ut flos in agro. Idem etiam Psalmo 78 (v. 38 sq.): Ipse tamen ad misericordiam propensus, propitius fuit iniquitati eorum, nec disperdidit eos, et saepenumero revocavit iram suam, nec omnem excandescentiam suam excitavit, memor quod caro essent ipsi, et ventus qui abit nec redit. Idem mihi videtur hic velle propheta, ac si diceret Dominus: Nolo experiri vires meas cum flatu aut spiritu, quasi cum herba aut folio quae protinus evanescent, si ardorem solis persenserint. יעטוף nonnulli exponunt Deficiet: et satis quadrat huic loco. Spiritum enim nostrum deficere necesse est, ubi Dominus potentiam in nos suam exserit. Ut autem verborum significationes in medio relinquamus, satis constat nobis consilium prophetae. Ostendit enim ideo nobis indulgeri a Deo, ac minus severe agi in corrigendis vitiis nostris, quod infirmitatis nostrae rationem habeat, eamque sustinere ac sublevare velit.

17. (*Propter iniquitatem.*) Hic conqueritur de obstinata populi malitia: atque ostendit Dominum iustissimam habuisse causam cur ipsum sic puniret: ita ut de immodica eius saevitia conqueri non possit. בצעו, alii cupiditatis, alii avaritiae vertunt. Si avaritiae: synecdochica loquutio erit: species pro genere: est enim fons unde mala omnia oriuntur. Sed generaliter accipere possumus pro omni cupiditate. Quod enim multis et variis vitiis laborarent Iudaei, ideo Dominus iratus est: atque poenas ipsis graves inflixit. Nominatim vero concupiscentiae mentionem facit, ut significet non ideo luisse poenas, quod palam essent improbi, sed coram Deo.

Hoc enim sufficit ad reatum, quod Deus iudex animorum sit: nec tantum in externa scelera, sed etiam in pravos affectus et cupiditates animadvertat. Caeterum iure plecti admonet, ut culpae conscii suppliciter veniam deprecentur.

(*Percussi eum, abscondi.*) Significat gratiam suam ad tempus quodammodo remotam et absconditam fuisse. Loquitur autem ex sensu hominum: quod infensum nobis et adversum Deum apprehendamus quum ulciscitur scelera nostra: sicuti iam dictum est. Atque ita a nobis apprehendi ipsum ac concipi necesse est, ut in veram peccatorum nostrorum agnitionem veniamus. Nunquam enim ipsa serio agnosceremus, nec pungeremur, nisi reputaremus ipsi nobiscum, atque intelligeremus iram Dei a nobis provocatam esse. Verum ut nobis expedit hoc modo ad poenitentiam institui, rursus cavendum est, ne si adversum a nobis Deum fingamus et inexorabilem, tristitia nos absorbeat. Hos ergo immodicos horrores temperat propheta, vetatque Deum ex ingenio nostro aestimare. Quamvis enim poenas de nobis sumat, non desinit paterno affectu et amore prosequi quos semel complexus est.

(*Ipse autem.*) Haec est pervicacia quam propheta reprehendit et accusat, quod populus nihilo melior redditus sit, ac perstiterit in nequitia sua. Ostendit enim desperatos esse, quod extrema remedia quae Dominus expertus est eos in viam reducere non potuerint.

18. (*Vias eius vidi.*) Hic Dominus ex adverso amplificat misericordiam suam, quod isti populo, tametsi obstinato et pervicaci, sit propitius, eumque gratia et misericordia sua praeveniat. Ac si diceret: Ego populum hunc flagellis meis ad poenitentiam revocare nisus sum: quum praeceps in cupiditates suas rueret: sed contumacem et indomitum se praebuit: nihil profeci. Possem equidem merito ipsum perdere: sed sanare et conservare malo. Hoc autem fieri non potest nisi summa et incomparabili misericordia. Desinam ergo in ipsum animadvertere. Proinde gradatim amplificat misericordiam Dei, quem velut medicum inducit considerantem quae remedia sanando huic populo aptissima sint. Insanabiles autem sunt morbi nostri, nisi nos misericordia sua Dominus praeveniat. Nulla quantumvis gravia flagella nos ad resipiscentiam cogent, nisi Dominus spiritu suo nos impellat. Sequetur enim maior pervicacia, atque obstinatiores reddemur. Itaque in populi huius exemplo humani generis imaginem contemplari licet: ut quae sit pervicacia et contumacia nostra in Deum, et quae remedia morbis nostris curandis necessaria sint, planius intelligamus: quod morbidi et fere perditi sanamur, reducimur in viam, deinde in ea perstamus. Significat autem hoc totum proprium Dei opus esse, ut pergamus in recto cursu. Hinc sequitur consolatio. Quod si desit poenitentia, nulla ibi fides, nulla consolatio esse potest. Qui enim sibi non displicent in vitiis suis, nihil aliud quam iram Dei, terrores et desperationem concipere queunt. Contextus ergo prophetae notandus est, qui sanationi consolationem non temere subiungit. Quorum enim curati sunt morbi, simul animi laetitiam et consolationem percipiunt, qua fuerant privati. Ubi vero adiungit *lugentes*, videtur specialiter notare pios, qui numero pauci erant: ut satis constat ex prophetarum querimoniis, qui in stuporem quo passim correptus erat populus invehuntur. Eos ergo designat quos in communi reatu serius dolor ad luctum cogebat, et qui non modo populi mala deflebant, sed anxie gemebant sub onere irae Dei: quum alii secure delitiarentur.

19. (*Creo fructum.*) Explicatio est superioris sententiae, qua videlicet ratione Dominus consolationem huic populo praebebit: hoc est, quia pacem ei promittet atque offeret. Nam per *fructum labiorum* significat se effecturum ut ipsi audiant laetos nuntios de pace, a quibus exhilarentur. Mihi enim loqui videtur de publicatione pacis, quod ministerium prophetis commissum erat: ac deinde apostolis et aliis ministris evangelii mandatum est: sicuti docet Paulus (2. Cor. 5, 20), ipsos legatione fungi pro Christo, ad reconciliandos homines Deo. Repetitio in voce pacis non modo ad certitudinem, sed continuum etiam tenorem notandum valet, ac si diceret: Nihil nunc auditis praeter horribiles minas. Silet doctrina gratiae et salutis: quia non estis capaces. Ea est contumacia vestra, ut terroribus et minis vobiscum agendum sit. Sed aliquando restituam doctrinam pacis: et labia prophetarum aperiam, qui ipsam vobis annuntient.

(*Longinquis.*) Hoc ideo additum est, quod populus qui in exsilium abductus erat, haec ad se pertinere non putaret, quia longe aberat: sed ad eos fortasse qui domi erant. Nam exsilium erat veluti species abdicationis. Atqui denuntiat propheta, quantumvis longe dissiti sint, huius tamen gratiae fore participes. Finis demum vel effectus additur, quod velit Deus populum sanare, hoc est, salvum praestare et incolumem. Unde colligimus quod nuper attigi, quidquid ad plenam et solidam ecclesiae felicitatem pertinet, merum esse Dei donum. Paulus videtur hunc locum attigisse, Ephes. 2 (v. 17) ubi dicit Christum attulisse pacem iis qui prope et iis qui procul. Loquitur autem de gentibus et Iudaeis. Nam Iudaei propinqui erant: propterea quod Deus cum ipsis foedus inierat: gentes remotae, quod ab eo foedere alienae essent. Atqui propheta de Iudaeis tantummodo videtur loqui. Respondeo, a Paulo retineri verum prophetae sensum, si modo rite omnia expendantur. Ideo enim longinqui dicuntur hoc loco Iudaei, quod Do-

minus videretur ipsos e domo sua expulisse: atque in eo similes erant gentibus. Quum igitur abdicationis illius tempore nihil inter ipsos et gentes discriminis esset: merito Paulus, velut in eodem gradu utrosque locans, illos gentibus adaequavit: atque ita iis accommodavit quod propheta de Iudaeis protulerat. Sicuti non absimili modo alibi locum Hoseae ad gentes transfert (Rom. 9, 25).

20. (*Impii autem.*) Quum prius de pace loquutus sit qua pii fruentur, impiis contra bellum assiduum et perpetuas animi exagitationes atque perturbationes denuntiat: ut scilicet pii insigne pacis beneficium pluris aestiment: deinde, ut reprobi sciant sic filiis Dei promitti pacem, ut nihilo melior eorum conditio futura sit. Quoniam autem reprobi falso obtendunt nomen Dei, et inaniter in eo gloriantur, propheta ostendit nullam esse causam cur sibi huius promissionis nomine placeant, aut quidquam sibi arrogent, quum pacis nullo modo participes esse possint: nec eis quidquam profuturum sit, quod Deus populi sui misertus ipsum recipiat in gratiam, eique iubeat pacem nuntiari.

(*Tanquam mare.*) Elegans est ista maris similitudo, et aptissima ad explicandam inquietudinem impiorum. Nam in se ipso turbatur mare: tametsi a vento non impellitur, tempestatibus horrendis agitatur: fluctus reciproci sibi in eo bellum mutuo gerunt, et facto gravi impetu sese frangunt. Eodem modo impii turbantur intestino malo, quod in ipsorum animis defixum est. Terret enim et conturbat ipsos conscientia: qua nullum gravius tormentum, nullus saevior carnifex esse potest. Furiae agitant et insectantur impios non ardentibus taedis, ut in fabulis, sed angore conscientiae, et fraudis cruciatu. Nam sua quemque fraus, et suus terror maxime vexat: suum quemque scelus agitat, amentiaque afficit: suae malae cogitationes, conscientiaeque animi terrent. Aptissime igitur impios procelloso mari et turbulento comparavit. Quisquis autem has perturbationes et diros animi cruciatus effugere vult, pacem quam Dominus ipsi offert ne reiiciat. Hic nihil medium esse potest. Nisi enim abiectis cupiditatibus hanc pacem admiseris, angi te misere ac cruciari necesse erit.

21. (*Non est pax.*) Confirmat superiorem sententiam: nempe reprobos frustra paci quaerendae daturos operam, quia ubique bellum ipsis occurret. Nempe Deus est qui bellum denuntiat: nullus igitur est paci locus. Impii quidem pace frui vellent, eamque vehementer optant. Nihil enim magis cupiunt quam securi esse, et sopire conscientias suas, ut libere delitientur, et vitiis suis indulgeant. Repellunt cogitationes de iudicio Dei stuporemque et indolentiam accersunt, easque optimas rationes et vias pacis esse putant: sed nunquam ipsa fruentur. Donec enim reconciliati fuerint Deo, conscientia ipsorum iis molesta esse, ac bellum gerere non desinet. Deum ergo unicum pacis autorem inducit, qui horribili denuntiatione delitias extorqueat Iudaeis: et Deum suum vocat adversus inanem iactantiam illorum qui falso nomen eius obtendebant. Nec enim possunt agnoscere Deum, quamdiu prophetam eius et doctrinam respuunt. Ideo propheta intrepide pronuntiat se mandatum habere a Deo, ut bellum ipsis perpetuum indicat.

CAPUT LVIII.

1. *Clama in gutture, ne cohibeas: quasi tuba exalta vocem tuam, et annuntia populo meo peccatum suum, et domui Iacob iniquitatem suam.* 2. *Me tamen quotidie quaerunt, et scire vias meas volunt: quasi gens quae iustitiam fecerit, et iudicium Dei sui non intermiserit: sciscitantur ex me iudicia iustitiae, appropinquare Deo volunt.* 3. *Quare ieiunavimus, et non adspexisti? humiliavimus animas nostras, et nesciisti? Ecce quo die ieiunatis, invenitis voluntatem, et omnes facultates vestras exigitis.* 4. *Ecce, ad litem et contentionem ieiunatis: atque ut percutiatis pugno impio. Ne ieiunetis sicut hodie, ut audiri faciatis in excelso vocem vestram.* 5. *An tale est ieiunium quod elegi? ut die affligat homo animam suam, et quasi iuncus demittat caput suum, sternat saccum et cinerem? An hoc vocabis ieiunium et diem gratum Iehovae?* 6. *Annon hoc est ieiunium quod elegi? solvere colligationes impias, dissolvere fasciculos graves, oppressos dimittere liberos, atque ut omne iugum abrumpatis?* 7. *Annon ut partiaris esurienti panem tuum, et pauperes vagos inducas domum? Si videris nudum, operias eum, et a carne tua ne te abscondas?* 8. *Tunc profertur ut aurora lux tua: et sanitas tua protinus germinabit: iustitia anteibit faciem tuam, et gloria Iehovae colliget te.* 9. *Tunc invocabis, et Iehova exaudiet: clamabis, et dicet: Ecce adsum: si abstuleris e medio tui onus, et emissionem digiti, et sermonem vanitatis* [1]). 10. *Si effuderis famelico animam tuam, et animam afflictam satiaveris, orietur in tenebris lux tua, et caligo tua erit sicut meridies.* 11. *Et deducet te Iehova semper, et saturabit in siccitatibus animam tuam, et ossa tua saginabit. Et eris quasi hortus irriguus et scaturigo aquarum, cuius aquae non deficiunt.* 12. *Et erunt ex te qui instaurent deserta saeculi: fundamenta generationis et generationis excitabis. Et vocaberis rupturae reparator, director semitarum ad inhabitandum.* 13. *Si averteris a sabbato pedem tuum, nec facias voluntatem tuam, in die sancto meo, et vocaveris sabbatum delitias ad*

[1]) Vel, inutilem.

consecrandum Iehovae, eo quod sit honorabile, et honorem illi tribueris, ut non exsequaris vias tuas, nec inveniatur voluntas tua, nec loquutus fueris verbum: 14. *Tunc delectaberis in Iehova, et equitare te faciam super excelsa terrae: et pascam te haereditate Iacob patris tui: quia os Iehovae loquutum est.*

IN CAPUT LVIII.

1. (*Clama.*) Male fuit divisum hoc caput: quoniam haec superioribus cohaerent. Quare, si tenere mentem prophetae velimus, sic a nobis haec legenda sunt, ac si nulla sectio facta esset. Testatus est propheta sic puniendum esse populum, ut tamen pacis spes reliqua esset: deinde impiis qui supino fastu Deum eludunt, bellum perpetuum indixit. Nunc confirmat eam doctrinam: ac divinitus sibi has partes docet esse iniunctas, *ut clamet gutture*, hoc est quod vulgo dicimus *A plein gosier*. Quorsum id? nempe ut annuntiet populo peccata sua. Non loquitur de sola contentione vocis, sed vehementiam verbi et severitatem intelligit, qua maxime hypocritae opus habent, ac si Deus fulmina e coelo iacularetur. Sibi enim placent in vitiis suis, nisi arguantur severius, atque in lucem pertrahantur: imo nisi violenter prostrati cadant. Quod addit *ne cohibeas*, modus est loquendi valde tritus Hebraeis: Loquor et non taceo. Vulgo dicimus *Crie sans espargner*. Diximus prophetam non loqui de simplici vocis sono, sed obiurgationem severam et asperam significare, qua hypocritas percelli operae pretium est. Exempli gratia, si prophetae de lege Domini solum verba facerent, atque ostenderent quae sit regula bene et sancte vivendi, commendarent cultum Dei, vitia quoque reprehenderent nulla adhibita vehementia, quid efficerent apud hypocritas, quorum conscientia sic sopita est ut nequeat nisi admotis aculeis excitari? Itaque simplex docendi ratio non sufficeret, nisi acrius instarent, atque fulmina verborum in ipsos contorquerent. Paulus etiam imitatus prophetas, postquam universum genus hominum damnavit, maiore vehementia insurgit in eos qui speciem aliquam sanctitatis prae se ferebant, et abutebantur patientia Dei, Ecce, tu Iudaeus cognominaris, et acquiescis in lege, et gloriaris in Deo, et nosti voluntatem, ac probas eximia, institutus ex lege: confidisque te ipsum ducem caecorum, lumen eorum qui in tenebris sunt, eruditorem insipientium, doctorem imperitorum, habentem formam cognitionis et veritatis per legem. Qui igitur doces alium, te ipsum non doces: qui praedicas non furandum, furaris, etc. (Rom. 2, 17). Talibus iudicium Dei et horrendam ultionem denuntiat: quod bonitate eius abusi sint, atque inaniter eius nomine se iactent. Ita hoc loco propheta nominatim adversus Iudaeos stylum stringit, qui Dei nomine gloriabantur, se tamen adversus ipsum efferebant. Haec igitur ratio tenenda est adversus hypocritas, qui inanem prae se ferunt speciem sanctitatis, si modo rite atque utiliter officio nostro fungi velimus. Quemadmodum Dominus hoc belli genere exercuit prophetas, ita et nos hodie exerceri necesse est, ne dissimulemus, aut perfunctorie arguamus ipsos: sed omni contentione invehamur. Obiici posset, Si Dominus iubet argui peccata populi, cui promittit pacem: dubium non est quin reliquam voluerit ei facere spem salutis. Et tamen certum est ista reprobis, quibus antea bellum indixerat, designari. Respondeo, tunc pios exiguo fuisse numero: pauci enim oblatam sibi pacem amplectebantur. Quum ergo propinquae pacis spem facit Isaias, exiguum illum gregem spectat: quum bellum indicit, multitudinem terret, quae aliena erat a Deo, omniaque monita contemnebat. Is enim erat populi status, ut vix quidquam puri aut integri maneret, quemadmodum cap. 1 vidimus. Merito igitur nominavit *domum Iacob*, quum maior populi pars corrupta est. Ac sedulo in prophetis notanda est haec distinctio, quod nunc voces spargunt in totum vulgus, nunc sermonem restringant ad paucos fideles. Nec vero absque falsa et amara subsannatione populum suum et filios Iacob nominat, qui ab origine sua exciderant, et turpiter desciverant a patrum fide. Quare ironica est concessio. Ac si diceret nullam praerogativam obstare quo minus audiant quod merentur.

2. (*Me tamen quotidie quaerunt.*) Hic omnem obloquendi materiam adimere voluit hypocritis, quibus exceptiones istae in promptu erant, Nos timemus Deum, colimus, amamus, atque eum quaerimus toto affectu. Cur nos tanquam impios obiurgas? nam instituere vitam nostram volumus ex praescripto legis. Ut occurrat huic exceptioni, negat quidquam ab ipsis pure aut sincere agi: omnia ficta esse et simulata: itaque nullius esse momenti apud Deum, qui integrum animum requirit. Notandus est hic ordo quem propheta sequutus est: postquam enim bellum denuntiavit impiis et hypocritis, severe iam ipsos arguit: atque praetextus adimit, et fucos quibus se obtegebant. Sic enim tractandi sunt hypocritae, et velut educendi e latebris: quia nihil apud ipsos alioqui doctrina proficere posset. Nec tantum hic ordo piis doctoribus tenendus est: sed unusquisque in usum suum hanc docendi rationem accommodare debet, ne sibi placeat, aut vitiis suis blandiatur: ne fucum sibi faciat, aut praestigiis Satanae illudi patiatur. Integrum ergo et purum animum afferat, si proficere in doctrina verbi et Deo gratus esse velit. Etsi autem perfidis et mendacibus concedit Isaias aliquam sanctitatis speciem: rursus tamen amarulenta figura eos perstringit, ac

si diceret in eorum improba iactantia nimis crassam esse fraudem. Ita non simplex ironia est, sed coniuncta simul est expostulatio, quod Deum in speciem promereri satagunt. Verum, si quis propius examinet ipsos, et totam eorum vitae rationem expendat, animos longe alienos a Deo esse intelliget.

(*Sciscitantur ex me.*) Qui his verbis putant hypocritas expostulare cum Deo, et insurgere in ipsum, quasi litem cum eo suscepturi, prophetae mentem assequuti non sunt. Id quidem fieri paulo post fateor: sed antequam eo descendat, larvam fictae pietatis illis detrahit. Postquam ergo dixit eos quotidie Deum quaerere, ac si nulla illis esset potior cura quam pietatis: pergit in eadem sententia, ac dicit ipsos sciscitari iudicia, ut Deum colant et teneant regulam bene vivendi, nempe dum simulant se ardere studio pietatis. Et sane propheta hic praecipua fidelium exercitia recenset, quae interdum ostentant impii. Hoc autem in pietate summum est, inquirere de voluntate Dei, ut vitam nostram ad eius regulam instituamus: pendere ab ore ipsius. Sed ita filios Dei mendaciter aemulantur hypocritae, ut quae ad verum Dei cultum pertinent tenere, atque interdum optimos quosque superare videantur.

3. (*Quare ieiunavimus.*) Progreditur ulterius in eodem argumento: et dicit fictos ac praeposteros Dei cultores non modo excaecari sua simulatione, sed etiam turgere fastu, ut audeant palam obstrepere Deo, et ubi durius ipsos urget conqueri, ac si magna ipsis fieret iniuria. An reiicis obsequia nostra, ieiunia et preces? cur tibi grata non sunt? an frustra nos torquemus? Concessit, ut iam dictum est, hypocritis quandam sanctitatis speciem, qua homines fallunt: sed nunc intus superbia quoque inflatos esse et ebrios significat, quum ficta habent opera, quibus Deo satisfieri putant: atque eo praetextu adversus prophetas efferuntur, sibique in maximis vitiis indulgent: qualia sunt incredulitas, rebellio et contumacia in Deum, diffidentia, crudelitas, fraudes, rapinae. Haec levia sunt apud ipsos: atque ieiuniis aut aliis exercitiis externis facile eluuntur. Nam ea sunt praeclara ipsorum merita in quibus cultum Dei consistere putant, et unde sperant scelerum omnium expiationem. Ita excolant culicem, atque integrum camelum deglutire non dubitant. Si tales fuissent soli Iudaei, et mundus ingenium mutasset, procul nobis quaerenda essent exempla: sed quum idem quotidie experiamur, non est quod multum in expositione huius loci laboremus. Porro querimonia haec referri potest tam ad verbum, quam ad manum Dei. Dominus enim utroque modo iudicat hypocritas. Arguit enim verbo, et poenas sumit de obstinata malitia ipsorum. Ergo tam ad ferulas, quam ad superiorem obiurgationem haec referri possunt. Ego vero libenter de verbo interpretor, ut obiurget hypocritas, qui iactabant ieiunia sua eaque reprehensionibus prophetarum opponebant: ac si veri essent cultores Dei, atque immerito traducerentur. Nam ab iis dissentio qui populum expostulare cum Deo existimant, quod durius in exsilio tractetur. Potius conqueri mihi videtur de prophetis, quod severius ipsum et vehementius obiurgarent. Iudaei enim volebant pii et religiosi haberi: nec poterant aequo animo ferre quod impietatis et nequitiae damnabantur. Ideo propheta detegit affectus ipsorum, atque ostendit bellum ab iis suscipi cum Deo, ne quid sibi privati negotii cum ipso esse putent. Secunda parte versus refellit in Dei persona quas hypocritae virtutes ebuccinant: quia scilicet non exuant interea pravos carnis affectus, neque incipiant a sui abnegatione. Hoc enim maxime damnat, quod suis desideriis addicti sint: deinde species quasdam vitiorum enumerat. Unde colligere promptum fuit, nulla resipiscendi cura eorum cor tangi.

4. (*Ecce ad litem.*) Hic versus cum fine superioris coniungi debet. Nam quum priore membro induxisset hypocritas conquerentes de vehementia et asperitate prophetarum: posteriore rationem reddidit, cur eorum ieiunia aliaque opera Dominus aversetur, quod scilicet a puro animi affectu non prodeant. Ostendit autem qualis eorum animus sit a fructibus. Nam revocat ipsos ad officia secundae tabulae, ex quibus facile deprehenditur quales simus. Animi enim puritas in eo sese ostendit, quum vivimus innocenter, atque ab omni fraude et iniuria abstinemus. Haec sunt puri affectus indicia, sine quo Dominus omnes externos cultus respuit, imo exsecratur. Ubi vero fraudes, rapinae, iniuriae vigent, ibi nullum Dei timorem esse certissimum est. Exprobrat ergo hypocritis, quod ex ieiuniis maiorem captant licentiam peccandi: atque eo magis cupiditatibus suis obsequuntur. Hoc quotidie experimur. Nec enim solum ieiunant plerique ut expient fraudes et latrocinia sua, ac liberius praedentur: sed etiam ut ieiunii tempore plus otii habeant ad expendendas rationes suas, perlegenda instrumenta, et supputanda foenora, et comminiscendas rationes quibus obaeratorum bona ad se attrahant. Quare saepius hunc laborem in Quadragesimae tempus et stata ieiuniorum tempora reiiciunt. Quemadmodum alii insignes hypocritae plures missas quotidie audiunt, ut liberius et sine ulla interpellatione, sub religionis praetextu, fraudes et proditiones suas moliantur. Tandem ieiunia eorum, utcunque pretiosa ab ipsis ducantur, repudiat: quia hoc modo ira Dei magis provocetur. Continuo post preces etiam reiicit: unde apparet sicuti fusius disseruimus capite primo, nulla officia absque sincera cordis integritate Deo probari. Nullum certe sacrificium

excellentius est invocatione Dei: videmus tamen ut preces omnes vitiet, ac contaminet impuritas cordis. Caeterum, quia ieiunium orationi coniungi solet, id pro confesso sumit propheta. Est enim appendix orationis. Vetat igitur ab eiusmodi hominibus institui solennes preces cum ieiunio: quia nihil aliud proficient, quam ut poenas graviores Dominus de ipsis sumat. Atque hinc colligimus (quod iam antea dictum est) Dominum externa opera non morari, nisi praeluceat verus eius timor. Ieiunium quale Iudaeis in usu erat, hic per se non improbatur, quasi superstitiosus ritus: sed abusus ieiunii et prava fiducia. Quod diligenter notandum est: quia nobis longe aliter agendum esset cum papistis, si ipsorum ieiunia reprehenderemus. Nihil enim praeter superstitionem continent, quum huic aut illi diei, aut certis temporibus alligata sint, quasi reliquo tempore ingurgitare sese liceat: quum putant carnem immundam esse, atque interea quasvis delitias sibi permittunt: modo semel tantum se ingurgitent die ieiunii, egregie se functos esse arbitrantur. Quum igitur nihil omnino sit in iis quod probari queat, simpliciter a nobis damnari possunt: sed alia fuit haec disputatio. Ieiunium enim quod observabant Iudaei per se probandum erat, quoniam a Deo institutum: sed falsa opinio reprehendenda. In papistis vero et falsa opinio, et institutio ipsa, quum perversa sit, damnanda est. Hoc commune habent papistae cum Iudaeis, quod eo se defungi coram Deo, et meritorium opus esse putent. At ieiunium cultus Dei non est, nec per se ab ipso requiritur: quemadmodum ea opera quae in lege praescribit: sed externum exercitium est, quod orationi subseruit, aut domandae carni utile est, aut testificandae humiliationi nostrae: quum velut rei iram Dei in adversis rebus deprecamur. Sed de usu ieiunii et fine ipsius vide plura in nostra Institutione.

5. (*An tale est.*) Confirmat superiorem sententiam, atque ostendit ieiunium per se neque appeti a Deo, nec probari: sed quatenus in verum finem dirigitur. Noluit autem ipsum penitus abrogari, sed perversum usum: quod scilicet in eo statuerent cultum Dei, ac posthabita vel etiam neglecta vera pietate corporale exercitium sufficere putarent: sicuti semper hypocritae externos ritus quasi piacula obtrudunt ad placandum Deum. Porro quia homines pro sua temeritate definiunt cultum Dei, diserte nos hic revocat ad suum arbitrium: ne quidquid rectum iudicat sensus noster ab ipso probari existimemus. Quamvis enim sibi placeant miroque supercilio elati sint, et arroganter se iactent, Dominus ipsos repudiat, atque exsecratur: quia ius eligendi sibi uni vendicat. Porro eligere tantundem valet ac gratum habere. Negat autem se oblectari si quis diem unum famelicus transigat, deinde incedat tristis et incurvus. Nam apta similitudine usus est propheta: quod iuncus, quamvis rectus sit, facile inflectatur: ita hypocritae sese flectunt, et caput incurvant quasi macie confecti: vel ostentant inanem aliquam speciem humilitatis. Voluit ergo propheta perstringere superstitiosos gestus in quibus hypocritae sanctitatem aliquam constituunt.

(*Saccum et cinerem.*) Haec etiam annexa erant ieiunio: praesertim quum solenni ritu poenitentiam profitebantur. Etenim se induebant sacco, et cinere caput aspergebant. Atqui sanctum et probatum Deo fuit eiusmodi exercitium: atque videmus prophetas dum ad poenitentiam hortantur populum, ad saccum et cinerem conclamare. Sed quemadmodum diximus hic ieiunium per se non reprehendi: ita externi hi ritus ab Isaia non damnantur, sed hypocritas obiurgat, quod ipsos a veritate separent. Si quaeratur an saccus et cinis nostro tempori conveniant: respondeo, res esse medias quibus in aedificationem uti licet. Caeterum in luce evangelii, quo nobis libertas allata est, talibus figuris opus non est. Simul observandum est discrimen orientalium nationum, quae variis caeremoniis abundant, a nostris quae multo simplicius sese gerunt. Quod si illas imitari vellemus, nihil aliud esset quam simias agere, aut histrionicam exercere. Nihil tamen prohibet quominus supplicum more sordidas vestes induant, quibus propositum est reatum suum fateri.

(*Diem gratum Iehovae.*) Hinc apparet solennibus precibus, quum sacer conventus haberetur, adhibitum fuisse ieiunium. Nam ieiunium, orationis accessio est, sicuti iam diximus: quemadmodum videmus etiam a Christo orationi adiunctum fuisse. Non est igitur institutum per se, sed in alium finem dirigitur.

6. (*An non hoc est.*) Ostendit propheta quae sint vera officia pietatis, et quae nobis potissimum a Deo commendentur: nempe, ut miseros et gravi onere pressos sublevemus. Sed videtur in universum propheta ieiunium tollere, quum opera recenset in ipsius locum, quae Deo longe gratissima sunt. Respondeo, ieiunium probari, ubi caritati coniunctum est. Quamobrem propheta nos ad illud principium revocat: ut integrae et purae conscientiae sint, ut mutuam inter nos beneficentiam exerceamus: quia si vigeat hic ordo, tunc ieiunium quod accedet gratum Deo et acceptum erit. Atqui nulla hic mentio fit de puritate cordis. Respondeo, ipsam ab operibus seu a fructibus designari. Ex his enim qualis sit animus facile constat. Deinde commemorat officia secundae tabulae, qua synecdochice totam legis observationem comprehendit, ut alibi visum est. Nec enim satis esset proximum beneficiis iuvare, si Deum interea contemneremus. Sed notandum est prophetae consilium: quia enim caritas erga proximos non potest sincere coli, nisi quum eos in Deo amamus, ad probandum Dei timorem

exigit haec quasi propiora signa, si iuste, innoxie et humaniter alii cum aliis versamur. Adde quod externa specie contentus non fuit. Nec certe illic viget caritas, ubi non regnat spiritus Dei: atque ideo Paulus ipsam inter spiritus opera recenset (Gal. 5, 22). Quum itaque de observatione legis agitur, non tantum externa opera, sed animi quoque affectus in rationem venire debent.

(*Colligationes impias.*) Nonnulli exponunt pravas cogitationes, quibus implicita sunt hominum corda: sed alio respexisse mihi videtur Isaias: nempe, quod hypocritae sint plurimum crudeles in pauperibus vexandis, graviaque ipsis onera imponant. Nexus ergo sive colligationes vocat, quae vulgo gravamina dicuntur. Eodemque pertinet quod subiungit, *dissolvere* fasciculos graves: sub quorum videlicet pondere gemunt inopes et fatiscunt. Iterum addit *oppressos* dimittere liberos, atque eandem rem pluribus verbis designat. Non definit igitur propheta ieiunium: sed ostendit quid Dominus priore loco ac potissimum requirat, et qua ratione possit obsequium ei nostrum probari, et qualiter animatos esse oporteat quibus rite ieiunare propositum est.

7. (*An non ut partiaris.*) Prosequitur caritatis officia quae superiore versu attigerat. Nam quum prius ab omni iniuria abstinendum esse dixerit, nunc exercendam erga miseros, et eos qui auxilio nostro indigent, beneficentiam docet. Duae enim sunt rectitudinis et iustitiae partes. Primum, ut neminem laedamus: deinde, ut opes et facultates nostras in tenues atque inopes conferamus. Atque haec duo inter se coniungi debent. Nec enim satis est abstinere ab iniuria, si egeno opem tuam neges: nec multum proderit te egeno opem ferre, si interim aliis eripias quod aliis largiare. Proximi enim praeda aut furto iuvandi non sunt: nec si quid inique vel crudeliter, vel dolose egeris, ficta compensatione Deus in partem praedae vocandus est. Duae igitur hae partes inter se cohaereant necesse est, si modo caritatem nostram probari Deo et acceptam esse velimus. *Panem* frangere iubens esurienti, omnem excusationem adimere voluit avaris et tenacibus, qui obtendunt sua sibi habere licere: Hoc meum est, ergo mihi servare licet: cur in commune conferam quod mihi a Deo datum est? Respondet tuum quidem esse: sed ea lege, ut famelico et sitienti impertias: non ut solus comedas in sinu tuo. Et certe hoc dictat naturae sensus, fraudari iure suo qui esuriunt, nisi succurritur eorum inediae: sicuti triste illud spectaculum saevis etiam et truculentis misericordiam extorquet. Alias deinde species recenset, quae etiam ferreos animos ad συμπάθειαν solent inflectere: quo minus excusabilis sit eorum immanitas qui fraternae inopiae et necessitatis sensu non tanguntur. Tandem concludit: *et a carne tua ne te abscondas.* Ubi notanda est carnis appellatio, qua intelligit universos homines, quorum neminem intueri possumus, quin velut in speculo carnem nostram contemplemur. Summae igitur inhumanitatis est eos despicere in quibus imaginem nostram agnoscere cogimur.

8. (*Tunc proferetur.*) Ostendit propheta Deum nimis rigidum non esse: nec plus exigere a nobis quam aequum sit: ac frustra conqueri hypocritas, qui ipsum nimiae severitatis accusant. Obstrepunt enim, quum damnantur eorum opera, ac respondent nulla ratione satisfieri posse Deo, se iam nescire quid agendum sit, aut quam viam sequi debeant. Respondet, nihil aliud ab ipso quam purum et simplicem animum, hoc est, integram conscientiam requiri. Ea si adsit, propitium fore Deum ut colligat eos, et sanctitati testimonium reddat atque omni benedictionis genere prosequatur, quorum fallacias merito castigat. Denique nullam esse causam cur ipsum nimis austerum ac durum esse obmurmurent, quia beneficum et liberalem ipsum agnoscent quum ita deposita omni simulatione se ad verum eius cultum comparabunt. Notanda est particula *tunc:* quia significat ex adverso hypocritas procul abesse a vero cultu Dei, quum tamen sanctissimi videri velint. Sed eos satis convictos tenet, quum ab operibus ipsos nec colere Deum nec timere ostendit. *Lucis* nomine prosperum statum designat: quemadmodum nomine tenebrarum misera et aerumnosa vita significatur. Atque haec loquutio satis usitata est scripturis. Per *sanitatem* denotat prosperum et incolumem statum, sicuti alibi iterum videbimus: quia plagae manu Dei ob peccata inflictae populum deiecerant, ut tabesceret quasi aegrotus languore confectus. Nullum enim genus morbi acerbius est quam urgeri iusta Dei vindicta, vel sub eius maledictione consumi. *Iustitia* bifariam accipi potest: vel pro testimonio iustitiae, vel pro recto ordine: quia Deus rebus confusis medebitur, recteque omnia componet. Huc ergo tendit prior sensus: Ubi Deus tibi placatus fuerit, testimonium iustitiae tuae coram Deo et hominibus conspicuum erit, ac si te apparitor quispiam praecederet. Sunt qui iustitiam accipere malint pro recta gubernatione, quae Dei donum est, signumque paterni favoris: et aliquoties vidimus vocem hanc ita sumi apud Hebraeos. Sed posterius membrum quod sequitur, *gloria Domini* etc. efficit ut priorem expositionem sequi malim: Prodibit iustitia tua, id est, omnes te sanctum et iustum agnoscent, quum antea reus ac convictus esses. Ita et gloria Domini ornaberis, quum antea probris obrutus esses. Probrosi enim et ignominiosi reddimur, quum scelerum nostrorum poenas damus.

9. (*Tunc invocabis.*) Prosequitur Isaias id quod prius coeperat: nempe, omnia prospere cessura Iu-

daeis, si ita aequos et innoxios se praestent, atque abstineant ab omni iniuria, ut inde appareat eorum pietas et religio. Idem enim pronuntiat quod dicitur ab Hosea et repetitur a Christo, Misericordiam sacrificiis praeferendam esse (Hos. 6, 6; Mat. 9, 13 et 12, 7). Postquam ergo de caritatis officiis loquutus est, atque testatus bene futurum iis qui ea servarent, subiicit: Tunc invocabis, et Dominus exaudiet te. Haec enim praecipua est pars felicitatis nostrae, si exaudiamur a Deo: contra nihil nobis infelicius esse posset quam si adversum ipsum habeamus. Concedit autem precibus nostris quod ultro et gratuito largitur, ut fidem nostram exerceat. Nam si beneficia sua dormientibus semper ingereret, omnino frigeret, imo cessaret precandi studium, atque ita liberalitas Dei fomentum esset socordiae. Etsi autem nos praevenit mera sua gratia, vult tamen intercedere preces medias. Atque ideo subiungit, Clamabis, et dicet, Ecce adsum. Haec enim promissio simul exhortationem continet ne iaceamus otiosi. Quod se *adesse* dicit, oculis quidem nostris non apparet: sed re ipsa declarat se nobis propinquum ac propitium esse. In fine versus iterum repetit Iudaeis, si resipiscant Deum fore placabilem. Ac *oneris* quidem nomine comprehendit omnes molestias quae pauperibus inferuntur: ac si diceret, Si desieris molestus esse fratribus tuis, atque ab omni vi et fraude abstineas, Dominus prosequetur te omni genere benedictionis. *Digiti* quoque emissio quam subiungit, continet omnes species iniuriae. Dicimur enim emittere digitum, quum minamur proximis, aut crudeliter ipsos tractamus, aut aliquam inferimus violentiam. *In sermone* vano, tertia est species iniuriae, qua nocemus proximo, dum astutis et fallacibus verbis, aut blanditiis ipsum circumvenimus. Omnis enim iniquitas vel occulta malitia et fraude constat, vel iniusta violentia.

10. (*Si effuderis.*) Pergit commendare caritatis officia. Haec enim est summa totius concionis, frustra homines colere Deum, si frigidas tantum et nudas caeremonias ei offerant: neque hunc esse vel rectum et solidum Dei cultum, qui severe praecipit atque exigit ut iuste et innocenter vivamus cum proximis, nosque et operam nostram libenter ipsis impendere, prompteque et alacriter iis succurrere parati simus, quoties necesse est. Atque huius officii notandae sunt duae partes, quas distincte expressit propheta. Nam priore loco commendat nobis affectum misericordiae et humanitatis: altero autem ad opus ipsum et effectum hortatur. Nec enim satis esset beneficiis prosequi homines, nisi propensa erga ipsos et benigna fuerit voluntas. Si distribuero omnes facultates meas in pauperes (inquit Paulus [1. Cor. 13, 3]) caritatem autem non habuero, nihil sum. Effundere ergo animam nihil aliud est quam eorum miseriis condolescere, atque sic affici eorum penuria, ac si eam ipsi sustineremus. Sicuti rursum restricti omnes sibique addicti ferreo et obserato corde esse dicuntur, claudere sua viscera et prohibere affectus. Quod alii vertunt: Si protuleris animam tuam, frigidum est. Sequitur iterum eadem promissio, et sub eadem figura vel similitudine. Nam per *tenebras* adversum, per *lucem* prosperum statum designat: ac si populo diceret: Efficiet Dominus ut cessent omnes miseriae quibus nunc oppressus iaces, ac repentina felicitas exoriatur. Nullam ergo causam esse ostendit cur expostulent cum Deo, quod tam graviter affligantur. Emergerent enim protinus, et felici statu fruerentur, si vere colerent Deum, eique obedirent.

11. (*Et deducet.*) Nunc clarius exprimit quod breviter et figurate dixerat, Deum videlicet ducem futurum: ita ut nihil ipsi ad plenam bonorum affluentiam desit. Deducere enim dicitur quum re ipsa sentimus ipsum nobis praeire, ac si ante oculos positum haberemus. Adiungit hoc non fore momentaneum, quia Deus in medio itinere nunquam suos deserit, sed infatigabili tenore beneficentiam erga eos suam continuat: ideoque promittit saturitatem in summa inopia: quia nunquam deest bonorum omnium copia Deo qua subveniat suorum egestati: et pluris est eius benedictio, quam largissimae totius anni pluviae. Neque tamen laetum et uberem frugum proventum, vel copiosam annonam promittit fidelibus, sed Deum illis fore nutritium, quamvis e terra alimenta non suppetant. Et hoc modo a Dei auxilio pendere iubet, atque eos esse contentos, licet non prorsus immunes sint a sterilitatis incommodo. Quo sensu paulo post sequitur Eripiet ossa tua. Neque enim bene et pinguiter saginatos fore dicit, sed ita macilentos ut in ipsa cute ossa emineant. Vocat igitur ossa vacuos prae inedia vel fame, homines quibus nihil fere praeter aridam cutem et ossa superest. Ac Iudaeis cum penuria rerum omnium et macie luctandum fore significat, donec a Deo restituantur. Eodem pertinent similitudines quas subiungit, *horti* irrigui et scaturiginis aquarum. Nec enim satisfacere sibi potest Isaias in exprimenda beneficentia Dei: qua veros suos cultores dignatur, ne alibi homines quam in se ipsis quaerant sterilitatis causas. Summa est, fontem ipsum beneficentiae Dei nunquam exarescere, quin semper fluat, nisi viam ipsi nostra culpa praecludimus.

12. (*Et erunt.*) Per *deserta* intelligit Isaias horrendam vastitatem, quae acciderat Iudaeis, quum in exsilium abducti sunt. Terra enim redacta est in solitudinem, urbs diruta, excisum templum, populus in servitutem redactus et disiectus est. *Deserta* porro *saeculi* vocat, quod templum non potuerit

statim reparari, nec ulla eius instaurandi aut liberandi populi spes esset. Nam si qua urbs excisa aut diruta fuerit manentibus incolis, statim instaurari potest: quod si nulli supersint incolae, aut in longinquam regionem abducti sint, et diutissime absint, nulla spes instaurandae illius urbis esse potest: et portenti instar videbitur si, postquam diu eversa iacuit, aliquis significet eam restituendam a populo, qui periisse videtur, ac reparandam esse. Quum ergo incredibilis esset ista promissio, propheta dubitationi occurrere voluit: quia obiicere poterant: Si nos restituere vult Deus, cur languere tamdiu sinit? Respondet, nullam temporis moram obstare Deo, quominus ea quae diutissime iacuerunt in sublime rursus attollat. Nec vero hoc ad aedificium templi, quod coepit Zerubbabel, et prosequutus est Nehemias, restringi debet: sed comprehenditur, quae aliquot saeculis postea sequuta est, ecclesiae instauratio. Quod dicit *Ex te*, tantundem valet atque ex illo populo veluti emortuo exorituros qui medeantur tristibus ruinis, atque ita architecti sint vel opifices ad exstruendam Ierosolymam. Verbum בנו quidam passive vertunt: sed quia hoc modo ambiguum sensum reddunt, activa significatio retinenda fuit. Paulo post toti populo tribuere videtur, quod de aliquibus dixerat: idem tamen est sensus. Si enim quaeritur, quis Ierosolymam instauravit? certe fuit ille populus: sed ex ea multitudine quae immensa fuit, Dominus quasi resectis aliis exiguum numerum delegit. Quidam intelligunt impares hominum copiae urbes fore, ut alias pridem dirutas exstruere cogantur: quod videtur esse nimis remotum. In secundo membro per fundamenta unius et alterius saeculi idem quod prius a propheta dici putant: atque intelligunt fundamenta generationis, quae diu iacuerunt: quum ex iis statim aedificium erigi atque attolli deberet: nam varia impedimenta acciderunt quibus opus illud interruptum est. Sed possumus referre ad futurum tempus: Excitabis aedificia, quae multum diuque permansura sunt. Videtur enim diuturnum ecclesiae statum polliceri: ac si diceret, alia aedificia diuturna non esse: hoc vero multis saeculis duraturum. Quod si ad praeteritum tempus quispiam referre malit, ego non magnopere contendo.

(*Et vocaberis.*) Hic propheta utrumque comprehendit: nempe quod populus similis foret diruto aedificio: deinde quod rursus in integrum restituendus esset. Hoc autem Iudaeis tribuit, reparatores fore ac directores viarum: quod scilicet Dominus eorum opera usurus sit. Omnia enim accepta ferre convenit virtuti Dei, qui nos tanto honore dignatur, ut manus nostras operi suo adhibeat. Insignem hic promissionem habemus de colligendis atque erigendis ecclesiae ruinis, qua in re quum Dominus labore nostro uti velit, nos totos ei impendere ne dubitemus: ac tametsi reluctetur mundus, nosque subsannet, atque insanos iudicet, colligamus animos, omnesque difficultates superemus. Concipienda enim est animis certa fiducia, ubi Domini opus esse intelligimus, ac eius exsequutionem nobis esse iniunctam.

13. (*Si averteris.*) Putant aliqui prophetam alludere ad externam sabbati observationem, quod eo die iter facere non liceret. Quod etsi non repudio, longius tamen sensum patere arbitror: nam per synecdochen significat totum cursum vitae humanae: ut satis vulgare est per incessum, aut ambulationem, vitam nostram designari. Ait igitur: Si desinas pergere in tuo cursu, si tibi viam praecludas: ne pro arbitrio tuo ambules, etc. Hoc enim est, a sabbato pedem avertere, quum hanc necessitatem nobis iniicimus, ne libere et solute in cupiditatibus nostris vagemur. Quemadmodum vero prius sub ieiunii specie omnes caeremonias comprehendit, et externas larvas, in quibus sanctitatem suam constituebant, easque vanas et inutiles esse ostendit: ita hoc loco veram sabbati observationem demonstrat ne consistere ipsam in externo otio putent, sed in vera abnegatione sui, ut ab omni maleficio et iniuria, ab omni libidine et prava cogitatione abstineant. Primum pedis voce opera designat: quod quum Iudaei aut iter facere aut carnem coquere non auderent die sabbati, interim proximos vexare et miseris insultare non verebantur: mox tamen transit ad voluntatem et sermones, ut omnes partes obsequii quod debetur Deo, comprehendat.

(*Delitias.*) Hoc nomen ad Deum, non ad homines referri debet: quia nihil gratius Deo, aut acceptius esse potest vera sabbati observatione et sincero cultu. Sedulo enim hoc inculcat, perperam facere homines, si posthabitis Dei mandatis quae nullius pretii sint opera magni aestimant: et admonet ex solo eius nutu iudicium fieri debere. Iterum vero species enumerat, quibus palam faciat veram sabbati observationem in abnegatione sui et integra conversione consistere. Ideoque voluntatem veluti fundamentum statuit: ex ea erumpunt sermones, deinde opera. Loquimur enim quae animo comprehendimus, et sermone patefacimus voluntatem nostram, ac deinde exsequimur. Quisquis ergo Deum vere colere vult, necesse est ut carni suae et voluntati omnino renuntiet. Atque hinc perspicimus cur tantopere Dominus in tota scriptura sabbati observationem commendet. Altius enim spectavit quam ad externam caeremoniam, hoc est, otium et quietem: in quo Iudaei sanctitatem summam sitam esse putabant: quin potius voluit Iudaeos abdicato carnis sensu, et affectibus valere iussis, se submittere in obsequium: sicuti nemo potest coelestem vitam meditari, nisi mundo et sibi emortuus. Nunc quum abrogata sit illa caeremo-

nia, manet nihilominus veritas: quia Christus mortuus est, ac resurrexit, ut perpetuum sabbatum habeamus: hoc est, feriemur ab operibus nostris, ut spiritus Dei potenter in nobis agat.

14. (*Tunc delectaberis.*) Videtur alludere ad nomen delitiarum. Verbum enim תתענג, quo utitur propheta, deducitur ab ענג, quo ante usus erat, quum summam ex vera sabbati observatione voluptatem Dominum capere diceret. In summa, significat populum nullam ex Deo oblectationem percipere, quod ipsum provocet, nec eius voluntati pareat: nam si vitam nostram componeremus in obsequium Dei, nos eius velut delitiae essemus, ipse vicissim nobis delitiarum loco esset. Pronuntiat igitur non nisi per Iudaeos stare quominus Deo propitio freti hilarem et laetam vitam degant. Quibus verbis tacite exprobrat eos sibi propria culpa multas molestias accersere. Addit equitaturos super excelsa terrae: quibus verbis reditum in patriam et securam illic habitationem promittit. Scimus enim Iudaeam edito in loco sitam fuisse supra vicinas regiones: quum Babylonis situs inferior atque demissior esset, ubi etiam populus quasi in spelunca trepide latebat. Apertius mox declarat quid significaverit verbo *equitandi*. Possessionem enim promittit eius regionis quae promissa et data fuerat patribus, et qua ipsi tunc fruebantur, deinde ad tempus privati fuerunt.

(*Quia os Domini.*) Hoc addidit, ut absque controversia haec omnia vera esse intelligerent: atque hoc referendum non solum ad promissiones istas, sed etiam ad initium capitis. Obiurgavit enim hypocritas, qui iustam sibi causam tueri videbantur, ac merito suorum scelerum poenas luere ostendit. Frustra etiam litigare cum Deo et opponere opera sua, quae vana prorsus et inania erant. Itaque reducit ipsos ad veram sabbati observationem, et bene habituros demonstrat si pure Deum coluerint. Tandem concludit non esse ipsis negotium cum homine mortali, sed Deum esse iudicem qui ista pronuntiat.

CAPUT LIX.

1. *Ecce non est mutilata manus Iehovae, quin servet: neque aggravata auris eius, quin audiat.* 2. *Sed iniquitates vestrae dissidium fecerunt inter vos et Deum vestrum: et peccata vestra operuerunt faciem eius a vobis, ne audiat.* 3. *Nam manus vestrae pollutae sunt sanguine, et digiti vestri iniquitate: labia vestra protulerunt mendacium, lingua vestra iniquitatem loquuta est.* 4. *Nemo est qui clamet pro iustitia, nemo qui disceptet pro veritate: confidunt rebus vanis: loquuntur inania, concipiunt molestiam, pariunt iniquitatem.* 5. *Ova reguli excludunt, et telas aranearum texunt: qui comederit ex ovis eorum, morietur: si comprimantur, exibit vipera.* 6. *Telae eorum non erunt in vestimentum: neque se tegent eorum operibus. Nam opera eorum sunt opera iniquitatis*[1]*: et opus violentiae*[2] *in manibus eorum.* 7. *Pedes eorum ad malum currunt, et properant ad fundendum sanguinem innoxium: cogitationes vanae*[3]*: vastitas et contritio in viis eorum.* 8. *Viam pacis non noverunt, nec iudicium est in gressibus eorum: semitas suas perverterunt sibi: quisquis graditur per eas, nesciet pacem.* 9. *Propterea longe recessit a nobis iudicium: nec apprehendit nos iustitia. Exspectavimus lucem, et ecce tenebrae: splendorem, et ecce in caligine versamur.* 10. *Palpamus sicut caeci parietem: sicuti qui oculis capti sunt, palpamus. Impingimus in meridie tanquam noctu: in locis solitariis tanquam mortui.* 11. *Nos omnes quasi ursi vociferamur: et quasi columbae susurrando susurramus. Exspectavimus iudicium, et non apparet: salutem, et longe stetit a nobis.* 12. *Quoniam multiplicatae sunt iniquitates nostrae coram te, et peccata nostra testata sunt contra nos*[4]*. Quoniam iniquitates nostrae nobiscum sunt, et peccata nostra cognoscimus.* 13. *Inique egimus, et mentiti sumus Iehovae et abducti sumus a tergo Dei nostri, loquentes calumniam et defectionem: concipientes et proferentes ex corde verba mendacii.* 14. *Et actum est retrorsum iudicium, et iustitia procul stetit. Quoniam corruit in platea veritas et aequitas non potuit prodire.* 15. *Defecit, inquam, veritas: et qui recessit a malo, praedae fuit expositus. Et vidit Iehova, ac displicuit oculis eius, quod non esset iudicium.* 16. *Vidit, inquam, quod non esset vir: et admiratus est, quod nemo intercederet*[5]*. Itaque salutem ei attulit brachium suum*[6]*: et iustitia eius, ipsa stabilivit eum*[7]*.* 17. *Et induit iustitiam, sicut loricam, et galeam salutis capiti suo. Induit, inquam, ultionem quasi vestem, et indignatione amictus fuit vice pallii.* 18. *Quasi propter retributiones, quasi ad reddendam vindictam, hostibus suis indignationem, vicem inimicis suis, insulis vicem reddet.* 19. *Proinde timebunt ab occidente nomen Iehovae, et ab ortu solis gloriam eius: quia veniet quasi flumen hostis, et spiritus Iehovae impellet*[8]*.* 20. *Et veniet Sioni redemptor, et iis qui redierint ab iniquitate in Iacob, dicit Iehova.* 21. *Et ego cum ipsis hoc foedus meum (sancio) dicit Iehova. Spiritus meus qui super te est, et verba mea, quae posui in ore tuo, non recedent ex ore tuo, neque ex ore seminis tui, neque ex ore seminis seminis tui, dicit Iehova, ab hoc tempore usque in aeternum.*

---

1) aut, vanitatis. 1551: vana. 2) 1551: iniquitatis. 3) Vel, iniquitatis. 4) Vel, respondent nobis. 5) Vel, occurreret. 6) Vel, salutem illi fecit brachium suum. 1551: salutem sibi fecit brachio suo. 7) 1551: sua stabilivit se. 8) Vel, fugabit eum.

IN CAPUT LIX.

1 et 2. (*Ecce non est mutilata.*) Haec concio similis fere est superiori: nam quum hypocritis larvam detraxerit qui se inaniter iactabant, eosque iustas luere poenas ostenderit: nunc obiectionibus aliis respondet. Solent enim hypocritae Deum aut infirmitatis aut severitatis nimiae arguere. Ostendit igitur ei nec potentiam ad servandos suos, nec voluntatem deesse: sed ipsorum pravitate impediri, quominus beneficentiam erga ipsos suam exerceat: improbe ergo expostulare cum Deo, et calumniari dum ista obiiciunt, quum se ipsos potius accusare debeant. Atque emphasin habet particula הן, ac si de re praesenti disserens certitudinis notandae causa eam digito monstraret, ac praecidendam ansam hypocritis, ne amplius tergiversentur. Et subaudiendae sunt antitheses in verbis *aggravata et mutilata:* quasi diceret, satis olim fuisse praesidii in manu Dei ad opem suis ferendam: deinde semper exorabilem fuisse et facilem exaudiendis votis: iam vero non esse dissimilem sui, quasi vel manus eius fracta fuerit, vel aures hebetatae ut tardius audiat. Summa est, non posse ascribi mutationem Deo, quasi ab ingenio desciverit, sed totam culpam in ipsis haerere, quia peccatis suis quodammodo prohibeant eius beneficentiam, nec auxilium eius admittant. Quod si obstacula sua non obiicerent, aeque potenter ac benigne cum ipsis acturum atque olim solitus erat cum patribus. Ita a perpetua et aequabili Dei constantia ratiocinatur, suis eos peccatis reiicere Dei gratiam, nec auxilium admittere. Hinc colligimus sola peccata nostra privare nos gratia Dei, atque dissidium inter nos et ipsum facere. Quod enim propheta testatus est de hominibus sui temporis, omnibus saeculis convenit: quandoquidem agit causam Dei adversus calumnias impiorum. Deus ergo sibi perpetuo constat, nec fatigatur bene agendo, nec minuitur potentia ipsius: sed aditum eius gratiae praecludimus. Obiiciet quispiam, Deum bene meritis hominum praeveniri non posse, ac necesse ut indignis benefaciat. Respondeo, hoc quidem esse verum: sed interdum eousque invalescere hominum proterviam, ut Dei beneficiis praecludat ianuam, ac si data opera procul ipsum a se abigere vellent. Et quamvis neminem sine venia exaudiat, sicuti etiam culpae deprecationem coram ipso semper afferimus, tamen impiorum vota non exaudit. Quare non mirum est si populum accuset propheta, quod suis sceleribus Dei beneficia reiiciat, suaque obstinatione eum reddat inexorabilem: denique divortium fecerit, quod solitum gratiae cursum arcet vel avertit.

3. (*Nam manus.*) Nunc in medium producit eorum opera, ne tergiversentur, aut in dubium revocent quaenam sint illa peccata, quae dissidium fecerunt. Omnem igitur iis excusationem adimit, species ipsas in medium producens, ac si in theatro spectabilis esset flagitiosa eorum vita. Loquitur autem in secunda persona, quod veluti patronus causam Dei agat et persequatur: atque ideo eximit se ab impiorum ordine. Nec enim iis aggregari vult, tametsi non esset prorsus immunis a peccato: timebat Deum, et colebat, et conscientiae libertate fruebatur. Nec vero posset libere alios damnare qui iisdem vitiis implicitus teneretur, nec idoneus esset ad agendam causam Dei, qui suum ei ius scelerate vivendo eriperet. Nam oportet nos ab iis dissimiles esse quos arguimus, nisi ludibrio exponere doctrinam nostram, atque impudentes videri velimus. Ubi vero pura conscientia servimus Deo, pondus et autoritatem obtinet doctrina nostra, atque adversarios ipsos magis convictos tenet. Quod sceleratam populi vitam depingit, supervacaneum non est: nam homines varia subterfugia quaerunt, neque in ordinem cogi possunt, nisi vitia prius sua agnoverint. *Sanguinis* mentionem faciens non intelligit caedes passim fuisse perpetratas, sed hac voce designat inhumanitatem, rapinas, vim et iniurias, quas hypocritae adversus inopes et tenues exercebant. Nec enim erat ipsis negotium cum latronibus et sicariis, sed cum rege et primoribus, qui magno in pretio et honore habebantur. Eos vocat homicidas, quod innoxios crudeliter vexarent, atque aliorum bona per vim et iniuriam ad se raperent. Itaque continuo post, iniquitatem ponit pro sanguine. Etsi enim videtur longius extendere sermonem, est tamen repetitio, aut potius reduplicatio frequens Hebraeis cum amplificatione. Quia plus exprimit per digitos quam per manus: ac si dixisset ne minimam quidem partem ab iniusta violentia immunem esse. Deinde aliam maleficii speciem attingit, nempe dum fallaciis, periuriis aut dolis alii alios circumveniunt. Nam aut crudelitate quasi manu armata, aut mendaciis et fraudibus continetur ut plurimum iniquitas qua proximos laedimus. Hic autem propheta secundam tabulam attingit, atque ex sceleribus quae adversus ipsam admittunt impios et omni timore Dei vacuos esse ostendit. Inhumanitas enim et perfidia, qua violatur hominum societas, oritur a contemptu Dei. Itaque a manibus, hoc est, a rapinis et vi ad mendacia et fraudulentas artes, ad periuria et captiones descendit, quibus proximos nostros circumvenimus.

4. (*Nemo est qui clamet.*) Significat nullum inter eos recti aut aequi studium esse: neminem se opponere iniuriis, quas potentiores tenuioribus inferunt: atque inde crescere licentiam, quia omnes conniveant, nec cuiquam curae sit patrocinium iustitiae suscipere. Non satis est autem si abstineamus ab iniuria, nisi eam quoque ab aliis, quantum

in nobis est, arceamus. Et certe quisquis permittit quod prohibere licet, quodammodo iubet: ut silentium quaedam sit species consensus. Eodem pertinet quod subiicitur membrum. נשפט alii passive accipiunt, et talem prophetae sensum esse putant: Nemo iuste iudicatur, quia omnia plena sunt corruptelis, interea nemo repugnat. Sed activa significatio melius convenit, quia inter se cohaerent haec duo, neminem clamare pro iustitia: et veritatis aut rectitudinis nullum esse vindicem. Nam quod alii vertunt, Nemo se ipsum iudicat vere, paulo durius est. Caeterum quia multis locis hoc verbum in Niphal pro disceptare capitur, contextus hic aptius fluere visus est, neminem se interponere pro iure tuendo, ut iustitiam libere et clara voce defendat, et litiget cum improbis: nisi forte clamare pro iustitia ad miseros qui iniuste vexantur referre placeat: quasi diceret eos obmutescere, quia nihil proficerent clamando. Sed hoc quoque asperum esset. Quod si tam severe damnantur a Deo qui iustas hominum causas negligunt, nec succurrunt laborantibus, quid nobis fiet si nullus zelus tuendae gloriae Dei nos ad scelerum obiurgationem incitet? si conniveamus ludibriis quibus impii sacram doctrinam Dei subsannant, nomenque eius profanant: si machinationes quibus perdere conantur ecclesiam Dei negligamus, annon merito perfidiae damnabitur silentium nostrum? In summa, rectum ordinem nostra culpa pessum ire dicit Isaias, nisi improbis quoad in nobis est resistimus. Deinde admonet hanc esse extremam confusionem, ubi nemo exsurgit iustitiae patronus. Dicens eos confidere rebus vanis significat coacervare perversas fiducias, quibus callum obducant. Est autem hic nequitiae cumulus, dum blanditias hinc inde captando, sponte se obdurant ad contemptum Dei: et talibus illecebris demulcet Satan reprobos, donec prorsus eos fascinet, ut omni timore Dei excusso non modo despiciant sana consilia, sed fastu inflati audacter subsannent. Quoniam igitur praecipites nos rapit audacia, ubi falsas spes opponimus Dei iudicio, propheta fiduciam hanc, sub cuius integumento sese occultant vafri homines, non abs re ponit quasi desperatae malitiae notam: quia insatiabilem esse morbum constat, ubi palam improbi sibi adulari non dubitant, fretique sua protervia sibi quidvis licere putant. Addit in eorum sermone palam conspici quales sint eorum affectus et mores, sicuti proverbio dicitur, linguam esse effigiem mentis. Quanquam haec particula bifariam exponi potest, vel quod nihil loquantur sincere, sed eorum linguae ad fallendum continuo usu formatae sint: vel quod erumpat eorum improbitas in apertam iactantiam: quod secundum magis mihi probatur.

(*Concipiunt.*) Elegantes sunt istae metaphorae, quibus comparat impios mulieribus quae foetum in utero alunt ac deinde emittunt. Ita impios, dum machinantur intus suas fraudes, quasi gravidos esse dicit, donec pariant suo tempore: id est, quum occasiones et opportunitates nacti sunt. Dicit autem concipere nocendi consilia, ut deinde simplices inique vexent: quasi diceret, coquere longa meditatione sua scelera, et semper paratos esse ad noxam aliquam: quia non cessant hinc inde accersere obliquas rationes quibus exhibeant quietis negotium.

5. (*Ova reguli.*) Longius progreditur Iudaeos comparans non tantum mulieribus, sed virulentis bestiis: quo magis constet quidquid ab ipsis prodit mortiferum ac letale esse. Primo igitur dicit excludere ova reguli: quia sicuti vipera ovum ponere nequit, nisi veneficum: ita eos pravitate sic imbutos esse ac refertos, ut nihil nisi noxium emittant. Per *telas aranearum*, significat ita steriles esse et vacuos boni, ut ipsa quoque virtutum specie fallant. Duabus enim notis impios designat: primum, quod opera quae edunt referant corruptam eorum naturam: deinde, quod nulli rei sint utiles: nihil humanitatis, officii, caritatis, fidei praestent iis inter quos versantur. Scio aliter exponi ab aliis: nempe impios, dum aliis moliuntur exitium, se ipsos perdere, dum putant se industrios, frustra et inaniter laborare: irretiri suis ipsorum laqueis, cadere in foveam quam foderunt. Sed existimo prophetam voluisse quod iam dixi: impios scilicet, ubique, semper atque in omnibus rebus nocere, prodesse nunquam. Quisquis negotium habuerit cum ipsis exitiales ac pestiferos sensurum. Huc pertinet quod dicit in ovis latere exitiale venenum: si vero frangantur exiturum esse serpentem.

6. (*Telae eorum.*) Idem repetit ac confirmat: quidquid aggrediantur vel suscipiant, semper esse humano generi inutiles: quia destinato abhorreant ab omnibus humanitatis officiis. Hoc autem perditi ingenii signum est, ita se maleficiis addicere, ut nulla prorsus commoditas speranda sit ex eius vita qui omnis iustitiae vacuus et sterilis esse appetit. Alii exponunt, quod sine profectu acquirere divitias studebunt, et assurgere in honorem. Sed ego simplicius accipio: Nemo se eorum operibus teget, quia in eorum textura nihil est solidi vel firmi. Variis autem loquutionibus rem eandem inculcat, ut demonstret eorum opera nihil omnino afferre utilitatis. Atqui in hoc nati sumus ut ope nostra iuvemus proximos, et in communem utilitatem aliquid vicissim conferamus. Efferatae igitur sunt belluae, nec homines appellandi sunt, qui tantum ad nocendum solertes summa industria cavent ne quid prosint. Statim absque figura subiicit, iniquitati esse deditos et quasi devotos.

7. (*Pedes eorum ad malum.*) Variis modis imaginem impietatis quasi extremae nobis depingit: ubi scilicet homines excusso timore Dei, et procul

eiecto, se in omne genus scelerum proiiciunt, atque in omnem saevitiam, rapinas et iniurias prorumpunt. *Currere* dicit, quod strenui sint, ac nimis ardenter properent ad maleficia. Porro de manibus et linguis antea loquutus pedes quoque adiungit, ut ostendat in omni genere maleficii exercitatos esse, nec ullam esse corporis partem quae a scelere immunis et vacua sit. Nonnulli enim sunt violenti, sed cohibent linguas suas. Alii harpyis similes obvia tamen praeda contenti sunt. Propheta autem gentiles suos pedum quoque celeritate valere dicit ad exercenda latrocinia.

(*Vastitas.*) Significat istos, quocunque pergant, feris bestiis fore similes, quae rapiunt et vorant quidquid occurrit, nec quidquam faciunt residui, ut terribili occursu profligent omne animalium genus, ne ad eas accedere audeant. Eandem similitudinem usurpat Plinius de Domitiano loquens, cuius adventus instar truculentae belluae erat [1]). Idem accidit in reliquis hominibus violentis, quos omnes tanquam feras bestias fugiunt. Atque hoc modo viae eorum desertae et solitariae redduntur, ubi nulla est cum ipsis communicatio.

8. (*Viam pacis.*) Quidam subtiliter interpretantur nomen pacis, pro tranquilla conscientia: quod necesse sit impios torqueri assiduo cruciatu. Sed propheta impios sic in iudicium adducit, ut ex secundae tabulae transgressione ostendat nihil in iis esse fidei, nihil humanitatis: denique ἀστόργους esse. Viam pacis nescire dicit, quia eos sua immanitas iustitiae et aequitatis expertes reddat, quibus hominum societas fovetur, ut inter se pacem et benevolentiam edant. Pax enim iustitiae et integritatis alumna est. Quod si effraeni furore quisque irruat in proximos, atque iniurias inferat, illic bellum apertum est: nec enim potest concordia foveri inter nos nisi singuli aequitatem servent. Quod apertius voce exprimit iudicii, ac si diceret, formidabiles esse quocunque veniant: quia nullam admittunt rectitudinem. Postremum membrum varie accipi potest: vel, Quisquis ambulat in illis a pace alienus ipse quoque erit: vel, Qui inciderit in manus impiorum truculentos ipsos et immanes sentiet. Uterque sensus convenire potest, nec de eo magnopere contendendum puto. Postquam igitur in genere loquutus erat propheta, atque ostenderat per Deum non stare quominus Iudaei bene habeant, ad species descendit: quibus apertius declarat quomodo se alienaverint a Deo, seque eius gratia indignos reddiderint. Oritur hic aliqua difficultas, quod Paulus Rom. 3 (v. 17) hunc locum citet ad damnandum omne genus humanum, quod vitiosum sit et corruptum, nec quidquam habeat boni: propheta autem videtur specialiter accommodare ad homines sui temporis. Sed facilis responsio est: nam dum Iudaeos nominatim compellat, qui prae aliis sancti videbantur, gentes etiam iis annumerari necesse est. Si quis obiiciat gentes, dum pie vivunt, sibi ipsis legem esse: et praeputium reputari instar circumcisionis: respondeo, prophetam introducere Deum expostulantem cum omnibus qui non sunt regeniti spiritu Dei. Ita nemo excipi poterit, si consideretur in sua natura. Propheta vero se ab eorum numero eximit, quod regenitus esset et spiritu Dei regeretur. Recte igitur a Paulo citatum est hoc testimonium, quum demonstrare vellet quales sint homines relicti a Deo, in quibus propria eorum natura viget. Quanquam autem non semper in crassa flagitia erumpit hominum pravitas: et prophetae consilium est, corruptissimum saeculum traducere: quoties tamen ita grassantur scelera, quasi in speculo intueri licet qualis et quam profunda malorum omnium lacuna sit hominum natura. Nec vero dubium est quin Iudaeis, qui vana generis sui gloriatione turgebant, valde acerba fuerit haec concio: sed quando ne ipsis quidem pepercit spiritus Dei, non est cur suis delitiis aliae gentes indulgeant, quae natura non minus sunt vitiosae.

9. (*Propterea.*) Postquam recensuit quam corruptus ac perversus esset illius populi status, simul docet ipsum merito poenas tam graves dare, ne durius aut asperius quam decebat secum agi queratur. Vitia igitur quae palam nota erant, velut in tabula depinxit, quo melius agnosceret quot et quam variis modis reus esset coram Deo: nunc iterum commemorat nihil esse mirum si Deus praefractis ingeniis rigidior sit, iustamque mercedem rependat. *Iudicium* recessisse ait, quod miserrimi essent omnium hominum, nec vindicem Deum, ut olim, haberent. Iudicium et iustitiam pro tutela Dei usurpat, quum nos conservat, atque ostendit se curam nostri habere. *Iustitiam* vocat, quum nos tuetur: *Iudicium*, quum ulciscitur iniurias nobis illatas. Hic pronuntiat Deum abiecisse curam populi sui, ac destituisse auxilio et ope sua, quod indignus esset. Notanda est igitur particula על כן: quia infert non esse expostulandum cum Deo, quasi indigne populum tractet, quum tot modis ipsius maiestatem violarit. Eodem pertinet quod subiicit, exspectantibus lucem perpetuas tenebras incumbere. Metaphorice enim docet fere contabuisse in suis malis: et quum aliquid levationis sibi promitterent, spe sua fraudatos esse. *Lucis* nomine prosperum statum, tenebrarum vero adversum notari satis vulgare est. Intelligit ergo frustra meliorem statum exspectandum esse, ut discat populus sibi imputare calamitates suas: ne fortuito contingere ipsas, aut nimis severum esse Dominum putet. Semper enim conatur populum ad poenitentiae doctrinam revocare.

[1]) *Vide Plin. Epp. l. IV. 11. 22.*

10. (*Palpamus.*) Aliis loquutionibus idem exponit: nam quum graves in populo querimoniae audirentur, nihil praetermittere voluit quod faceret ad exprimendas eius calamitates. Forte per modum concessionis haec commemorat, perinde ac si diceret, res nostrae ad extremam miseriam redactae sunt: sed causa potissimum spectanda est, quandoquidem haec et graviora meriti sumus. Sed non male conveniet, stupidos expergefieri ut mala sua expendant. Etsi enim plus satis sunt queruli, diabolus tamen torporem obducit, ne eos signa irae Dei ad poenitentiam sollicitent. Alludit autem ad metaphoram illam, qua usus erat proximo versu, quum diceret populum in tenebris et caligine versari, nec ullum reperire exitum: ac significat eum destitui consilio, et tanta anxietate premi ut nullum perfugium aut remedium habeat. Quum levius malum urget, circumspicimus atque exitum aliquem speramus: verum in maioribus angustiis oppressi desperatione nihil videmus, nec iudicamus. Propterea dicit in labyrinthum coniectos palpare.

(*Impingimus.*) Eodem spectat, atque etiam gravius quiddam exponit haec loquutio, si pedem moveant, varias offensiones undique occurrere: et quidem nihil relaxationis esse ipsorum malis, ac si dies in noctem conversus esset. Per loca solitaria intelligo vel abyssos, vel deformes et squalidas terras. Hoc enim loco libenter Hieronymi versionem sequor, qui dictionem אשמנים deducit ab אשם. Iudaei, qui a שמן duci volunt, mihi pueriliter argutari, nec quidquam solidi habere videntur. Viros enim significare putant, quod שמן unguentum significet: atque aiunt gentes hoc nomine designari. Sensus autem verus prophetae est, in solitudinem redactos esse Iudaeos, ut extra consortium hominum similes sint mortuis, nec ullam exitus spem habeant.

11. (*Nos omnes quasi ursi.*) Exprimit duas formas eorum qui miserias suas taciti ferre nequeunt, quin externis signis demonstrent. Alii enim ululant vehementius tanquam ursi: alii tanquam columbae gemunt. Hac posteriore similitudine usus est cap. 38, quum Ezechiae gemitus narraret. Hoc enim accidit, quum dolorem nostrum comprimere conamur, nec tamen ita continere possumus, quin invitis nobis externa doloris signa erumpant. Summa est, nunc vi doloris extortos illis fuisse clamores, nunc susurris et obstreperis vocibus conquestos esse: sed utrumque sine profectu, quia nulla in melius contigerit mutatio. Proinde iterum repetit frustra iudicium et salutem exspectasse, significans populum auxilio Dei privatum esse, quod maxime cupiebat. Atque usus est salutis nomine, ut id melius ac plenius exprimeret quod prius iustitiae, et nunc iterum iudicii nomine designat. Hinc collige nos culpa nostra esse miseros, atque senescere et contabescere in miseriis nostris: quantisper ad Deum convertimur. Poterimus quidem gemere et ululare, sed nullam doloris allevationem sentiemus sine poenitentia. Nullus enim malorum finis esse potest, quamdiu provocamus iram Domini, nec reconciliari ipsi toto animo studemus.

12. (*Quoniam.*) Confirmat id quod prius dixit: nempe populum iniuste facere, quod Deum crudelitatis accusat, nec intelligit se iustas scelerum suorum poenas dare, quorum alta congeries in coelum usque eminet: quo sensu dicit multiplicata esse. Multum etiam ponderis habet haec particula, Coram te: descendit enim propheta in se ipsum, et iustum Dei iudicium agnoscit, quod absconditum erat hominibus. Voluit ergo tacitam antithesin annotare inter iudicium Dei, et iudicium hominum. Hi enim sibi blandiuntur, nec reputant peccata sua: sed non eo minus arguuntur a Deo qui iustus est iudex, nec vanas excusationes, quibus tegere se volunt, moratur. Proinde non satis ei fuit populum simpliciter damnasse: sed dicit *multiplicasse* peccata sua, hoc est, multis nominibus reum esse coram Deo. Agnoscit ergo iustum esse Dominum, et optimi iudicis officium agere, quum nihil apud homines recti aut iusti reperiatur. Ideo addit non citari testes, vel produci e coelo, sed Iudaeos conscientiae testimonio constringi ac damnari. Diligenter notanda est ista loquutio: quia multis probationibus apud Deum opus non esse docet, quandoquidem peccata nostra nos satis convictos tenent. Non est igitur cum Deo litigandum, quasi immerito puniat, aut gravius animadvertat: quia peccata nostra aperte produnt quales simus, nec aliis apud Deum testimoniis opus erit. Pro *nobiscum* alii vertunt supra nos: sed malo proprietatem verbi retinere. Homines subterfugiunt variasque formas induunt ut iusti videantur: sed frustra, quia secum gerunt iniquitates suas, e quibus nequeunt sese explicare, sicuti pronuntiat Deus in damnatione Cain, peccatum excubias agere pro foribus: ut frustra elabi tentet sua contumacia quisquis iudicium Dei spernit. Ubi dicit Iudaeos cognoscere sua peccata, non intelligit ipsos vere intus affici, tunc enim sequitur poenitentia: sed declarat eos, tametsi iudicium Dei effugere cupiant, proprio conscientiae testimonio constrictos esse et confixos, ut frustra tergiversentur aut excusationem quaerant. Quod autem loquitur in prima persona, ac se quasi unum e vulgi numero constituit, satis usitatum est. Interea ostendit hoc malum sic per universum corpus grassari, ut nullum membrum integrum aut immune sit: et quamvis Deo causam suam probare possit, tamen quia pervagata sit per omnes corporis partes iniquitas, se velut unum ex membris putridis, ac communi contagione infectum esse fatetur. Nec vero secum pugnat, quod hactenus se exemerit

a communi reatu, quo alios magis pungeret: nunc, ut omnem exceptionem tollat, se ipsum quoque involvit.

13. (*Inique egimus.*) Quasdam hic peccatorum species enumerat, ut populum vehementius ad peccati sui notionem exstimulet. Hoc autem simile portento est, homines castigatos ac paene attritos manu Dei, superbire adhuc, atque ita pervicaces esse ut flecti nequeant, nec sensu peccati sui humilientur. Flagellis enim et plagis duritiem nostram emollire conatur Dominus: quum nihil efficiunt castigationes, deploratos esse necesse est. In hoc igitur incumbit Isaias ut ostendat quam misera sit populi conditio, qui quum extrema pateretur fremebat tamen adversus Deum, nec se ad officium cogi sinebat. Atque ideo saepius inculcat hanc monitionem, et acrius instat, ut hanc populi contumaciam domet, et pluribus verbis vitia traducit, et species enumerat, postquam in genere corruptionem, quae passim vigebat, demonstravit. Nec vitia quaedam levia aut paucorum hominum notat, sed universalem defectionem. Sic enim corruptos fuisse his verbis significat, ut nihil fidei, integritatis, timoris aut conscientiae in ipsis esset. Quid enim aliud est mentiri Deo, quam perfide ab eo desciscere, ac si omne obsequium negetur? Non ergo unam vel alteram legis transgressionem exprobrat, sed dicit quasi fugitivos Deo renuntiasse, ne vocantem sequantur. Postea adiungit fabricandis malis fuisse deditos, et penitus imbutos fallaciis: quia proferre ex corde mendacium longe gravius est, quam futiliter mentiri, vel etiam fallere, ubi occasio invitat. Nec vero dubium est quin istae obiurgationes Iudaeos vehementer offenderint, qui elati superbia sacrosanctos se esse existimabant. Sed ita tractanda fuit eorum hypocrisis: quia simplex doctrina parum apud ipsos effecisset. Hoc igitur exemplo pastores, quum ecclesiam Dei corruptam vident, atque sibi homines placere, et vitiis suis adulari, capita sua opponere et acri obiurgatione invehi debent.

14. (*Et actum est.*) Falluntur qui existimant prophetam ad priorem sermonem reverti, et concionari de poenis quas populus manu Dei senserat: nam pergit adhuc in proxima narratione, atque morbos exponit, quibus laborabat populus, ut merito puniri ipsum constet. Sic autem distingui debet a versu nono, ubi iudicium recessisse dixerat: nam illic pronuntiabat ipsos Dei auxilio destitui, quia eum causae suae vindicem habere non merebantur. Hic autem *iudicium* retroactum dicit alio sensu, quod scilicet omnem inter se iustitiam ac aequitatem everterint. Iusta igitur illis reddita fuit merces, quod nulla ad opem ferendam Dei iustitia affulserit, quando ius et aequitatem procul a se velut in exsilium expulerant. Frustra enim exspectamus a Deo quod negavimus aliis, atque a nobis ipsis reiecimus. *In platea,* hoc est, in publico. Loca enim designat in quibus iudicia exercebantur: quo significat non privatos quosdam duntaxat corruptos fuisse, sed totum populi statum adeo depravatum ut nihil integri superesset. Nam si vitia quaedam regnent in plebe, remedii aliquid afferri potest, quamdiu est iudicio locus: quod si eversa aut corrupta sint iudicia, sequitur omnia contagione universali infecta esse. Licentiam quoque impunem notat, quod palam scelerate agere non pudeat, nec lucem et hominum oculos refugiant.

15. (*Defecit.*) Hinc satis apparet Isaiam proximo versu de poenis loquutum non esse. Idem enim filum orationis adhuc contexit, atque ostendit populum de atrocitate poenarum conqueri non debere, quum tam graviter offenderit Deum ac provocarit. Confirmat ergo quod dixerat prius, concidisse veritatem, nullum esse aequitati locum: idque magis amplificat, quum addit eum *praedae* expositum esse qui recessit a malo. Iudaei fere omnes hanc partem uno contextu legentes, sic exponunt: Veritas defecit et recedens a malo fuit spoliata. Cur hic sensus placuerit, non video. Expositio Hieronymi, quam sequor, multo rectior et convenientior est. Et satis usitata est scripturis eiusmodi loquutio. Iob, 1. cap. dicitur fuisse vir integer et rectus, timens Deum et recedens a malo. Solomon etiam Prover. 14 (v. 16): Stultus securus est, iustus autem sollicitat se ipsum et recedit a malo. Significat autem propheta sic exosam fuisse omnem rectitudinem, ut veris Dei cultoribus, si qui restarent, innoxios esse non liceret: ac si diceret, quisquis inter homines vivere vult, necesse est ut cum ipsis improbitate certet: quemadmodum fertur vulgari proverbio, inter lupos ululandum esse: qui autem innoxie vivere volet, is tanquam ovis a lupis diripietur. Denique exprimit hic cumulum summae improbitatis. Sic enim veritatem defecisse ostendit ut nemini bono esset inter ipsos locus: quia quisquis ab iniuria abstinet se in praedam exponat.

(*Et vidit.*) Hoc pertinet ad populi consolationem. Admonet enim, Dominum nihilominus habiturum rationem populi sui, tametsi adeo graviter offenderit, ut nullus veniae locus esse videatur. Et quamvis durissimas poenas inflixerit, fore tamen demum foederis sui memorem, ut morbo sanando incredibile auxilium afferat. Loquitur hic de futuro tempore, ac promittit fore aliquando ut post tam varias calamitates Deus residuo populo succurrat: nam concidissent animo, fractique essent omnino Iudaei, nisi Dominus consolationem istam attulisset. Ita homines in contraria vitia ruere et praecipitare sese solent: nam quum arguuntur, aut obstinant sese et obdurant, aut consternati in desperationem ruunt. Diligenter ergo notandus est hic ordo quem

propheta sequutus est. Primum enim Iudaeos coargui necesse fuit, ut poenitentia tacti et prostrati desinerent expostulare cum Deo: deinde mitigationem poenarum cum salute promitti, ne abiicerent animos, sed auxilium a Domino exspectarent, qui ecclesiam suam perire non vult. Sic enim ad tempus animadvertit in suos ut ipsos deleri ac perdi non sinat. Quanquam si quis taedium hoc Dei vel displicentiam restringere ad iudicium malit, quod scelestum populum merito sit abominatus, non repugno: quasi diceret, Deum nihil in populo illo vidisse praeter odii materiam. Unde sequitur, non alia causa fuisse adductum ad opem ferendam nisi quia res erant prorsus perditae.

16. (*Vidit.*) Idem argumentum prosequitur Isaias: sed magis exprimit et enarrat fusius quod breviter attigerat. Poterat enim obscurum esse id quod dixerat superiore versu, displicuisse Domino quod nullum esset iudicium. Repetit hoc loco Dominum vidisse quod nemo esset qui opem ferret ecclesiae, et admiratum esse. Utitur verbo *hithpael*, quo significat Dominum sibi causam stuporis fuisse: ac si diceret, Fecit se obstupescere. מפגיע nonnulli deprecatorem vertunt: sed puto hunc esse sensum, quod nemo esset qui opem afferre studeret rebus afflictis: nullus esset medicus, qui manum huic morbo admoveret, propterea Deum mirari. Cur vero hanc admirationem Deo tribuat colligere promptum est. Hac enim exprobratione pudorem infligere voluit Iudaeis, ne suo more fucum obtenderent tegendis suis peccatis. Quia vero res incredibilis et portento similis erat, nullum reperiri in sancto et electo populo, qui se iniustitiae opponeret, Deum novitate attonitum inducit, ut Iudaeos tandem sui pigeat ac poeniteat. Cuius enim protervіae esset non pudefieri, quum sua malitia Deum in admirationem impellant? Simul eorum hypocrisin perstringit, si fingant apud se pietatem et sanctimoniam vigere, quum Deus sollicite quaerendo ne unum quidem rectum hominem invenerit. Porro hinc extollit atque illustrat ingentem Dei misericordiam, quod populum tam deploratum, quasi ex profundis inferis eripere dignetur. Neque enim dubium est his verbis admonitos fuisse Iudaeos quomodo speranda esset redemptio: nempe quia Deus ad servandum quod perierat, mirabiliter surgere velit. Ad haec mirandi verbo paternam quoque Dei sollicitudinem designat. Certum est in Deum non cadere istos affectus, ut aliquid quasi novum aut insolens miretur, sed ita se nobis accommodat ut malorum nostrorum sensu serio tacti sortem nostram exhorreamus. Quum igitur ait Dominum vidisse, significat nihil opis esse in nostra industria: quum *admirari*, significat nos plus quam hebetes esse ac stupidos, quod mala nostra nec agnoscimus nec curamus. Nec tamen obstare negligentiam nostram quominus ecclesiae suae Dominus opem ferat.

(*Itaque salutem.*) Significat his verbis desperandum non esse, tametsi nihil auxilii ab hominibus feratur. Interea omnibus aliis adminiculis in nihilum redactis primas et ultimas partes gratuitae Dei bonitati et merae potentiae assignat in salute gentis suae, atque adeo totius generis humani. Sicuti ergo Deum sibi abunde sufficere affirmans satisque valida potentia instructum ad redimendos Iudaeos, debilibus manum porrigit: ita nihil afferre homines posse dicens in salutis suae subsidium omnem altitudinem prosternit, ut fiducia operum suorum exinaniti ad Deum accedant. Atque hoc prophetae consilium observandum est: nec enim dum prophetas et apostolos legimus, solummodo quid, sed quem in finem et quo consilio dicant, spectandum est. Hic igitur potissimum attendere debemus consilium prophetae, satis in uno Deo ad implendam salutem nostram esse virtutis, ne huc et illuc circumspectemus: quia ad extrinseca adminicula nimium sumus propensi: sed spem salutis non alibi quam in Dei brachio locandam esse: et verum ecclesiae stabilimentum in eius iustitia: perperam facere qui aliunde pendent, quando nihil extra se mutuatus est Deus. Ac latius patet huius doctrinae utilitas, quia tametsi omnia remedia saepe nos deficiant, tamen satis auxilii in brachio suo Dominus inveniet. Quoties igitur hominum auxilio destituti sumus, omnisque generis aerumnis obruimur, nec quidquam aliud quam interitum cernimus, confugiamus ad istam doctrinam: ac certi simus satis esse praesidii in Deo ut nos conservet: et quum aliena ope non indigeat, tuto in eius ope recumbere et acquiescere discamus. Interim tenenda est universalis doctrina: nempe redemptionem ecclesiae admirabile solius Dei esse beneficium, ne quid hominum viribus aut industriae tribuamus. Detestanda enim illorum arrogantia est qui partem ullam eius laudis quae ad Deum pertinet, ad se rapiunt: quando in ipso solo et causa et effectus est nostrae salutis. *Brachium* hic potentiam et virtutem designat: *iustitia* rectitudinem, qua utitur in procuranda suorum salute, quum est ipsorum vindex, atque ab interitu liberat. Quod dicit brachio Dei *salutem* ei fuisse partam, hoc ad Deum restringendum non est: nec passive legi debet, quasi Deus se ipsum servarit: sed active, ut salus ista ad ecclesiam referatur, quam ab hostium manibus liberavit.

17. (*Et induit.*) Hic Deum instruit armis suis, tum ut magis ac magis piorum fiduciam confirmet, tum ut omni propriae virtutis fiducia exuat cunctos mortales. Summa enim huc tendit, Deo nihil ad hostes debellandos et pariendam victoriam deesse: quia ex sua iustitia, virtute et gratia, et ardentissimo populi sui amore πανοπλίαν sibi conficiat. At-

que hoc rursus notatu dignum est: quamvis enim fateamur satis esse virtutis in Deo, tamen ea non contenti quaerimus interim alia adiumenta. Semper igitur ad infidelitatem propensae sunt nostrae mentes, ita ut mediis inferioribus haereant, iisque admodum implicentur. Ut hoc vitium corrigat Isaias vivam istam descriptionem proponit: ac si diceret: Scitote Deum habere in manu omnia praesidia salutis vestrae, nec quidquam ei defuturum, quo vos invitis hostibus liberet, atque in patriam reducat. Non est igitur quod trepidetis. Deinde nihil proclivius est quam imaginari nos aliquid Deo conferre: atque ita partem aliquam laudis ad nos conferre, quae in solidum penes eum manere debuerat. Quod ultione et indignatione quasi pallio Deum induit, ad hostes pertinet, quibus excandescere dicitur Deus in populi sui gratiam. Itaque quo magis satagit Satan, et contra nos omnia molitur, eo magis accenditur Deus ad opem nobis ferendam, et potentius exsurgit. Quamvis ergo non quiescat ille cum omnibus reprobis, sed omnis generis impedimenta opponant ad prohibendam salutem nostram, imo furiose incumbant ad nos perdendos, Deus tamen omnes eorum conatus unica sua virtute discutiet.

18. (*Quasi propter.*) Confirmat sententiam proximi versus. Ostendit enim qualis ultio illa futura sit, qua Dominum induerat: nempe quod paratus sit ad reddendam hostibus vicem suam. Observanda est autem ratio, cur propheta Dominum sic armatum, indignantem, atque ad ultionem paratum describat: quia scilicet ecclesiae salus cum exitio impiorum coniuncta est. Deum proinde adversus hostes, qui nos perditos volunt, armatum esse oportet. Atque hinc immensum Dei erga nos amorem perspicimus, qui ita nos amat ut inimicitias suscipiat cum hostibus nostris, eisque paria se redditurum pronuntiet. Adeo propensus est in exiguum gregem suum, ut pluris ipsum quam universum mundum faciat. Haec igitur ratio est, cur insulis, hoc est, transmarinis et longinquis nationibus se vicem redditurum dicat. Potentes enim monarchias, et quae inexpugnabiles videbantur, evertit ut populum suum liberaret. Caeterum quamvis hic nominet solos mortales, principium tamen facere convenit a Satana ipsorum capite.

19. (*Proinde.*) Nunc testatur adeo magnificum et illustre hoc opus redemptionis fore, ut totus orbis admiretur, suspiciat, praedicet ac celebret, metuque perculsus reddat gloriam Deo. Incertum porro est, an gentium conversionem significet, an vero terrorem, quo Deus hostes suos consternat. Ego in priorem sensum magis inclino, usque ad ultimos terrae fines illustre plenumque venerationis fore nomen Dei, ut non solum expavescant gentes, sed cum vera resipiscentia ipsum colant et adorent. In causae redditione quae mox sequitur variant interpretes. Verus autem, meo iudicio, sensus est, tantum fore hostis impetum, ut torrenti rapido et violento similis omnia abrepturus ac perditurus videatur: sed Dominum effecturum ut defluat protinus et evanescat. Est igitur amplificatio divinae potentiae, qua immensa vis et formidabilis impetus hostium frangitur atque alio impulsus cadit. Quaeritur nunc quam redemptionem propheta intelligat. Respondeo, sicuti iam alio loco monui, has promissiones ad unicam redemptionem, ut vulgo fieri solet, restringendas non esse: nam Iudaei ad redemptionem babylonicam solummodo referunt: Christiani vero ad Christum solum. Ego utramque coniungo, ut totum illud tempus ex quo populus rediit, cum eo quod sequutum est usque ad Christi adventum comprehendamus: quia non est impleta haec prophetia nisi in Christo: nec ulli alteri quae hic dicuntur convenire possunt. Nec enim prius universo orbi patefecta est gloria Dei, nec ita fugati hostes, quin vires redintegrarent, donec Christus Satanae, peccati et mortis victor singularem triumphum egit.

20. (*Et veniet.*) Iterum confirmat quod prius dixit, populum scilicet liberandum esse, Deumque huius beneficii fore autorem. Iubet itaque populum bono animo esse in exsilio, quod perpetuum futurum non est: deinde spem redemptionis locandam esse in solo Deo, ut in eius promissa solummodo mentes defigant. Sionis nomine captivos et exsules, sicut alibi, designat: quia utcunque procul eiecti essent e patria, templum tamen in suis cordibus gestare oportuit: sed ne promiscue haec ad se trahant degeneres filii Abrahae, paulo post ostendit ad quos perventura sit redemptio: nempe ad eos solos qui vere ad Dominum conversi fuerint. Certum est autem multos e Babylone rediisse, qui nullo poenitentiae sensu afficiebantur: qui tamen eiusdem beneficii participes facti sunt: sed propheta loquitur de plena redemptione qua fruuntur soli electi. Quamvis enim ad hypocritas quoque externae redemptionis fructus pervenerit, tamen beneficium Dei non amplexi sunt in salutem. Huc tendit prophetae consilium, utilem fore poenam exsilii, ut ecclesiam suam Deus quisquiliis et sordibus purgatam colligat. Semper enim memoria tenendum est quod alibi de populi imminutione vidimus. Et hoc modo electos hortatur propheta ad Dei timorem, ut sub eius ferulis proficiant. Hinc collige, non posse nos reconciliari Deo per Christi sanguinem, nisi prius a peccatis nostris resipiscamus: non quod ex poenitentia nostra pendeat salus, quae in remissione peccatorum fundata est: sed ita coniuncta est ei poenitentia ut divelli non possit. Quos enim Dominus in gratiam recipit, eos sic renovat spiritu

suo, ut vitia sua detestentur et vitae genus immutent. Papistae totam salutis doctrinam evertunt, dum remissionem peccatorum miscent ac confundunt cum poenitentia: nec tantum ii, sed et alii qui acutiores videri volunt. Fatentur enim gratis hominem iustificari per Christum: sed addunt, quia per ipsum renovamur. Ita partem iustitiae nostrae in remissione peccatorum, partem in poenitentia constituunt. Atqui sic nunquam tranquillae erunt conscientiae nostrae: quia longe absumus a perfecta renovatione. Sic igitur haec distinguenda sunt ut ne separentur nec misceantur: atque ita solidum nostrae salutis fundamentum retineamus. Paulus hunc locum citat (Rom. 11, 26 sq.), ut demonstret spem adhuc aliquam restare in Iudaeis: tametsi ex indomita eorum obstinatione colligi posset prorsus reiectos esse, et aeternae morti devotos. Sed quia Deus perpetuo memor est foederis sui, et sine poenitentia sunt dona et vocatio ipsius: merito colligit Paulus fieri non posse, quin aliquae tandem reliquiae ad Christum conveniant, partaque per eum salute potiantur. Tandem igitur Iudaeos simul cum gentibus colligi oportebit, ut ex utrisque unum ovile sub Christo fiat. Atqui propheta tractat de redemptione babylonica. Hoc quidem verum est: sed diximus eum simul complecti regnum Christi et redemptionem spiritualem. Ad eam enim hoc vaticinium pertinet. Unde colligere Paulum diximus, redemptorem mundi esse non potuisse, quin ad aliquos Iudaeos pertineret, quorum patres elegerat, et quibus nominatim haec promissio destinata est. In fine versus ascribitur obsignatio tam praeclarae sententiae.

21. (*Et ego cum ipsis.*) Quoniam difficile erat creditu quod hactenus propheta docuit, ideo pluribus modis confirmare Iudaeos studet, ut certa fiducia recumbant in hac promissione salutis, tantumque honoris tribuant Deo ut in eius verbo acquiescant. Et diligenter notandum est verbum *foederis* quo propheta magnitudinem et praestantiam huius promissionis designat. Promissiones enim latius patent, et sunt veluti lapides aedificii, cuius fundamentum est foedus quod totam molem sustineat. Hoc igitur nomine usus est, ne putarent hic vulgare aliquid contineri: atque istas confirmationes adiungit, ut quamvis haec non statim praestaret Dominus, nihilominus firma et indubia spe exspectarent. Ac videtur subesse antithesis, ut alacrius aspirent fideles ad foedus novum, quod sanciendum erat in manu Christi. Videtur tamen dilutum esse ac ieiunum quod postea additur, ubi iubet ecclesiam verbo et spiritu contentam esse: quasi vero haec magna sit felicitas, suspensos haerere in solis Dei promissionibus. Sed mihi dubium non est, quanquam doctrinae praestantiam ac pretium commendat propheta, non tamen eam disiungi a suo effectu. Sed quia sic gratiam suam temperat Deus ac dispensat, ut fideles quamdiu in mundo versentur exerceat semper ad patientiam, nec respondeat eorum votis omni ex parte, ideo eos ad doctrinam revocat: quasi diceret: Tu quidem senties me variis modis beneficum, sed nulla tibi potior erit, vel magis expetenda felicitas, quam me sentire praesentem verbo et spiritu. Unde colligimus, hunc singularem esse ecclesiae thesaurum, quod sibi domicilium in ea elegit, ut in cordibus piorum per spiritum suum habitet: deinde conservet apud eos evangelii sui doctrinam. Denique praedicit fore, ut nunquam Dominus destituat populum suum, quin ei semper et spiritu suo et sermone adsit. Spiritus coniungitur verbo, quoniam sine efficacia spiritus nihil efficeret praedicatio verbi, sed maneret infructuosa. Similiter verbum a spiritu seiungendum non est, ut fingunt homines fanatici, qui spreto verbo nomine spiritus gloriantur, et turgent inani fiducia suarum imaginationum. Est enim Satanae spiritus qui divellitur a verbo, cui spiritus Dei perpetuo coniunctus est. Ubi vero externam doctrinam vivificat, ut radices agat in animis nostris, etiam in multis miseriis beata est nostra conditio: nec mihi dubium est quin propheta consulto pronuntiet, quamvis Deus liberaliter agat cum ecclesia sua, vitam tamen eius ac salutem repositam fore in fide. Atque ita discernitur novus populus a veteri: quia sicuti spirituale est Christi regnum, ita ex quo surrexit a mortuis, fideles animas sursum attolli cum eo convenit. Iam vero promittit inaestimabili hoc bono ecclesiam nunquam privatum iri, quin spiritu sancto regatur et fulciatur coelesti doctrina. Parum enim esset nobis semel offerri evangelium nosque spiritu donari, nisi apud nos residerent.

(*In ore tuo.*) Ostendit Deum sic nos alloqui, ut hominum ministerio et opera uti velit. Posset quidem e coelo ipse loqui, aut angelos mittere: sed in eo magis nostri rationem habuit, quod per homines nostri similes compellat et convenit, ut eorum voce et sermone magis familiariter nos ad se alliciat. Hunc ergo ordinem in ecclesia statuit, ut frustra iactent se Deo parere velle, qui eius ministros reiiciunt. Ergo verbum et doctrinam ex ore prophetarum et doctorum, qui eius nomine et iussu docent, peti iubet, ne novas revelationes stulte veneremur. Verbum *non recedent* alii vertunt in imperativo, pro quo etiam futurum saepius accipi notum est. Sed hic verbum imperandi aut hortandi non convenit: quia promittitur a propheta quod Deus praestare vult. Hinc quidem exhortatio deduci potest: sed promissio priores obtinere debet. Est autem eiusmodi, Dominum sic affuturum ecclesiae, sicque eius curam habiturum, ut eam privari doctrina nunqum sinat. Eo igitur semper respiciendum

est, quum rebus adversis tentamur, nec omnia succedunt ex animi nostri sententia. Nam sustentari et erigi debemus verbo et spiritu, quibus nos Dominus nunquam destitutum iri promittit.

CAPUT LX.

1. *Surge, splendida esto: quia venit splendor tuus, et gloria Iehovae super te orta est.* 2. *Quia ecce tenebrae operient terram et caligo populos: super te autem orietur Iehova, et gloria eius super te videbitur.* 3. *Et ambulabunt gentes ad splendorem tuum, et reges ad fulgorem ortus tui.* 4. *Leva in circuitu oculos tuos et vide. Omnes isti congregati sunt ut veniant ad te: filii tui a longe venient, filiae tuae ad latus nutrientur.* 5. *Tunc videbis, et splendesces, expavesces*[1]) *ac dilatabitur cor tuum, quia ad te conversa fuerit copia maris, opes gentium*[2]) *ad te venerint.* 6. *Copia camelorum operiet te, pullorum Midian et Epha. Omnes e Saba*[3]) *venient, aurum et thus afferent, et laudes Iehovae annuntiabunt.* 7. *Omnes oves Cedar congregabuntur tibi: arietes Nabaioth ministrabunt tibi: ascendent ad beneplacitum altaris mei, et domum gloriae meae glorificabo.* 8. *Qui sunt isti qui instar nubis volant, et quasi columbae ad fenestras suas?* 9. *Me certe insulae exspectabunt, et naves Tharsis, ut filios tuos abducant a longe: argentum eorum et aurum cum ipsis, nomini Iehovae Dei tui, et Sancto Israel: quia glorificavit te.* 10. *Et exstruent filii alienigenae muros tuos, et reges eorum ministrabunt tibi: quoniam in ira mea percussi te, et in clementia mea misertus sum tui.* 11. *Et aperientur portae tuae iugiter: die et nocte non claudentur, ut advehantur tibi opes*[4]) *gentium, et reges eorum ducti.* 12. *Quoniam gens et regnum quod non servierit tibi peribunt: gentes, inquam, penitus abolebuntur.* 13. *Gloria Libani ad te veniet, abies, pinus, et buxus pariter, ad decus loci sanctitatis meae. Nam locum pedum meorum glorificabo.* 14. *Et venient ad te humiles filii affligentium te, et incurvabunt se ad plantas pedum tuorum omnes qui te spernebant: et vocabunt te civitatem Iehovae, Sion Sancti Israel.* 15. *Pro eo quod fuisti derelicta et exosa, ut nemo per te transiret, ponam te in magnificentiam perpetuam, gaudium generationis et generationis.* 16. *Et suges lac gentium, mamillam regum suges: et cognosces quod ego Iehova, servator tuus, et redemptor tuus fortis Iacob.* 17. *Pro aere adducam aurum, et pro ferro adducam argentum: et pro lignis aes, et pro lapidibus ferrum: et ponam praefecturam tuam, pacem: et exactores tuos, iustitiam.* 18. *Non audietur amplius oppressio in terra tua, vastitas et contritio*[1]) *in terminis tuis: et vocabis salutem muros tuos, et portas tuas laudem.* 19. *Nec erit tibi amplius sol in lucem dierum, nec splendor lunae lucebit tibi: quia erit tibi Iehova in lucem perpetuam, et Deus tuus in gloriam tuam.* 20. *Non occidet amplius sol tuus, nec luna tua occultabitur: quoniam Iehova erit tibi in lucem perpetuam, et finientur dies luctus tui.* 21. *Populus quoque tuus omnes iusti, perpetuo haereditabunt terram, germen plantationis eius, opus manuum mearum, ut glorificer.* 22. *Parvus erit in mille, exiguus in gentem robustam. Ego Iehova tempore eius accelerabo hoc.*

[1]) Vel, difflues. [2]) Vel, multitudo maris, et robur gentium. [3]) 1551: omnes solvi. [4]) Vel, robur.

[1]) 1551: oppressio.

IN CAPUT LX.

1. (*Surge.*) Nunc ostendit quanta sit verbi illius efficacia, de quo prius loquutus est. Erigit enim prostratam et afflictam ecclesiam, nitorique suo restituit: et quoniam personam Dei sustinet, autoritatem hic suam declarat. Propterea usus est imperativo ut sermo plus efficaciae haberet: ac si pro imperio ecclesiam in possessionem mitteret felicioris status, quem promiserat. Summa huc tendit ut sciant fideles non eum verba in aerem iactare, sed cum effectu loqui. Surgere autem iubet, quia prius dixerat eam iacere, quae duo verba inter se opponuntur. De Babylone prius dicebat: Descende, sede in pulvere, capite 47. De Iudaeis ipsis, capite 32: Sedebit populus meus in pulvere. Contra autem capite 52: Surge, surge, indue vestes decoris tui. Ita nunc rursus quasi porrecta manu ecclesiam attollit, ut honoris sui sedem recuperet, quae ante prostrata erat, ac veluti sordibus et squalore obsita. Porro ne Iudaeos malorum caligo desperatione obruat, lucem quae abscondita fuerat, paulo post exorituram dicit: nempe ad diei et noctis vicissitudinem alludens: ac si diceret, Dominus tui misertus te eripiet ex his tenebris in quibus iacuisti: satis poenarum dedisti, iam tempus est ut melius habere incipias. *Splendoris* igitur nomine metaphorice salutem et integrum statum designat, sicuti antea per tenebras adversum ecclesiae statum significavit. Simul tamen admonet lucem hanc non aliunde orituram quam ex sereno Dei vultu, ubi gratiam suam exserere volet. Ubi enim lumine suo nobis affulget Dominus, omnia prospere succedunt: ubi vero a nobis aversus est, nihil miserius nobis aut infelicius esse potest.

2. (*Quia ecce tenebrae.*) Nunc per comparationem amplificat gratiam illam cuius antea meminit: ut quantopere Deus amet electos suos, et quam insigni praerogativa dignetur, aestimemus. Summa enim est, dum miseriis infinitis premimur, ac veluti demergitur universus orbis, Deo populum suum

curae fore ut eum variis beneficiis exornet. Ostendit ergo lucem gratiae et favoris, cuius meminit, promiscuam omnibus non fore, sed peculiarem populo Dei. Diximus splendoris nomine prosperum ecclesiae statum designari. Sed ne hunc statum ab externa specie aestimemus: altius enim conscendit propheta, nec mihi dubium quin de spirituali luce et splendore concionetur. Alioqui non conveniret ea loquutio qua postea usurus est, Ambulabunt gentes ad splendorem tuum: et contextus huius capitis cum superiore id facile ostendit. Dicit enim foedus hoc contineri verbo et spiritu. Denique ex antitheto facile colligitur aliam ecclesiae felicitatem quam in cibo et potu, vel otio et pace, et aliis commodis promitti. Certe nunquam deinde sequutum est tempus quo malorum caligo gentes omnes obrueret tranquillis laetisque Iudaeis. Quum ergo separetur ecclesiae conditio a toto orbe, beneficium, in cuius possessionem Isaias ecclesiam mittit, spirituale est, et spiritualis splendor quem promittit. Itaque ad spirituale Christi regnum haec pertinent, quo lumen evangelii per omnes orbis partes refulsit, eoque extraneae gentes illustratae sunt. Atque huc pertinet quod sequitur, *super te orietur dominus*. Etsi enim claris signis et effectis favorem Dei appariturum ostendit, non tamen omittit quod praecipuum est, fideles vere sensuros eum patrem, ut salutem ab eo exspectent. Hinc collige nos tenebris oppressos esse donec cum adoptionis gratuitae testimonio affulgeat nobis Deus. Loquor de toto genere humano. Nam a solo Deo vivificam hanc lucem prodire docet Isaias, ut significet peculiare esse Dei beneficium. Secundo loco notandum est, solam ecclesiam compotem esse huius splendoris: hoc est, electos Dei. Unde sequitur, non promiscuum esse aut naturale donum: sed quo Dominus communem naturae humanae defectum sublevat. Unde etiam perspicimus nusquam lumen aut splendorem esse quam in ecclesia. Reliqui enim homines tametsi in luce esse ac splendere sibi videantur, obruuntur tenebris: e quibus non aliter quam lumine evangelii eripi possunt. Adiungit nomen *gloriae*, quia postquam semel nos Dominus complexus est gratia sua, sic nos prosequitur ut beneficia sua in nobis magis ac magis adaugeat.

3. (*Et ambulabunt gentes.*) Confirmat quod iam diximus: non aliam esse hominum lucem, quam quum illis Dominus verbo suo affulget. Hoc quidem fatentur omnes: sed non tanti faciunt hoc beneficium quanti debent, ac vulgare quiddam esse putant, quod naturaliter in omnes homines competat. Atqui supernaturalem esse hanc gratiam ostendit. Distingui ergo debet a natura, idque repetitio huius vocis, *super te*, qua prius usus est, satis ostendit. Primum igitur tenendum, solius Dei esse hoc beneficium: deinde non omnes promiscue ipsius participes, sed electos tantum: quibus scilicet gratuito favore Dominus affulget, ut a vulgo hominum eximantur. Hoc autem fit per Christum qui vocatur sol iustitiae, quoniam eius veluti radiis illustramur. Caeterum gratiam longe lateque a Iudaeis diffusum iri docet: sicuti sonant verba foederis: In semine tuo benedicuntur omnes gentes. Neque enim si unus tantum populus frueretur luce, quidquam aliis prodesset: sed quatenus sparsa est evangelii doctrina per totum mundum, praeluxit Iudaea gentibus ante excaecatis ad viam monstrandam. Nam unius populi splendorem proprium faciens ostendit non aliter mundum illuminari, atque in huius beneficii societatem pervenire potuisse, quam si lucem peteret ex verbo illo quod prodiit a Iudaeis, et Ierosolymae auditum est: ubi accensa fuit lampas Domini, ubi exortus est sol iustitiae, ut inde in omnes terrae fines lumen suum diffunderet. Sicuti ante vidimus: Ex Sion prodibit lex. Nulla igitur est lux quam ex prophetarum doctrina: ut frustra se iactent in luce ambulare qui ab ea recedunt.

(*Ad fulgorem ortus tui.*) Alludit ad auroram quia sicuti lucifer diem inchoat ab una tantum coeli plaga, statim vero sol totum mundum irradiat: ita primum diluculum fuit in Iudaea, unde lux orta atque per universum orbem deinde expansa est. Nullus enim est terrae angulus, quem non Dominus hac luce illustraverit. *Reges* autem nominat ne vulgus ignobile solummodo venturum ad hoc lumen putarent, sed principes et magnates, qui alioqui sibi vehementer in sua dignitate placent. Summus vero hic honor est quem ecclesiae tribuit, quod tanto fulgeat splendore ut populos et principes ad se convertat. *Lumen* ecclesiae vocat, non quod a se quidquam habeat luminis, sed a Christo tanquam luna a sole mutuetur.

(*Leva in circuitu.*) Pluribus confirmat promissionem illam de restituenda ecclesia,. quae incredibilis omnino videbatur. Nec enim facile erat in tam misero et perturbato rerum statu haec Iudaeis persuadere. Tunc regnum Iuda solummodo restabat, idque adhuc in dies minuebatur, donec prorsus concideret. Ubi vero in exsilium tractus fuit populus in horrenda illa dissipatione et tristibus ruinis, adeo desperata erant omnia ut putaretur de ecclesia penitus actum esse. Pluribus ergo confirmanda fuit haec doctrina, ne animi natura propensi ad diffidentiam amplius dubitarent. Propterea adducit Iudaeos velut in rem praesentem, tametsi procul abesset: ut nihilo magis haesitent quam si iam ob oculos ipsorum poneretur. Iubet autem fideles *attollere oculos in altum*, id est, supra humanam cogitationem. Nam quamdiu defixi sumus in externum statum, fructum harum promissionum percipere non possumus. Addit *in circuitu*, ut certo teneant non ab una tantum plaga, sed undique

venturos populos, qui in corpus unum coalescant: Nec vero tantum dispersionis quae futura erat remedium ac finem promittit, sicut alibi dicitur: Dispersos Israelis congregabit, sed latius extenditur haec collectio. Significat enim mirabilem fore in mundo conversionem, ita ut qui prius fuerant dissipati et extranei, in unum corpus coalescant. Denique notatur ecclesiae propagatio in ultimos terrae fines. Subest etiam tacita antithesis, qua miserum et calamitosum statum denotat, in quo prius erat mundus quam auspiciis Christi colligeretur. *Filii tui.* Quidam per *filios* allegorice intelligunt robustiores ac firmiores in fide: per *filias* infirmiores. Sed non existimo tam subtiliter prophetam loquutum esse. Itaque simplicius accipio, fore scilicet ut filii ut filiae ad ecclesiam concurrant: hoc est, non tantum domi gignantur, sed etiam foris: atque adeo in extremis partibus mundi. Uterum ecclesiae non iam aliquo mundi angulo constrictum iri, sed tam longe et late se extensurum quam patet universus orbis.

5. (*Tunc videbis.*) Haec prima specie videntur aliquantum inter se pugnare, quod prius in praesenti loquutus sit: nunc vero futurum denuntiet. Sed prius de oculis fidei loquebatur, quae apprehendit ea quae sub hominum sensus non cadunt: nunc autem de ipso rei eventu. Vel certe praesenti tempore certitudinem notare voluit: nunc vero, ut se in tolerantia contineant fideles, restringit eandem sententiam. Caeterum etsi quae Dominus promittit ad tempus lateant oculos hominum, tamen a piis fide cernuntur: ut certissime eorum successum exspectent, utcunque aliis incredibilia videantur.

(*Splendesces.*) Quia נהר tam splendere quam diffluere significat, ideo utroque modo verti potest. Referre enim possumus ad gaudium quo perfunditur ecclesia atque diffluit, quum in hunc modum augetur: vel ad ornatum, quo splendet ac refulget. Sed hoc alienum videri posset a contextu, quod pavoris mentionem facit, atque eum splendori vel gaudio permiscet. Atqui non dubito quin hoc verbo admirationem et veluti stuporem notare voluerit, quo rapietur ecclesia, quum se insolito et inopinato hoc honore affici, atque in tam sublimem honoris gradum evectam cernet. Ac si diceret: Tanta erit operis magnitudo ut opinionem tuam superet. Non est igitur pavor qui concipitur ex periculo aliquo, vel re tristi, sed qualis in maximis rebus, quae ingenii nostri captum excedunt, evenire solet, dum attoniti somniare quodammodo nos putamus: atque haec trepidatio cum laetitia optime convenit.

6 et 7. (*Copia camelorum.*) Describit propheta figurate gloriam ecclesiae, atque sermonem suum tempori accommodat, et personis quibuscum ipsi negotium erat. Est enim memoria tenendum quod saepius diximus, prophetas habuisse rationem populi quem docebant: ideoque res usitatas, et notas caeremonias commemorasse, ut sub earum figuris spiritualem Dei cultum designarent. Illi enim primum instituendi fuerunt: deinde gentes, ad quas istarum rerum veritas pervenit. Perinde ac si diceret, populos longe dissitos cum suis opibus venturos in Dei potestatem. Nam quod ecclesiam locupletandam praedicit, referri non debet ad hominum personas, sed propter unitatem capitis et membrorum, quod Dei et Christi proprium est ad ecclesiam transfertur. Stulte ergo Iudaei huius vaticinii praetextu devorant inexplebili sua cupiditate omnes terrae divitias, nec minus perperam papistae verba haec ad luxuriosam suam opulentiam pompasque detorquent. Camelorum autem, thuris, auri, ovium ideo mentionem facit quod spectet quid unaquaeque regio proferat: ut ostendat omnes consecraturas Deo quidquid penes sese habuerint, seque et sua omnia velut in sacrificium oblaturas. Unde colligendum est, non posse nos vere converti ad Dominum: quin omnes ei facultates nostras offeramus. Hae enim sunt spirituales hostiae, quas requirit, et quae negari ipsi non possunt, si corda vere dicata ipsi et consecrata fuerint. Impii abutuntur beneficiis Dei ad luxum et intemperantiam, atque ea, quantum in se est, indigna profanatione corrumpunt. Pii vero, dum iis utuntur pura conscientia, Domino ipsa consecrant. Nemo igitur Dei esse potest, quin ei simul omnia sua addicat ac devoveat. Quod attinet ad regiones quas hic recenset propheta, quo quaeque loco sita sit, exponere minime necesse est. Obiter tamen notandum, eas hic commemorari quae ad orientem spectabant: potissimum vero Arabiam et vicina loca: quae per Cedar et Nabaioth designat. Papistae abusi quoque sunt hoc loco, ut probarent reges ab oriente venisse ut dona Christo offerrent. In quo se nimium ridiculos praebent, quum propheta de omnibus ordinibus loquatur. Verum sine iudicio congerunt omnes huiusmodi locos, in quibus auri vel thuris fit mentio quasi prophetae intelligant ea dona quae magi obtulerunt. Hic vero nihil obscurum est: significat enim futurum ut Deus ubique invocetur, atque exteri omnes ad eius cultum conveniant.

(*Ascendent.*) Alii vertunt, ascendent in beneplacito super altare meum: atque hypallagen esse putant. Neque id inepte prorsus, meo iudicio: ut significet propheta istas victimas quae offerentur a gentibus gratas fore Deo. Alii sic interpretantur לרצון, ac si adiectivum esset: quod proprietati linguae non convenit. Nam רצון significat benevolentiam vel favorem. Quare praeferendum censeo quod reddidi: nempe quod ascendent hostiae ad beneplacitum altaris. Ac sic resolvi poterit oratio: Ascendent ad placandum Deum: sicut in hoc ordi-

natum est altare, et offeruntur sacrificia, ut homines Deum sibi propitium ac faventem habeant: et Deus etiam iuxta suam promissionem sacrificia ex altari suo grata habet. Nam tunc altare ad obtinendum Dei favorem accessus erat. Tria hic distincte exprimit propheta. Primum enim dum *sacrificia* ascendere dixit, allusit ad veterem caeremoniam, qua olim in sacrificiis utebantur. Nam attollebant victimas: quo significabant erigendos esse omnium animos, ne in terra fixi haererent, aut victimam solummodo spectarent. Deinde ea sacrificia grata fuisse Deo, ut a profanis oblationibus gentium distinguantur, quae carebant fide. Tertio, in altari: quod solum oblationes sanctificare potest. Quidquid enim extra ipsum offerebatur impurum ac detestabile erat. Caeterum haec figura nos ad veritatem ducere debet. Christus enim est altare Dei, atque in ipso offerendum, si victimas nostras Deo acceptas esse velimus. Porro sub templi glorificatione veram populi instaurationem declarat. Haec enim praecipua felicitatis pars erat ut staret templum in quo Deus pure invocaretur. Nam initium hinc faciendum est ut Deus inter nos regnet, quo vere beati simus. Propterea Dominus, quum ecclesiam instauratum iri significat, templi mentionem facit, quod eius gloriam restituet: ac si diceret, domus mea nunc ludibrio gentium exposita est, sed gloriam tandem, qua nunc spoliata est, ei restituam. Apparet autem ex Zacharia, Aggaeo et Malachia non statim a populi reditu hoc fuisse completum. Nec vero in sumptuosa illa mole, qua Herodes astute favorem sibi acquirere voluit, veram dignitatem fuisse putandum est: ideoque non ante emersit dignitas aut decus, cuius fit hic mentio, quam ubi ianuam coelorum Ierosolymae aperuit Deus, et inde palam vocavit omnes gentes ad spem aeternae salutis.

8. (*Qui sunt isti.*) Quoniam propheta in exprimendo hoc Dei beneficio sibi satisfacere non potest, ipse in admirationem raptus exclamat *qui* sunt isti? hoc enim multo plus habet vehementiae quam si simpliciter dixisset advolare infinitam multitudinem: iisdemque similitudinibus etiam usus esset. Plenius ergo exprimere voluit quam magnifica foret ista propagatio, quum verba non repetit quibus rem ipsam exponat. *Instar nubis volant.* Hic apostolos notari putant, qui incredibili celeritate usque ad ultimos fines mundi penetrarunt: et nonnihil coloris habet eiusmodi interpretatio. Sed propheta loquitur de universa ecclesiae aggregatione: quia undiquaque homines propere et alacriter ad ipsam accurrent. Columbarum similitudo qua utitur huic rei aptissima est. Nam quum in agris sparsae sunt nihil a feris avibus differre videntur: sunt tamen domesticae, et columbarium suum habent in quod se recipiunt, atque in eo nidulantur. Ita pii fide illuminati agnoscere incipiunt coetum suum, quo se ab horrenda dissipatione recipiant. Quam necessaria fuerit haec monitio, facile agnoscent omnes qui statum illius temporis horrendum ac miserum reputabunt. Nam si prophetae tot annis quibus assidue institerant Iudaeis, nihil aut parum admodum efficere potuerunt, quid sperandum erat de gentibus penitus a Deo alienis? Annon erat paradoxon, eas aliquando in ecclesiam venturas? Non est tamen hyperbolice loquutus propheta: sed ita obstupescit ut nos etiam in eandem admirationem adducat.

9. (*Me certe insulae.*) Postquam Isaias quibus potuit elogiis insigne illud instaurationis beneficium extulit, Deum ipsum introducit loquentem, quo plus autoritatis habeat oratio. *Exspectationem* hic nonnulli accipiunt pro desiderio, ac si diceret, hoc ideo fieri quod transmarinae gentes, velut famelicae ipsum appetent, quia sentient se salute et vita esse destitutas. Alii simpliciter accipiunt pro sperare. Sed interdum quoque significat observare. Atque ita usurpat David Psal. 56 (v. 7) Impii exspectant animam meam: id est, vitae meae insidias tendunt. In qua significatione hoc loco accipi potest. Exspectabunt, id est, observabunt nutum meum: quemadmodum servi a Domini arbitrio pendere solent. Nolite ergo mirari, quod tam multi confluent in ecclesiam: quoniam insulae quae nunc partim me contemnunt, partim oppugnant, sic mihi attentae erunt ut quidquid mandavero exsequantur. Et certe ex reliquo versu patet de tali obsequio nunc agi.

(*Naves tharsis.*) Hic, si cui placeat, suppleri potest particula similitudinis כ: hoc sensu, quemadmodum naves Tharsis olim commeabant in Iudaeam, atque advehebant res ad templi structuram et usum hominum necessarias, ita futurum ut rursus commeent, atque abrupta illa navigatio cursum suum recuperet. Per Tharsis, id est Ciliciam, quae opposita erat Iudaeis, συνεκδοχικῶς intelligit omnes navigationes et commercia quae cum exteris nationibus exercebantur. Potest etiam simpliciter accipi, naves Tharsis, quae nunc superbe despiciunt ecclesiam meam, imperio meo subiicientur, atque ad ipsam filios e longinquis regionibus adducent. *Aurum cum ipsis.* Iterum repetit quod antea dixerat, sic venturas gentes in obsequium Dei, ut se et sua omnia ipsi offerant. Papistici doctores, ut nuper attigi, summam impudentiam produnt, quum his testimoniis abutuntur ad tuendas tyrannicas et theatrales pompas quibus Antichristus romanus et eius asseclae perlucent et conspicui reddi volunt. Quum affluant luxu auroque et gemmis niteant, et meretricio cultu sese ornent, non pudet ipsos huius nequitiae spiritum sanctum autorem facere: ut quoties auri et argenti mentio fit in prophetis ad luxum suum id transferant. In hoc certe persimiles

se praebent Iudaeis, qui ad auri et argenti mentionem toti exsultant, ac sperant se, adventante Messia, in his volutaturos. Ita papistae nihil aliud quam aurum et argentum cogitant, atque inani eiusmodi specie perstrictae eorum mentes sese attollere in coelum nequeunt. Sed hic stupor longa refutatione non eget. Summa est, Deum velle in summum honorem evehere ecclesiam suam, et ornamentis necessariis illustrem reddere. Et ne qua tam magnificae promissionis dubitatio pias mentes impediat, neve quidquam suis meritis attribuant, Deus ipse huius rei se autorem fore pollicetur. Porro gentium divitias quas paulo ante visus fuerat ecclesiae in praedam aut victoriae praemium addicere, Deo nunc in sacram oblationem destinat. Atque ita clarius exprimit quod dixi, nihil magis esse nobis expetendum quam ut Dei imperio totus mundus subiaceat.

10. (*Et exstruent.*) Prosequitur idem argumentum. Quemadmodum prius dixit exteros sese submissuros ipsius imperio ut templum instaurent, ita nunc alienigenas operam suam collaturos ad exstructionem murorum. Variae sunt comparationes quibus instaurationem ecclesiae promittit. Est enim familiare scripturis, ubi de ecclesia agitur, nunc templum, nunc Ierosolymam proponere. Promittit autem exteros et alienigenas adiutores fore instruendo huic aedificio, ne Iudaei sua paucitate aut inopia territi animos despondeant. Poterant enim in captivitate ipsa ad diffidentiam sollicitari: ut quamvis sperarent se redituros in patriam, tamen haec a se praestari non posse existimarent. Hoc autem praestitit Cyrus, qui magnam auri et argenti copiam suppeditavit. Sed in ipso haec tantummodo adumbrata fuerunt: vere impleta sunt in Christo, ad cuius regnum haec omnino extendi debent. Paucis enim apostolis primum usus est Christus, qui tanto operi sufficere non potuissent: sed alienigenas deinde excitavit, ex quibus delegit pastores, atque exteros eorum principes, ecclesiae alumnos esse voluit. Papistae nimis improbe pervertunt ac corrumpunt hunc locum, dum ad tyrannidem papae stabiliendam ipsum detorquent. Summam enim potestatem in reges ac principes omnes penes ipsum esse volunt: atque in hoc impudenter vicarium Christi esse mentiuntur. Nec enim Christi regnum est de hoc mundo: ille barbare et tyrannice dominatur, atque licentiam mutandi et transferendi regna usurpat. Atqui reges ita se submittunt Christo ut reges esse non desinant: sed omnem potestatem suam ad cultum Dei servandum et iustam politiam administrandam conferant. Unde videmus quam alieni sint a regno Christi, qui regibus autoritatem et potentiam eripere volunt, ut in se transferant. Hinc etiam refelli possunt Anabaptistae, qui sic politicum ordinem evertunt, ut reges non aliter christianos esse posse existiment, quam si se autoritate sua abdicarint: quando in regio etiam ordine Deus se velle excellere ostendit. Porro ne quis obiiceret facilius fuisse ecclesiam tueri incolumem, quam ab inferis excitare, praevenit Deus et Iudaeos ita merito fuisse afflictos docet: quia nimis provocatus fuerat eorum sceleribus. Sed bene sperandi materiam suggerit, quia nolit exigere quas meriti erant poenas, sed contentum fore, si modo temporalis castigatio eos humiliet. Admonet interea Iudaeos quaenam sit causa huius mutationis: ne ipsam pro sensu suo aestiment. Dum enim mutantur regna, ac subinde evehuntur et concidunt, haec fortuito contingere et communem mundi sortem esse putant. Idem existimare poterant Iudaei, quum everso Chaldaeorum regno in libertatem restituti sunt. Propterea Dominus haec omnia providentia sua administrari testatur: ne scilicet profanorum hominum more caecutiant. Perinde ergo est ac si diceret: Si quaeras cur tot miserias tuleris, haec causa est quod tibi iratus fuerim atque scelera tua ultus sim. Si vero liberationis tuae causam inquiras, gratuita benevolentia mea, non dignitas tua aut fortuitus rerum eventus in causa est. Itaque non temere accidunt calamitates, nec sine causa irascitur Dominus: nec ita irascitur quin misericordiae suae locum relinquat.

11. (*Et aperientur portae.*) Male exponitur vulgo hic versus. Putant enim significari a propheta ecclesiam sub fide et tutela Domini tutam ac securam fore: apertae enim portae periculum procul abesse ostendunt. Sed propheta se ipsum exponere mihi videtur: apertas scilicet fore portas, ut opes in civitatem undiquaque advehantur. Quia vero interdiu portari onera solent, dies, inquit, non sufficiet, adeo frequens erit concursus eorum qui in ipsam pretiosos thesauros advehent. Itaque assidua erit vectura, ita ut apertis nocte et die portis opus sit. Quod opes gentium ecclesiae fore dicit, ne referamus ad luxum carnalem, sed ad obsequium, quod universus mundus Deo in ecclesia praestabit. Quod enim Deo offertur, ecclesiae esse dicit: quoniam hic Deus nihil ab ipsa separatum habet.

(*Reges eorum ducti.*) Malo retinere participium quo utitur propheta, quam sequi eos qui in verbum resolvunt. Depravant enim prophetae sensum, qui hoc consulto addidit, quoniam tanta est regum ferocia ut se duci vix patiantur: quin potius freti sua potestate luxuriant, nec modo feruntur quocunque libitum est, sed alios quoque velut torrentes violenti secum abducunt. Hos igitur, tametsi feroces natura et indomitos, sese submissuros potestati Dei et ecclesiae ostendit.

12. (*Quoniam gens.*) Multus est propheta in confirmandis piorum animis, ne restitutionem, qualem ipse pronuntiat, talem fore dubitent. Incredi-

bilia enim prorsus ista erant: et nos ipsi, quamvis ab eventu rerum satis habeamus confirmationis (nam omnium oculis patefacta sunt) tamen, nisi spiritu Domini regeremur, vix ea animo concipere possemus. Ostendit igitur nullam esse causam cur Iudaei de instauratione templi dubitent, quoniam gentes ipsos pro sua virili adiuvabunt. Sed hic altius quiddam spectat Isaias, quam structuram visibilis templi. Intelligit enim obsequium quod reges nobilesque et plebeii homines praestant ecclesiae, dum puram doctrinam quantum in se est propagant: imo longius progreditur, idque magis confirmat dum regna et gentes deletum iri pronuntiat, quae ipsi ecclesiae non ministrabunt. Quod si tam horrendum in eos qui ecclesiam non iuverint iudicium est, quid dicemus de tyrannis qui furioso impetu in ipsam ruunt, totisque viribus diruere conantur? Si ignavis et negligentibus impune non est, annon dira ultio manet impios, qui opus Domini turbant atque evertunt? Quod autem in singulari dixerat mox repetit in plurali: ut significet, etiam totum mundum, si in eadem fuerit culpa, simul periturum. Nec enim multitudo obstare poterit quominus cuncti qui sunt a Deo alieni intereant. Nec quidquam excusationis erit impiis, quod se mutuo impediunt, seque ad impietatem et nequitiam cohortantur. Servire autem, ut ante vidimus, dicuntur reges et populi ecclesiae, non quod imperium aliquod ipsa per se exerceat, sed quia Deus sceptrum verbi sui quo dominatur apud eam deposuit.

13. (*Gloria Libani.*) Iterum usurpat Isaias metaphoram qua prius usus est, dum ecclesiam Dei aedificio aut civitati comparavit. Ea enim recitat quae ad aedificandum necessaria sunt: abietem scilicet, pinum, buxum, quae in Libano nascebantur, quam sylvam eximiis arboribus convestitam fuisse scimus. Quidquid ergo excellens aut exquisitum in ea fuerit, in ecclesiam invectum iri significat. Sed ab his figuris tenenda est anagoge ad spiritualem Dei cultum. Nam sanctuarii titulo ornat Dominus ecclesiam suam, quia in medio eius residet. Semper tamen alludit ad templum: ut se tempori et mori usitato accommodet. Exemplar ergo templi, quod Ierosolymis exstabat, nobis proponit, ut sub eius imagine consideremus templum spirituale, cuius vivi lapides vivaque materia sumus. Iam per *locum pedum* significat se ita residere in templo, ut tamen maiestas eius in eo inclusa non sit. Nec enim tam angusto in loco continetur. Pedes igitur tantum ac velut infimam partem illic esse, ut conscendamus in coelum, nec in externis hisce signis haereamus, quibus pro modulo nostro erudimur. Sic etiam in Psalmo (99, 5 et 132, 7) Adorate scabellum pedum eius, quoniam sanctum est. Item, Adorabimus in loco ubi steterunt pedes eius: non quod sursum et deorsum essentia Dei in partes divisa sit, sed quia talibus vehiculis servos suos veluti a pedibus ad caput attollit.

14. (*Et venient ad te.*) Prosequitur idem argumentum. Ostendit enim quam magnificum opus hoc redemptionis futurum sit: venturos scilicet eos qui ecclesiam persequebantur aut spernebant: ut humiliter sese ad eam prosternant, totoque animo sese submittant. Per *filios* affligentium, persequutores intelligit et hostes qui eam vexabant. Hoc quidem impletum est aliqua ex parte, quum Iudaei in patriam redierunt: sed is reditus obscura quaedam umbra fuit liberationis quam per Christum adepti sumus. Haec igitur vere impleta sunt in regno Christi: sic tamen, ut solidum omnium complementum in secundo ipsius adventu exspectandum sit: sicuti iam alio loco dictum est: Quaeret aliquis, annon hic honos, de quo loquitur propheta, nimius sit, ac maior quam ut ecclesiae debeatur? nam incurvare sese et prosternere, signa honoris sunt, quem nemo hominum admittere debet. Respondeo, hunc honorem non membris, sed capiti exhiberi: nempe Christo, qui adoratur in ecclesia: atque hunc cultum exhibent ii qui ipsum prius oderant atque insectabantur. Dicimus autem Christum adorari in ecclesia, non ut papistae, qui honorem quo afficiunt idolum illud romanum, Christo exhiberi putant. Reiiciunt enim ac respuunt doctrinam, cuius gratia haec dicuntur. Nam honore afficiunt Christum qui parent eius doctrinae: atque hoc intelligit propheta, qui ab ea prius alieni erant sese toto animo submissuros, ut Christo morem gerant. Si qua enim est Christi maiestas, ea relucet in doctrina, quam opera hominum administrat.

(*Vocabunt te civitatem.*) Ecclesia prius ornata fuerat hoc titulo: sed prope deletus erat, quum urbs eversa, dirutum templum, populus in exsilium abductus esset. Nulla erat Ierosolyma, nec in ea quidquam apparebat praeter horrendam vastitatem. Eam igitur sic instaurandam esse significat, ut omnes civitatem Dei esse agnoscant. Loquitur postea de templo, ut omnes intelligant hanc dignitatem, respectu templi, tribui Ierosolymae: hoc est, propter cultum Dei quem illic Dominus instituit.

15. (*Pro eo quod.*) Propheta respicit tempus illud intermedium quod iam instabat. Nam paulo post eius mortem populus haereditate sua privatus atque in exsilium abductus est, ita ut omnes de salute ipsius actum existimarent. Ne igitur haec cogitatio obreperet animis fidelium, qua ad desperationem adigi poterant: Nulli sumus: rebus tam perditis nullum esse potest remedium, nec speranda melior conditio: ostendit graves illas calamitates obstare non posse Deo, quominus ipsos restituat, nam etsi ad tempus quodammodo destituti erant, quum Dominus in ipsos animadvertebat, tamen in

integrum et meliorem statum ipsos rursus erigere ei facile erat. Si quis obiiciat, hanc magnificentiam ecclesiae diuturnam non fuisse, responsio brevis est: tametsi varie attritus fuerit populus post reditum suum, nec etiam christiana ecclesia diu permanserit in sua dignitate, tamen impleta esse quaecunque praedixit propheta. Sub cruce enim relucet Christi gloria, ita ut nomen Dei maneat, sitque populus aliquis qui ipsum fide invocet. Est etiam observandum nos fructum istarum promissionum non percipere ob ingratitudinem nostram. Abrumpimus enim cursum operum Dei nosque ipsos eorum fructu malitia nostra privamus. Porro semper memoria repetere convenit quod toties dixi, non de paucis annis vel exiguo tempore loqui prophetam, sed complecti totum redemptionis curriculum a fine exsilii ad evangelii promulgationem, et demum usque ad finem regni Christi.

16. (*Et suges lac.*) Loquitur de propagatione ecclesiae, cuius antea iam mentionem fecit. Sed eadem saepius repeti operae pretium fuit: quod incredibile videretur ecclesiam, in tot tantasque angustias redactam, restitutum atque per totum orbem diffusum iri. Deplorata erat eius conditio: sed tandem ex tenuibus illis reliquiis, quae velut ex incendio ereptae sunt, magna omnium admiratione instaurata est, eiusque semen per omnes orbis partes longe lateque dispersum. Perinde igitur est ac si diceret: Tametsi angustis finibus conclusa es, nec ulla tibi cum gentibus fuerit communicatio, ab iis tamen fructus uberrimos percipies. Per lac et mammillas nihil aliud intelligit quam ministerium et obsequium, quod gentes exhibiturae erant ecclesiae ad sobolem eius alendam. Nam quum prius dixerit uno partu edituram foetus innumeros, nunc lac illis assignat in alimentum, donec adolescant. Ac nominatim loquitur de regibus: quoniam id difficilius creditu erat. Monentur etiam obiter hic reges officii sui quo si recte defungi velint, ecclesiae ministros esse necesse est. Alioqui Dominus ab ipsis rationem reposcet. Et videmus quid de ipsis Psal. 2 (v. 10) David pronuntiet. Sed quomodo ecclesia lac et mamillas gentium sugat diligenter tenendum est. Hoc enim ipsi non conceditur ut totius mundi facultates exhauriat, sed ut statum suum integrum atque incolumem conservet. Quid enim magis alienum ab ecclesiae natura quam si inexplebilis fuerit gurges, atque omnium opes ad se trahat? Haec igitur ad spiritualem eius statum referri debent, ut Deus in ea pure colatur, ut vigeat ac floreat ministerium verbi, ut servetur aliqua disciplina, qua veluti fraeno omnes cohibeantur. Interea meminerint fideles beatius esse dare quam accipere: atque ita patienter ferendam esse inopiam, ut spiritualibus bonis ditent ac locupletent alios. Tandem adiungit palam fore quod ad tempus absconditum fuerat, non frustra electos fuisse Iudaeos, quia certa experientia sentient salutem suam curae esse Deo. Quaeri potest: annon etiam noverint antequam ab exsilio reducerentur. Respondeo, exsilium illud simile fuisse obscuris tenebris, quibus etiam id propheta initio capitis huius comparavit. Quum igitur sub dura illa tyrannide magnificentiam Dei et potestatem intueri non possent, Dominus ipsos in apertam lucem eduxit: non quod cesset fides in angustiis, sed quod alius sit fidei, alius experientiae sensus. Quum videmur perditi, fides sese erigit extra praesentem statum et densas tenebras quibus obvolvimur. Quod si Deus in integrum restituat, tunc non oculis fidei, sed experientia ipsa rem perspicimus. Atque haec est aperta notio de qua loquitur: ac si diceret, Vos me re ipsa, ubi tam liberaliter erga vos egero, redemptorem vestrum agnoscetis. Nominatim usurpat elogium Fortis Iacob, quia saepius se talem praestiterat. Nec modo Iacob variis modis expertus erat virtutem Dei: sed posteri quoque in eius gratia satis esse praesidii cognoverant. Fortem ergo se vocat, ut agnoscant Deum erga se talem fore deinceps qualis erga patres olim fuerat.

17. (*Pro aere.*) Alludit ad structuram templi veteris, atque ipsum cum coelesti et spirituali confert: ac si diceret, Quum abducti eritis in captivitatem, deplorabitis ruinam templi: sed efficiam ut multo praestantius a vobis exstruatur. Itaque pro aere aurum, pro ferro argentum, pro ligno aes, pro lapidibus ferrum adducam: id est, plena magnificentiae et splendoris erunt omnia in eo templo quod in prioris locum succedet. Scimus autem hoc vaticinium nunquam impletum fuisse in externa illa populi restitutione, vel inter eius exordia: imo tunc erectum denuo templum priore longe inferius fuisse. Sequitur ergo prophetam cui solida redemptio in spiritu proposita erat, non tantum referre quid futurum sit statim a populi reditu, sed concionari de praestantia templi spiritualis: hoc est de ecclesia Christi. Itaque ad Christum usque continua serie venire necesse est, si prophetiam hanc tenere velimus. In eius regno haec abunde impleta sunt, et prioris templi dignitas magno intervallo superata est: quia Dominus effudit dona spiritus sancti, quae auro, argento et gemmis praestantiora sunt. Instructum ergo nunc lapidibus pretiosis templum videre licet: quemadmodum prius cap. 54 dictum est.

(*Praefecturam.*) Alii tributum vertunt. Non dubito quin propheta oblique conferre voluerit miseram populi servitutem, sub qua detinendus erat, cum praeclara dignitate quam postea adeptus est. Paci enim et iustitiae opponit praefectos qui exercuerant iniustam dominationem, dum avare et crudeliter vexati fuerant a Babyloniis. Nunc ostendit,

deletis exactoribus non aliam fore praefecturam quam pacis et iustitiae: Qui potestatem in te obtinebunt iustitiam et pacem colent. Hoc plenius factum est: quum per Christum a tyrannide diaboli erepti sumus. Nam per evangelium erexit regnum iustitiae, nondum tamen absolvit: sed exspectandus est ultimus adventus, ut in eum simus intenti: atque interea primitiis istis contenti simus.

18. (*Non audietur amplius.*) Hic clarius exprimit quod iam diximus. Nempe dum propheta concionatur de felici ecclesiae statu, tacite opponere miserias et calamitates quibus varie afflicta fuerat. Promittit igitur fore, ut nunquam in posterum tantas clades accipiat. Atqui variae nihilominus postea acciderunt. Hoc quidem verum est: sed nunquam ita dissipatus est populus, quin aliqua superesset ecclesiae forma, atque ita frueretur pace, et sentiret se manu Dei protegi ac servari. His autem verbis non promissa fuit immunitas ab omni molestia et incommodo: sed per comparationem solatium hoc adhibitum fuit malis futuris, quia ecclesiae suae parcet Deus, sub eius protectione tutam fore. Atque huius pacis, quam celebrat propheta, specimen apparuit non obscurum in ipso redemptionis cursu. Denique semper memoria repetendum, quod toties diximus: nos ista omnia ex parte duntaxat experiri: quia regnum Christi nondum impletum est.

(*Et portas tuas.*) Alludit ad templi structuram aut civitatis: sicuti iam aliquoties dictum est. Et docet non muris, aut turribus aliisve clausuris tutam fore ecclesiam: sed quamvis absint terrena praesidia satis fore salutis et tranquilli gaudii in uno Deo. Coniungit autem ecclesiae salutem cum laude vel gaudio. Salva enim et incolumis exsultat: quum antea obtrita et desperata iaceret in silentio.

19 et 20. (*Nec erit.*) Docet felicitatem ecclesiae non temporariam sed perpetuam fore. Eam enim discernit a communi hominum conditione, inter quos nihil stabile aut perpetuum est. Quia nihil sub sole est, quamvis bene constitutum, quod variis mutationibus obnoxium non sit: sed ecclesia ex praesentis vitae periculis aestimanda non est, quoniam in mediis fluctibus conservatur. Ac si diceret: Ne aestimes salutem tuam ex praesenti rerum specie, sed in Deo repositam esse scias. Deus erit sol tuus, ita ut lumen a sole aut luna mutuari necesse non sit: ne ergo mutationem ullam aut vicissitudinem rerum pertimescas, lucem enim perpetuam atque immutabilem habebis. Non intelligit propheta his verbis filios Dei communibus vitae bonis privandos esse. Nam quum ea Dominus promiscue omnibus hominibus largiatur, certe filiis quoque suis ea destinavit. Imo in gratiam ipsorum omnia a Deo creata sunt, quum peculiarem de iis curam gerat. Sed propheta notare voluit maius aliquod bonum, quod soli filii Dei fruuntur, lucem videlicet coelestem: quam ut oderunt impii, ita percipere nequeunt. Nam etsi fruuntur sole et aliis bonis, stabilis tamen et firma eorum felicitas esse non potest. Quia ut sunt insipidi, non gustant quod praecipuum erat, Deum sibi esse in patrem. Itaque conditionem ecclesiae et piorum a communi sorte hominum distinguit, ne eam a vicissitudine rerum et mutatione aestimemus: deinde ut sciamus inter densissimas quasque tenebras fulgere piis paternum Dei favorem, qui eos exhilaret. Et certe quamvis elementa omnia vel officium suum subducant, vel tristi aspectu nobis minentur, sufficere tamen debet Deum nobis esse propitium. Nomine autem solis et lunae synecdochice comprehendit omnem statum humanum, qui subinde immutatur.

21. (*Populus tuus.*) Hic ostendit quae vera sit constitutio ecclesiae: nempe, quum ab impiis purgata est, et soli iusti in ea locum habent. Atqui scimus hypocritas semper veris Dei filiis in ecclesia admixtos esse. Diximus hic describi universum Christi regnum: non quale singulis temporum articulis futurum est, sed in sua perfectione. Hoc coepit facere Christus suo adventu, quum ecclesiam repurgavit. Unde etiam evangelium cribrum appellat, quod eo paleae a grano separentur. Sed pergit quotidie in ea purganda, atque perget usque ad diem messis. Interim multas quisquilias tritico admixtas esse necesse est, quae demum illo die tollentur. Adde quod subest tacita antithesis inter profanam illam et impuram turbam, quae suis sordibus sanctuarium Dei ante polluerat. Plurali etiam numero videtur notari collectio gentium, ubi populos omnes dicit fore iustos. Quod addit haeredes fore terrae in saeculum, non dubito quin ad Iudaeam respexerit, et tacite opposuerit restitutionis tempus cum tempore exsilii quod proxime instabat. Ac si diceret: Tametsi populum meum ab haereditate sua expellam, tamen post septuaginta annos ipsum restituam, ut perpetuam eius possessionem obtineat. Notandum praeterea est, quum promissionem, quae ad populum Sionis spectabat, restringit ad iustos, subesse correctionis speciem, ut hypocritas excludat, qui falso et inaniter ad se trahere solent quod de veris Dei filiis dicitur. Convenit ergo haec sententia cum initio Psalmi 73: Quam bonus Israeli Deus, iis qui recto sunt corde! Ubi propheta nomen Israelis, quod promiscue omnibus in ore erat, solis probis Dei cultoribus vendicat. In hoc loco *Populus tuus:* nempe residua illa portio quae a sordibus purgata erit. Hoc non est per omnia impletum in Iudaeis: sed initium ab iis factum est, quum restituti sunt in patriam, ut deinde universae terrae possessio ipsis, hoc est Dei filiis, eorum opera daretur. Nam ut prius de instauratione templi loquutus est, quae plena Iero-

solymae non fuit, sed per universum mundum extendi debet: ita haec terrae possessio ad Iudaeam restringenda non est, quum latius pateat, atque ad ipsam vocentur universi homines, ut per fidem sint filii Abrahae: sicque haeredes fiant. Diligenter ergo tenendae loquutiones quae usitatae sunt prophetis, ut teneamus eorum sensum: neque abrumpamus sententias, vel ad sensus alienos torqueamus. Aliena est autem ab idiomate prophetarum et coacta interpretatio eorum qui per *terram* coelum et beatam vitam exponunt: quia hoc consilio terra Chanaan data fuit filiis Israel, ut a toto mundo quasi peculium Dei segregati illic eum pure colerent. Ideoque haereditario iure habitare in terra nihil aliud est quam manere in familia Dei. Quod Deus germen novum quod prodibit opus manuum suarum asserit fore, ad confirmationem spei valet. Neque enim humanitus renasci poterat ecclesia, quam omnes videbant emortuam, praesertim quum radix occulta esset. Ergo ut germinet, Deum instar agricolae fore dicit, qui rursus plantet quod evulsum exaruerat. Denique significat mirabile fore Dei opus, non hominum, quod ecclesia ex misera et dura captivitate emerget: quia velut a morte excitabitur. Et certe quidquid ad coelestem vitam spectat, id neque ingenitum est nobis a natura, nec virtute nostra comparatum: sed a Deo solo manat ac proficiscitur. Et quod in universum de toto corpore hic dictum est, unusquisque sibi in specie applicare debet. Sumus enim plantatio Dei a constituto mundo: deinde inserti in Christum, ac vocati, ut electionis nostrae et plantationis testimonium habeamus. Impii non sunt plantatio Dei: unde etiam Christus quos non plantaverit pater eradicandos esse pronuntiat. Tandem subiicitur finis plantationis, ut illustremus gloriam Dei et virtutes eius enarremus: sicut Paulus ad Eph. primo capite (v. 12) praeclare docet.

22. (*Parvus erit.*) Iterum confirmat quod prius dixit, quamvis exiguo numero essent, tamen ecclesiam Dei populosam fore. Quum haec praediceret propheta, adhuc ingens erat populi multitudo, sed postea sic imminuta est, ut tenues tantum reliquiae superessent, sicuti cap. 1 et 10 vidimus. Hanc paucitatem sic augendam esse significat, ut deinde immensus populi numerus, magnaque potentia praeditus sit. Quod Iudaeis dictum est, nobis etiam putemus hodie dici: nempe quamvis exigui simus ac pauci, atque interitui proximi videamur, tamen ecclesiam interire non posse, sed augendam magno in numero atque propagandam esse. Est enim plantatio Dei, quae ab externa specie aut ab hominum copia et viribus aestimari non debet.

(*Ego Dominus.*) Ostendit nunc quorsum ea omnia dixerit quae prius vidimus: ne scilicet faciamus ipsum similem hominibus, quorum studia et conatus facile evanescunt. Etiamsi statum regni alicuius vel orbis mutare velint, nihil efficient. At Dominus vel minimo momento omnia immutat. Non loquitur ergo de ordinaria administratione, sed de admirabili opere quo ecclesiam suam Dominus liberat et propagat. In fine versus se properaturum dicit ut hoc compleat. Sed particulam inserit notatu dignam de ecclesiae tempore. Nam relativum est feminini generis, quod perperam ad Deum quidam referunt. Errandi causam praebent qui vertunt: Tempore suo: quia relatio ambigua est. Significat propheta praefixum esse ecclesiae tempus quo liberanda sit: et hoc modo fideles ad tolerantiam hortatur, ne se praecipitent, sed pendeant ab aeterno Dei consilio, qui novit temporum articulos opportune distribuere. Primum ergo opportunitatem notat, et quando utile sit ecclesiae ipsam liberari. Hoc quidem non percipimus: quia statim vellemus obtinere promissa Dei, atque impatientes morae sumus: Dominus autem differt in bonum nostrum, et quia nondum tempus advenit. Deinde loquitur de celeritate: quia Dominus videtur nobis otiari et languere, dum cunctatur, quum tamen maturet, ut pro opportunitate, quam ipse novit, omnia efficiat.

CAPUT LXI.

1. *Spiritus Domini Iehovae super me. Ob id unxit me Iehova: ad praedicandum afflictis misit me: ad obligandum contritos corde, ad publicandam captivis libertatem, vinctis apertionem carceris.* 2. *Ad publicandum annum beneplaciti Iehovae, et diem ultionis Deo nostro, ad consolandum omnes lugentes.* 3. *Ad constituendum lugentibus in Sion, ut dem illis decorem pro cinere, oleum gaudii pro luctu, pallium laetitiae pro spiritu angusto, ad vocandum eos arbores iustitiae, plantationem Iehovae ad glorificandum.* 4. *Et aedificabunt deserta saeculi, priscas solitudines erigent: et instaurabunt urbes vastitatis, solitudines multarum aetatum.* 5. *Et stabunt alieni, et pascent oves vestras: et filii alieni erunt agricolae et vinitores vestri.* 6. *Vos autem sacerdotes Iehovae vocabimini: ministri Dei nostri dicetur vobis, substantiam gentium comedetis, et in gloria eorum vos elevabitis.* 7. *Pro pudore vestro erit duplex praemium, et pro ignominia exsultabunt de portione eorum: quia in terra eorum duplicia possidebunt, et gaudium perpetuum illis erit.* 8. *Quia ego Iehova diligens iudicium, odio habens rapinam in holocausto, et constituam opus eorum in veritate, et foedus perpetuum feriam cum ipsis.* 9. *Et cognoscetur in gentibus semen eorum, et germina eorum in medio populorum. Omnes qui viderint eos, cognoscent eos quod semen sint benedictum Iehovae.*

10. *Gaudens gaudebo in Iehova, exsultabit anima mea in Deo meo: quoniam induit me vestibus salutis: indumento iustitiae circumdedit me: quasi sponsum ornavit me, et quasi sponsam ornatam monilibus suis.* 11. *Quoniam sicut terra profert germen suum, et sicut hortus germinare facit semen suum: ita Dominus Iehova germinare faciet iustitiam et laudem coram omnibus gentibus.*

IN CAPUT LXI.

1, (*Spiritus Dei.*) Quoniam Christus hunc locum de se ipso exponit Luc. 4, ideo interpretes sine controversia ad ipsum haec restringunt. Sumunt autem hoc principium, induci Christum loquentem, quasi ipsi soli haec omnia conveniant. Hoc rident Iudaei, quod inconsiderate trahantur ad Christum quae aliis quoque prophetis congruunt. Sic itaque sentio: hoc caput veluti sigillum addi superioribus, ut quae hactenus dicta fuerant de restituenda ecclesia Christi confirmentur: atque in hunc finem testari Christum, se a Deo unctum esse: quo fit, ut sibi hoc vaticinium merito accommodet. Nam quae alii obscure tradiderunt, clare et aperte exhibuit. Sed hoc non repugnat, quin aliis quoque prophetis, qui a Domino uncti sunt, conveniat haec sententia. Nec enim loquuti sunt privato suo nomine, dum hanc sibi autoritatem vendicarunt: ac potissimum Christi munus ostenderunt: cuius non tantum ista publicare, sed etiam praestare est. Sic igitur intelligendum est hoc caput, ut Christus, qui caput est prophetarum, principem locum obtineat, et solus exhibeat ista omnia: Isaias vero caeterique prophetae et apostoli suam operam Christo impendant: atque singuli partes suas agant in publicandis eius beneficiis: ut quae Isaias per Christum complenda esse dixit, nunc re ipsa completa cernimus.

(*Ob id unxit me Iehova.*) Secundum hoc membrum additum est vice expositionis. Primum enim fuisset obscurius si tacuisset in quem finem praeditus erat Dei spiritu: nunc ostenso usu longe clarius est, dum se publico munere fungi declarat, ne tanquam privatus quispiam censeatur. Quoties autem scriptura spiritus Dei mentionem facit, eumque in nobis habitare dicit, ne quidpiam inane aut vacuum, sed virtutem eius et efficaciam consideremus. Itaque postquam propheta de spiritu Dei loquutus est, unctionem subiungit, qua virtutes quae ab ipso manant intelligit, sicut docet Paulus (1. Cor. 12, 4) diversa quidem esse dona, sed unum esse spiritum. Diligenter observandus est hic locus. Nemo enim docendi ius aut potestatem sumere potest in ecclesia Dei, nisi ostendat se Dei spiritu ad id fuisse excitatum: sicuti idem Paulus tradit neminem posse dicere Dominum Iesum, nisi in spiritu sancto (1. Cor. 12, 3). Atqui, dicet quispiam, videmus fere omnes iactare spiritum Dei. Nam et papa, et Anabaptistae, aliique haeretici et fanatici homines semper in ore habent eius nomen, quasi ab ipso gubernentur. Unde ergo iudicabimus aliquem missum esse a Deo, ac regi spiritu ipsius? Ab unctione: hoc est, si donis praeditus sit quae ad eam functionem requiruntur. Si ergo institutus a Domino polleat gratiis spiritus et facultate quam postulat vocatio, is vere spiritum habet. Quod si magistrum profiteri velit, nec quidquam habeat doctrinae, pro impostore habeatur.

(*Ad praedicandum.*) Non prius vendicat sibi propheta ius et autoritatem docendi quam ostenderit se a Domino missum esse. Autoritas in eo fundata est quod unctus, hoc est, necessariis donis a Deo instructus sit. A nobis igitur non tanquam privatus homo, sed tanquam publicus minister e coelo profectus audiri debet.

(*Afflictis.*) Alii vertunt, mansuetis: et utrumque significat nomen ענוים. Sed malui retinere priorem significationem, quod propheta de captivis et vinctis loquatur. Videtur tamen mihi utrumque comprehendere: quoniam intelligit eos qui, quum destituti sint omnino ac reiecti, apud se etiam miseri sunt. Iis enim solis promittitur Christus qui mansuefacti sunt, et malorum suorum sensu confusi nihil altum spirant, sed in humilitate et modestia se continent. Atque hinc colligimus Isaiam proprie de evangelio loqui. Lex enim ideo data est ut superbos et turgentes inani fiducia animos prosternat: evangelium vero afflictis destinatur: id est, iis qui se omni bono vacuos esse sciunt, ut colligant animos ac sustentent. Quorsum enim prophetae et apostoli aliique ministri uncti ac missi, nisi ut doctrina gratiae erigant afflictos ac consolentur?

(*Ad obligandum.*) Plures sunt metaphorae quibus utitur propheta ad eandem rem planius explicandam. Per *obligare* nihil aliud intelligit quam mederi. Sed plus quiddam hic exprimit quam superiore membro. Ostendit enim praedicationem verbi non esse inanem sonum, sed efficacem medicinam, cuius effectum sentiunt non robusti et ferrei homines, sed vulneratae conscientiae.

(*Ad publicandam captivis libertatem.*) Hic quoque finis evangelii, ut qui captivi sunt in libertatem vindicentur. Sumus ergo vincti et captivi donec Christi beneficio liberemur: quum vero Dominus vincula nostra abrumpere velit, ne oblatam nobis ab ipso gratiam respuamus. In genere hoc notandum est, haec quae commemorat bona, nobis coelesti doctrina conferri: ad eorum vero fruitionem non alios esse idoneos nisi qui inopiae suae conscii auxilium Christi cupide appetunt, sicut dicit

ipse: Venite ad me omnes qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos.

2. (*Ad publicandum.*) Hic nominatim tempus impertiendae tam insignis gratiae commemorat ut dubitationes tollat quae oriri poterant. Multas enim obrepere et ancipites curas quibus varie distrahuntur animi, experientia ipsa quotidie discimus. Praeconem vero futurae gratiae se esse affirmat, cui tempus praescribit ex Dei beneplacito. Nam sicuti gratuito favore futurus erat ecclesiae redemptor, ita merito in eius arbitrio fuit tempus deligere. Forte ad iubilaeum alludit, sed haud dubie pronuntiat exspectandum esse placidis et quietis animis, donec placeat Deo manum suam exserere. Hunc annum Paulus plenitudinis tempus vocat, Gal. 4 (v. 4) et Rom. ult. (v. 26). Item ante vidimus: Ecce nunc tempus acceptum, ecce dies salutis: quod Paulus ad suam praedicationem accommodat (2. Cor. 6, 2). Nam dum per evangelium nos compellat Dominus, patefit nobis ianua coeli, ut iam velut in possessionem bonorum Dei ingrediamur. Non est igitur procrastinandum: sed tempus et occasionem urgere debemus, quum tanta nobis beneficia offerantur. Sed videntur haec inter se contraria: nempe, dies beneplaciti et dies ultionis. Cur tam diversa coniunxit Isaias? quia Deus non potest liberare ecclesiam suam, quin se iustum iudicem ostendat, atque ultionem sumat de impiis. *Beneplacitum* ergo ad electos, *diem* ultionis ad impios refert, qui ecclesiam insectari non desinunt, ideoque poenas ipsos dare in liberatione ecclesiae necesse est. Sicuti etiam Paulus loquitur (2. Thess. 1, 6), iustum esse coram Deo relaxationem dare afflictis, rependere vero mercedem piorum hostibus qui iniuste eos affligunt. Nec vero sperare malorum exitum poterant Iudaei nisi profligatis suis hostibus. Interea notanda est causa nostrae liberationis: soli enim misericordiae, non meritis nostris, dignitati aut industriae tribuenda est. Videtur quidem, ut nuper attigi, alludere ad annum iubilaei, sed hoc praecipue observandum, salutem nostram in gratuita Domini voluntate omnino sitam esse. *Ad consolandum.* Repetendum memoria quod prius attigimus, finem evangelii esse ut eripiamur e malis omnibus, atque in pristinam libertatem restituti absterso moerore fruamur spirituali gaudio. Quod si tanti beneficii participes non simus, incredulitati nostrae et ingratitudini imputandum est, qua Deum nobis sponte se offerentem arcemus ac reiicimus.

3. (*Ad constituendum.*) Pergit in eodem argumento. Significat enim talem fore poenam quae populo infligenda erat, ut tamen veniae sit locus. Et quo melius hoc persuadeat, hanc sibi provinciam a Domino coniunctam esse dicit, ut hanc liberationem nuntiet: nec sibi tantum, sed etiam aliis, donec adveniat praecipuus nuntius: nempe Christus, qui re ipsa praestet atque exhibeat quod tunc Deus iubebat in futurum tempus promulgari. Interea significat luctum impedimento non fore, quominus laetitiae materiam suggerat Deus ubi visum fuerit. Nam constituere tantundem valet ac tempus praefigere, ne morae taedio exanimentur. Rursus dandi verbo commendat vaticinii efficaciam, ut certo persuasi sint de eventu. Alludit autem ad veteres ritus Iudaeorum, qui quum premebantur aliqua clade, cineribus conspergebant capita, et saccum induebant. His squalorem et luctum significat, quae miserum populi statum necessario sequuntur: eaque opponit gaudio et laetitiae, qua fruentur quum in libertatem restituti erunt. Non videtur autem mihi praetereunda allusio quae est in vocibus פאר et אפר: transpositis enim solummodo literis res diversissimas significare, atque eleganti inversione status mutationem notare voluit.

(*Arbores iustitiae.*) His verbis restitutionem populi designat, ac si diceret, eos quum prius eradicati ac similes arido trunco essent, plantandos et stabiliendos esse. Eos igitur revocat ad contemplationem divinae virtutis, ut quamvis enecti sint atque mortui, tamen confidant se ita restituendos, ut radices agant, viresque et incrementa accipiant. Hinc colligenda est universalis doctrina: nos scilicet non aliter in vitam restitui quam quum a Domino plantamur. Vocamur quidem eius plantatio, quia nos elegit ab initio: sed alia quoque species est plantationis quae priorem illam sequitur, vocatio scilicet, qua inserimur per fidem in Christi corpus. Hoc hominum opera et ministerio evangelii efficit Dominus: sed totum illi tribuendum est, quia solus est qui dat incrementum. Nam anagoge semper tenenda est a prima liberatione ad spirituale regnum Christi. Arbores iustitiae vocat in quibus relucet Dei iustitia vel rectitudo ordinis. Sciamus tamen nos hac lege cooptari a Domino ut novae creaturae efficiamur, veraque in nobis iustitia regnet. Atque hinc sequitur, nos pravos ac corruptos esse natura, neque aliter fructum afferre posse quam si nos mutarit Dominus ac plantaverit. Hinc diluitur vana et arrogans persuasio papistarum, qui vel praeparationes vel liberi arbitrii adminicula quaelibet fingendo usurpant quod solius Dei est. Nam si plantamur a Domino, sequitur, natura nos aridos et infructuosos esse. *Ad glorificandum.* Hic finis est nostrae plantationis. Sed de iis iam superiore capite dictum est, versu vigesimo primo.

4. (*Et aedificabunt.*) Amplificat illam ecclesiae instaurationem: atque in id potissimum intendit, ut Iudaei certam redemptionis spem animo concipiant, quoniam haec promissa incredibilia esse omnino videbantur. Atque haec causa est cur beneficium illud redemptionis amplis et magnificis verbis ex-

ornet. Falluntur qui haec verba, *saeculi et multarum* aetatum, ad futurum tempus referri volunt, ac si diceret, firmum et stabile fore aedificium de quo loquitur. Fuit enim longe alia mens prophetae: siquidem demonstrat (ut alio loco notavi) diuturnas urbis ruinas impedimento non fore, quominus de integro surgat. Nam quum alicuius urbis incolae huc atque illuc dispersi diutissime abfuerunt, nulla spes esse potest illius instaurandae: quemadmodum hodie nemo sollicitus est de instaurandis Athenis. Ita quum in longinquam regionem ablegati essent Iudaei, et septuaginta annis deserta fuisset Ierosolyma, quis eam aedificatum iri ab ipsis civibus sperasset? Propterea vocat Isaias deserta saeculi, priscas solitudines, urbes vastitatis, solitudines multarum aetatum, ut ostendat haec obstare non posse, quominus opportuno tempore urbem Dominus restituat electis suis habitandam. Caeterum haec etiam ad tempus nostrum accommodari debent, ut quamvis patiatur Dominus ecclesiam suam, ubi collapsa fuerit, diu in ruinis suis iacere, nec ulla eius instaurandae spes reliqua sit, tamen his promissionibus animum obfirmemus: quia proprium Dei munus est erigere et renovare quae pridem diruta fuerant, et quasi aeternae putredini addicta. Sed de iis prius capite quinquagesimo octavo tractavimus.

5. (*Et stabunt alieni.*) Significat exteros et alienigenas praesto futuros ad obsequium eis praestandum. Nam quum tunc divisi essent a reliquis gentibus, nemo erat qui ipsos iuvare vellet. Alienos igitur stare dicit, hoc est, paratos esse ut occurrant ipsis atque opem ferant. Quod de pascendis ovibus addit, agrisque et vitibus colendis, metaphoricae sunt loquutiones. Propheta enim tractat de regno Christi, quod spirituale est: sed plenam eius felicitatem declarat his typis, ut melius ipsam ab exemplis earum rerum quae nobis cognitae sunt percipiamus. Intelligamus ergo tunc nos demum vere beatos fore, quum Christus imperium in nos suum obtinebit: quia hoc modo multa adminicula hinc inde praeter spem accedent, quibus merito privantur filii Adae.

6. (*Vos autem sacerdotes.*) Hic versus aliquanto plus lucis affert superiori: quia secunda parte praedicit fore, ut pii opibus gentium fruantur, atque in gloriam evehantur ac succedant. Iudaei quidem huiuscemodi sententias avide rapiunt, et iam cupiditate devorant omnium populorum bona, quasi aliquando ipsa possessuri sint: atque ita insultant quasi totius orbis ad eos perventura sit gloria. Sed duo potissimum observanda sunt, ut ista melius intelligamus. Primum prophetas, dum regni Christi gloriam et felicitatem exprimere volunt, similitudines mutuari a rebus humanis: deinde, quum de ecclesia loquuntur, sic caput coniungere cum membris ut ipsum magis interdum quam membra considerent. Nec enim haec bonorum alienorum fruitio sic intelligenda est, quasi aliorum bona, gloriam aut dignitatem ad se rapiant qui conversi fuerint ad Christum, quod a pietate alienissimum est: sed quia omnia redigenda sunt sub potestatem Christi, ut solus ipse imperium et dominationem obtineat. Atque id est quod iam dixi, non tam membra quam caput ipsum spectari. Sed quum veniunt in potestatem Christi, dicuntur nostra, quia nihil ab ecclesia sua separatum habet. Eodem modo alibi dicuntur hostes Christi exosculaturi pedes ipsius, et veniam deprecaturi: quum tamen id fiat in ecclesia, in qua Christum agnoscunt, et doctrinae ipsius subiiciuntur. Itaque docet Isaias quid daturus sit pater filio, cuius legitima est in universum orbem potestas, cuique omnia subiici debent. Interea non omittendum quod nuper dixi, Deum electos suos liberaliter alere in mundo, ut sentiant sibi longe melius esse quam incredulis. Nam utcunque multis indigeant, pauxillo tamen contenti Deo hilariter gratias agunt, ut ipsorum esuries qualibet saturitate infidelium melior sit.

(*Sacerdotes.*) His verbis conditionem populi multo praestantiorem fore quam antea demonstrat, ac si diceret: Hactenus vos delegerat Dominus in peculium suum: sed multo praestantioribus donis vos ornabit: quia sacerdotii honore omnes dignabitur. Etsi autem totus populus regnum erat sacerdotale, scimus tamen unicam solummodo tribum leviticam hoc munere functam esse: propheta in posterum commune fore omnibus denuntiat. Hoc autem exhibitum non est nisi sub regno Christi. Coepit quidem instauratio ecclesiae ex quo populus e Babylone reversus est: sed adventu demum Christi hac dignitate fideles ornati atque insigniti sunt. Omnes enim sancti consecrati sunt Christo, atque isto sacerdotii munere funguntur. Quo pertinet illud Petri (1. Pet. 2, 9): Vos estis gens sancta, regale sacerdotium, etc. Quale vero sit hoc sacerdotii genus diligenter observandum est. Nec enim immolandae sunt amplius victimae terrestres Deo, sed homines ipsi offerendi sunt atque mactandi in obsequium Christi: quemadmodum Paulus se gladio evangelii mactasse gentes significat (Rom. 15, 16), ut deinceps Domino obedirent. Hinc collige quam pueriliter ineptiant papistae, qui abutuntur hoc loco ad sacerdotium suum probandum. Instituuntur enim a papa et eius asseclis sacerdotes ut immolent Christum, non ut plebem doceant. Atqui semetipsum Christus aeterna redemptione obtulit, et solus ipse semel hoc sacerdotio functus est. Sacrificii autem fructum offerri nobis iubet evangelii doctrina. Sacrilegi ergo sunt qui hoc munus usurpant, et quod ab ipso perfectum est iterare volunt. Sed unusquisque Deo se ipsum offerre in sacrificium

debet, suaque omnia, ut hoc legitimo sacerdotio fungatur: deinde, ministri qui peculiariter ad munus docendi vocati sunt, utantur gladio verbi, ut mactent homines et consecrent Deo. Hi vero demum legitimi sunt ministri, qui nihil tentant aut aggrediuntur ex se ipsis, sed mandata quae acceperunt a Deo fideliter ac strenue exequuntur.

7. (*Pro pudore.*) Confirmat superiorem sententiam, ubi dixerat oleo gaudii perfusum iri fideles qui sacco induti, et cinere conspersi lugebant. Haec moeroris in gaudium conversio iterum promittitur. *Duplex* nonnulli interpretantur, quia coram Deo et hominibus beati fuerint qui redempti sunt a Deo. Sed nescio an satis solida sit ea interpretatio. Malo igitur simplicius accipere, ac si diceret propheta: Tanta erit ecclesiae prosperitas, ut calamitates atque perversa omnia, quibus nunc premitur, longe superet. Ergo, si nunc ipsam taedet suae conditionis, respicere oportet in illum diem, quo beatissima futura est. Sicuti Paulus momentaneae levitati afflictionum aeternum gloriae pondus opponit (2. Cor. 4, 17). Insultant nobis impii, et lasciviunt, quod superiores videantur: abutuntur prospera fortuna, ac despiciunt et contemnunt filios Dei: sed Dominus promittit se brevi effecturum ut pii erepti ab illorum tyrannide eorum portionem obtineant. Hoc quidem fieri coepit quum reversus est ab exsilio populus, sed luculentius testimonium editum est in Christo, atque editur quotidie, ac tandem perficietur ultimo eius adventu, quo plenissime omnia renovabuntur, et impiis deiectis ad nos perveniet mundi haereditas. Huc spectat quod per modum concessionis terram eorum esse dicit, hoc est, impiorum: quia nunc se quidem mundi dominos esse iactant, sed tandem sentient propriam et peculiarem esse filiis Dei.

(*Gaudium perpetuum.*) Hoc referri potest ad externum ecclesiae statum: quia suis Deus gratiarum actionis materiam quotidie suppeditat: sed quia multae simul acerbitates illis vorandae sunt, eosque circumdat multiplex tristitia, non aliter impletur hoc vaticinium, quam dum viget palmamque obtinet in cordibus nostris gaudium spiritus, et pax illa quae omnem sensum exsuperat (ut inquit Paulus [Phil. 4, 7]) qua soli filii Dei fruuntur, quum adoptionis testimonium habent. *Perpetuum* vocat ut demonstret quantum differat a gaudio impiorum, quod momentaneum est ac protinus evanescit: imo in stridorem dentium vertitur.

8. (*Quia ego Dominus.*) Non tantum confirmat quod pollicitus est Dei nomine, sed etiam hortatur Iudaeos ut resipiscant: atque ostendit unde salutem exspectare debeant, quantoque et quali cum iudice ipsis negotium sit: a natura enim Dei ratiocinatur quomodo vitam ipsos formare deceat, ne oblatam sibi gratiam sua pravitate respuant. Iudicii nomine quidquid rectum et aequum est comprehendit. Opponit enim hoc nomen inanibus figmentis Iudaeorum, quibus satisfacere se putabant Deo, atque interim malitiam suam tegebant. Dominus enim, ut saepius visum fuit, eiusmodi larvas et vanos praetextus non moratur, sed exigit veram cordis munditiem, et manus ab omni iniustitia puras. Recto igitur animo sit ac vita integer qui se suaque ipsi probare volet.

(*Rapina in holocausto.*) Synecdochice denotat simulatum Dei cultum: sub holocausto vero quodvis sacrificii genus comprehenditur. Quum ergo ex fraude et rapina sacrificant homines Deo, vel quum sua mendacia, simulationem, impuritatem animi sacrificiis permiscent, vel maligne Deum fraudando cultum eius vitiant, nihil detestabilius est. Hoc autem commune est non unius duntaxat aetatis vitium, sed omnium temporum. Omnes enim simulant se colere Deum, ac pudet impios ipsos carere specie religionis, quandoquidem adeo ingenitus omnium animis est sensus divinitatis ut revelli nequeat. Interim maior hominum pars cum Deo ludit, atque puerilibus nugis ei satisfacere conatur. Hanc igitur hypocrisin damnat atque detestatur Isaias: ac docet Dominum misericordiam potius a nobis requirere quam sacrificia. Nec enim rite coli potest a nobis Deus, nisi secundam tabulam observemus, atque abstineamus ab omni fraude et iniuria. Nam qui fraudat proximos aut violat Deum quoque iniuria afficit. Denique consilium prophetae est docere quae vera sit resipiscentiae ratio: nempe, si hypocrisi sublata figmentisque omnibus valere iussis beneficentiam inter se mutuam exerceant Dei cultores.

(*Opus eorum.*) Quidam exponunt mercedem operis. Ego autem potius existimo notari omnia vitae instituta quibus felicem exitum Dominus promittit. Pessime succedit hominum institutis, quia Deum in consilium adhibere nolunt, nec eius auspiciis quidpiam aggrediuntur. Ideo suae temeritatis merito poenas luunt, quia fidunt consiliis suis, aut a caeco fortunae eventu pendent: ubi nihil omnino veritatis, sed fallax tantummodo umbra est. Iis autem qui spiritu Domini reguntur, quique se totos eius tutelae committunt, si feliciter et ex voto succedat, nihil mirum, quia a sola eius benedictione fluit omnis prosperitas. Porro sub veritatis nomine aequabilis cursus notatur: quia et increduli plerumque evanido gaudio inflati sunt, sed mox diffluunt. Stabilitatis causam in fine assignat, quia Deus non semel modo illis velit manum porrigere, sed perpetuus esse dux itineris: atque haec vera perseverantiae nostrae fultura est, quod perpetuum foedus nobiscum percutere dignatur, in quo spontaneum se debitorem constituit, atque ultro nobis omnia defert, quum tamen nihil omnino debeat.

9. (*Et cognoscetur.*) Hic clarius disserit propheta de propagatione ecclesiae, quae tunc velut in angusto terrae angulo conclusa erat, atque postea valde imminuta et accisa est: quemadmodum capite primo et decimo vidimus. Disserit ergo Isaias de ecclesia post talem imminutionem propaganda per totum orbem, ita ut conspicua sit omnibus gentibus. Quod tamen ne sub regno quidem Solomonis acciderat, dum opibus et dignitate maxime florebant Iudaei. Hoc autem omnino incredibile videbatur. Ideoque tantopere in eo persuadendo laborant prophetae, ac subinde hoc inculcant, ne suo sensu aut praesenti rerum aspectu restitutionem hanc metiantur. Nunc quaeritur quando haec evenerint. Respondeo (ut iam saepe alias) haec coepisse quum populus in patriam rediit: quia et tunc et subinde temporis progressu beneficentiam Dei multiplicem erga se expertus est. Sed quia tenues solummodo scintillae emicarunt: plenissimum splendorem in Christo refulsisse, in cuius regno haec cumulate praestantur. Nam ubi summa erat pietatis sterilitas, pullulavit Abrahae soboles: quia per fidem insiti sunt extranei in electum populum: ita exterae nationes et barbarae agnoverunt Iudaeos semen Dei ac benedictum esse, dum ipsis in eandem fidei confessionem coaluerunt. Neque semel tantum hoc impletum est, sed quotidie impletur. Quod autem Iudaei praecellunt, atque priorem locum in foedere Dei obtinent, hoc misericordiae Dei, non eorum dignitati tribuendum est, sicuti docet Paulus Rom. 3 (v. 2). Postquam enim ipsos natura a gentibus nihil differre ostendit, atque eidem condemnationi subiecit, simul docet eos hac praerogativa excellere, quod primi omnium sermonem Dei et promissa acceperint. Hoc autem ex gratuito Dei beneficio, non ex meritis ipsorum aut dignitate profectum est.

10. (*Gaudens gaudebo.*) Inducit ecclesiam gratias agentem Deo, quo magis persuadeat ea quae prius dixit: est enim velut hypotyposis, qua res oculis hominum quasi depicta subiicitur, ut omnem dubitationem tollant. Nam sumus ad diffidentiam proclives natura, atque adeo leves ut figmentis hominum potius quam verbo Dei fidem habeamus: ac de hac confirmationis forma diximus tam capite 12, quam 26, et aliis locis.

(*Quoniam induit me.*) Haec quidem longe adhuc remota erant: sed oculis fidei cerni ac percipi oportuit: ut certe attollendi fuerunt oculi in coelum, quum propheta de salute et iustitia concionetur. Nihil enim hic visibile, ac multo minus sensu apprehendi potuit tanta felicitas, quum omnia ad interitum vergerent. Sed quia ne hodie quoque tale apparet ecclesiae decus: imo sub deformi crucis habitu contemptibilis est mundo, fide hic opus est, quae coelestia invisibilia comprehendit. *Iustitiam* coniungit cum salute, quoniam alterum ab altero seiungi non potest. Notae hae sunt metaphorae *vestium et indumentorum.* Perinde est ac si diceret Collatam in se iustitiam et salutem. Quum vero haec beneficia conferat Dominus, sequitur ab ipso solo petenda atque exspectanda esse.

(*Ornavit me decore.*) Metaphora sumpta putatur ab ornatu sacerdotali: atque ideo nonnulli de sacerdotio Christi philosophantur. Sed non existimo tam subtiliter loquutum esse prophetam, quum sponsi et sponsae similitudinem adducat. Prius ecclesia in situ et squalore erat, et passim ab omnibus contemnebatur, quasi repudiata mulier: nunc in gratiam a marito recepta miro splendore fulget. Respondet locus Hoseae 2. capite (v. 19 sq.) Hoc praestitum est Christi adventu: sed quotidie simul nobis praestatur, dum iustitia et salute suos Dominus exornat. Plenissime vero ad extremum Christi adventum, ut iam saepius dictum est, omnia perficientur.

11. (*Quoniam sicut.*) Eleganti similitudine propheta confirmat superiores promissiones. Revocat enim Iudaeos ad ordinariam potentiam Dei, quae refulget in ipsis creaturis. Terra enim quotannis profert germen suum, horti post sationem virescunt: denique herbae et plantae, quae mortuae hyeme videntur, reviviscunt ad vernam temperiem, vigoremque suum recipiunt. Haec autem testimonia sunt et certissima documenta divinae potentiae et beneficentiae erga nos: quod quum ita sit, an homines de ipsa dubitare convenit? Qui hanc vim et facultatem terrae praebuit, annon ipsam magis exseret in populo suo liberando? et electum semen, quod promisit aeternum fore in mundo, pullulare faciet?

(*Coram omnibus gentibus.*) Iterum ostendit terminos ecclesiae non fore amplius tam angustos, quam antea fuerunt. Efficiet enim Dominus, ut ipsa orbem universum repleat. *Iustitiae* mentionem facit, cuius plena fuit demonstratio, quum Dominus populum suum redemit: sed potissimum apparuit iustitia Dei, quum Christus mundo patefactus est: non quod usque ad tempus illud Deus suppressam tenuerit iustitiam suam, sed quod eam homines non agnoverint. Perinde ergo est ac si diceret: Sic Deus liberabit ac restituet populum suum, ut omnes ipsum iustum esse agnoscant. Nam redemptio illustre est specimen iustitiae Dei. Subiungit *laudem:* quia tale beneficium gratiarum actio sequi debet. Finis iustitiae est ut detur gloria Deo. Proinde hortatur nos ad gratitudinem: quia plus quam indignum est nos acceptis beneficiis Dei mutos esse.

CAPUT LXII.

1. *Propter Sion non tacebo: et propter Ierusalem non quiescam, donec egrediatur ut splendor iustitia eius, et salus eius sicut lampas ardeat.* 2. *Et videbunt gentes iustitiam tuam, et omnes reges terrae gloriam tuam, et vocabitur tibi nomen novum, quod os Iehovae nuncupabit.* 3. *Et eris corona gloriae in manu Iehovae: et diadema regni in manu Dei tui.* 4. *Non dicetur tibi amplius derelicta, nec terrae tuae dicetur amplius desolata: quia vocabunt te beneplacitum meum in ea, et terram tuam maritatam. Quia beneplacitum Iehovae in te, et terra tua maritabitur.* 5. *Quoniam sicut adolescens maritat sibi virginem, ita maritabunt te sibi filii tui: et gaudio sponsi super sponsa gaudebit super te Deus tuus.* 6. *Super muros tuos Ierusalem ordinavi custodes, qui tota die et tota nocte iugiter non tacebunt. Qui memores estis*[1]) *Iehovae, ne silentium sit vobis.* 7. *Et ne detis silentium illi donec reparet, et donec ponat Ierusalem laudem in terra.* 8. *Iuravit Iehova per dexteram suam, et per brachium roboris sui: Si dedero frumentum tuum amplius cibum inimicis tuis, et si biberint filii alienigenae vinum tuum pro quo laborasti.* 9. *Nam qui congregaverunt illud, comedent, et laudabunt Iehovam, et collectores eius bibent vinum in atriis meis sanctis.* 10. *Transite, transite per portas: repurgate viam populo: complanate, complanate iter: sternite lapidibus, levate signum ad populos.* 11. *Ecce Iehova publicavit usque ad extremum terrae: dicite filiae Sion: Ecce servator tuus venit, ecce merces eius cum eo, et effectus operis eius coram ipso.* 12. *Et vocabunt vos populum sanctum, redemptos Iehovae. Et te vocabunt quaesitam urbem, non relictam.*

IN CAPUT LXII.

1. (*Propter Sion.*) Quum triste illud exsilium immineret, quo universae propemodum gentis nomen delendum erat, pluribus verbis confirmari, atque animari pios necesse fuit, ut firma et certa fiducia in his promissionibus sub crucis onere perstarent. Hic igitur propheta fungens eo munere quod sibi iniunctum erat aperte pronuntiat se officio suo minime defuturum: nec loquendi finem facturum, donec erigat piorum animos spe futurae salutis, ut intelligant ac persuasum habeant, Deum ecclesiae suae liberatorem fore. Poterat enim frangi ipse quoque incredulitate populi illius, atque animum despondere, quum res videret quotidie in peius collabi, et acerbam illam ultionem animo praesumeret. Sed adversus tantas difficultates se nihilominus perstiturum in officio declarat, ut intelligant omnes, neque internecionem populi, nec diffidentiam obstare posse Deo, quominus promissa sua in tempore exsequatur. Haec autem saepius repeti necesse fuit: quoniam ea est ingenii nostri pravitas, ut statim promissorum Dei obliviscamur. Quum se nullum finem loquendi facturum dicit, simul alios admonet officii sui, ut colligant animos, certaque fiducia restitutionem exspectent, tametsi in longum tempus differatur: imo ut continuis Dei vocibus respondeat infatigabilis eorum attentio. Id quam necesse sit experimur in dies, quum modis omnibus Satan nos a recto cursu avertere conetur. Simul ostendit quale piorum doctorum studium esse debeat: nempe ut se totos impendant ac profundant in ecclesiae utilitatem. Nam quum ait *propter Sion*, significat praecipue curandum nobis esse ut salva sit ecclesia, nec probos aut fidos esse doctores nisi quibus tam cara est eius salus ut nullis laboribus parcant. Nonnulli exponunt de precibus: sed ego ad doctrinam referre malo: et hoc melius convenit, prophetam nullo taedio nullisque molestiis fatigatum iri, et nullis obstaculis cessurum, quin pergat in officio docendi quod Deus mandavit de redemptione ecclesiae. Nam si tristissimae cladi fuisset superstes, multis haud dubie conviciis eum exagitasset incredulum vulgus, ut alios prophetas. Verum quidquid acciderit, invicta se constantia instructum dicit, ut nunquam pudore obmutescat, sed strenue nitendo pergat in suo cursu. Porro hac loquendi forma fidem conciliat ac vendicat suis vaticiniis, ut ipso quoque mortuo sonare non desinant in auribus piorum. *Iustitiam* accipit pro iure ecclesiae: quia tempore calamitatis damnata esse videbatur. Emergit ergo iustitia ipsius quum restituitur in integrum et pristinum statum recuperat. Latebat enim tempore exsilii. *Salutem* iustitiae coniungit: quia quos iustificat Deus, vel quibus suum ius asserit, simul illi salutem recuperant. Unde colligimus nos ideo miseros esse, absque auxilio, quantisper ab indignis gratiam suam Deus subducit: ideoque alibi saepius vocavit iustitiam Dei, quam hic dicit esse ecclesiae. Interiimus ergo dum caremus iustitia Dei: hoc est, dum in peccatis nostris torpemus, et Deus severum iudicem vindicando se ostendit. Porro verbum *exeundi* significat iustitiam ecclesiae aliquamdiu fuisse absconditam et quasi sepultam: nulla quidem esse merebatur coram Deo, quin potius immensae eius iniquitates ita praevaluerant ut nihil quam iusta Dei ultio superesset. Verum hic respectus habetur ad homines, qui afflictam ecclesiam pro perdita iam ducebant, et fastu suo probrisque ad inferos fere deiiciebant. Denique eam cum mundo comparat, et mundi respectu iustam fore dicit, ubi purgatis eius vitiis, causam eius susceperit. His verbis docet propheta semper de instauratione ec-

[1]) Vel, memoriam celebratis.

clesiae bene esse sperandum, quamvis sub tetra caligine atque in sepulcro demersa sit: quia tametsi ad tempus oppressa lateat, Deum nihilominus vindicem in coelo habet: qui postquam moderate eam castigaverit, tandem sibi eam fuisse curae ostendet. Et sane illustrem et conspicuam esse oportet iustitiam eius: idque in eorum salutem quos sibi in populum et peculium delegit.

2. (*Et videbunt gentes.*) Nunc apertius declarat, cur antea dixerit se non taciturum: nempe ut pii certo persuasum habeant non frustra sibi salutem promitti. *Gloriam* hic accipit pro salute. Quo argumento sese ad constantiam instruere debeant prophetae, hic perspicimus: quod scilicet fidelis sit Dominus, atque tandem praestabit quod semel pollicitus est, tametsi aliquamdiu differat.

(*Reges.*) Hoc ad amplificationem valet: ac si diceret, non solum plebeios ac vulgares conspecturos atque admiraturos gloriam Dei, sed etiam reges ipsos, qui e sublimi despicere solent quod alioqui pretio et honore dignum erat. Excaecat enim eos suus splendor, et altitudo dementat, ut non libenter quidquam dignitatis extra se conspiciant. *Nomen* porro *novum* accipit pro celebritate. Sic enim dispersus erat populus ut certum corpus nullum esset, ac penitus interiisse videretur. Tametsi enim ingens multitudo in exsilium traducta erat: quia tamen inter Babylonios dissipati quasi laceri corporis membra exsulabant, vix retinebant nomen populi: quod etiam illis denuntiatum fuerat. Quum autem reducti sunt ab exsilio coeperunt rursus in corpus unum coalescere: atque ita nomen recuperarunt quo privati fuerant. Quanquam novum pro insolito capitur: ac si diceret propheta, singularem et prius inauditam fore gloriam populi: quod scimus factum esse temporis successu: quia exigua illa populi manus, quum precario habitaret in patria, nulla insigni praestantia acquirere sibi potuit tantam celebritatem: sed promulgata demum evangelii doctrina innotuit atque excelluit iudaicum nomen. Confirmat autem quod difficile alioqui creditu fuisset, Deum huius gloriae fore autorem promittens: neque enim in hominum arbitrio fuit, ignobilem et infamia coopertam ecclesiam sic extollere, sed Deo qui pauperes erigit ex stercore, difficile non fuit nova fama decorare suam ecclesiam. Quemadmodum ante quadraginta annos nulla erat ecclesiae facies: et quamvis semen aliquod haberet Dominus, tamen ita confusum atque obrutum erat ut certus Dei populus non appareret. Nunc restituit ecclesiae nomen suum quum eam verbo evangelii aggregavit. Hoc igitur magnificum Dei opus nos in eo confirmare debet, ut sciamus ipsum nunquam ecclesiae defuturum: et quamvis nos maledictis lacerent impii, sugillent, conspuant, modisque omnibus foedare conentur, meminerimus Deo minime eripi ius suum, ut nos in mundo illustret, quorum nomina dignatus est in coelis scribere. Alii subtilius exponunt: nempe quod pro Israelitis vocandi essent Christiani. Sed ego superiorem illum sensum prophetae contextui et usitato eius sermoni convenientiorem puto. Diligenter autem observandae sunt hae loquendi formae, quae peculiares sunt prophetis, ut eorum stylo assuescamus. Summa est, populum restitutum iri, tametsi deletus videatur: novumque nomen non ab hominibus, sed a Deo consequuturum.

3. (*Et eris corona.*) Idem argumentum prosequitur Isaias. Nec mirum: nemo enim carnis sensu rem tantam concipere ac sperare potuisset: deinde voluit piorum animos intentos esse in regnum Christi, quod splendidis hisce elogiis eo magis ornari ac praedicari necesse fuit, quia adhuc et obscurum, et procul remotum erat. Duplex enim periculum antevertere opus fuit, ne Iudaei longissime adhuc se abesse videntes a pristino honore, gratiam Dei contemnerent, vel subsiderent in ipsis primordiis: atque ita posthabito Christo tantum commodis terrenis addicti forent. Admonet igitur propheta, reditum in patriam quasi praeludium esse summae dignitatis, quae exhibito Christo speranda erat. Quod ad prius membrum spectat, nihil praeter desperandi materiam exsules et servi apprehendere poterant, quum externum rerum statum intuebantur: quum etiam reversi in patriam ac restituti, parum admodum in aedificando templo promoverent. Eos ergo in Deum respicere iubet, ut ab eo exspectent gloriam a sensu carnis absconditam: et quia se apud ipsum caros et pretiosos esse norunt, hoc uno sint contenti, donec per Christi manum liberalius ipsos exornet. Ecclesiam vocat coronam Dei: quia Deus vult gloriam suam lucere in nobis. In quo inaestimabilem Dei bonitatem suspicere et admirari par est: quod nos tametsi natura sordidos et corruptos, atque sterquiliniis foediores, tamen ita exornet, ut diadema regni sui esse velit. Excitemur ergo hac Dei bonitate ad studium bene vivendi, ut in nobis imago ipsius magis ac magis reformetur.

4. (*Non dicetur.*) Occurrit dubitationi quae obrepere poterat animis piorum, quum derelicti ac destituti essent qui interea diadema et corona vocarentur. Haec enim ridicula videri poterant, quum exosi atque exsecrabiles essent omnibus nationibus, prostrati etiam interdum iacerent sub pedibus hostium, nec usquam auxilium appareret: evehi tamen ad coelos, et locari in Dei manu. Significat ergo populum, tametsi ad tempus sit instar repudiatae ac derelictae mulieris, tamen ita restitutum iri ut conditionem ac nomen mutet: ac si diceret, Repudium hoc perpetuum non erit: Deus te tandem ad se recipiet. Tametsi ergo abiecta videatur ecclesia, atque speciem gerat mulieris repudiatae, tamen Dominus aerumnis eius ac miseriis finem imponet.

Hoc autem a beneplacito, hoc est, gratuito favore Dei proficisci docet, ne quidquam hominum meritis aut dignitati tribuatur, sicuti loquitur apud Hoseam (2, 19): Desponsabo te mihi in misericordia et miserationibus. Ergo non alia de causa melius habituros docet, nisi quia Deus pro immensa sua bonitate gratis reconciliare dignabitur quos abdicaverat. Etsi autem hoc ad ecclesiam proprie spectat: in genere tamen discamus, favore ac beneficentia Dei restitui urbes ac regna in priorem statum: quae ipso irato et averso videbantur periisse. Propheta ergo Iudaeis considerandum proponit calamitatum omnium, quas perpessi erant, fontem: quum testatur Deo propitio eos fore beatos: quia inde colligendum est, Deum fuisse prius illis infestum quum male et misere haberent. Iam coniugii elegans est metaphora, eaque duplex, qua restitutionem populi significat. Finem dissidii inter Deum et ecclesiam fore docet: quia haec quasi a placato marito in uxorem recipietur. Deinde quia populi frequentia tollet viduitatis probrum. Terra enim, veluti arbores cum vitibus, quodammodo cum suis incolis maritatur: rursum nudata incolis vidua dicitur. *Quia beneplacitum.* Iterum repetit ac confirmat quod iam dictum est, gratuitum Dei beneficium esse, quod restituitur ecclesia, quod manet in suo statu, quod terra recipit suos incolas: nam quum Deus avertit faciem suam, nosque aversatur, nihil praeter interitum sperari potest: nec quidquam ab hominum ope aut viribus exspectandum.

5. (*Quoniam sicut.*) Hic versus clariorem tantummodo explicationem atque confirmationem continet superioris. Videtur autem species esse repugnantiae, quod posteriore membro unum Deum faciat ecclesiae maritum, quum priore plures ei maritos assignarit. Verum faciles est solutio: nam quum de hoc ecclesiae coniugio agitur, unus est eius maritus, nempe Deus, qui semper hunc sibi titulum vendicat. Idque in Christo impletum est, cui pastores ecclesiam tanquam virginem castam despondent, ut ait Paulus (2. Cor. 11, 2). Sed hoc non obstat quin metaphora coniugii ad exprimendam fidei unitatem transferatur, quam habent omnes filii Dei cum ecclesia matre sua. Imo sic Deus ecclesiae maritus est ut ecclesiae suae maritet omnes populos qui ad eam aggregantur: quia dum liberis caret, quodammodo vidua est ac solitaria. Itaque hoc etiam respectu Dei dicitur, qui suis auspiciis sacram unitatem inter ecclesiae suae membra sanciens coniugii effectum ad totum corpus extendit. Atque hinc colligendum, ecclesiam Dei vere populosam fore: id est, multos filios habituram, quum marito Deo coniuncta est: nam a Deo initium faciendum est, ut ecclesiae suae praesit, et eius auspiciis in eius sinum colligamur: tunc enim vere sacrum erit coniugium. Alioqui magna populi frequentia non constituet ecclesiam, sed potius foedum lupanar: quemadmodum videmus in papatu iactari ecclesiae nomen, quum interea Dei maiestas horrendis sacrilegiis in eo violetur.

6. (*Super muros.*) Quoniam propheta plenam regni Christi felicitatem describere volebat, ideo colligit omnia quae ad beatum regionis alicuius vel urbis statum pertinent. Aliis igitur beneficiis praesidia et custodiam adiungit, quia bonorum omnium abundantia et copia parum prodesset, nisi ab hostibus tuti essemus. Itaque significat Dominum non modo suppeditaturum res ecclesiae necessarias, sed etiam adhibiturum fidos custodes, a quibus hostes et latrones arceantur: ut ita intus et foris beatae vitae autor appareat.

(*Non tacebunt.*) Hic *tacere* accipit pro quiescere: ac si diceret, assiduos fore in excubiis ut imminentia pericula longe praevideant. Quinam vero sint illi custodes subiungit, nempe *qui memores erunt Domini:* id est, celebrabunt memoriam nominis illius. Quanquam inter custodes non absurde numerari poterunt angeli quibus has partes iniunctas esse scimus: sed quia sponte et alacriter advigilant pro ecclesiae salute, nec ullis exhortationum stimulis indigent, propheta sermonem dirigit ad alios vigiles. Verbum quo utitur ambiguae est significationis. Interdum enim significat recordari, interdum in memoriam revocare: nec male conveniet utraque significatio. Sed videtur mihi simpliciter significare, hos custodes ministros fore Dei ad nomen eius praedicandum. Quidam vertunt: Annuntiantes Dominum: sed nimis coactum est, et sententiam prophetae abrumpit: neque attingunt eiusmodi interpretes similitudinem custodum urbis quae a propheta usurpatur. Tametsi vero propheta simpliciter docere vult ecclesiam ab omnibus periculis tutam fore, quod Deum habeat praesidem suae salutis, tamen semper animo reputandum qualis regni Christi natura sit: nec enim vi bellica defenditur aut armis: verum ut spirituale est, ita spiritualibus armis et praesidiis servatur. Ministros ergo suos habebit Dominus quorum opera utetur ad ecclesiam tuendam gladio verbi, ut non terrenis praesidiis, sed arcana et spirituali Dei virtute salva maneat. Et propheta se ipsum exponit, dum ait, Qui memores estis Domini. Quamvis autem haec sententia ad pios omnes pertineat, qui nomen Dei, quantum in se est, celebrare ubique iubentur: tamen praecipue sacerdotes attingit, qui quum munere publico fungantur caeteris exemplo praeire, totoque studio intenti in laudes Dei esse debent. Hic porro monentur pastores officii sui: nec enim satis est pascere gregem Domini, nisi simul ipsum a latronum et luporum incursu defendant. Nocte igitur et die ipsos vigilare, atque in excubiis esse oportet, si rite officio fungi velint. Dominus ipsos

silere vetat, quia vult sedulos ac diligentes esse: in quo ostendit quantopere sollicitus sit de ecclesiae salute. Testatur etiam hic locus singulare Dei beneficium esse, quod fidos habemus pastores, qui curam nostri gerant. Nam periculis omnis generis expositi sumus et patemus insidiis Satanae, nisi nos Dominus praesidiis suis tueatur. Quare semper rogandus est, ut nos quibus videt opus esse praesidiis muniat.

7. (*Et ne detis.*) Hactenus loquutus est propheta de munere et studio docendi: sed quoniam hoc non sufficeret nisi preces quoque accederent, ad eas ministros verbi hortatur: nam ego particulam לו ad Deum referendam puto. Instare igitur apud Deum, et contendere assiduis precibus convenit, ut successum aliquem praebeat laboribus nostris, qui inutiles alioqui forent. Et quum nos totos impenderimus in praedicanda doctrina, nosque fortiter opposuerimus Satanae omnia machinanti, simul mentes nostras convertere discamus ad Deum, ne labores nostros irritos esse patiatur. Quemadmodum igitur initio capitis silentium ad doctrinam retulit, quum diceret Non tacebo, ita hoc loco ad preces refert, quibus fructum aliquem doctrinae a Deo obtinemus: quin etiam ad hoc precandi studium suo exemplo angeli quoque nos incitant, sicuti legimus Zachariae primo (v. 12), angelum ardenter pro ecclesiae reparatione precari.

(*Donec reparet.*) Hinc collige duo esse distincta beneficia: fidos habere pastores qui vigilent pro ecclesiae salute: deinde ecclesiam erigi et conservari ipsorum opera in suo statu. Deus autem qui hic loquitur, haec beneficia sibi proprie vendicat, quemadmodum et plerisque aliis locis. Quomodo praedicabunt, inquit Paulus, nisi mittantur? Est igitur Dei solius ordinare pastores: nemo enim alioqui ad tantam adeoque difficilem provinciam idoneus esset: deinde etiam solus ipse promovet eorum opera ecclesiae instaurationem: irriti enim prorsus et vani essent ipsorum conatus, nisi Dominus felicem iis successum daret. Atque hic videmus externam hominum operam coniungi cum effectu spiritus sancti. Quamvis enim solus agat Dominus et efficiat, tamen organa adhibet, quibus utitur aedificio ecclesiae instaurando. Hinc monemur non esse abiiciendos animos, etiam quum nihil praeter ruinas et dissipationem miseram intuemur: sed nostrum est orare ut Dominus eam instauret: quod etiam se facturum promittit. Quod addit *donec ponat laudem*, tantundem valet ac reddere ecclesiam gloriosam, ut illinc materia laudis effulgeat. Nam quum nihil praeter severitatem Dei sentimus, muti reddimur et obruimur pudore: quum vero nos liberat ab aerumnis nostris ac recreat, simul nobis os aperit: quia nobis subministrat materiam laudis et gratiarum actionis.

8. (*Iuravit Dominus.*) Persequitur similitudines quibus antea usus est: nam quum pro modulo carnis nostrae Christi regnum exprimi nequeat, sub figuris ipsum depingi oportuit. Quemadmodum igitur prius abundantiam rerum omnium, deinde fidam custodiam promisit, qua tuta sit piorum conditio, ita hic pacem et quietem, qua placide fruantur bonis suis, neque in posterum iis fraudentur: ac si diceret, Quidquid habuisti in manibus antea praedae et direptioni expositum fuit: nunc sarta tibi et tecta erunt omnia, atque libere frumento et vino tuo vesceris, tranquilla denique erit tua felicitas. Quoniam vero ea est naturae nostrae pravitas, ut Deo quamvis large et munifice promittenti diffidamus, ideo iurantem ipsum introducit. Nam eousque Dominus indulget nobis ut iusiurandum adhibeat, quo magis diffidentia et pervicacia nostra corrigatur. Iurat autem Dominus per se ipsum, quia maiorem se non habet, ut inquit apostolus (Heb. 6, 13). *Brachii* vero dextri mentionem fecit, hoc est, virtutis Dei, quoniam id praesenti orationi congruebat: quasi diceret: Si qua est mea potentia, eam in salute vestra proferam, ac ne in re ardua torpeant mentes vestrae, per invictam manum meam et omnium victricem iuro, quaecunque difficultates occurrant, me tamen vindice vos fore incolumes. Quoties ergo salutem promittit, de virtute ipsius et potentia cogitemus.

(*Si dedero.*) Ecliptica est formula loquendi, qua docemur quam sancte et religiose iurandum sit. Atque idem valet ista oratio ac si diceret, sibi in posterum fidem haberi nolle, nisi rerum eventus haec promissa comprobarit. Pacatam tritici et vini fruitionem promittens, suo iudicio factum esse significat, non fortuito casu, quod ecclesia frumento et vino spoliata fuit: nam quoties grassantur hostes ac praedantur, id permissu Dei fieri certissimum est: sicuti in lege minatur. Rursum peculiaris est haec eius benedictio, ut quisque secure comedat sub vite sua et sub ficu sua.

9. (*Nam qui congregaverunt.*) Exegesis est ac confirmatio superioris sententiae: postquam enim testatus est se non passurum amplius ut bona ecclesiae sint praedae exposita, subiungit fore ut ipsa bonis suis fruatur. Interea ostendit frumentum et vinum iure nostrum vocari, quum iusto labore ipsi comparavimus. Nam qui ad se rapiunt alienum panem, aut illicitis artibus eum acquirunt, ipsum a Domino non habent, nec benedictioni eius possunt ascribere, quasi legitima esset possessio. Cui respondet quod in Psalmo legitur (128, 2): Laborem manuum tuarum comedes, beatus es, ac bene tibi erit. Sed quum terrae cultoribus victum assignet, cur dicit gratias Deo acturos? Cur vero homines Deum laudant, si ipsi labore suo congregant frumenta, et vina colligunt? Videtur enim ficta esse

gratiarum actio, si hominum sudori et industriae tribuatur: nec ullam Deus meretur laudem, si laboribus suis homines victum acquirunt. Sed notandum est prophetam, ubi legitimam victus quaerendi rationem docuit, simul addere inanem fore laborem nostrum, nisi Dominus ipse victum nobis suppeditet. Dei enim est quidquid habemus: atque ipsi soli quod consequimur tribuendum. Ubi addit *in atriis*, alludit ad solennem ritum sacrificandi. Poterant enim bibere aliis in locis, et quisque domi suae vesci: sed allusio est ad illum consecrandi morem, quo libari primitias lex iubebat, ut totius anni proventus Deo dicarentur: et trita est apud Mosen sententia illa: Epulaberis et gaudebis in conspectu Dei tui.

10. (*Transite.*) Concludit ex superioribus liberum fore transitum per portas urbis quae prius clausae aut dirutae erant. Clausae, quum obsidebatur ab hostibus: dirutae, quum eversa urbs et solo aequata est. Significat ergo talem fore urbis instaurationem, ut frequentes in ipsa incolae sint, et crebri ad eam commeatus. Putant nonnulli verba fieri ad pastores, ut ingrediantur portas, atque aliis tanquam duces praeeant. Sed generalis et translatitia est sententia, qua ecclesiam comparat urbi populosae, quum ad tempus fuisset diruta ac deserta, qualis Ierosolyma fuerat. Alii subtilius philosophantur atque aiunt apertas esse ecclesiae portas, quum annuntiatur in ea remissio peccatorum, qua legatione Deus omnes ad se invitat. Verum si velimus assequi prophetae sensum, tenendum est ista omnia per similitudinem dici: sicut iam monuimus.

(*Repurgate.*) Hoc quidem officium proprie doctorum est, sed generaliter loquutus est propheta, atque omnes compellat quorum opera ad sternendam populo viam usus est Deus. Tunc quidem Medos et Persas alloquebatur, quorum opera viam patefecit Iudaeis ut in patriam redirent: sed reliquos deinde omnes comprehendit per quos Dominus instauravit ecclesiam suam. Alloquitur autem imperiose omnes homines ut vias purgent et complanent: ut intelligerent Iudaei omnia impedimenta facile sublatum iri, atque omnes homines, tametsi infestissimos, mandato Dei confestim obsequuturos. Hoc autem modo iubet fideles se ad opus strenue accingere, ac si multi operarii ad secundarias partes agendas praesto essent. Et notanda est in repetitione verborum emphasis, quae ad certitudinem valet.

(*Sternite lapidibus.*) סקל interdum lapides removere significat, interdum lapidibus sternere: atque in hac posteriore significatione potius hic accipiendum puto: tametsi aliter vulgo sentiant interpretes. Eodem pertinet quod iubet signum tollere. Significat enim populos ita obsequuturos mandato Dei, ut subditi principibus solent. Convenient enim et concurrent signo sublato, et operas suas conferent ad populum reducendum. Itaque magnifice extollit potentiam Dei ne Iudaei se aliquando restituendos esse dubitarent.

11. (*Ecce Iehova.*) Significat Dominum mirabiliter supra spem et sensum carnis agendo effecturum ut gentes omnes hoc fieri mandato eius intelligant. Obiici enim poterat: Qui fiet ut populi se Deo praebeant obsequentes, quum nunc ferociter ipsi resistant? Rationem reddit, quia Dominus publicabit reditum vestrum: ita ut agnoscant vos imperio ipsius restitui. Quod autem subiicit *dicite filiae Sion*, non dubium est quin proprie ad ministros verbi pertineat, et prophetas quibus Dominus hanc provinciam iniungit ut ecclesiae liberationem et salutem promittant. Atque hinc colligimus has promissiones ad unam solummodo aetatem non restringi: sed ad finem usque mundi extendendas esse. Nam ut initium fiat a reditu e Babylone in Iudaeam, progrediendum est usque ad Christi adventum, quo vere demum haec prophetia impleta est et redemptio finem suum adepta. Venit enim servator quum gratia Dei per evangelium publicata est. In summa, denuntiat futurum aliquando ut ab ortu solis usque ad occasum vox Dei personet, nec ab uno tantum populo, sed ab universis audiatur. Haec autem est vox: *ecce* servator tuus venit, quam proprie evangelii esse scimus. Iubet itaque ecclesiae doctores erigere animos piorum fiducia adventus Domini, tametsi procul a populo suo abesse videretur. Verum haec promissio ad regnum Christi maxime pertinet, a quo plene et in solidum haec praestita sunt. Nam se re vera servatorem exhibuit ecclesiae suae: quemadmodum prius capite quadragesimo vidimus. Iam ne qua amplius eos dubitatio sollicitet, ubi Deus servator apparuerit, eum instruit potentia, sicuti capite 40. Eadem enim verba quae illic vidimus repetit: quasi diceret, simul ac Deo placuerit manum suam exserere, promptum et celerem fore effectum: quantisper enim cessat vel cunctatur, carnis sensus otiosum esse iudicat. Et videmus ut multi fanatici homines inane fingant numen, ac si mortuam imaginem pingerent. Merito itaque propheta opus et mercedem coram Deo statuit, ut se iustum mundi iudicem, ubi opus fuerit, demonstret.

12. (*Et vocabunt.*) Exprimit beneficium adventus Domini: quia scilicet electos suos, veluti peculium, sibi curae esse ostendens palam faciet toti mundo non fuisse lusorium adoptionis foedus quod pepigit cum Abraham. Ideo vocat populum sanctum, quoniam Dominus eos sibi segregavit ac consecravit: nam etsi populos omnes gubernet, semen Abrahae eligere dignatus est, cuius peculiarem quandam curam gereret. Atque hoc sensu signifi-

cat sanctum fore populum suum Deus, quum apparuerit servator ac redemptor. Quemadmodum enim profanari dicitur, quum afflictus et vexatus ludibriis impiorum in sordibus iacet: ita sanctificari, quum re ipsa Dominus se eius saluti praeesse ostendit, quod mirifica redemptione impletum fuit: ac tunc etiam testatum fecit Deus sibi haereditatem suam cordi esse, quam in hominum oculis quasi derelictam neglexerat: nam in his vocibus: *quaesita, non derelicta*, antithesis notatur inter tempus quo divortium fecit Deus cum populo: deinde quo sibi iterum reconciliavit quos abiecerat.

CAPUT LXIII.

1. *Quis est iste qui venit ab Edom, rubicundus in vestibus a Bosra: iste decorus in vestitu suo, gradiens in multitudine virtutis suae? Ego qui loquor in iustitia, multus*[1]) *ad servandum.* 2. *Quare ruber est vestitus tuus, et indumenta tua sicut prementis in torculari?* 3. *Torcular pressi solus: neque ex populis quisquam fuit mecum. Calcabo enim eos in ira mea, et conculcabo eos in furore meo: et spargetur sanguis eorum super vestes meas, et omnia indumenta mea inquinabo.* 4. *Quia dies ultionis in corde meo, et annus redemptorum meorum venit.* 5. *Itaque adspexi, nec erat auxiliator: et admiratus sum, nec erat qui fulciret: itaque salutem mihi fecit brachium meum, et ira mea fulsit*[2]) *me.* 6. *Et conculcabo populos in ira mea, et inebriabo eos furore meo, et prosternam fortitudinem eorum in terram.* 7. *Misericordias Iehovae memoria repetam: laudes Iehovae tanquam super omnibus quae contulit nobis Iehova, et multitudine beneficentiae erga domum Israel, quam contulit illis secundum misericordias suas, et secundum multitudinem miserationum suarum.* 8. *Nam dixit: Certe populus meus sunt, filii qui non mentiuntur: itaque factus est illis servator:* 9. *In omni angustia eorum illi fuit*[3]) *angustia: et angelus faciei eius servavit eos: in dilectione sua et clementia sua ipse redemit eos: portavit eos et extulit, omnibus diebus saeculi.* 10. *Verum illi rebelles fuerunt, et irritaverunt spiritum sanctum eius. Ideo conversus illis in hostem pugnavit ipse contra eos.* 11. *Et recordatus est dierum priscorum, quibus Moses fuit cum populo eius: Ubi est qui ascendere fecit eos e mari, cum pastore gregis sui? Ubi est qui posuit in medio eius spiritum suum sanctum?* 12. *Qui duxit ad dexteram Mosis brachio magnificentiae suae, qui divisit aquas coram ipsis, ad comparandum sibi nomen perpetuum?* 13. *Qui fecit eos ingredi per abyssos, tanquam equum in deserto, ut non impegerint.* 14. *Tanquam iumentum in planitiem descendit spiritus Iehovae, requiem illi praestitit: sic duxisti populum tuum, ut faceres tibi nomen gloriosum.* 15. *Adspice e coelo: vide ex habitaculo sanctitatis et gloriae tuae. Ubi zelus tuus, et fortitudo tua? multitudo viscerum tuorum, et misericordiarum tuarum erga me cohibuerunt se.* 16. *Certe tu pater noster es, etiam si Abraham nesciat nos, et Israel nos non agnoscat: tu tamen pater noster es, redemptor noster: a saeculo nomen tuum.* 17. *Quare fecisti nos errare Iehova a viis tuis? recedere fecisti cor nostrum a timore tui? Convertere propter servos tuos, ad tribus haereditatis tuae.* 18. *Ad exiguum tempus possederunt populus sanctitatis tuae: adversarii nostri conculcarunt sanctuarium tuum.* 19. *Fuimus a saeculo, quibus tu non dominatus es, super quos non est invocatum nomen tuum: O si*[1]) *disrumpas coelos: descendas, et a facie tua montes diffluant!*

[1]) Vel, validus. [2]) *lege fulcivit, ut habet* 1551. [3]) Vel, non fuit.

[1]) Vel, si forte.

IN CAPUT LXIII.

1. (*Quis est iste.*) Hoc caput violenter torserunt Christiani, quasi ad Christum haec pertinerent: quum propheta simpliciter de ipso Deo pronuntiet: atque finxerunt hic rubicundum Christum, quod sanguine proprio madidus esset quem in cruce fuderit. Atqui nihil tale voluit propheta. Simplex sensus est, Dominum hic rubicundis vestibus prodire in populi conspectum, ut omnes intelligant ipsum ultorem suorum ac vindicem esse. Nam quum infinitis malis premeretur populus, atque interea Idumaei aliique hostes, quasi extra omnem periculi aleam positi, impune lascivirent, periculose tentari poterat, quasi fortuito haec ei acciderent, aut negligeretur a Deo, aut acerbe nimium castigaretur. Nam si in Iudaeis puniebatur Dei contemptus, multo magis in Idumaeis, aliisque apertis nominis Dei hostibus puniendus erat. Huic gravissimae tentationi occurrit Isaias, quum introducit Deum vindicem ab Idumaeorum strage redeuntem, quasi madeat eorum sanguine. Est autem viva et efficax descriptio huiusmodi, *quis est iste?* nam ista interrogatio in admirationem rapit auditorum animos, atque magis afficit quam simplex narratio. Quamobrem ad excitandos Iudaeorum animos, qui velut sopiti ac stupefacti erant, ea propheta usus est. Scimus Idumaeos quodammodo sanguine coniunctos fuisse Iudaeis: quoniam ab iisdem maioribus originem ducebant: sic enim vocati sunt ab Esau, qui Edom quoque dictus est. Ii quum purum Dei cultum corrupissent, tametsi eandem circumcisionis notam gererent, Iudaeos hostili odio

persequebantur. Accendebant etiam furorem aliorum hostium in Iudaeos: atque ex illius populi clade magnam se voluptatem capere sua cohortatione ostendebant: ut satis apparet ex Psalmo 137 (v. 7), Memor esto Domine filiorum Edom, qui in die excidii Ierosolymae dixerunt: Nudate, nudate eam usque ad fundamenta. Venturos igitur in iudicium Idumaeos propheta denuntiat, ne quis impune ipsis fore putet immanem illam saevitiam, qua exarserant in fratres suos. Omnes enim impios atque hostes ecclesiae sic ulturus est Dominus, ut eam sibi curae esse ostendat. Porro quia tabes ex sanguine victores inquinat et foedat, decorum nihilominus in vestitu suo Deum fore pronuntiat Isaias, posteaquam hostes ultus fuerit: sicuti alibi vidimus strages impiorum sacrificiis conferri, quia in illis reluceat Dei gloria. Quis enim pulchrior ornatus iudicio fingi potest? Itaque ut reverentiam conciliet iustis Dei ultionibus, sanguinem quo aspersus est caesis ac perditis impiis, decorum et speciosum esse praedicat, ac si diceret: Ne existimetis Deum vulgari cuidam homini fore similem: tametsi madeat sanguine, hoc tamen non impediet quominus splendor et maiestas in eo refulgeat.

(*Gradiens.*) Varie exponunt Iudaei dictionem צעה. Referunt enim transitivo sensu quidam ad populum quem Dominus ab exsilio reduxit. Alii ad gentes quas Dominus alio transferet, tametsi firmam sedem habere videantur. Sed prophetae contextui convenientius esse arbitror si absolute capiatur. Est enim nomen *toar*, ut inquiunt. Describit igitur propheta magnificum Dei incessum et heroicam praesentiam, qua ingentem potentiam prae se fert.

(*Ego qui loquor.*) Dominus ipse respondet, quod multo plus habet autoritatis, quam si propheta in sua persona loqueretur: ac fideles revocat ad priora vaticinia, ut sciant in iudiciis Dei non modo iustitiam eius et bonitatem, sed fidem quoque palam fieri: quasi diceret: Ecce nunc impleri cernitis quod hactenus saepius per servos meos vobis testatus sum. Hic promissionum mearum effectus clare demonstrat me veracem esse, iusteque et bona fide, non frustrandi causa loqui. Frigida enim fuisset visio, nisi earum quas ante audierant promissionum memores fuissent Iudaei. Quia autem hic erat finis ut in Dei salutem recumberent, simul non vulgarem servandi potentiam sibi vendicat.

2. (*Quare ruber.*) Pergit in eodem argumento: sed quia minus emphatica narratio fuisset, non statim explicat unde rubicundus color vestibus Dei: sed interrogationem suam prosequitur, quae animos ad rei novae et rarae considerationem excitet. Significat enim sanguinis aspersionem aliquid esse adventitium et insolitum. Porro simile a torculari sumptum optime convenit: quia oppidum Bosrah, cuius nuper meminit, in regione vitifera situm erat: quasi diceret, alias fore vindemias quam pro more, quia sanguis pro succo uvarum fundendus esset.

3. (*Torcular.*) Nunc propheta visionem exponit: cur videlicet sanguine tinctus sit Dominus: nempe quod Idumaeos et reliquos hostes, qui inhumaniter populum suum tractarant, ulturus sit. Ridiculum esset ista referre ad Christum, quod solus et sine humana ope nos redemerit: nam intelligit Deum sic animadversurum in Idumaeos, ut auxiliis hominum minime indigeat: quia per se sufficiet ad ipsos delendos. Nam obiicere poterant Iudaei, potentes esse Idumaeos, nullisque bellis infestari, florere, et pacato frui rerum statu. Ostendit propheta haec obstare non posse quominus poenas de ipsis sumat Dominus quum volet. Usus quidem est mediis humanis, quum Idumaeos ultus est: sed ita ut palam cunctis fieret id omnino ipsius regi manu, nec quidquam hominum viribus aut consiliis tribui posset. Subita enim et improvisa clade oppressi sunt: cuius unum Deum esse autorem ambigere non debuit populus, qui toties iam admonitus fuerat. Quod subiicit neminem ex populis secum fuisse, huc pertinet, quamvis exorturi sint e terra populi qui perdant gentem Edom, tamen separatum fore ab ipsis Dei opus: quia profanis hostibus nihil minus erat propositum quam poenas exigere iniustae crudelitatis ab Idumaeis. Ergo inter strepitus armorum et turbulentos motus reputari et lucere vult Deus iudicium suum.

(*Calcabo.*) Ego libenter retineo futurum tempus: quoniam propheta loquitur de rebus futuris, et nondum impletis: quod tametsi integri essent ac securi Idumaei, tamen graves poenas Deo ob suam crudelitatem daturi erant. Cur propheta utatur metaphora torcularis sanguinolenti, cuius triste ac tetrum spectaculum est, iam aliqua ex parte attigimus: simul tamen addendum est poenas et supplicia quae Deus sumit de hostibus, eius vindemiam apte vocari: ac si colligeret ipsos, quum delet aut profligat. Quemadmodum etiam alibi supplicium huiusmodi solenne sacrificium vocatur: ut discamus non minus tribuendam esse gloriam Deo quum iudicia sua exercet, quam ubi misericordiae signa ostendit. Singularem interea erga Iudaeos amorem suum exprimit, quod eorum gratia dignetur se perfundere sanguine hostium. Unde et inquinandi verbo utitur. *In ira mea.* Hoc solummodo perdendis Idumaeis sufficere ostendit, quod iis iratus sit Dominus: ac si diceret, neminem erepturum ipsos quum animadvertere volet. Unde colligere licet, non aliunde interitum esse hominibus quam ab ira Dei: quemadmodum e diverso a sola eius gratia pendet nostra salus. In summa, hic testatum

voluit Deus, Idumaeos non impune laturos quod ecclesiam Dei persequuti erant.

4. (*Quia dies ultionis.*) Priore membro huius versiculi significat Deum in officio suo non cessare, tametsi protinus iudicia sua non exsequatur: quin potius differre in tempus opportunum, quod ipse melius novit. Neque vero nostrum est ei praescribere quando aut quomodo hoc vel illud agere debeat: sed arcano eius consilio deferendum est ut omnia pro arbitratu suo administret. Ne ergo, dum cunctatur, interea ipsum dormire aut iacere existimemus. Posteriore membro haec omnia in gratiam piorum fieri demonstrat, quum ait *annus redemptorum*. Diem et annum hic pro eodem accipit: sed per vocem anni notatur exsilii diuturnitas, ne desperent Iudaei aut taedio deficiant, si longius protrahatur redemptio. Dominus ergo punit impios et profligat, ut pios liberet, atque ecclesiam suam redimat, cuius potissimum rationem habet. Denique per illorum strages et excidia viam gratiae suae sternit. Atque haec ad consolationem nostram pertinent, ut quoties exstant signa irae Dei adversus impios, fructum poenarum quas ipsi ferent ad nos perventurum sciamus: quia hoc modo clare apparet exauditos fuisse nostros gemitus, ut Deum, ubi vult afflictis succurrere, armatum esse viribus ad profligandos omnes ecclesiae suae hostes. Itaque quamvis nobis grave sit crucis onus, patienter tamen ferendo discamus spe attollere animos ad annum, quem Deus vindictae suae praescripsit.

5. (*Aspexi, nec erat.*) Tametsi destituti essent omni auxilio Iudaei, nec quisquam eos aut verbis aut re iuvaret, tamen solum Domini brachium sufficere ostendit ad puniendos hostes: ipsos vero in libertatem vindicandos. A solo igitur Deo exspectandam esse salutem docet: ne huc atque illuc circumspiciant, sed in Deum penitus defixi sint, qui aliena ope non eget. Itaque Deum introducit obstupescentem, quod nemo sit qui manum ei porrigat quum iudicia sua exsequi vult, quo magis hanc doctrinam animis piorum infigat, Deum scilicet humanae opis non egere, ac per se sufficere ad salutem populo suo comparandam. Atque hac circumstantia magis illustrat quam statuerat populo suo opem ferre, partim ut diffidentiam corrigat, partim ut in posterum ad gratitudinem hortetur: alienam enim personam induit Deus, quum dicit se quasi attonitum stetisse: quia hic stupor proprie erat in Iudaeis, qui vix credebant quod humanitus fieri non poterat. Itaque omnibus adminiculis brachium suum opponit, cuius inexpugnabili potentia se fore contentum dicit, tam ut suorum servator appareat, quam ut dissipet ac prosternat omnes impios.

6. (*Et conculcabo.*) Concludit ex proxima sententia iram Dei satis validam esse ad perdendos impios, ut aliunde subsidia non accersat, idque eo consilio ne Iudaeos a bene sperando deterreant adversae vires. *Inebriare* hic alio sensu accipi debet, quam prius aliquot locis. Interdum inebriari nos vidimus, quum Deus furore aut dementia percellit aut spiritu vertiginis, vel denique in reprobam mentem nos coniicit. Sed hic nihil aliud significat quam replere, et ad satietatem usque percutere: ut vulgo dicimus *tout leur saoul:* qua etiam metaphora non raro utuntur prophetae.

(*Prosternam fortitudinem*): id est, tametsi inexpugnabiles se esse putent, tamen ipsos deiiciam ac delebo. Summa est, Iudaeos quum affliguntur saluti suae diffidere non debere, quasi Deo exosi essent: nec obstupescere in poenis quas sustinent, quasi fortuito contingant. Alios enim populos, a quibus nunc vexantur, poenas daturos: futuram rerum vicissitudinem, nec evasuros tandem qui triumphum sibi canunt ante tempus. Producit autem in exemplum Idumaeos, quod viciniores essent reliquis, et notiores, atque etiam prae omnibus molesti.

7. (*Misericordias.*) Consolationem affert Isaias populo suo in rebus miseris et calamitosis: ac iubet exemplo suo Iudaeos, dum angustiis prementur, in memoriam revocare pristina Dei beneficia, et ad preces confugere: ne similes sint hypocritis, qui prosperis solum rebus bonitatem Dei sentiunt, adversis vero sic deiiciuntur ut nullius beneficii meminerint. Atqui ubi nos castigat Dominus, eius beneficia commemorare et celebrare debemus, atque in posterum melius sperare: quia Dominus semper idem est, neque consilium aut animum mutat. Proinde si locum eius misericordiae damus, nunquam destituemur. Haec ratio contextus esse mihi videtur: tametsi aliter alii accipiant: nempe, prophetam antehac de exitio populi loquutum se ipsum consolari hac misericordiae fiducia, quod Deus aliquos servare velit. Sed in eo falluntur quod putent Isaiam hactenus loquutum de Iudaeis: ac si Deus ipsos tantum puniret, quum testatus sit eum de aliis quoque gentibus poenas sumpturum, ne solos se exosos Deo esse existimarent: atque ideo nunc ipsos hortatur ad celebrandam memoriam beneficiorum quae Deus in patres olim contulerat, ut eorum exemplis amorem Dei erga se melius apprehendant. Et ex contextu clarius patebit Iudaeos patribus suis coniungi, ut commune foedus in eos ad bonam spem animet.

(*Tanquam.*) Usus est particula similitudinis, ut ostendat nobis in rebus adversis statim occurrere debere ea beneficia quibus populum suum affecit Dominus, ac si ob oculos posita essent, tametsi longa vetustate sepulta videantur: quia nisi ad nos pertineant, frigida et inutilis erit eorum recordatio: quod etiam confirmat particula *Nobis*. Nam quia

eiusdem erant corporis membra Iudaei, merito ab-avis et aliis maioribus posteros annumerat. Non senserat quidem Isaias ipse illa beneficia quorum mentionem facit: sed quum in ecclesiam collata essent, fructus eorum aliqua ex parte ad ipsum quoque pervenerat: quoniam ecclesiae membrum erat. Et certe tantum apud nos valere debet illa communicatio sanctorum quam profitemur, ut nobis datum esse putemus quod ecclesia ex manu Dei recepit. Una enim est Dei ecclesia, et quae nunc est nihil separatum habet ab ea quae aliquando fuit. Et se ipsum explicat Isaias quum addit, *in* multitudine beneficentiae erga domum Israel. Ergo quum se liberalem et beneficum erga suos praestiterit Dominus, idem hodie sperandum est, quum domestici ipsius et eiusdem ecclesiae membra simus. Quamvis iratum nobis ipsum sentiamus ob peccata nostra, tamen erigendi spe animi et fiducia armandi: quoniam ecclesiam suam destituere non potest. Interea diligenter observandum est quod propheta magnifice praedicat atque extollit misericordiam Dei, ut in ea nostrae salutis et bonorum omnium fundamentum esse intelligamus. Excluduntur enim hic merita hominum, ne quid eis ullo modo tribuatur. Et quo melius haec doctrina percipiatur, habenda est ratio temporis de quo loquitur Isaias. Eo enim maxime florebant iustitia et pietas: nam etsi valde corruptus erat populus, tamen Moses, Aaron, aliique pii viri praeclara innocentiae et sanctitatis exempla dabant. Quidquid tamen Dominus in Mosen et alios bonorum contulit, hoc non meritis ipsorum, sed misericordiae Dei tribuendum esse propheta docet. Nos vero quales prae Mose sumus ut aliquid a Deo mereamur? Haec igitur repetitio beneficentiae, misericordiarum et miserationum, sicuti debiles animos in sublime evehit ut supra arduas tentationum moles emergant, ita omnem de hominum meritis cogitationem tollere atque absorbere debet.

8. (*Nam dixit.*) Commemorat electionem populi, et de ea loquentem introducit Deum, ut finis nostrae vocationis in mentem nobis veniat, voluisse ipsum peculiarem populum habere, apud quem invocetur. Atque interea ingratitudinem populi accusat, quod Deum exspectatione sua frustratus sit: non quod falli possit Dominus, quum satis praevideret quales futuri erant, atque etiam per Mosen significasset: sed ita loquitur scriptura, quum non stat per hominum ingratitudinem quominus Deum frustrentur, ut prius capite quinto vidimus: Exspectavi ut faceret mihi uvas, et fecit labruscas. Nec vero de arcano Dei consilio disserit, sed humanitus loquitur de mutuo Dei et piorum consensu, ut Deo vocanti respondeant omnes quibus se in patrem offerre dignatur: firmum enim stat fundamentum, neminem ex electis perire, quia novit Deus qui vere sint sui. Interea scimus hunc finem nostrae vocationis esse ut sanctam et innocentem vitam degamus: ut testatur universae scriptura, et iam saepius aliis locis dictum est. Merito igitur ait Dominus se populum elegisse, ut sanctus ac verax esset: ut filios haberet a mendacio et vanitate alienos. Sed populus fefellit fidem, et longe abfuit ab ea simplicitate quam sequi debuerat. Omnia enim fraude et hypocrisi plena fuerunt. At nihilominus spem veniae facit, modo ad Deum confugiat, atque ex animo conversus se humiliet. Ostendit autem propheta quid praecipuum sit in cultu Dei: nempe ut cor purum atque integrum geramus. Unde sequitur ideo nos deseri a Deo, quod perfidi atque foedifragi simus. Quum igitur hic populus sibi in malis suis placeret, eum prius infidelitatis suae convinci oportuit, ut deinde ad Deum conversus servatorem ipsum experietur.

9. (*In omni augustia.*) Amplificat bonitatem Dei erga populum suum: atque docet beneficum fuisse patribus, quamdiu passi sunt se ab ipso gubernari: atque ita sollicitum de iis fuisse, ut aerumnas eorum et angustias ipse tulerit. Sic enim loquendo incomparabilem amorem declarat quo Deus erga suos affectus est. Et quo magis nos commoveat et ad se alliciat Dominus, quidquid paterni affectus, amoris et συμπαθείας esse potest in se transfert, et humano more accommodat. Nec tamen in rebus humanis ullum caritatis aut benevolentiae genus excogitari potest quod non ipse magno intervallo superet. Fateor particulam לא per א proprie negativam esse. Ideoque diversum sensum non prorsus repudio, populum in suis malis non fuisse anxium, quia semper aliquid solatii Deus adhibuerit ad leniendos dolores. Sed quum ex aliis locis pateat א saepe mutari in ו, recte, meo iudicio, docti interpretes relative hic accipiunt, quo testetur propheta, ut Deus angores populi sui et molestias levaret, ipsum onera subiisse: non quod angi ullo modo possit, sed humanas passiones figura satis usitata in se suscipit ac transfert. Huius curae effectum deinde explicat, quod per manum angeli sui semper eos eripuerit, quem vocat *angelum faciei*, quia testis fuerit Dei praesentiae, et quasi eius apparitor ad iussa exsequenda: ne putemus angelos prodire a se ipsis, aut proprio motu se ingerere, ut opem nobis ferant: quia Dominus utitur eorum opera, et praesentiam suam nobis per eos declarat. Angeli nihil ex se possunt, nec opem ferunt, nisi quatenus eos emittit Dominus, ut sint ministri nostrae salutis. Ergo ne haereamus in ipsis, quum recta nos ad Deum ducant. Si cui magis placeat exprimi vivam Dei effigiem, quia angelus iste dux populi et custos quasi in spectaculo faciem Dei ostenderit, apte conveniet. Nec vero mihi dubium est, servandi munus Christo tribui, sicuti scimus

primarium fuisse angelum, sub cuius manu, custodia et patrocinio incolumis stetit ecclesia.

(*In dilectione.*) Ostendit quae tantorum beneficiorum fuerit causa: nempe amor ipsius et gratuita beneficentia: sicuti etiam docet Moses. Qui factum est, inquit (Deut. 4, 37 et 7, 8), ut Deus susceperit patres tuos, nisi quod amavit eos, et cor eius ipsis adglutinatum fuit? Vult enim Moses omnem opinionem tollere quam de se ipsis concipere poterant, quod essent arrogantes et fastuosi, et sibi plus aequo tribuerent. Nullam itaque aliam esse causam tantorum bonorum quam meram et gratuitam Dei bonitatem ostendit. Eandem postea metaphoram usurpat, qua utitur Moses in Cantico suo (Deut. 32, 11), Deum non secus populum suum portasse quam aquilam pullos suos alis fulcire docet: nisi ad oves forte referre libeat, sicut alibi vidimus, foetas ipse gestabit. Quanquam matris similitudo optime quadrat, quae non modo foetum gestat in utero, sed evehit in iustum robur. Summa est, non semel modo populum quum redemptus est expertum fuisse Dei gratiam, sed continuo vitae cursu, ut omnia ei soli accepta ferri debeant. Ideoque additur *diebus saeculi:* id est continua serie multorum annorum. Nec enim fatigatur Dominus benefaciendo, nec uni duntaxat aetati clementiam suam ostendit: nunquam enim cessavit ecclesiam suam ornare variis donis ac locupletare.

10. (*Verum illi rebelles fuerunt, etc.*) Nunc descendit ad secundum membrum quo significat ideo desiisse Dominum benefacere populo suo, quod desciverit ille atque aversus sit. Summa est, Deus longo tempore prosequutus est beneficentiam suam erga patres nostros: cur eandem ipsi non experimur? an dissimilis est sibi? Minime: sed nos ipsi perfidia nostra bonitatem eius abiicimus, imo repellimus. Quanquam propheta non tantum saeculi sui homines accusat, sed damnat etiam superiores aetates. Videmus enim ut duce etiam Mose murmurarint adversus Deum ac rebellarint. Hinc effectum esse docet ut Deus, qui amicissimus ipsis erat, eorum contumacia hostis redditus sit. Se ipsos igitur accusent, quod scelerum suorum poenas luunt. Deus enim ad beneficentiam propensus est natura: nec quidquam ei gratius est quam si beneficia sua prosequatur. Porro *sanctum Dei spiritum* malitia [illegible] exacerbare dicimur humano more, quo magis [illegible]abile sit nobis peccatum, quod iram et odium [illegible] provocat. Iam quum idem sit spiritus per [illegible] Deus operatur salutem nostram, admonet [illegible] peccata nostra Deum alienare a nobis, [illegible]ionis vinculo: quo pertinet illud [illegible]etis spiritum Dei, quo obsignati [illegible] 4. 30). Est etiam hic notandum, [illegible] accusemus qui nobis infesti [illegible] Dominus bellum gerat, atque eorum manu scelera nostra ulciscatur. Ea igitur accusanda potius ac damnanda sunt, quum malis omnibus quae patimur causam praebeant.

11. (*Et recordatus est.*) Hic est finis castigationis, ut populus excitetur e veterno suo, atque in memoriam revocet ea quae prius oblitus erat. Sic enim inebriamur rebus prosperis, ut Dei penitus obliviscamur. Hanc igitur cogitationem, quae in nobis deleta erat, flagella reducunt: Ubi est Deus qui tot olim beneficia in patres contulit? nam ad praeteritum tempus haec refero: atque ideo verti *priscorum*: nam *saeculi* hoc loco non convenit, quum ea tempora commemoret quibus Moses praeerat populo Dei. Itaque verus hic prophetae sensus est, Iudaeos dum misere premerentur, de temporibus priscis cogitasse, quibus Dominus exserebat potentiam suam ad populum suum vindicandum. Quod nonnulli ad Deum referunt, ac si luctatus sit cum populi malitia, quia maluerit beneficia sua apud ingratos male locare, quam non implere quod coeperat, videtur esse asperius et nimis remotum: potius ergo gemitus et querimonias miseri populi recitet propheta, ubi ex flagellis didicit quam miserum sit a Dei protectione excidere. *Pastorem* intelligit Mosen: nec video cur in plurali potius quam in singulari vertendum sit. Modum quoque exprimit, quod ipsum donaverit singulari spiritus gratia: nam ponere spiritum in medio eius tantundem valet atque exserere spiritus sui virtutem. Alii ad populum referre malunt: cui sententiae non repugno. Sed quum Dominus Mosen delegerat ac constituerat totius populi ducem, dicitur in eo potissimum spiritum suum posuisse. Dederat autem ei spiritum suum totius populi bono, ut ei esset insignis gratiae minister, ipsumque in libertatem vindicaret. Simul autem in medio totius populi apparuit spiritus Dei potentia.

12. (*Qui duxit.*) Prosequitur hic mirificam populi liberationem, qui Mosis auspiciis ex Aegypto eductus est: ac pergit in referendis querimoniis, quae Iudaeis afflictis in mentem venire poterant. Hic duo simul coniuncta videmus: nempe dexteram Mosis et brachium magnificentiae Dei. Sic autem utitur hominum opera et ministerio Dominus, ut nihil de eius laude et gloria imminui vel obscurari debeat. Sic enim haec duce Mose gesta sunt ut Deo omnia tribuantur. Ut quum hodie ministri evangelii dicuntur remittere peccata, quod tamen solius Dei est, an id de autoritate eius et maiestate imminuit? Minime vero: nam organa tantummodo sunt, et operam suam accommodant Deo, cui laus integra tribuenda est. Et sane quid praestitisset unius hominis manus, nisi a Dei brachio emissa? Ideo finem diserte addit, mirabiliter tunc egisse Deum ut sibi nomen aeternum pararet: quo si eum

spoliare fas non est, non licebit vel minimam laudis partem ad hominem transscribere.

13 et 14. (*Qui fecit.*) Haec ad amplificationem illius beneficii addita sunt. Similitudines etiam subiungit ad insignem illam virtutem Dei exprimendam. *Tanquam* equum in deserto: *ut* iumentum in planitie: hoc est, tam placide eduxit populum suum, ac si quis equum in planitiem educeret. Neque enim deserti nomine intelligitur solitudo Param, ubi quadraginta annis fuit populus: sed pro communi linguae hebraicae usu significat loca pascua, in quibus pecora et armenta libere vagantur: quod ex sequenti versu melius liquet, ubi loco deserti planitiem nominat: et idem sensus ex eo elicitur, quod dicit populum sine offensa ambulasse per abyssos, ut solent equi in deserto. In summa, docet mare rubrum impedimento non fuisse quominus per medias abyssos iter faceret populus, ac si in agro plano incederet. *Nomen gloriosum:* nuper perpetuum dixerat eodem sensu. Nunc obiicit Deo populus, si semel gloriosum nomen acquirere voluit, hanc ei curam abiiciendam non esse. Alioqui futurum ut memoria beneficiorum, quae olim contulit in patres, penitus deleatur.

15. (*Aspice.*) Postquam totius populi nomine retulit beneficia superiorum temporum, id nunc ad praesentem causam accommodat, ac petit a Domino ut rationem habeat populi sui. *E coelo: vide ex habitaculo.* His verbis significat non imminutam esse Dei potentiam, tametsi id non semper appareat. Subaudienda enim est antithesis, quod tunc Deus quasi lateret, nec se talem exhiberet ipsis qualem patribus: Tametsi ergo nusquam te cernamus, Domine, atque coelo inclusus quodammodo a nobis te subduxeris, ut videri queas curam nostri penitus abiecisse, tamen aspice e coelo atque ex habitaculo tuo ad mala nostra attende. Sic enim pios ab incredulis differre oportet ut potentem Deum et beneficum agnoscant, etiam quum nulla potentiae aut beneficentiae signa percipiunt, atque ita etiam quum longe remotus est nihilominus invocent: quia nunquam cessat Dominus curam habere populi sui, quum nec desinat ullam mundi partem gubernare.

(*Ubi zelus?*) Hac interrogatione videntur quodammodo fideles exprobrare Deo, quod nullo iam tangatur erga ipsos affectu, aut minuta sit eius potentia: sed alius est prophetae sensus: nam ideo beneficia ista praedicat, sicuti iam monui, quod piorum spem in futurum confirmare velit: ut intelligant Deum sibi perpetuo constare: nec unquam populi sui curam abiecturum, atque ex iis quae sequuntur satis patebunt. *Multitudinem* viscerum et misericordiarum accipit pro ingenti Dei bonitate: nam Dominus explicat nobis quodammodo viscera sua, et effundit, quum nos prosequitur liberalitate et beneficentia, quae profecto tanta est, ut eam pro dignitate praedicare non possimus. Nec vero novum est, ut fideles dolore coacti familiariter cum Deo expostulent quod viscera sua claudat. Retinent quidem principium illud, Deum quia naturam non mutat misericordem semper esse: quod vero talem non experiuntur, tametsi imputant suis peccatis, ne tamen desperationi succumbant, rogant qui fieri possit ut minus clementer cum ipsis agat Deus: imo quasi ingenii sui oblitus meri tantum rigoris signa ostendat?

16. (*Certe tu pater.*) Permittit nobis Deus familiariter animos nostros coram ipso exponere: nam oratio nihil aliud quam explicatio cordis nostri coram Deo est. Ut haec optima levatio est, curas nostras, angores et sollicitudines velut in sinum deponere. Volve super Dominum curas tuas, inquit David (Psal. 37, 5). Postquam igitur propheta beneficia Dei recensuit, ex quibus bonitas eius et potentia satis perspecta est, ut sola hominum peccata obstare constet, quominus eam ut olim sentiant, ad hanc cogitationem redit, tantam* nihilominus esse bonitatem Dei ut hominum nequitiam superet. Deum patrem vocat ecclesiae nomine. Nec enim sic vocari potest ab omnibus: sed ecclesiae singulare privilegium est ut paternum nomen Deo obiiciat. Unde colligendum est, Christum tanquam primogenitum, imo unicum Dei filium semper ecclesiae praefuisse: nec enim aliter Deus pater quam per ipsum vocari potest. Atque hic rursum videmus non litigare fideles cum Deo, sed ab eius natura ratiocinari, ut victis tentationibus ad bonam spem nitantur.

(*Etiam si Abraham.*) Quaeritur hic, cur dicat populum a patriarcha non agnosci. Hieronymus hoc ideo fieri putat, quod degeneres essent, ac propterea indigni tanto honore: sed nimis coacta mihi videtur illa interpretatio. Sensus autem verus est: Tametsi nos abnegent patres nostri, tamen nos Deus pro filiis habiturus est, seque patrem nobis praestabit. Qui dicunt Abraham et reliquos fideles non habere amplius curam rerum humanarum, nimis subtiliter detorquent verba prophetae. Ego de re ipsa non loquor: sed dico verbis istis non probari, sanctos curam nostri non habere. Simplex autem ac verus sensus est: Domine, quod pater noster es, id adeo firmum ac stabile erit, ut etiam si ius patrium cognatioque omnis in terra cesset, tamen pater esse non desinas. Potius enim naturae iura cessabunt, quam te nobis patrem non praebeas, vel labefactetur sacra adoptio, quae in tuo consilio immutabili fundata, et unigeniti filii tui morte sancita est. Interea colligere possumus, sanctos homines ita se offerre Deo ac precari, ut nullas aliorum intercessiones spectent. Sic enim orare iubentur, ut paternae Dei clementiae confisi

alias omnes fiducias valere iubeant. Quod si Iudaeos animum ad Abraham et Iacob, quibus tot tantaeque promissiones datae erant, convertere non docuit propheta ut exaudirentur a Deo, certe nos ad Petrum, Paulum et alios multo minus confugere debemus. Nec enim haec unius vel alterius hominis privata est oratio, sed publica et universalis totius ecclesiae: ac si propheta communem formam praescriberet. Atque sic fundata esse debet fiducia nostra in paterno favore et clementia Dei, ut oculos nostros ad omnia hominum aut viventium aut mortuorum patrocinia claudamus. In summa, profitentur fideles se non circumspicere huc aut illuc, sed conquiescere in solo Deo. Quaeritur nunc, cur Abraham et Iacob potissimum nominet, praeterito Isaac? Haec ratio est, quoniam fuit magis solennis cum iis duobus sanctio foederis. Isaac quidem foederis non minus particeps fuit: sed non tam amplas tamque frequentes promissiones accepit.

(*Redemptor noster.*) Exprimitur hic redemptio, quasi testimonium illius adoptionis. Hoc enim documento Deus se patrem populi ostenderat. Constanter igitur ac secure fideles invocant Deum patrem, quoniam insigne specimen paterni erga ipsos affectus ediderat quo ad fiduciam animabantur. Sed non satisfecisset simplex et nuda redemptio, nisi promissio simul addita fuisset. Quemadmodum ergo semel redemit, ita se perpetuo patrem fore pollicitus est. Per nomen *saeculi* ostenditur stabilitas et firmitudo paterni eius nominis. Nec enim filiorum nomen promeriti sumus: sed immutabilis est eius voluntas qua nos semel in filios adoptavit. Quum igitur Dominus habeat aeternum nomen, sequitur titulum et gratiam, quae simul coniuncta est et ab illa aeternitate fluit, stabilem ac perpetuam fore.

17. (*Quare fecisti nos errare Iehova.*) Quoniam durae et asperae videntur hae loquutiones, nonnulli putant incredulos hic introduci obstrepentes Deo, atque blasphemiis lacessentes, ut est furiosa eorum pervicacia, quum desperant. Sed nullo modo patitur id contextus horum verborum: nam propheta ostendit fructum qui ex calamitatibus et aerumnis Iudaeorum sequuturus erat, quia subacti et domiti ferocire atque sibi in vitiis suis placere desinent. Eos igitur piget superiorum temporum, quod ita abalienati fuerint a recta via, et culpam ipsi suam agnoscunt. Et certe dum mala sua assignant irae Dei, culpa se liberare aut reatum delere nolunt. Sed trita loquendi forma usus est propheta: satis enim usitatum est scripturis, ut dicatur Deus in errorem impellere, coniicere in reprobum sensum et obdurare. Quum autem fideles ita loquuntur, nolunt Deum erroris aut sceleris facere autorem, quasi sint innoxii, aut culpam suam elevare: sed altius spectant, ac potius agnoscunt se culpa sua alienari a Deo, atque destitui spiritu ipsius: atque hinc fieri ut praecipitentur in omne genus malorum. Qui dicunt Deum nos inducere in errorem privative, hoc est, quia nos privat spiritu suo, ad scopum usque non pertingunt. Deus enim ipse indurare dicitur et excaecare, quum Satanae excaecandos tradit, qui irae ipsius minister atque exsequutor est. Alioqui libidini Satanae expositi essemus: sed quum nihil per se efficere possit iniussu Dei, cuius imperio subiacet, Deum excaecationis et indurationis autorem recte dicemus: quemadmodum etiam scriptura passim testatur. Nec tamen propterea autor culpae dici aut nominari potest, quia ingratitudinem hominum eiusmodi excaecatione ulciscitur. Ita fatentur hic fideles se relictos a Deo, sed culpa sua: atque iustam Dei vindictam in se agnoscunt. Sic Moses ubi dicit hactenus Deum populo non dedisse oculos ad videndum et cor ad intelligendum (Deut. 29, 4), non onerat eum crimine, sed Iudaeos admonet unde socordiae, cuius convicti erant, petendum sit remedium. Atqui videntur hic aliud obtendere dum causam inquirunt, atque expostulare cum Deo, quod aliter agere et mitius ipsos tractare debuerit. Sed respondeo, fideles semper intueri bonitatem Dei, etiam quum fatentur se merito pati ob suas aerumnas. Quidam referunt haec verba ad exsilium: quasi quaerantur pii quod Dominus eos tamdiu in exsilio languere sinat: ac si diceret, maiorem obstinationis causam esse, quod Dominus nullum gratiae suae gustum iis praebeat. Periculosa enim tentatione turbantur pii quum vident impune grassantes impios, ac propemodum desperant: sicuti praeclare a Davide scriptum est, Psalmo centesimo et vigesimo quinto (v. 3). Sed videtur mihi generalior prophetae sententiā: nam agnoscunt fideles se errasse quod spiritu Dei gubernati non fuerint: nec expostulant cum Deo, sed exoptant spiritum illum, a quo dum olim regebantur patres prospera omnia obtinebant. תקשיח nonnulli vertunt Indurasti: sed quia non conveniret hoc verbum cum eo quod sequitur *In timore tuo:* malui vertere, Recedere fecisti. Nam et קשה significat removere et elongare. Quod sequitur, *convertere propter servos tuos*, aliqui putant ad universalem populum spectare, sicuti plerumque servos Dei nominat scriptura omnes ecclesiae domesticos. Sed proprie ad Abraham, Isaac et Iacob referri puto, idque multo probabilius est: non quod niteretur populus intercessione illorum, sed quia Dominus cum ipsis foedus pepigerat, quod de manibus in manus ad posteros transmitterent: non ergo ipsos tanquam homines sibi proponunt, sed tanquam ministros ac depositarios, vel internuntios foederis, quod fundamentum fiduciae ipsorum erat: quemadmodum in cantico illo (Psal.

132, 1), Memento Domine David. Patriarchae mortui nomen proponitur Deo, non quod patrocinio futurum ipsum sancti existiment, sed quod promissio uni data de regno stabiliendo in eius familia in omne aevum, ad populi corpus pertineat. Has voces avide arripiunt papistae, quasi intercessionibus sanctorum suffragentur. Sed quam facilis sit responsio satis ex vera interpretatione apparet. Fit enim mentio patrum, non quod promeriti sint ex se aliquid, aut nunc intercedant, sed quod gratuitum foedus cum iis initum sit, quod non tantum ad ipsos sed ad posteros omnes pertinet.

(*Ad tribus.*) Particulam *ad*, quae subaudienda est, adiunxi, ut facilius constaret sensus. Est autem Hebraeis usitata forma loquendi Convertere tribus, pro ad tribus: ac si diceret, redi cum populo tuo in gratiam. Hinc apparet ea quae prius dicta sunt non alio spectare, quam ut populus propositis Deo miseriis et calamitatibus suis, ipsum ad misericordiam provocet. Atque ita nos ad Deum accedere necesse est: nempe repetendo pristina beneficia, et proferendo nostras aerumnas, si ab iis cupimus liberari. *Haereditatis* vocat, quod Deus eum populum sibi velut in peculium delegit, ac si diceret: Ubi erit populus tuus, si pereamus? non quod alligatus esset ei populo Dominus, sed quod fidem ei suam dedisset. Deum igitur ob sua promissa interpellare ac precibus urgere audet populus, quod se sua sponte et patribus et posteris obligaverit. Nunc quum promissiones omnes sancitae et confirmatae sint in Christo, ac veritatem rerum omnium obtineamus, nos maiore fiducia erectos esse oportet: nec enim solummodo percussum est foedus in eius manu, sed eius sanguine ratum et stabilitum est. Fuit quidem et ipse mediator patribus antiquis, sed nos clariora et apertiora habemus omnia, quum illi obscurioribus umbris adhuc haererent.

18. (*Ad exiguum.*) Mirum est prophetam exiguum tempus vocare, quum mille et quadringenti anni fluxissent, ex quo populus terram illam possidere coeperat. Sed consideranda est promissio, qua perpetuam fore semini Abrahae haereditatem dixerat. Breve igitur erat illud tempus, si cum perpetuitate conferatur. Quare fideles obiiciunt Deo brevitatem illam temporis, non quod malae fidei ipsum insimulent, sed ut pacti et foederis recordetur, atque rationem potius habeat suae bonitatis quam poenarum quas ipsi promeriti erant. Sic Psalmo 120 queritur vetus ecclesia virtutem suam in itinere afflictam, abbreviatos esse dies suos: rogatque ne perimatur in medio vitae cursu: quia scilicet aetatis plenitudo a Christi adventu pendebat.

(*Adversarii.*) Multo gravior fuit haec querimonia, quod terra, quam sibi consecraverat Dominus, profanaretur ab impiis. Hoc certe multo acerbius fuit populo quam caeterae calamitates: ac merito. Nec enim tam nostri rationem habere debemus, quam cultus Dei et religionis. Atque hic etiam est finis redemptionis, ut sit populus qui Domini nomen celebret ac rite colat.

19. (*Fuimus a saeculo.*) Duplex esse potest sensus prophetae. Sic enim hunc locum nonnulli accipiunt, ac si populus obiiceret Deo, se electum fuisse eo tempore quo caeterae nationes reiectae erant: atque iam a saeculo, hoc est, a multo tempore, foedus hoc sancitum esse. Alter sensus, quem potius sequor, talis est: obiicere populum Deo, ac conqueri, quod nihil ab incredulis differre videatur: quia scilicet nullam opem aut allevationem ab eo percipit in adversis: quod absurdum atque indignum est. Atque insignis et notanda est sententia. Licet enim nobis, quoties ultra modum premimur adversis rebus, conqueri cum Deo, eique proponere vocationem nostram, ut opem ferat, ac demonstret quantum sit inter nos et exteros discriminis.

(*Super quos.*) Eodem haec pertinent: significat enim vocationem Dei irritam esse non debere. Et certe Dominus haud frustra vult a nobis invocari. Inanes enim atque inutiles essent preces, nisi Dominus curam nostri haberet. Hac autem nota insignitur ecclesia Dei quod nomen eius super ipsam invocetur. Nam impii ipsum invocare non possunt: nec enim patet ad ipsum aditus, nisi per verbum, cuius hi notionem non habent. Ubi igitur est fides, illic etiam invocatio est: quod si absit, nullam illic spem aut fiduciam esse certum est.

(*O si disrumpas coelos!*) Particula לוא mihi hoc loco videtur esse optantis: quamvis enim plures significationes habeat, hanc tamen convenientiorem esse huic loco contextus ipse docet. Erumpunt enim hic fideles in votum ardentius, sicuti accidere solet, quum angustiis duriter urgentibus non reperimus in simplici sermone quod affectui nostro respondeat. *Coelos* disrumpere dicitur Deus quum rarum et memorabile aliquod signum praebet suae virtutis, idque ex insperato. Atque huius loquutionis ratio est, non modo quod homines, dum gravius premuntur, soleant in coelum suspicere unde auxilium exspectant: sed quia perrupto naturae ordine miracula viam insolitam sibi faciunt. Videtur autem Deus coelo inclusus quum nullum auxilium affert, ac negligere quae in terra aguntur. Propterea dicitur aperire coelos ac disrumpere, quum exhibet nobis testimonium aliquod praesentiae suae, quod eum magno alioqui intervallo abesse existimemus. Haec autem dicuntur pro sensu carnis nostrae, sicut et descendere. Nec enim moveri loco Deum necesse est: sed ita se nobis accommodat, ut melius ista comprehendamus. *Montes*

diffluant: hoc est: ita ut maiestas tua palam appareat, atque eius sensu perculsa elementa cedant ac obtemperent: quemadmodum plenius statim sequetur.

CAPUT LXIV.

1. *Tanquam incendio ignis liquefactionum, ignis aquas ebullire fecit, ad manifestandum nomen tuum hostibus tuis: a facie tua gentes tremebant.* 2. *Quum faceres terribilia, quae non exspectavimus, descendisti: a facie tua montes defluxerunt.* 3. *A saeculo non audierunt, neque auribus perceperunt: oculus non vidit Deum praeter te, qui faciat* [1]) *exspectanti se.* 4. *Occurristi laetanti et facienti iustitiam. In viis tuis recordabuntur tui: ecce tu iratus es, et nos peccavimus: in ipsis saeculum, et salvabimur* [2]). 5. *Et fuimus quasi immundus nos omnes, et tanquam vestimentum inquinatum omnes iustitiae nostrae. Et decidimus instar folii omnes nos, et iniquitates nostrae, quasi ventus, abstulerunt nos.* 6. *Non est qui invocet nomen tuum, nec qui se excitet ut te apprehendat: quia abscondisti faciem tuam a nobis, et tabescere nos fecisti in manu iniquitatis nostrae.* 7. *Et nunc Iehova, tu es pater noster, nos lutum, et tu figulus noster: opus, inquam, manuum tuarum sumus omnes.* 8. *Ne irascaris Iehova ultra modum, ne in saeculum memineris iniquitatis. Ecce respice quaeso: nos omnes populus tuus sumus.* 9. *Urbes sanctitatis tuae fuerunt desertum: Sion desertum fuit, Ierusalem solitudo.* 10. *Domus sanctuarii nostri, et gloriae nostrae, in qua te celebrarunt patres nostri, fuit in combustionem ignis: et omnia nostra desiderabilia in vastationem.* 11. *An super his te continebis Iehova? tacebis, et affliges nos ultra modum?*

IN CAPUT LXIV.

1. (*Tanquam incendio.*) Haec omnia in futuro, aut etiam in subiunctivo legi possunt, ac si diceret: Domine, si descenderes, gentes tremerent ad conspectum tui: hostes tui protinus liquescerent. Sed quod verti mihi videtur simplicius. Est enim certissimum, prophetam hic alludere ad montem Sinai, ubi palam se populo Dominus patefecit. Unde etiam apparet quam praepostera sit capitis sectio, quando haec narrantur in eius voti confirmationem, quod potius initio locari debuerat. Vidimus autem alibi, ubi Deum populo suo auxiliatum fuisse prophetae commemorant, specimen in historia redemptionis proferre. Quoties vero prophetae mentionem huius historiae faciunt, omnia beneficia complectuntur quae Deus unquam in populum suum contulit: non solum quum liberavit eum a tyrannide Pharaonis, quum in monte Sinai apparuit, sed etiam per quadraginta annos omnia necessaria ei subministravit in deserto, quum profligatis hostibus induxit eum in possessionem terrae Chanaan. Denique omnia testimonia comprehendunt quibus se propitium populo suo, formidabilem vero hostibus olim praebuerat. *Igne* liquefactionum aquas efferbuisse dicit, quia praeter morem imbribus violentis ignes et fulgura permixta erant: quasi diceret igne Dei liquefactam fuisse summam quamque duritiem, aquas vero fervore consumptas. Eodem spectat quod addit montes fluxisse a conspectu eius: quia per ardua quaeque obstacula transitum patefecit populo suo. Dicit etiam vidisse Israelitas quod minime sperabant: quia etsi eos praemonuerat Deus, iamque multiplicem virtutis suae gustum dederat, humani tamen ingenii captum et omnes sensus longe superat formidabile illud spectaculum de quo agitur.

3. (*A saeculo.*) Confirmat hic versus quod iam antea dictum est: fideles nihil novum hic aut insolitum petere: sed tantum ut Deus se talem erga ipsos praebeat, qualem se erga patres olim praebuit: atque beneficentiam suam prosequatur. Quumque ipsi usitatum sit succurrere suis, atque certa dare signa praesentiae suae, ne cesset in posterum, ut virtus et potentia ipsius magis ac magis elucescat. Sic enim fideles precantes Deum introducit, ut se confirment memoria praeteriti temporis, eoque maiore animo ad opem Dei confugiant.

(*Oculus non vidit.*) Non dubium est quin prophetae ingentem Dei bonitatem celebrare propositum sit, quum tot beneficia commemorat, quibus olim populum suum affecit. Atque hoc splendidissimum est elogii genus, quod raptus in admirationem ipsorum exclamat, nullum praeter ipsum Deum esse: inaudita atque inusitata esse ea quae Dominus in populi sui gratiam designavit. Sed bifariam haec legi possunt. Nam אלהים vel in accusativo vel in vocativo legitur: Domine, nemo vidit praeter te quae facis exspectantibus te. Sed altera lectio magis recepta est, Nemo unquam vidit aut etiam audivit talem Deum. Atqui in hac lectione particulam similitudinis subaudire oportet, quoniam aliter sententia non constaret. Nam verbum יעשה absolute positum est: Nulla auris audivit, nec oculus vidit talem Deum, qui sic faciat. Atque ita discernitur Deus ab idolis, a quibus superstitiosi homines putant se bona omnia obtinere. Illa enim mera sunt hominum figmenta, nec prodesse possunt, nec obesse, quum Deus beneficiis omnis generis cultores suos prosequatur. Paulus videtur aliter exponere hunc

[1]) Vel, Deus quae facit. [2]) Vel, salvati sumus.

locum, atque in aliam sententiam torquere. Citat etiam ipsum aliis verbis (1. Cor. 2, 9): nempe quia sequutus est versionem graecam. Qua in re apostoli morosi non fuerunt, quum sententias potius quam verba spectarent. Satis enim erat ipsis monuisse auditorem loci scripturae unde peti poterat quod docebant. Quod autem Paulus videtur de suo addidisse, Nec in cor hominis ascendit quod praeparavit Deus diligentibus ipsum: explicationis causa factum est. Nihil enim adiecit quod non consentaneum sit cum prophetae doctrina. Atque ut melius intelligamus quam bene conveniat cum propheta, consilium eius nobis tenendum est. Disserit eo loco de evangelii doctrina, quam ostendit humani ingenii comprehensionem superare. Nam alienam admodum et remotam a sensu carnis nostrae scientiam continet: denique arcana sapientia est. Quo fit ut merito Paulus in admirationem eius rapiatur. Atque ut propheta beneficia Dei admirabilia secum expendens quasi attonitus exclamat, nihil usquam tale fuisse auditum: ita in praestantissimo omnium beneficio, ubi scilicet per evangelium nobis offertur Christus, eundem in modum exclamare licet, Domine, quod praestas populo tuo omni captu humani ingenii maius est: nullus oculus, nulla auris, nullus sensus, nullus animus ad tantam altitudinem pervenire potest. Itaque Paulus optime ad suam disputationem accommodat hunc locum, nec abutitur prophetae sententia, dum peculiarem qua Deus ecclesiam suam dignatur gratiam supra mundum locat. Unica tantum superest difficultas, quod Paulus ad spiritualia transferat, quae hic de temporalibus beneficiis a propheta dicuntur. Verum dicere possumus hic simpliciter Isaiam intueri causam beneficiorum Dei, tametsi praesentis vitae statum spectet. Omnia enim quae victus et cultus causa accipimus a Deo, documenta sunt paterni erga nos favoris. Atque hoc fidei proprium est, a visibilibus gratiis ad invisibiles assurgere. Quamvis ergo propheta de externa liberatione et aliis huius vitae beneficiis verba facere videatur, tamen altius conscendit, atque illa potissimum spectat quae ad populum Dei peculiariter attinebant. Qualis enim esset hic stupor, si dum fruimur beneficiis Dei fontem ipsum, hoc est, paternum amorem non respiceremus? Fruuntur promiscue boni et mali communibus gratiis: sed favor ille quo nos complectitur peculiariter ad domesticos pertinet. Ita fit ut non observemus ea solummodo quae sub hominum sensus cadunt, sed causam ipsam contemplemur. Quamvis igitur neque oculi, neque aures eo pertingant, ut comprehendant gratiam adoptionis, qua se Dominus patrem nostrum testatur, tamen id spiritus sui testimonio revelat. Est etiam probabile, quum de speciali Dei beneficio loquutus esset propheta, hac occasione ad universam considerationem fuisse evectum. Nam in reputandis Dei operibus hoc solenne piis ac tritum est, ut a specie una ad totum genus transeant. Ita unum hoc tam insigne divinae bonitatis exemplum prophetae mentem altius rapere potuit, ut immensam illam bonorum affluentiam, quae fidelibus in coelo est recondita, secum volveret. Imo clare perspicimus, sub hoc elogio comprehendi foedus gratuitum quo sibi filios Abrahae in spem aeternae vitae Deus adoptavit. Summa huc redit, quum tanta sit Dei bonitas et potentia, non est quod ei diffidamus: sed ita reposita in eo esse debet fiducia nostra, ut speremus eum certo adfuturum esse. Atque huc spectant beneficia illa praeclara quae hic a propheta commemorantur.

4. (*Occurristi.*) Pergit in eodem argumento. Deplorat enim populus fortunam suam, quod in adversis nihil sentiat allevationis, quum tamen patribus olim Deus manum porrigere solitus esset. Loquuntur ergo fideles in hunc modum: Solebas occurrere patribus nostris, nunc facies tua a nobis aversa est: et quia te invocando nihil proficimus, videris inexorabilis: unde ista varietas, quasi mutata natura alius nunc esses quam fuisti? Subiungunt deinde, et fatentur se merito poenas dare, quia peccarunt. Prius admonui nihil omnino melius esse in adversis, quam si beneficiorum Dei recordemur: nec eorum tantum quae ipsi experti sumus, sed etiam quae a scriptura referuntur. Nec enim firmiore clypeo muniri possumus adversus omnis generis tentationes. Perperam hunc versum, meo iudicio, exponunt, qui haec coniunctim legenda putant, *laetanti et facienti iustitiam:* quasi dixisset, Occurristi iis qui voluntarie tibi serviunt, et quibus summa voluptas est recte agere. Existimo enim laetantes hic vocari eos qui rebus prosperis gaudebant: quia tunc populus in luctu ac moerore erat. Subest enim tacita antithesis: Olim solebas occurrere patribus, antequam ullo incommodo premerentur, eosque adventu tuo exhilarare: nunc longe abes, nosque moerore et luctu contabescere sinis. Eodem pertinet quod addit recordatos fuisse Dei, quia praesenti eius gratia fruebantur, eumque sentiebant autorem ac praesidem suae salutis. Atque ita per vias Dei res prosperas intelligit: sive quod hoc modo propinquus illis erat quum molliter ac delicate velut filios tractaret: sive quia Deus ad beneficentiam propensus est natura. Sed quoniam dixit Deum occurrere solitum facienti iustitiam, recordatio ad studium pietatis referri potest, quod scilicet sedulo ad Deum colendum se addixerint. Atque ita explicatio erit superioris membri. Solent enim prophetae pluribus confirmare quod semel dixerunt. *Recordari* Dei est suavi eius memoria sic allici, ut nos nihil magis optemus atque in eo felicitatem nostram constituere. Nihil enim est quod nos magis delectet, quam divinae clementiae

recordatio. Contra vero, si iratum sentiamus Deum, eius commemoratione absterremur.

(*Et nos peccavimus.*) Causae redditio est: quod enim tam dissimilem experiuntur Deum, non obmurmurant adversus ipsum, sed omnem in se culpam transferunt. Hinc discamus, nunquam de flagellis quae Dominus infligit cogitandum esse, quin simul peccata nostra nobis in mentem veniant: ut nos iustas poenas dare fateamur, et reatum nostrum agnoscamus. *Saeculum* nihil aliud est hoc loco, quam diuturnitas: sed referri potest vel ad peccata, vel ad vias Domini. Ad peccata hoc modo: Tametsi obstinati fuimus in peccatis nostris, ac digni quos centies perderes, tamen misericordia tua hactenus servati sumus. Si de viis Domini intelligamus, erit causae redditio, cur non perierit populus: quia perpetuae et stabiles sunt viae Domini, nec unquam cessat misericordia ipsius. Atque hic sensus magis quadrare videtur huic loco. Supplent nonnulli, fundatum esse in viis Domini saeculum. Sed malo simpliciter accipere verba ut sonant: quemadmodum Psal. 30 (v. 6), ubi significat David Dominum non nisi ad momentum irasci, placabilem esse ac perpetuo misereri. Nec enim vel cito, vel immodico fervore abripitur iracundia, more hominum: sed constans in benevolentia et favore est. Nondum tamen integram prophetae sententiam tenemus. Servatum enim populum dicit, qui tamen in exsilium, velut in sepulcrum, abductus suam calamitatem deflebat. Itaque praeteritum accipio loco futuri. Votum enim aut precatio potius quam affirmatio est. Nec glorientur sancti se adeptos salutem, sed deplorantes miseriam suam ad perpetuas Dei misericordias confugiunt. Praedicant ergo quod optant, non quod iam consequuti sunt.

5. (*Et fuimus.*) Pergunt fideles in sua querimonia: deplorant enim statum suum, quod Deus nullam ipsorum rationem habere videatur. Non consentiunt Hebraei in expositione vocis בגד עדים. Certum est tamen rem vilem et nullius pretii significari, imo quae sua immunditie foetet hominibus. Caeterum hic duo notari debent: primum, fideles reatum suum fateri ac merito se poenas dare: deinde, nihilominus conqueri de gravitate poenarum quas sustinent: non ut expostulent cum Deo, sed ut ipsum ad clementiam provocent: quemadmodum ubi reus iudicem flectere conatur, miserias ei suas et calamitates exponit. Hic se nonnulli torquent, quod propheta de scelerum inquinamentis loquens sine exceptione Iudaeos omnes exprimat, in quibus tamen nonnulli restabant puri Dei cultores, sed frustra: quia non loquitur de singulis, sed de universo corpore: quod quum infra omnes homines abiectum atque extrema clade affectum esset, panno sordido comparat. Hic locus citari a quibusdam solet, ut probent adeo nihil esse meriti in operibus nostris, ut coram Deo putida ac foetida sint. Sed hoc mihi videtur alienum a prophetae sententia, quum de toto genere humano non loquatur: atque eorum querimoniam describat, qui in exsilium missi iram Domini in se sentiebant: ideoque se cum iustitiis suis panno inquinato similes esse fatebantur. Ac primum hortatur ipsos ad confessionem peccati sui, ut reatum suum agnoscant: deinde, ut nihilominus veniam a Deo postulent, cuius impetrandae ratio est, quod dum miserabiles et calamitosos nos esse querimur, simul nos iustas scelerum nostrorum poenas dare agnoscimus. *Et decidimus.* Pulcherrima comparatio est, qua ostenditur homines marcescere omnino ac concidere, quum iratum sibi Deum sentiunt, quemadmodum praeclare descriptum est Psal. 90 (v. 5) et 103 (v. 15), idque etiam cap. 40 notavimus. Merito ergo foliis comparamur, quos iniquitates, tanquam ventus, abripiunt.

6. (*Non est qui invocet.*) Confirmat id quod antea dictum est. Hortatur enim fideles, tametsi gravis illa Dei ultio videretur, tamen ut se eiusmodi poena dignos esse statuant. Commemorat autem gravia peccata: et quoniam longum fuisset omnia sigillatim referre, fontem ipsum designat, ac neglectum Dei cultum esse dicit. Nam invocationis nomine comprehendit universum cultum Dei, ut satis usitatum est scripturis: quoniam hoc praecipuum est in colendo Deo ut ipsum invocemus, ac fiduciae in ipsum nostrae testimonium demus. Certum quidem est preces et vota semper fuisse in usu: sed quia cor remotum erat, fictas omnes caeremonias pro nihilo ducit. Idque clarius explicat proxima particula, ubi dicit neminem serio animum adiicere et operam dare quaerendo Deo: sed omnes diffluere, suaque segnitie dissipari. Ac primo quidem ostendit nihil magis esse optabile quam ut penitus Deo simus coniuncti. Nam quum sumus ab ipso alieni, omnia nobis infeliciter cedere necesse est. Sumus autem tardi et segnes natura: quamobrem stimulis opus habemus ad nos excitandos. Quum pigritiae nostrae indulgeamus natura, audiendum est consilium prophetae, ne omnino torpeamus: quia fiet tandem ut nos vicissim repudiet vel prae fastidio abiiciat. Describit enim propheta deploratum populi statum, in quo nullum quaerendi Dei studium, nulla cordis ad pietatem excitandi ratio erat. *Tabescere.* Iterum queruntur se obrui mali gravitate, nec quidquam allevationis obtinere a Deo. Nam totius populi nomine haec praedicat Isaias: ac precatur Deum, ne in tantis miseriis ipsum diutius tabescere sinat.

7. (*Et nunc Domine.*) Postquam de miseriis suis conquesti sunt quibus prope obruti erant, iam apertius veniam a Domino et malorum allevationem petunt, et maiore fiducia obiiciunt Deo se tamen esse eius filios. Sola enim adoptio ad bene spe-

randum erigere animos potuit, ne in patrem suum recumbere desinerent, quamvis afflictionum mole oppressi. Atque hic ordo diligenter notandus est. Nam ut vere animis humiliemur, deiici nos ac prosterni fereque conteri expedit. Sed ubi se ingerit desperatio, hanc consolationis arrham arripere necesse est, quum Deus nos sibi in filios eligere dignatus sit, salutem ab eo in rebus quoque extremis sperandam esse. Respectu ergo gratuiti foederis Israelitae se Dei filios esse praedicant, ut paternum eius favorem experiantur, ne evanida sit eius promissio. Comparatione amplificant Dei gratiam, ubi fatentur ex despecto luto se formatos esse. Nec enim quaerunt in se praestantiae causam, sed in sua origine celebrant misericordiam Dei, qui ex ignobili et foetido luto filios sibi creare voluerit. Eodem pertinet secundum membrum, ubi vocatur Deus formator, populus autem opus manuum eius, quia uni Deo adscribunt quidquid sunt et quidquid habent: quae vera demum gratitudo est. Neque enim quantisper vel minimum sibi arrogant homines ius suum obtinet Deus. Loquitur autem Isaias non ut de communi hominum natura, sed de regeneratione, ob quam fideles peculiariter opus Dei vocantur: sicuti iam saepius aliis locis dictum est. Agnoscunt autem hic singulare Dei beneficium, quod electi essent in populum, totque et tantis beneficiis ornati.

8. (*Ne irascaris.*) Deprecatur populus acerbitatem poenarum, et rigorem irae Dei: non quod Deus excedat modum, sed quia obruerentur omnino si summo iure cum ipsis agere velit. Petunt ergo mitigationem poenarum: quemadmodum Ieremias 10. cap. (v. 24): Castiga me Domine, sed in iudicio: hoc est, moderate. Iudicium enim irae opponit: ut alibi etiam dicitur nos castigare manu hominis, quia potentiam manus suae non exserit ad nos puniendos, ne protinus deleamur. Est autem notandum non simpliciter deprecari vel subterfugere Dei iudicium, sed ita se offerre corrigendos, ne sub flagellis deficiant. Atque haec ratio est cur iniquitatum memoriam deleri cupiant: quia nisi clementer ignoscat Deus nullus erit finis. Idem repetit propheta quod paulo ante dixerat, genus Abrahae divinitus fuisse electum, quia impetrandae veniae haec optima erat fiducia, Deum, qui verax est in suis promissis, non posse abiicere quos semel elegerat. *Omnes* dicendo non loquitur de singulis, ut ante admonui, sed totum corpus ecclesiae comprehendit. Etsi autem maior pars impia sua defectione exciderat, verum tamen hoc fuit, Iudaeos peculiarem esse Dei populum. Et haec precatio non promiscue quibuslibet, sed residuis tantum filiis Dei dictata fuit. Non obiectat autem populus Deo sua merita, sed confugit ad gratuitum foedus, quo adoptati erant. Hoc enim certum et unicum piorum asylum, hoc omnium malorum remedium est. Atque ideo Moses aliique prophetae toties id inculcant.

9. (*Urbes sanctitatis.*) Iterum miserias recenset ecclesia ut Deum ad misericordiam flectat veniamque obtineat. Urbes in solitudinem redactas esse dicit: atque amplificationis causa addidit *Sion* desertum, quoniam sedes erat regia in qua Deus volebat invocari. Addit etiam *Ierosolymam* in qua Sion erat: quoniam videbatur indignum diripi ab hostibus ac deleri civitatem quam Deus sibi consecrarat. Urbes sanctitatis vocat quoniam ut populum sanctificaverat Dominus: ita etiam urbes, imo totam regionem volebat sibi consecratam esse. Urbes igitur quum dicatae Deo essent, merito vocantur sanctitatis eius: quoniam in iis regnabat Deus atque invocabatur. Eodem modo possumus hodie appellare urbes sanctitatis Dei, quae reiectis superstitionibus puro et sincero ritu ipsum adorant.

10. (*Domus sanctuarii nostri.*) Sanctuarium alia ratione vocatur populi quam Dei. Nam quia testimonium erat sacrae inter Deum et populum coniunctionis, saepe dicitur sancta Dei domus quae scilicet eius sanctitati respondeat: nunc passive nominant fideles suum sanctuarium, quia inde illis petenda erat sanctificatio: idque apertius confirmant per vocem gloriae. Fatentur se nihil habere in quo glorientur praeter templum, in quo adorari et coli Deus volebat. Et tamen videmus saepe inanem fuisse hanc gloriationem, atque ideo reprehendi a Ieremia (7, 4): Ne confidatis verbis mendacii dicentes Templum Domini, templum Domini. Sed ut praepostera erat eorum gloria qui efferebantur inanibus titulis, atque insolescebant: ita vera et solida eorum erat qui institutum Domini animo comprehendebant, et verbi testimonio freti sciebant se habitare sub eius umbra, qui sibi familiare domicilium inter eos erexerat. Nam exstructum iussu Domini templum erat, ut merito gloriari in eo possent Iudaei, quod Deum haberent praesidem suae salutis. Quia vero tunc corruptus atque adulteratus fuerat cultus Dei, omnesque propemodum ad superstitionem et impietatem desciverant, ideo prioris saeculi, non praesentis mentionem facit, ac si diceret: Tametsi eum quem decebat cultum nos tibi non exhibuimus, tamen hoc templum est in quo te patres pure coluerunt: an profanari ipsum sines ac deleri? Annon in te haec ignominia recidet, quum ad cultum nominis tui pertineat? Tacent hic Iudaei de sua vita, nec excusationes afferunt, potius fatentur culpam: sed obiiciunt Deo cultum ipsius, ut memor sit foederis, nec promissa sua irrita esse patiatur. Quod exemplum piis omnibus imitandum est. Laudandi verbum pro gratulatione accipitur: ac si diceret, in eo templo, cuius

lamentabilis ruina dolorem et lacrymas piis omnibus elicit, olim personuisse Dei laudes, quum benigne et suaviter populum suum foveret.

11. (*An super his.*) Confirmat se populus certa fiducia, quod Deus gloriam suam conculcari non sinet, etiamsi infinitis hominum sceleribus provocetur. Hinc nihil omnino consolationis ad hypocritas redire potest, sed ad eos solum haec pertinent qui vero misericordiae divinae sensu tanguntur: hi statuunt ac certo persuasum habent, quamvis interitus immineat, tamen Deum habita gloriae suae ratione reliquis saltem propitium fore, ne exstinguatur semen.

(*Et affliges.*) Ostendit fieri non posse quin Deus memor sit misericordiae suae: nec enim se ipsum abnegare potest. Est autem cum eius gloria coniuncta nostra salus: quod diligenter hic notandum est. Postquam enim loquutus est de gloria Dei subiungit, Non affliges nos ultra modum. Moderabitur ergo castigationes suas Dominus: quia nos a morte salvos emergere interest gloriae ipsius, quam negligere non potest. Ad hanc igitur deprecationem confugiamus quoties ab hostibus nostris invadimur: non hypocritarum more, qui plenis buccis gloriam Dei iactant, cuius nullum habent gustum: sed cum poenitentia et fide, ut solidum eius fructum percipiamus.

CAPUT LXV.

1. *Patefeci me iis qui non interrogabant, inventus sum ab iis qui non quaerebant me: dixi, Ecce ego, ecce ego, ad gentem quae non invocabat nomen meum.* 2. *Expandi quotidie manus meas ad populum rebellem, gradientes via non bona post cogitationes suas.* 3. *Populus qui me irritat semper in faciem meam, qui sacrificat in hortis, et suffitum facit super lateres.* 4. *Qui manent in sepulcris, in desertis pernoctant, qui comedunt carnem suillam, et ius pollutorum in vasis eorum.* 5. *Qui dicunt: Mane apud te, ne accedas ad me, quia sanctificarem te*[1]*: isti fumus in furore meo, ignis ardens tota die.* 6. *Ecce scriptum est coram me: non tacebo, quin reddam et rependam in sinum eorum.* 7. *Iniquitates vestrae et iniquitates patrum vestrorum simul, dicit Iehova. Quia suffitum fecerunt in montibus, et super colles probro me affecerunt, ideo remetiar opus eorum vetustum in sinum eorum.* 8. *Sic dicit Iehova, Quemadmodum si quis inveniat mustum in botro, et dicat, ne perdas illud, quoniam est benedictio in eo: ita faciam propter servos meos, ut non perdam totum.* 9. *Et educam e Iacob semen, et e Iuda haeredem montium meorum: et haereditate obtinebunt eam electi mei, et servi mei illic habitabunt.* 10. *Et erit Saron habitaculum pecudum, et vallis Achor locus ad accubitum armenti, populo meo qui quaesierunt me.* 11. *At vos desertores Iehovae, qui obliviscimini montis sanctitatis meae: qui paratis exercitui mensam, et impletis numero libamen.* 12. *Itaque numerabo vos ad gladium, et omnes in caedem corruetis: eo quod vocavi, nec respondistis: loquutus sum, nec audistis, fecistisque malum in oculis meis, et in quibus voluptatem non cepi, elegistis.* 13. *Propterea sic dicit Dominus Iehova: Ecce servi mei comedent, et vos esurietis: ecce servi mei bibent, et vos sitietis: ecce servi mei laetabuntur, et vos erubescetis.* 14. *Ecce servi mei iubilabunt prae hilaritate cordis, et vos clamabitis prae dolore cordis, et prae angustia spiritus ululabitis.* 15. *Et relinquetis nomen vestrum in exsecrationem electis meis: interficiet te Dominus Iehova, et servos suos vocabit nomine alio.* 16. *Qui benedixerit sibi in terra, benedicet se in Deo veraci, et qui iuraverit in terra, iurabit in Deo veraci: quia oblivioni traditae sunt afflictiones priores, et absconditae ab oculis meis.* 17. *Quia ecce ego creabo coelos novos, et terram novam: priorum non erit memoria, neque in cor adscendent.* 18. *Sed gaudete et exsultate in perpetuum iis quae ego creo. Nam ecce ego creo Ierusalem exsultationem, et populum eius gaudium.* 19. *Et exsultabo in Ierusalem, et gaudebo in populo meo, nec audietur in ea amplius vox fletus, et vox clamoris.* 20. *Non erit illic amplius infans dierum: nec senex qui non impleat dies suos. Quoniam filius centum annorum morietur adolescens: et qui peccat filius centum annorum, maledicetur.* 21. *Aedificabunt domos, et inhabitabunt: plantabunt vites, et comedent fructum earum.* 22. *Non aedificabunt ut alius inhabitet: non plantabunt ut alius comedat: quoniam secundum dies arboris, dies populi mei: et opus manuum suarum perpetuabunt electi mei.* 23. *Non laborabunt frustra, nec parient in terrore: quoniam semen benedictorum Iehovae erunt, et soboles eorum cum ipsis.* 24. *Et erit, antequam clament ego exaudiam: adhuc illis loquentibus ego audiam.* 25. *Lupus et agnus pascentur simul, et leo sicut bos comedet paleam, et serpenti pulvis erit panis suus. Non affligent, neque nocebunt in universo monte sancto meo, dicit Iehova.*

[1]) Vel, sanctior sum quam tu.

IN CAPUT LXV.

1. (*Patefeci.*) Propheta nunc transit ad aliam doctrinam. Ostendit enim iustam esse Deo rationem cur repudiet atque abiiciat Iudaeos: quia scilicet apud ipsos nihil aut monitiones aut minae profuerunt, ut a suis erroribus in viam reducerentur. Iam vero ne putarent foedus Domini propterea

irritum fore, subiicit alium sibi populum exoriturum qui ante nullus fuerat, et ubi prius incognitum fuerat, nomen suum celebre et illustre fore. Hoc Iudaei instar portenti esse ducebant, atque omnino alienum iudicabant a foedere quod Dominus cum Abrahamo inierat, si ad alios quam ad posteros huiusmodi beneficium transferri contingeret. Sed propheta stultam iis fiduciam adimere voluit, ne Deum posteritati Abrahae alligatum putarent. Nec enim Dominus iis se obstrinxerat nisi certa lege, quam si violarent, ut foedifragi et perfidi nullum ex foedere fructum consequebantur. Nec vero Abrahae tantum et iis qui originem ab ipso ducebant facta erat promissio, sed omnibus qui per fidem in eius familiam inserendi erant. Sed commodius erit a secundo versu incipere, ubi exponitur reiectionis causa, quo nobis melius pateat prophetae consilium.

2. (*Expandi.*) Accusat Iudaeos, atque de ipsorum ingratitudine et contumacia queritur: atque hinc demonstrat nullam esse causam cur sibi iniuriam fieri dicant, si Dominus gratiam in alios suam transferat. Superbiebant Iudaei, atque efferebantur in Deum, quasi suo merito electi essent. Dominus ob ingratitudinem et insolentiam istam ipsos velut indignos reiicit, atque exprobrat quod frustra expanderit manus suas ut eos adduceret sibique adiungeret. Nam per expansionem manuum significat quotidianam invitationem. Varie autem manus extendit ad nos Dominus. Nam aut re aut verbo nos ad se allicit. Hoc loco praecipue ad verbum referri debet. Nunquam loquitur nobiscum Dominus, quin simul manum porrigat, ut nos sibi coniungat, eumque vicissim nobis propinquum esse sentiamus. Imo nos amplectitur, paternamque sollicitudinem ostendit, ut nostrae tantummodo culpae imputandum sit, nisi invitanti pareamus. Crimen etiam non parum exaggerat assiduitas ipsa, quod Deus longa aetatum serie non destiterit prophetas alios aliis submittere: imo, ut alibi dicit, mane surrexerit et prosequutus sit eandem curam usque ad vesperum. Primo autem rebelles eos vocat, vel immorigeros: sed continuo post declarat cuiusmodi sit ea rebellio, quod scilicet populus suas cogitationes sequitur. Nihil enim est quod magis displiceat Deo, quam si homines sint αὐθάδεις, hoc est, ingenio suo addicti. Nos enim proprium sensum abdicare iubet, ut verae doctrinae capaces esse possimus. Testatur ergo Dominus per se non stetisse quominus populum retineret, solitoque favore prosequeretur, sed ipsos sua se dementia alienasse, quod suo ingenio haerere quam Deum sequi ducem maluerint. Demonstrata causa huius reiectionis veniendum est ad gentium vocationem, quae in Iudaeorum locum successerunt. De hac enim tractari vers. 1 minime dubium est. Eam autem iamdudum per Mosem praedixerat Dominus, adeo ut novum hoc videri non deberet: Ipsi provocaverunt me in eo qui non est deus: ad iracundiam concitaverunt me in vanitatibus suis: et ego quoque provocabo eos in eo qui non est populus, in gente stulta irritabo illos (Deut. 32, 21). Denique idem minatur nunc propheta quod postea a Christo denunciatum fuit quum excaecatio instaret: Auferetur a vobis regnum Dei, et dabitur genti quae fructum proferet (Matth. 21, 43). Quum dicit patefactum iri Deum *iis qui non interrogabant*, ostendit gentes praeventas esse gratia Dei, nec quidquam attulisse meriti aut dignitatis, quo Deum provocarent, quod aperte convenit cum eo loco quem citavimus, ubi Moses gentem stultam appellat. Itaque sub typo universali describit quales sint homines antequam ipsos Dominus misericordia sua praeveniat. Nec enim invocant Dominum, nec quaerunt, nec de eo cogitant. Ac diligenter notandus est hic locus, ad stabiliendam certitudinem nostrae vocationis. Est enim haec veluti clavis qua nobis regnum coelorum aperitur. Hinc pacatae et tranquillae redduntur conscientiae nostrae, quae semper dubiae et ancipites essent, nisi testimoniis huiusmodi niterentur. Videmus ergo non temere nec subito casu accidisse, ut vocaremur a Deo, atque populus eius censeremur, quum id iampridem multis testimoniis praedictum esset. Ex hoc loco Paulus (Rom. 10, 20) fortiter pugnat pro vocatione gentium: ac dicit Isaiam audere fortiter clamare et asserere gentes esse a Deo vocatas, quia maius quiddam et clarius expressit, quam ferret ratio illius temporis. Aeterno igitur consilio Dei longe antequam res accideret nos vocatos esse hic perspicimus. Bis repetens *ecce ego* magis confirmat tam familiariter patefactum iri Deum extraneis et profanis gentibus, ut in medio sui habitare non dubitent. Et certe ut difficilis creditu erat subita illa mutatio, confirmari opus fuit. Quanquam in ipsa quoque novitate extollere voluit propheta inopinatam Dei gratiam. Summa est, ubi se Deus gentibus obtulerit, atque ipsae in sanctam Abrahae sobolem coaluerint, aliquam fore ecclesiam in mundo Iudaeis profligatis. Quidquid autem hic a propheta praedictum est per evangelium impletum esse cernimus, quo vere Dominus sese exteris nationibus obtulit atque exhibuit. Quoties igitur insonat nostris auribus haec vox evangelii, aut ipsi verbum Domini legimus, sciamus Dominum praesentem esse, ac se offerre, ut familiariter a nobis cognitus secure certaque fiducia invocetur.

3. (*Populus qui me irritat.*) Hic designat ac fusius prosequitur quibus in rebus Deo rebelles fuerint Iudaei: quod scilicet relicto Dei mandato variis superstitionibus se polluerint. Nuper dixerat alienatos fuisse Iudaeos a Deo quod in suis figmen-

tis errarent: nunc fructum huius licentiae ostendit, quia fraenum suis cogitationibus laxantes everterint purum Dei cultum. Et certe haec omnium superstitionum origo est, quod sibi placent homines in suis inventionibus, sibique sapere malunt quam fraenare sensus suos sub Dei obsequio. Frustra allegant superstitiosi suas devotiones, quas vocant, et bonas intentiones: quas sic Deus exhorret ac detestatur, ut qui eas sequuti fuerint rei sint foederis violati ac laesae maiestatis. Nihil enim a nobis proprio sensu aggrediendum, sed iubenti Deo parendum est. Denique initium et perfectio legitimi cultus est docilitas. Irritandi verbo impudentiam populi notat, qui velut ex professo Deum provocavit, nec reveritus est maiestatem ipsius ut imperio se subiiceret. Idque magis auget, quum dicit *in faciem*. Nam quum veluti praesentem intueantur Deum qui verbo eius monentur, longe gravius peccant, maiorisque pervicaciae et impudentiae rei sunt, quam alii qui nunquam verbum audierunt. *Hortos* nominat quos consecraverant suis idolis: atque in iis se provocatum dicit. *Lateres* hic nonnulli per contemptum nominari putant, et oblique opponi altari, in quo tantummodo sacrificari Deus volebat: atque ita existimant hic commemorari tecta in quibus superstitiosi solebant immolare, quoniam lateribus constabant. Sed ego simpliciter altaria quae exstruxerant idolis notari puto. Tametsi enim specioso praetextu non carerent, quod formam illam altaris a Deo praestitutam imitari vellent: Deus tamen quia a verbo suo alienum erat, abominabatur.

4. (*Qui manent.*) Enumerat alia genera superstitionum, quae etsi propter brevitatem obscura sunt, qualia tamen fuerint ex aliis locis colligere promptum est. Nam ut necromantice passim recepta fuit apud gentes profanas, ipsi quoque Iudaei in sepulcris et desertis consulebant daemones, quum Deum solum consulere debuissent: et quasi a mortuis peterent responsa, daemonum praestigiis falli periucundum ipsis erat. Quam vero sancte id Dominus vetuisset, ex cap. 18 Deuter. et aliis locis manifeste liquet. Vidimus etiam nonnihil capit. 8. Generaliter autem docemur nihil esse quod Dominus requirat praeter obedientiam: quam victimis et sacrificiis anteponit.

(*Comedunt carnem suillam.*) Ante conquestus est inquinari Dei cultum adventitiis commentis: nunc addit confundi omne discrimen, ut inter mundum et immundum non discernant: ac speciem unam producit, quod non abstineant a carne suilla. Atqui hoc leve videbatur. Minime vero. Nec enim ex nostra sed ex legislatoris sententia quam grave sit peccatum iudicandum est: nec leve quidquam censeri debet quod a Domino vetitum est. Hoc ad externam fidei professionem pertinebat, qua Iudaeos testari opertebat quantum a pollutione gentium alieni essent. Ab ea ergo regula, quam nobis Dominus praescribit, ne latum quidem unguem discedendum est.

5. (*Qui dicunt.*) Extremam impietatem notat in Iudaeis, quod indomitos se et contumaces opponerent Dei cultoribus, nec ullis monitionibus parere vellent. Est enim aliqua spes resipiscentiae quamdiu monitis et reprehensionibus locum damus: quod si eas respuamus, desperatos nos esse certissimum est. Etsi autem verba in speciem obscura sunt, summa huc redit, morose et ferociter hypocritas repellere pios monitores: quia vel sibi falsam sanctitatem arrogent, vel prae superbia non sustineant reprehendi. Nunquam enim hypocrisis moroso fastidio et superbia vacat. Ne miremur ergo eos qui hoc vitio laborant insolenter sese efferre, ac iactare virtutem et sanctitatem suam, aliisque omnibus sese praeferre: nosque idem experiri in nostri temporis hypocritis, quod Isaias de suis praedicabat. Nam eos excaecavit Satan, ut inani magniloquentia iactantes suam quam vocant devotionem verbum Dei vilipenderent. Existimant interpretes generalem hic esse sententiam, qua reprehenduntur Iudaei, quod se prophetis subiicere nollent: sed videtur mihi consideranda circumstantia, quam non satis perpendunt: quod continua serie haec superioribus coniungantur, atque vehementer reprehendantur Iudaei, quod non solum desciverint a vero cultu, sed etiam pervicaciter figmenta sua sequuti sint, ut facessere iuberent quisquis non applauderet. Nam istud *Mane apud te*, nihil aliud est quam apage, quasi negarent quidquam sibi negotii esse cum probis monitoribus.

6. (*Ecce scriptum est.*) Alludit ad communem iudicum morem, apud quos scriptae sunt alicuius rei inquisitiones, testimonia, acta et eiusmodi, ut quum iis uti opus erit, facile reus convincatur. Nam scribimus ea quorum in posterum memoriam exstare cupimus. Testatur ergo Dominus haec nulla oblivione deleri posse, quoniam scripta sunt. Quamvis enim ad tempus dissimulet, tamen non impune evadent impii, sed iustum tandem iudicem esse sentient. Hinc colligendum est non esse abutendum patientia Dei, quod diu nos tolerat, nec statim exserit manum ad nos puniendos: quia nihilominus apud ipsum descripta sunt omnia, quorum tandem poenas nos dare necesse erit, nisi resipiscamus. Dominus quidem scriptura, quasi subsidio memoriae, non eget: sed hac loquendi forma utitur, ne quid eum oblitum esse existimemus quum tardius iudicia sua exsequitur. Imo apud Ieremiam (Iere. 17, 1) expressius loquitur, Peccatum Iehudah scriptum esse stylo ferreo in ungue adamantino. Haec loquutio, rependere in sinum, satis usitata est scripturis: quoniam homines pec-

cata sua aut latere, aut in rationem ventura non esse existimant, sed effraeni cupiditate feruntur, vel culpam alio derivantes, metum a se procul repellunt: ideo minatur Dominus se repensurum in eorum sinum, ut cogitent cum quo iudice negotium sibi futurum sit.

7. (*Iniquitates.*) Amplificat Isaias id quod brevius dixerat superiore versu. Ostendit enim Iudaeos non esse nunc primum reos huius perfidiae: sed vetus fuisse exemplum patrum, quos e vestigio sequuntur. Quemadmodum prius querebatur Dominus, se populum illum diu sustinuisse, ac tandem fatigatum esse. Exaggerat ergo gravitatem mali, quum Iudaeos exemplum patrum sequi dicit: ac si diceret, pessima ova esse malorum corvorum. Nam quo saepius ac diligentius admoniti fuerint homines, eo magis pervicaciae damnandi, si non resipiscant. Eos. ergo neglectis monitionibus ac minis, multos annos in nequitia et impietate sua perseverasse ostendit: ne quid amplius excusationis aut praetextus obiiciant: sed potius intelligant se gravioribus suppliciis dignos esse. Hic videmus tantum abesse ut corruptela, quae manavit a patribus, sit excusationi filiis: sicuti obiiciunt imperiti, ac vulgo huiusmodi clypeo utuntur: ut potius iudicium gravius ipsis accersant.

(*Simul.*) יחדו, ac si diceret Dominus se una colligere, ac velut in fasciculum redigere scelera patrum et filiorum, ut tandem ulciscatur. Non quod filius sustineat iniquitatem patris, et poenas ei debitas persolvat: sed quum subscribant patrum sceleribus, eodem iudicio comprehendi ipsos ac damnari necesse sit, dum obstinatio insanabiles ostendit esse morbos.

(*Quia suffitum.*) Speciem unam attingit, sub qua synecdochice reliqua etiam vitia designat. Significat enim totam defectionem qua se populus subduxit a vero cultu, seque alienis diis addixit ac devovit. Hoc autem extremum malorum est. Sublato enim timore Dei nihil sanum aut integrum in nobis esse potest. Omnium ergo malorum fontem indicat, qui eo magis animadverti debet, quod sibi perplaceant homines, seque magna laude dignos esse existiment, quum suo arbitrio Deum colunt: neque intelligunt nihil apud Deum voluntario et fictitio cultu exsecrabilius quidquam esse. Minime certe dubium est quin populus Deo gratus esse cuperet suffitum faciendo in montibus: sed non est opus eorum ex animi proposito et intentione, ut vocant, aestimandum. Audienda est prae omnibus hominibus vox Domini testantis se ignominia gravi affici: ne patrocinium nobis constituamus in nostra intentione, quae nos bis reos coram Deo reddet.

(*Remetiar.*) Varie exponi potest dictio ראשנה: vel, remetiar cum sua vetustate, vel in primis, vel olim, vel ab initio. Verum circumstantia loci considerànda est: quia ex ea facilius liquebit prophetae consilium. Quum de operibus patrum nuper loquutus sit, dubium non est quin eos rideat qui in iis defensionem suam locabant. Est enim leve atque inane praesidium: et certe observationes patrum, hoc est diuturnam corruptelam, obiicere Deo frivolum est, quia hoc modo gravius nobis iudicium accersamus. Et tamen hoc se praetextu adeo inebriant multi homines, ut omni exceptione maiorem esse putent, nec quidquam praeterea audire velint. Multum quidem venerationis habet antiquitas: sed nemini tanti esse debet, ut de honore Dei quidquam imminuat. Insignis est hic locus ad convincendos eos qui annorum multitudine superstitiones tueri volunt: quasi inveteratus error pro lege habendus sit.

8. (*Sic dicit.*) Hic temperat propheta superiorem sententiam. Nam valde alioqui durum erat sic in memoriam reduci patrum iniquitates, ut Dominus patres et filios simul perderet: atque tantum horroris haec incutere poterant fidelibus, ut de salute sua omnino actum esse existimarent. Sedulo igitur nobis cavendum est, et animadvertenda ratio, cur nobis Dominus irascatur. Sic enim nos terrere vult, ut ad se adducat, non ut in desperationem coniiciat. Ideo fidelibus spem affert, ne abiiciant animos, et adhibito solatio ad resipiscentiam animat. Similitudine id confirmat. Quemadmodum si quis vitem sibi incommodam vel damnosam eradicare statuit, ac fructuosum palmitem reperiens ei parcet: ita se continebit Dominus ne evellat eos in quibus aliquid reperiet vigoris aut saporis. Prius conquerebatur inutilem esse populum, imo vero acerbos fructus edere. Eandem similitudinem retinet Isaias: sed aliter eam accommodat. Tametsi populus sit velut vitis infrugifera et degener, tamen reliquos esse quosdam palmites fructuosos, quos Dominus perire non sinet. Sed hoc bifariam accipi potest, vel quod Dominus servabit populum suum propter electos: vel quod perditis reprobis pios ab interitu vindicabit. Inter has duas interpretationes magna est differentia. Quod ad primam attinet, scimus interdum parci impiis propter pios, quos Deus perdere eodemque iudicio involvere non vult: quemadmodum varia scripturae exempla satis ostendunt. Dominus pepercisset Sodomae, si vel decem tantum bonos viros in ea reperisset. Omnes qui cum Paulo navigabant, numero 276, ipsi dati sunt a Deo atque e naufragio erepti: quo magis conspicua esset virtus quam in servo suo edebat. Domui Putifaris benedixit Dominus, prosperaque omnia concessit propter Iosephum, qui in familia illius erat. Sunt et alia eiusmodi exempla, quae per se quisque facile colliget. Sed alteram interpretationem magis probo, Dominum sic ulturum scelera populi sui, ut tamen habeat suorum ratio-

nem: nec in universum omnes eodem exitio deleat. Nec vero tantum intelligit pios fore salvos, sed aliquem populum superstitem fore, in quo nomen ipsius invocetur. Atque diligenter notanda est similitudo. Exiguas enim reliquias fore ostendit, prae ea multitudine quae tunc erat: sicuti iam antea 1. cap. declaratum est. Quod autem pii saepe cum reprobis dant poenas, ne immerito id fieri existimemus. Satis enim culpae in unoquoque nostrum reperiet Dominus, ut nos affligat ac puniat. Deinde vult nos erudire atque excitare flagellis suis: et quum alicui populo coniuncti, ac velut corpori insiti simus, mirum profecto videri non debet, si iisdem plagis ac doloribus afficimur, quum membra quodammodo morbosa simus. Interea temperat Deus poenas, ne electas plantas radicitus evellat.

9. (*Et educam.*) Explicat superiorem versum aliis verbis, atque ostendit Dominum velle sibi reservare aliquod semen a quo invocetur. Sic enim castigare solet Dominus populum suum, ut ecclesiam exstare velit, in qua veritas ipsius et pura religio conservetur. Ob quam etiam causam Paulus ipsam vocat columnam et firmamentum veritatis (1. Tim. 3, 15). Non est igitur aestimanda ecclesia ex praesenti rerum statu (quum hic nihil stabile esse possit) sed ex consilio Dei, qui eam everti aut deleri non patietur. Haec ergo diligenter nobis tenenda sunt, ne cladibus aut ruinis, aut ulla quantumvis deformi ecclesiae vastatione terreamur. Haeredes montium nominat qui ab exsilio reversi patriam rursus incolent. Erat autem montuosa Iudaeae regio, ut satis notum est. Rursus autem explicat quae obscuriora videri poterant. Significat enim redituros Iudaeos in pristinum statum, ut ea regione fruantur, tanquam haereditate sua, e qua eiecti erant. Redacta enim est paulo post Iudaea in summam vastitatem. Hoc non fore diuturnum testatur Dominus: et quo magis confirmet, summatim mentionem facit foederis, quo terra illa ipsis destinata est, ut eam haereditario iure possiderent. Tametsi ergo diu exsularent: tamen eos hoc haereditatis nomine excitari oportebat, ut se tandem eius possessionem recuperaturos esse confiderent. Sed notandum est ad electos et veros Dei cultores restringi hanc gratiam, ne eam promiscue ad se traherent quilibet.

10. (*Et erit Saron.*) His figuris nihil aliud docet quam rursus habitandam esse terram, quae deserta fuit. Subest enim tacita comparatio: tametsi incolis eius in longinquam regionem pulsis deserta fuerit et vasta, tamen ita denuo coletur ut pecoribus et armentis abundet, atque fertilia et compascua loca habeat, omniaque ad victum et cultum necessaria abunde subministret. *Saron* compascuus locus fuit, item *Achor:* sed ille pecoribus, hic armentis aptus erat. Videmus hic promissiones Dei non tantum futurae, sed etiam praesentis vitae beneficia continere, ut magis ac magis liberalitatem eius ac beneficentiam gustemus. His enim ad maiora ac praestantiora coelestis vitae beneficia invitamur. Quod Dominus liberalitatem suam in pecora usque et armenta extendit, nos eo magis confirmari decet ac certiores reddi de paterna eius cura et sollicitudine erga nos. Nam si pecorum rationem habet, quae in gratiam nostra creata sunt, multo magis omnia quae ad praesentem ac futuram vitam necessaria sunt suppeditabit. Quanquam simul tenenda est anagoge, de qua alibi diximus, a terrena benedictione Dei ad spirituale Christi regnum quod sub imagine prophetae adumbrant.

(*Populo meo.*) Hic quoque reprobos excludit, quos Dei nomine inaniter ac frustra gloriari non pudebat. Tametsi promissiones et sacramenta iactent confidenter, tamen nihil commune habent cum filiis, atque ab omni spe beneficiorum Dei exclusi mercedem suae iniquitatis recipiunt. Et addendo *qui quaesierunt me* apertius designat quinam horum beneficiorum participes futuri sunt, ut reprobos et hypocritas omnino abdicet, sicuti iam dictum est. Haec enim certa est nota, qua agni ab hoedis, legitimi filii ab adulterinis secernuntur, nempe *quaerere* Dominum. Nec enim satis est nomen et titulum obtendere, sed quaerendus Dominus pura conscientia, ut ei toto animo adhaereamus.

11. (*At vos desertores.*) Iterum ne hypocritae abutantur his promissionibus, aut ad se pertinere putent quae de restitutione populi dicta sunt, his verbis ipsos compellat: ac desertores vocat, quod montis Sion obliti sint, hoc est a vero Dei cultu discesserint. Nam metonymice per *montem* sanctitatis significat regulam bene vivendi, quae verbo Domini praescripta erat. Quandoquidem templum exstructum erat Domini iussu, ut illic invocaretur: item altare in quo Dominus sacrificia offerri volebat. Impura igitur erant ea sacrificia et libamina quae aliis in locis aliisve diis fiebant, vel aliter quam ex puro legis ritu. Nihil enim arbitrio suo aggredi fas est hominibus: quia Dominus nihil praeter obedientiam requirit. Obedientia autem nulla est sine fide. Fides vero nulla est sine verbo, nec extra ipsum inquirere de Deo aut cogitare licet.

(*Qui paratis.*) Enumerat eorum superstitiones. Dictio גד varie exponitur. Alii enim Iovem, aut stellam Iovis, alii Fortunam significari putant. Hieronymus vertit: Qui ponitis mensam Fortunae: existimat enim notari prosperos successus. Sed probabilius mihi videtur גד accipi pro copia seu turba, aut etiam exercitu. Atque etymologiae vocabuli et contextui satis convenit. Est locus inter alios notatu dignus, Genes. 30 (v. 11)

ubi Lia gaudet propter accessionem liberorum: nam sic intelligendum censeo id quod ipsa pronuntiat בגד, ac si diceret, Nunc mihi copia liberorum est: plures enim iam antea habuerat. Unde etiam nomen גד quinto filio imposuit. Ita hoc loco גד accipiendum puto pro turba vel exercitu: quia tot ipsis erant fictitii dii ut prae multitudine vix numerari possent. *Implere* hic bifariam accipi potest: nempe, quod large et munifice omnia suppeditaverint ad cultum idolorum: (nam superstitio nullum aut finem aut modum habet, et qui parci sunt in cultu Dei, omnia idolorum gratia libentissime profundunt) vel quod nullum idolum praetermiserint cui cultum suum non exhiberent. Quem sensum ego potius sequor. Nec enim satisfactum sibi putant idololatrae, nisi cuique divo suum honorem exhibeant: et quo plures coluerint eo sibi melius futurum arbitrantur. Id quod etiam plus satis hodie experimur in papistis. Per *numerum* idem intelligit quod per exercitum significabat. Est enim repetitio usitata Hebraeis. Intelligit ergo parari mensam, hoc est, sacrificium fieri non uni idolo, sed infinitis: ut quam graves poenas meriti sint, aperte ostendat.

12. (*Itaque.*) Alludit ad numerum deorum, de quo loquutus est: ac declarat Dominus se facile deprehensurum quo in numero sint. Se enim gladio numeraturum ipsos. Atque hinc apparet prophetam non loqui superiore versu de duobus planetis, Iovis scilicet ac Mercurii, ut nonnulli putant: sed quod uno Deo non contenti accerserent sibi varia idola. Atque frivola coniectura est eorum qui nomine מני Mercurium designari volunt, quod מנה, significet numerare, ac Mercurius numeris ac mercatoribus praeesset. Apertum enim est consilium prophetae, qui ideo numerandum gladio populum significat, quod ingenti deorum numero gauderet: neque acquiescere vellet in uno Deo.

(*Eo quod vocavi.*) Amplificat magnitudinem ac gravitatem perfidiae istius, quod Iudaei deliberata malitia, atque ex industria potius quam ignorantia peccarent. Fuerant enim edocti saepius ac moniti, sed proterve omnia monita reiecerant. Ergo longe minus excusabiles sunt, quam alii ad quos nulli prophetae missi fuerunt. Nam etsi ignorantiae excusationem nulli hominum obtendere possint, tamen multo minus Iudaei et ii quibus verbum Domini annunciatur. Gravem igitur prae aliis condemnationem sustinebunt. Modum vocandi exprimit, quod hortatus populum fuerit per prophetas. Loquendi enim verbo bis idem repetit, ut moris Hebraeis esse iam antea diximus. *Audire* Dominum est obsequi verbo ipsius. Leve enim esset accommodare aures, nisi obtemperaremus verbo: idque accideret quod dicitur in proverbio, Asini auribus annuunt. Deus enim ex animo audiri vult, nec fictam audientiam probat. Ostendit autem unde factum sit, ut vocationem respuerent: quia scilicet aures clauserunt propheticae doctrinae: quia initium parendi est afferre discendi studium. *In oculis* tantundem valet atque in faciem: qua loquendi forma paulo ante usus est. Omnes quidem in oculis Domini peccant, nec quisquam eius conspectum fugere potest. Sed proprie dicimur in oculis eius peccare, quum ab ipso vocati, praesentiam eius non veremur, Propius enim accedit ad eos quos per prophetas vocat, et iis se quodammodo praesentem exhibet. Magis ergo detestanda est eorum impietas et flagris asperioribus digna, qui Deum vocantem ac propius invitantem, quasi proiecto omni pudore, contemnunt ac despiciunt. Porro ex fine versus apparet praecipue eos damnari non ob crassa scelera, sed ob stultas devotiones, quibus vitiabant Dei cultum. Etsi enim strenue operam dabant sacrificiis a se confictis, quod se hoc modo putarent Deum promereri: ipse tamen se abominari pronunciat perversa eorum studia. Non est igitur permissa cuique libera electio, ut id sequatur quod magis placuerit: sed quid probet Deus spectandum nec ab eo ullo modo deflectendum est. Videmus autem non fuisse unius saeculi vitium, ut homines in colendo Deo libidinem suam sequerentur, et figmenta sua pro Deo adorarent: sed quantamcunque voluptatem ex iis capiant homines, Dominus ea se damnare atque exsecrari testatur.

13 et 14. (*Propterea.*) Hic etiam clarius propheta discernit hypocritas qui locum occupabant in ecclesia Dei a veris filiis et germanis. Nam etsi promiscue omnes filios se vocarent, tamen plures e familia abdicandos esse ostendit: et qui superbe et arroganter populi Dei nomine se efferebant, spe sua (quae fallax et inanis erat) frustrandos esse. Est enim diligenter notanda antithesis, quae magni est ponderis, inter servos Dei et eos qui falso nomen eius obtendunt. Nam iis inanes titulos et falsam iactationem aut vanam persuasionem nihil profutura esse docet.

(*Comedent, bibent.*) His verbis felicitatem et prosperum vitae statum designat, ac si diceret, curae sibi fore, ne qua re indigeant fideles. Sed videtur Dominus aliud promittere servis suis, quam quod re ipsa praestat. Saepe enim esuriunt ac sitiunt: quum interea impii affluant bonis omnis generis, atque ad luxum et intemperantiam abutantur. Sed observandum est regnum Christi hic describi sub figuris, quoniam aliter ipsum comprehendere non possemus. Ideo prophetae similitudines ducunt a regnis terrenis, in quibus dum opulentia floret populus, bonisque omnis generis fruitur, conspicua est Dei benedictio ex qua censetur paternus eius amor: sed quia in terrenis commodis

occupari pios non decet, satis est gustu aliquo fidem eorum foveri. Quod si interdum premantur inopia, tamen modico victu contenti Deum patrem eiusque beneficentiam nihilominus agnoscunt: atque in sua tenuitate regum et magnatum opes superant. Impii vero, tametsi abundent bonis omnibus, quoniam illis bona conscientia frui nequeunt, sunt omnium hominum miserrimi. Respicit ergo propheta purum usum donorum Dei. Nam qui pure Deum colunt, tanquam filii ex manu patris omnia vitae subsidia accipiunt: alii vero ea tanquam fures et sacrilegi praedantur. Nunquam impiis satisfacit quatumvis magna rerum copia: semper diffidunt ac trepidant, nec tranquilla esse potest eorum conscientia. Nihil igitur hic promittit quod non re ipsa praestet: neque ab externo rerum statu haec felicitas aestimanda est. Quod etiam ex sequentibus melius patet, ubi laetitiae et gratiarum actionis fit mentio. Nec enim dubium est quin breviter admoneat propheta, satietatem positam in rerum copia non esse, sed in tranquilla pace animi et spirituali gaudio, quia incredulis insipida sunt omnia: fideles autem sensus paterni Dei amoris suavius condimentis omnibus oblectat. Interea notemus felicitatem omnem a solo Deo exspectandam esse, qui suis nihil omnino eorum quae ad beatam vitam pertinent deesse sinet.

15. (*Et relinquetis.*) Prosequitur eandem doctrinam: ac docet, Deum tandem hypocritas separaturum a veris servis. Nec certe mirum est prophetam tantopere hanc partem urgere: quia nihil difficilius persuadetur hypocritis, qui superbia inflati se ipsos fallunt atque excaecant. Exsecrabile vero eorum nomen fore asserit, quia semen sanctum se existimabant, nec ullum aliud sub coelo esse dignum memoria. Ac eodem spectat verbum relinquendi, quasi diceret violenter excussum iri falsam iactantiam, cui tantopere affixi erant. Proinde ne sibi in gloria temporali et mox peritura placeant, Dominus arrogantiam illam retundit: ac se alios servos habiturum declarat, quibus isti exsecrationi erunt. Ut etiam in solenni exsecratione hoc exemplum sumatur, Deus tibi ut Iudaeis maledicat.

(*Vocabit nomine alio.*) Refellit confidentiam eius gentis, quae nullum Deo populum fore arbitrabatur, si posteris Abrahae careret. Testatur enim se cooptaturum novum populum: neque ita se Iudaeis adstrictum esse quin alios facile inveniat, quos populi sui nomine exornet. Quod nonnulli per aliud nomen intelligunt christianum, nimis coactum est. Et prophetam alio spectasse ex circumstantia ipsa apparet. Nam quia Iudaei antiquitatem sui nominis superbe iactabant, atque insolescebant, quod iamdudum essent electi a Deo, ac si Deus ipsis carere non posset: ostendit alium populum ab ipso eligendum atque adoptandum esse: nec tamen propterea argui posse inconstantiae aut levitatis: quasi consilium mutarit. Consilium enim suum et iusta iudicia exsequetur in eos qui falso nominis eius praetextu gloriam eius obscurant, totamque pietatem corrumpunt.

16. (*Qui benedixerit.*) Hic opponitur orbis universus angulo Iudaeae, in quo cultus Dei quodammodo conclusus erat. Postquam enim patefactus est ubique Deus, non iam in certa aliqua regione, sed omnibus in locis sine discrimine colitur. Quemadmodum etiam docet Christus: Venit hora quando neque in monte hoc, neque in Ierosolymis adorabitis patrem. Et Paulus (1. Tim. 2, 8): Volo, inquit, viros in omni loco sustollere puras manus, absque ira et disceptatione. *Terrae* igitur nomen, quo hic universum orbem designat, tacite Iudaeae opponit. *Benedictione et iureiurando* universum Dei cultum notat. Iusiurandum est species cultus Dei, ut antea vidimus: eo enim iudicium omne deferimus Deo: eumque testem et conscium rerum omnium quae aguntur agnoscimus. Benedicimus vero, quum omnia prospera ab ipso optamus, eique soli ferimus accepta. Denique non aliter nobis bene esse fatemur, quam ex mera eius liberalitate. Per Deum verum, fidelem in suis promissis et stabilem in suo consilio intellige: quanquam forte subest obliqua antithesis inter veracem Deum et fallaces gentium deos.

(*Quia oblivioni.*) Haec promissio ad solos fideles pertinet. Significat Deus se finem aerumnis et malis impositurum, ne sit perpetua ecclesiae calamitas, quod fieri coeptum est, quum e Babylone eductus est populus. Tametsi enim variis adhuc modis et in itinere et domi afflictus sit, simul tamen adiuncta fuit gravibus poenis moderatio: quia reditus in patriam, templi instauratio, restitutio politiae, leniebat dolores animosque bona spe fulciebat usque ad Christi adventum.

17. (*Quia ecce.*) His metaphoris promittit insignem rerum mutationem, ac si diceret Deus, sibi in animo esse, atque etiam in manu, non modo restituere ecclesiam suam, sed ita restituere, ut novam vitam obtinere, atque in novo mundo habitare videatur. Hyperbolicae sunt hae loquutiones: sed non potuit aliter exprimi tanti beneficii magnitudo, quod adventu Christi exhibendum erat. Nec vero de primo tantum adventu intelligit, sed de universo regno, quod ad extremum usque adventum protendi debet: sicuti iam aliis locis dictum est. Itaque per Christum mundus quodammodo renovatur. Unde etiam apostolus ad Hebr. saeculum novum appellat: nec dubium quin hanc prophetae sententiam spectarit. Atqui loquitur propheta de restitutione ecclesiae post reditum e Babylone. Hoc quidem verum est: sed restitutio illa manca est, nisi ad Christum usque extendatur. Atque nos

etiamnum in progressu et cursu sumus: nec ista complebuntur usque ad resurrectionem ultimam, quae nobis velut meta constituta est. Quod priorum memoriam fore negat, nonnulli ad coelum et terram referunt, quasi diceret nullam utriusque famam, nullumque nomen posthac fore: sed ego ad tempora superiora referre malo. Tantam enim laetitiam restitutionis fore significat, ut non amplius miseriarum suarum recordentur. Nisi forte magis placeat de beneficiis accipere, quae tametsi memoratu digna erant nomen perdiderint, ubi incomparabilis Dei gratia illuxit. Quo sensu dixit alibi propheta: Priorum ne recordemini: non quod primam redemptionem aboleri aut deleri voluerit Deus ex cordibus piorum: sed quia ex comparatione inducta fuit quaedam oblivio, sicuti sol exoriens stellis eripit suum fulgorem. Meminerimus haec in nobis eatenus habere locum, quatenus renovati sumus. Sumus autem duntaxat ex parte renovati: ideoque nondum plane coelum novum et terram novam cernimus. Non est igitur mirum moerores nobis et luctus superesse: quando nondum exuimus omnino veterem hominem, sed multae adhuc supersunt reliquiae, novitas autem a nobis initium facere debet: quia primum ordinem tenemus, et nostro peccato creaturae ingemiscunt, et vanitati subiectae sunt, ut ostendit Paulus (Rom. 8, 20). Ubi vero plenissime fuerimus renovati, coelum quoque et terra penitus renovabuntur, integrumque statum recipient. Atque hinc colligendum, quod saepius notavimus, prophetam universum Christi regnum spectare, usque ad metam ultimam, quae etiam dies renovationis et instaurationis appellatur.

18. (*Sed gaudete.*) Hortatur fideles ut gaudium quale decet ex hoc Dei beneficio percipiant. Atque hoc amplificationis causa additum est: quoniam homines non satis pro dignitate quum reliqua Dei beneficia, tum vero hoc summum et prae aliis maxime insigne reputant: aut enim negligitur, aut minoris fit quam decebat. Propterea excitari fideles huiusmodi exhortationibus, atque stimulari necesse est, ut gratos se et memores praestent: nec leviter praetereundum esse arbitrentur, quod redempti per Christi manum pignus aeternae et coelestis vitae in cordibus suis gestant. Ideo non aliter redemptioni iustam tribui laudem docet Isaias, quam si toto vitae cursu gaudium continuent fideles, seque exerceant in celebrandis Dei laudibus. Quod Ierusalem vocatur gaudium, et populus eius exsultatio, durum primo intuitu videri posset: optimus tamen sensus elicitur, tantam fore in ecclesiae liberatione materiam gaudii, ut omnes tristitiae nebulas abstergat. Et certe quum miseriae quoque nobis adiumento sint in salutem, in ipsis merito gaudendum est.

19. (*Et exsultabo.*) Plus exprimit quam superiore versu. Significat enim his verbis se non modo daturum hominibus materiam qua gaudeant: sed etiam eiusdem gaudii participem se nobiscum fore. Tantus enim est ipsius erga nos amor, ut non minus delectetur nostro bono, quam si eo nobiscum una frueretur. Atque hinc non parum confirmationis fidei nostrae accedit, quum Deum tali, tantoque affectu erga nos duci audimus. Si male habemus et dissipamur, ait se moerore et tristitia affici: contra, si bene nobis est ac commode, magnam ex felici nostro statu voluptatem se capere. Unde etiam prius vidimus spiritum Domini affici tristitia, quum eversus ac confusus est is ordo quem requirit ac probat: alibi sponsi personam in se transfert qui in uxoris amore acquiescit.

20. (*Non erit amplius.*) Nonnulli putant hic discrimen notari inter legem et evangelium: quod lex veluti paedagogia discipulos tenuerit in primis rudimentis, evangelium autem nos ad provectam usque aetatem perducat. Alii nullum amplius aetatis discrimen fore intelligunt, quod ubi aeterna est vita, ibi neque pueri neque senis ratio habeatur. Ego vero prophetae verba sic interpretor: Sive pueri sint, sive senes, sic ad maturam usque aetatem perventuros, ut semper vigeant, velut in ipso flore aetatis, denique semper vegetos atque integros fore. Nam senescimus et destituimur viribus ob peccata nostra. Cuncti dies nostri te irascente dilabuntur, inquit Moses (Psal. 90, 9): annos nostros finimus dicto citius. Dies annorum nostrorum quibus vivimus, anni sunt septuaginta, aut ad summum octoginta: quod ultra est in praestantissimis labor est ac molestia: velociter transit vigor noster nosque avolamus. Christus autem venit ut reparet vires nostras, ac restituat, statumque nostrum integrum servet. Quanquam distinguere convenit inter duo membra. Nam ubi longaevos fore dixit ecclesiae cives, ut nemo nisi matura aetate et completa cursus sui meta tollatur e mundo: simul adiungit in ipso quoque senio robustos fore. Etsi autem maior pars fidelium vix se prae debilitate sustentat, aliis etiam ante tempus vires sunt caducae, non tamen fallax est ista promissio: quia si vere et perfecte in nobis regnaret Christus, floreret haud dubie virtus eius in nobis, corpusque et animum vegetaret. Est igitur nostris vitiis imputandum, quod morbis, doloribus, senio, aliisque incommodis sumus obnoxii: quia nos plene a Christo possideri non patimur, nec ita profecimus in novitate vitae, ut omnem vetustatem exuerimus. Est etiam hic notandum, benedictiones aut animae aut corporis in solo Christi regno, id est, in ecclesia esse: extra ipsam igitur nihil aliud quam maledictio est. Unde sequitur miseros et infelices esse omnes qui alieni sunt ab hoc regno: et quamvis floridi et vegeti videantur, putrida nihilominus coram Deo et foetida esse cadavera.

21 et 22. (*Non aedificabunt domos.*) Commemorat his versibus quod in lege dictum. est (Levi. 26, 10; Deut. 28, 30), Nam hae sunt benedictiones legis, ut qui obsequuti fuerint Deo, habitent in domibus quas aedificarint, colligant fructum ex arboribus quas plantarint: contra, immorigeri expellantur a domibus quas exstruxerint, atque alienigenis cedant, et fructibus arborum quas plantaverint spolientur. Dominus, inquit Isaias, vos ab ista maledictione eximet, ut rebus vestris fruamini. Proponunt autem prophetae ea quae ad praesentem vitam pertinent, atque ex iis similitudines mutuantur: sed ut altius conscendere nos doceant, atque aeternam et beatam vitam amplecti. Non est enim in caducis hisce bonis haerendum: sed iis veluti scalis utendum est, ut in coelum evecti aeternis et immortalibus bonis frui possimus. Merito autem regenitae ecclesiae, et quae mero Dei beneplacito innititur et gratuito favori, promittitur eorum bonorum fruitio quibus se increduli privaverant. Quod mox additur, secundum dies arboris, quidem hic aeternam vitam promitti putant: ac si homines haberent arborem vitae. Sed argutia coacta est et nimis remota a prophetae sensu. Ac miror equidem interpretes in huius loci explicatione tantopere laborare. Quoniam propheta non solum de vita, sed de tranquillo vitae statu loquitur: ac si diceret, Plantabitis vineas, et vescemini fructu ipsarum: nec prius eripiemini e vita, quam fructum percipiatis: nec tantum vos, sed liberi quoque vestri et posteri iis fruentur. Arboris vero similitudinem usurpat, quod prius de vineis plantandis loquutus esset. Itaque promittit futurum ut populus tranquille fruatur et domibus et vineis suis, neque ab hostibus aut praedonibus infestetur: nec minus diuturna sit haec tranquillitas quam vita arboris.

(*Opus suum.*) Opus continuari aut perpetuari dicitur, quum prosperum successum habet. Nam alioqui frustra se diu multumque fatigarent homines, nisi Dominus successum daret. Aut enim hostes diripient, aut vastabunt quod instituimus, neque perfici poterit. Continuari ergo proprie dicitur, non quum aliqua solum est progressio, sed quum absolvitur. Hic observandum est, non aliter rite nos posse compotes esse rerum nostrarum, et tranquillitate legitime frui, quam si degamus in regno Christi qui solus est mundi haeres, atque eius corpori insiti simus. Impii quidem multos annos frui bonis huius vitae poterunt: sed perpetuo inquieti erunt, seque misere exedent, ut ipsa quoque possessio exitialis sit ac mortifera. Quaecunque enim pertinent ad beatam vitam fide solum apprehendimus, qua qui carent Christi membra esse non possunt.

23. (*Non laborabunt.*) Enumerat alias benedictionum species quas Deus regno Christi promittit. Nam etsi populo suo semper benedixit Dominus, tamen suspensae quodammodo erant benedictiones usque ad Christi adventum, in quo solida et plena apparuit felicitas. Summa est, tam Iudaeos quam gentiles omni ex parte beatos fore sub regno Christi. Quemadmodum autem signum irae Dei et maledictionis est, quum nullum ex labore nostro fructum percipimus: ita ex adverso benedictionis signum est, quum laboris nostri fructus nobis constat. Propterea dicit non frustra laborem consumpturos, nec lusuros operam qui ab exsilio reversi erunt, ut potiantur vera et plena redemptione. Lex minatur orbitatem, bella hostilia, privationes bonorum, terrorem in animis: ex adverso hic promittitur foecunditas, pax, fructus laboris, tranquillitas. Atque huiusmodi benedictiones diligenter notandae sunt. Nam pauci sunt qui in suis laboribus benedictionem Dei reputent, ut ei soli omnia attribuant, ac persuasum habeant se nihil omnino effecturos nisi Dominus prosperum successum donet. Ergo ut omnis benedictio optanda est a Deo, ita ei soli acceptam ferre convenit. Quod sequitur, Non parituras mulieres in terrore, quidam ita exponunt, partum non fore tristem, vel formidolosum, quia expertes erunt doloris. Scimus hanc poenam inflictam esse mulieri ob peccatum, ut pariat cum labore, ac periculum mortis subeat. Generantur enim liberi cum metu et trepidatione, quum aliqua est suspicio belli: et probabile est huc potius respicere prophetam, nempe eam fore tranquillitatem, ut neque mulieribus, neque viris trepidandum sit. Nam ad utrosque parentes hoc referendum est, qui posteris suis non metuent, ut fieri solet quoties impendet aliquid discriminis.

(*Quia semen benedictum.*) Optime convenit haec ratio. Unde enim metus ac terrores, unde inquietudines, nisi ex maledictione Dei? Sublata igitur maledictione merito dicit propheta parentes cum sua sobole immunes fore a formidine et anxia cura: quoniam persuasi erunt propitio Deo se tutos semper fore et salvos. *Soboles.* Hoc contrarium est orbitati quae inter maledictiones Dei numeratur. Idem ergo est ac si diceret: Non privabo amplius eos filiis quos genuerint: sed efficiam ut iis, cum reliquis beneficiis quibus ipsos ornabo, perfruantur.

24. (*Et erit.*) Insignis promissio. Nihil enim optabilius est, quam ut Deum propitium habeamus, atque nobis ad eum facilis accessus pateat. Nam etsi infinitae aerumnae et calamitates nos circumstant, tamen miseri esse non possumus quamdiu nobis ad Dominum confugere licet. Hic igitur promittit Dominus nos non frustra precaturos. Atqui hoc etiam patribus sub lege promissum erat. Certum est enim exauditos ab initio mundi fuisse patres, quicunque ipsum invocarunt. Nam hic praecipuus fidei fructus est. Sed hoc magis ac

magis confirmat: quoniam diu exsules futuri erant Iudaei, Dominus testatur se non passurum ut in exsilio diutius langueant, neque dilaturum amplius auxilium suum: exauditurum ipsos, etiam priusquam clament. Atque hoc ad regnum Christi potissimum pertinet, per quem exaudimur, atque aditum habemus ad Deum patrem: sicuti Paulus praeclare docet Ephes. 3 (v. 12). Patribus quidem patebat idem aditus: nec aliter quam per Christum exaudiri poterant: sed angusta adhuc et quasi impedita erat ianua: nunc latissime ac plenissime patefacta est. Sub lege populus in atrio procul stare solebat: nunc ab ipso sanctuarii ingressu nihil nos prohibet, quoniam velum templi scissum est. Nobis igitur in coelum aditus per Christum patet, ut libere et cum fiducia ad thronum gratiae accedamus, ut misericordiam consequamur, atque opportunum auxilium inveniamus. Obiicietur quaestio, an nulli hodie sint fideles in mundo, nullum Christi regnum: quia non apparet Deum ita promptum esse ad opem ferendam, nec ullus constat fructus precum nostrarum? Respondeo: quamvis tunc demum appareat nos exauditos esse, quum eventus re ipsa id comprobat, nos tamen interim non negligi a Deo, qui deficere nos non sinit, sed virtute spiritus sui sustentat, ut patienter illum exspectemus. Neque propterea differt, quod tanquam homines opus habeat tempore: sed quia patientiam nostram exercere ac probare vult. In summa duplex est Deo exaudiendi modus: primum, quum apertum auxilium praebet: deinde, quum virtute spiritus sui assistit, ne malis victi deficiamus. Quod si tenaciter infixa esset animis hominum haec doctrina, alacrius ac liberius ad Deum confugerent, nec tam pertinaciter de sanctorum invocatione disputarent. Qui enim fit ut homines tam varios sibi patronos confingant, ad quos potius se recipiant quam ad Christum: nisi quod istam doctrinam non admittunt, atque beneficas et liberales huiusmodi promissiones repudiant?

25. (*Lupus et agnus.*) Significat omnia in integrum restitutum iri ubi Christus regnabit. Atque hic videtur tacita esse comparatio inter Adamum et Christum. Nam scimus omnes praesentis vitae aerumnas fluxisse ex peccato primi hominis: quia tunc privati sumus imperio et dominatione quam Deus homini dederat in animantia omnis generis: quae certe omnia prius libenter parebant imperio hominis, et morigera erant ad eius nutum, nunc vero eorum plurima insurgunt in hominem, atque mutuo etiam inter se bellum gerunt. Quod igitur lupi, ursi, leones, et aliae eiusmodi ferae noxiae sunt homini aliisque bestiis, ex quibus utilitatem aliquam percipimus, imo animalia, quae utilitatem afferre homini debuerant, ei infesta sunt, hoc eius peccato assignandum est, quoniam inobedientia sua rerum ordinem perturbavit. Quum autem Christi sit omnia in statum atque ordinem suum colligere, ideo confusionem vel dissipationem quae nunc est in rebus humanis Christi adventu sublatum iri significat: quia tunc abolitis corruptelis redibit mundus ad primam originem. Leo vescetur sine noxa, nec amplius praedam appetet. Serpens suo pulvere contentus in eo delitescet, nec amplius venefico morsu nocebit. Denique, quidquid confusum aut perturbatum est, ordini suo restituetur. Interea minime dubium est, quin propheta allegorice loquatur de sanguinariis et violentis hominibus, quorum fera et immitis natura domabitur, quum Christi iugum subibunt. Sed prius confusio quae hominis lapsu contigit, in creaturis omnibus diligenter consideranda. Ea enim praeterita beneficium hoc restitutionis non satis apte et accurate a nobis expendi posset. Simul repetenda sunt memoria quae undecimo capite de simili allegoria diximus. Docemur hic quales sint homines antequam eos convertat Dominus, atque in ovile suum adscribat: sunt enim ferae bestiae et indomitae: atque tunc demum ab omni noxa abstinere incipiunt, quum Dominus eorum libidinem, et insanum nocendi appetitum represserit. Addit tandem *in* toto monte sancto, quia discussis quisquiliis et sordibus Dominus puram sibi ecclesiam colliget: nam sub nota universali intelligitur purgatio. Mirum interea videri non debet, quod tam multi adhuc ferociant. Pauci enim sunt veri incolae montis Dei: pauci integri ac fideles, etiam inter eos qui se Christianos profitentur. Quum in iis adhuc regnet ac vigeat vetus homo, dissidia quoque et bella inter ipsos vigere et grassari necesse est.

CAPUT LXVI.

1. *Sic dicit Iehova: Coelum sedes mea, et terra scabellum pedum meorum. Ubi ista domus, quam aedificabitis mihi? et ubi hic locus quietis meae?* 2. *Atqui manus mea haec omnia fecit, et coeperunt esse haec omnia, dicit Iehova. Et ad hunc respicio qui humilis est ac contritus spiritu, tremitque ad sermonem meum.* 3. *Qui mactat bovem, ac si hominem occidat: qui sacrificat pecudem, ac si canem iugulet. Qui offert minha, ac si offerret sanguinem suillum: qui recordatur thuris, ac si benedicat idolo*[1]). *Et sane elegerunt vias suas: et abominationes eorum anima ipsorum desideravit.* 4. *Ego quoque eligam illusiones eorum: et terrorem ipsorum inducam illis: quia vocavi, et nemo respondit: loquutus sum, et non audierunt, et fecerunt malum in oculis meis, et ea in*

[1]) Hebr. iniquitati.

quibus non oblector [1]) *elegerunt.* 5. *Audite verbum Iehovae, qui tremitis ad verbum eius. Dixerunt fratres vestri odio vos habentes, reiicientes vos propter nomen meum: Glorificetur* [2]) *Iehova. Atqui videbitur cum laetitia vestra: illi autem pudefient.* 6. *Vox tumultus ex urbe, vox e templo: vox Iehovae reddentis mercedem hostibus suis.* 7. *Antequam parturiret, peperit: antequam veniret illi dolor, enixa est masculum.* 8. *Quis audivit huic simile? quis simile huic vidit? An parietur terra die uno? An nascetur gens vice una? Quoniam simul doluit ad partum, simul peperit Sion filios suos.* 9. *An ego foetus emitto, et non pariam? dicit Iehova. An ego parere facio, et cohibebor? dicit Deus tuus.* 10. *Laetamini cum Ierusalem, et exsultate in ea omnes qui diligitis eam: gaudete cum ea gaudio omnes qui lugetis super eam.* 11. *Ut sugatis et saturemini ab ubere consolationum eius: ut mulgeatis et delectemini splendore gloriae eius.* 12. *Quoniam sic dicit Iehova: Ecce ego derivo super eam quasi fluvium pacem: et quasi torrentem inundantem gloriam gentium. Sugetis itaque, super latus portabimini, et super genua delectabimini.* 13. *Sicuti virum quem consolatur mater sua, ita ego consolabor vos, et super Ierusalem erit vobis consolatio.* 14. *Et videbitis, et laetabitur cor vestrum, et ossa vestra quasi herba florebunt: et cognoscetur manus Iehovae erga servos suos, et indignabitur hostibus suis.* 15. *Quoniam ecce Iehova in igne veniet, et quasi turbo quadrigae eius, ut reddat in furore iram suam, et increpationem suam in flamma ignis.* 16. *Quoniam in igne Iehova iudicabit, et in gladio suo omnem carnem: et multi erunt interfecti Iehovae.* 17. *Qui sanctificant se, et qui se purificant in hortis post unam in medio: qui comedunt carnem suillam et abominationem et murem, simul tollentur, dicit Iehova.* 18. *Nam ego opera eorum et cogitationes eorum. Quia venit tempus ut congregem omnes gentes et linguas: et venient, et videbunt gloriam meam.* 19. *Et ponam in illis signum, et mittam quosdam ex illis servatos ad gentes Tharsis, Pul, et Lud, qui trahunt arcu, Thubal et Iavan, insulas remotas: quae non audierunt nomen meum, et non viderunt gloriam meam, et annuntiabunt gloriam meam in gentibus.* 20. *Et adducent omnes fratres vestros ex omnibus gentibus oblationem Iehovae in equis, et quadrigis, in vehiculis, et mulis, et celeribus animalibus, ad montem sanctum meum Ierusalem, dicit Iehova: quemadmodum adferunt filii Israel in vase mundo in domum Iehovae.* 21. *Adeoque assumam ex illis aliquos in sacerdotes et Levitas: dicit Iehova.* 22. *Nam sicut coeli novi et terra nova, quae ego facio, stant coram me, dicit Iehova: ita stabunt semen vestrum, et nomen vestrum.* 23. *Et accidet, ut e mense in mensem eius, et ex sabbato in sabbatum eius veniat omnis caro, ut adoret coram me, dicit Iehova.* 24. *Et egredientur, et videbunt cadavera hominum qui praevaricati sunt in me: quia vermis eorum non morietur, et ignis eorum non exstinguetur, et erunt nausea omni carni.*

[1]) 1551: voluptatem non capio. [2]) Vel, gravis est: vel, onerosus: vel, glorificabitur.

IN CAPUT LXVI.

1. (*Sic dicit.*) Haec concio diversa est a priore. Nam hic propheta invehitur in Iudaeos, qui inani sacrificiorum et templi fiducia elati secure delitiabantur, sibique in peccatis suis sub hoc praetextu placebant. Atque hanc fiduciam non modo stultam et inanem, sed diabolicam et exsecrandam esse ostendit: quoniam Deo crasse illudunt, qui externo ritu ipsum colere et placare student. Itaque ipsis exprobrat quod idolum loco Dei fabricare nituntur, dum templo ipsum includunt. Postea de ecclesiae renovatione disserit, eiusque propagatione per totum orbem. Porro larvatis vel fucatis Dei cultoribus delitias excutere volens ab eius natura exordium sumit. Nam coelum pro domicilio assignans significat maiestatem Dei omnia implere, ubique esse diffusam, nulloque loco includi aut circumscribi: tantum abesse ut templo includatur. Saepe docet scriptura, Deum esse in coelo, non quod illic inclusus sit, sed ut mentes extra mundum evehamus, nec quidquam humile aut carnale aut terrenum de ipso cogitemus. Solus enim coeli aspectus nos altius evehere, atque in admirationem rapere debet. Interea testatur infinitis locis, se nobiscum esse, ubique diffusam suam potentiam, ne coelo inclusam esse imaginemur. Hoc videtur carere omni controversia, atque tunc apud omnes pro confesso receptum erat. Quis enim nesciebat coelum et terram impleri maiestate Dei? Obiicere ergo poterant: neminem deturbare Deum e coelo velle, frustraque excandescere prophetam, et tam vehementer invehi. Nec dubium est quin magno cum fastu hanc prophetae doctrinam repudiarint, et summa indignatione exarserint, quasi fieret sibi gravis iniuria. Sed in promptu est exceptio, quum homines suo arbitratu placare Deum student, alienum prorsus ab eius maiestate idolum fingere. Hi confisi frigidis caeremoniis suis probe se functos officio putabant, quum frequentarant templum, votaque et sacrificia in eo fecerant. Propheta non esse hoc modulo metiendam Dei maiestatem ostendit, ac meras esse nugas quidquid sine cordis puritate obtruditur. Nam quum ex coelorum habitatione constet spiritualem esse Dei naturam, nisi respondeat cultus, vitiosum et perversum esse certum est. *Templi* nomine caeremonias omnes comprehendit in quibus constitutum Dei cultum esse putabant. Quia ergo Deum et eius cultum metiebantur pro templi ratione, pro-

pheta hoc indignum maiestate Dei esse docet, eum affigere visibili et caduco aedificio. Nec enim hic disputat simpliciter de essentia Dei, sed de vero eius cultu simul concionatur: quem ideo spiritualem esse docet, ut naturae Dei, qui spiritus est, respondeat. Quod si homines sedulo reputarent qualis sit Deus, cultus ei peregrinos et novos non affingerent, nec eum ex se metirentur. Itaque plus habet ponderis et efficaciae haec vulgaris et trita sententia, quam si propheta novum quidpiam in medium adduxisset. Ostendit enim eos tam stupidos esse ac hebetes, ut ignorent id quod vel minimo cuique notum erat: atque mutis bestiis esse similes, quod Deum in templo sedere ac quiescere putent. Contemptim itaque quaerit: Ubinam est iste locus? quia neque Deum in terra subsidere, neque ergastulo inclusum latere consentaneum est. Atqui templum in monticulo exstructum erat, nec capere poterat Dei gloriam suis angustiis.

(*Locus meae quietis.*) Atqui de templo dixerat Dominus (Psal. 132, 14): Haec requies mea sempiterna, hic habitabo, quoniam elegi eam. Et alibi: Ingredere Domine in requiem tuam. Item prius cap. 11, vidimus requiem Domini in eo gloriosam fore. Denique solennis fuit hic templi titulus, quem tamen nunc propheta reprehendit. Respondeo, templum requiem Dei vocari quod signum praesentiae suae in eo daret. Eum enim delegerat locum ubi invocaretur: unde etiam virtutis et potentiae suae documentum praeberet. Sed non ideo exstrui iussit, ut eius maiestatem homines fingerent suo arbitratu: quin potius, ut signis praesentiae Dei admoniti altius mentes attollerent, et eveherent in coelum, atque ipsum toto mundo superiorem et maiorem esse agnoscerent: sed ut propensae ad superstitionem sunt hominum mentes, ex adminiculis impedimenta sibi fecerant Iudaei: et quum fide assurgere in coelum deberent, Deum sibi devinctum esse persuasi, defunctorie tantum, imo lusorie eum colebant pro suo ingenio. Hic locus perquam accommode citatur a Stephano, et tacite aptatur a Paulo in hunc sensum quem diximus. Ostendunt enim eos vehementer falli et errare, qui carnales caeremonias obtrudunt Deo, ac si iis purus cultus et religio constaret, vel statuis et imaginibus sceleste et impie eius gloriam deformant. Iudaeos enim compellat Stephanus, qui dediti legalibus figuris veram pietatem negligebant (Act. 7, 49). Paulus vero apud gentiles verba faciens negat Deum in templis manufactis habitare (Act. 17, 24).

2. (*Atqui manus mea.*) Propheta refellit falsam opinionem quam homines concipiunt de cultu Dei, quod sacrificia et externos ritus multum per se valere existiment. Hic enim status est quaestionis: Deum nihil per se morari caeremonias, inanes et frigidas esse larvas, quum iis Deo satisfieri homines putant. Quod se haec omnia fecisse dicit, non est solummodo referendum ad templum: sed ad omnia quae Deo illic offerebantur. *Fecisse* autem ideo se dicit, ut intelligant homines, Deum externo hoc cultu non indigere, sicuti Psalmo 50 (v. 10) omnia animantia se creasse, et sua esse pronuntiat, quorum victimis ipsum promereri volebant Iudaei. Sed hoc vitio laborant stulti mortales, quod Deum transfigurant pro suo ingenio, quum ipse commodi potius nostri causa quam sui cultum externum instituerit, ut scilicet pro modulo carnis nostrae exerceamur.

(*Coeperunt.*) Idem est ac si diceret, se non esse his rebus comparandum, quae aliquando esse coeperunt, quum ipse aeternus sit, nec initium habuerit. Potui, inquit Dominus, carere sacrificiis vestris, quum prius essem quam ipsa esse coeperint. Ea igitur nihil mihi afferre possunt. Denique caeremonias per se nihil efficere contendit, sed in alium finem spectare. Sumit autem pro confesso Isaias, fieri non posse ut quidquam Deo accrescat. Unde sequitur, se uno esse contentum: quia ab ultima aeternitate mundo carere potuerit. Postea additur legitimi cultus definitio: quum enim Deum ad humiles respicere dicit, non dubito quin propheta hic *humilem* et contritum spiritu tacite opponat caeremoniarum pompae splendorique illi et elegantiae, quibus perstringi hominum oculi solent, ita ut in admirationem rapiantur. Testatur ergo Dominus se potius requirere humiles et deiectos animos, et qui ad eius mandata contremiscant: quibus verbis notatur interior cordis puritas, verusque pietatis affectus: ac simul docet quomodo nos comparatos esse deceat ut Deo grati simus. Quod attinet ad tremorem, posset absurdum videri in speciem quod eum in fidelibus requirit, quum sermone Domini nihil lenius sit aut suavius: nec alienius quidquam ab eo quam terrere. Respondeo, duplex esse tremoris genus: unum quo absterrentur ii qui Deum fugiunt et oderunt: alterum quo tanguntur et subiguntur in obsequium Dei qui reverentur eum ac timent. Scio membrum hoc ab aliis referri ad legem, quae minatur ac terret atque horribile Dei iudicium denunciat: sed ego generalius accipio: nam ad promissiones etiam pii contremiscunt, quum eas reverenter amplectuntur. Hinc collige veram pietatem in eo consistere ut sensus omnes compositos habeamus in obsequium Dei, nec quidquam nobis confidenter aut proterve arrogemus. Haec enim fidei natura est ut morem geramus Deo, cumque loquentem attente patienterque audiamus. Ubi vero inani persuasione nostri efferimur ac tumemus, vacui sumus pietate ac timore Dei. Nec enim vel tantillum arrogare nobis possumus quin Deum aspernemur. Ac diligenter notandum est quod dicit *tremere* ad sermonem Dei. Multi enim se Deum

revereri et timere iactant: sed dum negligunt eius verbum simul se Dei contemptores esse ostendunt. Quidquid enim reverentiae debemus Deo, verbo ipsius deferendum est, in quo plene tanquam in viva imagine agnosci vult. Summa est, hoc sacrificium aliis omnibus praeferri a Deo, dum fideles vera sui abnegatione sic prostrati iacent, ut nihil de se altum sapiant, sed patiantur se in nihilum redigi. Sic et Psalmo 51 (v. 19): Sacrificium Deo spiritus contritus, cor afflictum Deus non despicies. Quia autem haec modestia fidei docilitatem parit, hic quoque pietatis affectus additur, ut deiecta omni pervicacia tremant ad sermonem Dei. Ex his verbis colligenda est insignis consolatio: Tametsi miseri videamur in nostra deiectione et humilitate, atque indigni hominum conspectu, tamen beatos et felices esse, quum nos respiciat Dominus et favore suo prosequatur. Quum ad desperationem sollicitamur, cogitemus Dominum hoc modo servos suos, quamvis ad inferos usque deiecti sub onere prope deficiant, tamen in coelum evehere.

3. (*Qui mactat bovem.*) Huius versiculi duo sunt membra: priore Isaias aperte pronuntiat, omnia sacrificia gentis suae nullius esse pretii apud Deum, sed meram esse abominationem: altero horrendam corruptelam notat, qua ritus gentium miscuerant sacrificiis legis, atque hoc modo omnia corruperant ac perverterant. Plerique his verbis sacrificia legis abrogari putant, sed falluntur: quoniam Isaias idem hoc loco tractat quod antea capite 1 et 58. Neque damnat praecise sacrificia, sed potius eorum vitia et corruptelas, quod fallaci nudaque specie satisfieri Deo putarent Iudaei: atque interea verum timorem Dei et puram conscientiam negligerent. Non loquitur ergo de re ipsa, sed homines perstringit qui sacrificiis abutebantur: quia hoc tantundem erat quam Deo putamen vacuae nucis offerre. Summa est, nulla sacrificia placere Deo nisi quae a puro animo et recta voluntate proficiscuntur. Interea probabile est prophetam alludere ad sacrificia gentium, quae horrenda et portentosa erant. Mactabant enim vivos homines, aut defodiebant: a quo scelere nec Romani, qui se religiosiores aliis esse putabant, imo nec Iudaei abstinuerunt. Quin etiam parricidiis multis se polluerunt κακόζηλοι homines, dum se patrem suum Abraham sequi existimabant. Idem ergo facere ipsos dicit Isaias, dum mactant bovem ac si hominem interimerent. Atque ita ostendit Iudaeos, tametsi peculiarem cultum atque a Deo institutum haberent, tamen nihilo meliores esse gentibus, apud quas omnia profana et impura erant: nec magis Deo probari: quia pietatis simulatio non secus profanat Dei nomen atque adulterini et fictitii cultus. Quam vero necessaria fuerit haec admonitio alibi vidimus: quia ubi scelerum omnium convicti erant Iudaei, quantisper tamen sub hac umbra delitescebant, se putabant tutos esse. Merito itaque occurrit propheta, nihil eos magis proficere ad Deum placandum, quam si piacula quaererent ex abominandis gentium sacrilegiis. Ubi in fine versus dicit *et sane elegerunt*, hic locus bifariam verti potest. Nam relativum tam in gentes quam in Iudaeos potest competere: nempe Iudaeos se miscuisse atque involvisse impiis ritibus gentium, vel suas ipsorum inventiones sequutos esse. Ac prior quidem expositio non male quadraret nisi esset coacta: quia nomen gentium prius expressum non fuit. Hic enim sceleris cumulus fuit in Iudaeis, quod non tantum abusi sunt puro Dei cultu, sed etiam contempta lege templum et loca omnia impiis et nefandis ritibus conspurcarunt. Exstruebant excelsa, lucos plantabant et nutriebant, edebant ludos, edebant spectacula, caeteraque omnia quae ad corrumpendos animos instituta erant aemulabantur. Ita confusa quaedam superstitionum farrago apud ipsos erat, qualis hodie spectatur in papatu, ubi consutos varios centones videmus ex omni genere superstitionum, non tantum ethnicarum et iudaicarum, sed etiam earum quas recens excogitavit Satan, ut facilius et maiore cum praetextu mundo imponeret. Hos ergo ac similes bis damnandos esse merito diceret propheta, quod quum iactent Dei nomen, atque eius cultum profiteantur, eum tamen sacrilegiis impiarum gentium polluere et contaminare non pudeat. Altera interpretatio neque obscura est, et peraeque convenit, Iudaeos addictos fuisse suis commentis et sequutos esse suas abominationes. Negat igitur Deum ex animo colere qui pro sua libidine eum contemnant, non modo quia pleni sunt avaritia, odio, ambitione, fraudibus, saevitia et rapinis: sed quia suis figmentis Dei cultum adulterant. Etsi enim relativum de Iudaeis intelligitur, omnes tamen superstitiones damnat propheta, quas mutuati erant a profanis gentibus. Ita in re parum est discriminis: quia tantum docet, quum audacter et proterve iugum Dei excusserint, quum apud eos palam grassetur impietas, quidquid ab ipsis manat impurum ac detestandum esse. Neque enim rivuli ex turbido et inquinato fonte lutum et foetorem trahentes puri aut liquidi esse possunt. Electio et desiderium contumaciam apertius detegunt: nempe quia scientes et volentes spretis Dei mandatis animum adiecerint ad omnia contraria, ac si ex professo respuere vellent quidquid a Deo profectum erat, ut pravae suae cupiditati morem gererent.

4. (*Ego quoque.*) Significat propheta Iudaeos nihil proficere dum varios obtendunt et speciosos colores ac subterfugia quaerunt: quia Deus astutiam hominum et inania verba nihil moratur. Nec certe Deum ingenio nostro metiri decet, nec pendere oportet a iudicio hominum: sed de operibus Dei

ex verbo ipsius iudicandum est. *Eligam:* hoc est, ita discutiam nebulas quas offundere conantur, ut illusiones eorum pateant et conspicuae sint omnibus: nunc enim videntur absconditae, sed aliquando in medium proferentur. Summa est, quia tantum sibi licentiae sumpserant Iudaei, ut quidquid libitum esset praeferrent Dei mandatis, fore etiam Deo suas vices, ut pro arbitrio omnes eorum fallacias explicet. Sub voce *errorum* idem repetit, more Hebraeis usitato: Efficiam ut intelligant se errasse, atque ut errores quos sequuti fuerint in eorum capita recidant. Nihil igitur iis subterfugia aut praetextus ficti proderunt ad confundendam cum mendacio veritatem et velandas superstitiones: quia Dominus ea probe discernet.

(*Quoniam vocavi.*) Damnat rursus propheta in Iudaeis obstinationem, quod se a Domino corrigi passi non sint. Hoc enim tantum remedium superest vitiis nostris corrigendis, ut Deum loquentem audiamus, quum nos in viam reducere conatur. Sed quum obstinamus atque induramus animos, malorum omnium extremum est. Quum ergo institutis et mandatis Dei homines commenta sua praeferunt, aperte contemnunt Deum: cuius voluntati se submittere debuerant, praesertim ubi accedit praefracti animi durities, ut piis monitionibus clausa sit ianua: ac frustra obtendunt displicere Deo non posse quod ipsius colendi gratia suscipiunt: nam quidquid relicto verbo eligunt ac sequuntur homines Dominus reiicit atque exsecratur. Repetit etiam quod ante dixerat, peccasse Iudaeos in Dei conspectu, ac si eum lacessere propositum fuisset. Modum tandem adiungit, quia perverso studio expetiverint quae vetuerat Deus. Nec vero toties perstringit impiam lasciviam, qua fraudant homines Deum suo iure susque deque habentes quid probet.

5. (*Audite verbum Iehovae.*) Convertit sermonem suum ad veros Dei cultores, atque eis promittit quod in diris illis calamitatibus vix sperare potuissent. Eos porro nominatim compellat, quia multi eo tempore nomen Dei falso iactabant. Imo promiscua multitudine relicta seorsim ad paucos dirigit sermonem, sicuti capite 8 dictum est: Obsigna legem, liga testimonium inter discipulos meos. Hac autem nota veros et genuinos Dei filios designat, quod ad verbum Domini contremiscant: quae rara profecto est virtus. Itaque eam opponit falsae professioni eorum qui circumcisionem gerentes censeri volebant in populo Dei magnamque sanctitatis speciem prae se ferebant: ut intelligamus eos demum revereri ac timere Deum qui sacrosanctum eius verbum reverentur ac timent: id est, audita Dei voce serio perculsi sensus omnes suos cogunt ad parendum. Hoc enim pietatis insigne documentum est. Porro quia larvatis Dei cultoribus solenne est magnifice iactare suas pompas, prophetae consilium est ad sustinendos eorum insultus armare fideles ac munire, ne derisi et petulanter vexati labascant: ac si diceret, vobis certamen est non modo cum exteris gentibus, sed cum hostibus domesticis, qui locum in ecclesia occupant, vobisque propter commune Dei foedus fraterna necessitudine devincti sunt. Si ut fastuose Deum quoque ipsum despiciunt, ludibrio illis est vestra simplicitas, vobis constanter et intrepide repellenda est haec tentatio. Fratres ergo nominat, qui tamen hostes piorum erant ac verbi Dei: nam hoc nomen, quod falso usurpabant, iis per concessionem tribuit. Unde colligimus non esse novum hoc malum: hostes qui fratrum nomen gerunt in sinu ecclesiae foveri. Bellum hoc intestinum perpetuo sustinendum est cum hypocritis, qui aequo animo ferre non possunt quod recta et pura conscientia a nobis Deus colatur.

(*Reiicientes.*) Ad verbum: Iubentes vos procul facessere: quemadmodum videmus papam adversus nos diris fulminibus agere, quasi in sceleratos et perditos: ita hypocritae exiguum piorum numerum reiiciebant. Nam quum superiores sunt numero, autoritate et opibus, eam quoque tyrannidem exercent, ut pro sua libidine probent atque improbent omnia, et efficiant ut pii nullo in numero habeantur, quos non modo multitudine obruunt ut palea triticum, sed fastu etiam conculcant.

(*Glorificetur dominus.*) Vel in futuro tempore, glorificabitur. Alii vertunt: Gravis est: sed videamus quis sensus melius conveniat. Qui transferunt Gravis est, putant impios conqueri de nimia Dei severitate, quod non parceret populo suo, ac severius cum ipso ageret: atque hac voce sollicitatum ad desperationem populum fuisse putant: nam quum impii nos alienare a Deo conantur, tollunt omnem spem ac fiduciam salutis. Sed ego alterutram ex duabus aliis expositionem potius sequor. Haec quidem magis recepta est: Quoniam impii prophetias ridebant et promissa, quod nusquam ea gloria quam assidue inculcaverant prophetae appareret: ac si dicerent: Exhibeat Dominus specimen aliquod suae gloriae, ut tuto in ea recumbamus: velle prophetam armare pios adversus talem blasphemiam, ne fidem suam impiorum sannis labefactari sinant. Commode tamen et forte rectius posset ita accipi hic locus, impios optima quaeque sibi fuisse pollicitos, ac si suis officiis promeriti fuissent Dei favorem, sicuti etiam illis exprobrat Amos (5, 18), quod secure Deum provocantes confidant sibi propitium fore. Quum ergo freti suis piaculis spernerent omnes minas, Deumque sibi auxiliatorem fore iactarent, respondet longe diverso modo visuros Dei gloriam. Perinde ac si diceret Deum effecturum suo adventu ut pii intelligant se non frustra sperasse. Apparebit enim piorum bono, et exitio eorum qui apparituram ipsum praedicant impietatis

patronum, cuius severus erit ultor. Illi gaudio fruentur et consolatione: hi vero pudore suffundentur: nam sentient propediem iudicium Dei quod nunc rident.

6. (*Vox tumultus.*) Confirmat superiorem sententiam: nempe non frustra minatum esse Deum hypocritis se brevi adfore vindicem, quo pii cupidius exspectent quod de laetitia promissum est. Quosnam vero hostes designet dubium est: potest enim hic locus exponi de Babyloniis, quorum clades fuit ecclesiae suae redemptio: potest etiam de aliis hostibus qui in ecclesiae gremio fovebantur. Atque huc ego magis inclino, tametsi non nego posse de quovis hostium genere accipi. Sed respicit domesticos hostes de quibus hactenus loquutus erat, qui vocem Dei assidue personantem in ore prophetarum respuebant. Denuntiat ergo futurum brevi ut aliam vocem atque horribiliorem audiant. Sed continuo post sequitur mitigatio, ne idem terror pios Dei servos exanimet. Summa est, frustra gloriari impios suamque proterviam opponere Dei iudiciis, quia eius manum minime effugient: imo ex templo, quod illis perversae confidentiae latibulum erat, prodituram eius vocem, pios vero patientiae suae fructum tunc capturos. Utinam hodie similem contemptum non experiremur in hypocritis, qui omnes monitiones et minas parvi pendunt, neque verbo Dei honorem habent. His ergo, pro placida et leni voce quam nunc audiunt, vocem tumultuosam denuntiare cogimur, quam aliquando ab aliis longe dissimilibus magistris audient. Nam quum sacrilego contemptu mundus respuat verbum Dei, armatam vocem, hoc est, flammas et caedes non tantum audire, sed etiam experiri cogetur.

7. (*Antequam.*) Quum prius consolatus sit pios Dominus, ne fratrum arrogantia et despicientia moverentur quos tandem ulturus erat, atque ita firmo et constanti animo adventum Domini exspectare iusserit: simul addit se ita ulturum illos ut in eorum interitu piorum saluti consulat. Nec de uno tantum aut altero homine loquitur, sed de tota ecclesia, quam mulieri comparat: atque ea similitudine iam aliquoties usus est. Hoc enim agit potissimum Deus ut nos in unum corpus colligat, in quo habeamus testimonium adoptionis nostrae, eumque agnoscamus patrem, atque in ecclesiae velut matris nostrae utero foveamur. Est igitur admodum propria haec matris similitudo. Significat sic restituendam esse ecclesiam ut magnam et copiosam sobolem obtineat, tametsi ad tempus orba sterilisque videretur. Atque eam repetit sententiam qua iam aliquoties usus est. Sed plus quidem exprimit: nempe subitum et inopinatum fore hoc Dei opus. Revocat enim pios a sensu carnis, ne ex suo iudicio restitutionem ecclesiae aestiment. Mulieres gerunt uterum per decem menses, ac tandem partum magno cum dolore emittunt: sed Domino longe alia gignendorum liberorum ratio est. Nam facturum esse dicit ut prius in lucem foetus emergat quam animadverti aut ullo doloris sensu percipi possit. Unde etiam totam sibi laudem vendicat, quia miraculum industriam hominum excludit. Masculum autem potissimum nominat, ut virilem et fortem animum horum liberorum designet: generosam enim prolem, non mollem aut effeminatam fore intelligit. Sicuti etiam scimus Christi spiritu regenerari fideles, qui invicta fortitudine peragant militiae suae cursum: qua ratione dicit Paulus (Rom. 8, 15) non iam esse praeditos spiritu timiditatis, etc.

8. (*Quis audivit.*) Praedicat magnitudinem rei de qua loquutus est: admirabilem enim atque inauditam ecclesiae restitutionem fore significat, ut eam pii non ex naturae ordine sed ex gratia Dei aestiment. Nam quum de ea cogitant secum homines instar somnii esse putant: quemadmodum etiam dicitur Psalmo 126 (v. 1). Caeterum non intelligit ecclesiam plene ad momentum restituendam esse: sunt enim multi progressus et longi huius restitutionis, imo etiam pro carnis sensu lenti: sed ostendit initium ipsum omnem ingenii humani captum superare. Neque tamen loquitur hyperbolice: quia saepe videmus ecclesiam parere, quae prius gravida non videbatur. Imo quum putatur sterilis praedicatione evangelii redditur foecunda: ita ut magnopere rem ipsam, ubi evenit, admiremur: quam incredibilem omnino esse ante iudicavimus. Haec impleta sunt aliqua ex parte quum rediit populus e Babylone: sed multo luculentius testimonium in evangelio editum est, quo publicato statim varia soboles et numerosa prodiit. Nostris vero temporibus annon huius prophetiae complementum vidimus? Quot enim liberos a triginta annis, quibus evangelium praedicatum est, genuit ecclesia? Annon Dominus suos hodie magno in numero ubique terrarum habet? Nihil igitur hic praedictum est quod non evidenter appareat. Miraculi gloriam illustrat similitudine: nulla gens est quae statim in mundo exstiterit. Nam paulatim conveniunt homines et numero augentur, et gentem suam propagant. Ecclesiae vero longe alia ratio est, quae statim non uno tantum in loco ingentem multitudinem parit. Summa est, Deum mirabiliter facturum ut insolito more innumeri ecclesiae filii simul et repente nascantur. Terram pro qualibet regione vel pro incolis accipere licet.

9. (*An ego.*) Quemadmodum superiore versu opus Dei magnifice extulit, ita nunc ostendit incredibile hoc videri non debere, nec ambigendum esse de eius potentia, quae omnem naturae ordinem superat: nam si consideramus quis loquatur, et quam facile sit ei praestare quae promisit, haud ita anci-

pites haerebimus quin protinus succurrat mundi renovationem esse in eius manu, cui difficile non esset creare momento uno centum mundos. Nuper admiratione interposita extollere magnitudinem operis voluit: nunc vero ne quid pias mentes impediat vel moretur ad reputandam suam virtutem hortatur: ac quo melius persuadeat nihil tam arduum esse coram hominibus quod non sibi expeditum sit et arbitrio suo subiaceat, proponit in medium ea quae ipsi quotidie cernimus: nam in partu muliebri admirabilem eius potentiam intuemur ac suspicimus. Annon vero se Dominus multo admirabiliorem praebebit in augenda et multiplicanda ecclesia, quae praecipuum est gloriae eius theatrum? Nimis ergo maligne restringitur eius virtus, si minus creditur valere, ubi immediate et quasi palam exerta manu per se agere volet, quam ubi operatur per naturalia media.

10. (*Laetamini.*) Promittit laetum fore statum qui moestus antea et lugubris erat: nam respicit Isaias non suam aetatem, sed exsilii tempus quo assidue gemebant pii, ac moerore confecti prope desperabant. Pios igitur omnes ad gaudium hortatur atque incitat, qui singulari affectu erga ecclesiam ducuntur, nec quidquam habent optabilius eius salute. Quo admonet non alios tanti boni consortes fore nisi quos pius ecclesiae amor et studium ad expetendam eius liberationem sollicitat: et quidem ubi contemptibilis est coram mundo, sicuti Psal. 102 (v. 15) dicitur: Quoniam diligunt mansueti tui lapides eius, et pulveris eius miserebuntur. Ideoque addit *qui lugetis:* nam quia in exsilio deformis et horrenda dissipatio erat, nec quidquam salutis amplius sperabatur, excitat pios ac laeto animo esse iubet, vel saltem se accingere ad gaudium. Atque haec exhortatio promissionem quoque et plus quiddam continet. Nec enim tantum efficaciae habuisset simplex promissio: sed ista ad unum tempus duntaxat restringi non debent: nam tenenda est generalis regula, de qua iam saepius diximus. Nempe istas promissiones a populi reditu usque ad regnum Christi et complementum eius extendendas esse.

11. (*Ut sugatis.*) Hic versus superiori coniungi debet: nam propheta exponit qualis gaudii materia futura sit: quia scilicet infelix ac miser ecclesiae status in beatum et felicem mutabitur. Sugendi autem verbo ad teneros infantes alludit: ac si diceret: Fruamini matre vestra cum bonis omnibus atque a mammis eius pendeatis. Hic vero pueris similes facit pios omnes, cuiuscunque sint aetatis, ut meminerint infirmitatis suae ac Domini virtute confirmentur. Quamobrem diligenter haec sugendi et mulgendi metaphora notanda est. *Consolationum* vocem alii active, alii passive accipiunt: ego vero significationem passivam amplecti malo. Intelligit enim consolationes quas accepit ecclesia, quarum etiam liberos suos participes facit. Et certe ea gaudii materia nulla maior aut amplior, nulla insignior afferri potest. Idque apertius liquet ex proximo membro, ubi additur delectatio in splendore gloriae.

12. (*Quoniam.*) Prosequitur metaphoram suam: ac filios Dei comparat pueris infantibus qui in ulnis gestantur, qui foventur in sinu matrum, cum quibus etiam luditur. Atque ut magis affectum suum erga nos exprimat Dominus, matri se comparat cuius amor reliquos omnes vincit magno intervallo, ut alibi visum est. Vult ergo nobis Dominus esse loco matris, ut pro molestiis, ludibriis, miseriis et angoribus quos sustinuimus nos delicate tractet ac veluti in sinu foveat. *Pacis* nomine, felicitatem designat. In voce *gloriae* repetitio est, qua significat omne genus opulentiae, ut nihil ad absolutam et integram pacem desit. Nam quum ante in delitiis agerent gentes, refertaeque essent multiplici bonorum copia, divitias omnes et quidquid ad beatam vitam spectat piorum fore affirmat, sicuti in mare decurrunt fluvii. Per continuum vero defluxum notatur perpetuitas: nam quia Deus fons est inexhaustus, multum eius pax differt a pace mundi, quae statim defluit et cuius exarescit fundus. Quoties ergo tristem ac luctuosum ecclesiae statum videmus, meminerimus has promissiones ad nos quoque non minus quam ad populum illum pertinere. Quum sint Domino fluvii pacis quos emittere vult in ecclesiam suam, ne in mediis atque etiam acerrimis bellis animum despondeamus: sed in miseriis et angustiis nostris erigamus animos ac laetemur. Quod autem nos quasi infantes, non tanquam adultos homines, delectat, agnoscere debemus conditionem nostram, ut consolationibus eiusmodi contenti simus. Et certe singularis indulgentiae signum est quod ita infirmitatem nostram tolerat.

13 et 14. (*Sicuti virum.*) Mirum est prophetam tantopere in hanc renovationem insistere, quum prius satis de ea dixisse videretur. Sed quia nec magnitudinem amoris et ardorem, quo Deus erga nos afficitur, exprimere, nec sibi dicendo satisfacere potest, ideo repetit saepius atque inculcat. Quod dicit gaudium illis fore super Ierusalem, bifariam exponere licet. Potest enim dici pios laetis animis fore quum restitutam ecclesiam videbunt: vel ecclesiam, posteaquam restituta erit, partibus suis functuram esse ut filios suos exhilaret. Cui interpretationi ego potius adhaereo: quanquam utraque convenire possit. Prior quidem interpretatio uberior videtur: sed quid voluerit propheta, non quid magis arrideat, spectandum est. Deum quidem primum facit laetitiae autorem, et merito: adiungitur tamen secundo loco Ierusalem quasi ministra. Caete-

rum hoc profanis contemptoribus non dicitur quos nulla ecclesiae cura tangit, sed qui pio studio eius se filios esse declarant. Vivendi verbo certam experientiam exprimit ne de eventu fideles dubitent, sed vaticinium hoc plena certitudine amplexi ecclesiae orbitatem patienter ad tempus ferant. Similitudine hoc idem illustrat, ossa eorum dicens recuperatura novum vigorem, sicuti herbae emortuae reflorescunt. Ossa vero nominat, quae ut tristis spiritus desiccare, ita alacer et laetus replere et vegetare solet. Vehementem ergo et incomparabilem laetitiam designat: ac videtur alludere ad tristitiam qua pii in exsilio fere contabuerant ut aridi mortuisque hominibus similes redditi essent. Eos ergo consolatur Dominus, atque florentem bonisque omnibus abundantem ecclesiam promittit, ac si ossa succo carentia novum vigorem recuperarent: sicuti herba, quae hyeme emortua videtur, quotannis germinat. Postea iterum, ut fiduciam concipiant, assurgere ad Deum iubet, qui tunc patefaciet suum auxilium. Sequitur autem non semper cognitam fuisse Dei manum, sed aliquamdiu ignotam latuisse, ac si nullam suorum curam haberet. Nam in specie videbatur ipsos abiecisse, quum Daniel aliique pii non minus quam Zedechias in exsilium abducti essent. Ergo ubi illuxerit serenitas, discrimen bonorum et malorum tale fore dicit, ut conspicua sit haec manus quae prius quodammodo abscondita erat: quia non dissimulabit amplius, nec impios grassari sinet, sed aperte ostendet quantam pro suis curam gerat. Ergo si ad tempus praevalent, atque impune grassantur hostes: si negligi ac destitui omni auxilio videmur, ne desperemus: quia veniet tempus quo se patefaciet Dominus, nosque ab eorum iniuriis et tyrannide vindicabit.

15. (*Quoniam.*) Haec hypotyposis eo spectat ut, quum pii sceleratos homines in eorum miseriis exsultare magisque ac magis insolescere vident, ne propterea deflectant a recta via, aut animum despondeant: nec enim solummodo voluit percellere impios qui nullis moventur minis, omniaque subsannant, sed pios consolari ut se beatos esse sentiant quod sub tutela Dei sint, nec propterea se adiungant impiis quod prospere iis omnia succedunt. His ergo potissimum consulit, ut Dei tutela et gratia contenti sint. Caeterum an extremum quoque iudicium comprehendat cum temporalibus poenis, quibus iam impios persequi incipit, ambigi potest. Ego vero non dubito quin illud quoque simul cum iis complecti velit, quae aeterni iudicii tantummodo praeludia sunt.

(*Veniet.*) Hoc fieri coepit quum populo Babylonem abducto hostes domesticos ultus est Deus. Ex quo autem impletum fuit redemptionis tempus, armata manu impias gentes durius aggressus est, nec destitit alia etiam et varia sui adventus documenta subinde dare, quibus se electo populo praesentem ostendit, atque in igne venit ad iudicandos hostes. Tandem scimus eum ultimo venturum in igne ut omnes impios ulciscatur. Sed hic locus ad extremum iudicium restringendus non est quin reliqua etiam complectamur. Quanquam has minas, ut paulo post videbimus, peculiariter stringit contra larvatos Iudaeos. Metaphoricae vero hae loquutiones satis usitatae sunt scripturis: non enim aliter horrendum hoc iudicium Dei animo comprehendere possemus quam si prophetae ex rebus notis et usitatis similitudines adferrent. His autem sensus nostros serio afficere student prophetae, ut vero Dei timore perculsi non aemulemur impios, quibus tam horribilis imminet vindicta. Unde apparet quam frivolae et inutiles sint speculationes sophistarum, qui de qualitate et subtilitate illius ignis disserunt, quum scriptura eo tendat, ut horribile iudicium Dei nobis sub figuris demonstret, quod alioqui nec cogitatione complecti, nec animo comprehendere possemus. Quod etiam melius liquet ex nomine gladii, quia eadem est ratio.

16. (*Quoniam in igne.*) Hic nihil adfert novi: sed tantummodo confirmat superiorem sententiam: ac formidolosum hoc iudicium fore demonstrat, ne quis rem levis momenti esse putet. Illum igitur horrorem amplificat ut metuant impii, pii vero se puros et castos conservent, atque ab eorum consortio se subducant: interea aequo animo sustineant iniustos et crudeles hostium impetus, donec armatus prodeat e coelo vindex. Cladem vero denuntiat cunctis mortalibus, ut multa sit cadaverum congeries. Et diserte hoc addidit, quia passim regnaret impietas, ac periculosam tentationem pii ob felicitatem impiorum sustinerent. Nam quae ingenii nostri est levitas, prava consuetudine abduci nos sinimus, et multitudo nos conturbat, ac si ad prohibendam Dei manum sufficeret. Pravum hunc metum corrigit propheta: quia scilicet quo magis grassabitur impietas, et maior sceleratorum copia futura est, eo magis accendetur ira Domini, ut plures ac maiores strages edat: nec impiorum turba et conspiratio impediet quin eodem exitio ipsos tollat.

17. (*Qui sanctificant.*) Nunc hostes illos designat quibus Deum infestum fore docuit. Nam dubium esse poterat, exterosne et professos hostes notaret, an vero sermonem dirigeret ad Dei contemptores, qui tamen electis et sanctis permixti erant: aperte ergo falsos et degeneres Iudaeos compellat: nec mihi dubium est quin priore loco hypocritas perstringat: secundo autem ubi dicit, *qui* comedunt carnem suillam, sceleratos designet: hoc est, eos qui palam et crassiore licentia impii erant. Sanctificabant se hypocritae, hoc est, falsas sancti-

tatis larvas induebant: atque hoc praetextu fallebant multos. *Purificabant* se in hortis, hoc est, variis superstitionibus se polluebant, quibus tamen se puros reddi coram Deo arbitrabantur. Alii sine ulla dissimulatione Deum religionemque omnem spernebant. Est igitur generalis sententia, qua omnes impios, cuiuscunque generis sint, comprehendit: nempe tam eos qui nequitiam suam aperte produnt, quam qui variis integumentis tegunt et occultant. Quod dicit, *post* unam in medio, quidam interpretes subaudiunt piscinam, ac si in medio horti reposita esset aqua sacra ad ablutiones. Sed non minus conveniet alter sensus, quia proprium sibi quisque Deum eligeret, suam quoque arborem cuique fuisse ex multis.

18. (*Nam ego opera eorum.*) Confirmat quod dixit superiore versu: nempe sumendas esse poenas de omnibus impiis, ut quamvis ad tempus eos impune peccare sinat Dominus, eos tamen poenas aliquando daturos esse persuasi fideles ab eorum exemplis abstineant. Dominus hic testatur se opera ipsorum videre et observare, ac se aliquando re ipsa ostensurum neminem latere ipsius oculos posse. Alii intelligunt nihil ab impiis designari posse sine permissu Dei: quae quidem sententia vera est, sed huic loco non convenit. Nemo enim non videt hanc sententiam coactam et a contextu prophetae alienam esse. Solum enim confirmat quod prius dixit, hypocritas et sceleratos tandem impune evasuros non esse, quia Deus omnia eorum facinora, instituta et cogitationes animadvertit: nec quidquam tergiversando proficere, quasi nunquam in iudicium trahendi essent.

(*Quia venit tempus.*) Hoc etiam magis confirmat quod dictum est. Iam enim tempus appropinquare dicit quo omnes gentes convocabit, ut reiectis hypocritis et impiis populum ex illis colligat et sibi adoptet. Iudaei efferebantur superbia omnesque alias nationes ut impuras despiciebant. Dominus autem eas se adoptaturum significat, ut eius gloriae sint participes, cuius se indignos Iudaei praebent. Insignis est hic locus, quo docemur Deum alicui populo obstrictum non esse, quin eos eligat quos volet, reiectis incredulis quos prius ad se vocavit: sicuti luculente docet Paulus Rom. 10, et 11, ubi ostendit nos veluti in vacuam possessionem venisse, postquam Iudaei sua incredulitate reiecti sunt. Hoc eis iam minatur Isaias: Ne existimetis Deum populis carere quum defeceritis vosque indignos reddideritis eius gratia. Alios enim habiturus est: ipse vero iudicem se ostendet, nec vos tanta licentia abuti tandem patietur. Venturos dicit, quia fidei consensu insiti in ecclesiam coalescent cum veris Iudaeis, qui ab adoptione non desciverint: nam quia propinqui Deo erant Iudaei, gentes quae remotae erant accedere ad eos oportuit, ut dissidio sublato fierint simul unum corpus. *Videre* gloriam Domini nihil aliud est quam ea frui gratia qua Iudaeos dignatus erat. Hoc enim speciale illius gentis privilegium fuit, ut gloriam Dei intuerentur, atque eius praesentiae signa haberent. Nunc gentes, quae his bonis caruerant, visuras dicit et conspecturas illam gloriam: quia Dominus sese omnibus patefaciet sine exceptione.

19. (*Et ponam.*) Hoc dupliciter accipi potest, vel quod Deus aliquod signum porrigat: vel aliquo symbolo aut tessera suos insigniat ut salvi evadant. Prior expositio magis recepta est: sed nonnulli in ea pueriliter argutantur de signo crucis: alii vero ad praedicationem evangelii referunt: utrique meo iudicio hallucinantur. Videtur enim potius alludere ad id quod Moses scribit factum esse in exitu et liberatione populi: atque in Apocalypsi refertur: Quotquot signati fuerint a Domino salvos fore, etiam quum ira eius grassabitur per universum orbem: quemadmodum ii quorum signatae erant postes in Aegypto salvi evaserunt. Atque ita ostendit neminem effugere posse iram Dei, praeter electos, quibus signum et notam Dominus impresserit. In summa, propheta amplificat quod iam dictum est de gravi et dira ultione quam Deus sumpturus erat de impiis. Omnes enim perituri essent promiscue, nisi Dominus aliquos nota sua insigniret. A communi igitur exitio totius gentis exiguum aliquem numerum se reservaturum dicit. Atque hic verus prophetae sensus est: quemadmodum etiam alibi dixerat se quasdam reliquias velut a communi incendio erepturum. Ex hac residua manu dicit quosdam fore sibi praecones ad celebrandum in gentibus nomen suum: sicuti videmus paucorum opera longe lateque promulgatam fuisse salutis doctrinam.

(*Tharsis.*) Hoc nomine Ciliciam designat: atque totum littus maris mediterranei Iudaeae oppositum comprehendit. Alii Africam et Cappadociam significari putant: sed priorem sententiam magis amplector. Per *Lud* nonnulli Lybiam, et alii Asiam minorem intelligunt. Per eos *qui* trahunt arcu Parthos: quoniam experti erant in arte sagittandi. Per *Thubal et Iavan* Italiam et Graeciam: per *insulas* vero, ignotas regiones designat. Nam insularum nomine quidquid ultra mare erat Iudaei significabant: ut iam antea saepius dictum est. *Quae non audierunt.* Significat spargendam esse notitiam Dei per universum orbem: nam Graeci, Itali, Parthi, Cilices, aliique populi nihil de pura religione et sincero Dei cultu audierant: atque universus orbis profundissimis ignorantiae tenebris demersus erat. Notam ergo ubique terrarum fore gloriam Dei promittit. Subest autem emphasis in nomine *gentium:* quia tunc Dominus uni tantum populo notus erat, nunc omnibus se patefecit.

20. (*Et adducent.*) Hic aperte exponit quod prius dictum est: nempe omnes qui evadent ac superstites erunt, quamvis sint pauci numero, tamen sacerdotes fore qui undique victimas Deo adducent. Alludit autem ad veterem ritum legis: tametsi notat discrimen quod inter istas oblationes et veteris legis sacrificia futurum est. Nam instituit novum sacerdotii genus, et nova sacrificia. Quemadmodum vero dixerat se omnes gentes collecturum, ita nunc ostendit non inanem sacerdotum, quos constituerat, laborem fore: quia Dominus prosperum studiis eorum successum dabit. *Fratres* vocat qui prius alieni erant: quia novam coniunctionem respicit quae constat fide. Scimus enim exteras gentes per fidem in genus Abrahae insitas esse. Quanquam alii diversum sensum eliciunt, quem non prorsus reiicio: Ubi Deus novum populum sibi ex alienis gentibus colliget, Iudaeos qui huc et illuc fuerant dispersi aggregandos esse: quod etiam impletum est. Videtur tamen aptius hoc referri ad vocationem gentium: quia tunc sublato discrimine fraterna coniunctio esse coepit inter omnes quos adoptare voluit Deus in filios. Abraham fuit pater unius gentis, nec tamen omnes qui ab eo originem duxerunt secundum carnem filii eius censentur: nam Ismaelitae et Idumaei roiecti sunt. Tunc ergo demum pater multarum gentium factus est, quum Deus cooptavit gentes ac foedere sibi coniunxit, ut fidem Abrahae sequerentur. Atque ita videmus quorsum propheta vocet nos Iudaeorum fratres, qui prius alieni ab ecclesia Dei fueramus, quia falsos et reprobos fratres prius deiecerat suo loco. Notandus est hic fructus qui sequitur ex piis laboribus eorum qui Domino operam suam impendunt: nempe quod a mortiferis erroribus ad Deum vitae fontem adducant fratres suos: qua consolatione animos suos erigere, atque in aerumnis et molestiis quas ferunt sustentare debent. Dominus ex suis neminem perire sinit. Quum itaque opera nostra uti vult ad eripiendos fratres nostros, felices et beati sumus.

(*Ex omnibus gentibus.*) Significat nullum amplius discrimen inter Iudaeos et gentes fore: quia Deus maceriam diruet, atque ecclesiam constituet ex omnibus gentibus. Atque ita impletum est illud Davidis de Christo: Postula a me: dabo tibi gentes haereditatem tuam et possessionem tuam terminos terrae (Psal. 2, 8). Quum *montem sanctum* nominat, accommodat se usui et consuetudini illius temporis: quia Deus Ierosolymis in templo colebatur. Nunc diffusum est ubique templum: quia puras ad Deum manus tollere ubique licet, nec iam ullus habetur locorum delectus. Oblationum quoque mentionem facit, et sacrificiorum quae in templo fiebant: quanquam sacrificia quae nunc offerenda sunt a priscis illis longe differant. Sed prophetas a rebus usitatis similitudines mutuari necesse fuit: sicuti iam saepius dictum est. Prius animalia et pecudes pro victimis erant: at apostoli aliique sacerdotes Christi homines ipsos mactarunt, vivumque sacrificium Deo per evangelium obtulerunt. Paulus hoc se sacerdotio functum testatur, quum gentes mactavit gladio evangelii, ut fierent oblatio acceptabilis Deo, sanctificata per spiritum sanctum (Rom. 15, 16). Non est igitur sacerdotium legale, nec papistico simile, quo Christum immolari dicunt: sed evangelicum, quo mactantur homines, ut renovati spiritu Domino offerantur. Quoscunque ergo lucrifacere possumus Christo eos in sacrificium offerimus, ut toti Deo consecrentur. Sacrificat etiam unusquisque quum se devovet et addicit Deo, atque integrum obsequium illi offert. Hanc enim hostiam Paulus etiam rationalem vocat (Rom. 12, 1). Ita vocationis nostrae finis ostenditur, ut abstersis pollutionibus et nobis mortui nos colendae sanctitati addicere discamus.

(*In equis et quadrigis.*) Quidam hic allegoriam quaerunt: atque prophetam ideo *adducendi* verbo usum putant quod evangelium non cogat metu homines, sed blande potius alliciat, ita ut sponte se conferant ad Deum, ac properent alacriter hilari conatu. Ego vero simplicius hunc locum accipio. Quia enim subire poterat haec dubitatio in animos multorum: Qui fiet ut homines e tam longinquis regionibus ad nos accedant? respondet, equos, quadrigas et vehicula defutura non esse. Nam omnia adminicula Dominus in promptu habet ut iuvet suos atque ad propositum finem perducat. Caeterum non repugno quin evangelium possit vehiculum dici, quum nos ad spem vitae aeternae vehat: sed mihi simpliciter videtur innuere propheta, nihil obstaturum Deo quominus colligat ecclesiam suam: et sibi praesto fore adminicula, ne quis ex electis quos vocaverit in medio cursu deficiat.

21. (*Adeoque.*) Amplificat id quod iam pronuntiavit de insolita Dei gratia. Colligendam enim Dei ecclesiam ex populis omnibus significaverat, ita ut superatis omnibus impedimentis et molestiis longinquae etiam nationes accederent. Nunc vero longius progreditur: nec enim solummodo cooptandas a Deo gentes, sed etiam in summum honorem evehendas esse docet. Iam magnus erat hic honor quod immundae et spurcae gentes censerentur in sacro populo: nunc vero longe admirabilius est quod in summum dignitatis gradum evehuntur. Hinc apparet longe aliud esse sacerdotium sub Christo quam sub lege fuit. Nam sub lege una tantummodo tribus ad sacerdotium admittebatur: gentes, ut immundae, prohibebantur ab ingressu templi, tantum aberat ut isto sacerdotio fungi possent: nunc vero omnes promiscue admittuntur. Nonnulli generaliter exponunt hunc locum, quod gentes sacerdotes erunt, hoc est, se ipsas offerent Deo:

sicuti passim scriptura fideles omnes regale sacerdotium vocat. Sed videtur peculiariter designare ministros et doctores, quos etiam ex gentibus elegit Dominus, atque insigni huic muneri, hoc est, praedicando evangelio destinavit: quemadmodum Lucam, Timotheum et similes, qui spirituales victimas Deo per evangelium obtulerunt.

22. (*Nam sicut.*) Hic promittit talem ecclesiae instaurationem fore ut perpetuo duret. Vereri enim multi poterant ne postea iterum laberetur. Firmum ergo deinceps statum fore significat, postquam semel a Deo restituta erit. Itaque hic magnifica duo beneficia recenset, instaurationem scilicet ac perpetuitatem. Quum loquitur de *coelis* novis et *terra* nova, respicit ad regnum Christi, a quo omnia renovata sunt: sicut apostolus ad Hebr. docet (8, 8. 13). Haec autem novitas eo spectat ut perpetuo vigeat hic florens ac felix ecclesiae status. Quod enim vetus est ad interitum tendit: quae instaurantur et renovantur diuturniora esse debent. Promiserat Deus, quamdiu sol et luna starent in coelo, testes fore aeternae successionis, ne posteritas Davidis intercideret (Psal. 89, 37). Sed quia interruptio quaedam ex perfidia populi et ingratitudine contigerat, instauratio per Christum facta vaticinium illud vere sancivit. Merito itaque Isaias, Subolescent, inquit, vobis filii et filiis nepotes: et quemadmodum stabiliet Deus mundum ut nunquam intereat, sic ecclesiae perpetua erit successio, ut per omnes aetates prorogetur. In summa, exponit quod prius dixerat de renovando mundo: ne quis hoc ad arbores, aut bestias, aut siderum ordinem pertinere putet: nam ad interiorem hominis renovationem referri debet. Veteres hallucinati sunt quum existimarunt haec ad extremum iudicium praecise spectare, nec contextum prophetae, nec autoritatem apostoli satis perpenderunt. Quanquam non nego eousque pertinere, quia non ante speranda est rerum perfectio quam Christus mundi vita apparuerit: sed initium facere altius oportet, ab ea scilicet liberatione qua suos Christus regenerat, ut sint novae creaturae, sicuti dicitur secundae ad Corinthios capite septimo[1]).

23. (*Et accidet.*) Iterum docet propheta quale discrimen futurum sit inter spiritualem Dei cultum, qualis erit sub regno Christi, et carnalem qui sub lege fuit. Singulis mensibus in novilunio sacrificia offerebantur. Erant sabbata aliique festi ac solennes dies quos diligenter observabant. At sub regno Christi perpetua erit et continua solennitas: nec enim fixi sunt et stati sacrificiorum dies, quibus eundum sit Ierosolymam, aut quidquam hic vel illic offerendum: sed nostrae oblationes, feriae et laetitiae continua serie velut ex die in diem perpetuantur. Interea alludit ad veterem sacrificiorum morem, ut iam saepius usitatum esse prophetis diximus. Vult ergo Dominus sibi pura sacrificia quotidie offerri, non statis temporibus, nec qualia sub lege olim aut hodie apud papistas, qui vel stulte incumbunt suis caeremoniis ac si piacula essent scelerum, vel Christum mactare scelerate audent: sed spiritualia, ut puro et sincero cultu veneremur Deum et adoremus. Quod nonnulli hinc abrogationem legis et veterum caeremoniarum probare volunt, mihi satis firmum non videtur. Certum quidem est legales illos ritus sublatos esse, atque hinc colligi potest: sed ad probationem huius rei aliis firmioribus locis uti vellem. Subest enim hic duntaxat antithesis inter sabbata et festos dies, qui celebrabantur sub lege, et sabbatum quod nobis hodie continuum est.

24. (*Et egredientur.*) Non sunt hic quaerendae subtiles et argutae interpretationes: simpliciter enim admonet eos qui in ecclesiam cooptati fuerint, circumcirca horrendam Dei ultionem visuros. Quanquam subest inter calamitatis angustias et liberum exitum tacita antithesis: ac si diceret, ex tenebricoso ergastulo, ubi constricti erant, prodituros rursus in lucem. Non intelligit has strages fore in coetu fidelium: hoc enim felicitatem ecclesiae valde imminueret, in qua omnia laetitiae et gaudii documenta a Deo eduntur: sed quemadmodum prius de perpetua gloria loquutus est, qua illustrabit suos, ita nunc denuntiat poenas quibus afficiet improbos, ut pii magis se in timore Dei contineant. Quod igne cruciandos dicit, nuper metaphoricam esse loquutionem admonui: idque ex membro adiuncto aperte liquet. Neque enim fingendi sunt e terra vermes qui infidelium corda arrodant. Simplex ergo sensus est, impiis malam conscientiam instar carnificis fore, qui absque fine eos discruciet, tormentumque illis paratum esse quod alia omnia superet: denique dirum et horribilem in modum pavidos et irrequietos fore, ac si vermis cor alicuius hominis roderet, aut exederet ignis, nec tamen ita exesus interiret. Porro quia nunc impii summo in honore habentur, atque pios velut ex alto despiciunt, horrendam mutationem denuntiat: quia cum extremo cruciatu ignominiam quoque summam sustinebunt: sicuti par et aequum est, quibus contemptui et ludibrio fuit Dei gloria, eos probris omnibus obrutos angelis et toti mundo abominabiles reddi.

[1]) *imo quinto* v. 17.

IOANNIS CALVINI

PRAELECTIONES

IN IEREMIAE PROPHETIAS

ET LAMENTATIONES.

PROLEGOMENA.

Commentarii in Ieremiam rarius in Thesauro epistolico mentio fit, et quae ibi passim de hoc opere leguntur fere unice ad Dedicationem spectant, Friderico electori Palatino inscriptam, quae apud nos exstat Opp. Tom. XX p. 72 sub N. 3986 d. d. 23 Iulii 1563.

Initio eiusdem mensis Calvinus Bullingerum de consilio suo certiorem fecit. Sic enim scribit ad eum d. d. 2. Iulii (l. c. p. 55 N. 3974): *Quia meae in Ieremiam praelectiones proximis nundinis edentur, librum placuit Palatino dicare. In praefatione breviter complector totius controversiae summam.* Quo animo haec summa conscripta fuerit tu suo loco legisti et non est quod hic te pluribus moneamus. Non mirum igitur est Bullingerum, qui facile quid rei esset praesentiebat, enixe rogasse ut a consilio desisteret. Sed eius admonitio serius Genevam venit quam ut aliquid efficere potuisset, et vix nobis persuademus eam aliquid effecturam fuisse si vel citius allata fuisset.

Epistola illa scripta est a. d. VII. Kal. Augusti (l. c. p. 107 N. 3992) et inter alia haec habet: *Hoc ignorares nolui ex aula principis Electoris Palatini semel et iterum a fidelibus ad nos scriptum esse, ne quid librorum nostrorum Principi inscribamus, quod quidem ipsi parum gratum sit futurum, non quod non ex animo veritatem complectatur, sed quod nolit ansam praeberi calumniatoribus qui clamant ipsum Zwinglianum et Calvinianum factum. Haec moneo quod intelligam te Ieremiam tuum illi dedicaturum. Gaudeo quod huius prophetae interpretationem a te simus habituri. Verum scrutare prius an grata sit futura tua Principi inscriptio. Si nollet ille sibi inscribi commodius alteri dedicares.*

Cui Calvinus pridie Idus Augusti haec respondit (l. c. p. 134 N. 4007): *Sero mihi redditae sunt tuae literae, quibus monebas ne Palatino meas in Ieremiam praelectiones dicarem. Res enim iam erat transacta. Consilium satis tempestive a Gasparo* [Oleviano] *nostro petieram. Nescio qui factum sit ut non responderit. Caeterum si qua erit offensio facile diluetur, nec magnopere laboro quum gratiam non captaverim.* Scilicet dedicatio ipsa iam a. d. X. Kal. Aug. prelo tradita fuerat, ut patet ex typographi praefatione.

Praeterea, ne quid omittamus, etiam haec testimonia natalium operis hic commemorare lubet. Ex Colladoni Vita (g. 4. Opp. XXI. 95) constat Calvinum lectiones in Lamentationes, adeoque in totum Ieremiam, absolvisse die 19 Ianuarii 1563. Menses vernos igitur eiusdem anni schedis tachygraphorum retractandis impendit, ita ut mense Iulio liber in publicum emitti potuerit. Cave id serius demum factum fuisse credas, quia Ionvillaeus Wolphio d. d. 19 Iulii (N. 3982. Opp. XX. 66) praesenti tempore usus scribit: *Miraris quid hic typis excudatur ..... Commentarii D. Calvini in Harmoniam quatuor Mosis librorum eduntur a H. Stephano, Praelectiones eiusdem in Ieremiam prophetam et Lamentationes a Crispino. Haec ut spero proximis nundinis venum exponentur.* Quo animo hic novus autoris labor a Lutheranis

exceptus sit, colliges ex verbis Koetteritii ad Marbachium d. d. 23 Mart. 1564 (N. 4086. Opp. XX. 274): *Calvinus hat neulich Electori Palatino die praelectiones in Ieremiam dedicirt und eine hefftige praefationem gestellet.*

Exstant in museo nostro quatuor huius operis editiones praeter Amstelodamensem. Princeps hoc titulo venit:

Ioannis | Calvini | Praelectiones: | in | librum Prophetia- | rum Ieremiae, et | Lamentationes. | Ioannis Budaei et Caroli Ionuillaei labore et indu- | stria exceptae. | Cum duobus indicibus, priore quidem rerum ac sententiarum maxime | insignium: posteriore vero locorum qui ex vetere et novo Testa- | mento citantur, et explicantur. | (*Anchora cum serpente*). Genevae | apvd Io. Crispinum. | M. D. LXIII. (fol.)

Folia liminaria sex, in quibus post dedicationem legitur praefatio typographi haec:

IOANNES CRISPINUS LECTORI VERE CHRISTIANO S.

Etsi iam satis admoniti fuerunt Lectores quum in lucem prodierunt clarissimi ac ornatissimi viri Ioannis Calvini Praelectiones primum in duodecim quos vulgo minores Prophetas appellant, deinde in Danielem, qua methodo et ratione, a quibus etiam exceptae fuerint, ut frustra eandem velut cantilenam occinere, adeoque actum agere videar, si nunc iterum proferam quae fusius illic sunt exposita: non abs re tamen, nisi fallor, nunc addam, has Praelectiones in Ieremiae Prophetias et Lamentationes a duobus illis fratribus Ioanne Budaeo, et Carolo Ionvillaeo non minore industria, fide et diligentia quam priores exceptas fuisse. Quod quidem facile iudicabit quisquis paulo attentius singula expendet. Ut autem excuderentur quam tersissime fieri posset, quamvis elaboratum sit summo studio: effici tamen non potuit, quin nonnulla exciderint, quae post excusum typis librum, ex ipso manu scripto exemplari animadversa et sedulo ab eodem Ionvillaeo emendata in calce operis notavimus, ne pius Lector usquam haereret. Iam vero contextum Hebraicum inserere non placuit quum ob alia multa tum maxime, quod linguae illius peritis ad manum esse non dubitamus: reliquis certe putamus non ita necessarium. Veriti etiam merito sumus, ne si ingens volumen iustam magnitudinem excederet, nimio sumptu, minusque necessario gravaretur emptor. Caeterum, ne sim prolixior et taediosus, incredibilem ac multiplicem huius libri utilitatem praetereo quae tibi ex lectione melius constabit. Sic enim refertus est raris doctrinae coelestis opibus, ut ex eo tanquam ex locuplete penu liceat totius pietatis summam depromere: ac proinde non dubium est quin summopere toti ecclesiae Dei sit profuturus. Superest, Christiane Lector, ut quem ex his commentariis fructum percipies, uni Deo acceptum feras: et D. Calvino de piis omnibus quam optime merito bene preceris, donec tandem aeterna haereditate potiatur. Hoc vero tam singulari thesauro gratus fruere, et quod tibi ex animo offertur aequi bonique consule. Genevae decimo Calendas Augusti M. D. LXIII.

Subiicitur ibidem *Precatio qua solet uti Ioannes Calvinus initio suarum Praelectionum: Det nobis Dominus in coelestis suae sapientiae mysteriis cum vero pietatis profectu versari in gloriam suam et aedificationem nostram. Amen.*

Terniones sunt septuaginta quinque (a—z; A—Z; Aa—Zz; AA—FF), folia numerata 436. Caetera occupant indices et Farrago emendandorum satis ampla. In fine legitur: Excudit Ioannes Crispinus Genevae anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo tertio mense Iulio.

II. Ioannis | Calvini | Praelectiones | in | librum Prophetia- | rum Ieremiae, et | Lamentationes. | Ioannis Budaei et Caroli Ionuillaei labore et industria exceptae. | Cum duobus indicibus, priore quidem rerum ac sententiarum maxime in- | signium: posteriore vero locorum qui ex vetere et novo Testamento | citantur, et explicantur. | (*Anchora cum serpente, addito adagio illo quod iam olim descripsimus.*) Genevae | apud Eustathium Vignon. | M. D. LXXVI. (fol.)

Sex folia liminaria cum dedicatione, praefatione typographi, cui iam annus M. D. LXXVI adscriptus est, et Precatione. Caetera ut in praecedenti exceptis erratis. In fine: Excudit Eustathius Vignon Genevae anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo sexto mense Augusti.

III. Ioannis | Calvini | Praelectiones | in | librum Prophetia- | rum Ieremiae, et | Lamentationes. | Ioannis Budaei et Caroli Ionuillaei labore et industria exceptae. | Cum duobus indicibus, priore quidem rerum et sententiarum maxi- | me insignium: posteriore vero locorum qui ex veteri et novo Te- | stamento citantur, et explicantur. | Tertia editio a mendis | quibus prior scatebat repurgata. | (*Anchora cum serpente et adagio*) | Genevae, | apud Haered. Eustath. Vignon. | M. D. LXXXIX (fol.)

Folia liminaria sex ut supra. Praefationi typographi subscribitur hic quoque annus M D LXXVI. Caetera item omnino ut in praecedenti. Subscriptio typographi in fine nulla. Quamvis in his editionibus pagina paginae, adeoque fere linea lineae respondeat, tamen cave credas unam eandemque esse bis aut ter solo titulo mutato iteratam.

IV. Iohannis | Calvini | operum omnium | theologicorum | Tomi Quarti Pars altera: | Praelectiones in Librum Prophetiarum Ieremiae, et | Lamentationes complectens. | Ioannis Budaei et Caroli Ionuillaei labore et industria exceptae. | Cum duobus indicibus *caett ut supra.* (*Anchora cum serpente sine adagio*) Genevae, | Apud Iohannem Vignon, Petrum et | Iacobum Chouët. | M. DC. XVII (fol.)

Folia liminaria quatuor cum dedicatione, praefatione typographi etc. ut in praecedente. Textus Commentarii binis columnis expressus, Ieremiae vero lineis integris. Terniones sexaginta (Aaa—Zzz; Aaaa—Zzzz; AAaaa—OOooo) folia numerata 352, sequentibus indicibus.

Aliae editiones latinae prodierunt nullae. Nam quae in catalogo bibliothecae Bernensis recensetur anni 1583 mero errori scribae nomen et famam debet, ut nobis quaerentibus affirmavit V. D. Rud. Steck, professor theologiae Bernensis.

Exstat autem versio gallica quam nos hodieque desideramus. Cuius exemplaria rarissime ad nostram aetatem pervenerunt. Unum inspeximus in bibliotheca universitatis Bonnensis asservatum, hoc titulo ornatum:

Leçons | ou | commentaires et | expositions de Iean Caluin, tant sur les Reuelations | que sur les Lamentations du Prophete Ieremie. | Le tout fidelement recueilli, premierement en Latin par Iean Budé, | et Charles de Ionuillier: et depuis translaté nouuellement en | François. | Auec deux Tables bien vtiles, la premiere des choses les plus nota- | bles contenues en ce liure: l'autre des passages alleguez et expo- | sez, tant du vieil que du nouueau Testament. (*Emblème*) A Lyon, | Par Clavde Senneton. | M.D.LXV. (*fol.*)

Viginti folia liminaria cum dedicatione et tabulis. Septuaginta sex quaterniones cum dimidio (a—z; A—Z; Aa—Zz; aa—hh), paginae numeratae 1220. Accedit folium unum cum erratis.

Emblema exhibet lacertam coronatam eius generis quod salamandra vocatur, in medio flammarum. Extra marginem utrobique figurae virorum aquam effundentium in vasa ex quibus flammae surgunt. Adagium additur in latere sinistro: *Dvrer movrir*, in dextro: *et non perir.*

Caeterum, quod ad stylum attinet, facile hic lector desiderabit nervosam illam et castigatam Calvini dictionem quam in iis scriptis admirabatur quae autor ipse prelo mandanda praeparaverat. Sermo iam apparet laxior et remissior, incultus et prolixius, scilicet ex cathedra dicentis et sese auditoribus accommodantis, non lectoribus. Quid quod amanuenses illi verba ex interpretis ore calamo excipientes tam sedulo quaecunque proferebat in schedas suas retulisse videntur, ut non solum precationum formulas, quas singulis lectionibus ut colophonem addere solebat, verbo tenus describerent, verum etiam alias quibus commentarius citra damnum carere poterat. Qualia passim occurrunt huiusmodi: *Postea sequitur .... sed quia sonat horologium non possum ulterius progredi — Ego longius pro-*

grederer, sed mihi est aliud negotium quo vocatus sum etiam ante lectionem — Reliqua in crastinum — Sed non possem nunc absolvere. — Postrema lectione conquestus est Deus — Sed hac de re cras adhuc dicendum erit — Ego non ulterius progrediar ob negotium aliquod — Cras non vacabit legere quia habebitur consistorium. — Proxima hebdomade ego legam Bezae loco — Sed iam sonat horologium. — Miror horam tam cito sonuisse: non puto me legisse horam integram — etc. Ita etiam nullo negotio constitui potest numerus lectionum quibus haec Ieremiae explanatio absoluta est. Sunt nimirum ducentae et undecim.

Denique et hoc addere non abs re erit, Nostrum non solum lectionibus academicis Ieremiam illustrasse, verum etiam concionibus e suggestu sacro habitis. Notitiam praebent catalogi bibliothecae Genevensis: *S'ensuivent les Sermons qui ont este faictz les aultres iours de la sepmaine. 1549. Premierement sus le livre des revelations du prophete Ieremie 91 sermons fourniz ez mains de Mr. de Normandie (comme aussi les sus escriptz) les dits sermons non reliez et non suivans l'ung l'aultre commenceant le 1r d'iceulx le mardi 12 iour de novembre 1549. Item sus les Lamentations de Ieremie 25 sermons suivans l'ung l'aultre et reliez en ung volume commencez le Samedi 6 iour de Septembre 1550.*

In quodam eiusdem bibliothecae codice MS. invenimus inter alia triginta sermones super Ier. cap. XV—XVIII. habitos mense Iunio 1549. De quibus habeas quae iam saepius de similibus summi viri reliquiis homileticis diximus.

PRAELECTIONES IN IEREMIAM.

Postquam expositis duodecim prophetis minoribus, pervenimus tandem ad finem Danielis, iam suscepi librum Ieremiae explicandum, modo tamen vita suppetat, et detur otium. Quod si per Dei gratiam otium dabitur, restabit unus ex prophetis Ezechiel, cui utinam contingat magis idoneus interpres, ut spero. Quantum ad Ieremiam pertinet, hoc primo observatu dignum est, coepisse fungi prophetae officio, regnante Iosia, et quidem anno decimotertio regni eius. Nam etsi rex ille sincerus erat Dei cultor, tamen res tunc valde confusae erant. Perierat enim liber legis. Ita poterat quisque pro sua libidine fingere multos impios errores. In tanta licentia minime dubium est, quin multi homines turbulenti conati fuerint pervertere Dei cultum, et puram doctrinam: et quisque sibi fabricatus sit multas nugas. Nam si vellent sacerdotes recte docere, tota eorum scientia pendebat ex lege. Etsi autem probabile est, non prorsus fuisse abolitam eius memoriam, tamen restabant duntaxat quaedam fragmenta, ut certo colligere non possent, qualis ratio ecclesiae gubernandae divinitus fuisset tradita. Nam refertur in sacra historia, librum fuisse repertum anno decimo octavo Iosiae. Itaque a toto quadriennio iam docere coeperat Ieremias, imo quinquennio. Hoc autem exemplum satis demonstrat quanta sit hominum incuria et segnities in studio pietatis. Iusserat Deus per Mosen non tantum sancte et diligenter servari in templo legis exemplar, sed etiam apud ipsos reges: deinde additum fuerat praeceptum ut festis solennibus recitaretur tota lex populo. Sed postquam reges coeperunt desciscere a vero Dei cultu, nullum apud eos exstitit legis exemplar. Tandem etiam lex ipsa prorsus intercidit. Nec dubium est, quin hoc acciderit per tyrannidem regis Manasse, qui crudeliter saeviit tam in sacerdotes quam in reliquos Dei servos. Ubicunque enim micabat tantum aliqua scintilla pietatis, erat intentus ad caedes, ita ut flueret sanguis per totam Ierosolymam, quemadmodum testatur sacra historia. Non mirum igitur est si ex templo ipso rapuerit quaecunque palam exstabant legis exemplaria, ut omnem verae doctrinae memoriam exstingueret. Tamen repertus fuit liber qui latuerat a sacerdote Helkia, ut etiam illic refertur. Hoc primo notandum fuit de temporis exordio. Quum enim religio sic esset corrupta, et cuique pro arbitrio liceret fabricare varios errores, difficile et arduum munus sustinuit Ieremias. Deinde finis etiam spectandus est. Dicit se a tempore illo prosequutum esse munus prophetandi usque ad transmigrationem. Ergo perrexit annis quadraginta in suo cursu. Iam quam dura certamina obeunda illi fuerint videbimus in progressu. Sed etiam si populus magis fuisset docilis, non potuit tamen exsequi quod Deus iniunxerat sine maximo dolore et simili etiam taedio. Videbimus enim paulo post qualis fuerit doctrinae summa, quam perferre iussus est. Ergo quum per continuos quadraginta annos assiduus fuerit in hoc labore, hinc perspicimus quam heroico spiritu fuerit praeditus. Caeterum si expendimus quantae tempestates excitatae fuerint, quae eum deiicerent e gradu, imo abstraherent prorsus a recta via, hinc clarius fulgebit invicta constantia animi et zeli ipsius, quod tamen non destitit prosequi officium illud sibi iniunctum. Simul etiam notandum est, postquam excisa fuit urbs, et incolae Ierusalem traducti fuerunt in exsilium babylonicum, non tamen tunc cessasse Ieremiam. Tractus enim fuit in Aegyptum, ut colligere promptum est ex fine libri, praesertim ex cap. 44, imo ipse per vim illuc abreptus fuit, quum tamen maledixisset omnibus Iudaeis, qui latebras sibi in Aegypto quaerebant. Dum coactus est ipse quoque illuc proficisci, poterat hoc multum diminuere ex eius autoritate, quemadmodum scimus impios undecunque arripere ansam maledicendi: erat aliquis speciosus color: Hic scilicet maledixit omnibus qui in Aegyptum proficiscebantur: atqui nunc ubi habitat? in Aegypto cum aliis transfugis.

Nec dubium est, quin his ludibriis concussa fuerit fides sancti viri, quia saeculis omnibus proterva fuit impietas. Illic ergo, etiam post urbem excisam Ieremias peregit cursum suum. Et fieri potest ut ultra annos quinquaginta incubuerit in munus ac laborem docendi. Dicunt fuisse lapidibus obrutum: et hoc verisimile est, quia non minus acriter tunc invectus fuit in Iudaeos, qui transfugerant in Aegyptum, quam adhuc salva urbe: atqui tunc desperatio ipsos stimulabat in rabiem. Hinc factum est ergo ut sanctum prophetam occiderent: et putabant hoc sibi fas esse, quoniam insultabat eorum miseriis: sed studebat pervicaciam corrigere, quae erat indomabilis: hoc ipsi non reputabant. Iam venio ad summam libri. Quoniam Isaias, et reliqui eiusdem aetatis operam magna ex parte luserant, Ieremiae nihil fuit residuum, nisi ut breviter hanc sententiam proferret, iam nullum esse veniae locum, sed instare tempus ultimae vindictae, quoniam nimis diu abusi fuerant Dei tolerantia, qui eos sustinuerat, qui comiter, imo blande etiam eos hortatus fuerat ad poenitentiam, et testatus fuerat se fore exorabilem, et propitium, modo se in viam reciperent. Quoniam ergo Dei clementia contemptui apud ipsos fuerat, oportuit Ieremiam quasi fulminare adversus tam perditos et tam deploratae pervicaciae homines. Hoc igitur fuit praecipuum in doctrina eius, actum esse de regno et sacerdotio, quoniam Iudaei toties et tam diversis modis, et tam longo tempore provocaverant iram Dei, et respuerant sanctas admonitiones servorum eius. Minatus est etiam Isaias suo tempore: sed videmus semper mitigandis terroribus aliquam spem veniae fuisse additam, quoties asperius loquutus erat. At quum abductae essent in exsilium decem tribus, quum afflictum esset regnum illud, et tamen non resipiscerent Iudaei, sed magis ac magis obdurescerent adversus Dei ferulas, necesse fuit, quemadmodum iam dixi, ipsum magis praecise cum illis agere. Deus litigaverat per Isaiam, et alios prophetas: per Ieremiam et per Ezechielem reos peregit Iudaeos, et protulit sententiam damnationis. Hoc discrimen notandum est inter formam doctrinae, quae habetur apud Isaiam et apud hunc prophetam nostrum. Interea tamen, ne mutila esset doctrina, voluit Deus Ieremiam esse praeconem gratiae suae et promissae in Christo salutis. Tamen haec exceptio tenenda est, quod nullam misericordiae spem obtulerit, nisi postquam poenas luissent suorum scelerum. Tenemus igitur nunc quid praecipue docuerit Ieremias. Sed omnia melius et magis distincte cognoscere poterunt lectores ex continuo tenore. Ego etiam nunc non tracto in genere quid quaerendum sit in prophetis. Nam hoc argumentum alibi videor expedisse. Dico igitur simpliciter Ieremiam fuisse a Deo missum, ut populo ultimam cladem praediceret: deinde ut concionaretur de futura redemptione: sic tamen, ut interponeret semper exsilium septuaginta annorum. Nunc venio ad ipsa verba.

CAPUT PRIMUM.

1. *Verba Ieremiae filii Helkiae, ex sacerdotibus qui erant in Anathoth, in terra Beniamin,*

2. *Nempe* (אשר explicative hic ponitur) *fuit sermo Iehovae ad ipsum in diebus Iosiae filii Amon regis Iehudah, decimo tertio anno regni eius.*

3. *Et fuit* (hoc est, perrexit in cursu vocationis suae) *diebus Ioakim filii Iosiae regis Iehudah usque ad complementum undecimi anni Zedechiae filii Iosiae regis Iehudah ad transmigrationem Ierusalem, mense quinto.*

Dixi non frustra hic praefigi tempus quo coepit Ieremias fungi prophetae officio in ecclesia Dei, nempe quia status populi valde corruptus erat, tota religio vitiata ob perditum librum legis. Neque enim alibi petenda erat regula colendi Dei, neque aliunde etiam poterat sumi recta intelligentia quam ex illo fonte. Quum ergo iam longa consuetudine impietas regnum occupasset apud Iudaeos, tunc repente emersit Ieremias. Ergo onus gravissimum impositum fuit eius humeris, quia fieri non poterat quin surgerent ex adverso multi hostes, quum vellet populum reducere ad puram legis doctrinam, quam tunc maior pars pedibus superbe calcabat. Vocat *se filium Helkiae.* Existimant Iudaei hunc esse Helkiam sacerdotem a quo repertus fuit liber Mosis, quinquennio post. Sed mihi non est verisimile. Suspicio etiam Hieronymi valde frivola est, quia ex voce נער, quam paulo post subiiciet propheta, colligit fuisse puerum, quum coepit prophetare: quasi vero non se puerum metaphorice appellet. Quoto aetatis suae anno vocatus fuerit ad munus propheticum nescitur: tamen credibile est, tunc fuisse stata, vel media aetate, quoniam opus fuit autoritate non vulgari: deinde si fuisset puer, certe non tacuisset de tanto ac tam insigni miraculo, quod scilicet fuisset creatus propheta ante iustam et maturam aetatem. Quantum ad patrem spectat, non mirum est si Iudaei transferunt hoc nomen ad summum sacerdotem. Scimus enim, ut semper rapiantur ad suas inanes iactantias. Quum igitur ambitio sensus eorum occupet, hinc factum est ut dixerint Ieremiam esse filium summi sacerdotis, nempe quo splendidior esset eius conditio. Sed quid ipse propheta? Testatur quidem se fuisse filium Helkiae, sed non dicit illum fuisse summum sacerdotem: imo adiicit: *Ex sacerdotibus qui erant*

in Anathoth in terra Beniamin. Scimus autem fuisse ignobilem viculum, non procul ab Ierosolyma: et exprimit etiam Ieremias *fuisse in tribu Beniamin situm.* Propinquitas Ierosolymae colligitur ex Isaiae verbis (10, 30), quum dicit pauperculam Anathoth fuisse territam. Minatur Ierosolymae quoniam scilicet immineat hostis: ét dicit: Qualis est vestra securitas? nam potestis audire hostium clamorem, et gemitus fratrum vestrorum ex portis vestris. Anathoth enim non procul a vobis distat, nempe tribus milliaribus duntaxat. Quum ergo Ieremias simpliciter dicat se oriundum fuisse ex oppido Anathoth, cur fingemus ipsum fuisse filium summi sacerdotis? Et nugatorium est quod Chaldaeus paraphrastes etiam addit, nempe possessiones Helkiae fuisse in oppido Anathoth. Quasi vero sacerdotibus permissum fuerit agros possidere: tantum quod sufficeret alendis ipsorum pecudibus Deus concessit. Hoc igitur sumamus quod certum est, et caret omni controversia, deinde quod elicitur ex prophetae verbis, nempe fuisse oriundum ex vico Anathoth. Interea affirmat se fuisse *ex genere sacerdotali.* Ergo potuit munus propheticum in ipsum competere rectius, quam in multos alios prophetas, sicuti in Amos, vel in Isaiam. Isaiam Deus extraxit ab aula. Erit enim ex sanguine regio, et illum constituit prophetam. Idem diversa ratione factum est in Amos. Ex caulis enim fuit eductus, quum esset homo pecuarius. Quum Deus tales prophetas ecclesiae suae praefecit, haud dubie exprobrare voluit sacerdotibus suam ignaviam. Etsi enim non omnes sacerdotes erant prophetae, tamen debebant hinc sumi: et ordo sacerdotalis fuit quasi seminarium prophetarum. Quum autem crassa esset in illis inscitia et ruditas, Deus aliunde sibi prophetas elegit, et ita detexit ac traduxit illorum ignominiam. Debebant enim esse angeli Dei exercituum, custodia legis in labiis eorum, ut ipsam exquireret populus ex eorum ore, sicuti apud Malachiam (2, 7) dicitur. Quum ergo essent muti canes, Deus transtulit honorem prophetici muneris ad alios. Sed quemadmodum iam dixi, Ieremias qui erat sacerdos simul etiam fuit propheta. Secundo versu incipit de sua vocatione disserere. Hoc enim fuisset nimis ieiunum, si tantum praefatus esset se prodire in medium, et afferre aliquid: sed melius explicat secundo versu, se nihil afferre, nisi quod traditum fuerit a Deo: quasi diceret se fideliter per manus deferre quod Deus praecepit. Nam scimus, in solidum totam autoritatem esse ac residere penes unum Deum, ubi de doctrina pietatis agitur: neque enim est in arbitrio hominum hoc vel illud comminisci, ut fideles sibi subiiciant. Quum ergo Deus sit unicus ecclesiae suae doctor, quisquis audiri postulat, necesse est ut probet se esse ministrum Dei. Hoc ergo nunc sedulo facit Ieremias quum dicit *sermonem Iehovae sibi fuisse datum.* Prius dixerat verba, vel sermones *Ieremiae filii Helkiae:* poterat quispiam excipere, imo unus quilibet e populo, Quorsum te ipsum ingeris? quasi vero audiendus sit quispiam mortalium: atqui Deus hoc sibi uni vendicat. Ergo hic Ieremias quasi per modum correctionis subiicit suos esse sermones, non quorum ipse sit autor, sed minister duntaxat. Dicit igitur se tantum exsequi quod Deus mandavit, quia fuerit discipulus ipsius Dei, antequam doctoris partes sibi sumeret. Quantum attinet ad initium, et finem temporis, causa breviter ostensa fuit, cur dicat se fuisse electum prophetam *anno 13. Iosiae, et se perfunctum fuisse hoc officio usque ad undecimum annum Zedechiae.* Quod autem vocatur *Iosias filius Amon*, dubium est an vere et proprie fuerit filius Amon Iosias. Anno enim vicesimo secundo regnare coepit Amon: duobus tantum annis regnavit, Iosias successit in eius locum natus annos octo. Si numeremus praecise annos, et genitus fuerit Iosias anno 16, hoc videbitur esse absurdum, quod scilicet Amon fuerit pater ante annum decimum sextum. Nam oportuit genitum esse anno decimo quinto. Neque enim nasci potuit, nisi post menses novem. Ergo decimo quinto genitus fuisset Iosias. Hinc colligitur probabiliter, filium fuisse lege, non autem natura, quemadmodum postea vocatur Zedechias filius Iosiae, quia fuit eius successor, quum nepos esset ex fratre, ut multi existimant. Sed hoc passim satis tritum est, vocari regum filios, qui successerunt in eorum locum, et qui erant filii ipsa lege, non autem, quemadmodum dixi, natura. Nunc sequitur,

4. *Et fuit sermo Iehovae ad me dicendo.*
5. *Antequam formarem te in utero novi te, et antequam egressus esses e vulva sanctificavi te, Prophetam in gentibus constitui te.*

Hic fusius prosequitur Ieremias quod nuper attigerat, nempe se vocatum fuisse divinitus, quia aliter temere se ingessisset. Neque enim quisquam usurpat sibi honorem, ut dicit Apostolus: sed sola Dei vocatio prophetas et doctores in sublime erigit. Ut ergo sibi attentionem conciliet Ieremias, pronuntiat se vocatum fuisse ad munus propheticum, idque clara voce Dei. Hoc consilio dicit *sermonem fuisse datum: Antequam formarem te in utero novi te.* Inducit Deum loquentem, ut sermo sit magis emphaticus, hoc est, ut plus habeat ponderis ac vehementiae. Nam si simpliciter narraret in sua persona se fuisse Dei voce creatum prophetam, hoc non ita afficeret animos auditorum, sed ubi producit loquentem Deum, necesse est in hac loquendi forma plus esse gravitatis et vehementiae. Hic praetereo quod posset copiose tractari, nempe vocationem

requiri, ut quis audiatur in populo Dei: quia nemo proprio et privato iure hoc sibi arrogare potest, ut loquatur, quemadmodum iam dixi: quandoquidem hoc Deus sibi uni vendicat. Sed alibi satis fuse de vocatione prophetica disserui: ideo satis est quasi digito res ipsas, imo summas rerum monstrare. Et loci communes aliunde petendi sunt, quia si vellem insistere in singulis capitibus, nullus esset finis. Ego autem statui meo more percurrere hunc prophetam. In hunc igitur finem refert Ieremias *se a Deo fuisse vocatum*, ut audientiam suo iure impetret a populo. Nunc quod ad verba spectat, Deus pronuntiat *se novisse Ieremiam antequam formaret ipsum in utero.* Hoc specialiter non dicitur de propheta, quasi alii homines Deo sint incogniti: sed restringitur ad munus ipsum: quasi diceret: Priusquam te formarem in utero, destinavi te in hunc usum, nempe ut subires docendi onus in populo meo. Et repetitio est in secunda parte, ubi dicit, *Priusquam egressus esses e vulva sanctificavi te.* Idem igitur valet sanctificatio atque notitia Dei. Et ita perspicimus notitiam non vocari meram praescientiam, sed praedestinationem, qua Deus pro suo arbitrio singulos homines eligit, et simul etiam ordinat, deinde sanctificat. Nemo enim suapte natura esset idoneus, quemadmodum Paulus exclamat (2. Cor. 2, 16). Quum igitur facultas haec pendeat ex gratuito Dei dono, non mirum est, si Deus affirmet *se Ieremiam sanctificasse:* quasi diceret, Ego te formavi hominem in utero, sed simul destinavi in usum singularem: et quoniam non poteras tecum afferre tantum excellentiae, ut obires munus propheticum, ego etiam te formavi prophetam et non hominem duntaxat. Haec est summa. Caeterum nimis sunt arguti qui existimant sanctificatum fuisse prophetam re ipsa ex utero, quemadmodum de Ioanne Baptista dicitur. Nihil enim tale verba sonant. Sed tantum de se Ieremias testatur quod Paulus etiam de se affirmat primo capite ad Galatas (v. 15), se fuisse a Deo cognitum antequam esset natus. Fuit ergo non effectu sanctificatus Ieremias in utero, sed in Dei praedestinatione et arcano consilio, quia scilicet tunc Deus ipsum elegit prophetam. Quaeritur nunc, an non ante mundi creationem electus esset? Facilis est solutio, fuisse quidem a Deo praecognitum mundo nondum creato: sed scriptura ad modulum ingenii nostri se accommodat, ubi de cuiusque generatione loquitur. Perinde igitur est ac si Deus de Ieremia diceret fuisse hac lege creatum hominem, ut suo tempore manifestaretur propheta. Et minime dubium est, quin exegetice addiderit clausulam, quae postea sequitur, *Prophetam in gentibus constitui te.* Haec igitur est sanctificatio non realis, ut dixi, sed tantum quia ordinatus fuit propheta Ieremias antequam natus esset. Videtur tamen esse absurdum quod dicit *se datum fuisse prophetam gentibus.* Deus enim voluit ipsum esse ecclesiae suae ministrum: nec profectus est ad Ninivitas, ut de Iona legitur: neque peragravit alias terras: sed tantum impendit operam suam tribui Iehudah. Cur ergo dicit *se gentibus datum fuisse prophetam?* Respondeo, quamvis specialiter Deus ipsum ecclesiae suae praefecerit, tamen pertinuisse eius doctrinam ad alias gentes, quemadmodum iterum videbitur, et ex progressu etiam melius patebit. Vaticinatus enim est contra Babylonios, contra Aegyptios et contra Moabitas: denique complexus est omnes populos, qui vicini erant ac noti Iudaeis. Fuit quidem hoc accidentale: sed quum esset specialiter propheta popularibus suis datus, viguit tamen eius autoritas etiam apud profanas gentes. Nec dubium est, quin honorifice loquutus sit de gentibus in numero plurali, ut amplior constaret doctrinae eius vis et dignitas. Sequitur,

6. *Et dixi, Ahah Domine Iehovah, ecce non novi loqui, quia puer ego.*

7. *Et dixit Iehovah ad me, Ne dicas, puer ego* (id est, sum puer) *quia ad quaecunque te misero, ibis, et quaecunque tibi praecepero, loqueris.*

Postquam de sua vocatione disseruit propheta, simul adiungit se munus initio detrectasse: idque facit ob duas causas. Primum, ut se purget ab omni suspicione temeritatis. Scimus enim quantopere grassetur haec cupiditas inter homines: quemadmodum dicit etiam Iacobus (c. 3, 1), multos appetere sibi magisterium: ac fere nemo est, qui non libenter cupiat audiri. Quum igitur plerique nimium cupide prosiliant ad docendi munus, multi etiam sibi rapiant, ideo Ieremias ne temeritatis suspectus sit, pronuntiat se coactum fuisse effugere hanc necessitatem. Deinde eadem etiam ratione sibi plus reverentiae conciliat, et reddit suos discipulos magis attentos. Cur enim recusat parere Deo, ubi vocatur ad munus propheticum? Nempe quia terret ipsum difficultas. Atqui haec eadem causa debet stimulare lectores ad maiorem attentionem, sicut debuit tunc expergefacere auditores quum loquebatur Ieremias. Si quis roget an licite detrectaverit Ieremias quod iubebat Deus, in promptu est responsio, Deum veniam dedisse servo suo quoniam non fuerat ei propositum respuere suam vocationem, vel se eximere ab obsequio, vel iugum excutere, ut otio suo consuleret, vel famae, vel aliis suis commodis: nihil tale spectavit Ieremias: sed quum se ipsum respiceret, statuit se minime parem fore tam arduo muneri obeundo. Ergo excusatio modestiae causa tantum additur. Hinc factum est, ut Deus ignosceret eius timiditati, quoniam manabat, quemadmodum iam diximus, ex recto af-

fectu. Et scimus ex bonis principiis saepe aliqua vitia oriri: sed tamen in Ieremia hoc fuit laudabile, quod putavit sibi non suppetere vires ad obeundum propheticum munus: et optavit veniam sibi dari, et alium eligi, qui ampliore spiritu et uberioribus donis esset praeditus. Cras prosequar reliqua.

PRECATIO.

Da omnipotens Deus, quum non modo consulueris veteri tuae ecclesiae, ubi elegisti servum tuum Ieremiam: sed etiam volueris nostra hac aetate exstare fructum laboris eius: da, inquam, ne tibi simus ingrati, sed tanto beneficio sic fruamur, ut fructus in nobis appareat in gloriam nominis tui, nempe ut discamus nos totos tibi addicere in obsequium, et quisque ita impendat tibi suam operam in vocatione sua, ut interea coniunctis animis studeamus promovere nominis tui amplitudinem, et regnum etiam filii tui unigeniti, donec perfuncti nostra malitia tandem perveniamus in coelestem quietem, quae nobis parta fuit eiusdem filii tui sanguine, Amen.

Heri dictum fuit cur initio detrectaverit Ieremias provinciam docendi, nempe quia non putabat se fore parem: et hac ratione vocabat se puerum, non aetate, sed quia rerum erat imperitus. Metaphorice igitur accipitur hoc nomen, quoniam fatetur propheta se neque scientia, neque usu satis esse instructum. Nam inepte hoc ad aetatem, sicuti dixi, trahunt quidam. Quamvis ergo adultae esset aetatis, tamen propter imperitiam, et quia non pollebat necessariis dotibus ad tam praeclarum munus, ideo puerum se nominat. Nunc sequitur responsio, *Ne dicas, puer sum, quia ibis,* etc. Hic Deus non tantum praedicit quid facturus sit propheta, sed denuntiat quid velit ipsum facere, et quid exigat ab ipso: quasi diceret, Tuum est mihi parere, quoniam penes me est potestas iubendi. Ergo necesse est, ut pergas quocunque te misero: deinde ut proferas quaecunque praecepero tibi. His autem verbis admonet Deus servum suum, non esse cur ipsum terreat cognitio propriae imbecillitatis, quia sufficere debeat simpliciter obsequi ipsius imperio. Et haec doctrina cognitu apprime utilis est. Nam sicuti nihil aggredi oportet antequam probe expenderimus quid vires nostrae ferant, ita ubi Deus aliquid iniungit, quasi clausis oculis statim mos gerendus est eius verbo. Merito laudatur prudentia in scriptoribus: et hoc etiam potest extendi ad alios omnes generaliter, nempe quid ferre recusent, quid valeant humeri. Unde enim tanta in plerisque audacia et temeritas, nisi quoniam fiducia inflati sese proiiciunt? Ergo in actionibus hoc est quasi legitimum principium, ut quisque expendat vires suas, et consilium petat ex sua mensura. Ita fiet ut nemo stulte se ingerat, et sibi arroget plus quam oportet. Caeterum ubi Deus nos vocat, etiam si omnia nos deficiant, tamen obsequendum est. Et colligitur haec doctrina ex Dei verbis, ubi dicit, *Ne dicas, puer sum,* hoc est, etiam si sentias te facultate destitui, sis tibi conscius propriae infirmitatis, *tamen ibis,* hoc est, *necesse est te ire quocunque te misero.* Exigit enim Deus simpliciter sibi hunc honorem deferri, ut homines, etiam si facultas agendi non suppetat, obtemperent tamen eius mandatis. Postea sequitur

8. *Ne timeas a facie ipsorum, quia tecum ego* (id est, ego sum tecum) *ad eripiendum te, dicit Iehovah.*

Possumus ex hoc versu colligere Ieremiam, quum videret se vocari ad graves et duros conflictus, fuisse turbatum, quia non erat tantum in ipso roboris, ut constanter atque intrepide lacesseret tot hostes, et tam violentos. Videbat enim sibi negotium fore cum populo degenere. Nam omnes fere desciverant a lege Dei: et quum excusso iugo iam a multis annis ita proterve exsultassent, difficile erat ipsos revocare ad obsequium et moderationem. Apparet igitur prophetam hac difficultate fuisse cohibitum ne auderet suscipere propheticum munus. Certum enim est, Deum adhibuisse opportunum remedium eius timori. Quid autem dicit? *Ne timeas a facie ipsorum.* Ergo quum dicebat Ieremias se esse puerum, respiciebat, quemadmodum iam attigi, ad illam difficultatem, quod scilicet vix posset subire tam aspera certamina, quae instabant, cum populo illo rebelli et iam obdurato in sua malitia. Videmus ergo ut oblique detrectaverit onus sibi impositum, quia non audebat palam, et ingenue, et apertis verbis fateri quod res erat. Sed Deus qui penetrat in corda hominum, et cognoscit omnes sensus occultos, medetur eius timiditati, quum dicit, *Ne timeas a facie ipsorum.* Caeterum ostendit hic locus tunc ita invaluisse corruptelas in electo populo, ut nemo ex servis Dei posset tranquille exsequi munus suum. Si negotium esset prophetis et doctoribus cum aliquo populo docili, non esset praeliandum: sed ubi nullus est Dei timor, nec reverentia, imo ubi feruntur homines post suarum cupiditatum impetus, nemo pius doctor officium suum potest exercere, quin armatus sit ad praelium. Hoc igitur significat Deus, quum prophetam suum iubet esse bono animo, quia videbat totidem fore illi hostes, quotquot profitebantur se esse filios Abrahae. Et notanda est ratio fiduciae et securitatis quae additur, *Quoniam ego,* inquit, *sum tecum, ut te eripiam.* His enim verbis admonet Deus satis fore praesidii in sua manu et virtute, ne propheta furorem gentis suae metuat. Erat

quidem initio hoc formidabile, quum videret Ieremias suscipiendum sibi esse bellum non tantum cum paucis hominibus, sed cum universo populo: Deus autem se unum opponit cunctis mortalibus, et dicit, *Ego sum tecum, ergo ne metuas.* Videmus igitur tunc iustum honorem deferri Deo, ubi eius tutela contenti despicimus rabiem omnium hominum, nec dubitamus confligere cum omnibus impiis, etiam si ingenti multitudine contra nos surgant: atque etiam si validissimae sint eorum opes et copiae, statuimus tamen sufficere unicum Dei praesidium ad nos tuendos. Haec igitur summa est. Nunc sequitur,

9. *Et extendit Iehovah manum suam, et tetigit os meum: et dixit Iehovah ad me, Ecce posui verba mea in ore tuo.*

10. *Vide, constitui te* (vel praefeci) *hodie super gentes et super regna ad evellendum, et ad destruendum, et ad eruendum, et ad perdendum, ad aedificandum, et plantandum.*

Hic rursus disserit Ieremias de sua vocatione, ne contemptui sit eius doctrina, ac si profecta esset ab homine privato. Testatur igitur rursum se non venire proprio motu, sed divinitus esse missum, et instructum autoritate prophetica. Dicit in hunc finem posita fuisse verba Dei in ore suo. Hic locus diligenter notandus est, quoniam breviter definit Ieremias unde iudicium fieri debeat de certa vocatione, ubi quis doctoris munus suscipit in ecclesia, nempe si nihil afferat proprium: quemadmodum etiam dicit Petrus priore sua canonica: Qui loquitur, loquatur tanquam sermones Dei (1. Pet. 4, 11), hoc est, non loquatur dubitanter, ac si ingereret sua commenta, sed possit secure et absque ulla dubitatione obtendere Dei nomen. Sic etiam Ieremias hoc loco, ubi audiri postulat, *asserit sermones Dei positos fuisse in ore suo.* Sciamus ergo quidquid ex hominis ingenio prodit posse contemni, quia Deus vult sibi uni deferri hunc honorem, ut audiatur in ecclesia sua, quemadmodum heri dictum fuit. Unde sequitur nullos debere agnosci pro Dei servis, nullos debere censeri iustos et fidos prophetas vel doctores, nisi per quos loquitur Deus, ut nihil ex se ipsis confingant, non doceant pro suo arbitrio, sed fideliter tantum perferant quae Deus mandavit. Visibile symbolum adiunctum fuit, quo maior confirmatio accederet. Non est quidem hoc trahendum ad generalem regulam: quasi necesse sit contingi omnium doctorum linguas Dei manu: sed hic duo ponuntur, nempe res ipsa et externum signum. Quantum ad rem spectat, lex praescribitur omnibus Dei servis, ne sua commenta afferant, sed simpliciter tradant quasi de manu in manum quod acceperint a Deo. Speciale autem hoc fuit in Ieremia *quod Deus manu extenta tetigit os eius*, nempe ut palam ostenderet os illud dicatum sibi esse. Sufficit igitur quantum ad verbi ministros spectat, linguas ipsorum consecratas esse Deo, ne sua figmenta admisceant purae eius doctrinae. Sed Deus in persona Ieremiae voluit etiam addere visibile signum huius rei, nempe quum manum suam extendit ut os eius tangeret. Postquam vero testatus est Deus linguam Ieremiae sibi esse sacram, et separatam a vulgari et profano usu, nunc instituit ipsum potestate: *Et vide,* inquit, *praefeci te hodie super gentes et regna.* Deus his verbis ostendit, quam reverenter velit excipi suum sermonem, etiam ubi per homines mortales defertur. Nemo est qui non iactet se Deo velle obsequi: sed interea vix centesimus quisque amplectitur eius sermonem. Nam simul atque loquutus est, omnes fere obstrepunt, vel si non audent furiose et hostiliter se opponere, tamen videmus ut alii tergiversando, alii autem tacendo resistant. Notanda igitur haec est nobis autoritas quam Deus verbo suo adscribit: *Ecce,* inquit, *constitui te super gentes et regna.* Porro quum dicit, *Vide, constitui te,* hortatur prophetam ad magnitudinem animi, ut scilicet meminerit suae vocationis, neque timide, aut serviliter aduletur hominibus, vel morem ipsorum cupiditatibus gerat: *Vide*, inquit. Hac voce intelligamus, non posse doctores strenue exsequi munus suum, nisi ante oculos illis versetur Dei maiestas, ut scilicet prae eius comparatione despiciant quidquid est splendoris, et potentiae, et pomparum in hominibus. Nam experientia hoc docet, conspectum hominum, simul atque vel minimum aliquem honorem afferunt, valere ad terrorem. Quorsum mittuntur prophetae et doctores? nempe ut cogant totum mundum in ordinem, non parcant suis auditoribus, sed libere ipsos castigent, quoties opus est: minentur etiam, ubi vident esse obduratos. Si qua sit species dignitatis in ipsis hominibus, doctor ipse non audebit offendere quos videt instructos esse vel potentia, vel divitiis, vel existimatione aliqua prudentiae, vel praeditos esse honoribus. Nullum igitur aliud est remedium, nisi ut doctores statuant Deum sibi ante oculos, et statuant etiam illum sibi esse autorem loquendi: ita fiet, ut magno et excelso animo contemnant quidquid est altitudinis vel excellentiae in cunctis mortalibus. Huc igitur spectat verbum quo utitur Deus, *Vide,* inquit, *ecce constitui te super gentes et regna.* Hic testatur Deus tantum esse autoritatis in verbo suo, ut sibi subiiciat quidquid altum est ac sublime in terra, ne regibus quidem exceptis. Sed quae Deus coniunxit, homo ne separet. Extollit quidem hic Deus prophetas suos supra totum mundum, atque adeo supra ipsos reges: at simul paulo ante dixerat, *Ecce posui sermones meos in ore tuo.* Ut ergo quispiam sibi tantam

potentiam vendicet, necesse est, ut proferat sermonem Dei, et re ipsa demonstret se esse prophetam, quia non ingerat propria commenta. Et hinc perspicitur quam fatua sit papae et putidi illius cleri iactantia, dum improbe audent ad se trahere quod hic dicitur: Nos superiores sumus et regibus et populis, inquiunt. Quo iure? Deus ita loquutus est per prophetam suum Ieremiam. Sed haec coniunctim legenda sunt, *Posui in ore tuo sermones meos, et constitui te super gentes et regna.* Nunc ostendat papa se instructum esse Dei sermone, nihil sibi privatim, vel seorsum arroget, denique sua commenta non ingerat, et libenter fatebimur ipsum excellere supra totum mundum. Deus enim non est separandus a verbo suo: sicuti Dei maiestas eminet supra totum mundum: imo supra coelestes angelos, talis etiam in verbo eius residet dignitas. Sed quum porci illi et canes vacui sint omni doctrina et pietate, quaenam impudentia est, imo stoliditas, iactare illud summum imperium supra reges et populos? Denique videmus ex contextu, hic non extolli ipsos homines, etiam si veri sint coelestis doctrinae ministri: sed potius ipsam doctrinam. Deus ergo hic vendicat summum imperium sermoni suo, quamvis eius ministri homines sint ignobiles, et contempti, et pauperculi, et qui nihil in se habeant splendoris. Quorsum autem hoc dicatur iam exposui, nempe, ut magnitudinem animi concipiant veri prophetae et doctores: atque ita audacter opponant se regibus et populis, quum armati sunt potentia coelestis doctrinae. Postea adiungit: *Ad eradicandum, ad destruendum, ad diruendum, ad perdendum.* Hic videtur Deus odiosum quasi data opera reddere et sermonem suum, et ministerium prophetae. Neque enim amabilis potuit esse Dei sermo in ore Ieremiae nisi agnoscerent Iudaei esse in salutem suam. Atqui Deus hic de ruina, et destructione, et excidio, et interitu loquitur. Sed postea adiungit, *ad aedificandum et plantandum.* Duplicem igitur usum Deus attribuit sermoni suo, nempe ut ab una parte *destruat, evellat, perdat, exscindat:* ab altera autem parte *plantet atque aedificet.* Sed tamen merito quaeri potest, cur Deus de ruina et exterminatione priore loco disserat: fuisset enim alter ordo melior, si dixisset: *Constituo te ad aedificandum et plantandum.* Sic enim Paulus loquitur: dicit paratam sibi esse vindictam, et aliis doctoribus contra omnes contemptores, et contra totam mundi altitudinem, ubi impleta fuerit, inquit, vestra obedientia. Paulus ergo illic significat evangelii doctrinam proprie et priore loco destinatam esse in hunc usum, ut homines vocet in obsequium Dei. Hic autem Ieremias ruinam et excidium ponit ante verba aedificandi et plantandi: videtur, quemadmodum dixi, hoc facere praepostere. Sed semper memoria tenendum est, qualis fuerit tunc populi status. Sic enim iam longo usu praevaluerat impietas, contumacia et obstinata pravitas, ut necesse esset initium facere a ruina et eradicatione et similibus. Non potuit igitur plantare Ieremias, neque erigere templum Dei, quin prius *destrueret, evelleret, perderet, exscinderet.* Quare? Nam diabolus illic erexerat sibi palatium. Quum enim religio fuisset contempta a multis annis, tunc diabolus quasi esset locatus in summo tribunali, sine controversia regnabat et Hierosolymae et in tota Iudaea. Quomodo igitur potuit illic erigi Deo templum, in quo pure coleretur, nisi ruinae praecederent? Ita diabolus corruperat totam terram. Scelera enim scimus tunc passim grassata fuisse: ac si terra plena esset spinis et sentibus. Non potuit igitur plantare Ieremias, vel seminare doctrinam coelestem, donec purgata esset terra tot vitiis et inquinamentis. Haec certe ratio est, cur priore loco, *de excidio, et ruina, et exterminatione, et eradicatione* disserat, postea subiiciat *plantationem et aedificium.* Congeries etiam verborum ostendit quam alte radices suas fixisset impietas, et contemptus Dei. Poterat simpliciter ita loqui Deus, *Constitui te ut evellas et perdas,* vel diruas: poterat contentus esse duobus verbis in duplici metaphora, quemadmodum subiicit postea plantationem et aedificium. Sed quoniam obstinati erant Iudaei in sua malitia, quoniam tanta erat pervicacia ipsorum, ut non statim, neque primo die, nec levi opera possent corrigi: ideo plura verba Deus accumulat, et hoc modo animat prophetam suum, ut infatigabili studio pergat in purgandis illis sordibus, quae vitiaverant totam terram. Nunc ergo tenemus et summam rei, et sensum verborum. Loquitur autem iterum de regibus et populis: quia utcunque datus proprie, ac dicatus fuerit genti suae Ieremias, tamen per accidens, ut loquuntur, etiam profanis gentibus datus fuit propheta, ut postea videbimus. Et videtur consulto Deus hic posuisse reges et gentes, ut deiiceret supercilium stulti illius populi, qui volebat immunis esse ab omni obiurgatione. Dicit igitur se dedisse autoritatem servo suo, non modo in Iudaea, sed etiam per totum orbem: quasi diceret: Vos estis tantum exigua portio hominum, vultisne hic cornua erigere contra servum meum? atqui sine profectu hoc estis facturi. Dominabitur enim non tantum Iudaeae, sed etiam cunctis gentibus et populis, adque adeo regibus ipsis: hoc est, doctrina quam apud ipsum deposui, tantae est potentiae et virtutis, ut emineat supra omnes mortales, nedum supra unam gentem. Interea videmus, quamvis hominum improbitas cogat Deum severitate uti, tamen nunquam ipsum oblivisci suae naturae, quin clementer invitet eos, qui non sunt prorsus desperati, ad resipiscentiam, ac spem veniae et salutis illis proponat. Et hoc semper retinet

coelestis doctrina. Quamvis enim sit odor mortis in mortem omnibus qui pereunt: est tamen odor vitae in vitam electis Dei. Saepe quidem continget ut maior turba convertat in suam perniciem salutiferam doctrinam: sed Deus tamen nunquam sinet omnes perire. Faciet igitur, ut doctrina ipsa sit incorruptibile semen in vitam suis electis: deinde, ut ipsos aedificet in templa. Hoc tenendum est. Atque ita non est cur odiosa sit nobis doctrina Dei, quamvis multis cedat in exitium, quoniam electis semper afferet salutem, quoniam ipsos plantabit, ut radices agant in spem beatae immortalitatis: deinde ipsos etiam eriget in sacra templa Deo. Nunc sequitur,

11. *Et* (hoc est, postea) *factus est sermo Iehovae ad me* (datus est mihi, fuit, ad verbum) *dicendo, Quid tu vides, Ieremia? Et dixi, baculum vigilis* (aut amygdali) *ego video.*

12. *Et dixit Iehovah ad me, bene fecisti ad videndum* (hoc est, recte vidisti) *quia vigilo* (aut festino: vigilans ego, ad verbum) *super sermonem meum ut ipsum faciam* (hoc est, ut compleam).

Confirmat hoc loco Deus quod prius dixerat de potestate verbi sui. Exegetice ergo sumendi sunt hi duo versus, quia nihil novum hic docetur, sed tantum confirmatur superior sententia, quod scilicet non frustra loquentur prophetae, neque futiliter, quoniam instructi sunt coelesti potentia, *ut plantent, aedificent:* et ab adversa parte *diruant et evellant*, quemadmodum citavimus ex Paulo, veros doctores esse armatos tali potentia. In promptu, inquit, nobis vindicta est contra omnes incredulos, quantumvis superbiant, etiam si ipsorum altitudo territet totum mundum, tamen in manu nobis est gladius qui ipsos conficiat, quia sermo Dei satis in se habet efficaciae ad perdendos rebelles. Prosequitur ergo hanc sententiam Deus, quum dicit, *Quid tu vides, Ieremia?* Proposuerat baculum, aut virgam amygdali, ut quidam vertunt, et שקד significat amygdalum: sed quia deducitur a verbo שקד quod est vigilare, aut festinare, non possumus apte vertere amygdalum hoc loco. Neque tamen repugno, quin vox hebraica hoc significet. Nam hic scribitur per Chames, participium שֹׁקֵד, quod paulo post subiicitur per Holem. Sed videmus quam affines sint inter se duae istae voces: שֹׁקֵד, deinde שָׁקֵד amygdalus, quemadmodum dixi, sumit originem a verbo illo שקד quod est vigilare: et existimant sic vocatam fuisse illam arborem, quoniam fructum suum maturius profert, quam omnes reliquae arbores. Florent enim amygdali, ut satis notum est, etiam hyeme, et inter maxima frigora. Nunc si latine dicamus, video virgam, aut baculum amygdali, et respondeat Deus, bene vidisti, quia ego vigilo, nulla erit allusio in vocibus, atque ita oratio perdet gratiam, et sensus frigebit. Necesse est igitur ita vertere, nisi velimus corrumpere hunc locum, et tenebris involvere prophetae sensum, *video virgam*, aut baculum, *vigilis.* Fingamus notari hic amygdalum: sed tamen vocatur arbor vigil proprie, si respicimus etymologiam, et res ita postulat, quemadmodum omnes nunc vident. Proposuit igitur Deus hanc speciem servo suo, ut videret baculum vigilis. Quorsum? *Recte vidisti*, inquit, *baculum vigilis, quia ego vigilo super sermonem meum, ut ipsum exsequar*, vel compleam. Videntur interpretes perperam restringere hoc ad poenas, de quibus postea videbimus. Sic enim exponunt, non cårituras suo effectu minas, quibus utetur deinde propheta, quoniam paratus sit Deus infligere quidquid denuntiabit. Sed illud est nimis restrictum, meo iudicio. Neque enim dubito, quin generaliter hic Deus extollat sermonem suum, et commendet ab effectu: quasi diceret se non loqui per servos suos, ut evanescat quidquid dixerint, vel in terram cadat, sed simul coniunctam esse efficaciam, quemadmodum apud Isaiam (55, 11) dicitur, Non redibit sermo meus ad me vacuus, sed prosperabitur in omnibus, hoc est, faciam ut parata sit exsequutio doctrinae propheticae, quo scilicet intelligat totus mundus me non frustra loqui, et non esse inanem sonitum in verbo meo, sed solidam efficaciam, quae tempore suo exstabit. Ideo dixi hos versus contexi debere cum proximo membro, ubi dicebat Deus se mittere prophetam ad eradicandum, ad plantandum, ad demoliendum et ad aedificandum. Aliis ergo verbis hoc probat, nempe quoniam ipse *vigilet super suo sermone, quo exsequatur quidquid protulerit per servos suos:* quasi diceret, prophetis quidem mando has partes, ut loquantur: sed quia loquuntur ex ore meo, ego adsum praesto, inquit, ut compleam quidquid ipsis iniungo. Denique significat Deus virtutem et potentiam manus suae coniunctam esse cum sermone, cuius prophetae sunt ministri apud homines. Ita generalis est doctrina quae pertinet non tantum ad poenas, sed etiam ad promissiones. *Recte* igitur *vidisti*, inquit, *quoniam vigilo ego.* Hic Deus non resignat munus suum Ieremiae, quamvis eius opera utatur ad docendum: sed ostendit penes se manere virtutem ad implendum quidquid loquutus fuerit propheta. Et notandum est etiam quod addit, *Super sermonem meum ad complendum ipsum.* Neque enim Deus hic quidquam proprium, vel separatum Ieremiae attribuit, sed commendat tantum efficaciam sermonis sui: quasi diceret, Modo sis mihi fidelis minister, ego spem tuam non frustrabor, neque eorum qui tibi erunt obedientes. Nam complebo quidquid tu speraveris, et ipsi: deinde non evadent impune quicunque tibi restiterint. Ego enim poenas de ipsis suo tempore exigam. Et ideo

usurpat verbum *vigilandi*, aut festinandi, ut ostendat se stare paratum, ut proferat effectum sermonis sui tempore opportuno. Hoc quidem non semper nobis apparet, ideo dicitur apud Abacuc (2, 3), Si moram fecerit prophetia, exspecta illam, quia non tardabit, sed veniens veniet. Iubet ergo Deus quietis animis exspectare effectum verbi sui: sed postea addit per modum correctionis, Veniens veniet, hoc est, efficiam, et praestabo re ipsa quidquid prophetae mei ex mandato meo loquuti fuerint: ita nulla erit mora, quia scilicet opportunitas ex arbitrio Dei pendet, et non ex hominum iudicio. Postea sequitur: sed quia sonat horologium, non possum ulterius progredi.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando dignaris comiter nos ad te invitare, et sermonem tuum in salutem nostram consecras, ut tibi libenter et ex animo pareamus, et ita simus morigeri, ne cedat nobis in interitum, quod in salutem nostram destinaveras: sed semen illud incorruptibile, quo nos regeneras in spem vitae coelestis, ita agat in cordibus nostris radices, et fructum suum proferat, ut nomen tuum glorificetur: sic plantati simus in atriis domus tuae, ut floreamus, et fructus appareat toto vitae nostrae cursu, donec tandem fruamur beata illa vita, quae nobis in coelo reposita est, per Christum dominum nostrum, Amen.

13. *Et fuit sermo Iehovae ad me secundo dicendo, quid tu vides? Et dixi, Ollam ferventem ego video, facies eius a facie aquilonis.*

14. *Et dixit Iehovah ad me, Ab aquilone aperietur* (alii vertunt pandetur, alii solvetur: erumpet proprie) *malum super cunctos habitatores terrae.*

Iam incipit Ieremias sermonem dirigere ad populum, cui datus erat propheta. Hactenus enim de sua vocatione disseruit, ut constaret autoritas doctrinae eius, et ita in genere loquutus est: nunc autem specialiter accommodat suam doctrinam ad populum. Dicit igitur oblatam sibi esse *visionem ollae ferventis, cuius facies erat versus aquilonem.* Quod autem Deus interrogat, et respondet ipse propheta, in eo confirmat suum vaticinium: quia si narrasset simpliciter se vidisse *ollam ferventem*, et exposuisset quorsum oblata esset haec figura, non fuisset tantum ponderis in verbis. Sed ubi Deus ipse adest, et pronuntiat quid significet olla bulliens, illic confirmatur vaticinium. Et minime dubium est, quin propheta hanc loquendi formam usurpaverit ac si Deus ipse, quasi positus in medio, probaret se esse autorem huius vaticinii. Haec autem summa est, venturos esse Chaldaeos, qui urbem Ierosolymam evertant, qui tollant et aboleant omnem dignitatem regni et sacerdotii. Hoc prius denuntiatum fuerat tam ab Isaia, quam ab aliis prophetis: sed contemptae fuerant omnes minae. Nam vivo Isaia rex Babylonis ambiverat amicitiam regis Ezechiae: et putabant Iudaei sibi opportune fuisse oblatum illud praesidium contra Assyrios. Sed non expendebant Dei manu regi corda hominum, et flecti in omnes partes: neque etiam reputabant se iam a multis annis provocasse Dei vindictam, et illum sibi esse hostem. Quum ergo ita contemptae et quasi ludibrio habitae fuissent omnes minae, nunc Ieremias prodit in medium, et dicit venturos esse septentrionales populos, nempe tam Assyrios, quam Chaldaeos. Nam scimus monarchiam unam fuisse absorptam ab altera. Chaldaei enim dominati sunt Assyriis, atque ita factum est, ut totum fere imperium orientale, exceptis Persis et Medis, ad ipsos transierit. Respectu autem Iudaeae erant aquilonares. Ideo propheta dicit se vidisse *ollam ferventem.* Multi per ollam intelligunt regem babylonium. Sed videntur male accipere quod propheta dicit: et possem refellere eorum interpretationem, nisi contentus essem simplici veritate, quae deinde in progressu melius patebit. Ergo *olla fervens* est populus ipse iudaicus, quemadmodum suo loco clarius videbitur. Neque enim volo nunc in unum acervum omnia colligere. Sed dicitur populus esse *similis ollae ferventi*, quia Dominus coxit ipsos, donec redacti fere essent in nihilum. Dicitur autem *pars ollae spectare versus septentrionem*, quoniam illinc, sicuti continuo post exponit Ieremias, accensus erat ignis. Et apte convenit similitudo. Nam ubi apponitur olla ad ignem, fervet ab ea parte, quae igni proxima est, et bullae omnes transeunt in diversam partem. Dicit ergo *ollam ebullisse*, sed ita, *ut os eius esset a parte septentrionali*, nempe quoniam illic erat ignis, et illic erant flabella. Denique Deus prophetae suo voluit ostendere populum similem esse carni, quae coniecta in ollam coquitur, et postea exuritur, vel redigitur longo tempore in nihilum. Vidit propheta os ollae ferventis, vel faciem, nempe a qua parte ebulliebat, spectare versus septentrionem: ideo respondet Deus interpres huius visionis, quam obtulerat servo suo, *Ab aquilone erumpet malum super cunctos habitatores terrae* nempe Iudaeae. Pronuntiat his verbis Deus se iam accendisse ignem apud Chaldaeos, et Assyrios, quo populum suum instar carnis excoquat, et tandem consumat prorsus, quemadmodum fieri solet ubi caro manet in sua olla, et ignis subinde accenditur, et adsunt etiam flabella, necesse est carnem prorsus in nihilum redigi, postquam cocta est, vel elixa. Sic etiam testatur Deus iam ignem esse accensum in Chaldaea et Assyria, qui Iudaeos non tantum coquat, sed etiam redigat in nihilum. Caeterum aliis verbis idem exprimit, nempe *malum venturum esse a septentrione*

super cunctos Iudaeos. Ex contextu postea videbimus hic proponi breviter summam doctrinae, quae Ieremiae mandata fuit. Est quidem haec dimidia pars, ut diximus. Nam voluit etiam Deus consulere electis suis: et ita eos terruit ut tantum domaret, et subiiceret sibi, non autem coniiceret in desperationem. Interea tamen dimidia pars prophetiae haec fuit: iam non sperandum esse veniam, quia Iudaei sua obstinatione nimis provocaverant iram Dei, et ita abusi fuerant eius patientia, ut eorum impietas non esset amplius tolerabilis. Ergo quod alii prophetae denuntiaverant, nunc Ieremias apertius iterum confirmat, et rem quasi digito ostendit. Postea sequitur,

15. *Quoniam ecce ego voco omnes familias regnorum aquilonis, dicit Iehovah, et venient: ponent quisque solium suum in ostio portarum Ierosolymae, et super omnes muros eius in circuitu, et super omnes urbes Iehudah.*

Hic versus continet explicationem proximi. Deus enim clarius et magis specialiter exprimit quod prius attigerat, nempe malum venturum esse ab aquilone. Dicit se fore autorem huius mali: sed de calamitate loquitur, *Ecce ego,* inquit, *clamo ad omnes familias regnorum aquilonis.* Non adeo efficax fuisset vaticinium, nisi diserte fuisset addita haec denuntiatio, nempe Dei auspiciis venturos esse Chaldaeos. Solent enim homines semper transferre in fortunam quidquid accidit, et postea videbimus in Lamentationibus ita fuisse stupidos Iudaeos, ut casus fortuitos obiicerent in cladibus suis, et in templi et ipsius urbis excidio, et interitu regni. Ideo severe cum illis Deus expostulat, quod ita caecutiant in re clara, neque iudicia sua agnoscant. Propheta igitur postquam testatus est venturum esse malum a septentrione, iam addit hoc malum minime fortuitum fore, sed eius belli quod Chaldaei inferent Deum fore summum ducem, qui colliget undique milites, et conficiet sibi exercitum ad perdendos Iudaeos. Clamandi verbo utitur propheta, *Ecce clamo,* inquit, *ad omnes cognationes* vel familias. Variis loquendi formis utitur Deus, quum docere vult ita sub manu sua et arbitrio esse cunctas gentes, ut moveat bella quoties ita visum est. Dicit: Ecce sibilabo ad Aegyptios, et comparat interdum ipsos apibus. Deinde alibi, Ecce clangam buccina et convenient Assyrii. Sed huc spectant omnes loquutiones: dum tumultuantur homines, et totum orbem perturbant, Deum tamen omnia dirigere pro summo imperio, nec quidquam geri nisi eius auspiciis et ductu. Videmus ergo iam non historice prophetam loqui, neque etiam simpliciter vaticinari quid futurum sit, sed simul adiungere doctrinam. Hoc fuisset nudum et simplex vaticinium, malum erumpet ab aquilone: sed nunc, quemadmodum iam dixi fungitur doctoris officio, ut vaticinium utile sit, ubi affirmat Deum fore summum ducem in hoc bello. *Ecce ergo clamabo ad omnes familias regnorum aquilonis.* Tunc quidem unica erat monarchia: sed quoniam tanta erat securitas in Iudaeis, atque etiam inde socordia, ut sibi non metuerent ab ulla clade: quo eos expergefaciat Deus, et corrigat illum stuporem, dicit se facturum, ut conveniant omnes familiae regnorum. Et certe tunc multa erant regna, quae Deus quasi uno impetu proiecit contra Iudaeos. Et videtur etiam spectasse ad inanem illam fiduciam, qua Iudaei se fallebant quum putarent Aegyptios semper fore praesto ad ferendas suppetias. Quoniam ergo solebant instar clypei, imo instar montis opponere Aegyptios, Deus hic perstringit eorum stultitiam, quod Aegyptiis confisi putarent se probe munitos esse contra vim et arma totius monarchiae chaldaicae. Hac igitur ratione primum familias, deinde etiam regna aquilonis ponit. Sequitur, *Et venient, et ponent quisque* (vir, ad verbum) hoc est singuli ponent, *sua solia ad ostium portarum.* Hic propheta significat tantum fore potentiae in Chaldaeis, ut audeant figere sua tentoria ante ipsas portas, neque id modo, sed etiam ut claudant minores portas. Dicit enim, *Ostia portarum.* Et quum loquitur de singulis, magis et acrius pungit ipsos Iudaeos. Nam freti Aegypti auxilio putabant se pares fore ad resistendum, quum tamen Chaldaei devictis Assyriis essent insuperabiles. Dicit igitur, Non tantum exercitus ipse castra metabitur ante portas, sed singuli statuent illic, atque erigent sua solia, quasi in loco tranquillo. In summa significat Deus, Chaldaeos et Assyrios fore victores, ut dominentur, et consideant tanquam domi suae in ipso agro, et ante portas urbis Ierosolymae. Haec postea clarius dicentur, et addentur multae etiam circumstantiae. Sed Dominus ab initio voluit proferre hanc sententiam contra Iudaeos, ut sentiant actum esse de suo statu. Dicit, *Et super muros eius in circuitu, et super omnes urbes Iehudah.* Denique hinc denuntiat propheta vastationem totius regionis: ac si diceret, Iudaeos frustra confidere propriis viribus, et alienis auxiliis, quoniam Deus pugnabit contra ipsos, et quia armati erunt Chaldaei et Assyrii ab ipso, fore victores, quidquid opponant ex adversa parte Iudaei. Sequitur,

16. *Et loquar* (vel proferam) *iudicia mea cum ipsis super omni malitia eorum: quia* (nam אשר hic ponitur vice כי, valet causalem particulam, quia) *dereliquerunt me, et suffitum fecerunt diis alienis, et prostrati fuerunt* (vel se prostraverunt) *coram operibus manuum suarum.*

Deus nunc causam assignat, cur tam severe statuerit agere cum Iudaeis. Utrumque enim oportuit tradi, nempe Chaldaeos non irrupturos sua sponte, sed quia locabunt operam suam Deo, qui ipsos colliget atque armabit. Hoc est unum. Verum necesse fuit etiam alterum adiungere, nempe Deum non esse crudelem, neque etiam oblitum esse foederis sui, quum tam rigidus vindex esse voluit: sed ita saevire quoniam nimia erat pravitas in Iudaeis ut necesse esset ipsos ita prorsus conteri et affligi, quoniam castigationes modicae nihil ipsis profuerant. Deus ergo postquam testatus est se fore ducem in illo bello, simul etiam explicat se iustas habere causas, cur castiget Iudaeos, neque hoc posse imputari saevitiae, quoniam ipsum provocaverant suis impiis superstitionibus. Dicit ergo, *Loquar iudicia mea cum ipsis.* Hoc multi interpretes referunt ad Chaldaeos et Assyrios, quasi Deus illis praescribat, quemadmodum solent summi iudices suis ministris mandare quod ab ipsis decretum est. Sed illa expositio nimis est coacta. Deinde etiam propheta satis eam refutat, quia haec simul contexit, *Loquar cum ipsis iudicia mea super malitia ipsorum.* Quid ergo est proferre iudicia? Nempe quum Deus ad tribunal suum citat sceleratos, et exercet officium iudicis. Et hic loquendi modus passim tritus est in scriptura, sicuti in fine libri legitur: Loquutus est rex Babylonis iudicia cum rege Zedechia, hoc est, egit cum eo iudicialiter, ut solemus vulgo loqui. Sic ergo nunc pronuntiat Deus se fore iudicem populi: quasi diceret, hactenus se quievisse, non quod incognita essent populi scelera, sed quia sustinuerit miseros illos, ut tentaret an aliqua spes esset resipiscentiae. Nunc vero dicit *se fore iudicem,* quoniam expertus est longo tempore ipsos esse desperatos. Subest igitur antithesis inter tolerantiam Dei, qua diu fuerat usus quum iure suo non ageret adversus populum, sed differret ultionem: et inter hoc tempus vindictae, quod iam instabat. *Loquar igitur iudicia mea cum Iudaeis,* hoc est, iamiam conscendam tribunal: hactenus abstinui iure meo, et exspectavi an ad me vellent redire: quoniam nulla est conversio, et video homines esse perditos, et ingenia ipsorum tam prava esse ut semper addant mala malis, incipiam nunc obire munus meum, hoc est, facere officium iudicis. Sed quemadmodum dixi, tenendum est Dei consilium: vult enim a se reiicere omne crimen, et omnes calumnias, quoniam solent etiam pessimi quique obstrepere eius iudiciis, dum ipsos castigat. Ergo proponit in medium sua iudicia: quasi diceret, Non poterunt mihi obiicere saevitiam, aut crudelitatem, quia ero iustus iudex quantumvis severus. Ideo addit, *Super omni malitia ipsorum.* Postea adiungit speciem, nempe, *quia suffitum fecerunt diis alienis,* inquit. Multis quidem modis provocaverant Iudaei in se illius vindictam: sed hic apponitur species una, quoniam erat ille primus fons malorum, quod desciverant a lege, et puro Dei cultu: in genere tamen ponit *omnem malitiam.* Neque hic pondere caret particula universalis quum dicit, *Super omni malitia.* Significat enim non una tantum in parte fuisse improbos, sed cumulasse varia scelera. Et simul adiungit, *Quia dereliquerunt me.* Ponit hic Deus defectionem: nam fieri poterat, quemadmodum quotidie videmus accidere, ut unus delinquat aliqua in parte, alter autem habeat sua vitia, et quisque ob diversas causas, obnoxius sit Dei iudicio. Sed Deus hic ostendit, Iudaeos sic fuisse depravatos, ut nihil esset in ipsis purum, vel sincerum. Ideo ponit *cunctam malitiam:* deinde adiungit defectionem: *Dereliquerunt me* inquit, quasi diceret, Abnegaverunt me prorsus: non dicam unum ex ipsis esse furem, alterum scortatorem, alium ebriosum: sed omnes sunt apostatae, omnes sunt periuri et foedifragi. Ego igitur ab ipsis relictus sum, et ipsi alienati sunt omni ex parte a me. Videmus ergo ut atrociter amplificet propheta scelera gentis suae. Sed postea species illa adiungitur exempli causa, *Quod fecerant suffitum diis alienis,* hoc est, quod defecerant a vero Deo ad idololatriam. Et simul etiam hoc ponit, *Quod sese inclinaverint coram operibus manuum suarum.* Excusationem Iudaeis tollit propheta, et magis atque apertius detegit probrum, et foeditatetem ipsorum, *Quod sese prostraverint coram operibus manuum suarum.* Quoties hac voce utitur scriptura, significat nimiam esse dementiam in hominibus, qui loco Dei non tantum solem et lunam, vel alias creaturas adorant, sed idola quae sibi ipsi fabricarunt. Unde enim fit ut colant idola sua impii, nisi quod finxerunt illis et nasum, et manus et aures? Truncum ligni nemo adorat: massam aeris, vel argenti etiam omnes contemnunt: lapidem nemo existimat deum esse. Sed ubi accessit ex malleo sculptura, et artificium ex manu hominis, statim se proiiciunt miseri et caeci idololatrae coram statuis et picturis. Unde hoc? quia finxerunt illis et nares, et oculos et aures: ergo deos ipsi fecerunt. Videmus ergo quorsum spectet propheta, ubi dicit *Iudaeos se inclinasse coram operibus manuum suarum.* Sed ego leviter haec praetereo, quoniam debetis satis esse exercitati in hoc genere doctrinae. Nunc sequitur,

17. *Et tu accinge lumbos tuos, et surge, et loquere ad ipsos quaecunque* (omnia quae) *ego mandavero tibi: ne timeas a facie ipsorum, ne te conteram* (vel timere faciam) *a facie ipsorum* (est enim verbum sumptum ex eadem radice).

Primo iubet Deus prophetam suum praeconem esse tristis illius iudicii, de quo iam videmus. Neque enim voluit in angulo et occulte loqui tantum

cum Ieremia, sed apud ipsum deposuit quae volebat eius voce perferri ad totum populum. Ideo sequitur, *Et tu.* Videmus ergo prophetam fuisse edoctum a Domino, ut posset certo et intrepide proferre quae postea videbimus. Coniunctim ergo haec legenda sunt, nempe, quod Deus velit conscendere tribunal, ut quam distulit ultionem exsequatur: deinde quod velit Ieremiam praeconem esse vindictae, ad quam ipse paratus est. *Tu ergo.* Illative hoc additur: copula enim ita debet resolvi, *Tu ergo*, hoc est, quia audisti me iam fore ultorem scelerum populi, et instare tempus vindictae: deinde quia scis hoc tibi fuisse dictum, ut ipsos admoneas, quo magis reddantur inexcusabiles: *tu* igitur *nunc accinge lumbos tuos.* Videmus quorsum Deus privatim alloquutus sit servum suum Ieremiam, nempe ut publice deinde exsequeretur munus doctoris. Et hinc colligimus etiam, quicunque vocati sunt ad regendam Dei ecclesiam non posse eximi a culpa, nisi ingenue et audacter proferant quidquid sibi mandatum est. Ideo dicit Paulus se esse mundum a sanguine, quia per domos singulas et publice annuntiaverat quaecunque acceperat a Domino, Act. 20, 26. Et alibi dicit, Vae mihi nisi evangelizem: munus enim mihi est iniunctum (1. Cor. 9, 16). Quod iubet Deus *prophetam accingere lumbos suos*, hoc referri debet ad vestitum, qui tunc in usu fuit Orientalibus, sicuti adhuc manet. Nam utuntur longis vestibus: quoties autem volebant aggredi opus aliquod, vel quoties suscipiebant aliquam profectionem, solebant se accingere. Dicit igitur, *Accinge lumbos tuos*, hoc est, suscipias hanc expeditionem, quam tibi iniungo. Interea strenuitatem ab eo exigit ut expeditus ad opus pergat. *Surge*, inquit, *et loquere ad ipsos quaecunque tibi praecepero.* Denique his verbis significat Deus nolle se ad extremum descendere, donec adhuc tentaverit an aliqua spes resipiscentiae sit in illo populo. Sciebat quidem prorsus esse desperatos: sed voluit eorum contumaciam magis detegere, quum ultimo loco Ieremiae praecepit, ut proferret hanc ultimam sententiam damnationis. Iterum repetit quod ante dixerat *Ne timeas a facie ipsorum.* Et haec exhortatio valde fuit necessaria, quum Ieremias subiret provinciam non parum odiosam. Perinde enim est ac si esset fecialis, qui bellum indiceret nomine Dei. Quum ergo Ieremias praecise ostenderet actum esse de populo, quoniam tanta fuerat eius pervicacia, ut Deus negaret se posthac fore exorabilem, fuit hoc valde asperum auditu: praesertim si reputamus quanta fuerit superbia in Iudaeis. Gloriabantur enim sancto suo genere: deinde, ut postea videbimus, templum erat illis quasi inexpugnabilis munitio adversus Deum. Quum ergo praefractis essent ingeniis, necesse fuit prophetam non semel confirmari a Deo, ut munus suum obiret intrepide. Ideo repetitur haec exhortatio, *Ne timeas coram ipsis.* Postea addit, *Ne timere te faciam*, vel conteram. חת significat interdum timere, significat conterere. Hieronymus corrupit prophetae sensum quum dixit, Nunquam faciam te timere. Est quidem pia haec doctrina, Deum prophetae suo daturum fortitudinem, ut perstet invictus contra omnes hostes. Et certe frustra nos hortaretur, nisi etiam spiritu suo nos ad fortitudinem instrueret, hoc quidem est verum: sed particula פן non patitur hunc locum ita exponi. Quid ergo sibi vult Deus? Sive vertamus conterere, sive timere te faciam, ut sit verbum transitivum אחתך, optime sensus conveniet. Deus enim, postquam prophetam suum iussit esse alto et invicto animo, iam adiungit, Cave tibi, nam si timidus sis, ego faciam te serio timere, vel re ipsa conteram te a facie ipsorum. Significat ergo his verbis, prophetam satis foro munitum, si ipse agnoscat se missum esse a Deo, et ita agat tanquam pro summa potestate, neque sibi metuat ab ullo homine mortali. Caeterum subest hic comminatio: Vide, si strenue te geras, adero tibi, et quantumvis primo intuitu sint formidabiles qui se tibi opponent, nihil tamen proficient. Quod si timidus sis et pusillanimis, ego te reddam probrosum: hoc est, non tantum eris animo timidus, sed etiam faciam ut sis apud omnes despicabilis, vel ut conspuant omnes tibi in faciem: quia non eris dignus, pro quo ego pugnem; et cui suppeditem fortitudinem et virtutem ad hostes tuos profligandos. Ergo videmus quorsum hoc spectet, *Ne timeas, ne timere te faciam*, hoc est, sis forti et alacri animo, ne sis merito probrosus, et non usque adeo metuas ipsos, ut merito etiam metuas, neque id modo, sed ut ipsi te conterant, et pedibus audeant calcare, quia indignus eris cui suppeditem fortitudinem spiritus mei. Locus hic continet utilem doctrinam, ex qua discimus nunquam deesse virtutem servis Dei, ubi concipiunt animi magnitudinem, quia agnoscunt se Deum autorem habere suae vocationis. Ubi ergo ita sunt magnanimi, Deus suppeditat illis invictum robur et fortitudinem, ut sint formidabiles toti mundo. Si autem restricti sunt ac timidi, et huc et illuc flectuntur, ac moventur terrore hominum, Deus reddit illos probrosos, et facit ut ad minimam quamque auram trepident, et penitus conterantur. Quare? indigni enim sunt quos Deus efferat, et quibus porrigat manum, et quos muniat armis suis, et quibus, quemadmodum iam dictum est, suppeditet fortitudinem animi, qua possint terrere et diabolum, et totum mundum.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando semel dignatus es servum tuum Ieremiam ita munire invicta virtute

spiritus tui, ut eius doctrina hodie nos humiliet, ac discamus nos ultro tibi subiicere, et ita suscipere atque etiam amplecti quod nobis per servum tuum proponis ut nos attollas manu tua: et ita virtute tua et praesidio freti pugnemus contra mundum et contra Satanam, interea quisque nostrum pro sua vocatione sic in virtutem tuam recumbat ut non dubitemus vitam nostram periculis obiicere quoties opus fuerit: et pugnemus viriliter, perstemus etiam usque ad finem in hac militia, donec perfuncti cursu nostro tandem perveniamus ad beatam illam quietem quae nobis reposita est in coelo, per Christum dominum nostrum, Amen.

18. *Et ego, ecce posui te hodie in urbem munitionis* (vel munitam), *in columnam* (vel fulturam) *ferream, et in murum aeneum super totam terram contra reges Iehudah, contra principes eius, contra sacerdotes eius, contra populum terrae ipsius.*

Hic Deus instruit fiducia servum suum, quia necesse fuit addi animos in illa trepidatione, de qua vidimus. Ieremias enim non putabat se idoneum qui subiret tam onerosam provinciam: deinde erat illi negotium ac certamen cum hominibus praefractis, neque paucis, quoniam totus populus iam se confirmaverat impia et scelesta obstinatione ad contemptum Dei. Quum ergo nulla esset amplius pietatis cura, nulla etiam reverentia coelestis doctrinae in populo illo, Ieremias quum sibi diffideret, non potuit suscipere grave illud onus, nisi suffultus fuisset praesidio Dei. Hac igitur ratione nunc pronuntiat Deus illum *fore instar munitae urbis et columnae ferreae.* Quanquam proprie quadrabit nomen fulturae. Nam עמוד descendit a radice עמד. Ideo hoc sensu intelligit propheta se columnam fore, non modo quae erecta erit in vacuo loco, sed quae sustineat vel aedificium, vel murum. In sensu nulla est ambiguitas. Intelligit enim Deus servum suum fore inexpugnabilem: quidquid machinentur in ipsum hostes, tamen non praevalituros, sicuti dicet proximo versu. Quanquam autem hoc semel dictum fuit Ieremiae, possunt tamen optimo iure ad se transferre omnes pii doctores, qui sibi probe conscii sunt divinae vocationis, et certo persuasi sunt nihil se temere aggredi, sed parere iubenti Deo. Quicunque igitur ita fundati sunt in legitima Dei vocatione, possunt accommodare in usum suum hanc promissionem, quod scilicet invicti perstabunt contra omnes impios: et circumstantiae notandae sunt. Videri posset hoc sufficere, quod Deus servum suum appellat *urbem munitam.* Comparat etiam *fulturae ferreae et muro aeneo.* Haec enim repetitio confirmat quod uno verbo exposuimus, scilicet Ieremiam fore victorem: et quamvis multos impetus contra eum moveat Satan, tamen exitum fore laetum et prosperum, quia pugnat sub auspiciis Dei. Sed simul etiam adiungitur, *Super totam terram.* Loquitur haud dubie Deus non de toto orbe, sed de terra Iehudah. Nam hac lege electus fuit Ieremias ut operam suam electo populo impenderet. Dicitur ergo *fore victor totius Iudaeae.* Postea sequitur *Contra reges Iehudah.* Scimus unum duntaxat fuisse regem in Iudaea: sed Deus prophetam suum hortatur ad perseverantiam: quasi diceret fore illi longum militiae cursum, ne taedio ob longam moram deficiat. Sensus igitur est, prophetam non militaturum contra unum regem, sed mortuo uno, adhuc nova certamina instare, ut scilicet apud se statuat, nullam fore spem quietis, donec peregerit totum illud tempus, quod Deus apud se destinaverat. Scimus enim etiam qui probe animati sunt ad parendum, tamen expetere sibi praefigi aliquod tempus, ut postea tanquam milites emeriti vacationem obtineant. Deus autem hic prophetae suo denuntiat, ubi ad mortem unius regis strenue certaverit, nihilo tamen meliorem fore eius conditionem, quoniam succedent alii, quibuscum necesse erit etiam confligere, quoniam eadem manebit et pravitas et obstinatio. Regibus adiungit *principes et sacerdotes,* postremo etiam *totum populum.* Si rex quispiam oblitus officii tyrannice imperet, saepe tamen continget ut adsint aliqui moderatores, qui temperent eius libidines, si non possint in totum corrigere. Videmus enim crudelissimos tyrannos saepe placari a bonis consiliariis. Sed Deus hic prophetam suum admonet, res ita desperatas esse in Iudaea, ut si reges improbi sint ac scelerati, etiam consiliarios habeant perversos, et eodem praeditos ingenio. Quod de sacerdotibus sequitur posset videri magis prodigiosum, nisi quia passim testatur scriptura, sacerdotes leviticos fuisse omnes fere degeneres et apostatas, ita ut vix centesimus quisque ostenderet minimum pietatis signum. Quum ergo ordo ille sic esset corruptus, non est quod miremur denuntiari Ieremiae bellum cum sacerdotibus, et postea in progressu videbimus hoc fuisse completum. Quia autem poterat videri excusabile vulgus, sicuti maior est illic simplicitas, quam in proceribus (nam qui eminent, vel superbia vel crudelitate delinquunt, vel permittunt sibi nimium licentiae, confisi sua praestantia: in plebe autem, quemadmodum dixi, saepe apparet in speciem plus modestiae) sed Deus hic pronuntiat tantam impietatem grassari in Iudaea, ut a minimo usque ad maximum omnes sint perversi. Fuit igitur armandus propheta, quemadmodum nuper dixi. Quid enim poterat reputare, si non fuisset in tempore admonitus, et postea expertus fuisset tantam petulantiam, imo tantam rabiem in summis et infimis, ut hostiliter bellandum esset cum electo Dei populo, non secus atque cum diabolis? Postea sequitur,

19. *Pugnabunt autem tecum* (vel praeliabuntur contra te) *sed non praevalebunt tibi, quia tecum ego* (quia sum tecum), *dicit Iehovah, ad te liberandum.*

Hoc versu breviter admonet Deus servum suum, quamvis inexpugnabili virtute sit instructus, tamen instare multas molestias, ut non peragat munus suum ludendo, quemadmodum vulgo dicunt. Ostendit igitur quorsum futurus sit similis *urbi invictae, et columnae ferreae, et muro aeneo,* nempe ut viriliter pugnet, non autem ut procul a se abigat omnia discrimina, omnes pugnas, et quidquid durum et grave erit secundum carnem. In summa, videmus usum promissionis huc spectare, ut Ieremias fretus Dei auxilio non dubitet sese opponere universis Iudaeis: et qualiscunque sit eorum rabies, ut tamen non frangatur animo. Iam hinc colligi potest utilis doctrina, nempe quoties Deus promittit servis suis victoriam contra hostes, non debere ipsos hoc trahere ad fovendum torporem vel ignaviam: sed potius ad colligendos animos, ut scilicet forti et infatigato studio pergant in cursu vocationis suae. Denique promittit Deus se fore illis liberatorem: sed simul etiam illos hortatur ad sustinendos omnes impetus hostium. Dicit igitur, *Pugnabunt ipsi, sed non praevalebunt, quia tecum ego, ut te liberem.* Ex quibus verbis dicimus ita armatum fuisse Ieremiam, ut non debuerit expavescere, quum videret proposita sibi esse discrimina. Neque enim Deus hic pronuntiat se fore illi instar muri, ne quos insultus sustineat: sed dicit, *ut te liberem,* quasi diceret, Compara te ad tolerantiam, quia nisi tibi essem liberator, actum esset de tua vita, ac centies perires: sed inter mille mortes, non est quod quidquam periculi exhorreas, ubi ego tibi praesto sum liberator. Sequitur,

CAPUT SECUNDUM.

1. *Et fuit sermo Iehovae ad me dicendo,*

2. *Vade, et clama ad aures Ierusalem, dicendo, Sic dicit Iehovah, Recordatus sum tui propter misericordiam adolescentiae tuae, et dilectionem desponsationis tuae, quum me sequuta es* (quum venisti post me, profecta es post me) *in deserto, in terra non seminata.*

Hic iam mandata iniungit Deus servo suo, quae ad regem et sacerdotes, et totum vulgus perferat. Nam per *aures Ierosolymae* intelligit omnes incolas. Tacite autem hic significat Deus, indignos esse Iudaeos, quorum amplius gerat curam, sed alia causa se adduci, ne ipsos in totum reiiciat, donec expertus fuerit deploratam eorum malitiam. Sic ergo praefatur, *Recordatus sum tui propter misericordiam adolescentiae tuae et amorem desponsationis tuae.* His verbis docet se non spectare quid meriti sint Iudaei, neque etiam agnoscere ullam in ipsis dignitatem, cur sollicitus sit de eorum salute, et eos in viam reducere studeat prophetae sui opera: sed hoc dare prioribus suis beneficiis. Vertunt quidam, Recordatus sum pietatis, vel misericordiae adolescentiae tuae, et *Lak* ita posset resolvi, sicuti quibusdam aliis locis. Alii autem omittunt particulam *Lak:* alii vero subaudiunt copulam, Recordatus sum tui et misericordiae. Nullus autem, meo iudicio, assequutus est prophetae mentem, quum tamen nulla sit obscuritas in verbis, si subaudiatur particula, quod scilicet Deus recordetur populi sui, propter misericordiam qua ipsum complexus est, propter amorem quo prosequutus est eum ab initio. Hunc ergo genuinum prophetae sensum esse arbitror, quod scilicet Deus hic tollat omnem materiam superbiae et gloriationis Iudaeis: quasi diceret, ipsos esse dignos, quorum nulla sit ratio, sed se adhuc illis esse patrem, quoniam nolit perire sua beneficia, quae in ipsos pridem contulerat. Denique hic est causae redditio, cur Deus mittat Ieremiam post alios prophetas: quasi diceret, Hoc vobis testimonium erit paternae curae, qua vos prosequor, dum mitto prophetam, qui spem veniae vobis faciat, si in viam redieritis, et sitis mihi reconciliati. Unde autem fit, ut ego adhuc de vobis cogitem, quum tamen sitis mei obliti, et abieceritis omnem curam meae legis? nempe quia volo continuare mea erga vos beneficia. Vocat *Misericordiam adolescentiae,* passive. Nam his verbis non intelligit misericordes fuisse Iudaeos olim, sed expertos fuisse Dei misericordiam. Notanda autem est similitudo, qua utitur. Nam hic Deus sponso adolescenti se comparat, qui uxorem duxit teneram, et in flore aetatis, et summa pulchritudine. Et hic loquendi modus passim occurrit apud prophetas. Ego non immoror in explicatione, quoniam alibi fusius de ea re tractandum erit. Quum ergo Deus sibi desponsaverit israeliticum populum, ubi eum redemit et eduxit ex Aegypto, dicit *se nunc recordari populi propter illam misericordiam, et propter amorem.* Praeponit amori misericordiam, vel beneficentiam. Nam חסד proprie est gratuitus favor, vel humanitas, quae miseris praestatur, vel beneficentia. Amoris voce pluribus aliis locis Deus intelligit etiam gratuitam electionem, qua complexus fuerat totum illum populum. Sed clarior est expressio, ubi statuitur in priore gradu misericordia, vel gratuitus favor: deinde etiam amor adiungitur. Nihil quidem additur novi, sed expressius declarat propheta, populum illum fuisse dilectum a Deo non alio respectu nisi misericordiae. Est autem hic insignis

locus, quia ostendit Deus foedus suum, quamvis a Iudaeis perfide violatum fuerit, tamen esse firmum et stabile. Nam quamvis non omnes, qui genus ducunt ab Abraham secundum carnem, sint veri et legitimi Israelitae: tamen Deus semper verax manet, et vocatio eius caret poenitentia, quemadmodum docet Paulus (Rom. 11, 29). Hoc igitur discamus ex prophetae verbis, Deum non contentum fuisse uno propheta, sed continuasse gratiam illam, quoniam nolebat foedus suum esse irritum. Iudaei quidem impie a foedere ipso desciverant, et multitudo, ut digna erat, periit, et prorsus fuit abdicata: Deus tamen re ipsa testatum esse voluit non pendere gratiam suam ab hominum inconstantia, ne subinde labascat, quemadmodum etiam alibi dicit Paulus: etiam si omnes homines sint mendaces et perfidi, Deum tamen manere veracem, et perstare in suo proposito (Rom. 3, 4). Hoc colligimus ex prophetae verbis, ubi praefatur Deus *se recordatum esse populi propter misericordiam adolescentiae ipsius.* Iam quod adolescentiam, et desponsationem ponit, ex eo etiam discamus, praeventum fuisse populum illum Dei beneficentia. Neque enim alio iure familiaris fuit Deo, nisi quod electus fuit. Nam desponsatio non incepit a populo, nisi antevertisset Deus. Qualis erat Abraham? et quales omnes eius posteri? Nunc ergo ostendit Deus, initium omnium bonorum hoc esse, et quasi fontem, quod populum illum sibi eligere dignatus est. Et hoc idem confirmat aliis verbis, *Quum me sequuta es,* inquit, *in deserto, in terra non seminata.* Scimus populum non obtemperasse Deo, ut par erat, etiam quum redemptus fuit. Ergo non tam commendat hoc loco Deus ulla populi merita, quam confirmat, quemadmodum dixi, illam sententiam, quod scilicet non possit abiicere curam eius populi, quem semel sibi adoptavit, et quem traxit in desertum, ut separatus esset a toto fere mundo. Per modum tamen concessionis, pro sua indulgentia, in laude ponit obsequium illud, quod per vias asperas populus Deum comitatus sit: ac si puella delicata ob sponsi amorem duros et molestos labores non refugeret. Postea addit,

3. *Sanctitas Israel Iehovae, primitiae frugum eius: quicunque comederint contrahent noxam* (alii vertunt, peccabunt: sed ego potius ad poenam refero) *malum veniet super eos* (exegetice additur hoc membrum), *dicit Iehovah.*

Hic clarius exprobrat Deus populo ingratitudinem: et primum sua beneficia commemorat, quibus populum sibi devinxerat in perpetuum: deinde ostendit quam maligne responderit populus ipse tot beneficiis acceptis. Quum ergo dicit *Israelem fuisse sanctum,* hoc non ponitur honoris causa. Est quidem per se praeclarum hoc elogium, quod Deus sibi hunc populum consecravit, quod voluerit esse quasi primitias frugum suarum: sed tenenda est obliqua antithesis inter ingentem hanc et incomparabilem Dei gratiam, et pravitatem populi, qui a Deo tam liberali et benefico postea defecit. Hoc igitur sensu dicit Ieremias *Israelem esse sanctitatem Deo,* hoc est, esse segregatum ab aliis omnibus populis, ut illic refulgeat Dei gloria. Postea adiungit *esse primitias frugum.* Nam quamvis fruges quaecunque in terra nascuntur, merito consecratae sint Deo, cuius virtute nascuntur: tamen scimus delectas fuisse primitias, quae altari impositae essent quasi sacer cibus. Quum ergo Deus iussisset sibi in lege offerri primitias, et eas postea dedisset sacerdotibus, hic ex consueto ritu dicit *populum Israeliticum esse primitias frugum suarum.* Nam gentes, quae tunc ubique habitabant, non erant extra imperium Dei (est enim omnium creator: deinde omnibus semper exhibuit se patrem ac nutritium), sed praeteritis aliis gentibus, solum genus Abrahae sibi elegit, et quidem hac lege, ut illud protegeret sua virtute et auxilio. Quum ergo Deus ita unam gentem sibi devinxerit, quanta, et quam arcta et sancta esse debuit obligatio illius populi? Eo igitur foedior, et magis detestabilis fuit perfidia, quum populus ita sprevit singulares illas gratias, quas Deus in ipsum contulerat. Nunc ergo videmus quorsum propheta dicat *Israelem fuisse Deo sanctum, et primitias frugum eius.* Interea tacite subindicat venturum esse tempus, quo Deus sibi etiam alios populos colligat. Nam in primitiis populus dicabat et offerebat Deo totum anni proventum. Sic ergo Israel fuit similis primitiis, quia postea Deus sibi etiam assumpsit extraneas gentes, quae multis saeculis habitae fuerant quasi profanae. Sed tamen hoc praecipue spectavit, gravissimam esse populi culpam qui non agnosceret quae et quanta beneficia in ipsum contulisset Deus. Iam addit, *Quicunque comederint ipsum, contrahent noxam.* Dixi mihi magis placere hunc sensum, quia sequitur continuo post explicatio, *Malum veniet super eos.* Non intelligit ergo Deus simpliciter reos esse criminis, qui comederint primitias illas: sed hoc potius ad poenam refert: quasi diceret, Non impune comedent profani has primitias, quae mihi dicatae sunt. Si quis enim ad se rapuisset primitias, Deus sumpsisset de illo vindictam sacrilegio dignam. Si quis tamen malit aliter exponere, quod scilicet nefas sit laedere Israelem, aut inferre ullam iniuriam, quia sit sub tutela Dei, non admodum repugno. Verum tamen phrasis linguae potius in diversam partem nos ducit, nempe non tantum noxios fore, qui Israelem laeserint, sed etiam non posse effugere vindictam Dei. Quare? *Malum enim veniet super*

eos, inquit Iehovah. Postea clarius explicat usum huius doctrinae.

4. *Audite sermonem Iehovae domus Iacob, et omnes cognationes* (vel familiae) *domus Israel.*

5. *Sic dicit Iehovah, Quid invenerunt patres vestri in me iniquitatis, quia alienati sunt a me, et ambulaverunt* (vel profecti sunt) *post vanitatem, et facti sunt evanidi?* (vel evanuerunt).

Hic explicat Deus quorsum protulerit in medium quod vidimus, nempe se Israelem sibi dicasse in populum peculiarem, et velut in primitias. Saepe Deus beneficia sua erga nos praedicat, ut hortetur nos ad bene sperandum, ut certo simus persuasi, quidquid acciderit, semper nos fore salvos, quoniam sumus sub eius fide, ex quo nos elegit. Sed hoc loco et aliis compluribus recenset Deus quantum sibi debeant Israelitae, ut inde melius pateat crimen ingratitudinis. Dicit igitur, *Audite sermonem Iehovae.* Hac praefatione sibi attentionem conciliat. Nam significat se verba non facturum de re aliqua vulgari. *Audite ergo domus Iacob, audite omnes familiae domus Israel,* inquit. Quasi diceret Ieremias, Ego hic secure prodeo in medium Dei nomine, quia non vereor ne ulla possit afferri a vobis defensio, quae refellat Dei obiurgationem: et secure exspecto quid sitis dicturi: quia scio vos fore mutos. Ego igitur libenter instar buccinae clamabo sonora voce, me venire ad vos damnandos: si quid est quod respondeatis, ego liberum vobis facio: sed coget ipsa veritas vos obmutescere, quia crimen vestrum nimis est exsecrabile, et nimis etiam convictum. Huc igitur spectat exhortatio, quum iubet *attente audire.* Iam sequitur ipsa accusatio, *Quid invenerunt criminis in me patres vestri, ut me relicto ambulaverint post vanitatem, et evanidi facti sint?* Duo crimina hic obiicit Ieremias populo, nempe quod a Deo vero desciverint, quem experti erant liberatorem: deinde *evanuerint in suis figmentis,* hoc est, quod fuerint apostatae nulla de causa. Crimen enim exaggeratur, quod illis oblata non fuerit occasio, cur Deum relinquerent, et se ab ipso alienarent. Quum ergo Deus ipsos humaniter tractaverit, ipsi autem iugum excussissent, et non esset quem Deo conferrent, non poterant dicere, fuimus decepti. Et quare? *Nam sequuti,* inquit, *estis vanitatem:* et sola vanitas in causa fuit, ut a me deficeretis. Ego longius prosequerer, sed mihi est aliud negotium quo vocatus sum etiam ante lectionem.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando hodie non cessas et mane et vesperi nos ad te vocare, et assidue nos hortaris ad resipiscentiam, te etiam exorabilem nobis fore testaris, si modo ad misericordiam tuam confugiamus, ne obstructis auribus respuamus hanc tuam benignitatem, sed memores gratuitae electionis tuae, quae principium tibi est omnium gratiarum, quibus nos dignaris prosequi, studeamus ita nos tibi addicere, ut glorificetur nomen tuum tota vita nostra: et si contingat nos aliquando abs te declinare, ut tamen cito redeamus in viam, et morigeri simus sanctis tuis admonitionibus, ut ita appareat nos sic semel abs te electos esse, et voca os, ut cupiamus permanere in spe illius salutis, ad quam nos invitas, et quae nobis parata est in coelo, per Christum dominum nostrum. Amen.

Heri audivimus Dei querimoniam, qua expostulabat cum populo suo. Dicebat in summa, Si veniendum sit coram aliquo iudice, sibi esse iustas causas damnandae eorum ingratitudinis: ipsos vero carere omni praetextu, quia profecti sint post vanitatem, et facti sint evanidi, hoc est, nulla occasione ipsum deseruerint, et tantum abrepti sint post sua figmenta. Nunc sequitur,

6. *Et non dixerunt* (hoc est, non cogitarunt apud se), *Ubi est Iehovah, qui eduxit nos e terra Aegypti, et proficisci fecit nos per desertum in terra solitaria* (vel vasta) *et squalida, in terra horribili, et umbrae mortis: in terra per quam vir non transiit, et in qua non habitavit homo?*

7. *Et introduxi vos in terram fertilem ad comedendos fructus eius* (vel ad comedendum fructum eius, in singulari), *et ubertatem eius* (ad verbum est, ad bonum eius), *et ingressi estis, et polluistis terram meam, et haereditatem meam posuistis in abominationem.*

Prosequitur eandem sententiam propheta. Deus enim hic populo suo non leve crimen obiicit: quia venerint sua beneficia in oblivionem. Atqui redemptio tam admirabilis, digna erat quae celebraretur omnibus saeculis, non tantum in una gente, sed per omnes orbis plagas. Quum ergo Iudaei ita sepelierint memoriam tam insignis et inaestimabilis gratiae, in eo deprehenditur foeda eorum impietas. Si non experti fuissent Dei virtutem et beneficentiam, vel si tantum sensissent eam vulgaribus modis, poterat extenuari eorum culpa. Sed quum Deus e coelo manifestasset virtutem insolitam, et maiestas eius versata fuisset ante oculos populi, quanta fuit illa barbaries, quod postea obliti sunt Dei sui, qui palam ipsis, et quidem talibus documentis innotuerat? Tenemus ergo sensum prophetae quum dicit *ipsos non dixisse.* Nam hic Deus perstringit socordiam in Iudaeis, quod non reputaverint se in perpetuum esse obstrictos eius beneficentiae, quoniam ita mirabiliter eos liberasset e

terra Aegypti. Quum dixit *non dixisse, ubi est Iehovah?* significat se fuisse illis praesentem, vel propinquum: sed fuisse caecos: et ideo nullum illis esse praetextum ignorantiae, quoniam non procul quaerendus fuerit, vel per longas ambages. Si ergo hoc tantum illis venisset in mentem, an non Deus semel nos redemit? non poterant deficere post suas vanitates. Unde ergo tantus error vel potius tanta amentia, quod idola sequuti sunt? Nempe quia non placuit ipsis conferre studia sua, vel animos adiicere ad Deum quaerendum vel respiciendum. Hic ergo propheta occurrit hypocritis, qui poterant excipere se fuisse deceptos, et lapsos ignorantia: quemadmodum semper in promptu sunt tergiversationes, ubi in iudicium vocantur qui peccarunt. Ergo ne quid tale obtenderent Iudaei, propheta hic ostendit non errore fuisse deceptos, sed malitia abreptos fuisse post mendacium, quia Deum ultro contempserint, neque voluerint inquirere de ipso, quum satis esset ipsis propinquus. Locus hic notatu dignus est, quia nihil est magis vulgare, quam ut impii, ubi convicti sunt, captent hanc latebram, nempe se bono animo fecisse, quum fuerunt superstitionibus suis addicti. Discutit ergo propheta hunc fucum, et ostendit, ubi semel cognitus fuit Deus, non posse deleri eius nomen et gloriam nisi hominum pravitate, quum scientes et volentes ab ipso desciscunt. Omnes igitur apostatae hoc uno verbo damnantur ne audeant amplius tergiversari, quasi simplicitate decepti essent: quia ubi ventum fuerit in examen, deprehenditur ipsorum et malignitas et ingratitudo, quod non dignati sint inquirere *ubi esset Deus.* Et postea subiungit quae ad sententiae huius explicationem faciunt. Dixi enim hic damnari non quoslibet, sed Iudaeos, qui ex certa experientia cognoverant Deum sibi esse patrem. Quum ergo Deus multis testimoniis se illis patefecisset, non fuit ullus praetextus inscitiae. Ergo dicit propheta *ipsos non reputasse, ubi esset Deus qui eduxerat eos e terra Aegypti, et fecerat proficisci per desertum.* Hoc non potuit promiscue dici de cunctis gentibus: sed iam dictum est, sermonem hunc peculiariter dirigi ad Iudaeos, qui manifeste senserant Dei virtutem: ita non poterant nisi ultro peccare, nempe quum exstinguerent sua malitia lucem, quae obiecta fuerat ipsorum oculis. Et hic simul amplificat propheta crimen a circumstantiis. Neque enim simpliciter dicit fuisse eductos e terra Aegypti, sed fuisse Deum illis perpetuum ducem per annos quadraginta. Tempus enim comprehenditur sub nomine deserti. Historia nota erat: ideo satis habuit eam breviter attingere. Et tamen magnifice illustrat Dei gloriam, quum de ipso deserto loquitur. Sed hoc primo loco notandum est, Iudaeos fuisse inexcusabiles, qui non reputaverint patres suos quadraginta annis fuisse mirabiliter servatos Dei manu, et quidem modo inusitato. Neque enim panis erat, quo alerentur, neque etiam aqua. Deus e rupe illis aquam eduxit: deinde saturavit eos coelesti pane: et vestes eorum attritae non fuerunt tam longo illo tempore. Videmus ergo exaggerari eorum crimen circumstantia temporis. Nunc sequuntur quae dixi. Nam propheta vocat desertum, terram aridam vel vastam, *terram squalidam, terram horribilem, terram obscuritatis mortiferae:* quasi diceret populum fuisse conservatum in media morte, imo inter multas mortes. Quia *vir non solebat transire per terram illam, nec quisquam in ea habitabat, inquit Deus,* unde igitur vobis salus est profecta? Ex quo fonte? nempe ex morte, inquit. Nam desertum quid aliud fuit, quam spectaculum horribile, in quo cernere licebat vos circumdari non ab una specie mortis, sed a centum? Quum igitur Deus virtute sua incredibili eduxerit vos ex Aegypto, et per annos 40 vos aluerit praeter naturae ordinem, quaenam suppetet excusatio tantae dementiae, quod ab ipso nunc estis alienati? Docet autem hic locus, quo plura beneficia in nos Deus contulerit, eo atrocius esse crimen si ab ipso deficimus, et minus esse excusationis in malitia nostra et ingratitudine: praesertim si beneficentiam suam longo tempore, et variis modis erga nos prosequutus sit. Addit postea, *Et introduxi vos,* inquit. Hic loquentem inducit Deum ipsum Ieremias, quod scilicet Deus quasi porrecta manu miserit filios Abrahae in possessionem terrae promissae. Neque enim sicuti dicitur Psal. 44 manu sua aut gladio acquisierunt terram illam. Tametsi enim bellandum fuit cum multis hostibus, tamen Deus in omnibus praeliis fuit victor. Potuit igitur vere dicere, non aliter ingressos esse in terram illam, quam duce ipso, quum iter aperuit et transitum, et subegit ipsorum hostes, ac profligavit, ut fruerentur haereditate sibi promissa. *Induxi vos,* inquit, *in terram* הכרמל. Quidam proprium nomen esse putant: et certe mons ipse Carmel ideo sic vocatur, quod esset admodum fertilis. Quum ergo nomen fuerit monti impositum a foecunditate, non mirum est, si Ieremias conferat terram Israel Carmelo. Alii subaudiunt notam similitudinis כ, Induxi vos in terram, quae similis est Carmelo. Sed nihil opus est anxie torquere prophetae verba. Ego igitur appellativum nomen esse existimo, quod deducti fuerint Israelitae manu Dei in terram foecundam: sicuti ubertas eius passim, et in lege et in prophetis celebratur. *Ut comederetis fructum eius et ubertatem eius,* hoc est, volui vos frui largo et pingui terrae proventu. His verbis significat Deus, debuisse Israelitas talibus illecebris adduci, ut ipsum ex animo colerent, quum tam suaviter ipsos ad se invitaret, ac tam benigne tractaret eos. Quo igitur maior fuit Dei liberalitas erga populum, eo maior

fuit indignitas defectionis, quum populus ipse sprevit tantam bonorum Dei copiam et varietatem. Ideo subiicit, *Et polluistis terram meam, et haereditatem meam posuistis in abominationem*, inquit: quasi diceret, Haec fuit merces qua compensata fuit mea erga vos liberalitas. Ego enim vobis terram hanc dedi, sed certa lege, nempe ut in ea pure me coleretis: polluistis autem ipsam, inquit. Vocat *terram suam*, ac si diceret se ita dedisse terram Israelitis, ut tamen maneret eius Dominus, quoad proprietatem, licet usum ipsis et fructum concederet. Ostendit igitur eos impie abusos fuisse bonitate sua, quod terram illam polluerant, quae tamen sacra erat eius nomini. Eodem sensu *haereditatem suam* vocat: quasi diceret, iure haereditario ipsos adeptos fuisse terram illam, sic tamen ut haereditas esset a patre coelesti. Debebant igitur expendere se ideo ingressos fuisse terram illam, quoniam data esset Abrahae, et filiis eius in haereditatem. A quo? Deus erat autor huius beneficentiae. Ergo ingratitudo eorum magis hinc fuit detestabilis, *quod posuerint haereditatem illam Dei in abominationem.* Sequitur,

8. *Sacerdotes non dixerunt, ubi Iehovah? et qui tenebant* (vel servabant) *legem* (ad verbum est apprehendentes, vel tenentes legem) *non cognoverunt me: et pastores perfide egerunt mecum: et prophetae prophetarunt in Baal* (hoc est, per Baal), *et post ea quae non prosunt ambulaverunt* (vel profecti sunt).

Hic specialiter Deus aggreditur ipsos doctores, et alios quibus commissum erat populi regimen. Saepe enim continget vulgus ipsum dilabi: et tamen manebit aliqua sinceritas in praefectis. Sed Deus ostendit talem fuisse defectionem in populo, ut tam sacerdotes quam prophetae, et proceres ipsi omnes desciverint a vero cultu, et ab omni iustitia. Quum autem stylum ita Ieremias stringit in doctores et sacerdotes, et reliquos, non excusat plebem, neque extenuat crimina, quae tunc passim fuisse grassata videbimus ex contextu: quemadmodum multi putant se obiicere Deo clypeum, ubi obtendunt se non pollere tanta doctrina, ut discernant inter lucem et tenebras, sed regi a suis praefectis. Propheta ergo hic non derivat culpam a populo in ipsos praefectos: sed potius amplificat atrocitatem impietatis: quoniam a minimo usque ad maximum omnes Deum et legem eius abnegaverant. Tenemus ergo nunc consilium prophetae. Et discendum est ex hoc loco stulte et inepte facere eos omnes, qui existimant levari se aliqua parte, dum excipiunt simpliciter se incedere, et aliena culpa trahi in errorem. Nam hinc apparet omnia esse perdita, ubi Deus coniicit sacerdotes et praefectos in sensum reprobum. Neque enim dubium est, quin totus populus Dei vindictam in se provocaverit, ubi ita corrumpitur omnis ordo tam politicus quam spiritualis. Hanc ergo iustam poenam Deus rependit delictis totius populi, dum excaecat sacerdotes et prophetas, et alios praefectos. Hoc consilio nunc dicit Ieremias *Sacerdotes non reputasse ubi esset Iehovah.* Dicit, *Qui tenent legem.* תפש significat tenere et comprehendere, significat etiam operire interdum. Ita poterit duplex esse sensus, quod sacerdotes tenuerint legem, vel quod ipsam habuerint clausam velut sub custodia. Neque tamen quadraret, suppressam ab ipsis fuisse legem: quia per concessionem hic honorifice loquitur de ipsis Deus, quanquam hinc ostendit magis esse sceleratos, quod nullam gesserint curam officii sui. Dicit ergo, *Qui legis meae erant custodes*, non quod re ipsa custodirent legem Dei, tanquam apud illos vigeret purus zelus, sed quia hoc profitebantur. Volebant enim censeri quasi nomophylaces, qui reconditum haberent thesaurum coelestis doctrinae, quia interrogandi erant quasi spiritus Dei organa. Quum ergo iactarent se tenere, et custodire legem, ideo propheta magis acerbe eos perstringit, quod non cognoverint Deum ipsum. Et videtur Paulus sumpsisse ex hoc loco quod dicit 2. ad Rom. cap. (v. 20 sq.): Tu qui tenes formam legis, tu qui praedicas non scortandum esse, moecharis: et qui damnas idola, ipse es sacrilegus: nam tu observas legem, acquiescis in ipsa, gloriaris in Deo, penes te est cognitio et scientia. Paulus his verbis detegit hypocritarum flagitia, quod scilicet magis sint detestabiles dum ita inflati sunt fallaci gloria: et interea profanant sacrum Dei nomen, dum obtendunt se esse eius praecones, et quasi prophetas. Iam videmus hoc secundum de sacerdotibus dici, et ideo vocari custodes legis, quia ad hoc creati erant, quemadmodum cognoscimus ex Malachia. Postea adiungit, *Pastores perfide egisse cum Deo.* Possumus hoc transferre tam ad consiliarios regis, quam ad omnium urbium praefectos. Nec dubito, quin propheta complecti voluerit eos omnes, qui praediti erant aliquo imperio, ut populum Dei regerent. Communiter enim tam reges et eorum consiliarii, quam prophetae vocantur pastores. Dicit etiam *Prophetas prophetasse per Baal.* Nomen propheticum per se sacrum est: caeterum καταχρηστικῶς hoc loco Ieremias, ut multis aliis, prophetas nominat, qui tamen erant impostores. Deus enim abstulerat illis omnem lucem verae doctrinae. Sed quoniam illam existimationem adhuc tenebant in populo, ac si essent prophetae, ideo ab officio, et vocatione elogium hoc illis concedit propheta: quemadmodum hodie vocamus et episcopos, et praelatos, et primates, et patres, qui in papatu gloriantur se fungi munere pastorali: et tamen scimus esse partim lupos, partim vero canes mutos: concedimus illis titulos quibus superbiunt, quoniam duplex con-

demnatio impendet eorum capitibus, dum ita usurpant impie ad se, et sacrilega audacia sacros titulos, et spoliant Deum iusto suo honore. Sic ergo nunc Ieremias, quum de prophetis loquitur designat impostores, qui impie tunc populum fallebant. Dicit *ipsos prophetare in Baal,* hoc est, plus deferre autoritatis idolis, quam vero Deo. Scimus venisse tunc nomen Baal in communem usum. Saepe plurali numero prophetae vocant Baalim, quaelibet idola: sed quum Baal significet patronum, quum loquuntur prophetae vel de Baal in singulari numero, vel de Baalim in numero plurali, intelligunt omnes minores deos, qui tunc coacervati erant a Iudaeis: quasi Deus non esset contentus sola sua virtute, sed opus haberet sociis et auxiliaribus: quemadmodum hodie in papatu fatentur quidem unicum esse summum Deum: sed interea nihilo plus illi deferunt quam suis idolis, quae sibi fabricant pro libidine. Idem etiam vitium tunc regnavit apud Iudaeos, imo apud omnes gentes. Fuit enim haec simplex et ingenua omnium confessio, unum esse supremum numen: sed interea erat innumera deorum turba: omnes illi erant Baalim. Ergo quum propheta hic dicit doctores fuisse ministros Baal, opponit hoc nomen vero et unico Deo: quasi diceret, fuisse doctrinam ab ipsis corruptam quia transsilierint fines suos, neque acquieverint in pura legis doctrina: sed admiscuerint corruptelas hinc inde, nempe ex turba illa deorum, quam sibi confinxerant profanae gentes. Neque hic propheta insistit in ipso nomine. Fieri enim potest ut falsi illi doctores prae se tulerint nomen aeterni Dei, sed falso: at Deus non est sophista. Non est igitur quod putant papistae hodie se esse dissimiles veteribus illis impostoribus, quia unius Dei nomen obtendant. Id enim semper factum est: neque hodie primum coepit Satan se transfigurare in angelum lucis. Sed omnibus saeculis semper doctores omnes isti in calice aureo propinarunt suum venenum, hoc est, omnes errores et fallacias. Tametsi igitur tunc prophetae iactarent se divinitus esse missos, et plenis buccis detonarent se esse servos Dei Abrahae, hoc tamen totum inane fuit. Nam miscebant suas corruptelas, quas sibi accersiverant ex impiis gentium erroribus. Sequitur, *Et post eos qui non prosunt profecti sunt.* Iterum obliqua comparatione exaggerat eorum crimen, quod scilicet spreverint ipsum, quem cognoverant tot documentis esse patrem suum et salutis autorem, cuius palpaverant quasi manibus immensam potentiam: deinde sequuti sunt sua figmenta, quia scilicet nihil erat in omnibus idolis, quod alliceret Israelitas. Quum ergo inanes et nullius utilitatis fallacias sequuti sint, hinc atrocius redditur eorum crimen. Postea sequitur,

9. *Propterea adhuc contendam* (vel, disceptabo) *vobiscum, dicit Iehovah, et cum filiis filiorum vestrorum disceptabo.*

Non caret pondere particula עוד, quia subindicat propheta, si Deus poenas iam ante exegerit de perfidia et sceleribus populi, se adhuc retinere ius suum integrum: quasi diceret, Ne putetis vos esse defunctos poenis omnibus, si hactenus severe ultus sum scelera patrum vestrorum et obstinationem. Nam quum pergatis in eodem cursu, et nullus sit apud vos peccandi modus, neque finis, ego etiam non desistam a iure meo, sed persequar usque ad extremum et vos, et filios vestros, et alias etiam generationes. Nunc ergo intelligimus quid velit propheta: nam hoc solenne est hypocritis, crasse reiicere omnem metum, praesertim ubi semel castigati sunt a Domino. Putant enim hoc ei sufficere, quod poenam sumpserit de sceleribus. Atqui non cogitant Deum mediocriter punire hominum peccata, ut alios ad poenitentiam invitet, et sic esse asperum et severum ut tamen se retineat, quo sit locus spei: atque ita dum veniam exspectant qui peccarunt, alacrius sese recipiant in viam. Hoc non cogitant hypocritae: sed putant Deum exserere primo impetu omnem suum rigorem, ita promittunt sibi impunitatem in futurum tempus. Exempli gratia, Si Deus castiget urbem aliquam, vel regionem bello, aut peste, aut fame, in mediis malis aliquis est terror et anxietas, gemunt et suspirant, atque etiam ululant plerique, quos Deus ita affligit. Caeterum simul atque data est aliqua relaxatio, excutiunt iugum, et immemores scelerum suorum iterum ad vomitum redeunt tanquam canes. Sic igitur necesse est hypocritis denuntiari quod videmus fieri nunc a Ieremia, nempe Deum sic ulcisci hominum peccata, ut tamen in futurum tempus non desinat ius suum persequi, ubi videt homines ipsos ita esse praefractos, ut nihil proficiat suis ferulis. *Adhuc igitur,* inquit. Nec dubium est quin haec comminatio exacerbaverit animos gentis. Nam quum auderent Deo obstrepere, sicuti videmus multis locis, et dicerent spinosas esse eius vias, non parcebant prophetis, et hoc etiam videbimus suo loco. Nam odiosum nomen imposuerant prophetis, Quid? isti prophetae nihil aliud crepant quam onera, onera, quasi Deus semper fulminaret contra nos: satius esset habere clausas aures, quam assidue nos ita terreri ipsorum vocibus. Ergo certum est, fuisse hoc durum Iudaeis quum diceret propheta, *Adhuc Deus vobiscum disceptabit.* Sed oportuit ita fieri. Discamus igitur ex hoc loco, si Deus aliquando nos coarguit non tantum verbis, sed etiam re ipsa, et scelerum nostrorum nos admonet, non ideo defungi una culpa ut securi simus in posterum, sed donec ex animo resipiscamus,

semper insonet auribus nostris haec particula, *Adhuc Deus vobiscum disceptabit.* Disceptatio autem haec realis intelligitur, quia non loquitur Ieremias de nuda doctrina, sed significat Iudaeos tractum iri ad Dei iudicium, quoniam non desinant eius iram provocare: et idem etiam pronuntiat de filiis ipsorum, et de tertia generatione. Postea sequitur,

10. *Nempe* (vel, Nam) *transite ad insulas Chitim* (Graeciae, hoc est, ad omnes regiones transmarinas) *et videte, et in Kedar* (hoc est, in oppositam partem, nempe versus Arabiam), *mittite, et considerate diligenter, et videte an factum sit sicut hoc* (id est, an factum sit aliquid simile):

11. *An mutaverit gens deos: et ipsi non sunt dii: et populus meus mutavit gloriam suam in id quod non prodest.*

Hic comparatione amplificat gentis suae malitiam et ingratitudinem, nempe quia superaverit levitate omnes profanas gentes. Dicit enim ita sibi constare omnes populos in una religione, ut quisque sequatur quod accepit a patribus. Unde igitur fit ut Deus Israel ita respuatur et repudietur a populo suo? Si tanta est constantia in errore, cur veritas non obtinet fidem apud eos, qui edocti sunt ex ore ipsius Dei, ac si in coelum ipsum penetrassent? Haec igitur summa est quum propheta dicit, *Ite ad insulas Chitim, et mittite in Kedar.* Hic Graeciam ab una parte designat, ab altera Orientem, sed per synecdochem. Nam Chitim, ut vidimus apud Danielem, vocant Hebraei Graecos: tametsi existimant quidem proprie spectare hoc nomen ad Macedones. Sed non dubium est quin totam Graeciam comprehendat sub hoc nomine, nec tantum insulas mediterranei maris, sed etiam quidquid est in Europa. Ita extenditur hoc nomen ad has partes, ad totam Galliam et Hispaniam. Distinguitur quidem interdum hoc nomen, sed ubi generaliter ponitur, quemadmodum dixi, solent Hebraei ita loqui de Gallis, de Hispanis, de Germanis, ut de Graecis. Quod autem insulas vocant regiones quae procul a mari dissitae sunt, hoc ideo fit, quoniam non exercebant commercia cum remotis gentibus. Ergo quidquid erat ultra mare, putabant esse insulas: et ex vulgi consuetudine ita loquuntur prophetae. Iubet igitur ipsos *transire ad insulas*, vel ad partes tam meridionales quam septentrionales: deinde ex opposito etiam iubet ipsos mittere, qui explorent statum totius Orientis tam in Arabia, quam apud Indos et Persas, et in aliis regionibus. Nam sub nomine Kedar designat omnes orientales populos: sed quia populus ille magis erat barbarus, ideo per ignominiam hic Kedar potius in medium profert, quam vel Persas, vel Medos, vel alios qui magis erant celebres. *Ite,* ergo, *vel mittite in omnes partes* mundi, *et videte, et diligenter considerate, videte etiam atque etiam:* quasi diceret tantum esse stuporem in Iudaeis, ut non possint expergefieri uno verbo, neque simplici admonitione. Haec igitur ratio est cur iubeat eos sollicite inquirere, et tamen res erat in medio. Sed quemadmodum iam dixi, haec sollicita inquisitio non refertur ad obscuritatem ipsius rei, sed ad damnandum stuporem illius gentis tam perversae, quae sibi tam crassae impietatis conscia, adhuc tamen vitiis suis blandiebatur. Dicit ergo: *Certe transite ad insulas:* postea, *Videte an sit sicut hoc:* id est, nusquam reperietur tale et tam exsecrabile prodigium. Sequitur explicatio, quia scilicet *nulla gens mutavit deos, et tamen non sunt dii,* hoc est, religio apud omnes populos firma est ut subinde non mutent deos, sed colant qui traditi sunt per manus a patribus: *Et tamen ipsi non sunt dii,* inquit. Si tantum hoc fuisset dictum, nulla gens mutavit deos, non ita graviter perstricta fuisset populi israelitici impietas: sed propheta sumit hoc pro confesso, gentes omnes mero errore trahi ad deos fictitios, et tamen constanter manere in errore. Non proponit autem hoc Deus instar virtutis, non intelligit illam obstinationem in gentibus esse dignam laude, quod non discedant a suis superstitionibus: sed respectu electi populi, haec constantia potuit videri utcunque laudabilis. Nunc ergo videmus hoc complexim legendum esse quum dicit, Quamvis nulla ex gentibus colat verum Deum, tamen religio apud omnes firma perstat: vos autem me perfide deseruistis: et non deseruistis figmentum aliquod, *sed gloriam vestram.* Hic opponitur fallaciis vanorum deorum gratia Dei quum dicit *Populus meus mutavit gloriam suam.* Sciebat enim populus, neque tantum edoctus erat per legem, sed experimentis certis didicerat, Deum esse suam gloriam: et tamen ab ipso descivit. Ergo perinde est ac si diceret Ieremias, Israelitis omnes gentes die ultimo fore iudices, quoniam pertinacia illa in errore ostendet Iudaeos eo magis esse sceleratos, quod apostatae desciverint a vero Deo, et Deo qui virtutem suam illis manifeste demonstraverat. Iam si quaerat quispiam, an non mutata fuerit apud multos populos religio? primum scimus hoc principium ubique valuisse, nempe, ne quid novarent in religionis forma. Et Xenophon etiam hoc oraculum Apollinis magnifice extollit, qui respondit eos deos rite coli, qui traditi essent a maioribus. Diabolus ita fascinaverat omnes populos: nulla novitas placebit Deo, sed contenti estote usitata consuetudine, quae a maioribus ad vos descendit. Hoc igitur principium apud Graecos, et Asiaticos, et in Europa etiam valuit. Ergo ut plurimum verum fuit quod nunc dicit propheta. Scimus autem ubi comparatio aliqua additur, satis esse si explicetur quod fit ut plurimum ἐπὶ τὸ πολὺ, quemadmodum dicit

Aristoteles, quod receptum et consuetudine et continuo usu. Ergo videmus non absurde fuisse obiectum levitatis crimen Iudaeis ab Ieremia, quum dicit, *Nullam gentem mutasse fictitios deos:* Deum autem fuisse abnegatum a populo suo, *cuius fuerat gloria*, hoc est, cui dederat solidam gloriae materiam.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando ita familiariter non tantum in lege et prophetis tuis, sed etiam in filio unigenito te nobis patefecisti, ut debeat iam egisse in nobis altas radices veritatis tuae cognitio: da, inquam, ut maneamus constanter in sancta tua vocatione, et magis ac magis in ea proficiamus, et semper ad metam properemus: et sic nos humilies sub forti tua manu, ut sciamus nos paterne abs te castigari: et proficiamus etiam in tua disciplina, donec tandem purgati omnibus vitiis perveniamus ad vitam immortalem, quae nobis semel in Christo tuo manifestata fuit, et possimus pleno ore in te gloriari, Amen.

12. *Obstupescite coeli super hoc, et expavescite, desolamini* (vel arescite) *valde, dicit Iehovah.*

Quoniam videbat propheta negotium sibi esse cum stupidis hominibus, et qui fere omni sensu privati erant, ideo convertit sermonem ad coelos. Et haec loquendi ratio satis trita est prophetis, dum scilicet compellant coelum et terram, in quibus tamen nulla est intelligentia, interea homines ipsos mente praeditos relinquunt. Hoc solent facere in rebus desperatis, ubi scilicet nulla est docilitas, et ideo nunc iubet propheta *coelos obstupescere et expavescere, et quasi in vastitatem redigi*, quasi diceret, hoc est portentum, quod fere evertit totum naturae ordinem, perinde ac si coelum terrae misceri videremus. Nunc ergo tenemus consilium prophetae: nam hac figura ostendere vult quam detestabilis sit populi impietas, quoniam coeli quamvis ratione praediti non sint, tamen merito debeant horrere tale portentum. Quantum ad verba spectat, quidam vertunt, Desolamini coeli, et iterum repetunt eandem significationem. Sed quum שמם significet stupere, melius quadrat praesenti loco quod reddidi, nempe, *Coeli sitis attoniti:* deinde, *expavescite super hoc, et arescite.* Nam חרב significat arescere, interdum in solitudinem et vastitatem redigi. Postea sequitur,

13. *Certe* (vel quia) *duo mala fecit populus meus: me dereliquerunt fontem aquarum viventium, ut foderent sibi puteos* (vel cisternas), *cisternas contritas* (vel confractas) *quae non continent aquas.*

Si placet hic reddi causam, cur coelos mirari et expavescere iusserit propheta, vertendum erit, quia duo mala fecit populus meus. Sed potius versum, quem nunc exposui, existimo pendere a superioribus sententiis. Dixerat propheta: Ite in terras longinquas, videte an ulla gens mutaverit deos suos: et tamen sunt mera figmenta. Puto igitur hanc sententiam exclamatione finiri, quum nuper dixit propheta, Coeli obstupescite. Iam sequitur, *Certe duo mala fecit populus meus*, nempe, *quod me dereliquerit*, deinde, *quod sibi asciverit falsos deos.* Si quis relicto veteri amico ad novum transeat, hoc est iniustum et turpe. Sed ubi nulla est compensatio, cum stultitia et levitate simul coniunctus est quidam furor. Si ego sperno quod sentio mihi esse utile, et amplector quod intelligo fore mihi noxium, nonne haec optio prodit amentiam? Hoc ergo nunc significat propheta quum dicit, populum non in eo tantum peccasse, quod desciverit a vero Deo, sed etiam quod absque compensatione transierit ad idola, quae nihil conferre utilitatis poterant. Dicit *duo mala fecisse*, prius malum est, *quod Deum reliquerit:* alterum vero, *quod defecerit ad falsos deos et imaginarios:* sed quo gravius crimen amplificet, utitur similitudine, ac dicit *Deum esse fontem aquarum viventium:* idola autem comparat *cisternis perforatis et confractis, quae aquam non continent.* Si quis relicto vivo fonte appeteret cisternam, esset magna stultitia: nam cisternae aridae sunt, nisi aliunde aqua proveniat: fons autem ex se habet suam scaturiginem: deinde ubi est vena quae perpetuo fluit, et perennis aquarum cursus, aqua multo est salubrior et melior. Aquae pluviae dum cadunt in cisternas, nunquam ita sunt salubres, ut quae fluunt ex propria et nativa vena. Quid autem ubi ne aquarum quidem sunt receptacula, sed rimis plenae intus sunt inanes? Hinc ergo Deus coarguit populi dementiam, *Quod ipse fuerit relictus, quum tamen esset fons, deinde fons aquarum viventium:* deinde, quod populus appetiverit res nihili quum amplexus est sua idola. Quid enim reperietur in idolis? figura quaedam. Superstitiosi enim homines existimant se non ludere operam, dum colunt falsos deos, et sperant inde aliquid mercedis. Sunt igitur aliquae formae in falsis religionibus: et ideo propheta comparat falsos deos puteis, propter cavitatem: sed interea nulla est aquarum gutta: sunt enim cisternae fractae et dissipatae. Iam intelligimus quid sibi velit propheta, nempe non posse nos eximi a reatu, ubi relinquimus verum et unicum Deum, quia in eo posita est nobis bonorum omnium plenitudo: inde haurire ad satietatem licet. Quum ergo spernimus Dei liberalitatem, quae nobis potest sufficere ad omnes felicitatis nostrae partes ac numeros, quanta est ista ingratitudo et pravitas? atqui Deus sui semper manet similis. Si ergo iure

se vocavit fontem aquarum viventium, talem hodie experiemur nisi per nostram malitiam steterit. Caeterum adiungit propheta secundum crimen. Nam ubi deficimus a Deo, fallent nos omnes nostrae fiduciae, et quamvis primo intuitu appareant nobis putei vel fontes, ubi tamen sitis nos urgebit non reperiemus guttam aquae, sed aridas tantum cavitates in omnibus nostris figmentis. Sequitur,

14. *An servus Israel? An* (si) *genitus domi?* (hoc est, an verna? Accipiunt enim puerum domi natum pro verna) *quare factus est in praedam?*

15. *Super eum rugient* (vel rugiunt) *leones:* (Alii vertunt catulos leonum: et saepe significat minores leones hoc nomen, sed ubi adiungitur reliquis: ubi autem solum ponitur, ego semper interpretor generaliter pro leonibus) *miserunt vocem suam: posuerunt terram eius in vastitatem, urbes eius exustae sunt* (vel destructae: nam ה tantundem valet atque ו hoc loco) *absque habitatore.*

16. *Etiam filii Noph* (hoc est, Mempheos: vocant enim Hebraei Noph urbem quae fuit olim metropolis Aegypti) *et Thaphanes* (vel Thaphis, ut vertunt Graeci) *frangent tibi verticem.*

17. *An non hoc fecit tibi, deserere tuum* (hoc est, quod deserueris) *Iehovam Deum tuum, quo tempore ducebat te per viam?*

Coniunctim legendi sunt hi versus: quia initio docet propheta Israelem non esse sua conditione tam miserum, sed hoc fieri nova causa: deinde causam ipsam assignat. Interrogat igitur primum, *An servus sit Israel, aut verna.* Deus adoptaverat sibi hunc populum, et pollicitus fuerat se ita fore erga eum liberalem, ut modis omnibus beatus esset, atque adeo exemplar quoddam felicitatis: In te benedicentur omnes gentes, dicebat. Videmus ergo qualis fuerit conditio Israelis, nempe qua excelleret prae aliis omnibus gentibus, quia erat populus Deo peculiaris, erat eius haereditas, erat regale sacerdotium. Propheta igitur per admirationem quasi de re nova et absurda sciscitatur, *An servus est Israel?* atqui erat liber prae cunctis gentibus: erat enim filius primogenitus Dei. Necesse est igitur quaerere aliam causam, cur adeo miser sit. Nam dicit postea, *Rugire contra eum leones, et vocem suam emittere*: dicit *urbes eius comburi*, aut destrui: dicit *terram redigi in vastitatem.* Postea tandem adiungit, *An non hoc tibi fecit?* Iterum hoc interrogative. Sed bis affirmat, quoniam eximit omnem dubitationem: quid causae esse dices, cur tantopere sis miser, ita ut omnes tibi sint infesti, et obnoxius sis omnium iniuriis? unde hoc fieri dices, nisi propter malitiam tuam? Nunc ergo tenemus prophetae sensum. Sed quo clarior sit doctrina, notandum est hic probrose in memoriam reduci beneficia, quae contulerat Deus in populum illum. Quum ergo ornati essent filii Abrahae tot singularibus donis, ita ut primatum tenerent in toto orbe, haec dignitas in medium proponitur, sed contumeliose: quasi diceret, Deus non te fefellit quum pollicitus est se fore tibi beneficum: adoptio eius non est fallax neque irrita. Tu igitur beatior esses cunctis gentibus, nisi tua malitia te miserum redderet. Videmus nunc in quem finem propheta interroget *an servus sit Israel, aut verna.* Erant quidem pares aliis populis, quantum ad naturam spectat: sed quoniam electi fuerant divinitus, et Deus illos dignatus fuerat insigni illa praerogativa, ideo quaerit propheta *an servi sint:* quasi diceret, Quid obstat, quominus in vobis refulgeat illa beatitudo, quam Deus vobis promisit? neque enim Deus voluit vos frustrari. Sequitur ergo vos esse miseros vestra culpa. Et quum dicit, *Cur factus est in praedam*, ostendit nisi nudatus esset Israel Dei praesidio, non ita futurum libidini hostium suorum obnoxium fuisse. Non igitur factus est in praedam, nisi quoniam deseruit eum Deus, quemadmodum dicitur in Cantico Mosis (Deut. 32, 30), Quomodo persequeretur unus mille, et decem fugarent totidem millia, nisi Deus nos captivos dedisset, nisi conclusi essemus eius manu? Nam Moses illic etiam oblique admonet populum quoties et quam mirabiliter victorias retulerit de hostibus suis: atque ita posteris qui affligendi erant considerandum relinquit unde haec mutatio, quod unus persequitur mille: hoc est, quum sint in maximis copiis, tamen fugentur ab hostibus: unde hoc? neque enim soliti erant antehac terga dare, sed hostes suos fugare: sequitur tunc fuisse captivos ipsius Dei, et non hominum, qui eos persequebantur. Sic etiam ostendit hoc loco propheta non expositum fuisse Israelem in praedam, nisi quoniam nudatus erat auxilio Dei. Postea addit, *Super eum rugiunt leones.* Videtur propheta non simpliciter conferre hostes Israelis leonibus ob truculentiam, sed per contemptum: quasi diceret Israelem non tantum sentire homines sibi infestos, sed etiam ipsas beluas. Hoc autem magis est probrosum, ubi Deus nos permittit laniandos feris bestiis. Perinde igitur est ac si diceret, Israelem ita misere tractari, ut non tantum iuguletur manu hostium, sed etiam expositus sit feris bestiis. Et hic addit, *Miserunt vocem suam:* quasi diceret, nunc Israelem, quem Deus solebat manu sua et virtute protegere, esse cibum ferarum: et leones quasi certatim rugire contra ipsum. Postea sine metaphora adiungit, *Terram eius positam in solitudinem, et urbes eius exustas absque habitatore.* Neque enim hoc quadraret leonibus, aut aliis saevis bestiis: sed quod figurate dixerat, nunc simpliciter exponit, *Terram vastatam fuisse, urbes vel excisas*, vel exustas. Hoc autem, quemadmodum diximus, fieri non potuit, nisi quoniam Israel defecerat a

Deo suo, et vicissim etiam eius auxilio privatus fuerat. Adiungit per amplificationem, *Etiam filii Noph, et Thaphanes frangent tibi caput.* Postea videbimus Israelitas solitos fuisse petere opem ab Aegyptiis: posset igitur particula גם ita exponi, non solum qui hactenus tibi fuerunt professi hostes, sed etiam socii, quorum opibus fidebas, ipsi convertent in te vires suas, et tibi caput conterent, aut verticem. Quidam existimant hic augeri probrum, quoniam Aegyptii erant imbelles: et veteres historici tradunt illic viros exercuisse artes femineas. Sed quoniam hoc non solet tradere scriptura, neque in eum sensum loqui de Aegyptiis, malo sequi quod magis usitatum est, nempe, Aegyptios qui tamen foederati erant Israelitis, fore illis adversos, imo iam fuisse. Per verticem quidam intelligunt qui praecipui erant in populo israelitico: sed possumus etiam exponere, *Frangent tibi verticem*, *Ils te rompront la teste,* ut dicimus lingua nostra, vel, *Ils te frotteront la teste:* et hic sensus meo iudicio magis genuinus est. Iam sequitur causae redditio: postquam ostendit propheta Israelem esse derelictum auxilio Dei, iam subiicit cur id factum sit, *An non hoc fecit tibi?* inquit. Alii vertunt, An non hoc fecisti tibi, in secunda persona: et idem fere manebit sensus. Videtur tamen aliorum sententia magis probabilis, *Annon hoc tibi fecit quod dereliquisti Iehovam Deum tuum?* In summa docet Ieremias defectionem populi esse malorum omnium causam: quasi diceret, Tu tibi trivisti hoc totum malum, ergo absorbeas, et scito non posse coniici culpam in Deum: fidem enim tibi praestaret quam dedit, nisi obstaret tua impietas. Neque enim frustra te elegit Deus, neque frustra te praetulit aliis populis: sed tu repulisti abs te eius beneficentiam. Conditio igitur tua nunquam fuisset talis, nisi accersivisses tibi perniciem. Et quomodo? *Quoniam*, inquit, *descivisti a Deo tuo.* Et rursus crimen exaggerat quum dicit, *Quo tempore ducebat te per viam.* Ducere per viam est recte et feliciter gubernare. Ostendit igitur propheta carere omni excusatione perfidiam et defectionem populi, quod Dei sui cultum reiecerit. Nam feliciter agebat eo tempore. Si tentatus fuisset variis modis, poterat obtendere aliquem praetextum, Ego putavi me fuisse deceptum quum sperarem in vero Deo, nam occultavit a me suam gratiam: ego igitur necessitate fui compulsus, saltem danda est levitati meae venia: nihil enim aliud coniicere poteram, nisi Deum a me esse remotum. Propheta occurrit huic obiectioni, quemadmodum secundo capite, Quid invenerunt in me iniquitatis patres vestri? Et alibi (Mich. 6, 3), Popule mi, quid feci tibi, aut in quo fui molestus? Nam Deus illic paratus erat causam suam defendere, et purgare quidquid populus obiiceret. Sic etiam hoc loco, Ego te deduxi per viam, hoc est, feliciter agebas sub mea gubernatione: et interea ego te retinere mea bonitate non potui, quum te suaviter foverem, quum sentires nihil tibi esse melius quam degere sub meo praesidio: voluisti tamen transire ad idola. Nunc quae tibi excusatio, vel quisnam praetextus superest? Ergo videmus amplificari populi crimen, eo quod nulla tentatione impulsus fuerit, ut deficeret a Deo suo, sed mera perfidia se addixerit idolis. Et sequitur confirmatio illius sententiae,

18. *Et nunc quid tibi ad viam Aegypti, ut bibas aquas Nili? et quid tibi ad viam Assur, ut bibas aquam fluminis?* (nempe Euphratis).

Quemadmodum nunc attigi, confirmat propheta quod dixi, nempe populum non posse coniicere causam malorum alio quoniam sibi imputare debeat quidquid patitur. Et tamen simul duplicatur crimen, quod scilicet populus circumspiciat huc atque illuc ad vana remedia, et ita accumulet sibi novas pernicies. Nam debuerat agnoscere non aliud esse remedium malis, nisi ut placaret Deum. Si, exempli gratia, quispiam aegrotus agnoscat morbi sui causam, et postea loco remedii solatium aliquod inane sibi confingat adversum suae sanitati, nonne dignus iudicabitur, qui pereat, quando remedia sponte aspernatur, et sese oblectat fallacibus solatiis? Idem nunc reprehendit Ieremias in populo israelitico: Si inquiras diligenter, inquit, unde tot tibi miseriae, reperies non posse mihi adscribi, sed tuis peccatis. Nunc ergo quid agendum tibi erat? quodnam remedium quaerendum, nisi ut te mihi reconciliares? ut peteres a me veniam? ut operam dares corrigendae tuae malitiae, sic protinus sanarem mala tua, et agnosceres me esse optimum medicum si ad me venires: quid autem nunc tu contra agis? discurris ad vana solatia, confugis nunc ad Aegyptum, nunc ad Assyriam: atqui tu nihil proficies his modis. Nunc tenemus consilium prophetae. Postquam enim populum convicit impietatis, et ostendit non posse adscribi mala quae patiebatur, vel Deo, vel fortunae, vel aliis causis, nunc ostendit hoc fuisse unicum remedium, et optimam viam salutis, si cum Deo rediisset in gratiam. Hoc autem fuit signum desperatae amentiae, quum transcurrit nunc in Aegyptum, nunc in Assyriam. Haec autem obiurgatio pendet ex historia. Nam populus nunc habebat Assyrios sibi infestos, nunc Aegyptios: fuerunt enim variae mutationes: et Deus usus est etiam diversis flagellis, quo melius expergefaceret socordiam illius populi, nunc sibilavit Aegyptiis quemadmodum postea videbimus, nunc tuba cecinit in Assyria, ut scirent Israelitae nunquam se fore quietos, nisi tranquille agerent sub Dei imperio. Atqui his omnibus posthabitis, tanta fuit populi

caecitas, ut quum impetebatur ab Assyriis, fugeret in Aegyptum, hoc est, peteret auxilium ab Aegyptiis, et foedus cum illis percuteret: postea, si qua mutatio contingeret, expetebat foedus cum Assyriis, et emebat etiam maxima mercede. Hanc igitur vesaniam nunc propheta castigat quum dicit, *Quid tibi ad viam Aegypti?* hoc est, quid proficis? quanta est illa stultitia, dum sentis manifeste iram Dei, et te affligi tot malis? quoniam Deus tibi est adversus, et interea non cogitas de reconciliatione. Haec erat tua sanitas, ad Deum confugere, et habere illum propitium: tu autem quid agis? interea confugis ad Assyrios et Aegyptios. Quam misera est ista conditio, et quanta est haec stultitia, quod ita te fatigas, et sine profectu? Discamus autem ex hoc loco quoties Deus delicta nostra castigat, quaerendum esse remedium, et non acquiescendum esse in vanis solatiis, quibus nos subinde inescat Satan: tales enim illecebrae inducent tandem nobis veternum, et morbi qui erant curabiles mali accessione lethales reddentur. Quid ergo nobis agendum est? simul ac sentimus ferulas Dei, quaeramus cum ipso redire in gratiam: ita studium nostrum profectu non carebit. Si autem circumspiciamus in diversas partes, adeo non mitescent mala nostra, ut potius exasperentur. Bibere aquas Nili, et bibere aquas Euphratis, nihil aliud est quam petere hinc et inde suppetias. Alludit quidem ad legationes quae missae fuerant: quoniam in Aegyptum proficiscentes bibebant aquas Nili, alii vero Euphratis. Interea tamen allegorice loquitur: quasi diceret: Deus paratus erat tibi opitulari si ad eius misericordiam te reciperes, quasi ad asylum: tu autem eo neglecto, putas magis tibi utile fore subsidium, quod afferent vel Aegyptii, vel Assyrii: tu igitur quaeris potum in longinquis regionibus: atqui Deus dat tibi aquas. Et videtur respicere ad similitudinem, quam paulo ante posuit. Vocaverat Deum fontem aquarum viventium: quasi diceret, Deus est tibi fons irriguus et perennis, et nunquam deesset tibi aquarum copia, si in eo acquiesceres: tu autem vis bibere aquas Nili et aquas Euphratis. Nunc ergo tenemus consilium prophetae. Et procul dubio loquitur de aquis Nili et Euphratis, quoniam in speciem uterque populus pollebat et divitiis, et omni genere opulentiae, et copia etiam hominum. Quum ergo populus Israel confideret talibus praesidiis, propheta hic obiurgat eius ingratitudinem, quod non contentus sit Dei auxilio, tametsi non ita visibile et conspicuum est. Deus enim habet quantum nobis sufficit, et si uno ipso essemus contenti, certe suppeteret ad satietatem larga bonorum copia: et quia non fatigatur in sua beneficentia, suppeditaret nobis quidquid esset optabile. Sed quoniam non possumus conspicere oculis carnis eius beneficentiam, ideo rapimur post mundi illecebras. Discamus itaque non esse appetendum nobis potum vel ex Nilo, vel ex Euphrate, hoc est, ex mundi illecebris, quae prae se ferunt magnam pompam: sed potius bibendum esse ex arcano illo fonte, qui ideo nobis reconditus est ut fide ipsum quaeramus. Iam sequitur,

19. *Castigabit te malitia tua, et aversiones tuae* (vel defectiones tuae) *poenam de te exigent: et cognosces et scies, quod malum et amarum tuum derelinquere* (ad verbum, hoc est, quod reliqueris) *Iehovam Deum tuum, et quod timor meus super te non fuerit, dixit Dominus Iehovah exercituum.*

Hic propheta iterum confirmat quod prius dixi, nempe populum tandem, velit nolit, sensurum quid sit a Deo deficere: quasi diceret, nisi hactenus satis edoctus fuisti tot experimentis, perfidiam tuam esse tibi malorum causam, Deus mala malis cumulabit, ut tandem vel invitus cognoscas te recipere iustam mercedem tuae malitiae. Haec igitur summa est. Sed primo dicit, *Castigabit te* malitia tua: quasi diceret, etiam si Deus non conscenderet tribunal, neque manum suam exsereret ad poenas infligendas populo, tamen iudicium palam fore in ipsis sceleribus. Et hoc vehementius est, ac plus habet efficaciae, quam si propheta simpliciter diceret Deum iustas poenas exigere de populo. *Malitia igitur tua castigabit te,* inquit: quemadmodum apud Isaiam eadem fere est loquutio: Stabit, inquit, ex adverso malitia tua: quasi diceret Deus, Etiam si ego quiescam, et non sumam mihi partes iudicis, etiam si non aliunde surgat accusator, etiam si nullus tibi litem intendat: malitia tua stabit ex opposito, et incutiet tibi ruborem. Sic etiam hoc loco, *Malitia tua castigabit te.* Tenenda autem est ratio cur propheta hoc dicat. Nam scimus tunc in ore multorum fuisse querimonias, ac si Deus nimium severus fuisset ac rigidus. Quum ergo ita subinde obstreperent Deo, propheta repellit tales calumnias, ac dicit malitiam sufficere, ut vindictam contra illos exerceat. Idem de aversionibus: sed quod generaliter dixerat nunc melius exprimit, quod scilicet populus sese subduxerit a cultu et obedientia Dei. Ergo designat hic speciem malitiae: quasi diceret non opus esse aut accusatore, aut testibus, aut iudice: sed solas populi defectiones satis valituras ad poenam sumendam. Postea adiungit, *Scies et videbis quam malum sit et amarum relinquere Deum tuum Iehovam.* Sunt loquutiones durae: sed iam ante exposuimus quid hoc significet, derelictio tua, vel derelinquere, hoc est, defectio tua, quod scilicet dereliquisti Deum tuum: *et timor meus super te,* vel *in te non fuit.* Hic rursus propheta quasi digito scelera populi demonstrat. Loquutus est de aversionibus: sed nunc ponit defectionem, quod populus plane et aperte desciverit a vero Deo. Re-

tinebat quidem semper aliquem cultum in templo: sed quum tota religio vitiata esset multis superstitionibus, deinde quum nulla esset fides, nulla sinceritas: quum etiam miscerent vero Deo sua idola, hoc fuit plane a Deo ipso deficere, qui aemulus est sui honoris, quemadmodum dicitur in lege, neque admittit ullos rivales. Tenemus ergo nunc prophetae consilium. Iam dicit, *Cognosces quam malum sit et amarum.* Hoc ad poenas referri debet: sed continuat superiorem sententiam, nempe mala quae tunc patiebatur populus, non fortuito contingere, et quum premeretur multis acerbis doloribus, non procul quaerendam esse causam, quia scilicet haec amaritudo, et quidquid calamitatum erat fluebat ex impietate. *Cognosces ergo* ipsa mercede, ipsa experientia te convincet quid sit deficere a Deo, et dicit, *A Iehovah Deo tuo*, vel derelinquere Iehovam Deum tuum. Nam si Deus non patefecisset suam gratiam Israelitis, non fuisset tam detestabilis eorum perversitas: sed quum sensissent Deum sibi esse patrem, et quum tam liberaliter ipsos tractasset, quum dignatus fuisset foedus suum cum illis percutere, fuit inexcusabilis eorum malitia. Et postea persona mutatur, *Et non timorem meum super te fuisse*, subaudiendum est. Hic tandem propheta significat populum caruisse omni sensu pietatis. Nam per timorem Dei notatur reverentia. Scimus saepe labi homines errore, et circumveniri Satanae astutia, ita ut miserabiles sint quum sunt miseri. Sed propheta hic ostendit populum esse indignum omni venia. Quare? nullus enim fuit timor Dei in te, inquit: hoc est, non potes obiicere te fuisse deceptum, vel praetexere aliquem colorem, quo tegas tuam malitiam: apparet te impudenter et improbe fecisse, quum reliquisti Deum tuum, quia nullus erat apud te timor Dei. Et tandem subiicit, *Dicit Iehovah exercituum:* quibus verbis propheta conciliat plus autoritatis suae doctrinae. Erat enim haec sententia valde acerba populo: et poterant multi capita concutere, ut solebant. Scimus enim quanta fuerit pervicacia in plurimis. Ideo propheta hic palam affirmat se non esse autorem huius sententiae, sed praeconem duntaxat, et hanc sententiam esse profectam a Deo, et se nihil aliud loqui nisi quod Deus ipse iniunxit.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando tot beneficiis antehac nos prosequutus es, ex quo semel dignatus es nos amplecti tuo favore, ne obliti tantae tuae bonitatis abripiamur post Satanae blanditias, et figmenta nobis accersamus, quae tandem cedent in exitium nostrum, sed defixi in te perstemus: et sic quotidie te invocemus, et bibamus ex plenitudine tuae liberalitatis, ut interea etiam studeamus te ex animo colere, et glorificare nomen tuum, et ita testari nos totos tibi esse addictos, quemadmodum vere nos devinxisti, quum voluisti nos adoptare in filio tuo unigenito, Amen.

20. *Quia a saeculo confregi iugum tuum, disrupi vincula tua: et dixisti, Non serviam* (vel non transgrediar, est enim duplex lectio), *quia super omnem collem excelsum, et super omnem arborem frondosam tu discurristi meretrix.*

Quoniam apud Hebraeos duplex est lectio (quidam enim putant esse verbum עבד, alii עבר, ut est magna affinitas inter ד et ר) ideo etiam sensus elicitur diversus. Nam si legimus, non transibo, vel non transgrediar, ut sit verbum abad[1]), sensus erit, Quum ego disrupi iugum tuum, hoc est, liberavi te a tyrannide Aegyptiaca, tunc mihi dedisti fidem. Fuit enim tunc mutuus contractus inter Deum et Israelitas: quia sicuti illos recepit Deus in fidem suam, ut esset eorum quasi patronus: ita vicissim polliciti sunt se fore sub eius imperio. Si recipimus hanc lectionem, erit expostulatio, quasi Deus hic damnaret populum ingratitudinis et perfidiae. Sed videtur propheta aliud velle: et ideo mihi magis probatur altera lectio, non serviam. Sed interea repudio quod adducunt interpretes: nec dubito quin locus hic corruptus fuerit: quoniam invaluerat illa expositio, Non serviam idolis, et videbant qui praediti erant aliquo iudicio non quadrare hunc sensum, sed esse coactum, vel procul petitum, ideo fieri potest, quod mihi est probabile, ut hac ratione corrupta fuerit litera, ut loquuntur. Nam sic omnes exponunt, Dixisti non serviam idolis. Atqui hoc est nimis coactum. Ego autem potius existimo, Deum hic conqueri, quod libertas, quam populo suo dederat, conversa fuit in licentiam: et hoc optime convenit, quemadmodum patebit ex ipso contextu. *Quoniam a saeculo confregi*, inquit, *iugum tuum, et disrupi vincula tua, ideo dixisti* (nam ו hic debet resolvi in particulam illativam: Ideo dixisti) *Non serviam*, hoc est, quum deberes te mihi addicere, qui eram redemptor tuus, putasti partam esse tibi licentiam. Et causae etiam redditio optime convenit, *Quia super omnem collem excelsum, et subtus omnem arborem frondosam discurrebas meretrix.* Ostendit igitur Deus male collocatum fuisse beneficium redemptionis erga impios, qui abusi sunt sua conditione. Nam hinc factum est, ut se proiecerint ad omnem lasciviam. Si cui magis placeat diversa lectio, ego non contendam: et tunc sensus erit, Ego pridem excussi iugum tuum, et disrupi vincula tua: tu vero dixisti, hoc est, mihi pollicita es (nam de populo illo quasi de muliere loquitur, et ideo est femineum genus, et hoc

[1]) *Sic edd. lege* abar.

ideo fit quia Deus sustinet personam mariti erga populum illum: et quoties accusat populum defectionis, perinde agit atque maritus cum muliere impudica, quae sese prosternit adulteris). *Tu ergo, mihi dixeras*, hoc est, mihi pollicita fueras te non transituram, hoc est, tu promiseras te fore mihi fidelem, et dederas fidem mutuae castitatis. Hoc modo particula כי, quae causalis est apud Hebraeos, ponetur loco adversativae, ut aliis quibusdam locis: *Atqui super omnem collem excelsum, et subtus omnem arborem frondosam discurristi quemadmodum solent scorta*, quae sibi quaerunt conditiones. Sed quemadmodum iam dixi, mihi magis probatur, Deum hic expostulare cum populo, quod arripuerit gratiam libertatis in occasionem licentiae et lasciviae. Sic enim bene fluit contextus, et omnia membra inter se bene aptantur. Quod autem commemorat *Deus se rupisse vincula et iugum fregisse*, hoc quidam restringunt ad unicam redemptionem. Sed mihi non displicet quod alii afferunt, nempe prophetam loqui de multis liberationibus. Scimus enim non semel duntaxat populum eductum fuisse ex Aegypto, sed quum subinde oppressus fuit, porrectam illi fuisse manum. *Deus ergo a saeculo*, sed multis vicibus, *iugum populi excusserat*, quemadmodum satis apparet ex libro Iudicum. Quum ergo non esset liber populus nisi Dei beneficio, qui eum redemerat, nonne debuerat se addicere in obsequium redemptori? nam hac lege et fine redemptus fuerat populus a Deo, ut se totum illi consecraret. Deus ergo nunc ingratitudinem populi accusat, quod putaverit sic excussum sibi esse iugum, ut esset similis bestiae indomitae, quemadmodum postea videbimus. Quo mens prophetae familiarius nobis pateat, tenendum est quod docet Paulus sexto ad Romanos capite (v. 16 sq.), nempe dum servimus peccato, nos esse quodammodo manumissos a iustitia Dei. Vagamur enim post nostras libidines, et nullo fraeno cohibemur. Ubi autem Deus nos vere manumittit a misera illa servitute peccati, incipimus eius servi esse, et iustitiae. Liberi ergo a peccato, servi sumus iustitiae: hic est finis nostrae redemptionis. Sed multi convertunt gratiam Dei in occasionem licentiae, et se ita proiiciunt, ac si nulla esset lex vel regula pie et honeste vivendi. Hoc Deus conqueritur factum esse in populo israelitico: *Tu autem dixisti, non serviam:* haec est foeda ingratitudo, quod non reputasti primo loco me esse tuum redemptorem: deinde, hoc consilio me tam humaniter tecum egisse, ut meus esses. Nam qui redemptus est alterius beneficio, non est sui iuris. Populum illum Deus redemerat. Ergo redemptio hanc secum obligationem trahebat, ut populus se ultro subiiceret imperio Dei. *Tu ergo dixisti, Non serviam.* Ita Deus conqueritur male locatam fuisse gratiam in populo illo, quod abusus fuerit ad lasciviam sua libertate. Et ratio quae subiicitur melius sensum explicat. *Quia tu discurristi meretrix*, inquit, *super omnem collem excelsum, et subtus omnem arborem frondosam.* Scimus enim Israelitas, quoties deficere a cultu Dei contigit, habuisse loca illa sibi selecta, quasi maior esset religio super colles, et sub arboribus, quam alibi. Et hodie etiam idem contigit papistis. Nam devotio illa, hoc est, diabolicus furor quo rapiuntur ad loca illa, similis est, O hic locus erit devotior, in hoc erit maior religio. Sic etiam Israelitae. Nam putabant se propinquos esse coelo, ubi conscendebant super montes: putabant etiam se habere aliquod familiare colloquium cum Deo ubi latebant sub obscuris umbris. Et videmus etiam eadem stultitia fascinatos fuisse omnes profanos homines. Nam in collibus sibi fingebant Deum esse propiorem: et in fontibus, et sub umbris arborum putabant etiam aliquod esse secretum numen. Quoniam igitur illa superstitio diu grassata fuerat apud Israelitas, hic exprobrat illis Deus, *quod discurrerint.* Sed interea notanda est similitudo. Comparat enim eos scortis, quae excusso pudore huc et illuc discurrunt, non tantum quia ardent insana libidine, sed etiam quoniam feruntur sua avaritia. Dicit igitur, *Tu scortum discurristi per omnes colles excelsos, et subtus arbores frondosas:* quasi diceret, Hoc profeci te reducendo, ut putares tibi concessam esse effraenem licentiam. Hinc ergo factum est, ut lascivires post improbas tuas concupiscentias. Sequitur,

21. *Et ego plantavi te vineam electam* (vineam nobilem, vel exquisitam: hoc enim significat nomen שורק), *totam fidelem semen* (hoc est semen probum), *et quomodo conversa es mihi degenerationes vitis alienae?*

Hic confirmat Deus proximam sententiam. Damnavit enim Israelitas, quod proterve discurrerint post suas superstitiones, quum tamen in hunc finem essent redempti, ut regerentur Dei manu. Dicit igitur, *Ego te plantavi quasi vineam electam*, hoc est, quum te redemi ab hostibus, non permisi ut te ita prostitueres absque ulla temperantia, absque pudore. *Ego enim te plantavi quasi vineam electam.* Similitudo satis nota est, et frequenter occurrit. Deus enim saepe confert ecclesiam suam viti. Generaliter vocat suam haereditatem, sive fundum: sed quoniam in praediis excellunt vites (solent enim et pratis et agris praeferri), quoniam igitur pretiosissima haereditas est vitis, ideo quo testetur Deus quanti aestimet ecclesiam suam, potius nomen vitis elegit, quam nomen prati, vel agri, ubi de ipsa loquitur. Sic etiam hoc loco, Ego te non liberavi ex Aegypto, ut postea abiicerem tui curam, sed volui ut ageres radices, et esses tan-

quam haereditas mihi pretiosa, tanquam vitis exquisita, et generosa. *Ego igitur te plantavi* שורק, hoc est, plantavi te vitem generosam, ut mihi afferres fructum. *Totam,* inquit, *semen fidele,* hoc est, te plantavi in hunc finem, ut mihi proferres gratos et amoenos fructus. Respicit hic Deus gratiam suam, non naturam populi. Neque enim populus unquam fuit semen verax, quemadmodum satis notum est: sed hic Deus ostendit quo consilio redemerit populum, nempe ut esset similis viti electae. *Quomodo igitur?* hic de corruptelis loquitur Deus per admirationem, quia talis erat indignitas, quae posset quasi attonitos omnes reddere: *quomodo igitur conversa es mihi in degenerationes?* סורים ego interpretor hoc modo: quanquam nomen apud Latinos non est in communi usu: sed mihi satis est, si teneamus prophetae mentem. Nomen hoc descendit a סור, quod est se avertere. Ergo proprie dicendum esset, in aversiones. Sed quoniam hoc esset obscurum, ubi de vite agitur, non dubitavi eligere aliud nomen. *Quomodo igitur conversa es mihi in degenerationes vitis alienae?* Alii vertunt, in sarmenta inutilia: sed nescio unde sumpserint. Ego igitur retineo quod magis genuinum est, nempe vitem quae generosa esse debebat, sic degenerasse, ut non proferat nisi labruscas, quemadmodum etiam alio loco videbimus. Et vocat aversiones vitis alienae, quae desiit scilicet esse שורק, et conversa est in vitem sylvestrem, quae non producit fructus nisi acerbos vel amaros: et denique ubi nulla est utilitas, merito Deus vocat alienam vitem. Sequitur,

22. *Etiam si laveris te nitro* (ut vertunt), *et multiplicaveris tibi borith* (alii exponunt herbam fullonum, alii saponem: quod ad rei summam spectat, nulla est ambiguitas, quoniam intelligit Deus nullo artificio, nullis herbis posse maculas populi purgari), *impressa est, inquit* (vel insculpta est, vel signata, ut alii vertunt), *iniquitas tua coram facie mea, dicit Dominus Iehovah.*

Iam vidimus, et saepius idem repetet propheta, populum illum ita fuisse praefractum, ut non libenter cederet ullis obiurgationibus. Nam erant omnes fere perfrictae frontis, et ita obduruerant in sua malitia, ut auderent procaciter excipere adversus prophetas, quoties severe cum illis agebant, Quid? An non sumus sacer Dei populus? An non elegit nos? An non sumus sanctum semen Abrahae? Ideo necesse fuit prophetis, opponere duro nodo durum cuneum, quemadmodum loquuntur. Quum ergo similes essent Israelitae ligno nodoso, oportuit duriter percuti illam pervicaciam. Hac ratione nunc dicit Ieremias, *Etiam si laveris te nitro, multiplicaveris tibi borith: tamen iniquitas tua coram me signata est,* hoc est, nihil proficitis quum obtenditis varios colores excusandae impietatis vestrae causa: Lavate vos, *sed iniquitas vestra coram me signata manet.* Loquitur autem propheta in persona Dei, quo plus habeat ponderis sententia, qua damnantur Israelitae, et qua omnes eorum blanditiae in nihilum rediguntur, quemadmodum dictum fuit. Nitro et borith purgabant maculas pannorum: et ideo fullonibus saepe tribuitur borith. Sed non est anxie disputandum, fueritne herba, fueritne pulvis, vel aliquid simile. De re enim satis convenit. Sed propheta metaphorice docet, nihil lucri facere hypocritas, dum opponunt suos praetextus, ut subterfugiant, quoties ipsos arguit Deus. Dicit ergo omnes eorum conatus esse vanos, et inutiles. Quare? *Quoniam iniquitas ipsorum manet signata,* hoc est, quoniam non poterunt eluere lavando quod impressum est. Nam maculae possunt quidem abstergi, aut purgari vel sapone, vel aliis herbis: sed ubi macula est interior, et intus signata, nihil proderit ablutio, quoniam notae illae ita impressae sunt, ut opus sit alio remedio magis efficaci. Sic ergo propheta dicit *signatas esse maculas,* et ideo non posse abstergi vel elui sapone, vel borith. Sed dicit *signatas esse maculas in conspectu Dei,* quoniam facile erat Israelitis a se depellere omnem culpam: imo tanta audacia praediti erant, ut palam insurgerent contra prophetas, quasi fieret illis magna iniuria: et prophetas etiam vocabant conviciatores et maledicos: ideo dicit, *Iniquitas tua signata est coram me,* hoc est, utcunque te fallas tuis blanditiis, et abscondas etiam tua peccata coram mundo, tamen nihil proficis. *Nam in conspectu meo semper iniquitas tua signata manet.* Postea addit,

23. *Quomodo dices* (hoc est, quomodo dicis: nam futurum tempus saepe accipitur apud Hebraeos pro actu continuo: quomodo igitur dicis), *non sum polluta, post Baalim non profecta sum? vide vias tuas in valle, cognosce quid feceris dromedaria velox corripiens vias suas* (vel circumiens: nam deducitur vox ista a corrigia calceamenti).

Hic prosequitur Ieremias suam obiurgationem, et discutit nebulas illas hypocritis, sub quibus putabant se bene latere. Nam hypocritae, ubi obducunt suas fallacias, putant se iam et ab oculis Dei et ab omnium iudiciis esse absconditos. Propheta ergo hic acriter invehitur in illam supinam securitatem, ac dicit, *Quomodo audes iactare te non esse pollutam? quomodo audes dicere, non ambulavi post Baalim?* hoc est, post deos alienos. Dixi enim de illa voce, quod essent dii minores. Utcunque enim Iudaei agnoscerent aliquem esse summum Deum, tamen quaerebant sibi patronos: ita oriebatur magna deorum turba, ut fieri solet. Et nunquam eo im-

pietatis vel amentiae prolapsi sunt superstitiosi, quin semper confessi fuerint aliquod esse supremum numen: sed simul miscebant deos minores: sic etiam Baalim apud illos erant, et patroni, ut papistae vocant suos divos, quia non audent suis figmentis tribuere nomina deorum. Talis igitur fuit cavillatio apud Iudaeos. Dicit, *Quomodo ergo excusas te non ambulasse post Baalim? vide*, inquit, *vias tuas, vide quid egeris in valle, et cognosce tandem quomodo te gesseris dromedaria velox.* Nam propheta non potuit satis exprimere furiosos illos impetus, qui regnabant tunc in populo, nisi conferret dromedariis. Quoniam autem sub femineo genere alloquitur populum, ideo etiam ponit dromedariam feminam. Vocari autem velocem non tantum propter celeritatem cursus interpretor, sed propter impetuosam libidinem, quemadmodum postea videbimus. Hic autem locus docet, ita obduruisse populum illum, ut impudenter repelleret omnes obiurgationes propheticas. Impietas palam nota erat: et tamen audebant semper obiicere suos praetextus, quasi immerito ipsos prophetae damnarent. Nec mirum est tantam fuisse contumaciam in veteri illo populo, quum hodie papistae non minus pervicaciter resistant clarae veritati. Nam etsi apparet quam crassa sit et turpis eorum idololatria, tamen putant se elapsos esse uno verbulo, quum dicunt statuas et picturas non esse idola: populum quidem israeliticum damnatum fuisse, quod sibi statuas fabricaverit: sed hoc ideo esse factum, quod propensus esset ad superstitionem. Ita deinde clamitant contra nos, et dicunt nos impie calumniari cultus illos, qui apud ipsos recepti sunt. Videmus, et pueri etiam intelligunt, ut in papatu nullum genus superstitionis non grassetur: et tamen volunt videri esse immunes et puri ab omni culpa. Idem etiam factum olim fuit. Et quoniam manebat templum, et illic populus offerebat sacrificia, et manebat aliqua species pietatis, quoties prophetae coarguebant impias corruptelas, quae permixtae erant, et quae vitiabant purum Dei cultum, et erant quasi adulteria, quemadmodum passim loquuntur: Quid? Annon colimus Deum? Hanc igitur contumaciam nunc propheta refellit, ac subiicit, *Quomodo audes dicere, non sum polluta? et non ambulavi post Baalim?* sicuti hodie papistae dicunt, An non credimus in unum Deum? An fingimus diversos deos? atqui spoliant Deum omni virtute, et lacerant eum in mille frusta. Et tamen meretricio suo ore et fronte ferrea nobis obiectant se unum Deum colere. Sic ergo etiam Iudaei. Sed propheta hic coarguit stolidam illam vanitatem, *Vide*, inquit, *vias tuas in valle: vide quid egeris tu dromedaria velox.* Quoniam rationibus vinci non poterant, tanta erat illorum pervicacia: ideo comparat eos feris bestiis, Vos estis, inquit, quasi lascivae dromedariae, quas rapit sua libido, ut obliviscantur rerum omnium, ubi sequuntur vias suas. Sequitur,

24. *Onager* (sed adhuc retinet femineum genus), *femina igitur onagri assueta deserto, in appetitu animae suae* (hoc est, pro desiderio, vel cupidine animae suae), *colligens ventum occasionis suae* (vel occursus sui), *quis inde reducet eam? Quisquis persequitur eam non fatigabitur, in mense suo inveniet eam.*

Sicuti vocavit Ieremias populum dromedariam, ita nunc vocat asinum sylvestrem: Tu, inquit, et dromedaria es, et asina sylvestris. Nam si asina sylvestris collegerit *ventum pro desiderio animae suae*, hoc est, si pleno anhelitu appetiverit, et collegerit ventum occasionis suae, vel occursus sui fortuiti (nam voluit hac voce exprimere, nullam esse electionem, vel nullum iudicium, vel modum in bestiis illis), *ubi* ergo *collegerit ventum quocunque tulit fortuitus eventus, nemo poterit eam revocare a violento impetu: et qui eam persequetur, frustra se fatigaret, donec reperiat eam in mense suo.* His verbis significat propheta indomitum esse populi furorem, nec posse ullis modis cohiberi: quemadmodum asina sylvestris non potest cicurari, neque exuere suam feritatem, praesertim ubi collegit ventum. Nam si esset inclusa, adhuc possent claustra aliquid valere, ut non ita impetuose rueret: verum si asina sylvestris habeat cursum suum liberum per montes et sylvas, ubi collegit ventum, et collegit pro desiderio animae suae, hoc est, ubi poterit vagari huc et illuc, et nullum est obstaculum, quin discurrat in omnes partes: ubi igitur tanta est libertas permissa feris bestiis, ut ventum colligant, et ventum occasionis (vocatur ventus occasionis fortuiti eventus) quasi diceret propheta, nullam esse rationem in feris illis bestiis, neque etiam sibi statuere ullum modum. Si quis viam ingrediatur, inquiret quantum itineris possit conficere die uno, et fugiet lassitudinem, ac praeveniet quantum poterit: deinde postquam praescripserit sibi mensuram itineris, quaeret hospitium: tunc etiam de recta via sciscitabitur. Alius est impetus in feris bestiis. Nam ubi inceperunt currere, non eunt vel Lugdunum, vel Lausannam, sed proiiciunt se caeco furore. Deinde, etiam si fatigatae sint, non desinunt tamen pergere in cursu suo: libido enim eas rapit. Nunc tenemus consilium prophetae. Iam subiicit, *Quis revocabit eam?* quasi diceret, populum non posse retineri, vel reduci ad aliquam mediocritatem, quia scilicet occupat omnes eius sensus illa feritas, imo potius amentia. Postea sequitur, *Non est quod quisquam se fatiget, reperietur tandem in mense suo.* Consentiunt omnes interpretes hic mensem accipi pro tempore partui vicino:

quasi diceret, Ubi gravidae sunt asinae sylvestres, et iam instat tempus pariendi, tunc onere suo cohiberi: ita deprehendi facile posse, quoniam non vigent celeritate, ut antea: gestant enim foetus suos in utero. Ergo nunc propheta dicit populum esse similem asinis sylvestribus, quoniam non potest ulla doctrina ipsos remorari, neque fraenare ipsorum intemperiem: sed exspectandum esse tempus partus. Nunc videndum est quomodo haec similitudo aptari ad populum debeat. Continet hic versus duas partes: prior ostendit, quemadmodum iam dixi, populum non posse flecti ullis sanctis monitionibus neque parere ullis consiliis: sed ferri vesana sua libidine, quasi vento occasionis, vel fortuiti occursus. Haec est prior pars. Iam quoniam tanta erat contumacia in populo illo, Deus hic denuntiat hypocritis, venturum esse tempus, quo ipsis remoram iniiciat, et frangat ipsorum violentum furorem. Quomodo? Aderit tempus pariendi, hoc est, tandem ubi conceperitis multas iniquitates, pondus vestrum vobis obstabit. Significat autem tempus iudicii sui: quasi diceret, Non est agendum vobiscum tanquam cum hominibus sani et moderati iudicii. Estis enim ferae bestiae, et quae cicurari non possunt. Quid ergo restat? Quemadmodum asina sylvestris pondere suo gravatur dum tempus partus instat, ita ego efficiam, inquit, ut sentiatis tandem onus vestrarum iniquitatum, quod erit vobis intolerabile, et vos opprimet: Iam etiam si pervicacia vestra sit indomabilis, manus mea sufficiet ad vos cohibendos. Ego enim vos conteram, quia non estis flexibiles, neque obtemperatis doctrinae meae. Nunc ergo tenemus et quorsum tendat similitudo, et quomodo accommodata fuerit ad populum illum, et quae etiam utilitas hodie a nobis colligi debeat. Reliqua in crastinum.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando dignatus es, ubi nos eripuisti a Satanae tyrannide, imponere iugum tuum cervicibus nostris, ut etiam regas nos spiritu docilitatis, et obedientiae, et mansuetudinis: atque ita nos tibi sponte subiiciamus tota vita, ut fructum ex nobis colligas gratiae redemptionis tuae: et ita renuntiemus peccato, ut tibi tamen nos addicamus in obsequium, et servi simus iustitiae tuae, donec tandem peracto militiae nostrae cursu, colligamur in beatam illam quietem, quae nobis parta est sanguine unigeniti filii tui, Amen.

25. *Prohibe pedem tuum a discalceare* (hoc est, ne discalceeris), *et guttur tuum a siti* (quanquam alii existimant esse nomen substantivum יחף, et mihi placet: ita vertendum erit, Prohibe pedem tuum a discalceatione, et guttur tuum a siti), *et dixisti, Actum est: non: quia dilexi alienos, et post illos ambulabo.*

Haec prophetae sententia quoniam concisa est, ob brevitatem posset videri obscura primo intuitu. Sed hoc simpliciter intelligit, non potuisse insanum illum populum ullis modis corrigi, quamvis tentaret Deus per suos prophetas sedare illam intemperiem, qua rapiebatur post idola et superstitiones. Hic ergo priore membro refert Deus qualiter se gesserit cum populo illo. Huc enim tendebant omnes conciones propheticae, ut populus quiesceret sub praesidio Dei. Sed aliis verbis utitur, *Prohibe*, inquit, *pedem tuum a discalceatione, et guttur tuum a siti.* Currebant enim quoties instabat aliquid periculi, nunc in Aegyptum, nunc in Assyriam, quemadmodum vidimus. Conqueritur Deus de illorum amentia, quod non obediverint sanis consiliis et salutaribus. Nam si iussisset Deus illos vel orientem versus, vel occasum discurrere, poterant excipere, iter illud sibi fore nimis molestum: sed simpliciter iubebat illos manere quietos et tranquillos. Qualis igitur fuit ista dementia, non posse exspectare sedatis animis auxilium Dei, sed se fatigare, et quidem absque aliquo profectu? Idem fere, sed aliis verbis dicit Isaias. Nam expostulat cum illis, quod nullam lassitudinem refugerunt, quum tamen possent Dei manu protegi, et non ita satagere. Nunc ergo tenemus prophetae consilium. Nam primum ostendit Deus populum fuisse admonitum, et quidem in tempore: sed ita fuisse occupatum perversis suis consiliis, ut nullas propheticas voces audire sustinuerit. Haec fuit summa ingratitudo, quod non potuerit domi quiescere, sed maluerit suscipere summos et asperrimos labores absque ullo fructu: quemadmodum etiam alio loco dicit Isaias (30, 15), Haec vestra quies, et noluistis. Nemo est qui non appetat otium et pacem: imo fatentur omnes hoc esse summum bonum, quod naturaliter omnes expetunt. Dicit nunc propheta repudiatum fuisse a populo israelitico. Sequitur ergo prorsus fuisse dementem, quia oblitus fuerit naturalis desiderii, quod ingenitum est cunctis mortalibus. Hic ergo non docet propheta simpliciter, sed reducit in memoriam Iudaeis quod ante audierant ab Isaia, a Michea etiam, et ab aliis omnibus prophetis. Nam saepe Deus hortatus fuerat, ut quieti manerent: nunc propheta invehitur in illam ingratitudinem, quod intemperies illos abripuerit, atque ita respuerint oblatum sibi Dei beneficium, quod tamen erat singulare. Sciamus ergo prophetam hic referre quod alii priores docuerant: *Prohibe*, inquit, *pedem tuum a discalceatione:* Alii vertunt a nuditate, quod calceos suos longis itineribus detererent. Sed potius existimo hoc debere referri ad communem usum. Solebant enim iter facere discalceati. *Prohibe* ergo *pedem tuum a discalceatione, et guttur tuum a siti.* Scimus sitim esse molestissimam hominibus. Propheta igitur hic castigat populi dementiam, quod

ardore impiae cupiditatis sic abreptus fuerit, ut sitim sibi ultro accerseret, nempe longis itineribus. Quoniam ergo nihil aliud poscebat Deus a populo, nisi ut sibi consuleret, duplicatur crimen, quod noluerit tam salubri consilio obtemperare. Quemadmodum dixi, potuit in medium efferri probabilis excusatio, si Deus aliquid durius vel asperius exegisset a populo illo. Sed quum blande et suaviter fovere paratus fuerit in optima quiete, nihil potuit esse residuum excusationis. Et ideo sequitur, *Dixisti: Desperatum est: Non.* Hic ex altera parte ostendit propheta quam fuerit contumax ille populus, qui proterve reiecit tam amicas et blandas admonitiones. Primo dicunt, Actum vel *desperatum est* (nam יאש significat desperare, inde passivum) *Desperatum est:* nisi placeat vertere, Fatigatio est: quod etiam non male conveniet, hoc sensu: Satis superque me temere vexavi, ut lassitudo ipsa quiescere suadeat. *Non*, concise loquitur propheta, quo melius exprimat praefractos mores illius populi. Quum dicit *esse desperatum*, perinde est ac si procul repelleret omnes exhortationes. Postea adiungit, *Non fiet.* Nullum verbum hic ponitur, sed ecliptica oratio plus habet efficaciae, quemadmodum dixi, ad exprimendam ferociam illius populi. Alio sensu expostulat Isaias cap. 57 (v. 10) quod non dixerint, Desperatum est, et videntur inter se pugnare Isaias et Ieremias. Nam hic noster propheta obiurgat populum, quia dixerat, *Desperatum* est: Isaias aut, quia non dixerit. Sed ubi praecise hoc loco respondent Iudaei, *Desperatum esse*, intelligunt prophetas ludere operam, quoniam ipsis decretum sit persequi ad extremum quod coeperunt. Ergo in hoc verbo *Desperatum est*, notatur ultima pertinacia populi, quoniam nullam spem resipiscentiae superesse ostendit, quum palam, et sine ulla ambage dicit rem esse peractam. Isaias autem populum obiurgat, quoniam non dixerit esse desperatum, hoc est, quoniam non agnoverit longo usu se convictum esse sultitiae. Nam quum in Aegyptum saepe cursitassent, postea in Assyriam, Dominus re ipsa docuerat, quam essent male consulti: debebant igitur ex re ipsa colligere, Dominum frustrari ipsos, ut resipiscerent. Merito itaque Isaias dicit populum nimis stupidum esse, quod pergat semper caeca obstinatione, et non sentiat Deum quodammodo opponere multa obstacula, ut cogeret ipsos retrocedere, et abiicere vanas illas spes, quibus se ipsos deceperant. Nunc videmus optimum esse consensum inter duos prophetas, quamvis loquendi ratio sit diversa. Ieremias ergo hic populum inducit praecisis verbis loquentem, ut declaret suam pervicaciam. *Desperatum est*, hoc est, Vos prophetae non cessatis nobis aures obtundere, sed vanus est atque irritus labor vester: hoc enim nobis est semel decretum, neque poterimus unquam revocari. Quid autem Isaias? invehitur in populi dementiam, quod toties deceptus tam ab Aegyptiis quam ab Assyriis, non tamen sentiret se talibus experimentis quasi reduci in viam, et nimis pertinax esset in pravis suis consiliis. Quantum attinet ad locum praesentem, tenemus quid velit propheta, nempe Deum blande hortatum fuisse Iudaeos, ut quiescerent freti suo auxilio: ipsos autem non tantum fuisse dura cervice et obstipa, sed etiam proterve respuisse beneficium illud sibi oblatum. Iam sequitur, *Nam dilexi alienos, et post illos proficiscar.* Hic populi crimen exaggerat, quod scilicet addixerit se diis extraneis. Et retinet illam similitudinem, de qua prius dictum fuit. Sicuti enim Deus populum illum in fidem suam susceperat, ita mutua erat obligatio populi, ut erant quasi sacro vinculo utrinque coniuncti: quemadmodum ubi vir fidem dedit uxori, ipsa vicissim marito suo lege coniugii devicta est. Hic ergo prosequitur Ieremias illam similitudinem, ac dicit populum illum similem fuisse improbissimo scorto, quoniam mariti vocem non audierit, quum tamen sponte cuperet se reconciliare. Oportet autem prorsus esse desperatam mulierem, quae maritum suum respuit, qui tamen paratus est cum ipsa redire in gratiam, et ignoscere quidquid peccavit. Ostendit ergo propheta in hoc populo tantam fuisse, et tam deploratam impietatem, ut clausas aures habuerit Deo amice hortanti ad poenitentiam: deinde sine pudore iactaverit se velle colere idola et figmenta, reiecto vero et unico Deo. Sequitur,

26. *Sicut pudor* (vel probrum) *furis, quum deprehensus est, ita pudefacti sunt domus Israel, reges eorum, principes eorum et sacerdotes eorum et prophetae eorum.*

Alii vertunt in tempore futuro, Ita pudefient domus Israel: et existimant prophetam hic loqui de poena, quae adhuc impendebat populo: sed simpliciter interpretor verba ut sonant, nempe impietatem illius populi ita crassam esse, ut non opus sit subtiliter eam coargui, quoniam sit fere palpabilis. Comparat igitur propheta Iudaeos furibus manifestis: quasi diceret hypocritas in populo illo nihil consequi suis cavillis et tergiversationibus, quoniam in medio posita sit ipsorum impietas: quemadmodum si fur deprehensus fuerit, non poterit negare, neque occultare scelus suum. Dicit igitur ipsos esse deprehensos ἐπ' αὐτοφώρῳ, quemadmodum dicunt, hoc est, ita esse conspicua ipsorum flagitia, ut quidquid obiectent, non tamen possint sese purgare, quin turpitudo ipsorum nota sit omnibus. Tenemus ergo nunc consilium prophetae. Antea vidimus populum abusum fuisse multis excusationibus: sed hoc loco ostendit Ieremias ipsos nihil aliud consequi tergiversando, nisi quod magis ac magis

detegunt suam impudentiam, quum eorum improbitas sit in omnium conspectu, hoc est, sit ita manifesta, ut nullis coloribus possint eam tegere. Nec tantum de vulgo ipso loquitur, *sed reges, et proceres, et sacerdotes, et prophetas* accusat: quasi diceret a minimo usque ad maximum omnes ita esse corruptos, ut abiecto omni pudore, prae se tulerint manifestum et crassum Dei contemptum, ubi scilicet sequuti sunt sua figmenta, et superstitiones. Et tamen dubium non est, quin multis exceptionibus conati fuerint Iudaei se defendere: sed Deus hic discutit omnes illas fallacias, quibus putabant sua flagitia posse tegi: et dicit nihilominus esse fures manifestos. Caeterum quod propheta ante dixerat, Iudaeos aliter loquutos esse, et nunc traducit eorum impudentiam: haec inter se non discrepant, quoad sensum. Negabant Iudaei se esse apostatas, vel perfidos, vel deseruisse cultum Dei: negabant verbis, sed ubi nunc propheta producit in medium ipsorum impudentiam, non agit amplius de verbis. Habebant enim fallaces suos praetextus, quemadmodum ante dictum fuit: sed rem ipsam propheta nunc sumit, et dicit eos improbe et pervicaciter Deo resistere, ita ut eorum desperata sit malitia et obstinatio. Nunc sequitur,

27. *Dicentes ligno, Pater meus tu* (hoc est, tu es pater meus), *et lapidi, Tu genuisti me* (si legamus per י: si autem per ו: tu genuisti nos), *quia verterunt mihi cervicem* (dorsum alii vertunt, vel posteriora), *et non faciem: In tempore autem calamitatis suae dicent* (hoc est, dicunt), *Surge, et serva nos.*

28. *Et ubi sunt dii tui, quos fecisti tibi? Surgant an servent te tempore mali tui* (hoc est afflictionis tuae, sicuti prius), *quia secundum numerum urbium tuarum fuerunt dii tui Iehudah.*

Hic iam confirmat propheta quod prius dixerat de obstinata populi malitia. Ostendit igitur se non frustra dixisse nimis crassa esse ipsorum scelera, nec posse ullis cavillis excusari. *Dicunt enim*, inquit, *ligno, Tu es pater meus, et lapidi, Tu genuisti me.* His verbis intelligit propheta idololatriam ita fuisse grassatam in populo illo, ut palam transferrent veri Dei honorem ad statuas suas, sive ligneas, sive lapideas. Caeterum hic propheta designat quod maxime detestabile est in idololatria, nempe ubi transfertur honor Dei ad statuas, non tantum quoad externam caeremoniam, ubi scilicet genua flectuntur coram statuis, sed ubi salus expetitur ab ipsis. Et hoc diligenter notandum est: nam papistae hodie etiam si se prosternant coram suis picturis et statuis: tamen ubi premuntur, non agnoscunt hunc fontem idololatriae. Dicunt se colere statuas, non latria, quemadmodum loquuntur, sed tantum dulia, hoc est servitute, non autem cultu. Putant hoc modo se esse elapsos. Sed interea ut demus quidquid afferunt, tamen non poterunt negare se vertere preces, et vota dirigere ad statuas. Quum ergo salutem postulant ab ipsis statuis, quidquid postea cavillentur, penitus nugatorium est. Nam prophetae non damnant externum gestum, vel genuflexionem, vel alios ritus caeremoniales, quemadmodum loquuntur, ubi idololatras accusant. Quid igitur? nempe *quod dicunt statuis, Tu es pater meus*, hoc est, quod affigunt virtutem Dei statuis vel ligneis, vel lapideis. Certum quidem est, Iudaeos nunquam demersos fuisse in tanto stupore, ut disertis verbis profiterentur deos lapideos, vel ligneos esse sibi pares, neque ita loquuti sunt. Nec tamen calumniatur eos propheta, quum hunc sermonem illis adscribit: sed quemadmodum ex aliis locis satis clare patet, prophetae potius expendunt affectum quam verba. Nam Iudaei, quum se prosternerent coram statuis, idem agebant quod hodie papistas agere videmus. Dicebant se colere unum Deum, et ab ipso salutem petere: sed interea putabant virtutem Dei inclusam esse in illis statuis. Ideo dicebant, *Tu es pater meus, tu me genuisti:* ita etiam hodie papistae. Si quis se prosternat coram statua Catarinae, vel Christophori, dicet Pater noster: si volet hoc excusare, dicet fieri in honorem unius Dei. Sed ita absque indicio ad statuam unam, deinde ad alteram transcurris: tu interea demurmuras Pater noster. Et minime dubium est quin hodie sit crassior superstitio in papatu, quam tunc fuerit apud Iudaeos. Atque ut hoc sileatur de papistis, quod scilicet demurmurant suum illud Pater noster coram statuis quibuslibet: tamen dum convertunt vota sua ad statuas, non dubium est, quin affigant illic Dei virtutem. Hoc igitur nunc tenendum est, non tantum damnari Iudaeos, quoniam suffitum fecerint idolis, vel sacrificia obtulerint, sed quia transtulerint gloriam Dei ad statuas suas, quum scilicet peterent illinc salutem. Quanquam autem hoc non fiebat apertis verbis, propheta hic producit in medium perversos eorum affectus, quod scilicet non erexerint mentes et sensus suos sursum ad Deum, sed ita conversi fuerint ad statuas. Postea sequitur, *Verterunt mihi cervicem et non faciem*, inquit. Deus his verbis iterum confirmat quod prius dixit, nempe apostasiam illam, vel defectionem fuisse magis apertam, quam ut posset fucari ullis coloribus. Postea addit, *Tamen* (nam copula ו hic debet resolvi in adversativam, tamen) *in tempore afflictionis suae dicent, Surge et serva nos.* Deus hic conqueritur, Iudaeos nimis perperam abuti sua facilitate, quod scilicet ad ipsum accurrant, ubi cogit eos gravior aliqua necessitas: Quid mihi vobiscum, inquit? vos addicti estis vestris idolis: vocatis illa patres vestros, et adscribitis illis salutis vestrae

gloriam, nempe dum res vobis sunt pacatae: ubi autem idola vestra in tempore non succurrunt, tunc ad me reditis, *Surge, et serva nos:* sed quamdiu idola vobis sunt patres, et inde salutem speratis: iam nihil mihi est negotii vobiscum: contenti estote vestris idolis, et me sinite quoniam ego a vobis sum desertus. Et ideo subiicit, *Ubi dii vestri?* inquit. Hic Deus subsannat perversam illam fiduciam, qua se fallebant Iudaei: *Ubi sunt dii vestri quos vobis fecistis? Surgant, videamus an vobis opitulentur in tempore afflictionis vestrae.* Nunc tenemus prophetae mentem. Ostendit enim populum nimis praepostere agere, ubi colit idola rebus securis: et postea vult Deum sibi habere obstrictum: atqui abnegat Deum verum, ubi deficit ad idola. Ostendit igitur nihil ipsis auxilii sperandum esse a vero Deo, quoniam spoliaverint ipsum propria virtute, ubi sibi idola fabricarunt. Nam semper retinendum est quod dixit, falsos deos habitos fuisse pro patribus et autoribus salutis a populo illo. Idem hodie fieri certum est in papatu: nam habent suos patronos: ubi autem sentiunt se nihil proficere stultis superstitionibus, postea vellent Deum sibi opitulari, et tamen nihil residuum illi faciunt: quoniam postquam rapuerunt illi omnes partes suae gloriae, et partiti sunt quasi spolia inter sanctos mortuos, tunc tamen vellent Deum sibi esse auxiliatorem. Sed videmus quid respondeat Deus ipse, *Ubi dii tui?* Hic autem est huius doctrinae usus, non esse exspectandum, donec re ipsa et ultima desperatione cogamur agnoscere lusoriam fuisse nostram operam, ubi opem speravimus, et precati sumus ab idolis, sed recta veniendum esse ad Deum ipsum, ut nobis opituletur in necessitate. Amplificat Deus illum sarcasmon, hoc est illam derisionem, qua usus est, *Ubi sunt dii tui? Surgant nunc, ut opitulentur tibi:* hoc est, vires suas experiantur an poterunt te iuvare. *Secundum numerum urbium tuarum fuerunt dii tui Iehudah,* hoc est, quoniam non fuit contentus populus uno Deo, unaquaeque urbs sibi patronum elegit. Quum ergo innumera deorum turba apud vos invocetur, qui fit ut non succurrant vobis? Videmus ergo hic acerbe perstringi populi diffidentiam, quia non acquieverat in solo Deo: sed voluerat sibi accersere deos innumeros: quum multae essent urbes in tribu Iehudah, totidem erant patroni. Unus Deus poterat in solidum illis sufficere, et poterat afferre plenam salutem, quoties opus esset: spreverunt unum Deum. Et singulae urbes fabricatae sunt sibi varios deos. *Veniant*, inquit, quandoquidem in illa multitudine confisi estis, *Surgant nunc, ut vobis succurrant:* nam ego, quia unus sum, a vobis contemnor. Nunc ergo tenemus etiam in hac parte prophetae consilium. Postea sequitur,

29. *Cur litigatis mecum omnes impie agentes in me?* (vel perfide) *dicit Iehovah.*

Concludit Ieremias superiorem doctrinam. Dicit enim Iudaeos nihil lucrari, dum excipiunt adversus Deum, se esse innoxios, et putant verbis posse effugere illius iudicium, nec tantum id faciunt, sed etiam prosiliunt eo impudentiae, ut Deum ipsum provocent, et velint reum facere. Uno autem verbo respondet Deus, ipsos esse perfidos. Summa igitur est, Iudaeos sibi male consulere, dum ita animos suos obdurant ad pertinaciam, quia convictos Deus tenebit impietatis, ut frustra hoc vel illud in medium afferant, excusationis causa. Est autem hic locus notatu dignus: scimus enim quam proclives natura simus ad hypocrisin. Ubi autem Deus nos ad tribunal suum citat, vix centesimus quisque est, qui agnoscat suum reatum, et se humiliando deprecetur veniam: sed maior pars obstrepit, imo fere omnes obmurmurant adversus Deum: postea colligunt etiam maiores spiritus, et superbe audent provocare Deum, et lacessere. Quum ergo ita in nobis regnet hypocrisis, et penitus infixa sit omnium fere cordibus: deinde quum hypocrisis generet impudentiam et superbiam adversus Deum: teneamus quod hic dicit propheta, nempe quicunque adversus ipsum disceptant nihil consequi suis excusationibus, quoniam tandem deteget ipsorum defectionem et perfidiam. Sequitur postea,

30. *Frustra* (in vanum) *castigavi filios tuos, correctionem non receperunt: voravit gladius vester prophetas vestros quasi leo vastator.*

Quidam ita exponunt principium versus, quod Deus castigaverit Iudaeos propter vanitatem, quoniam assueti erant mendaciis. Sed non respondet posterius membrum. Non dubium igitur est, quin Deus hic expostulet cum Iudaeis, quoniam ipsos conatus fuerit reducere in viam, et expertus fuerit esse prorsus indomitos: quemadmodum eadem fere expostulatio legitur apud Isaiam primo capite (v. 6), Frustra, inquit, castigavi vos: a planta pedis usque ad verticem capitis nulla est sanitas. Illic ostendit Deus se expertum esse omnia remedia, sed ut Iudaei praefracto erant ingenio, incurabiles fuisse eorum morbos. Idem nunc argumentum tractat Ieremias: et hoc modo iterum exaggerat Deus malitiam populi, quum testatur non tantum verbis se tentasse an essent dociles, sed etiam ferulis et castigationibus: verum utrumque laborem fuisse vanum. Nuper loquutus est de doctrina, Prohibe pedem tuum a discalceatione, et guttur tuum a siti. Hortati igitur fuerant prophetae Iudaeos, mandato Dei, ut quiescerent: doctrina fuerat ipsis inutilis et infructuosa. Iam adiungit Deus se etiam alio modo

tentasse an possent revocari ad sanam mentem: sed hoc etiam fuisse inutile et irritum. *Frustra* ergo *vos castigavi*, inquit, *quoniam correctionem amplexi non estis*. Sed loquitur de filiis, ut ostendat totum populum fuisse indocilem. Nam quamvis cupiditates magis ebulliant in aetate iuvenili, non tamen tanta est pervicacia, quanta in senibus apparet. Nam qui tota vita obduruit ad contemptum Dei, vix poterit unquam sanari ac ullam correctionem admittere: senectus enim per se est morosa, et difficilis, et senes etiam putant quodammodo sibi fieri iniuriam, dum obiurgantur. Ubi autem tanta est petulantia et obstinatio in ipsis adolescentibus, ut respuant omnem correctionem, hoc est magis prodigiosum. Propheta igitur ostendit nihil sanum vel sincerum fuisse in populo illo, quum filii etiam respuerint disciplinam. Nunc ergo tenemus eius consilium, nempe quoniam Deus prophetas suos miserat, et nihil profuerat ipsorum labor, iam ostendit non tantum surdas fuisse aures populi ad sanam doctrinam, sed fuisse rigido collo et indomabili, quoniam studuerat illos ferulis corrigere: et tamen nihil etiam hoc modo profecit. Sequitur, *gladium ipsorum vorasse prophetas*. Sed non possem nunc absolvere.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando quotidie nos paterna indulgentia ad te invitas, ne obdurescamus ad sanctas tuas et salubres etiam admonitiones: deinde si quando etiam ferulis nos castigas, ne rigido collo contra te obdurescamus, sed discamus nos placide verbo tuo subiicere, ac recipiamus tuam disciplinam, et ita proficiamus utroque modo, ne subiiciamur extremo tuo iudicio quod denuntias obstinatis: sed potius viam aperiamus paternae tuae clementiae, quo scilicet nos humaniter tractes, usque dum nos recipias in beatam illam quietem, quae nobis reposita est in coelo per Iesum Christum dominum nostrum, Amen.

Postrema lectione conquestus est Deus se operam lusisse in castigandis filiis Israel, quia prorsus essent indomito et praefracto ingenio, nec capaces disciplinae: Ergo, inquit, frustra conatus sum poenis eos revocare in viam. Nunc autem exaggerat crimen illud contumaciae, quod non tantum respuerint sanam doctrinam, sed fuderint sanguinem innoxium, et persequuti sint prophetas tanquam hostes, qui tamen missi erant divinitus, ut consulerent eorum saluti. Hic ergo Deus condemnat eos tam pervicaciae quam crudelitatis. Dicit enim se non fuisse adeptum quod volebat, nempe ut resipiscerent: deinde non fuisse tantum praefractos et indomitos, sed etiam saeviisse in ipsos prophetas, et scimus Ierosolymam fuisse carnificinam, ubi iugulati sunt multi prophetae. Hoc quidam exponunt de falsis doctoribus, quasi diceret propheta, imputandum esse sceleribus populi, quod prophetae iustas poenas dederint, quoniam falsi erant ac mendaces: et insistunt in voce una, nempe quia vocantur ipsorum prophetae: ideo dicit Hieronymus prophetas vestros, non meos: ac si Deus negaret mandatum ullum se illis dedisse. Sed hoc nimis est coactum. Tenendum igitur est quod dixi, nempe quum vellet Deus mederi populi sui vitiis, prophetas, qui salutis ministri erant, fuisse crudeliter a populo ipso occisos: et optime huic expositioni quadrat similitudo quae sequitur, *Quasi leo vastator*. Dicit enim Deus perinde saeviisse Iudaeos contra prophetas, ac si ingressi essent in aliquam sylvam plenam leonibus. Nunc sequitur,

31. *Generatio, vos videte verbum Iehovae, an desertum fui Israel? an terra caliginis? Quare dixerunt populus meus* (hoc est, dixit, sed plurali utitur, quia est nomen collectivum), *dominati sumus* (alii recessimus), *non veniemus amplius ad te?*

Non dubium est, quin personam admirantis suscipiat propheta, quo magis detestabile reddat crimen populi. Nam quasi attonitus dicit, *Generatio*. Nomen דור, quemadmodum satis notum est, significat aetatem. Perinde igitur est ac si dixisset, Ad quod tempus recidimus? vel quo saeculo, vel qua aetate nunc vivimus? Nunc ergo tenemus vim huius vocis. Postea adiungit, *Vos videte sermonem Domini*. Videtur hoc esse improprie dictum. Nam debuerat potius dicere, Attendite, vel auscultate, vel audite. Iubet ipsos videre, sed optime convenit haec loquutio: neque enim hic requirit a populo audientiam sed potius defert cognitionem: quasi diceret, Vos ipsi perspicite quale hoc sit quod Dominus pronuntiat, et emphatice etiam ponitur particula אתם, *vos ipsi*, inquit. Nam merito poterant damnari Iudaei a cunctis gentibus, si adducti fuissent in iudicium. Sed propheta ostendit quamlibet caeci sint, tamen posse oculis suis conspicere quod Dominus dicit. Non agitur hic de doctrina, sed de re ipsa: quasi diceret, Dominus per me vobiscum expostulat, etiam si nulli adsint testes: nemo iudex, vel arbiter, vos ipsi potestis cognoscere rem totam. Videmus ergo quam apte loquutus sit propheta, quum iuberet ipsos *videre sermonem Iehovae:* nam postea subiicit, *An desertum fui Israel?* ubi constituit Iudaeos ipsos huius causae arbitros ac iudices, an non experti sint Dei beneficentiam, ac deseruerint ipsum, quemadmodum ante conquestus est, quum tamen esset fons aquae vivae, et foderint sibi cisternas perforatas. Itaque dicit, Unde factum est, ut a me discesseritis? an frustra vobis promisi me fore liberalem et beneficum? an vos frustratus

sum, aut vestram exspectationem, quamdiu me coluistis? quum igitur vobis non fuerim terra sterilis, aut caliginosa, nempe quae non fruetur solis calore: sed quum tanta ubertas bonorum semper in me reperta fuerit, qui factum est ut ita a me discesseritis? Postea adiungit aliud crimen, *Quare dixit populus meus, dominamur?* Verbum רדנו varie exponunt interpretes: nam quidam deducunt a ירד, quod est descendere, et putant Iod primam literam absconditam esse sub puncto magno. Sed ipsi quoque inter se variant, nam alii hoc referunt ad calamitates, quibus afflicti erant Iudaei: alii autem ad defectionem ipsam. Sic ergo priores exponunt, Descendimus, hoc est, oppressi sumus miseriis: quid ergo nunc proficiemus invocando Deo, quando res nostrae prorsus sunt perditae? alii diversum sensum eliciunt: Recessimus, hoc est, non est quod prophetae nobis iam aures obtundant suis clamoribus: hoc enim semel nobis decretum est, nunquam redire ad Deum: abnegavimus eum semel, valeat ipse, et facessat cum suis exhortationibus quia non dabimus eis locum. Utrique sentiunt esse vocem desperationis. Sed videmus in quo differant, nempe quoniam alii hoc descendere accipiunt de calamitatibus populi: alii autem accipiunt de ipsa perfidia, quod scilicet semel vale dixissent Deo, neque vellent quidquam amplius sibi cum ipso esse commune, alii autem propius accedunt ad rationem grammaticae. Nam רדה et רוד significat dominari. Ego igitur potius eorum sententiam amplector, qui vertunt, *Nos dominamur.* Quod autem quidam volunt passivum esse verbum, nescio qua ratione adducti ita tradant. Dilutum etiam aliorum commentum, Nobis sunt reges et consiliarii. Sed potius existimo vocem esse superbiae, et vanae gloriationis, quod scilicet Iudaei se reges esse existiment, quemadmodum etiam idem Paulus exprobrat Corinthiis (1. Cor. 4, 8): Vos divites estis, et sine nobis regnatis, et utinam regnetis: nam Corinthii inflati pravo fastu propter urbis opulentiam, spernebant evangelii simplicitatem: expetebant argutias, et addicti erant rebus novis. Paulus ergo dum videt contemni apud ipsos Dei gratiam, ironice exagitat quod iam divites et reges sine ipso esse velint, cui tamen omnia debebant. Idem nunc vitium reprehendit Ieremias in populo suo, *Nos dominamur neque veniemus ad te:* quasi diceret, Hactenus vestra felicitas a me profecta est. Nam quidquid fuistis, et quidquid vobis datum est, debuit mihi adscribi, ac meae beneficentiae: Iam autem sine me (Deus enim ipse loquitur) vos estis reges: sed quo iure, vel titulo? et quid vobis est proprium? *Quare,* ergo *dixit populus meus, Non veniemus amplius ad te?* Nunc tenuimus genuinum prophetae sensum. Quantum ad rem ipsam primo loco, sicuti iam dixi, quodammodo obstupescit ad populi malitiam, ac si esset aliquod portentum: ideo exclamat, *O generatio,* quasi diceret incredibile esse quod videt. Postea adiungit, *Videte ipsi sermonem Iehovae.* Hoc longe fuit gravius, quam si eos citasset ad Dei tribunal. Nam hoc modo ostendit nimis crassam esse eorum malitiam, quod sine causa, imo sine ullo praetextu, et absque pudore ita Deum abnegassent, qui tam liberalem erga ipsos se praestiterat. Interea oblique ipsos perstringit, quod iam nullus sit ipsos docendi locus. Iubet igitur ipsos rem ipsam oculis perspicere, quia surdi sint, vel quia aures habeant clausas et obturatas ad omnem doctrinam. Nam ab ipso sermone ad rem ipsam revocat eos, quemadmodum diximus: et hoc interpretes non viderunt. Iam sequitur illa exprobratio, *Quod Deus non fuerit illis desertum,* sed, quemadmodum docuit ante propheta, profluxerit ab ipso omnis bonorum copia ad satietatem usque. Quum ergo Deus ipsos locupletasset sua benedictione, hinc crimen magis augetur, quod ipsum deseruerint. Iam in postrema parte versus Deus expostulat de ipsorum ingratitudine, quod putent se dominari. Nam regale quidem erant sacerdotium, sed Dei beneficio: non regnabant suo iure, non regnabant quod adepti essent imperium marte suo, vel industria, aut propria virtute, aut etiam felicitate: unde igitur? precario duntaxat. Quum ergo reges essent, modo subiicerent se summo regi, volebant separatim regnare, hoc est, pro sua libidine: et ita calcabant pedibus Dei gratiam. Hanc igitur pravitatem in ipsis accusat propheta. Et eodem etiam spectat clausula versus, *Non veniemus amplius ad te,* quasi non egerent auxilio Dei, quoniam putabant sibi suppetere quidquid ad statum suum fulciendum opus erat. Quum ergo ita turgerent pravo fastu, spernebant Dei gratiam, quasi non opus esset alieno subsidio. Sequitur,

32. *An obliviscetur puella ornamenti sui? sponsa ligaminum suorum?* (ad verbum: alii vertunt, murenulas, alii torques: sed nomen hoc deducitur a קשר, quod est ligare. Apud nos possemus vertere *tressures,* proprie) *populus autem meus* (nam Vau debet resolvi in adversativam particulam), *oblitus est mei diebus innumeris* (quibus non est numerus, ad verbum).

Hic confirmat Deus proximam sententiam, et pudorem vult incutere populo suo, quod minoris fuerit aestimatus, quam soleant puellae aestimare mundum suum muliebrem. Nam certe monilia virginum sunt merae nugae: et tamen videmus ita rapi puellas stulta cupiditate, ut non minoris faciant sua monilia, et nugas illas, quam propriam vitam. Quid ergo hoc sibi vult, inquit Deus, *quod populus meus oblitus est mei?* an reperietur tale aliquod ornamentum? an inter margaritas, et pretiosissimos

quosque lapillos reperietur quod mecum possit conferri? Hac igitur similitudine ostendit Deus, quam perverso ingenio fuerint Iudaei, quum ita abiecerint bonum illud inaestimabile, nempe habere Deum patrem, et florere sub eius regno. Nihil enim ipsis ad beatam vitam defuerat, quamdiu se reddiderant capaces paterni favoris, quo Deus ipsos complexus fuerat, et volebat ad finem usque prosequi. Quum ergo Deum experti essent tam beneficum, nonne oportuit esse plus quam amentes, qui ita abiecerint sponte eius gratiam? quum tamen puellae soleant mordicus affixos habere sensus omnes suis nugis, quae nullius sunt pretii. Sed propheta consulto hac similitudine usus est, ut sibi faceret transitum ad proximam sententiam. Volebat enim Iudaeos conferre mulieribus adulteris quae, dum feruntur effraeni sua libidine, rapiuntur post suos vagos amores. Ergo quum vellet obiicere hoc crimen Iudaeis, ex professo loquutus est de monilibus virginum, et ideo sequitur,

33. *Cur bonificas* (id est, paras, concinnas) *vias tuas ad quaerendum amorem? itaque etiam pravitates docuisti in viis tuis.*

Varie exponitur hic versus. Sed simpliciter intelligit propheta Iudaeos similes esse mulieribus lascivis: quae non tantum maritos suos domi contemnunt, sed discursant huc atque illuc: deinde fucant facies suas, et accersunt sibi multas illecebras impudicitiae. Dicit ergo Iudaeos ita fecisse: et hoc vocat *bonificare vias suas.* Nam hoc verbum apud Hebraeos late patet: accipitur enim pro parare, pro conciliare gratiam. Sed hic tantundem valet ac si dixisset propheta, Cur te ipsam fucas ac pingis, quemadmodum solent meretrices, quae ut alliciant stultos iuvenes, et inflamment eorum libidinem, multis artificiis utuntur? cur ergo tantum sumis laborem ad meretricium quaestum? Videbimus quorsum hoc dicat in fine capitis: nam obiiciet illis Assyrios et Aegyptios. Est autem haec trita doctrina apud prophetas, conferre scilicet amatoribus populos illos, quoniam Iudaei, quum deberent penitus affixi esse Deo (quemadmodum mulier casta non convertit oculos huc et illuc, neque vagatur, sed respicit solum maritum), tamen nunc putabant sibi ab Assyriis petendam salutem esse, nunc autem confugiebant ad Aegyptios. Hanc ergo pravitatem nunc in ipsis accusat propheta: et ideo metaphorice loquitur de ipsis tanquam de persona mulieris adulterae, quae marito suo spreto vagatur post quoslibet, et quaerit sibi adulteros et stultos adolescentes omnibus locis, et est exposita omnium libidini. Nunc tenemus prophetae sensum. Quantum ad verba spectat, dicit, *Cur ita concinnas vias tuas?* Sed studia hic confert etiam corpori meretricio: quasi diceret, Cur te ita paras? et cur undique tibi accersis nitorem et venustas elegantias, ut scilicet facies tua decipiat oculos simplicium? Nam poterant Iudaei manere salvi et incolumes sub Dei praesidio: et poterant hoc sine molestia. Quemadmodum enim maritus contentus est forma suae uxoris, neque appetit adventitias illas et exquisitas venustates: sic Deus nihil aliud exigebat a populo suo, nisi ut fidem servaret: quemadmodum maritus ab uxore exigit castitatem. Summa igitur est, quemadmodum mulier, si vere coniuncta sit marito suo, non opus habet multo labore, quoniam scit formam suam genuinam placere, neque multum laborat ut sibi conciliet animum mariti, quoniam optimum pignus est ipsa castitas: ita potuistis simpliciter me colendo, et servando legem meam, vivere sine aliqua molestia. Nunc qualis est ista castitas? estis quemadmodum mulieres libidinosae, quae volunt attrahere animos suorum adulterorum. Nam sicuti ardent libidine, ita etiam nullus est finis vel modus in ornatu quaerendo, et se ipsas excruciant, tantum ut devinctos sibi teneant adulteros. Tales igitur (inquit Deus) estis: nam multum impenditis operae et studii in quaerendis amoribus alienis. Postea adiungit, *Itaque etiam pravitates docuistis.* Alludit ad verbum illud quo usus fuerat, nempe, Bonificasti vias tuas. Postea, *Docuisti etiam,* inquit, *malitias in viis tuis.* Dicit Iudaeos peiores esse et Assyriis, et Aegyptiis, quemadmodum mulier lasciva longe deterior est omnibus adulteris, quos capit suis decipulis. Nam si adolescens non aliunde fallatur, nec diabolus admoveat facem, poterit castus et integer manere: si qua mulier procax et libidinosa ipsum alliciat, actum est. Dicit igitur propheta, Assyrios et Aegyptios respectu gentis suae esse innoxios. Quare? nam capti sunt, inquit, vestris blanditiis, quemadmodum pereunt adolescentes meretricum fallacibus illis ornamentis: perinde enim est ac si inciderent incauti in aliquas nassas. Ergo a vobis profectum est malum, et culpa in vobis residet. Nunc tenemus consilium prophetae. Accusat enim Iudaeos, quod scilicet praebuerint tam Assyriis, quam Aegyptiis mali occasionem, dum ipsorum favorem captabant ultro. Iam sequitur,

34. *Etiam in alis tuis repertus est sanguis animarum pauperum innocentum, non in suffossione repertae erant: sed super omnibus his* (alii vertunt, quia in omnibus illis: Et particula est causalis: sed tamen hic adversative debet resolvi, quemadmodum multis locis).

Repetit, meo iudicio, propheta quod prius dixerat, nempe fuisse prorsus desperatam gentis suae malitiam, quoniam non resipuerint moniti, sed

potius saevierint tanquam ferae bestiae adversus prophetas et sanctos doctores. Falluntur interpretes dum putant hic generaliter damnari saevitiam in Iudaeis: et hoc omnes faciunt. Sed propheta haud dubie crimen illud exaggerat, quod Iudaei non modo fuerint pertinaces in suis vitiis, sed etiam furiose adversus prophetas saevierint. Iterum ergo ostendit, Deum usum fuisse omnibus remediis ad sanandos Iudaeos, sed sine profectu. Quae enim medicina potuit melior offerri, quam ut prophetae coarguerent populum, et ostenderent quam impie a Deo suo defecerent? Deus ergo voluit hoc modo corrigere populi sui vitia. Adeo autem non profecit, ut Hierosolymae, et in tota Iudaea prophetae iugulati fuerint, et tota terra fuerit repleta et foedata etiam ipsorum sanguine. Dicit ergo, *Etiam in alis tuis repertus est sanguis animarum pauperum innocentum.* Alas vocat oras vestium: quasi diceret caedes illas non fuisse occultas, quoniam Iudaei respersi fuerunt sanguine usque ad extremas partes vestium: quasi diceret, Non est cur hic vobiscum agam subtiliter, nam foeditas vestra nimis apparet: non enim tantum rebelles fuistis doctrinae meae, sed crudeliter etiam prophetas meos occidistis. Si quaeritis, ubinam sunt illae caedes? nempe *in alis vestris* et oris inquit: hoc est, crimen vestrum plus quam notum est. Nunc ergo tenemus quid velit propheta. Ideo notandum est pondus huius particulae גם, etiam, inquit. Nam deterior fuit, et magis scelerata illorum crudelitas, quod ita insurrexerint contra suos medicos. Prophetae enim ministri erant salutis, quemadmodum dictum fuit. Quum ergo ita insanierint contra Dei gratiam, ut iugularent suos prophetas, hinc clarius patet, fuisse prorsus desperatos. Postea adiungit quod ad confirmationem valet, *Non fuerunt reperti in suffossione.* Quidam aliter exponunt: sed recte sentiunt qui putant prophetam alludere ad sententiam Mosis, Exod. 22, 2. Si fur repertus fuerit in suffossione, ipsum impune posse occidi. Nam similis est latroni propter audaciam, qui audet ita perfringere alienas domos: non tantum debet fur censeri, sed debet haberi pro homicida, et pro latrone. Dicit igitur Deus prophetas, qui occisi fuerunt a Iudaeis, *non fuisse repertos in suffossione*, hoc est, non fuisse reos ullius criminis, vel furti, vel caedis. (Ponit enim speciem pro genere.) *Sed fuisse super omnibus his*, hoc est, quod libere ausi fuissent vos coarguere, quod acriter reprehendissent vestra scelera, quod patefecissent vestram turpitudinem, quod hostes fuissent perfidiae vestrae, et omnium scelerum: quoniam igitur prophetae ita divino spiritu bellum gesserant cum vestris peccatis, ideo fuerunt a vobis occisi. Videmus quam bene fluat contextus. Modo hoc sumatur de solis prophetis, quemadmodum etiam Ieremiae consilium fuit, non tantum promiscuas caedes in Iudaeis reprehendere, sed ostendere ipsos fuisse hostes prophetarum, quia adversi erant omnibus bonis et sanis consiliis, et nullius doctrinae capaces. Aliorum error refellitur, quod in postremo membro neque coelum neque terram attingant. Sequitur,

35. *Et dixisti* (hoc est, dixisti tamen: nam copula hic accipitur pro tamen, dixisti tamen), *certe* (nam כי causalis particula hic audaciam notat, vel illam iactantiam plenam impudentiae, ut auderent asserere Iudaei se esse innoxios), *certe ego sum munda* (ego sum innocens), *tantum recedat furor eius a me. Ecce ego iudico te* (vel contendam tecum in iudicio), *quia dixisti, non peccavi.*

Hic propheta Iudaeos ostendit fuisse ita perfrictae frontis, ut non possent ad verecundiam adduci ullis monitionibus. Quum ergo essent similes mulieribus adulteris, et quum exercuissent meretricium quaestum cursitando in diversas partes: quum deinde iugulassent prophetas et sanctos Dei ministros, tamen quasi nullius mali sibi conscii essent, iactabant se innoxios. *Dixisti tamen*, hoc est, quomodo audes praetendere ullam innocentiam, quum sis convicta tam manifestis et crassis non indiciis, sed probationibus? denique propheta ostendit deploratum esse populi statum, quia non admittat ullam admonitionem, imo quum audeat, quasi ferrea fronte, obstinate gloriari se esse innoxium. *Dixisti* (sed semper loquitur in genere femineo, quasi de muliere) *Dixisti tamen, certe ego sum munda.* Sic hypocritae non tantum se excusant, et vanos adferunt praetextus, sed audent ipsi prodire in medium, et volitare, quasi elati essent sua confidentia, supra nubes. Quis audebit quidquam mihi obiicere? Ita hypocritae lacessunt sponte et procaciter omnes Dei servos, et volunt hac superbia os obstruere omnibus. Nunc propheta damnat talem proterviam in Iudaeis, quod scilicet ita manifeste convicti, tamen iactanter assererent se esse innoxios. *Modo* (אך hic accipio pro tantum) *recedat.* Hic alterum crimen propheta exprobrat Iudaeis, nempe quod dixerint sibi fieri a Deo iniuriam, quod tam poenis, quam obiurgationibus ipsos ad sanam mentem vellet revocare. Deus enim iam multas poenas Iudaeis inflixerat, quemadmodum satis notum est: deinde addebat serias obiurgationes. Duobus his modis experiebatur an sanabiles essent necne. Quid autem illi? Ego sum innoxius: sed Deus mihi sine causa irascitur: *Amoveat iram suam a me*, hoc est, modo ne Deus imperiose nobiscum agat, neque utatur summo iure, poterimus probare nostram innocentiam. Sic impii dum urgentur severis monitionibus, evomunt suas blasphemias contra Deum, O quid faciam? ego scio me non esse parem ad

resistendum: Deus pugnat cum umbra, dum me affligit. Ferenda quidem mihi est eius violentia quamvis me obruat: interea facit mihi iniuriam. Nam si vellet agere mecum iure, et aequis rationibus, ego probarem me indignum esse his malis. Sic ergo agebant Iudaei, *Modo recedat furor eius a nobis*, poterimus ostendere nos esse iustos, vel saltem excusabiles. Nunc etiam in hac parte tenemus prophetae consilium, quod scilicet Iudaei non tantum ausi fuissent improbe et fastuose sibi arrogare innocentiam, sed etiam litem intentare Deo non dubitaverant, quasi nimis imperiose ipsos urgeret, neque contenderet iudicio, sed proferret crudelem sententiam ad ipsos obruendos: *Ecce*, inquit: *iudicabo te, quia dixisti, non peccavi*. Quidam vertunt, Iudico te, vel damno. Sed non dubium est quin tacita sit antithesis inter furorem, et inter iudicium Dei. Populus enim dicebat Deum nimis rigide saevire: haec erat ira. Nunc opponit Deus suum iudicium: Non est, inquit, quod hic praetextus in medium a vobis proferatur: evanescet enim, *Quia iudicio contendam vobiscum*, hoc est, ostendam re ipsa me esse iudicem, non tyrannum, me exercere iustas poenas, et debitas legibus, non autem esse similem homini iracundo, qui vindictam sumit de suis hostibus, et facit hoc praecipiti et caeco affectu: ego ostendam me esse iudicem, inquit. Hinc colligere licet utilem doctrinam: ac primo loco notandum est, nihil magis Deum abominari, quam hanc pervicaciam, ubi scilicet volumus videri innoxii, quum tamen conscientia propria nos damnet. Deinde secundo loco notandum est, quicunque ita contumaciter insurgunt, et volunt improbe et impudenter tueri sua vitia, simul congredi cum ipso Deo. Nam falsae excusationes semper huc tendunt, ut Deus damnetur iniustae crudelitatis. Sed videmus quid tales proficiant. Ostendit enim Deus tandem se esse iudicem: et ita ostendit, ut palam retegat eorum crimina, qui putarunt subterfugiis et fallacibus cavillis se posse excusare. Qui ergo ita Deo contumaciter resistunt, tandem necesse est eos venire ad hunc finem, quemadmodum pronuntiat propheta, nempe ut agnoscere cogantur Deum non excanduisse nimis violento impetu contra eos, sed iustas poenas de ipsis exegisse.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quum tot vitiis simus referti, et toties, imo quotidie, et quidem innumeris modis te lacessamus, ne saltem obdurescamus ad tuas sanctas admonitiones, sed flexibiles simus, ac morigeri, et in tempore resipiscamus, ne cogat te nostra protervia et durities manum tuam potentem contra nos exserere: sed potius sicuti antehac experti sumus paternam tuam erga nos beneficentiam, ita in posterum simus eius capaces: atque ita magis ac magis assuescamus ad ferendum tuum iugum, donec tandem perfuncti nostra militia, perveniamus ad beatam illam quietem, quae nobis in coelo est reposita, per Christum Dominum nostrum, Amen.

36. *Quid discurris tantopere ad mutandum vias tuas? Etiam ab Aegypto pudefies, sicuti pudefacta es ab Assur.*

Prosequitur eandem sententiam propheta. Prius enim dixit populum similem esse mulieri perfidae, quae relicto marito, discurrit post suas libidines. Huius sententiae rationem nunc reddit. Nam poterat videri asperius agere cum populo illo, nisi res ipsa digito monstrata esset: quod nunc facit. Dicit enim discurrere, nec vulgari modo: sed ut appareat turpis levitas, quemadmodum in scortis, quae abiecto omni pudore quaerunt vel adulteros vel scortatores. Caeterum, iam paucis ostendi quid hic velit propheta. Iudaei enim quum aliquid instabat periculi, quaerebant auxilium nunc in Aegypto, nunc in Assyria. Atqui utrumque sciebant sibi esse vetitum: non quod per se malum aut vitiosum sit petere auxilium a vicinis, sed quia volebat Deus solidam laudem sibi manere, quod populus ille salvus et incolumis staret. Receperat enim illum in fidem suam. Ergo quum Iudaei essent Dei clientes, debuerant acquiescere in eius praesidio. Quum respectarent huc et illuc, signum fuit diffidentiae: et quantum dabant vel Aegyptiis vel Assyriis, tantum detrahebant Deo suo, qui promiserat illorum salutem sibi fore curae. Comparat igitur istas agitationes levitati meretriciae, ubi scilicet scorta huc et illud discurrunt. Oportet autem scortum esse foetidum, ubi ita vulgo conditiones sibi quaerit. Multae enim meretrices exspectant, dum veniat aliquis amator: sed quae se ita passim prostituunt, merito sunt abominabiles. Hoc igitur nunc significat propheta, Iudaeos cursitare, et quidem ita, *Ut mutent vias suas*. Nam in meretricibus saepe tamen residet aliquis nativus amor. Sed hoc signum est brutae, et pudendae, et prodigiosae etiam libidinis, ubi mulier, quemcunque conspexerit virum, appetit: vel ubi etiam vir aliquis, quum aliqua occurrit mulier, statim accenditur. Ubi igitur talis est impudentia, sequitur iam nihil esse residuum pudoris, vel etiam naturae, quoniam, sicuti iam dixi, merito prodigiosum hoc censeri debet, ubi mulier ita rapitur ad cuiusque aspectum. Et tamen hoc flagitium exprobrat propheta Iudaeis, quum dicit *cursitasse ad mutandas vias suas*, ita ut nusquam constiterit ipsorum amor, sed appetiverint obvios quosque, imo etiam huc et illuc profecti sint ad eos captandos. Haec tractat Ezechiel et saepius

et fusius, et videbimus eandem similitudinem etiam aliis locis. Sed satis est quod breviter complector prophetae mentem. Iam adiungit, *Etiam pudefies ab Aegyptiis, sicuti pudefacta es ab Assyriis.* Nam ante tempus Ezechiae foedus percusserant Iudaei cum Assyriis adversus Syrios et Israelitas, quemadmodum satis notum est: deinde rursus contra Aegyptios. Quum enim bellum aliquanto post tempore exortum esset ab Aegyptiis, qui fuerant confoederati, mutato consilio profecti sunt in Assyriam: et illic se reconciliarunt vetustis suis hostibus, atque hoc quoque secundum foedus infeliciter successit. Dicit igitur propheta eundem fore illis exitum, quem prius experti fuerant. Deus enim castigaverat ipsorum impiam defectionem, quum profecti essent in Assyriam. Iam dicit, nihilo melius tibi succedet quum venient Aegyptii ad opem tibi ferendam, quam dum Assyrii prius venerunt. Nam scimus semper expositos fuisse praedae Iudaeos, et plus iacturae passos fuisse a sociis suis, quam a manifestis hostibus. Haec fuit iusta merces impietatis ipsorum et defectionis. Deus igitur denuntiat se fore vindicem secundae defectionis, sicuti prioris ante fuerat. Sequitur,

37. *Et iam ab hoc* (ab hac re, hoc est propter hoc scelus) *egredieris et manus tuae super caput tuum, quia detestatur Iehovah confidentias tuas, et in illis non prospere tibi succedet.*

Clarius exprimit quod dixerat de probro gentis suae, nempe Iudaeos sibi accersere ultimum exitium, ubi putant sibi salutem esse repositam apud Aegyptios. Hoc quidem erat incredibile, nam quum Aegyptii essent vicini, tunc autem sibi tantum metuerent Iudaei ab Assyriis et Chaldaeis, qui longe remoti erant, putabant sibi optime esse prospectum: quid? hostes nostri absunt a nobis itinere viginti aut triginta dierum: qui autem parati sunt ad opem ferendam, praesto mox aderunt ubi fuerint admoniti. Putabant igitur Iudaei, quemadmodum diximus, rem suam esse in tuto. Sed propheta hic denuntiat longe ipsos falli, *Qnoniam propter hoc scelus,* hoc est, quoniam confusi impio illo et maledicto foedere sibi promittunt pacem ab hostibus, vel putant se nullo negotio hostibus fore superiores: *propter hoc,* inquit, *egredieris.* Nihil autem minus credibile erat Iudaeis, quam quod tunc dicebat propheta. Nam quum Aegyptii se opponerent Chaldaeis instar muri, et essent quasi inexpugnabiles, quis non putasset tranquillos fore Iudaeos in patria sua? Egredieris, inquit, *et manus tuae super caput tuum.* Hoc gestu significat ultimam desperationem. Mulieres enim vel plangunt, ubi adest aliqua clades, vel extendunt brachia sua: quemadmodum hodie quoque videmus saepe id fieri. Nam si qua mulier parum modesta vel maritum perdiderit, vel expectet aliquod gravissimum malum, planget pectus suum, vel manus suas ita extollet. Hunc ergo gestum ponit Ieremias in signum extremae desperationis: quasi diceret, Adeo foedus, quod Iudaeos inflabat stulta superbia, non fore illis utile, ut potius ultimam cladem afferat cum ignominia. Notanda autem praecipue ratio est, quae sequitur, *Quoniam abominatur Iehovah confidentias tuas.* Ubi ostendit propheta, cur tam acerbe loquutus sit. Poterat enim videri illud hyperbolicum, quod diceret populum similem esse meretrici perditae, quae discurreret per omnes vias. Sed haec ratio satis valere debuit ad tollenda subterfugia, nempe quod perperam confiderent in illis fallacibus auxiliis, quae sciebant a Deo esse maledicta. Nam si hoc fuisset divinitus permissum, non tam severe obiurgati fuissent. Caeterum, quoniam Deus prohibuerat ne ad Aegyptios confugerent, haec primo fuit detestabilis confidentia: deinde hinc factum est, ut spernerent Dei auxilium, et quasi abiicerent omnes eius promissiones. Quum enim affixi essent eorum animi Aegyptiis, putabant illic salutem sibi esse certam: ita non tantum refrixit, sed prope exstincta fuit Dei invocatio. Videmus ergo non excedere modum prophetam, ubi tantopere excandescit contra Iudaeos, et tam ignominiose eos traducit, nempe quoniam transtulerant gloriam Dei ad Aegyptios, quum scilicet putarent eos sibi fore autores salutis: et ita contempserant Dei promissiones, nec ullum vigebat studium precandi apud eos. *Abominatur ergo Iehovah confidentias tuas,* inquit: Postea, *Non prosperaberis in illis.* Hoc diligenter notandum est, ubi quod instituimus Deo non placet, non posse feliciter cedere, quia Dominus evertet omnes spes nostras. Sciamus igitur hic proponi poenam omnibus incredulis, qui non contenti Dei praesidio, vagantur post vanas et fallaces suas fiducias, et malunt homines sibi habere propitios, quam Deum ipsum. Nunc sequitur,

CAPUT TERTIUM.

1. *Dicendo, si dimiserit vir uxorem suam, et profecta ab eo fuerit viri alterius* (hoc est, transierit ad alium virum), *an revertetur ad eam adhuc? Annon pollutione polluta est terra in hoc? et tu scortata es cum sociis multis: Revertere tamen ad me, dicit Iehovah.*

Putant multi hunc versum ex proximo pendere: et ita legunt uno contextu, Deum abominari pravas confidentias populi, quoniam dicat, etc.. Sed non potest hoc (meo iudicio) quadrare. Novam enim

hic sententiam proponit Ieremias, nempe quod Deus sibi populum reconciliare studeat, quemadmodum si maritus vellet in gratiam redire cum uxore impudica, et vellet ignoscere prorsus, ac recipere iustae et pudicae uxoris loco. Non potest igitur contexi hic versus cum illa exprobratione, quam nuper vidimus: sed לאמר tantundem valere puto, ac si dixisset, ut loquimur gallice, *par maniere de dire:* vel quemadmodum etiam barbare quidam dicunt, *posito casu.* Neque enim propheta hic Deum loquentem inducit, sed sententiam vulgarem ponit in medium: et ideo sic praefatur, לאמר hoc est, Sit ita, ut vir quispiam fecerit divortium ab uxore, et illa transierit ad novum maritum, an poterat rursus ad priorem maritum redire? non solet fieri. Ego autem superabo quidquid est humanitatis in hominibus, quia paratus ero te amplecti, modo in posterum velis colere fidem coniugalem, et valedicere tuis adulteriis et adulteris. Quod ad summam rei spectat, nulla est ambiguitas. Hic enim Deus ostendit se fore placabilem Iudaeis, modo ne obstinate pergant in suis sceleribus. Utitur autem comparatione ad clementiam suam melius exprimendam quae tamen paulo attentius consideranda est. Prius dixerat se tenere locum mariti, populum sibi esse instar uxoris: deinde conquestus est de foeda populi perfidia, qui ab ipso defecerat, et dixit hoc perinde esse, ac si mulier spreto marito se prostitueret quibuslibet adulteris: iam addit, *Ecce, si quis vir dimiserit uxorem, et facta fuerit uxor alterius viri, nunquam recipiet eam:* Atque hoc erat lege vetitum. Ego autem paratus sum te recipere, quamvis non fecerim tecum vulgare pro mea libidine divortium, ut solent mariti repudiare suas uxores, dum aliquid vitii in illis displicet. Non est simplex comparatio, ut multi intelligunt (nescio an omnes: neque enim legi qui verum sensum attingeret) quia non simpliciter comparat se Deus cum marito, qui uxorem repudiaverit propter scortationes: sed quemadmodum iam dixi, duo sunt membra. Solebant enim tunc Iudaei divortium facere cum uxoribus, etiam ob leves causas, et nihili. Deus autem apud Isaiam (50, 1) sic loquitur, Ostendite mihi libellum repudii matris vestrae: quasi diceret, Ego non repudiavi matrem vestram. Si quis enim tunc ab uxore sua discederet, lex cogebat ipsum suscipere aliquam notam levitatis. Quid enim erat libellus repudii? Testimonium pudicitiae. Nam si qua mulier deprehendebatur in adulterio, nihil opus erat facere cum ea divortium: erat enim poena capitalis. Ergo adulterae non solebant repudiari: sed si qua mulier honeste se gesserat cum marito, quum volebat eam repudiare, lex cogebat ipsum dare libellum repudii, Ego hanc uxorem repudio, non quod fefellerit aut violaverit fidem coniugii, sed quia mores non conveniunt, quia forma non placet. Sic ergo mariti tunc iussi sunt aliquam notam reprehensionis in se suscipere. Ideo dicit Dominus apud Isaiam, Ostendite mihi libellum repudii matris vestrae: quasi diceret, Ipsa a me defecit, ipsa suis scortationibus abrupit sacrum coniugii vinculum. Ego igitur non sum in culpa cur a vobis sim alienatus. Ergo hoc loco Deus non significat se divortium fecisse cum populo: fuisset enim illud vitiosum et perversum: neque poterat competere in personam Dei. Sed quemadmodum iam dixi, duplex est comparatio: maritus quamvis fastidiose abiecerit uxorem, atque ita sua culpa ad novum coniugium appetendum impulerit, ubi tamen alienum thorum fuerit ingressa, ac si contemptus foret, vix unquam prae indignatione poterit reconciliari. Vos autem non estis a me repudiati, sed estis similes mulieri perfidae, et quae turpissime se prostraverit coram obviis quibuslibet, et tamen ego sum paratus vos recipere, et scelerum omnium oblivisci. Nunc ergo tenemus summam verborum. Et in hoc secundo membro comparatio fit a minori ad maius. Esset enim facilior reditio in gratiam, si mulier a marito reiecta postea rursus ei placeret, quamvis facta esset alterius viri uxor. Ubi autem adultera reperit maritum ita voluntarium, et propensum ad dandam veniam, hoc certe exemplum non reperietur inter cunctos mortales. Videmus itaque ut a minori ad maius Dominus extollat clementiam suam erga populum, quo scilicet minus excusabiles sint Iudaei, dum ita pervicaciter respuunt hunc favorem ultro sibi oblatum. Sed quaeri posset, cur dicat propheta *Pollutione pollutam esse terram hanc,* vel, in hoc? Primo dicam de verbis, postea rem ipsam expediam. Sic omnes fere vertunt: Annon pollutione polluta est terra illa? Sed non video quis sensus elici queat, si ita legamus: nisi forte conferat Deus mulierem repudiatam terrae, vel abrupto contextu ad terram transferat quod dixit de muliere repudiata, aut certe figuram qua usus fuit explicet. Si placeat hic sensus, copula quae mox sequitur, Et tu, in causalem particulam resolvenda erit: quam adversative omnes vertunt, Tu autem, et recte. Ego igitur malo ita accipere, ut ההיא seorsum legatur. In hoc, nempe si quis uxorem rursus in thorum coniugalem admittat, ubi facta fuerit alterius viri. Lex enim hoc vetabat, quemadmodum diximus: et fieri non poterat quin uxoris maritus esset adulter, si ad se retraheret uxorem quam dimiserat. Nam repudio pariebatur mulieribus libertas: non quod liceret hoc divinitus, sed quoniam mulieres ipsae ut innoxiae erant sublevabantur. Deus enim culpam maritis imputabat. Nunc autem postquam mulier reiecta a priore marito nubebat alteri viro, legitimum erat secundum illud coniugium. Ergo si prior maritus vellet iterum habere uxorem, cum qua divortium fecerat, corrumpebat fidem secundi connubii. Hac ratione et hoc sensu

dicit propheta *terram fore pollutam in hoc:* quasi diceret non licere viris recipere uxores, etiam si valde propensi sint ad dandam veniam. Atqui ego nihil aliud expeto nisi ut ad me redeatis. Quod ad verba spectat, iam vidimus non frustra dicere prophetam *In hoc*, id est, si ita promiscue mulier una nunc sit unius viri, nunc alterius, et postea ad priorem virum redeat, quoniam hoc modo discerpitur societas humani generis, et laceratur: deinde abrumpitur sacra coniugii fides, quae tamen est praecipuum vinculum in retinendo politico ordine. Quod addit, *Tu autem scortata es* cum *sociis multis*, confirmat quod ante vidimus, nempe non uno tantum genere adulterii peccasse populum, sed similem fuisse scortis vulgaribus, quae sine ullo delectu se prostituunt, quemadmodum mox dicet. Vocat autem socios rivales, et dicit, *Revertere tamen ad me, inquit Iehovah,* hoc est, tibi parata est venia, modo resipiscas. Obiicitur tamen hic quaestio, quomodo Deus se facturum pronuntiet, quod lege sua fieri vetuerat? Sed solutio est in promptu, nempe quantum attinet ad ius humanae societatis, non potuisse aliud remedium dari, quum permissum esset viris uxores suas reiicere, nisi ut ne illis licentia daretur, quasi Deus foveret ipsorum levitatem et inconstantiam. Oportuit igitur mulctari viros nimium morosos et iniquos, ne scilicet postea ius ullum haberent repetendae uxoris, quam dimiserant. Alioqui poterat quisque tertio die, vel mense, vel anno mutare affectum amoris, et ita reposcere uxorem. Deus ergo voluit ipse quoque interponere ius illud divortii, ne vir, qui uxorem suam reiecerat, posset iterum ad se recipere. Atqui diversa est in Deo ratio. Non mirum est igitur cur hanc potestatem sibi vendicet, ut reconciliet se Iudaeis, modo resipiscant. Sequitur,

2. *Tolle oculos tuos ad loca excelsa* (hoc est, ad colles), *et vide ubi non scortata fueris: super vias* (vel iuxta vias) *sedisti illis* (hoc est ad illos captandos), *quemadmodum Arabs in deserto: et polluisti terram in scortationibus tuis et malitia tua.*

Quoniam obiecerat propheta Iudaeis, ipsos fuisse vulgo et promiscue scortatos, quemadmodum solent libidinosae mulieres, postquam excussus est omnis pudor: ne tergiversentur, et excipiant se non esse conscios tanti sceleris, constituit illos quodammodo iudices: *Tolle*, inquit, *oculos tuos ad loca excelsa, et vide*, hoc est, profero tibi satis manifestos testes. Nullus enim est collis in terra, ubi non te miscueris cum idolis. Nam diximus, et videbimus frequenter apud hunc prophetam, superstitiones censeri coram Deo adulteria. Atqui hoc Iudaeis erat in more solenni, ascendere in loca excelsa, quasi illic propiores essent Deo. Haec ratio est, cur propheta iubeat illos respicere omnes colles: *Vide,* inquit, *an ullus sit collis purus a scortatinonibus tuis.* Quemadmodum enim scorta sibi latebras quaerunt ad patrandam suam foeditatem, ita etiam colles erant Iudaeis quasi lupanaria vel lustra. Et eo etiam magis exsecrabilis erat eorum impietas, quod ita prodibant in lucem apertam: imo quod procul aspici vellent sua flagitia, quasi conscenderent aliquod theatrum. Scorta autem solent se occultare, ubi reperiunt adulteros, vel amatores. Hic ergo propheta abscindit omnes ansas tergiversandi Iudaeis, quum iubet *oculos attollere in loca excelsa.* Nam quum se prosternerent coram idolis, tantundem hoc valebat, ac si scortum sese proiiceret ad subeundam turpitudinem. Et addit *Sedisse super vias, quemadmodum solent Arabes in deserto.* Iterum repetit quod ante vidimus, nempe Iudaeos non fuisse adductos aliorum illecebris, ut ita violarent fidem coniugii, quam Deo dederant: sed potius sua lascivia fuisse impulsos, ut ultro appeterent foedos et impudicos amores. Dixerat enim: Etiam tu corrupisti alios tua malitia. Idem ergo nunc confirmat: *Tu*, inquit, *sedisti iuxta omnes vias.* Hoc etiam convenit impuris scortis quae, sicut dictum est, nullam habent pudoris rationem. Sed propheta amplificat hoc crimen alia similitudine: *Quemadmodum*, inquit, *Arabes in deserto insidias tendunt viatoribus*, ut eos praedentur et iugulent: *ita etiam tu sedisti super omnes vias.* Videmus ergo hic duplicem esse similitudinem. Altera sumpta est a meretricibus, quae dum quaestum pridem fecerunt, ubi vident se contemni, obsident omnes vias, et se procaciter ultro quibuslibet offerunt. Haec est una similitudo. Altera autem, quod fuerint quasi praedones, qui insidiabantur viatoribus: quasi diceret Chaldaeos et Aegyptios excusabiles esse prae Iudaeis, quoniam attracti fuerint perversis ipsorum artibus ad illicita foedera: quemadmodum si quis viator transeat, et incidat in latronem, ille paulatim ipsum corrumpet. Quid? Tu es miser, et si velles te coniungere mecum, et societatem inire, esset nobis parata spes optimi quaestus, et quotidie se nobis nova lucra offerrent. Latro ille veterator esset bis et ter sceleratus prae altero. Sic etiam propheta dicit Iudaeos fuisse tanquam veteranos latrones, qui obduruerant ad insidias, ad rapinas, et ad quodvis genus scelerum, et attraxerant ad se tam Aegyptios quam Assyrios. Postea sequitur,

3. *Et prohibitae sunt pluviae, et serotina non fuit: et frons mulieris meretricis fuit tibi, recusasti erubescere.*

Pergit Ieremias in severa illa obiurgatione, quod scilicet Iudaei perditae fuerint malitiae, quia sese ita proiecerant ad superstitiones, deinde ad pacta illicita, et in utroque Deum contempserant.

Nunc ostendit quanta fuerit, et quam pervicax eorum obstinatio. *Prohibitae*, inquit, *sunt pluviae, non fuit serotina: tamen frons meretricis tibi fuit:* quasi diceret, ne poenis quidem subactos fuisse Iudaeos. Hoc iam atrocissimum erat crimen, non praebere aurem sanctis monitionibus, quum clamarent assidue prophetae, et studerent illos revocare in viam. Quod ergo ita obtorpuerant ad voces propheticas, hoc fuit signum summae improbitatis. Sed Deus etiam conatus est illos ad se revocare, inflictis poenis gravissimis. Nam poenas sumpsit de ipsis in terrae sterilitate. Nec vero dubium est quin fuerit haec ariditas, de qua loquitur propheta, sic extraordinaria, ut possent sentire Iudaei, si qua fuisset gutta sanae mentis, sibi fuisse cum Deo bellum. Nam saepe continget nullam cadere guttam pluviae e coelo: quemadmodum videmus multas aestates esse fervidas et aridas. Non dubium est quin Deus tunc nos admoneat de peccatis nostris, et hortetur ad poenitentiam. Sed quoniam usus facit ut Dei iudicia apud nos obsolescant, interdum, quamvis rarius, novo et insolito exemplo etiam de nobis poenas exigit. Non dubito igitur prophetam, quum dicit *prohibitas fuisse ab illis pluvias*, notare aliquod extraordinarium exemplum vindictae Dei, unde perspicerent Iudaei, saltem nisi fuissent nimium stupidi, Deum ipsis esse adversum, et infestum. Summa est, Iudaeos non tantum vesano impetu discurrisse post suas libidines, sed non fuisse cohibitos manifestis poenis, quum Deus e coelo palam se vindicem ostenderet gloriae suae, et tanta esset siccitas, ut satis constaret impleri legis maledictionem in ipsis, Dabo vobis coelum ferreum et terram aeneam (Levit. 26, 19). Quod ad serotinam pluviam spectat, diximus aliis locis hoc nomine saepe designari pluviam quae cadit tempore messis. Vocatur autem serotina respectu messis. Nam quoniam magnus est aestus in illis orientalibus plagis, opus habent ante messem pluvia: alioqui grana consumit nimius solis ardor: ideo maxime exspectant pluviam serotinam, hoc est quae propior est messi. Nam altera pluvia, nempe Septembris et Octobris, respectu sationis vocatur pluvia tempestiva, quae scilicet madefacit semen ipsum, et humectat, ut possit agere radicem, et vigorem etiam colligere. Summa est, Deum e coelo palam ostendisse irae suae signa contra Iudaeos, et tamen sine profectu, quoniam frons illis esset meretricis, nec vellent erubescere: hoc est, nullis Dei iudiciis moverentur, vel se corrigi non sustinerent.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando semel dignatus es nos non tantum in filios adoptare, sed etiam tibi coniungere vinculo coniugali, et dare nobis pignus sacrae huius unitatis in filio tuo unigenito, ut maneamus in fide evangelii tui, et sincere ita fidem tibi datam colamus, ut vicissim etiam te, et maritum, et patrem nobis exhibeas, et usque ad finem experiamur eam in te beneficentiam, quae nos retineat in sancto timore nominis tui, donec tandem fruamur illa societate in regno tuo coelesti, per eundem Christum dominum nostrum, Amen.

4. *An non posthac clamabis ad me, pater mi, dux adolescentiae meae tu es?*

Postquam Deus exposuit scelera populi sui, et eum severe, ut dignus erat obiurgavit, nunc tamen blande ad poenitentiam eum invitat: *An non*, inquit, *dices mihi posthac, pater mi?* Quidam perperam vertunt, An dices mihi: Pater mi: quasi Deus vocem illam respueret. Sensum igitur hunc eliciunt, Iudaeos nimis improbe facere quod ita adhuc glorientur nomine Dei, a quo longe remoti sunt. Sed diversus est prophetae sensus. Deus enim mitigat asperitatem obiurgationis, quam vidimus, et ostendit se fore placabilem, si populus resipiscat: imo non exspectat resipiscentiam illam, sed ultro ipse occurrit, et blanditur perfidis illis apostatis: Quid? an non iterum inter nos erit coniunctio? inquit. Deus enim hic affectum dolentis suscipit, quoniam videret populum illum perire, vellet retinere si fieri posset. Hoc consilio quaerit, an non iterum *invocabitur tanquam pater et dux adolescentiae?* Hac autem periphrastica loquutione significat se maritum fuisse illius populi. Nam tenerrimus est amor ille, quo in primo aetatis flore adolescens complectitur puellam. Hac ergo comparatione nunc Deus utitur, et dicit se adhuc memorem esse amoris illius, quo prosequutus est populum suum. Denique hic paratam esse veniam ostendit, si populus reconciliationem quaerat: et confirmat hanc sententiam quum addit,

5. *An observabit in saeculum? an custodiet in perpetuum? Ecce loquuta es, et perpetrasti malitias* (vel scelera), *et potuisti.*

Ostendit Deus non nisi per Iudaeos stare, quominus illos recipiat in gratiam. Et hic argumentum sumit a sua natura. Loquitur autem in tertia persona de se, et perinde est ac si propheta interponeret hanc rationem: Deus non est inexorabilis: nam propensus est ad ignoscendum, sicuti est patiens: nunc ergo quid obstat, quominus iterum feliciter agatis sub eius imperio? nam parcet vobis, modo seriam resipiscentiam inveniat. Videmus ergo quid sibi velit nunc propheta. Nam quia Deus blande hortatus fuerat populum ad resipiscentiam, nunc propheta ipse generaliter disserit de

ipsius Dei natura, quod scilicet *non servet in perpetuum, neque custodiat in saeculum.* Haec verba, ubi simpliciter ponuntur, significant vindictam fovere in animo: et lingua nostra imitamur phrasim illam hebraicam, *Il luy garde.* Illud *garde* quum sine adiuncto ponitur, significat, quemadmodum iam dixi, vindictam in animo repositam fovere. Atqui nihil est magis contrarium naturae Dei, sequitur Iudaeis nullum maius esse obstaculum, nisi quod refugiunt Deum, et ut sunt addicti suae malitiae, ita nolunt amplecti veniam, quae ipsis liberaliter offertur. Quod ad secundum membrum spectat, duobus modis potest exponi. Nam possumus subaudire particulam adversativam, quamvis loquuta sis, et feceris, quasi diceret Deus se fore propitium Iudaeis, quantumvis atrociter peccaverint. Sed videtur alter sensus simplicior, quod scilicet hic Deus queratur nullam esse spem correctionis, quoniam obduruerint ad sua scelera. *Loquuta es,* inquit, *et fecisti, et potuisti.* Iterum etiam hic variant interpretes. Nam copula resolvitur a quibusdam in particulam similitudinis, vel כאשר, secundum quod, quoad potuisti, tu perpetrasti scelera: alii autem simplicius et rectius, meo iudicio: Tu fuisti praevalida, hoc est, toto impetu te proiecisti, ita ut experta sis omnes tuas vires in maleficiis, quemadmodum latine dicimus, pro virili, hoc est, quantum ferebat tua facultas, fuisti addicta sceleribus. Sic igitur interpretor: Deus postquam induit partes dolentis, et comiter hortatus est populum ad resipiscentiam, et se ad veniam propensum fore testatus est, et simul ostendit in genere, se ideo illis fore placabilem, quia natura sit propensus ad misericordiam: postquam igitur haec omnia exposuit, nunc subiicit se desperare de populo illo, quia scilicet gloriatus fuerit in sua malitia. Loqui enim et facere, tantundem valet, ac si dixisset populum fuisse tanta impudentia, ut iactaret se rebellem esse Deo, et auderet tenebras vocare lucem: quemadmodum scimus superstitiosos sine ullo pudore gloriari adversus Deum. Talis autem erat conditio illius populi: nam hoc praecipue Deus in illis damnabat per suos prophetas, quod corruperant purum legis cultum: illi autem meretricia fronte audebant opponere suas devotiones, et bonas intentiones, quemadmodum vulgo loquuntur. Quum ergo ita temere sua flagitia defenderent, hic conqueritur Deus, non esse ullo modo sanabiles, et ideo relinquit pro deploratis. Hunc existimo genuinam esse prophetae mentem. Et eodem etiam pertinet istud ותוכל. *Tu potuisti,* inquit, hoc est, nullus fuit tibi peccandi modus, sed potius effraeni licentia te proiecisti. Nunc sequitur,

6. *Et dixit Iehovah ad me in diebus Iosiae regis, an vidisti quid fecerit aversatrix?* (alii vertunt rebellem.) *Profecta est ipsa super omnem montem excelsum, et subtus omnem arborem frondosam, et scortata est illic.*

7. *Et dixi, Post facere ipsam* (hoc est, postquam fecit omnia haec) *ad me revertere* (alii in tertia persona reddunt, Revertetur), *et non reversa est: et vidit perfida eius soror Iehudah.*

8. *Et vidi, quod super his omnibus* (hoc est, quod propter haec, nempe אדות significat occasiones, vel causas), *quia scortata erat rebellis Israel, dimiserim ipsam* (repudiaverim), *et dederim librum repudiorum eius* (repudii eius) *illi, et non timuit perfida Iehudah soror eius, et profecta est, et scortata est etiam ipsa.*

Hic ingreditur propheta novum sermonem: refert enim quid sibi a Deo mandatum fuerit, sed tempus designat, nempe regnante Iosia. Porro satis notum est, tunc purgatam fuisse terram a superstitionibus: pius enim ille rex conatus est restituere verum Dei cultum, et abolere sordes omnes et inquinamenta, quibus corruptum fuerat templum, et tota religio. Strenue igitur in hanc rem incubuerat. Nec dubium est quin tunc aliqua melior species pietatis in terra vigeret. Sed videbimus magnam partem populi refertam fuisse simulatione et fallaciis, quemadmodum fieri solet ubi magistratus cupiunt cultum Dei integrum tueri, et purgare ab omni corruptela. Semper enim multi sunt hypocritae, qui ad tempus dissimulant: sed interea manet eadem obstinatio adversus Deum. Talis igitur fuit tunc populi status: et hoc diligenter notandum est, quia potuit videri Ieremias paulo durius et rigidius cum gente sua agere. Nam in ore omnibus erat reformatio: quemadmodum etiam hodie multi, qui relictis superstitionibus papatus visi sunt initio amplecti evangelii doctrinam, volunt nunc omnes esse contentos qualicunque reformatione, quam iactant: interea excutiunt iugum Christi, nec sustinent se subiicere disciplinae: cuperent denique eversum omnem ordinem: et tamen audent praetexere titulum reformationis: quoties coarguitur eorum impietas. Non dubium est quin hoc certamen sustinuerit Ieremias, quo hodie Dominus servos suos exercet. Ideo exprimit sibi *hoc fuisse mandatum diebus Iosiae regis,* quum scilicet rex conatus esset erigere purum Dei cultum, et nemo auderet resistere, quemadmodum videmus publico consensu tunc Deum fuisse invocatum absque externis corruptelis. Quid autem continet hoc mandatum? *Vidistine,* inquit, *quid fecerit aversatrix Israel?* Comparat hic Deus decem tribus cum regno Iehudah, cui dimidia tribus Beniamin coniuncta erat, ut satis notum est. Comparat igitur Israelem cum tribu Iehudah, ac dicit, *Nonne vides quid fecerit rebellis Israel?* Inducit autem sub per-

sona mulierum tam regnum Israel, quam regnum Iehudah. Nam Deus, quemadmodum ante visum est, sustinet mariti personam populi respectu. Dicit igitur duas sibi fuisse uxores, nempe Israelem et Iehudah: Deus quidem desponderat sibi totum semen Abrahae uno coniugio. Sed per concessionem hic loquitur Ieremias. Tametsi enim desciverant Israelitae a Deo, tamen non prorsus eos reiecerat. Fuit igitur adulterinum illud regnum Israel: sed Deus ad tempus toleravit vitium illud sic ut maneret foedus aliqua ex parte. Hac ratione agnoscit pro uxoribus suis tam Israelem, quam Iehudah. Dicit igitur, *Nonne vidisti*, *quid fecerit* משבה, quoniam hoc משבה deducitur a verbo שוב, quod significat nunc redire, nunc abire, ideo ubique Hieronymus vertit aversatricem: alii autem rebellem. Rectius gallice diceremus *desbauchee*. *Nempe*, inquit, *profecta est super omnem collem excelsum, et subtus omnem arborem frondosam, et illic scortata est.* In summa, conqueritur Deus decem tribus violasse fidem coniugii sacri, quoniam sese prostituerint idolis, et quidem *super omnes colles excelsos*, *et subtus omnes arbores frondosas.* Nam, ut iam diximus, solebant eligere loca illa, ac si quid esset sanctitatis vel in montibus, vel sub umbris arborum. Postea adiungit, *Dixi tamen.* Hic adiungit Deus se diu suspendisse iudicium antequam poenam exigeret de populo israelitico. Hic igitur commendat patientiam suam, quod non statim pro summo iure egerit cum Israelitis, sed toleraverit ipsos, et quieverit longo tempore, si forte essent sanabiles. *Dixi*, igitur, *postquam fecerat omnia haec*, inquit, ad me revertere. Si legimus in tertia persona, sensus erit: Speravi tandem in viam redituros, quamvis ita prolapsi essent: imo impia defectione me abnegassent et alienati essent a fide et pietate. Sed ego in diversam sententiam magis inclino, nempe quod Deus hic commemoret se per servos suos prophetas revocasse decem tribus, quamvis tot sceleribus provocassent iram suam. Hic ergo ostendit Deus, quam contumax fuerit ingenium Israelitis, quod expertus fuerit an posset illos iterum ad se reducere, et tamen perdiderit suam operam. Hoc igitur *Dicere* interpretor de doctrina prophetica. Quamvis ergo diversi essent Israelitae in suis impietatibus, tamen non propterea destiti tentare an a me reduci possent. Denique significat se fuisse dissimilem viris, qui non possunt reconciliari uxoribus, quoniam urit eos zelotypia, dum vident se tam gravi ignominia fuisse affectos. Deus ergo ostendit etiam ubi desciverant ab ipso Israelitae, tamen misisse suos prophetas, et ultro quaesiisse viam reconciliationis: illos autem non fuisse reversos. Postea addit, *Et vidi*, *quod super his omnibus*, *quia scortata est rebellis Israel*, id est, hoc totum vidit regnum Iehudah. Videbimus postea quorsum tendat comparatio. Nam amplificat scelus regni Iehudah, quod potuerit per otium inspicere quod iam retulit, et quasi etiam e specula procul videre, et ita adduci ad resipiscentiam: tamen viderit sine profectu. Vult igitur Deus ostendere quam obstinata fuerit durities in Iudaeis, qui viderant defectionem decem tribuum, viderant quam acriter fuissent obiurgati a prophetis. Postea addit, *Et vidi*, *inquit.* Quemadmodum dixerat regnum Iehudah vidisse quid fieret in Israele, ita nunc dicit se utrumque vidisse. *Vidi igitur.* Quid autem se vidisse pronuntiat? nempe Iehudah scortatam esse. Nunc enim quasi de muliere loquor. Dicit igitur Deus hoc sibi non fuisse occultum, quod scilicet Iehudah non per inscitiam vel errorem, sed deliberata malitia superaverit scelera sororis suae. *Vidi*, inquam, *quoniam super his, quum scortata est.* Pluribus verbis explicat quod breviter paulo ante attigit: dicebat tribum Iehudah vidisse, sed hoc poterat ob brevitatem esse ambiguum. Fusius explicat, *Vidit Iehudah me dedisse libellum repudii sorori suae, quoniam scortata fuerat: et tamen non timuit*, hoc est, non induxit in animum quum tale, et tam insigne vindictae meae exemplum propositum esset eius oculis, resipiscere: sed hic quaeritur, quomodo dicat datum fuisse libellum repudii Israelitis, quum neget per Isaiam prophetam se dedisse? verum hic alio sensu loquitur propheta: neque enim hic agit de tabulis repudii, quales solebant dari, ubi quis maritus uxorem repudiabat, quae tamen casta erat: sed loquitur de legitimo divortio, quum scilicet mulier convicta adulterii subiiciebatur capitali poenae. Apud Isaiam igitur negat Deus se dedisse libellum repudii: hic autem dicit se dedisse, nempe quia reiecerat mulierem adulteram. Hoc quidem non erat tunc in usu apud Iudaeos: facere cum adultera divortium, quin simul ad iudicium traheretur. Sed vidimus initio capitis discrimen inter Deum et maritos. Quoniam ergo Deus non egit summo iure cum Israelitis, neque sumpsit capitalem poenam, quemadmodum merito poterat, et fieri etiam solebat: ideo dicit se *dedisse libellum repudii*, hoc est, se divortium fecisse cum populo illo. Caeterum per tabulas repudii intelligit exsilium. Nam quum decem tribus abductae fuerunt, hoc perinde erat ac si Deus palam ostenderet sibi nihil esse coniunctionis cum populo illo. Nam quantisper habitarunt in terra sancta, et promissa haereditate, manebat adhuc coniugium aliquod: ubi autem dispersi sunt huc atque illuc, et cessavit apud eos omnis cultus, ubi denique excidit nomen regni israelitici, tunc Deus fecit divortium. *Vidit*, ergo, *soror eius Iehudah*, inquit, *et non timuit.* Fuit autem hic magnus stupor, non sapere saltem alieno dispendio: et haec querimonia passim occurrit apud prophetas, quod scilicet non fuissent stimulati ad

resipiscentiam Iudaei, quum illis parceret Deus: interea tamen exempla obiiceret eorum oculis, quae merito terrere ipsos debuerant. Quid enim statuendum illis fuit, nisi Deum fore vindicem tot transgressionum, quibus iram eius provocaverant, quoniam non pepercerat eorum fratribus? videbant regnum illud Israel abolitum: atqui omnes simul ducebant originem ab uno patre Abraham. Unde igitur factum est, ut tam secure contempserint iudicium Dei, quod tamen versatum fuerat longo tempore ante ipsorum oculos? Ideo conqueritur eos *non timuisse*. Nunc sequitur,

9. *Et factum est a velocitate* (vertunt tam Hieronymus, quam alii interpretes, facilitatem: nomen deductum est a קלל, quod significat interdum esse velocem: hic levitas notatur, vel petulantia), *factum est* (igitur) *a levitate* (aut petulantia) *scortationum eius, ut pollueret terram* (vel contaminaret: alii vertunt, peccare faceret: sed Hieronymus ubique fere reddit hoc verbum per contaminare, neque male quadrat), *et scortata est cum lapide et cum ligno.*

Hic complet sententiam suam propheta, tantum scilicet abfuisse, quin poenae illae, quas inflixerat Deus Israelitis, tangerent tribum Iehudah, ut superaret sua levitate et petulantia sororis suae scortationes. *Polluit,* inquit, *terram*, vel peccare fecit, hoc est, reddidit terram scelestam. Hoc autem crimen valde exaggerat, ubi dicitur terra fuisse obnoxia, vel contaminata. Scimus enim terram per se puram esse, neque contrahere ullas maculas ex sceleribus hominum: sed quo magis detestabilis reddatur hominum impietas, dicitur terra ab illis contaminari, dicitur etiam reddi obnoxia culpae. Quare? causam reddit cur terram contaminaverint, vel reddiderint scelestam, vel implicuerint suis vitiis, *nempe quia scortata est cum lapide et cum ligno.* De metaphora scortandi iam dicere non opus est, quia ab initio exposuimus hanc similitudinem toties repeti, quoniam Deus coniunxerat populum illum sibi, ac devinxerat quasi sacro coniugio. Quoties ergo defecit a puro Dei cultu populus, merito dicitur scortatus esse, quoniam violaverat fidem datam: nam simplicitas fidei est spiritualis castitas: ita etiam apostasia est impudicitia et perfidia, qua mulier fallit maritum suum, dum sequitur adulteros. Postea sequitur,

10. *Atque etiam in toto hoc* (vel, in his omnibus) *non reversa est ad me perfida* (vel fraudulenta, בגד est fraudare) *soror eius Iehudah in toto corde suo, sed in mendacio, inquit Iehovah.*

Prosequitur eandem sententiam, quod scilicet Iudaei non tacti fuerint aliquo sensu timoris, quum viderent horribilem vindictam de peccatis fratrum suorum sumptam esse. *Soror eius*, inquit, *perfida non rediit ad me*, hoc est post tot admonitiones propheticas, atque etiam poenarum exempla. Addit tamen correctionem, *Quod non redierit in toto corde, sed fallaciter, atque in mendacio.* Anticipat enim hic propheta exceptiones, quas obtendere poterant Iudaei, Quid? tu negas nos esse reversos: an non purgata est terra idololatriis: an non Deus nunc ex legis suae praescripto colitur? an ullum adhuc conspicitur altare vel sub umbris arborum, vel super colles? Quum ergo possent ita tergiversari pro suo more, occurrit propheta, et dicit, Quamvis in speciem dederint signa poenitentiae, tamen fecisse duntaxat fucum, et mentitos esse Deo, quoniam nulla fuerat integritas. Nunc clarius videmus quid ante tempus Iosiae notaverit, nempe quoniam fallaciter reversi tunc fuerant Iudaei ad Deum, quum in rege et paucis esset purus affectus, in aliis mera simulatio. Ergo ostendit Deus in summa, se non morari illam reformationem, quae plena erat mendacio, sed quaerere integrum cordis affectum: ideo concludit:

11. *Et dixit Iehovah ad me, Iustificavit animam suam aversatrix Israel prae fraudulenta Iehudah* (vel perfida, semper est משבה).

Nunc clare perspicimus quorsum contulerit Ieremias decem tribus cum regno Iehudah, nempe ut ostenderet Iudaeos, qui tamen censeri volebant aliis longe sanctiores, esse magis perfidos, et dignos graviore poena, quoniam tantum fraude agebant cum Deo. Quaeritur iam cur deteriores pronuntiet Iudaeos Israelitis, quum tamen se semper continuerint in aliquo mediocri statu. Scimus regnum Iehudah fuisse ita profanatum, ut fere nihil pietatis esset illic residuum: semper autem stetit templum, et sacerdotium Ierosolymae. Sed alias ob causas propheta condemnat Iudaeos prae Israelitis, nempe quoniam debuerint sapere alieno malo, quoniam debuerint confirmari, quum viderent fratres suos prolapsos esse a sincero Dei cultu: debuerant per otium haec omnia secum expendere. Tam supina igitur securitas fecit, ut Deus illos diceret esse omnium deterrimos. Adde quod superbia cumulus erat eorum damnationis, ubi se gloriabantur manere integros, decem vero tribus esse degeneres: et haec ratio est cur dicat, *Israelem, quamvis esset perfida mulier, tamen iustiorem esse sorore sua Iehudah.* Impropria quidem est loquutio, ubi dicitur, *Iustificasse animam suam.* Neque enim hic Deus excusat Israelitas, neque etiam liberat, vel absolvit a reatu (sumpserat enim de illis graves poenas) sed haec ratio loquendi satis trita est prophetis, quod scilicet iusta sit Sodoma prae Ierusalem, quod Sidon et Tyrus iustae sint prae Iudaeis. *Iustificavit* ergo *animam suam praevaricatrix*, vel

aversatrix, *Israel prae perfida Iehudah*, nempe ob illas rationes quas retuli, quod scilicet maior, et minus excusabilis fuerit obstinatio in Iudaeis. Exterior Dei cultus quem retinuerant, debebat instar fraeni esse ad eos regendos. Interea viderant quam severus fuisset iudex Deus erga decem tribus, et tamen contempserant illa Dei iudicia, neque quidquam in illis profecerant.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando nos dignatus es adoptare in populum, et te nobis coniungere in filio tuo unigenito, ut maneamus puri et casti in obedientia evangelii tui, neque unquam deflectamus ad eas corruptelas, quae disiungant sacram illam coniunctionem, quae inter nos sanguine eiusdem filii tui sancita est, sed ita perseveremus in obsequio tuo, ut vita nostra testis sit, et omnes actiones, eius sanctae vocationis, in qua nobis reposita est spes salutis aeternae, donec tandem perveniamus ad haereditatem illius regni, quod nobis tanto pretio comparatum est, ac fructum illic percipiamus et fidei, et sinceritatis, et perseverantiae nostrae in eodem Christo Domino nostro, Amen.

12. *Vade, et clama* (hoc est, cum clamore intona) *sermones hos, versus aquilonem, et dic, Revertere rebellis Israel, dicit Iehovah: non, non faciam incumbere* (cadere ad verbum) *iram meam* (alii vertunt, faciem meam, sed metaphorice significat iram) *in vos, quia clemens ego, dicit Iehovah, non servabo in saeculum.*

Postquam docuit propheta tribum Iehudah graviori poena dignam esse quam decem tribus, et causam adiecit, quod viderant fratres suos tam duriter castigatos, neque tamen commoti fuerant: nunc convertit sermonem ad ipsos Israelitas, vel decem tribus, et promittit Deum illis quoque fore exorabilem. Iam regnum Israel deletum fuerat, et populus abductus partim in Assyriam, partim in Persidem et Mediam. Dispersi igitur erant, et nomen regni erat prorsus deletum: terra saepius vastata fuerat. Nam primo stetit pars aliqua regni: tantum enim quatuor tribus in exsilium tractae sunt, sed tandem nomen ipsum regni excisum fuit, et quemadmodum dixi, omnes in exsilium tracti fuerunt. Ideo iubetur propheta sermonem suum dirigere versus aquilonem. Nam quamvis maior pars populi in oriente tunc habitaret, quoniam tamen ab Assyriis fuerant profligati, ideo caput ipsum monarchiae respicit Deus, quum prophetam iubet eos alloqui, quos hostes traduxerant versus septentrionem. *Clama* igitur, nempe non tantum propter distantiam locorum, sed ut Iudaei, qui obsurduerant, audirent hunc clamorem. Neque enim tantum Israelitarum causa iubetur propheta loqui, sed ut eorum exemplo Iudaeis Dei misericordiam proponat, si modo redeant ad sanam mentem. Summa autem est, quamvis rebelles fuerint Israelitae, et aversi a Deo, tamen veniam illis paratam fore, si redeant. Quid autem significet propheta per nomen conversionis iam attigimus, et alibi fusius tractandum erit. Exigit ergo ab illis resipiscentiam, et promittit Deum fore propitium, si ad ipsum reversi fuerint. Postea adiungit, *Non faciam cadere faciem meam super vos*, vel potius *iram meam*. Nam sensus hic melius convenit. Iam tunc Deus severe ultus fuerat eorum peccata: quid enim illis tristius accidere potuit, quam ut patria carerent? deinde premerentur saeva tyrannide? quanquam atrocior poena fuit, quod ablatus illis fuit cultus legalis, quod reiecti fuerunt a Deo, quod perdiderunt gloriam illam, qua putabant se excellere supra omnes populos. Divinitus enim electi fuerant in populum peculiarem: hoc totum abolitum erat. Quo igitur sensu negat Deus se illis fore iratum? Hac loquutione simpliciter intelligit propheta, Deum non fore inexorabilem: quasi diceret, Non insistet ira mea, vel non incumbet vobis: sed mitigabo poenas quas inflixi. Ideo non displicet quod vertit Hieronymus, Non firmabo: quanquam ubi adiungit Faciem, quemadmodum iam dixi, non satis exprimit mentem prophetae. Sed hoc tolerabile est, non firmabo iram meam super vos, hoc est, ira mea non insistet, vel non incumbet capitibus vestris, ut vos penitus opprimat. Iam ceciderat ira Dei super eos, sed ut esset spes aliqua salutis. Negat igitur Deus exitiales fore plagas, quibus castigaverat eorum peccata, quoniam manum suam retrahet, neque ad extremum usque ipsos persequetur. Summa est, si populus ad Deum conversus fuerit, veniam impetraturum, quoniam Deus ultro ipsum invitet, ac promittat temporalem fore hanc poenam, quam exegerat de eorum peccatis. Et iterum Deus confirmat hanc doctrinam a sua natura, *Quoniam clemens sum*, vel mansuetus, inquit, *et non servabo in perpetuum.* Promissio erat specialis de reditu populi: iam Deus adiungit confirmationis loco hanc doctrinam generalem, quod scilicet propensus sit ad misericordiam, et quod facile ignoscat pro sua clementia. Quum igitur talis sit Deus, et se ipsum abnegare non possit, non est cur peccator desperet, atque ita viam sibi praecludat, ne resipiscentia sua iterum imploret Dei misericordiam. Hinc autem colligitur utilis doctrina, quoties diffidentia mentes nostras sollicitat, nec possumus accommodare in usum nostrum promissiones Dei, ut semper hoc nobis in medium occurrat, ipsum esse clementem. Quum igitur Deus ita sit mansuetus, *ut non servet usque in saeculum*, hoc est, ut ira eius non sit nisi temporalis, semper bene sperandum est quemadmo-

dum etiam in Psalmo (30, 6) dicitur, Momentum in ira eius, vita autem in bonitate et clementia: quasi diceret, iram Dei statim evanescere, modo resipiscamus: ipsum vero prosequi suam misericordiam pluribus saeculis. Nam hoc intelligitur vitae nomine. Postea prosequitur,

13. *Tantummodo* (vel atqui) *cognosce iniquitatem tuam, quia adversus Iehovam Deum tuum scelerate egisti, et dispersisti* (vel dissipasti, aut prostituisti vias tuas alienis) *sub omni arbore frondosa, et vocem meam non audivisti, inquit Iehovah.*

Deus hic conditionem apponit, ne bonitate eius freti hypocritae magis ac magis obdurescant, atque interea putent illum sibi esse obstrictum. Sic enim solent agere: Deus tanta facilitate nos ad se revocat, et ultro invitat etiam peccatores: ergo facile cum ipso transigemus. Sic perversis imaginationibus se deludunt hypocritae, dum existimant se posse Deo illudere, quoniam nihil aliud quaerat, quam ad se reducere peccatores. Semper igitur cum promissione gratiae coniungi debet exhortatio ad poenitentiam. Deus ergo hic admonet, longe falli Israelitas, si putent nullo negotio se posse pacisci de venia. Ergo dicit, *Agnosce iniquitatem tuam.* Particula אך, potest accipi pro tantummodo, vel pro sed, vel atqui. Ego secundum sensum magis probo, quoniam hic exceptio additur, quemadmodum exposui, ne Israelitae indormiant suis vitiis, si persuadeant sibi Deum esse quasi in sua manu et arbitrio. Videmus ergo per modum correctionis prophetam excipere: *Sed interea,* inquit, *agnosce iniquitatem tuam:* alioqui nulla pax tibi speranda est cum Deo. Sequitur, *quoniam scelerate egisti adversus Iehovam Deum tuum.* His verbis propheta coarguit Israelitas, ne tergiversando putent se effugere posse iram Dei. Nam scimus etiam qui apud se convicti sunt, non tamen libenter fateri sua peccata. Et mirum est homines ita esse stupidos, ut semper velint cum Deo litigare. Hac de causa prophetae, dum hortantur populum ad poenitentiam, simul in medium proferunt eius peccata. Si ingenuus esset pudor in hominibus, non essent ita urgendi: sed quoniam vel impudenter negant sua peccata, vel sunt ita hebetes ut non tangantur ullo metu, ideo necesse est ipsos acrius pungere, imo graviter vulnerare. Hoc nunc agit propheta, *Tu,* inquit, *scelerate egisti cum Deo tuo:* quasi diceret, Non frustra nunc te admoneo, ut peccata tua cognoscas: nam Deus ipse te damnat. Ne putes igitur subterfugiis tuis te posse quidquam consequi. Et speciem quoque adiungit, quo propius manum conserat, *Tu,* inquit, *vias tuas dissipasti, vel dispersisti alienis, subtus omnem arborem frondosam.* Comparat iterum Israelitas meretricibus, quae vulgo ita se prostituunt, ut ab uno loco ad alterum transcurrant, invitent ac provocent quoslibet obvios. Sic ergo propheta dicit Israelitas sese dispersisse. Verecunde loquitur de re obscoena: sed ita significat non fuisse contentos uno genere superstitionis, vel uno idolo, sed permiscuisse quaslibet superstitiones, et hinc inde sumpsisse errores varios: quemadmodum vaga meretrix sese prostituit hominibus incognitis absque delectu. Et *alienos* vocat omnes fictitios deos, quoniam sicuti iam saepius dixi, debebat tenere locum mariti: ergo quum Israelitae deflecterent ad alios deos, perinde erat, ac si mulier relicto marito se proiiciat et prosternat quibuslibet adulteris. Est aut nimium vulgare, ut qui relinquunt purum Dei cultum, accersant sibi hinc inde diversos errores, ita ut intemperanter sese proiiciant ad omne genus superstitionum. Tandem addit, *Et non audivisti vocem meam.* Hac circumstantia crimen eorum exaggerat propheta, quod scilicet instituti fuerant in legis doctrina, et tenebant rectam viam salutis. Unde igitur factum est, ut sese ita corruperint multis superstitionibus? non potest hoc adscribi ignorantiae: est igitur manifesta eorum pervicacia adversus Deum. Ostendit ergo prophcta fuisse immorigeros et intractabiles, et ideo prolapsos esse ad idololatriam et pravos errores, quia excusserint iugum Dei, neque passi fuerint se gubernari eius verbo. Nunc ergo tenemus summam huius sententiae: exigit primo loco Deus confessionem scelerum ab Israelitis: et ita exprimit quid valeat conversio, cuius mentionem nuper fecerat. Donec enim peccator sentiat mala sua, nunquam vere ad Deum redibit, neque ex animo. Principium igitur resipiscentiae est culpae agnitio: deinde coarguit eos, ut tergiversationem illis praescindat: tertio speciem ipsam demonstrat, ut eos teneat quasi constrictos, nempe quod sese polluerint superstitionibus: et adiungit non fuisse duntaxat similes mulieri adulterae, quae sequitur alienum virum, sed scortis foetidis, quae cursitant huc atque illuc, neque discernunt inter notos vel ignotos. Postremo ostendit hoc factum fuisse mera contumacia, quod scilicet abiecerint omnem Dei reverentiam, quoniam lex illis fuerat data: deinde missi erant prophetae fidi interpretes. Satis ergo tenebant quid placeret Deo, et quid rectum esset. Unde igitur factum est, ut ita erraverint? nempe quia clauserunt aures verbo Dei, neque passi sunt se ab ipso regi, sed fuerunt prorsus indociles. Pergamus,

14. *Revertimini filii rebelles, dicit Iehovah, quoniam ego maritus vester* (vel dominatus sum in vobis, ut alii vertunt: alii, taedio affectus sum in vobis: dicemus postea de hoc verbo), *et assumam vos, unum e civitate, et duos e familia* (vel cognatione, vel tribu), *et adducam vos in Sion.*

Aliis verbis eandem sententiam repetit Ieremias: sed Deus hac verborum congerie clarius ostendit quam sit futurus ad dandam veniam proclivis si Israelitae ex animo resipiscant. Satis fuerat semel atque uno verbo testari fore placabilem: sed Deus ubi videt illos esse tardos, atque etiam difficiles ad parendum, pergit in eadem exhortatione. Mira haec est indulgentia, quum Deus suam gratiam videns negligi, et quasi respui hominum segnitie, tamen non desistit: sed iterum et tertio ipsos invitat. Quis hominum ita patienter ferret gratiae suae et favoris fastidium? sed videmus Deum non statim reiicere tardos et pigros, sed novos stimulos adhibere, ut ipsos tandem permoveat: idque plus quam necessarium est. Qualis enim esset torpor noster? nisi quotidie Deus instaret, quotusquisque aurem praeberet eius admonitionibus? non mirum igitur est, si ignoscens nostrae tarditati, secundo, et tertio nos ad resipiscentiam invitat: quod etiam in ecclesia semper experimur. Haec ratio est igitur, cur idem nunc iteret propheta, *Revertimini nunc*, inquit, *filii rebelles.* Dixerat prius, Revertere Israel rebellis: postea addit, *Quoniam ego maritus in vobis.* Quidam existimant בעל tantundem valere, atque taedio affici, ubi in constructione ponitur, sicuti hic בכם בעלתי in vobis: sed non quadraret haec significatio praesenti loco: rectius igitur alii vertunt, Quoniam dominatus sum vobis: sed hoc dominium non debet promiscue sumi, quemadmodum apud Latinos: refertur enim proprie ad maritum, qui uxori suae praeest. Nec dubium est quin Deus continuet sermonem suum, et persistat in illa similitudine coniugii, de qua iam saepius dictum fuit. Accusat enim adulterii Israelitas, quoniam ab ipso desciverant. Ideo adiungit, *Ego tamen sum maritus vester.* Dixerat prius, Si quis uxorem repudiaverit, quae se addixerit postea alteri, nunquam volet cum ipsa reconciliari: ego autem ignosco vestrae perfidiae, vestris libidinibus: tantum colite posthac castitatem mecum, ego vicissim caste vobiscum me geram. Ita hoc loco, *Ego sum maritus vester:* hoc est, etiam si vos repudiaverim. Dixerat enim se dedisse libellum repudii: hoc est, quasi publicis tabulis se testatum fuisse, nihil amplius sibi esse coniunctionis cum populo illo. Nam exsilium erat instar divortii. Iam dicit, *Ego sum maritus vester.* Nam etiam si ego tam graviter laesus a vobis fuerim, quia fefellistis fidem mihi datam, tamen maneo in proposito, ut sim vobis maritus. Tenemus ergo nunc genuinum prophetae sensum. Quoniam poterat desperatio ita constringere Israelitas, ut horrerent accessum illum, ad quem hortatus ipsos fuerat propheta: ne terror impediat, quominus resipiscant, Deus hic pronuntiat se illis fore maritum, et se nondum oblitum esse illius coniunctionis, qua ipsos semel dignatus fuerat. Summa est, Ego semel complexus sum vos amore coniugali: estis quidem a me alienati, sed redite tamen, ego paratus sum ad veniam, et perinde ac si mihi semper fidem praestitissetis: *Iterum assumam vos*, inquit. Sed postea adiungit, *Unum ex urbe, duos ex familia.* Hic locus dignus est observatu, quia ostendit Deus non esse, cur alii alios exspectent: deinde etiam si corpus ipsum populi putrescat in suis peccatis, tamen si pauci ad ipsum redeant, se illis etiam fore placabilem. Et fuit hoc caput valde necessarium. Foedus enim Dei erat commune universo semini Abrahae. Poterant igitur coniicere foedus illud esse exstinctum, nisi totum populum colligeret. Neque enim elegerat duos, aut tres, aut centum, aut mille: elegerat totum semen Abrahae. Ergo quoniam haec promissio sine exceptione omnibus erat communis, poterat quisque ita ratiocinari, Quid mihi cum Deo, nisi quatenus sum progenitus ex genere Abrahae? atqui non sum solus, nam sumus omnes Abrahae filii: video autem neminem converti ad Deum: ita pereundum mihi est cum toto populo. Ergo ne haec cogitatio moretur pios, ideo nunc dicit, *Unum assumam ex urbe, et duos ex familia:* hoc est, etiam si unus tantum ex urbe una ad me veniat, reperiet apertam ianuam: si duo tantum ex una tribu ad me veniant, etiam ipsos admittam. Tenemus consilium prophetae. Interpretes quidem dicunt unum ex urbe, quoniam Deus etiam si multitudo pereat, non desinet ignoscere tribus, vel quatuor: sed non attingunt quod praecipue dignum erat notatu, nempe ideo sermonem ad duos et tres restringi, quoniam, ut dictum est, poterat ipsos haec cogitatio tenere perplexos, quod scilicet communiter omnes electi essent in sacrum populum. Hodie etiam utilitas huius doctrinae ad nos pertinet. Videmus enim multos hac stultitia vel excludi a spe salutis, vel sibi obstruere accessum, quoniam alii alios respiciunt, et multitudo tenet singulos implicitos. In papatu qui fit ut tam multi pertinaciter Deo resistant? nempe quia putant se tuto latere in turba. Et apud nos etiam videmus, ut alii aliis sint obstaculo. Veniat igitur semper nobis in mentem haec doctrina, Deum ubi brachia sua extendit, velle amplecti non tantum omnes simul, si uno consensu ad ipsum accurrant, sed duos, vel tres, si tantum ex una urbe ad eum veniant, vel ex toto populo. Adiungit, *Venire faciam vos in Sion.* Iam hoc semel dictum fuerat. Significat igitur Deus temporale fore exsilium, et iterum compotes fore Israelitas suae haereditatis, si appareat in illis vera et seria conversio. Sequitur,

15. *Et dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent vos scientia et intelligentia* (hoc est, scienter et prudenter).

Hic promittit Deus se ita prospecturum saluti populi, postquam ab exsilio reductus fuerit, ne iterum pereat. Nam notanda est causa vindictae Dei, quae exprimitur ab Isaia quinto capite. Proptérea abductus est populus meus, inquit, quia scientia caruit: propterea sepulcrum dilatavit animam suam, aut guttur suum. Dicit igitur hanc fuisse causam interitus populi, quia interciderat apud ipsos doctrina, et pastores vel fuerant canes muti, vel fuerant latrones. Hic ex opposito pronuntiat Deus se daturum illis fidos pastores, qui exerceant munus suum, sicuti decet. Fateor quidem comprehendi sub hac voce probos et cordatos magistratus: sed prophetas et sacerdotes praecipue designat, quorum partes erant idololatriae mederi. Unde colligimus, non posse diuturnum esse ecclesiae statum, nisi dum fidi pastores praesunt, qui viam salutis ostendant. Ergo in hoc consistit ecclesiae salus, si Deus excitet veros, et sinceros doctores, qui annuntient eius doctrinam. Ubi autem destituitur ecclesia probis doctoribus, necesse est statim omnia pessum ire. Deus enim haud dubie hac promissione significat se non tantum fore liberatorem populi, ut eum ab exsilio revocet, sed perpetuum custodem, ubi reversus fuerit populus ipse in patriam. Sequitur ergo ecclesiam Dei non tantum gigni opera sanctorum et piorum pastorum, sed etiam foveri, et ali, et confirmari etiam eius vitam usque ad extremum. Sicuti non satis est ordinem politicum semel erigi, nisi magistratus in officio perseverent: ita nihil magis exitiale ecclesiae, quam ubi Deus aufert bonos pastores. Non potuit quidem fieri, ut populus ad Deum rediret, nisi missi ante fuissent prophetae: sed hic loquitur Deus de continuo cursu, vel tenore doctrinae suae, et bene compositi regiminis: quasi diceret, Non tantum dabo vobis prophetas, qui vos ab errore ad me, et in viam salutis reducant, sed subinde vobis etiam praeficiam bonos et fidos doctores. Notandum vero est, non posse omnes eos qui praesunt, officio fungi nisi praediti sint prudentia. Deus vero paternum suum amorem subindicat, ubi bonos pastores dicit sibi caros fore. Postea sequitur,

16. *Et erit, quum multiplicati fueritis et fructificaveritis* (vel creveritis) *in terra diebus illis, dicit Iehovah, non dicent amplius, arca foederis Iehovae, et non ascendet in cor, et non recordabuntur eius, et non visitabunt, et non fiet amplius.*

Versum hunc torquent interpretes quia nemo assequitur prophetae consilium. Iudaei magna ex parte commentum frigidum et longe petitum afferunt, quod non deducent amplius arcam foederis ad sua proelia, quoniam nemo scilicet hostis ipsos invadet. Putant igitur promitti tranquillum statum populo, quia nulla vi hostili cogentur transferre huc atque illuc arcam foederis. Sed videmus verba nihil tale sonare. Est igitur illud prorsus alienum commentum. Alii autem dicunt hoc debere referri ad tempus Messiae: et nemo etiam ex Iudaeis hoc negat, quoniam sequetur postea, redituros Israelitas cum tribu Iehudah. Hoc hactenus non fuit impletum: sequitur ergo prophetam hic vaticinari de regno Christi. Sed Iudaei quum hoc fatentur, nihil intelligunt de abrogandis caeremoniis legalibus. Fere autem inter Christianos hoc receptum est, prophetam hic docere, ubi exhibitus fuerit Christus, finem impositum iri legalibus umbris, ita ut nulla amplius sit arca foederis, quoniam in Christo habitat deitatis plenitudo. Hoc quidem non videtur carere aliquo colore: sed existimo aliud prorsus esse prophetae consilium. Hic enim notat divortium illud, vel dissidium, quod fuerat longo tempore inter regnum Iehudah et regnum Israel. Nam quum regnum Israel et hominum numero, et terrae amplitudine, et opibus floreret, atque felicius esset regno Iehudah: hoc residuum tamen manebat Iudaeis, quod apud ipsos erat templum Dei iussu exstructum, quod locus ille fuerat electus a Deo, quod tenebant arcam foederis quae erat symbolum praesentiae Dei. Talis igitur fuit aemulatio inter regnum Iehudah et decem tribus, quod quum inflati essent Israelitae et copia hominum, et divitiis et aliis terrenis dotibus, Iudaei gloriabantur de templo et arca foederis. Quid autem nunc propheta? Pronuntiat talem fore concordiam inter Israelitas, et Iudaeos ut iam non dicturi sint Iudaei, arca foederis et templum Dei: quoniam Deus aderit similiter omnibus. Et melius confirmat deinde propheta quod iam dixi. Ergo coniungere necesse est etiam sequentes duos versus. Dicit igitur,

17. *Tempore illo vocabunt Ierusalem solium Iehovae, et congregabuntur ad eam omnes gentes ad nomen Iehovae, Ierusalem dico: et non ambulabunt posthac* (vel amplius) *post duritiem* (alii vertunt, obstinationem: est etiam interdum cogitatio, שררות, post duritiem) *cordis sui malam.*

Postea,

18. *In diebus illis venient domus Iehudah cum domo Israel, venient simul e terra aquilonis ad terram quam dedi in haereditatem patribus vestris* (vel, quam dedi possidendam iure haereditario patribus vestris).

Nunc clarius tenemus quod iam dixi: nempe prophetam hic promittere futurum consensum inter decem tribus et regnum Iehudah, ubi simul omnes reducti fuerint ab exsilio: quasi diceret, statum magis optabilem fore, quam ante fuerat, quia scilicet erat laceratum semen Abrahae, ex quo populus,

quem volebat Deus manere in sacra unitate, fuerat dissipatus foedo modo. Scimus enim fuisse capitale odium inter Iudaeos et Israelitas. Quum ergo talis et tam foeda fuisset dissipatio ad tempus inter filios Abrahae, nunc propheta ostendit fructum exsilii, quia scilicet, ubi temporali poena castigati fuerint a Domino, redibunt in patriam, non ut sit inter ipsos talis aemulatio qualem experti fuerant, sed ut omnes uno ore simul Deum invocent: ut Iudaei ipsi sint fratres Israelitis, et Israelitae etiam mutuam concordiam cum tribu Iehudah colant.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando hodie nobis clementer parcis, quum tamen variis modis provocemus iram tuam, ne adversus castigationes obdurescamus, sed tolerantia tua nos ad poenitentiam invitet, deinde etiam ferulae nobis prosint, et ita vere convertamur, ut tota vita testemur nos mutatos esse animis, et sic etiam alii alios incitemus mutuo, ut simul consentiamus in obsequium verbi tui, et studeamus quisque pro se glorificare nomen tuum, in Christo Iesu domino nostro, Amen.

Coepimus heri exponere quo sensu dicat propheta nullam fore amplius memoriam arcae foederis, postquam reversi fuerint Israelitae in patriam, et illic creverint, nempe quia nullum erit dissidium, quale fuerat antequam in exsilium essent abducti. Scimus enim decem tribus coluisse Deum suo more, quia defecerant a pura et simplici legis doctrina. Intelligit ergo propheta omnes fore veri et unius Dei cultores, et tantam fore unitatem fidei inter ipsos, ut non vocet Iudaeus Deum suum, et Israelita etiam alium sibi Deum fingat. Ideo subiicit, *Non ascendet super cor:* hoc est, nulla talis cogitatio, inquit, amplius illis veniet in mentem: *Et non recordabuntur:* hoc est, nulla monumenta pristinae dissensionis amplius inter eos exstabunt: *Et non visitabunt:* hoc est, non venient amplius furtim Ierosolymam qui volent sacrificia offerre Deo: *Denique, nihil tale fiet,* inquit, *Nam in tempore illo vocabitur Ierusalem solium Iehovae.* Posset videri propheta secum pugnare, quod tradat *Ierosolymam fore solium Dei*, et tamen Iudaeos non facturos mentionem arcae foederis. Sed optime cohaerent inter se haec membra, quoniam intelligit Ierosolymam fore sedem, ac domicilium aeterni Dei absque controversia. Ante exsilium iactabant Israelitae se retinere cultum veri Dei, et magnifica erat ostentatio, et multae pompae, sic ut Ierosolyma fere obscura esset, quantum ad illum externum splendorem. Propheta autem dicit nullum fore amplius discrimen, et non litigaturos Israelitas cum Iudaeis, quia omnes concedent Ierosolymam esse sanctuarium Dei: quasi diceret: Apud omnes sine exceptione vigebit pura religio, quod scilicet ante illud tempus usitatum non fuerat. Et hanc sententiam melius confirmat sequentibus verbis, *Congregabuntur,* inquit, *ad eum omnes gentes ad nomen Iehovae,* vel propter nomen Iehovae (ל est hic vice causalis particulae) propter nomen ergo Iehovae congregabuntur omnes gentes Ierosolymae. Videmus nihil esse ambiguum in his verbis, quia aperte exprimit propheta cultum Dei qualem lege sua instituerat, tantae fore autoritatis, ut gentes omnes paratae sint amplecti quidquid edoctae fuerint a Iudaeis. Caeterum, per gentes omnes rectum est intelligi decem tribus, quemadmodum multis locis vocantur plures populi. Si quis longius malit extendere, fruatur suo sensu. Et quemadmodum heri retuli, Iudaei existimant hic describi tempus Messiae, quoniam nunquam impletum fuit quod hic promittit Ieremias. Neque enim concursus ille gentium apparuit quum reversi sunt Iudaei ab exsilio in patriam: imo soli Iudaei reversi sunt. Hinc igitur colligunt non posse locum hunc aliter exponi quam de regno Messiae: quod verum esse fateor. Sed quia reditus ille, ac restitutio populi quoddam fuit regni Christi praeludium, ideo semper incipere convenit a tempore illo, quoties vaticinantur prophetae de nova ecclesia. Verum quidem est, reparationem totius mundi quaerendam esse in Christi adventu: sed iam tunc coepit Deus ecclesiam suam restituere, quum Iudaeis manum porrexit ut urbem exstruerent, et templum, donec prodiret Christus. Quantum ad praesentem locum spectat, sive per gentes intelligere libeat decem tribus, vel utrumque regnum: sive promiscue omnes orbis populos, sensus prophetae perinde clarus esset: ampliorem scilicet fore ecclesiam, ubi Deus populum reduxerit, quam prius fuisset: postea Deum facturum ut floreat vera pietas, et quidem absque aemulatione et litibus. Quod tamen sequitur confirmat diversam sententiam, nempe ut hoc exponatur de utroque regno, *Non ambulabunt,* inquit, *amplius post duritiem malam cordis sui.* Non solet hoc dici de profanis gentibus, quae semper alienae fuerunt a doctrina legis. Quoniam ergo hoc specialiter competit in Iudaeos et Israelitas: ideo videtur melius fluere illa expositio, *Cunctas gentes* hic vocari, vel decem tribus, vel totum populum. Postea sequitur eodem sensu, *In diebus illis venient domus Iehudah cum domo Israel.* Hinc apparet, prophetam magis de posteris Abrahae loquutum esse, quam de exteris gentibus. Nam expositive addit hunc versum. Poterat enim quaeri, quid hoc sibi vellet, omnes gentes venturas: nempe, inquit, *Quoniam domus Israel coalescet simul cum domo Iehudah:* hoc est, nulla erit amplius simultas inter duos populos, quoniam agnoscent se mutuo pro fratribus, et scient se ita ortos esse ab uno fonte, ut debeant manere

unus populus. Denique hic versus exponit quod iam dictum fuerat a propheta. Et notandum est quod addit, *Venient simul e terra aquilonis ad terram, quam ego dedi possidendam patribus ipsorum.* Nondum Iudaei in exsilium migraverant: propheta ipse alloquebatur eos, quum adhuc Ierosolymae et in reliqua terra quiescerent quasi in nido suo: neque unquam illis persuasit quod experti sunt magno suo damno, nempe instare illis simile exsilium, quale tunc cernebant in fratribus suis Israelitis. Perinde autem cum ipsis agit propheta, ac si essent extorres, et habitarent in terra aquilonari, sicuti Israelitae: *Venient simul*, inquit, *e terra aquilonari.* Poterant excipere, Atqui adhuc potimur nostra haereditate, neque hinc nos quispiam expellet, quoniam fieri non potest, ut Deo eripiatur templum suum: elegit sibi quietem perpetuam apud nos. Nec dubium est, quin auditae fuerint obstrepere istae voces. Sed propheta hic refellit vanam eorum confidentiam, ac dicit spem salutis in eo duntaxat positam esse, si exspectent restitutionem a Domino, postquam ad tempus exsulaverint. Hic autem propheta commendat illis fructum exsilii, aequiore animo deinde perferant poenam sibi inflictam. Poterant enim centies desperare, nisi spes haec fuisset illis residua, nempe temporale fore illud exsilium, quia iterum cum fratribus suis Israelitis colligendi essent. Nunc sequitur,

19. *Et ego dixi, quomodo ponam te in filios, et dabo tibi terram desiderii* (hoc est, desiderabilem), *haereditatem cupiditatis* (hoc est, quae concupiscitur), *exercitus gentium? Et dixi, Pater mi, clamabis ad me, et a me non recedes* (de post me, ad verbum, מאחרי).

Non est mihi propositum narrare omnium expositiones: sed sufficiet ostendere quid velit propheta. Si quando attingo sententias, quae non mihi placent, cogor hoc facere, quoniam si quis color subest, possent lectores falli: sed ubi veritas ipsa per se satis est conspicua, nolo operam frustra consumere in refutandis aliorum opinionibus. Hoc ergo sonant prophetae verba: Interrogat hic Deus, quomodo fieri poterit, ut iterum propagetur genus Abrahae postquam fuerit quasi emortuum: nempe, inquit, *Si me voces patrem, et a me non deflectas.* Interrogatio huc spectat, ut pungantur Iudaei, quasi prorsus deplorata esset ipsorum conditio. Et certe quum tanta et tam obstinata malitia provocassent Deum, poterant videri periisse. Deus ergo hic mirantis personam suscipit: quasi diceret, Vos quidem estis desperati, actum est de salute vestra: sed tamen quia mihi in animo est vos iterum restituere, volo nunc invenire rationem, qua iterum propagetur genus vestrum. Quomodo igitur hoc fiet? nempe ostendit hoc tantum se requirere, ut ipsum patrem invocent non ore, sed vero cordis affectu. Nunc ergo tenemus quid velit propheta. Nam humiliat Israelitas, quum hic admirationem Deo tribuit: quasi res esset factu difficilis: sed interea erigit ipsos in bonam fiduciam, quia salus illis parata sit, modo Deum sincero corde invocent, et agnoscant patrem suum, idque perseveranter, ne ab ipso unquam deflectant. Denique significat Deus Israelitas similes esse mortuis, et salutem eorum non esse sperandam absque resurrectione. Interea hac lege promittit ipsis salutem, si ipsum invocent, et faciant hoc non corde duplici, neque etiam ardore subito, qui statim evanescebat. *Non deflectes* igitur *de post me*, inquit: hoc est, semper subditi mihi estote, et ostendam non frustra me vocari patrem a vobis. Sequitur,

20. *Certe* (subaudienda est particula sicut) *perfide agit mulier a socio suo* (hoc est, perfide agit cum marito, ubi ab ipso discedit, vel se alienat), *sic perfide egistis, in me domus Israel, inquit Iehovah.*

Confirmat prius membrum proximi versus. Dixerat enim vix posse fieri, ut Iudaei recuperarent quod perdiderant, et iterum crearentur in novum populum. Rationem ostendit, quia similes erant mulieri adulterae, quemadmodum ante loquutus est. Sed non vult tamen spem illis excutere: tantum in hoc insistit, ut serio agnoscant peccata sua, quo sibi displiceant, et confugiant ad misericordiam Dei. Neque tam ipsorum causa hoc facit, quam gentis suae, apud quam manebat. Respicit enim, ut saepe dictum est, praecipue Iudaeos, qui sic obduruerant in suis vitiis, ut non putarent ad se pertinere hoc exemplum: quo tamen Deus eos terrere voluerat, ut ad poenitentiam flecteret dura eorum corda. Hac igitur ratione tam severe obiurgat Israelem, quia prius dixit Iudaeos illis esse deteriores. Postea adiungit,

21. *Vox super excelsa audita est, fletus precationum filiorum Israel, quia perverterunt viam suam, obliti sunt Iehovae Dei sui.*

Hinc clarius patet quod nunc dicebam, nempe hic statui Israelitas coram Iudaeis, ut agnoscant perversi illi, quibus Deus pepercerat, sibi eandem poenam impendere, nisi mature ad eum redirent. Narrat enim propheta, Israelitas esse in fletu et lacrymis, quod desciverint a Deo suo, et violaverint fidem ei datam. Quorsum hoc? nempe ut Iudaei, qui sibi in delitiis suis placent, expergefiant, et statuant, nisi occurrant iudicio Dei, paratas sibi esse similes lacrymas, et similem fletum. Nondum

quidem sic gemebant Israelitae, ut ostenderent verae poenitentiae signa: sed propheta hic non laudat ipsorum affectum, vel pietatem, sed significat tam duriter affligi, quoniam Deum suum reliquerint. *Vox* ergo *audita est in excelsis*, inquit: hoc est, res haec satis passim nota est, quam crudeliter afflicti fuerint Israelitae ab hostibus. Nunc ergo vociferantur, nunc se vocant omnium miserrimos. Unde haec lamentatio? nempe *quoniam perverterint vias suas*, inquit. Perinde igitur est ac si diceret prodigiosam esse illam socordiam, quae erat in Iudaeis, quod non resipiscerent admoniti fratrum suorum poena. Nam calamitas quae acciderat Israelitis, omnibus incusserat terrorem. Floruerat enim diu regnum illud: terra exinanita fuit incolis, et occupata a feris bestiis, donec missi sunt ex Perside, et aliis partibus orientalibus, qui eam incolerent. Terra tam amoena et fertilis, quomodo potuit similis esse deserto? nempe quia Deus ita praedixerat, Neglexistis, inquit, sabbata mea: atqui terra vestra quiescet, neque amplius fatigabitur a vobis. Erat spectaculum illud formidabile: et gentes procul remotae poterant apud se expendere quanta fuisset populi illius impietas, de qua Deus tam atrocem vindictam sumpserat. Iudaei qui habebant sub oculis illam solitudinem, et vastitatem terrae, qui videbant fratres suos fuisse dispersos, nonne plus quam stupidi erant, quum hoc totum negligerent? Ergo videmus quo tendat propheta: *Vox*, inquit, *super excelsa audita est*, quemadmodum si in montium fastigiis clamarent Israelitae. *Fletus*, inquit, *precationum:* sed non intelligit preces, quae fidem testentur: lamentationes simpliciter intelligit, quae declarent miseriam et cladem. In causae redditione non recitat propheta quid confessi fuerint Israelitae, sed causam ostendit cur ita flebiliter deplorant suas aerumnas, quia scilicet *perverterint vias suas, et obliti fuerint Iehovae Dei sui*. Postea adiungit,

22. *Revertimini filii rebelles, sanabo transgressiones vestras. Ecce nos venimus ad te, quia tu Iehovah Deus noster.*

23. *Certe fallacia a collibus, multitudo montium: certe in Iehovah Deo nostro salus Israel.*

Hic iam hortatur Deus Israelitas ad poenitentiam, ut eorum exemplo commoveat Iudaeos. Potuit quidem utilitas huius doctrinae etiam pervenire ad miseros captivos, et exsules: sed quoniam Ieremias peculiaris erat doctor gentis suae, non dubium est, quin huc maxime operam suam contulerit, quemadmodum etiam dictum est. Deus ergo hic declarat se fore placabilem Israelitis, quamlibet graviter peccaverint. Postea inducit ipsos respondentes, *Ecce nos ad te reversi sumus*, vel, *veniemus*. Nam hic potius disserit propheta de futura decem tribuum conversione. Est igitur quidam dialogus inter Deum, et Israelitas. Deus ipse ultro invitat eos ad poenitentiam, *Revertimini*, inquit, *filii rebelles:* deinde promittit se fore medicum ad sanandos omnes eorum morbos: *Sanabo*, inquit, *transgressiones tuas*, hoc est, delebo peccata vestra, et vos absolvam a reatu. Deus ergo sumit sibi has partes, nempe primo loco stimulat Israelitas ad resipiscentiam, deinde adiungit spem veniae: et dicit remedium fore illis in promptu, modo ne obdurescant. Iam Israelitae respondent ex opposito, *Ecce nos ad te veniemus.* Hic perstringit Ieremias obstinationem gentis suae, quum dicit Israelitas, ubi ita Deus eos benigne ad se revocaverit, non fore obstinatos, sed potius flexibiles ad obsequium. Hoc quidem non fuit impletum, dum libertas redeundi data fuit populo, nisi quod pauci tacti sunt, et praetulerunt gloriam Dei terrenis commodis: sed fuit ille exiguus numerus: neque mirum, quia etiam non frustra dixit antehac Deus, si unus venerit ex urbe, et duo ex tribu una, admissum tamen iri, quamvis alii defixi manerent in sua pervicacia. Quidquid sit, Deus hic significat Israelitas non fore tam praefractos, quin suae admonitioni obediant, quum illis proposuerit spem veniae et salutis. Hoc autem facit, quo magis detestabilis sit illa obstinatio, qua laborabant Iudaei. Alii autem putant hic exprobrari Israelitis, quod simulate praetexerent se Deum semper quaesiisse. Eliciunt igitur hunc sensum: Vos autem dicetis, *Ecce nos ad te reversi sumus, tu es Deus noster*, quasi eorum hypocrisin damnaret, quoniam mentiebantur se ipsum semper quaesiisse. Sed videtur mihi hoc prorsus esse alienum a prophetae sensu. Itaque non dubito quin hic, velut in pictura, Ieremias proponat Iudaeis quod ipsos movere debet, ne tam sint contumaciter addicti suis sceleribus: *Ecce*, inquit, Deus paratus est recipere in gratiam fratres vestros, qui tamen sunt perditi, et desperati: illi autem ubi audiverint vocem Dei, qua tam comiter et humaniter illos ad se invitat, redibunt procul dubio: quid ergo cessatis? Et eodem sensu postea adiungit, *Certe fallacia a collibus, et multitudo montium* (vel a multitudine montium, ut repetatur litera מ). Hic pluribus verbis exprimit propheta testimonium poenitentiae: quasi dicerent, Fuimus decepti a collibus et multitudine montium: hoc est, putavimus fore plus praesidii in magno deorum numero, quam si unum Deum coleremus. Haec impostura igitur nos traxit ad interitum. Ergo nunc facessant omnia illa mendacia: contenti enim erimus te unico Deo. Denique his verbis fatentur Israelitae se fuisse pessimis erroribus tractos in perniciem, dum sibi asciscerent multos Deos, neque acquiescerent in uno Deo. Addunt etiam, *Quoniam certe in Iehovah, et Deo nostro est salus.* Hic opponunt unicum Deum omnibus idolis: quasi di-

cerent sibi hanc fuisse malorum omnium causam, quod se non continuerint in uno Deo, sed vagati fuerint post multitudinem deorum. Videmus ergo haec non posse simul coniungi, nempe ut verum Deum colamus, et adsciscamus nobis varios deos, et fabricemus nobis spes vanas, quemadmodum faciunt quibus non sufficit unus Deus. Sequitur,

24. *Et pudor* (vel probrum) *voravit laborem patrum nostrorum a pueritia nostra, oves eorum et pecora eorum, filios eorum et filias eorum.*

Confirmant pluribus eandem querimoniam, quod scilicet Deus manifestis documentis ostenderit peccata gentis, quoniam consumpserat eorum laborem, hoc est, quidquid labore suo acquisierant. Adiungit enim *oves et pecora*, deinde, *filios et filias:* Non tribuit quidem consumptionem hanc Deo, sed haec loquutio magis emphatica est quum dicit, *Pudor consumpsit laborem patrum nostrorum a pueritia nostra.* Nam per pudorem intelligit scelera, quorum ipsos pudere debebat. Sensus igitur est, non posse alio transscribi quidquid perpessi fuerant malorum, quoniam totum hoc imputandum erat eorum sceleribus. Pudor ergo noster, hoc est, flagitia scelerum nostrorum consumpserunt patrum nostrorum laborem. Sequitur,

25. *Iacuimus in pudore nostro, et operuit nos ignominia nostra, quoniam cum Iehovah Deo nostro scelerate egimus nos et patres nostri a pueritia nostra, et ad hunc diem usque: et non audivimus vocem Iehovae Dei nostri.*

Quoniam nihil hic novum dicunt Israelitae, sed continuant eandem sententiam, ego volui totum hunc contextum breviter perstringere, ne abrumperem. *Dicunt igitur se iacuisse in suis miseriis.* Quare? *quia scilicet scelerate egerant cum Deo.* Videmus exponi quod ante confessi fuerant, nempe laborem patrum suorum fuisse consumptum ab eorum pudore, hoc est, ab eorum sceleribus. Tribuunt autem sibi quod poterat transferri in patres, quoniam sciebant se iniquitatis ipsorum fuisse haeredes. *Iacuimus ergo*, inquiunt, *in pudore nostro.* Hic breviter fatentur se merito esse calamitosos, nec posse Deum accusari saevitiae, quoniam atrociter ipsos affligat. Quare? *Quoniam*, scilicet, *iaceant in suo probro, et operiat eos propria ignominia*, quasi dicerent residere malorum omnium causam in suis peccatis, neque alibi quaerendam esse: *Quoniam*, inquiunt, *scelerate egimus nos et patres nostri a pueritia nostra.* Hac voce significant se non uno tantum die, sed tam contumaciter, ut iam a primis annis imbiberint iniquitatem patrum, ut scilicet adderent mala malis. Dixerant prius consumptum fuisse patrum laborem a pueritia, quo verbo notabant diuturnum tenorem poenarum. Deus enim non uno tantum die ipsos castigaverat, sed repetiverat saepius easdem plagas: et tamen sine profectu. Nunc adiungunt: Sicuti *scelerate egimus a pueritia nostra cum Deo nostro*, ita etiam a pueritia nos admonuit, ut reverteremur ad ipsum: et per nos tantum stetit, quominus ad eum reverteremur. Ipse enim nos vocabat: quoniam nos ita fuimus obstinati, sic etiam Deus prosequutus est merito vindictam suam erga nos. Postea dicunt, *Ad hunc usque diem*, quo confirmant quod iam dixi, nempe fuisse ita obstinatos, ut nunquam destiterint a suis vitiis. Et fontem omnium scelerum simul designat, *Quod non audierint vocem Iehovae.* Nam si errassent et tacuisset Deus, poterat extenuari eorum culpa. Sed quum Deus quotidie prophetas submitteret, qui clamare eorum auribus non cessabant, et tamen surdi essent, inexcusabilis fuit eorum pertinacia in malis. Ergo videmus exaggerari crimen hac circumstantia, quod vocem Dei non audiverint: quasi dicerent, Deum suas partes egisse, ut illos revocaret ab interitu, sed tam fuisse obstinatos, ut negligerent gratiam illam, ideoque se merito dare poenas non tantum impietatis suae, sed etiam ingratitudinis, et simul obstinatae malitiae.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando tot beneficiis tuis provocati non tamen cessamus te sceleribus nostris provocare, ac si ex professo tibi bellum indiceremus, ut tandem admoniti exemplis, quibus nos ad poenitentiam invitas, corrigamus hanc nostram pravitatem, et mature resipiscamus, et ita nos tibi addicamus in obsequium, ut nomen tuum per nos glorificetur, et studeamus etiam eos nobiscum reducere in viam salutis, qui iam videntur perditi, ut misericordia tua sese in omnes partes extendat, atque ita salus per Christum unigenitum filium tuum quaesita effectum suum obtineat in cunctis gentibus, Amen.

CAPUT QUARTUM.

1. *Si revertaris Israel, dicit Iehovah, ad me revertere* (vel apud me quiesce), *et si abstuleris abominationes tuas a facie mea, et non fueris vagus* (alii, et non migrabis).

Non dubium est quin propheta exigat hic a populo sinceram conversionem: quoniam simulabant se agnoscere peccata sua, et dabant multa signa resipiscentiae: interea mentiebantur Deo. Quoniam

igitur saepius Deum et eius prophetas fefellerant, ideo Ieremias iubet eos abque fuco, aut bona fide reverti ad Deum. Quantum ad summam doctrinae spectat, hic est prophetae sensus. Sed in verbis est ambiguitas: quidam enim sic legunt, Si revertaris Israel ad me, dicit Iehovah: istud אלי coniungunt cum priore membro: postea separatim legunt תשוב, quiesces, et ita volunt esse repetitionem eiusdem sententiae, ubi statim sequitur, Si abstuleris abominationes tuas a me, non migrabis, hoc est, ego te non eiiciam, sicuti minatus sum. Alii verbum תשוב (quod bis repetitur) eodem sensu accipiunt, Israel, si revertaris, revertere ad me. Non dubium est quin propheta iubeat Israelitas bona fide et absque fuco converti ad Deum, non autem fallaciter agere, quemadmodum soliti erant. Retuli hactenus quid alii sentiant: sed hoc, meo iudicio, optime convenit. *Israel si revertaris, quiesce apud me, Arreste toy*, sicuti gallice dicimus. Quiesce igitur apud me: deinde additur definitio, nempe, *Si abstuleris abominationes tuas* (copula enim debet resolvi in particulam vel expletivam, vel exegeticam) *a facie mea, et non fueris vagatus.* Quod autem alii, sicut nuper retuli, ita exponunt: Israel si ad me revertaris, quiesces, quia videtur esse coactum, prorsus repudio: sed liberum permitto ut ita legatur, Israel si conversus fueris, quiescas apud me: vel, Israel si conversus fueris, convertere ad me. Neque enim magna est discrepantia: quoniam hic propheta perstringit simulationem, qua usi fuerant Israelitae, quum subinde profiterentur se paratos esse ad praestandum Deo obsequium: et tamen postea ostenderent se fallaciter ita fuisse loquutos. Quum ergo toties deprehensa fuisset in illis fallacia et vanitas, ideo hic propheta Dei nomine et mandato requirit, ut simpliciter et bona fide ad Deum redeant. Si placeat haec lectio, Israel revertere ad me, ratio erit, quoniam per circuitus hoc semper captabant, ne recto itinere se ad Deum converterent: hoc enim solenne est hypocritis, ut ostentent poenitentiam, interea autem fugiant Deum. Hoc igitur vult propheta, si hanc lectionem sequamur, Israel non est quod posthac existimes te quidquam proficere, dum poenitentiam ore iactas: *revertere ad me:* hoc est, scias tibi negotium esse cum Deo, qui non fallitur, quemadmodum etiam non fallit. Bona igitur fide redeas ad me, et sincera sit ac minime fallax tua conversio. Si autem secundo loco verbum תשוב aliter accipere placeat, tamen in sensu non erit magna diversitas, Israel, si revertaris, quiescas apud me, hoc est, Ne quidquam posthac sit tibi negotii cum idolis, et tuis perversis cupiditatibus. Ita breviter docet propheta modum conversionis non alium esse, nisi ut Israel acquiescat in solo Deo, neque amplius circumferatur vagis suis cupiditatibus, ut saepe fecerat: et ita bene respondebit quod sequitur, *Nempe si abstuleris*, nam dixi copulam posse resolvi, ut sit posita vice expositionis, *abominationes tuas a facie mea*, ולא תנוד, *et non amplius vageris.* Nam hoc praecipue vitium damnare voluit Ieremias, quod Israel, quum prae se ferret aliquam speciem pietatis, tamen vacillabat, neque poterat toto animo se Deo addicere, sed erat ambiguus consilii. Hoc igitur vitium merito damnat Ieremias, et ideo hanc expositionem libenter amplector, *Israel, si revertaris, quiesce in me*, hoc est, maneas firmus apud me. Quomodo autem hoc fiet? *Nempe si abstuleris abominationes tuas, et si non vageris*, quemadmodum levitas tua, et inconstantia hactenus plus satis cognita fuit. Quidquid sit, locus hic observatu dignus est contra hypocritas, qui non audent palam reiicere admonitiones propheticas, sed dum ostentant aliqua signa poenitentiae, per ambages fugiunt conspectum Dei: testantur quidem ore se quaerere Deum, sed interea effugia captant. Et ideo dixi hunc locum insignem esse ut sciamus non posse placari Deum fallacibus nugis, quas hypocritae ingerunt, sed requirere cor sincerum, et abominari omnem simulationem. Ideo etiam diserte exprimitur, *Si abstuleris abominationes tuas coram facie mea.* Hypocritae enim semper spectant theatrum, et volunt probari hominibus, et contenti sunt eorum suffragiis. Deus autem ad se revocat. Interea notandum est, ipsum non posse falli: quia est cognitor cordium. Sequitur,

2. *Et iurabis, vivit Iehovah, in veritate, in iudicio et iustitia: et benedicent se in eo gentes, et in eo gloriabuntur.*

Hic prosequitur eandem sententiam propheta: refellit enim illas blanditias, quibus putabant Deum posse placari. Nam quum in ore haberent eius nomen, putabant hoc sufficere ad probandam suam causam. Quid? nonne invocamus Deum? nonne deferimus ei debitum honorem, quia iuramus per eius nomen? Est enim synecdoche in prophetae verbis, quia iusiurandum accipit pro toto Dei cultu. Quum ergo nomen Dei obtenderent Israelitae putabant se omni reatu esse absolutos. Ideo dicit propheta: *Iurabis veraciter in nomine Dei*, inquit, hoc est, Vos quidem ideo securi estis, quia professio externa pietatis videtur vobis esse quaedam expiatio, quoties vultis Deo litare: iactatis vos esse Abrahae semen, et iuratis denique per nomen Dei: atqui estis sacrilegi, dum ita falso obtenditis Dei nomen. *Iurate*, ergo, *in veritate*, inquit. Nunc videmus quomodo inter se cohaereant prophetae verba: dixerat Israelem hactenus mentitum fuisse Deo, quoniam non praestiterat quod verbis pollicebatur. Erat enim semper vagus: iam adiungit non prodesse, quod Israelitae

palam Deum invocent, et externo cultu probent se esse eius populum: hoc nihil est, inquit, *nisi in veritate, et in iudicio et iustitia Deum colatis.* Veritas haud dubie hic accipitur pro integritate cordis, quemadmodum et 5. cap. videbimus. Quum ergo iubet eos per nomen Dei iurare in veritate, perinde est ac si diceret non rite coli Deum, nisi ubi animus omni fraude et mendacio purus est: denique significat nullum esse Dei cultum absque sincero cordis affectu. Sed veritas, de qua propheta loquitur, praecipue cognoscitur in iudicio et iustitia, ubi scilicet homines inter se fideliter agunt, et cuique redditur ius suum, neque alter alterius damno suum lucrum quaerit: Ubi ergo aequitas et rectitudo inter homines ita colitur, tunc impletur quod propheta hic requirit: quoniam non colunt Deum fallaciter, neque inanibus verbis, sed re ipsa ostendunt se absque fuco Deum timere et revereri. Quod sequitur etiam varie exponunt interpretes: sed non dubito quin propheta hic oblique perstringat Israelitas, quoniam Dei nomen tunc expositum erat multis probris et ludibriis, quum profanae gentes dicerent nihil esse potentiae in Deo Israelis: populus autem ipse cum Deo expostulabat, ac si iustam haberet litigandi causam. Quid? Deus pollicitus est nos fore exemplar benedictionis, atqui sumus expositi gentium contumeliis: quid hoc sibi vult? Quum ergo Israelitae sortem suam ita deflerent, et culpam coniicerent in Deum, respondet propheta, *Benedicent se gentes in Deo et gloriabuntur in eo.* Quidam hoc ad Israelem referunt, sed nimis coacte. Dictum quidem fuerat Abrahae: In semine tuo benedicentur omnes gentes, vel se benedicent: sed haec benedictio habebat suum principium, quod hic notatur a propheta. Spectanda enim erat causa ipsa benedictionis, vel fons. Quomodo poterant se benedicere gentes in semine vel filiis Abrahae, nisi Deus autor benedictionis gratiam suam proferret erga Abrahae filios? Optime igitur hic propheta, *Tunc*, inquit, *benedicent se in Deo omnes gentes, et in illo gloriabuntur*, hoc est, vos estis in culpa, cur Dei maledictio vos urgeat, et reddat probrosos cunctis populis: deinde etiam, cur nomen Dei accipiant ad probra et contumelias profanae gentes. Nam cogit vestra impietas Deum vobiscum agere durius quam vellet: esset enim propensus ad paternam clementiam, sicuti solitus est. Quid ergo nunc obstat, quominus se benedicant in Deo omnes gentes, et in ipso glorientur? hoc est, quominus vigeat pura religio in toto orbe, et gentes vobis accedant, et subscribant in verum unius Dei cultum? nempe vestra improbitas et malitia obstaculo est, quominus glorificetur Deus, et vestra etiam felicitas passim apud omnes populos celebretur. Nunc tenemus prophetae sensum, quod scilicet Iudaei perperam culpam Deo imputent, quod ita essent multis miseriis oppressi, quoniam contraxerant sibi omnes illas calamitates, et simul etiam causam dederant profanis gentibus, ut Dei nomen suis blasphemiis ita pollucrent. Sequitur,

3. *Quoniam sic dicit Iehovah viro Iehudah* (hoc est, Iudaeis) *et Ierosolymae, Novate vobis novale, et ne seminetis super spinas.*

Adhuc prosequitur eandem doctrinam propheta: reprehendit enim hypocrisin in Israelitis, quoniam vellent defungi erga Deum externis duntaxat caeremoniis, quum tamen corda essent implicita et fraudibus et omni genere impietatis ac malitiae. Ideo dicit hoc Deum exigere a Iudaeis *ut novent sibi novale, neque seminent sibi inter spinas.* Aptissima est similitudo: nam scriptura solet nos conferre agro, ubi vocat haereditatem Dei, et in hunc finem electi a Deo sumus in peculiarem populum, ut fructum aliquem a nobis referat: quemadmodum paterfamilias colligit proventum ex agris suis. Deo quidem nihil per nos accedit, sed fructus quem postulat est, ut tota vita nostra referatur ad eius gloriam. Quidquid sit, Deus non vult nos esse otiosos vel steriles, sed proferre aliquem fructum. Iam quid agunt hypocritae? seminant, hoc est ostendunt aliquod studium, imo etiam simulant magnum ardorem, ubi Deus ipsos ad poenitentiam hortatur, vel ubi eos invitat. Satagunt igitur, sed corrumpunt omnia suis mixturis, perinde ac si quis semen suum spargeret inter spinas. Atqui nihil proderit semen ita proiicere inter spinas, nisi bene exculta sit terra. Deus ergo hanc praeposteram sedulitatem, qua se venditant hypocritae, deridet, ac dicit eos sine profectu satagere, quoniam perinde est ac si quispiam agricola semen suum perderet: ubi enim terra plena est spinis et sentibus, non potest semen, etiam si ad segetem perveniat, fructum tamen proferre. Iubet hac causa Deus Israelitas *novare sibi novale:* quasi diceret ipsos esse similes agro senticoso, qui plenus fuit spinis: ideo opus esse insolita, et minime vulgari cultura: quemadmodum si excreverint spinae et sentes in aliquo agro, quid proderit illic multum semen proiicere? imo solo aratro non potest ager bene excoli, ut frugem proferat: sed necesse est etiam plus laboris sumere: nempe quemadmodum in novalibus fieri solet. Vocamus hoc *essarter* lingua nostra. Significat igitur propheta obduruisse populum in suis sceleribus, nec tantum plenum esse multis vitiis, quemadmodum si ager per duos annos relictus fuerit incultus, sed esse magis recondita vitia, quae non possint solo aratro bene purgari, nisi radicitus extrahantur: quemadmodum ubi spineta, et arbusta, et vepres creverunt in aliquo agro per multos annos. Videmus ergo notari a propheta non tantum

impietatem et contemptum Dei, et alia scelera in populo israelitico: sed obstinationem: quoniam per multos annos ita obduruerant in suis sceleribus, ut opus esset non aratro tantum, sed etiam aliis instrumentis ad evellendas spinas, et eradicanda illa vitia, quae profundas radices traxerant. Sicuti ergo prius monuerat eos operam ludere, nisi sincero affectu redirent ad Deum, et in ipso acquiescerent: ita hic iubet penitus examinare vitam suam, ne proiiciant semen suum: quemadmodum defunctorie hypocritae agnoscunt sua mala. Iubet igitur penitus excutere vitia, quae latent, quemadmodum si evellerent spinas et sentes ex agro, qui diu caruerit cultura et labore. Iam sequitur,

4. *Circumcidimini Iehovae, et auferte praeputia cordis vestri, viri Iehudah et incolae Ierusalem: ne egrediatur tanquam ignis furor meus, et accendatur, et nemo exstinguat, propter* (a facie, ad verbum) *malitiam actionum vestrarum.*

Hic clarius exprimit propheta quod nuper metaphorice, vel sub figura dixerat: iusserat enim ipsos eradicare vitia, quemadmodum fieri solet in novalibus, nunc remota figura clare illis ostendit quid sit agendum, quanquam non caret etiam figura hoc membrum. Sed revocat eos ad circumcisionem, quae symbolum erat renovationis: quasi diceret satis ipsos tenere, nisi prorsus essent indociles, quomodo agere debeant. Quorsum enim, inquit, vobis praecepta est circumcisio? an non Deus hoc symbolo ostendit hominem, si recte ad pietatem aspiret, debere hinc facere initium, ut exuat omnes carnis suae affectus? se ipsum abneget, et quasi moriatur tam sibi, quam mundo? circumcisio enim hoc secum trahebat. Ergo ostendit propheta, Israelitas nihil habere excusationis, nec labi errore, vel inscitia: sed perverse, et fraudulenter agere cum Deo, quoniam circumcisio, qua initiati erant in cultu Dei, satis ipsos docebat, non rite nec veraciter coli Deum, nisi ubi homines se ipsos abnegant. Nunc ergo videmus quid his verbis propheta intelligit, quum iubet eos circumcidi Deo, et auferre cordis sui praeputia. Dicit, *Circumcidimini Deo,* quoniam circumcisio tunc erat unica ipsorum gloria, sed non nisi in hominum oculis: tantum enim apud ipsos regnabat ambitio, et vanitas, quum plenis buccis superbirent, et iactarent se esse sacrum Dei peculium. Propheta igitur iubet ipsos omittere tales nugas *et circumcidi Iehovae,* ut scilicet desinant plausum captare coram mundo: sed expendant sibi esse negotium cum Deo: et ideo adiungit, *Auferte praeputia cordis vestri:* quasi diceret, Quum Deus iussit circumcidi genus Abrahae, non quaesivit sacrificium in pellicula illa, sed altius spectavit, nempe ut circumcisi essetis corde. In summa, hic propheta docet quod Paulus (Rom. 2, 29) clarius explicuit, nempe, literam nullius esse momenti coram Deo, sed requiri spiritum. Paulus enim his verbis intelligit, externum signum esse frivolum, nisi accedat interior veritas: nam literalis circumcisio apud Paulum tantundem valet, atque externa illa caeremonia: quemadmodum literalis baptismus apud nos vocari potest, ubi nulla est poenitentia, vel fides: spiritus autem, vel spiritualis circumcisio est abnegatio sui, renovatio, denique vera ad Deum conversio, de qua hic propheta concionatur. Neque Moses hoc tacuerat: nam decimo capite Deuteronomii (v. 16) ostendit Iudaeos longe decipi, si existiment Deo satisfactum esse, ubi in carne sunt circumcisi: Circumcidite, inquit, corda vestra Domino. Alibi quidem admonet, hoc prorsus esse Dei opus: sed quamvis Deus corda circumcidat, tamen non est supervacua haec exhortatio, ut homines se ipsos circumcidant spiritualiter, quemadmodum etiam de baptismo potest dici. Nam dum Paulus hortatur fideles ad Dei timorem et vitae sanctimoniam, ponit illic baptismum. Interea certum est homines sibi non conferre quod Deus per signum baptismi figurat: sed admonet petendam esse gratiam spiritus a Deo, ne frustra insigniti sint externo baptismo: interea careant ipsa veritate. Ergo quum propheta iubet *Israelitas auferre praeputia cordis sui,* perinde est ac si diceret, ipsos quidem satis esse liberales in caeremoniis, et externo cultu, sed has esse inanes larvas, nisi praecedat interior cordis affectus. Et alloquitur Iudaeos, atque incolas Ierusalem, quoniam putabant se excellere supra Israelitas, de quibus iam gravem vindictam sumpserat Deus. Ostendit igitur tribum Iehudah, imo incolas ipsos, et cives Ierosolymae non esse aliis meliores, neque eximi quasi privilegio, quin ipsi etiam ad reddendam rationem cogantur, nisi mature, et quidem ex animo resipiscant. Postea addit, *Ne egrediatur furor meus tanquam ignis,* inquit, *et accendatur.* Hic severe denuntiat propheta, non esse exspectandum Iudaeis, donec Deus vindex prodeat, quoniam haec erit sera poenitentia, inquit. Denique iubet ipsos tempestive occurrere Dei iudicio, quoniam si semel egressus fuerit furor Dei, ardebit tanquam ignis, ut eos absumat. Non erit igitur tunc tempus exstinguendi incendii: sed si resipiscant, simul etiam proponit illis spem veniae, quia nondum furor Dei egressus fuerat. Postea adiungit, *Propter malitiam actionum vestrarum:* et his verbis iterum propheta eos durius coarguit, et ostendit eos nihil consequi suis tergiversationibus: quia ubi Deus tribunal suum conscenderit, et coeperit exsequi suam vindictam, tunc cessabunt omnes illae fallaces excusationes, quod nihil tale sint meriti, quod non tanta sit scelerum atrocitas: Deus, inquit, manu sua vos docebit, quam

gravis sit scelerum vestrorum atrocitas, non aget verbis tunc vobiscum. Postea sequitur,

5. *Nuntiate* (vel promulgate) *in Iehudah et Ierusalem facite audire:* (hoc est publicate) *et dicite, et clangite tuba in terra, vocate, colligite, et dicite, Congregamini, et intremus civitates munitas.*

6. *Tollite signum* (vel vexillum) *in Sion: congregamini* (vel confugite, alii vertunt, viriliter agite: deducunt enim hoc verbum ab עזז, sed plures sequuntur diversum sensum ab עוז, quod est fugere, vel se colligere metus causa), *ne stetis* (vel non stabitis), *quoniam malum ego accerso* (venire facio) *ab aquilone, et contritionem magnam.*

Hic Ieremias asperius tractat suos populares, quoniam videbat esse praefracto ingenio, et ita obstinatos in suis sceleribus, ut non possent sanis consiliis reduci in viam salutis. Ergo hic eos compellat tanquam homines desperatos, et apud quos inutilis est doctrina. Etsi autem more prophetico classicum canit terroris iniiciendi causa: videtur tamen ironia subesse, quum iubet *eos promulgare in Iehudah et Ierosolymae, et publicare:* quasi diceret, Ubi vos urgebit maior necessitas, tunc poteritis quidem experientia sentire Deum vobis esse infensum. Licet hodie non credatis meis monitionibus, sed ne tunc quidem violenta manu Deus vos ad se reducet, quoniam quaeretis vobis subterfugia, clangetis: Adsunt hostes, et imminent nobis. Ergo quisque se recipiat vel Ierosolymam, et urbem ingrediatur, et se conferat in Sion: hoc est, si non poterimus nobis consulere in urbe, saltem tuti erimus in illo propugnaculo Sionis. Atqui Deus, inquit, *accersit vobis malum ab aquilone*, et quidquid putabitis vobis prodesse ad salutem, hoc totum erit evanidum. Praecipue tamen expendere convenit prophetam quasi Dei fecialem solenni praeconio denuntiare bellum: et quamvis insultet eorum pertinaciae, describere tantum fore ubique terroris, ut salutem in fuga ponant. *Canite*, inquit, *in Iehudah, et publicate*, vel promulgate, *in Ierusalem* (הגידו annuntiate, ad verbum) *audire facite.* Hic non loquitur simpliciter, sicuti Iohel quum iubet clangere tuba: nam hortatur illic populum ad poenitentiam, sed Ieremias ironice, quemadmodum nuper attigi, hic populum perstringit propter obstinationem et contumaciam: quasi diceret, Video quid sitis facturi, quum vos premet Dei vindicta, ne tunc quidem resipiscetis: sed clangetis tuba in tota terra: Recipiant se omnes in Sionem: quasi illinc possitis hostes vestros repellere, et vitas vestras tueri. Itaque non iubet clangere, sed potius ostendit quid facturi sint. Male quidam vertunt, Implete, sed recepta est sententia, Congregate vos. Sed non videntur mihi interpretes spectasse etymologiam: est enim hoc verbum eiusdem significationis apud Hebraeos, cuius est, *Amassez-vous, Colligite vos, et dicite, Congregamini, et veniamus in urbes munitas.* Hoc quidem erit vobis propositum quaerere latebras, quae vos protegant ab hostium impetu: sit ita, *Tollite signum in Sion, et confugite*, sed Deus interea *accerset vobis malum ex aquilone.* אל תעמדו potest bifariam exponi, ne stetis, hoc est, properate celeriter, quemadmodum fieri solet in maximo pavore: vel, non stabitis, hoc est, etiam si putetis firmam vobis fore stationem in monte Sionis, tamen ne illic quidem consistetis. Prior tamen expositio mihi magis probatur, quia ad contextum aptior.

PRECATIO.

Da, omnipotens Deus, quando non desinimus abs te quotidie alienari nostris peccatis, et tamen nos comiter hortaris ad resipiscentiam, et promittis etiam te fore nobis exorabilem ac propitium, ne obstinate pergamus in nostris sceleribus, et ingrati simus tantae tuae humanitati: sed sic ad te redeamus, ut vita nostra testetur non esse fictam nostram poenitentiam, et ita in te solo acquiescamus, ne huc et illuc abstrahant nos pravae carnis nostrae cupiditates: sed maneamus fixi, et stabiles in recto proposito, et sic studeamus tibi obsequi toto vitae nostrae cursu, ut tandem percipiamus fructum nostrae obedientiae in regno tuo coelesti, per Iesum Christum dominum nostrum, Amen.[1])

7. *Ascendit leo ex densitate sua* (hoc est, ex occulto loco) *et vastator gentium profectus est, egressus est e loco suo ad ponendum* (ut ponat), *terram tuam in vastitatem: urbes tuae perdentur, ut non sit habitator.*

Pluribus verbis declarat propheta quid sibi vellet illa comminatio, quam heri breviter attigimus. Dicebat enim illic Deus, *Producam malum ex aquilone.* Quodnam sit genus mali nunc exprimit, et comparat regem babylonium leoni, et postea sine figura vocat *perditorem gentium.* Per similitudinem leonis intelligit Israelitas non fore pares ad resistendum: et quum addit *fore gentium vastatorem*, significat etiam perituros cum reliquis. Nam si Nabuchadnezer potuit sufficere ad delendos multos populos, quomodo Iudaei effugerent eandem calamitatem? *Veniet* igitur, inquit, *vastator gentium.* Sed praeteritum tempus usurpat in omnibus verbis ad certitudinem vaticinii: deinde ut plus terroris incutiat hominibus securis, et qui torpebant in sua hypocrisi, quoniam pro nihilo alioqui duxissent

[1]) *Precationes istas, utpote ubique sibi simillimas deinceps omittemus.*

minas omnes: quantisper enim illis parcit Deus, contemnunt eius iudicium, et sibi promittunt impunitatem in suis peccatis. Ergo propheta ut eos expergefaciat proponit rem in medium, quasi iam cum valido et instructo exercitu veniret Nabuchadnezer ad vastandam Iudaeam. Dicit autem *leonem ascendisse ex suis latebris.* Sed nomen hoc proprie significat densitatem perplexam, sicuti quum arbores sunt inter se implicitae, vel quum locus aliquis est obsitus multis spinetis. Optime autem quadrat similitudo, quoniam Iudaei nunquam putassent regem babylonium egressurum ex locis tam remotis, quoniam erat difficilis transitus, et valde molesta expeditio: dicit tamen propheta, *leonem venturum ex illis latibulis*, nec quidquam fore obstaculo quin perrumpat, ut prodeat in planitiem. Tandem concludit, *urbes deletum iri*, *ut non sit habitator.* Iam sequitur,

8. *Super hoc accingite vos saccis, plangite, et ululate: quia non aversus est furor irae Iehovae a nobis.*

Hic nondum videtur hortari propheta suos gentiles ad poenitentiam: statim sequetur clarior doctrina. Sed hic simpliciter admonet adesse gravissimum luctum, quoniam videbat demersos esse hypocritas illos in suis delitiis, nec posse ullo metu percelli: ideo dicit illos longe errare, si existiment se fore in tuto, quamdiu infestus est illis Deus: *Induite vos saccis*, inquit, *plangite et ululate.* Nam sequitur ratio, *quod non sit aversus furor irae Dei ab ipsis:* scimus enim ut soleant impii sibi Deum subiicere, ac si possent sua pertinacia avertere aut procul abigere eius iudicium, et quasi manum eius prohibere ab actu. Quoniam ergo ita insolescunt hypocritae adversus Deum, nominatim dicit propheta *furorem irae eius non esse aversum:* et hoc modo admonet, donec reconciliati sint Deo, fore omnibus modis miseros. Nunc tenemus consilium prophetae: confirmat enim proximam sententiam, ubi dixerat leonem esse egressum, et vastatorem iam adesse: confirmat, dico, illam sententiam, quia nihil illis sperandum sit, nisi Deo propitio: docet autem Deum esse iratum. Sequitur ergo infeliciter illis omnia cessura.

9. *Et erit die illo, dicit Iehovah, peribit cor regis*, *et cor procerum*, *et obstupescent sacerdotes*, *et prophetae mirabuntur* (vel attoniti erunt).

Quoniam adhuc stabat regia dignitas apud Iudaeos, quamvis opes valde essent diminutae, Iudaei regio nomine freti sperabant se habere certum praesidium: hinc fiebat ut non moverentur ulla denuntiatione. Nam erat illis quasi clypei instar regnum, quod manebat non prorsus incolume, sed tamen in aliquo mediocri statu: deinde scimus quanto fastu aulici turgeant. Nam sicuti magnifaciunt reges suos, ita etiam ostentant suam prudentiam et animositatem. Quum ergo et stulta illa imaginatio de rege et fallax iactantia procerum deciperet Iudaeos, ideo dicit propheta, *In illo die peribit cor regis et cor procerum.* Non dubium est quin cordis nomine mentem intelligat, sicuti pluribus aliis locis videmus nomen hoc ita sumi. Non dedit tibi hactenus Deus cor ad intelligendum, inquit Moses, Deut. 29. cap. (v. 4) et Latini etiam vocarunt homines cordatos qui pollent intelligentia et dexteritate ingenii. Sic ergo docet propheta, quod populus exspectet regem sibi fore instar invicti propugnaculi, esse inane et fallax commentum, Quia *rex*, inquit, *tunc intelligentia*, *et sensu privabitur:* consiliarii qui ostentant suum ingenium, etiam tunc reperientur prorsus vani: non est igitur cur haec fiducia vos decipiat. In summa, voluit propheta excutere perversam illam fiduciam, qua inebriati erant Iudaei, quum putarent sibi certam esse salutem in regis et procerum intelligentia. Idem etiam docet tam de sacerdotibus quam prophetis, nam in ordine sacerdotali multus erat splendor: neque enim tribus levitica sumpserat sibi honorem, Deus ipse praefecerat sacerdotes populo. Invaluerat igitur opinio illa, non posse destitui consilio et prudentia sacerdotes. Quod ad prophetas spectat, haud dubie Ieremias concedit nomen hoc impostoribus qui falso Dei nomen obtendebant: et haec loquendi ratio passim trita est apud prophetas. Non ergo intelligit veros et fideles Dei ministros, qui partes suas exsequerentur, sed eos qui tunc locum et titulum illum iactabant: dicit *omnes fore attonitos.* In summa, spoliat populum falsa illa persuasione, in qua obduruerat, ut non timeret Dei iudicium. Sed locus hic notatu dignus est, quia ostendit non alligari Dei gratiam vel ordinibus, vel titulis. Propheticum nomen fuit semper in pretio: deinde munus sacerdotale non debuit carere honore, quoniam fundatum erat in mandato Dei, sed pronuntiat nihilominus Ieremias, in sacerdotibus et prophetis nihil fore intelligentiae, quoniam stupidi erunt et attoniti. Quantum ad regem spectat, scimus gestasse Christi figuram: pronuntiat tamen idem de rege ipso et de consiliariis, nempe excaecatum iri iusta Dei vindicta, ita ut nihil cernant. Postea addit,

10. *Et dixi, Ha ha Domine Iehovah, certe decipiendo decepisti populum hunc, et Ierosolymam, dicendo, Pax erit vobis, et pertigit gladius usque ad animam* (tamen pertigit: nam hic copula vice adversativae ponitur).

Hunc locum quidam ita accipiunt ac si obiiceret propheta vulgi sermonem. Solent enim etiam scele-

ratissimi quique, dum urgentur Dei manu, reiicere in illum culpam, et querimoniis suis contendere, et rixari cum eo. Existimant igitur prophetam hic non ex sua persona, sed totius populi ita loqui, Domine, quid hoc sibi vult? tu certe nos decepisti. Alii paulo restrictius exponunt, quod propheta hic oblique expostulet cum Deo, quia passus sit pseudoprophetas blandiri populo, ita ut quasi sopirent omnium mentes: sed mihi magis probatur diversus sensus. Existimo ergo prophetam ironice hic perstringere illas perversas adulationes, quibus prophetae perdiderant miseros Iudaeos, quum illis promitterent veniam a Deo, et semper laeta vaticinia proferrent. Non dubium est quin Deus iustam mercedem rependerit Iudaeis, quum ita passus est eos decipi per impostores. Scimus enim mundum semper laborasse hoc morbo, ut appetiverit blanditias, quemadmodum exprobrat illis Deus per Micheam (2, 11), Quaeritis prophetas, qui vobis promittant amplam messem, amplas vindemias, inquit. Quum ergo Iudaei vellent parci suis sceleribus, et non tantum odio haberent veros et severos censores, sed etiam ipsos detestarentur, ideo, sicuti promeriti erant, voluit Deus multos errones sibi assumere propheticum nomen: ita factum est, ut Iudaei putarent sibi fore perpetuam pacem, et hoc, quemadmodum dixi, solenne est hypocritis. Iam propheta amarulento sermone hic perstringit fallacias illas, *Ha ha, Iehovah*, inquit, *certe tu decepisti populum hunc.* Neque enim vel propheta hic induit vulgi personam: vel conqueritur, quod Deus tantum licentiae permittat pseudoprophetis: sed insultat tam ipsis impostoribus, quam toti populo. Porro quoniam surdae erant omnium aures, convertit ad Deum sermonem: quasi diceret, Ecce Domine, digni erant hoc praemio, qui appetiverunt blanditias, neque locum dederunt sanctis admonitionibus servorum tuorum: quum ergo omnis illis correctio intolerabilis fuit, iam incipiant discere se fuisse ab aliis quam a te deceptos. Videmus ergo prophetam hic ridere stuporem illum, in quo diu obtorpuerant Iudaei: et ita simplex sensus est, *dixi*, hoc est, converti me ad Deum. *Dixi* ergo, *Domine Iehovah, certe tu decepisti populum hunc.* Certe, ironice ponitur, hoc est, Nunc apparet re ipsa fuisse deceptos: sed a quo? vellent quidem obstrepere tibi, sed convicti tenentur stultae credulitatis ut digni omnino erant quos fallerent pseudoprophetae. *Dicendo*, inquit, *Pax erit vobis.* Nunquam hoc profectum erat ex ore Dei: nam Ieremias quotidie tonabat, et minitabatur instare perniciem: erat quasi praeco coelestis, qui terrore omnia impleret, sed non audiebatur: interea plausum dabant Iudaei pseudoprophetis, qui mulcebant eos variis promissionibus. Videmus ergo nunquam ita loquutum fuisse Deum, Iudaeos autem non tantum libenter, sed nimis cupide arripuisse istas pollicitationes, quum pseudoprophetae illis gratificari vellent. Tribuit igitur Deo Ieremias, sed ironice, quod certum erat non competere nisi in illos impostores. Postea adiungit, *Et pertigit gladius usque ad animam:* hoc est, iam tamen configimur lethalibus plagis. Oblique autem opponit hic propheta perversas illas adulationes, in quibus sibi placebant Iudaei, et ostendit tandem re ipsa sensuros, quam fallaciter praetexuerint Dei nomen. Sequitur,

11. *In tempore illo dicetur populo huic* (hoc est, de populo hoc, ל enim hic accipitur pro ב), *et de Ierusalem ventus siccus* (alii transferunt vehementem) *in excelsis deserti* (in deserto, ad verbum), *versus viam filiae populi mei, non ad spargendum, neque ad purgandum.*

12. *Ventus plenior illis veniet mihi: nunc etiam ego loquar iudicia cum illis* (hoc est, proferam iudicia cum illis).

Continuat suum vaticinium Ieremias quum dicit *ventum turbidum instare, qui non dispergat tantum vel purget*, sed dissipet, atque evertat omnia. Exprimit ergo quanta et quam gravis futura sit clades, cuius ante meminit. Comparat eam vento sicco vel arido. Nam צח accipitur pro liquido interdum, et interdum etiam pro arido, quoniam maior est siccitas in locis sublimibus. Nec dubium est quin hic ventum intelligat, qui celeri impetu fertur, et conturbat totum aerem, ubi scilicet nullae sunt nebulae, ubi nullae arbores impediunt cursum. Et ideo loquitur de excelsis locis et desertis. Perinde est igitur ac si diceret, tam gravem fore impetum vindictae Dei, et tanta violentia eam erupturam, ac si ventus transiret per loca excelsa et per terram aridam, vel desertum aliquod. Dicit, *Ad viam filiae populi mei:* quasi diceret talem fore venti cursum, ut recta impetat Iudaeam. Nam haec loquutio satis nota est omnibus, qui mediocriter versati sunt in prophetis, filiam populi poni pro ipso populo. *Tendet* igitur *ille ventus*, aut spectabit *versus Iudaeam.* Postea addit, *Non ad spargendum, neque ad purgandum.* Solent enim agricolae ventilare triticum, quum sumitur ex area, ut volitent quisquiliae purgatae vento. Propheta autem dicit hunc ventum non fore ad purgandum, neque ad spargendum. *Erit enim*, inquit, *longe turbidior.* Denique significat Deum ita infestum fore Iudaeis, ut non amplius mediocriter ipsos castiget, vel adhibeat aliquam moderationem, sicuti ante fecerat, Deus enim iam saepius poenam exegerat de Iudaeis: sed adhuc agebat quasi medici partes: studebat enim sanare populi vitia. Quum ergo profectu caruissent illae correctiones, iam propheta dicit venturam Dei iram, quae non purget, sicut antea, neque quisqui-

lias spargat: sed quae absumat quidquid est in populo. Ideo adiungit, (cohaerent enim isti duo versus simul) *Ventus plenior*, inquit, aut perfectior, *illis veniet*. Alii vertunt, Ab illis locis, ita accipiunt מ: sed potius comparative sumitur, quod scilicet ventus hic multo erit asperior, aut saevior aliis ventis, qui solent purgare terram, vel excutere quisquilias, et separare a tritico. *Ventus* ergo *erit multo turbulentior*. *Et veniet*, inquit, *mihi*. Non dubito quin Deus hic loquatur. Alii putant prophetam hic repraesentare totum populi corpus, et exponunt venturum esse ventum, qui irruat contra ipsos. Sed hoc nimis coactum esset. Deinde refellitur illud commentum ipso contextu. Neque enim competeret in prophetam quod sequitur, *Nunc proferam iudicia contra ipsos*. Hic ergo Deus pro iudicis officio, pronuntiat ventum praesto sibi fore, quo dissipet atque evertat totam Iudaeam, non amplius purget. Atque ita docet, Chaldaeos non sponte venturos, sed paratos fore ad exsequenda sua iussa: quasi diceret se fore autorem malorum omnium, quae Iudaeis impendent. *Veniet* igitur *mihi ventus:* hoc est, praesto aderit, ut mandatis meis obtemperet. Tandem adiungit expositionis vice, *Tunc ego loquar iudicia cum illis*. Loqui iudicia est exercere partes iudicis, vel in ius vocare, vel citare ad dicendam causam: quemadmodum etiam reges dicuntur loqui iudicia, ubi reos cogunt ad dicendam causam. Significat in summa Deus se usum fuisse hactenus longa tolerantia erga Iudaeos: quoniam autem videt suam indulgentiam nihil prodesse, quin magis ac magis ferociant, pronuntiat se iam fore iudicem illorum, nempe qui scelera ulciscatur. Postea addit,

13. *Ecce tanquam nubes ascendet, et tanquam turbo currus eius: celeriores aquilis equi eius: vae nobis, quia perditi sumus.*

Hic propheta claudit suum vaticinium quod ad gravitatem vindictae exprimendam spectat. Multas autem similitudines hic ponit quae excitent Iudaeos, et cogant ad timorem. Dicit *currus Dei venturos tanquam nubes et tanquam turbinem:* deinde equos eius velociores esse aquilis. Quantum ad nubes spectat, et turbinem, et aquilas etiam (eadem enim est trium similitudinum ratio) non dubium est quin propheta celeritatem vindictae Dei designet: sed aliquid tamen est discriminis. Videmus ut nubes repente exoriantur, et occupent totum coelum. Hoc autem fit, ubi turbo aerem permiscet. Ergo dum nubibus et turbini confert Dei currus, tantundem hoc valet ac si diceret repentinum fore initium cladis: quia Deus ex inopinato consurget, quum visus fuerit diu dormire. Iam quum dicit *equos Dei celeriores fore aquilis*, significat nihil fore Deo negotii, ubi semel inceperit, quominus quasi uno momento, aut saltem exiguo tempore, totam Iudaeam perdat. Nam scimus quanta sit pernicitas in volatu aquilae. Dicit autem *equos Dei celeriores fore omnibus aquilis*. Nunc tenemus prophetae sensum. Nam quum Iudaei illuderent minis propheticis, iactabant hoc inter alia: O, nos saltem interea epulabimur laeti et hilares: prophetae isti non concedunt nobis inducias unius horae, atqui plures anni effluent antequam malum nos deprehendat: quemadmodum hodie videmus profanos homines ludere cum Deo. Nam etiamsi non possint in totum contemnere quod Deus illis minatur, tamen extrahunt tempus, et putant se aliquid facere lucri, dum suspendunt vindictae tempus. Haec igitur ratio est cur propheta dicat iam ascensuros esse currus Dei, *Quemadmodum nubes consurgunt repente*, inquit: deinde quemadmodum turbo exoritur sereno aere. Postremo *celeriores etiam fore aquilis*, nempe in continuo ipso tractu. Tandem propheta exclamat totius populi nomine, *Vae nobis, quia sumus perditi*. Hic concise loquitur ut doceat, tam pseudoprophetas, quam populum ipsum in perniciem suam errare, dum ita indormiunt suis malis, et existimant impune sibi fore illam socordiam. Exclamat igitur, quamvis omnes essent tunc stupidi, populum ipsum esse perditum. Tandem sequitur,

14. *Munda a malitia cor tuum Ierusalem, ut salva sis: quousque manebunt in medio tui cogitationes vanitatis tuae?* (Alii vertunt, doloris tui: alii, concupiscentiae tuae: alii, iniquitatis, ac si esset עונך.

Hic iam propheta diserte, et ex professo hortatur populum ad resipiscentiam. Quum autem iubet Ierusalem *lavare a malitia cor suum*, *ut salva sit*, ostendit nullum esse remedium, nisi reconcilientur Iudaei Deo: hoc autem non posse fieri, nisi resipiscant a suis sceleribus. Dixerat prius, irato Deo fieri non posse quin misere perirent: eandem sententiam nunc confirmat, *Ut salva sis*, *lava cor tuum a malitia:* quasi diceret, bellum esse Iudaeis cum Deo: minime autem sperandam esse salutem, quum armatus sit in illorum perniciem Deus, et vindicem se ostendat ad punienda eorum scelera: simul admonet qualis vera sit poenitentiae ratio, nempe *si lavet cor suum a malitia*. Hypocritae enim semper volunt litare Deo per externos ritus, vel gestus: propheta autem ostendit, non posse Deum placari, nisi ex animo ad ipsum redeant. Significat ergo initium verae poenitentiae esse in affectu cordis. Tenemus prophetae consilium. Caeterum, inscite ratiocinantur qui volunt poenitentiam esse causam salutis, quia dicitur, Ut salva sis, lava a malitia cor tuum. Et papistae arripiunt tales locos ut stabiliant liberum arbitrium, et ostendant satisfactionibus nostris aboleri peccata, et poenam redimi.

Hoc est nimis frigidum et nugatorium. Neque enim propheta disputat de causa salutis: sed hic, quemadmodum iam dixi, simpliciter docet, homines nimis socordes esse, dum sperant sibi quietum fore statum, ubi bellum gerunt cum Deo, et ille etiam armatus est ad se ulciscendum contra eos. Ergo hic non quaerendum est, an sua poenitentia redimat se peccator e manu Dei: sed tantum hoc unum vult propheta, non posse, nisi placato Deo, nos esse quietos et securos. Et simul ostendit, Deum non fore nobis propitium, donec resipuerimus, idque ex animo, vel ex puro cordis affectu. Postea addit, *Quousque manebunt in medio tui cogitationes vanitatis tuae?* Hic pungit hypocrisin gentis suae, quum dicit, Quidquid excusent, tamen convictos esse coram Deo, et tergiversationes eorum esse frivolas, quoniam Deus penetret usque ad intimos recessus cordium. Apposite autem loquitur, quia negotium erat cum hypocritis, qui putabant caeremonias suas placere Deo. Deinde quum obiicerent sua cavilla, putabant se debere absolvi, quoniam non possent coram terrenis iudicibus damnari: propheta deridet has fallacias, *Quousque manebunt cogitationes vanitatis in medio tui?* hoc est, etiam si te absolvat totus orbis, quid tamen proficies? *Nam cogitationes manent in medio tui:* hoc est, in ipsis penetralibus: illas autem Deus cognoscit, quia nihil est ab eo absconditum, Non est igitur quod putetis quidquam vos consequi externa specie, vel vestris excusationibus. Nam Deus cognitor est cordium. Ne igitur maneant in medio tui cogitationes. Vocat cogitationes vanitatis, און significat aliquando substantiam: sed significat etiam virtutem, interdum significat dolorem, et interdum vanitatem, vel molestiam. Hic non dubito, quin propheta vel molestiam, vel vanitatem intelligat. Nam quod alii exponunt concupiscentiam, nescio an satis firmum sit. Sed non male quadrabit utraque illa expositio, quanquam secunda melius: *Quousque* ergo *manebunt in medio tui cogitationes vanitatis?* hoc est, quibus te frustraris? Nam quum suspenderet Deus vindictam suam, putabant Iudaei se esse elapsos ex eius manu: simul tamen erant cogitationes molestiae ab effectu. Quid enim tandem futurum erat, nisi ut sentirent eos sibi accersere gravius iudicium, qui ita faciunt sibi illecebras ex Dei indulgentia vel tolerantia? Quod alii exponunt active cogitationes doloris, quoniam multas iniurias et vexationes iniquas intulerant suis vicinis Iudaei, hoc etiam nimis coactum est. Ego igitur non dubito quin propheta hic fallaces illas spes designet, quibus Iudaei obstinatiores erant adversus Deum, ut sibi a nulla poena metuerent.

15. *Quia vox annuntians e Dan et promulgans cladem* (vel poenam) *e monte Ephraim* (alii vertunt iniquitatem און).

Iterum repetit propheta quod dixerat, nempe Iudaeos pro sua pertinacia addictos esse ultimo exitio, quoniam toties et tam longo tempore exacerbaverint Deum, neque locum dederint sanctis monitionibus, quum Deus per servos suos et prophetas illis veniam offerret, si resipiscerent. Caeterum totus contextus quem nunc exponam repraesentabit ad vivum cladem quae tunc instabat: sicuti in hoc versu videmus esse hypotyposin. Nam subiicit propheta ante oculos quod non poterat verbis satis exprimi. Dicit *vocem annuntiare e Dan.* Erat autem extremus limes versus aquilonem. Dixerat prius malum instare a plaga illa: hoc est, a septentrione: quoniam Deus elegerat Chaldaeos vindictae suae exsequutores. Ideo dicit *vocem audiri e Dan*, non quod iam tunc exercitus paratus esset ad debellandos Iudaeos: sed Ieremias prophetico spiritu hic loquitur, quasi adduceret Iudaeos in rem praesentem, qui putabant sibi non imminere tam grave malum. Diximus enim heri, ubi Deus hypocritis ad tempus indulget, eos magis obdurescere, et protervo contemptu illudere eius prophetis. Ergo quum videret Ieremias sibi negotium esse cum stipitibus, ideo necesse habuit ornare doctrinam suam figuris, quae palam ostenderent non procul abesse iudicium, quod Iudaei imaginabantur non esse sibi metuendum. Dicit ergo *vocem audiri e Dan, et publicari*, און, hoc est, molestiam, vel poenam, vel cladem. Nam alia versio quam retuli durior est. און proprie quidem iniquitatem significat, sed accipitur etiam pro poena. Caeterum quoties usurpant hanc vocem prophetae, intelligunt non infligi clades a Deo, nisi iustis de causis: et admonent materiam et fontem esse in sceleribus hominum. *Clades igitur a monte Ephraim*, qui propinquior erat tribui Iehudah et Ierosolymae. Sed perinde est ac si diceret Ieremias, Deum e coelo iam tonare, nec quidquam profuturum Iudaeis quod aures suas obstruerent: quoniam etiam si essent surdi, tamen vindicta Dei paulo post in lucem proditura esset cum magno strepitu. Sequitur,

16. *Memorate in gentibus* (vel ad gentes): *Ecce promulgate super Ierusalem, obsessores veniunt e terra longinqua, et mittunt super urbes Iehudah vocem suam.*

Initium huius sententiae varie exponunt interpretes. Quidam vertunt, Recordamini gentium: et putant hoc prophetam dicere, quoniam ex gentibus multi essent praecones vindictae Dei, quam Iudaei spernebant, quia putabant esse meras fabulas quidquid denuntiabant veri Dei praecones. Sic igitur accipiunt hunc locum, ac si Ieremias remitteret Iudaeos ad gentes, indignos esse significans, quibus

Deus mitteret solitos doctores. Sed quoniam verbum est in coniugatione Hiphil, potius legendum est, *Memorate*. Alii autem sic exponunt, Memorate de gentibus: hoc est, annuntiate Chaldaeos properare, ut terram vastent, et diruant urbes Iehudah, et populum redigant in nihilum. Sed tertius sensus melius quadraret, meo iudicio. Dicit ad verbum, *Memorate gentibus, ecce promulgate super Ierusalem*, nempe quoniam propheta operam se perdere videbat apud socordem illum populum, et qui in sua pervicacia sic obstupuerat, ut nulla esset prorsus audientia, vel docilitas: convertit sermonem ad gentes, ac dicit, *Memorate gentibus:* quasi diceret, Ego pridem admonui hunc populum, Deus etiam habuit alios doctores: sed quid adepti sumus nostro labore, nisi quod populus subinde redditus est deterior? Quum ergo ita sit, *Iam nuntiate gentibus*, inquit, *de Ierosolyma*, hoc est, Iudaei nihil posthac audiant de clade sua, sed nota sit ac manifesta etiam profanis gentibus Dei ultio adversus eos. In hac expositione nihil est vel coactum, vel obscurum: et optime quadrat stylo prophetico. Non ergo amplius dignatur suos populares coelesti doctrina, quoniam hoc erat proiicere sanctum canibus: sed dirigit ad gentes sermonem: quasi diceret, In caecis et incredulis plus esse intelligentiae, quam in electo Dei populo. Nec obstat, quod postea longo tempore in cursu vocationis suae perrexit. Solent enim saepe prophetae zelo Dei accensi minari populo interitum: et tamen postea funguntur suo munere, et tentant adhuc an sanabiles sint, de quibus visi sunt desperare. Dicit *obsessores venire e terra longinqua*. Vertunt custodes נצרים: alii putant Ieremiam alludere ad nomen Nebuchadnezer, quod scilicet eius satellites venturi sint ad exscindendam Ierosolymam, et evertendas urbes Iehudah. Sed malo transferre *obsessores*. Quamquam נצר quidam putant interdum accipi pro perdere, aut vastare. Sed melius congruit alter sensus, quemadmodum proximo versu liquebit. Videtur mihi frigidum quod alii vertunt custodes, et tamen communi fere consensu hoc est receptum. Sed accipio *pro obsessoribus*. *Venient igitur obsessores*, inquit: quia נצר non tantum significat custodire, sed etiam claudere angustiis, et quasi premere. *Venient* igitur *obsessores e terra longinqua*. Hoc epitheton exprimitur, ne populus sibi promittat impunitatem ex patientia Dei, quemadmodum prius dictum est. Quum enim differret ultionem suam Deus, putabant iam se esse solutos omni metu: ideo dicit, quamvis nondum hostem cernant oculis, quamvis nondum audiant strepitum venientis exercitus: tamen non frustra Deum minari, quoniam momento accerset e terra longinqua, qui exerceant suam vindictam. Quod sequitur, *Edent vocem suam super urbes Iehudah*, additum est, ut Iudaei scirent nullis obstaculis se prohibituros quominus statim Deus celerrimo cursu adduceret Chaldaeos, qui voce urbes expugnarent. Intelligit quidem clamorem quo se ad proelium incitant milites: sed quia id fieri solet cum victoriae gratulatione: actum de Iudaeis esse pronuntiat, ac si iam milites triumphales plausus ederent. Sequitur,

17. *Sicuti custodes* (est aliud nomen, quam prius שמרים) *agri erunt super eam in circuitu: quia me exacerbavit, dicit Iehovah.*

Hic significat nullum fore effugium Iudaeis, ubi Chaldaeos adduxerit Deus, quoniam omnes aditus, omnes viae clausae erunt ne possint in alias terras migrare. Perinde est igitur ac si diceret talem instare cladem, quam effugere nequeant exsilio. Est quidem hoc iam triste, ubi nudi profugiunt homines, quasi ex incendio, et quaerunt locum apud gentes incognitas, ubi degant in miseria et egestate: sed propheta hic concionatur, tantam fore gravitatem poenae, quae iam parata est Iudaeis, ut ne exsilio quidem et fuga possint sibi consulere, quoniam Deus ab omni parte eos urgebit: quemadmodum si appositi essent custodes ad claudendos omnes aditus. Postea causam reddit, *Quoniam exacerbaverint Deum*. Iterum docet propheta, non esse Deum crudelem erga Iudaeos, neque etiam fortuito illos affligi tot et tam atrocibus malis: sed dare iustas poenas, quod iram Dei in se provocaverint. Hoc enim parum proderat, Iudaeos sibi metuere a clade propinqua, nisi agnoscerent Deum exigere poenas de eorum obstinatione. Huc igitur spectat causae redditio, ut Iudaei sentiant sibi infligi has calamitates a Dei manu: et in eandem sententiam subiicit,

18. *Via tua, et actiones tuae fecerunt hoc tibi: haec malitia tua, quoniam amarum: quoniam pertigit ad cor tuum* (vel quamvis amarum sit, et quamvis pertigerit ad cor tuum).

Quemadmodum nuper dixi, propheta confirmat suam doctrinam, quod scilicet Iudaei non laborent adversa fortuna, sicuti vulgo loquuntur: sed vocentur a Deo in iudicium, nempe ut tacti Dei timore resipiscant, vel saltem, si pereundum sit secundum carnem, ut tamen humiliati veniam obtineant, et salvi fiant spiritu. Dicit igitur, *Hoc illis fecisse suas actiones:* quasi diceret, Non est quod vertatis culpam in Deum, vel adversos casus, ut soletis, et faciunt etiam omnes profani. *Nam actiones vestrae vobis parient has clades*. Ita Deus fungetur quidem iudicis officio: sed quidquid accidet, imputandum erit vestris sceleribus. Et eodem sensu etiam adiungit, *Haec malitia tua*. Denique ostendit propheta

frustra Iudaeos causas suarum calamitatum transferre huc vel illuc, quoniam tota culpa penes ipsos resideat, et ipsi fabricaverint sibi interitum sua impietate et suis sceleribus. In secunda parte versus כי מר כי נגע, etc. significat propheta, quantumvis illis acerbum sit et penetret usque ad cor intimum quidquid patientur, tamen hoc ipsis debere adscribi. Solent enim hypocritae suis lamentis conflare Deo invidiam, vel saltem conqueri de fortuna. Propheta has tergiversationes refellit, docens quantumvis acerbum sit quidquid patiuntur Iudaei, etiam si Dominus ipsos penitus confodiat, et penetret usque ad viscera, et corda ipsorum, tamen eos esse malorum omnium sibi autores. Postea adiungit,

19. *Viscera mea*, *viscera mea doleo*, *parietes cordis mei* (ad verbum, hoc est, praecordia mea), *cor meum tumultuatur mihi* (hoc est, intra me): *non tacebo*, *quoniam vocem tubae* (vel clangorem tubae) *audivit* (vel audivisti) *anima mea: et clamor belli auditus est* (vel, clamorem belli audivit anima mea).

Quod existimant quidam interpretes prophetam hic tangi dolore humanitus, hoc est, quoniam videbat populares suos paulo post perituros, nescio an firmum sit. Verum quidem est, prophetas ita fuisse severos, quoties denuntiabant vindictam Dei, ut tamen non exuerint humanitatis sensum. Ita saepe defleruut clades, de quibus tamen vaticinabantur. Et hoc clarius videbimus suo loco. Prophetis ergo fuit duplex sensus. Nam quum erant praecones vindictae Dei, necesse erat ipsos oblivisci omnium affectuum. Caeterum interea non obstabat illa magnanimitas quin deflecterent animos suos ad dolorem ex communi sensu: quoniam fieri non poterat quin sympathia illorum animos vulneraret, quum viderent fratres et carnem suam ita in exitium trahi. Sed hoc loco non tam videtur propheta lugere cladem populi, quam figuris uti, ut expergefaciat illorum stuporem, quoniam videbat prorsus esse torpidos, nec Deum metuere, neque etiam affici pudore ullo. Quum ergo talis esset in populo pervicacia, necesse fuit et Ieremiae, et aliis Dei servis ornare suam orationem, ut non simpliciter docerent, sed vehementia et impetu percellerent socordes illos animos. Hac ratione igitur dicit, *Viscera mea, viscera mea doleo.* Nam videbimus aliis locis prophetam ita lamentari, ubi agitur de Babylone, de Edom et aliis hostibus populi: et quorsum? Neque enim propheta privato dolore affectus fuit quum audiret perituros Chaldaeos: quum etiam idem illi testatus esset Deus de profanis gentibus, quae hostiliter persequutae fuerant populum sanctum: sed quemadmodum iam dixi, quoniam praetereunt secure homines quidquid illis minatur Deus e coelo, necesse est adiungi tales impetus, qui excutiant illis torporem. Sic interpretor hunc locum, quod propheta non privato dolore lugeat cladem populi sui, sed quod spiritu prophetico exaggeret quae ante docuit: quia scilicet videbat vel pro nihilo duci, vel non habere satis ponderis ad animos permovendos. *Viscera mea*, inquit. Infixus quidem haerebat dolor in eius visceribus, quoniam erat membrum populi: sed nunc tractamus de eius consilio, vel in quem finem ita loquutus sit. Non est igitur haec oratio privati luctus, sed potius exaggeratio, ut scilicet doctrina, quam vidimus, vulneret penitus eorum animos, qui secure ridebant Dei iudicium. Postea adiungit, *Tumultuatur*, vel sonat. Nam hoc verbum significat resonare: et inde etiam metaphorice accipitur pro tumultuari. Loquitur de palpitatione cordis, quae accidere solet in pavoribus. Sed vocat sonitum, vel tumultum: quasi diceret se iam non esse compotem sui, ut maneat sedato et tranquillo animo, quoniam Deus cor eius percellat horrenda formidine. Postea addit, *Non tacebo, quia vocem tubae*, vel clangorem *audivit*, vel audivisti *anima mea, et clamorem proelii.* Nam מלחמה hic potius accipitur pro proelio. Dicit *se non taciturum, quoniam clamor in corde eius personet.* Hinc colligimus etiam non lugere ex sensu humani doloris, sed praestare quod iussus fuerat a Deo. Fuerat enim electus praeco eius vindictae, quae tametsi propinqua erat, tamen non metuebatur a Iudaeis. Quidam hic existimant poni nomen animae pro spiritu prophetico, quia nondum clangebant tubae, nondum clamor proelii audiebatur. Existimant igitur subesse antithesin, quod Ieremias clangorem auribus suis non perciperet, sed corde, quoniam admonitus fuerat de iudicio Dei occulto. Sed nescio an haec argutia conveniat prophetae verbis. Ego itaque non dubito, quin significet Ieremias se loqui serio, quoniam non secus adspiciat Dei vindictam ac si iam pateret. Et hoc non parum valuit ad fidem doctrinae conciliandam, ut scirent Iudaei ipsum non referre, quemadmodum solent histriones in theatro agere personam sibi impositam: ut scirent ergo ipsum non referre quod Deus pronuntiaverat: sed ita esse Dei praeconem, ut metu territus audiret in animo suo vel corde tumultum belli, et tubarum clangorem. Sequitur,

20. *Afflictio super afflictionem vocata est, quoniam perdita est omnis terra, subito perdita* (vel destructa, est idem verbum) *sunt tabernacula mea, repente cortinae meae.*

Prosequitur eandem sententiam: sed amplificat terrorem nova circumstantia, quod scilicet Deus accumulet mala malis, et frustra Iudaei sperent statim finem adfore. Quum dicit, *Calamitas super calamitatem*, significat finem unius mali initium fore

alterius. Nam hoc etiam plurimum nocet miseris hominibus, quia putant non sibi fore continuas calamitates infestas. Imaginantur enim Deum fore contentum aliqua subita clade, quemadmodum si tempestas aliqua, vel procella transeat: et quum aliqua levatio apparet, putant se defunctos esse: atque ita redeunt ad pristinam ferociam, et derident Deum quasi iam elapsi essent ex eius manu. Hac ratione dicit propheta calamitates longo tractu fore continuas, ita ut nullus finis sperandus sit, donec in totum Iudaei perierint. Sed quum dicit vocari calamitates, breviter admonet Deum sedere pro tribunali, et postquam levem poenam sumpsit de peccatis hominum, graviores plagas addere: postremo, ubi videt esse desperatam malitiam, pergere ad extremum, ut scilicet deleat prorsus qui sunt insanabiles. *Vocata est* igitur afflictio *super afflictionem:* quomodo? *Nempe periit tota terra:* deinde, *Tabernacula mea repente destructa sunt*, *subito destructae sunt cortinae meae.* Existimant prophetam hic conferre tentoriis et cortinis urbes valde munitas, ut refutet stolidam confidentiam, qua turgebant Iudaei, quum putarent urbes illas esse firma obstacula contra hostes. Ergo existimant hic prophetam illis eripere vanam fiduciam, quum vocat urbes illas tabernacula. Sunt etiam qui putent ipsum alludere ad urbem suam Anathoth, vel ad genus vivendi. Et certe Ieremias pastoraliter saepe loquitur: hoc est, utitur rudi stylo et incomposito. Hoc igitur non esset absurdum, si dicamus ipsum induere pastoris personam, quum loquitur de tabernaculis. Quanquam utrumque potest simul coniungi, nempe quod usus fuerit sermone pastoribus usitato: interea tamen ostendere merum esse ludibrium, quod Iudaei putabant se probe elapsos esse, quum multae urbes munitae essent in finibus, quae hostium impetum arcerent. Sed non minus commode ita expones, nullum angulum fore salvum, quia ad deserta usque penetrabunt hostes et exiguas casas vastabunt, quae videntur protegere ipsi locorum recessus. Dicit *subito et repente*, ne ullas inducias sibi promittant Iudaei, atque ita procrastinent, et putent sibi fore satis temporis ad paciscendum cum Deo. Sequitur,

21. *Usquequo videbo vexillum? audiam vocem* (vel clangorem) *tubae?*

Claudit sermonem illum, quem diximus ornatum fuisse figuris ut vehementius afficeret tardos atque adeo torpidos animos. Sed confirmat quod dixit initio proximi versus, vel vigesimi, Afflictio super afflictionem vocata est. Repetit ergo aliis verbis eandem sententiam, *Quousque audiam vocem tubae? et videbo vexillum?* inquit: hoc est, Valde opinio vestra vos decipit, si putatis hostes, postquam exiguo tempore grassati fuerint in terra, redituros domum. Nam moles belli in longum tempus vobis incumbet, et Deus protrahet calamitates, ita ut continuus sit clangor tubarum, et vexillum subinde, vel singulis diebus proferatur. Nunc ergo tenemus quid velit propheta. Primo ostendit, etiam si procul dissiti sunt hostes, tamen repente advolaturos, quemadmodum heri dicebat perniciores fore equos Dei omnibus aquilis. Et postea de continuo progressu belli disserit. Nam hoc etiam operae pretium erat Iudaeis ostendere sicuti pervicaciter Deum contempserant, ita vindictam eius non fore momentaneam duntaxat, sed ita incubituram ut nullus esset finis. Sciendum autem est, non minus hodie esse tarditatis in mundo, quam tunc fuit apud Iudaeos. Ergo non sufficit hodie impios et sceleratos citari ad Dei iudicium, nisi etiam adhibeantur tales figurae, quae terrorem incutiant et cogant ipsos metuere, quamvis modis omnibus conentur obruere suam conscientiam et se obstupefacere, ut Deum suaviter contemnant. Necesse igitur est etiam hodie vehementius instare servos Dei, ut hypocritas et obstinatos expergefaciant a suo torpore. Postea sequitur,

22. *Quoniam stultus populus meus me non cognovit: filii insipientes ipsi, et non intelligentes ipsi*) (sunt, המה demonstrativum pronomen ponitur vice verbi), *astuti ipsi* (vel sapientes) *ad malum: sed ad benefaciendum non intelligunt.*

Iterum inculcat propheta, causam malorum oriri ab ipso populo, et in ipso residere, ut scilicet non transferat alio culpam. Dicit igitur, *Populus meus stultus.* Loquitur hic in Dei persona, quia continuo post sequitur, *Me non cognoscit:* hoc non posset competere in ipsum Ieremiam. Deus ergo hic conqueritur de stultitia populi sui, quem ita nominat non honoris causa, sed potius ut probrum duplicetur: nihil enim turpius, quam populum electum a Deo ut peculiaris esset eius haereditas, ita esse dementem. Quorsum enim Deus adoptaverat sibi filios Abrahae, nisi ut lucem salutis gestarent in mundo, quasi lucernae? Quis populus, inquit Moses (Deut. 4, 6. 7), tam nobilis in mundo, qui deos habeat sibi familiariter propinquos? haec est tua intelligentia et sapientia, et quae sequuntur. Ergo Deus hic quasi portentum aliquod ostendit, quod omnes abominentur, ubi vocat *dementem populum suum:* quasi diceret, Fierine potest ut populus, quem mihi elegi, et apud quem deposui foedus aeternae salutis, quem dignatus sum erudire verbo meo: ut populus ille ita furenter se praecipitet? *Populus* ergo *stultus*, *quia me non cognovit.* Hic exprimitur qualis fuerit illa stultitia, vel cae-

citas populi, nempe *quia Deum non cognovit:* nam eius cognitio vera est sapientia. Deus autem hoc modo ostendit inexcusabilem esse populi dementiam. Quare? patefecerat enim se tam familiariter, ut non deberent Israelitae quaerere (quemadmodum dicit Moses [Deut. 30, 12]): Quis ascendet in coelos? quis descendet in abyssos? nam sermo illis erat propositus coram facie. Quum ergo Deus se humaniter manifestasset Iudaeis, merito conqueritur se non fuisse ab illis cognitum. Ergo hic duo notanda sunt, nempe speciem insaniae notari, *quod populus Deum non cognoverit.* Unde etiam colligimus, tunc demum nos sapere, ubi Deum reveremur, et semper esse vesanos et socordes, ubi in illum non respicimus. Hoc est unum. Deinde sciendum est, tolli omnem excusationem inscitiae, vel erroris, quia Deus se patefecerat illi populo. Idem etiam ad nos pertinet: et merito nobis exprobrabit Deus extremo die, nos fuisse fatuos et dementes, nisi ipsum cognoverimus: quia hoc est nostrum intelligere, quemadmodum dixi. Deinde non est cur praetexamus ullam excusationem erroris nostri: quum Deus non sit loquutus in abscondito. Denique convincit his verbis Deus Iudaeos ingratitudinis et deliberatae malitiae: quoniam ipsum *non cognoverint.* Hodie autem quum Deus per evangelium nobis propius innotuerit, haec est, quemadmodum iam dixi, gravior condemnatio, et ita duplicatur poena, si Deum, qui nobis tam familiaris est, et tam comiter ad nos accedit, non cognoscimus. Postremo addit, *esse filios stultos, et non esse intelligentes.* Antitheses apud Hebraeos plus habent ponderis quam apud Graecos et Latinos. Hoc esset Latinis frigidum, et Graecis. Hic stultus est, et non sapiens. Videtur enim secundum membrum aliquid minuere: sed Hebraei aliam rationem habent. Significant enim hoc modo, adeo esse dementes, ut ne gutta quidem sanae mentis in ipsis maneat. Etiam qui stulti sunt et vecordes tamen retinent aliquid intelligentiae, quantumvis sit exiguum: unde etiam dicunt, Stultos saepe loqui opportuna. Sed propheta aliud significat, nempe Iudaeos non tantum esse vecordes et stupidos, sed etiam ita privatos omni sensu ut similes sint lapidibus vel brutis animalibus, et nihil in ipsis residuum sit vel sanae mentis, vel humanae intelligentiae. Reliqua differemus.

23. *Vidi terram, et ecce vasta, et deformis, et coelos, et nulla lux eorum.*

24. *Vidi montes, et ecce contremiscentes* (contremiscebant): *et omnes colles movebantur.*

25. *Vidi, et ecce nullus homo: et omnis avis coelorum evolarunt.*

26. *Vidi, et ecce regio foecunda* (vel Carmelus), *desertum, et omnes urbes eius destructae a facie Iehovae, et a facie excandescentiae irae eius.*

Propheta hoc loco multis figuris amplificat terrorem vindictae Dei, ut permoveat Iudaeos, qui stupidi erant ac socordes. Neque enim supervacua est repetitio, quod quater dicit se vidisse. Poterat de terra, et coelo, et hominibus, et locis fertilibus simul loqui: sed perinde ac si oculos vertisset in quatuor diversas plagas, dicit quocunque respiceret, apparuisse horrenda signa irae Dei, et quae minitarentur Iudaeis ultimum interitum. Nec mirum est, prophetam hac vehementia uti: scimus enim quam secure homines excipiant omnes minas, nisi violenter expergefiant. Et haec ratio docendi nobis debet esse satis trita. Nam quicunque mediocriter versati sunt in prophetis, vident hac in parte eos plurimum insidere ut permoveant hypocritas, vel contemptores Dei, qui velut contracto collo secundum cordis sui duritiem non punguntur ullo poenae sensu. Sed hic locus prae aliis insignis est: ideo expendere convenit quod inest pondus verbis prophetae. Dicit primo *se vidisse terram, fuisse* תהו *et* בהו. Iisdem vocibus utitur, quas usurpat Moses in historia creationis. Nam priusquam indita fuisset forma terrae, dicit eam fuisse תהו et בהו, hoc est, vastationem, vel chaos informe, et quod nulla pulchritudine posset allicere oculos videntium: perinde ac si diceret, ira Dei ordinem tam bene distinctum nunc evanuisse, ut ubique esset mera confusio, et hoc modo amplificat scelerum atrocitatem, perinde ac si diceret, homines eo prolapsos esse ut perverterint totam mundi formam, et permiscuerint coelum terrae, ut iam nulla sit rerum distinctio. Quantum ad coelos spectat, dicit *nullam fuisse lucem eorum*, vel illis: sed ponit relativum, et significat exstinctam fuisse quodammodo lucem solis, et lunae, et stellarum, quoniam indigni essent homines qui fruerentur tanto Dei beneficio: quasi solem et lunam pûderet testes esse tot scelerum. Nunc ergo tenemus in summa quid velit Ieremias hoc primo versu. Dicit *se vidisse terram, et in ea nihil apparuisse praeter* horribile chaos et vastitatem: nullam fuisse formam distinctionis: quia ordinem naturae, et creationem Dei everterint Iudaei suis peccatis. Dicit *se vidisse coelos, nullam fuisse lucem in illis*, quia digni essent Iudaei, quos spoliaret Deus gratia illa, quam indidit soli et lunae. Est enim hoc singulare Dei beneficium, quod nobiles illae creaturae nobis serviunt. Denique significat propheta in coelo et terra apparuisse signa irae Dei, quae formidinem incuterent, ac si totus mundus permixtus esset. Haec ratio loquendi saepe occurrit etiam apud alios prophetas: praesertim insignis est locus 2. cap. Ioelis (v. 2). Sed quanquam hyperbolicae sunt loquutiones, non tamen excedunt modum, si repetamus quanta socordia laborent homines. Nisi enim Deus coelum et terram armet, et ostendat se paratum esse ad tollenda omnia beneficia quibus prosequitur

humanum genus, ridentur omnes eius minae, quemadmodum nuper dictum fuit. Descendit postea Ieremias a coelo ad montes, et dicit *contremuisse, et omnes colles fuisse commotos*, vel concussos. Alii vertunt destructos: sed nescio qua ratione. Neque enim dubium est quin propheta eandem sententiam confirmet novo genere loquendi. Sicuti autem dixerat montes tremefactos fuisse, ita etiam adiungit *colles concussos:* et etiam propria verbi significatio hoc requirit. Cur autem de montibus et collibus loquatur in promptu est ratio: nam illic apparet maior stabilitas, quam in locis planis, quia ut plurimum lapidosi sunt montes, et habent firmissimas radices in rupibus. Denique si totus orbis labascat, videntur tamen montes ita esse fundati, ut ad illos non perveniat ullus motus. Sed propheta dicit *fuisse contremefactos, et colles fuisse concussos.* In tertia visione ponit solitudinem: dicit enim *nullos fuisse homines, et omnes aves transvolasse.* Scimus praecipuum mundi ornatum esse in hominibus, et animantibus. Quorsum enim terra foecunditate praedita est, ut tot ac tam multiplices fructus gignat, nisi in hominum et animalium gratiam? quamvis ergo pulcherrima sit terrae species in arboribus et herbis, et omni genere fructuum, tamen praecipue eam exornant homines et animalia. Per synecdochen sub avibus propheta designat etiam animalia terrestria. Dicit igitur *terram vacuam fuisse habitatoribus.* Quarta visio aliud continet, nempe *quod conversae fuerint foecundae regiones in deserta.* Quanquam mihi probatur Carmelum hic proprie accipi: scimus enim partem illam terrae sanctae nomen sumpsisse a foecunditate. Carmel significat quemlibet locum foecundum, et pinguem: sed, quemadmodum iam dixi, hoc nomine vocata fuit illa regio, quod referta esset omni genere fructuum. Nam erant uberrima pascua, deinde agri valde feraces, et omni ex parte terra illa multa amoenitate praestabat. Libenter igitur accipio de Carmelo: et ratio etiam mihi constat, quoniam paulo post adiungit *omnes urbes eius fuisse destructas.* Hoc autem aptius praedicatur de Carmelo, quam competat generaliter in regiones omnes foecundas. Quantum ad me spectat, existimo prophetam de Carmelo loqui, sed tamen ut alludat ad etymologiam vocis. Etiam in hoc versu synecdoche: quasi diceret Carmelum, qui magna foecunditate praestabat, fuisse deserto similem. Isaias quum de instauratione ecclesiae loquitur, dicit (32, 15), Et erit desertum in Carmelum: quasi diceret tam uberem fore Dei benedictionem in toto mundo, ut deserta non secus fructificent ac Carmelus ipse, vel regiones quae prae aliis opimae erant. Hic autem Ieremias de maledictione disserens dicit *Carmelum fore similem deserto, et omnes urbes eius dirutum iri*, nempe *a facie Iehovae, a facie excandescentiae irae eius.* Vertunt furorem חרון: et haec quoque loquutio pondere suo non caret. Diximus enim homines, nisi Deus metum incutiat quasi fulminando, esse sopitos, nec agnoscere eius iudicium: ideoque inutiles esse apud eos omnes minas. Haec igitur ratio est, cur scriptura toties dicat furorem irae Dei, vel excandescentiam irae. Poterat quidem sufficere alterum: חרון significat furorem, vel excandescentiam: אף significat iram. Cur autem utrumque ponit? nempe ut iam dixi, quia necesse est quasi malleis conteri duritiem nostram: alioqui nunquam flecteret nos Deus ad timorem. Haec igitur repetitio ad domandam ingenii nostri pervicaciam valere debet: non quod in Deum cadant ulli turbulenti affectus, quemadmodum satis notum est. Sed quia non possemus aliter concipere quam formidabilis sit ipsius vindicta, necesse est eum nobis proponi iratum, et qui totus exardeat: quemadmodum etiam mors aeterna sub figura ignis nobis describitur. Nunc quod ad summam pertinet, non dubium est quin tunc adhuc fruerentur Iudaei et magna rerum copia, et suis delitiis: denique sibi placerent in praesenti statu. Sed propheta hic denuntiat procul se adspicere quod illi excaecati non cernunt, nempe instare propinquam Dei vindictam, quae eos spoliet opulentia, qua turgebant, atque adeo redigat eos omnes in vastitatem, ut sursum et deorsum nulla residua sit species, sed deformis confusio, qualis fuerat ante ordinem naturae, quum adhuc nondum distincta esset a coelo terra, et tantum massa illa confusa in se comprehenderet aerem, et terras, idque sine ulla luce. Postea adiungit,

27. *Quia sic dicit Iehovah, Desolata erit* (vasta, perdita erit) *tota terra, et finem* (vel consumptionem) *non faciam* (atque tunc copula resolvetur in adversativam, non tamen consumptionem faciam).

Hic breviter explicat propheta quid intellexerit per illas quatuor visiones, de quibus dictum fuit. Pronuntiat igitur quasi in persona Dei, fore in tota Iudaea horrendam vastitatem: *Vasta*, inquit, *erit omnis terra*, aut in tota terra erit vastitas. Quod postea sequitur, ita exponunt quidam, ac si mitiget asperitatem. Ergo secundum eos additur correctio, quae spe aliqua misericordiae sublevet fideles, ne prorsus despondeant animos. Et sane si praecise minetur, terrore poterit centum mundos absorbere. Ne igitur desperatio fideles ita obruat, ut non audeant confugere ad Dei misericordiam, saepe per modum correctionis additur Deum nolle totam terram consumere. Nomen כלה significat interdum perfectionem: sed pluribus locis pro consumptione accipitur. Nam verbum ipsum significat perficere et consumere, et eadem est ratio. Quanquam videntur haec duo inter se pugnare, tamen quod

consumitur dicitur esse perfectum, quia venitur semper ad finem. Nunc tenemus, si placeat haec expositio, cur neget *se facturum consumptionem*, quantumvis severe ulciscatur peccata populi sui, nempe ut aliquid spei residuum maneat fidelibus, neque prorsus exanimentur: quod fieret, nisi Deus promitteret se fore exorabilem, ac memorem foederis sui: nisi forte interrogative legere placeat, quo retundat impiorum superbiam, et excutiat iactantiam impunitatis: ac si diceret, Et adhuc negabitis me consumptionem facturum? Etsi autem prior expositio uberiorem continet doctrinam: mihi tamen magis probatur כלה pro fine accipi, ac si denuntiaret, nullum sibi fore modum persequendae vindictae, ac similis proximo capite occurret loquutio. Genuinus ergo sensus erit, Deum absque fine vastando perrecturum. Varie quidem loquuntur prophetae ubi de iudiciis Dei agitur: interdum denuntiant interitum, ubi nihil salvum apparet, interea tamen Deus semper occultum aliquod semen servat, quemadmodum dicitur et primo cap. Isaiae, et 10, ubi etiam satis constat quid intelligant prophetae per consumptionem facere. Nam illic minatur Deus: Ecce ego facio consumptionem: postea tamen addit, Consumptio illa aliquem fructum pariet, hoc est, quod reliquum erit ex consumptione. Alibi prophetae comparant ecclesiam Dei oleis vel olivis postquam excussae sunt, vel etiam vitibus post vindemias. Nam semper manent exiguae aliquae uvae, quae fallunt oculos vindemiantium: ita etiam quum oleae excutiuntur, manent in supremis ramis aliquae olivae: sic etiam Deus consumptionem quam facit in ecclesia sua, dicit similem fore vindemiis, vel excussioni olivarum, ut aliquid maneat reliquum, sed tamen quod fugiat oculos. Nos vero tenemus quid significet propheta, nempe exstare exitium toti populo ita ut nullum sit eius nomen, nulla forma: quod etiam accidit quum abstracti sunt in exilium babylonicum. Tunc enim populus ipse, quoad corpus totum, intercidit: ita nullus fuit finis. Fateor quidem minas Dei non posse nobis in salutem prodesse, nisi adiuncta sit veniae promissio, ut spe salutis erecti confugiamus ad ipsum. Nam quamdiu imaginamur Deum nobis esse inexorabilem, fugimus omnem accessum. Ita desperatio adigit nos in furorem diabolicum. Hinc etiam reprobi non tantum fremunt adversus Deum, ac tumultuantur, sed libenter eum detraherent e suo solio. Ergo necesse est nobis proponi spem veniae, ut tangamur resipiscentia. Ac quoniam haec perpetua est promissio, quidquid accidat, etiam si putemus coelum terrae esse permixtum, et undique interitus nos ad formidinem impellat, tamen tenendum est aliquid semper fore reliquum, sicuti citavimus ex primo et 10. cap. Isaiae. Verum quia nondum percipiendae consolationi maturus erat populus, secundam hanc partem differt propheta, et tantum poenae meminit. Postea adiungit,

28. *Super hoc lugebit terra, et nigrescent* (vel caligine, aut nigredine obducti erunt) *coeli desursum* (nescio tamen an posset verti, a transgressione, nam מעל significat etiam transgredi et inquietare), *quia loquutus sum, cogitavi et non poenituit, et non convertar ab hoc.*

Hic prosequitur Ieremias eandem sententiam, et semper Deum loquentem inducit, quo magis emphatica sit oratio. Dicit, *Super hoc terra lugebit.* Luctum terrae hic accipit pro squalore, sed respicit ad superiorem doctrinam. Non loquitur de terrae incolis: nam qui ita exponunt, multum diminuunt ex sermonis vehementia. Propheta enim hic tribuit mutis elementis terrorem et tristitiam, quod multo plus afficit, quam si diceret in luctu et moerore fore cunctos mortales. Et idem etiam de coelis sentiendum est: imo posterius hoc membrum ostendit eum non loqui de terrae incolis, sed de ipsa terra, quae licet sensu careat videtur tamen expavescere ad vindictam Dei. Et hoc modo propheta exprobrat hominibus socordiam, quod ubi Deus vindex apparet e coelo, non tamen tangantur ullo timore. *Lugebit* ergo *terra, et coeli caligine obducti erunt*, inquit: hoc est, etiam si homines stupidi maneant, tamen et coelum et terra sentient quam horribile sit Dei iudicium. Postea addit, *Quoniam loquutus sum.* Quidam subaudiunt relativum אשר in haec duo verba, Quoniam loquutus sum quod cogitavi, et, Non poenituit: sed abrupta oratio non male quadrabit. Significat Deus primo se protulisse sententiam quae manebit firma et stabilis: quasi diceret, Ego semel per servos meos denuntiavi quid facturus essem. Scimus enim prophetas fuisse vindictae Dei praecones: et quoniam saepe contempta fuit eorum doctrina, ut hodie quoque mundus contumaciter respuit, atque saepe deridet omnes minas: ita etiam tunc accidit. Sed hic Ieremias Deum ipsum loquentem inducit: quasi diceret, Spreti sunt a vobis servi mei, sed nihil loquuti sunt, quod non mandaverim: ego igitur sum autor eius sententiae qua vos percelli decuit. Hoc sensu testatur Deus se fuisse loquutum. Transfert enim ad se quod putabant Iudaei profectum esse a prophetis: et ideo putabant sibi liberum esse, pro nihilo reputare quidquid prophetae contra ipsos pronuntiaverant: *Ego sum ipse*, inquit Deus. Ita subest antithesis inter Deum et prophetas: quasi diceret frustra Iudaeos torpere in suis malis, quia putarent sibi esse negotium cum mortalibus: quando Deus autor fuerat servis suis, ut denuntiarent quod spernebatur exitium. Sed ne putent Deum sic loquutum esse, ut falso eos terreret, quemadmodum

hypocritae rursus blanditias sibi hoc praetextu faciunt, quia non putant Deum serio loqui: sed putant esse quasi terriculamenta, quae solent incuti pueris: dicit *se cogitasse*. Dixerat se loquutum, nempe quum respiceret prophetas: nunc per cogitandi verbum intelligit deprompta esse vaticinia, quibus denuntiaverat illis exitium ex arcano suo consilio. Hoc, inquit, apud me decretum est. Postea adiungit, *Non poenituit, et non convertar ab hoc:* denique ostendit iam addictos esse Iudaeos morti, ne existiment posse placari Deum quantisper prosequentur sua vitia, quoniam decretum sit Deo ipsos perdere, nec tantum palam hoc denuntiaverit per prophetas, sed etiam apud se statuerit. Per nomen poenitentiae intelligitur mutatio, Deus enim non est obnoxius poenitentiae, quia nihil ipsum latet: sed loquitur humano more, ut nuper dixi: et secundo verbo tollitur omnis ambiguitas, quoniam dicit, *Non convertar ab eo:* hoc est, non retractabo hanc sententiam. Sequitur,

29. *A voce equitis et iaculantis arcu fugiet omnis civitas: penetrabunt* (vel ingredientur) *in densitates* (alii, in nubes: עבים significat densitates, ut sunt loca arboribus perplexa, significat etiam nubes. Potius hic existimo accipi pro nubibus, quia sequitur), *ascendent in rupes* (postea), *omnis civitas relicta erit, et nullus vir habitator in illis.*

Quum dicit *a voce*, aut strepitu, *equitum et sagittariorum fore omnium fugam*, significat hostes tanto impetu venturos, ut non audeant ipsorum praesentiam exspectare Iudaei, quia statim huc et illuc diffugient, antequam sint vulnerati. Vox enim hic opponitur vulneribus haud dubie. Scimus quanta superbia turgerent. Igitur propheta deridet perversam confidentiam, qua erant inebriati, ut non metuerent Dei iudicium. *Solus*, inquit, *hostium strepitus vos expavefaciet*, ita ut omnes urbes relictae ab incolis sese ultro dedant, neque enim muri se defendent: imo erunt apertae portae. *Fugiet igitur omnis civitas:* hoc est, omnes civitates diffugient. Quod adiungit continuo post, *Ascendent in nubes*, vel in densitates, de hostibus posset exponi: adeo fore agiles et strenuos ut per nubes volitent, et rupes transscendant. Uno tamen contextu legere malo, in fuga trepida non fore nubes Iudaeis nimis arduas: quoniam culmina montium saepe obsita sunt densis arboribus, ut sint illic obscurae umbrae: potest ita exponi locus, quod fugient in sylvas densas. Quidquid sit, non dubium est quin propheta hic loca excelsa designet: ideo certior esset sensus, si placeret retinere nomen nubis. Quantum ad rem ipsam spectat, videmus quid velit: nempe hostes sua pernicitate pares fore aquilis, ut profligent Iudaeos: vel quod magis receptum est, tantum fore pavorem, ut non modo quaerant propinquos recessus, qui fugient ex suis urbibus, sed perrumpant in summa cacumina montium, ut illic lateant inter arbores, quasi inter nubes: deinde *ut ascendant in rupes praeruptas*, nempe quia aliter non putabunt se tutos fore ab hostium incursu. Postea adiungit *omnes urbes fore derelictas, ut nullus sit in illis habitator.* Videmus prophetam huc semper tendere, ut permoveat Iudaeos, qui surdis erant auribus, et corde lapideo, ita ut non sentirent mala sua, et Deum etiam secure contemnerent, ac si pactum ipsis esset cum morte, sicuti alibi dicitur. Postea subiungit,

30. *Et tu perdita* (aut vastata) *quid facies? Quamvis te induas coccino, quamvis te ornes ornamentis auri* (vel monilibus aureis, ut alii vertunt), *quamvis distinguas fuco* (aut stybio, ut alii vertunt) *oculos tuos, frustra te decorabis* (ad verbum, pulchrificabis), *abominabuntur te amatores tui, animam tuam quaerent.*

Hic insultat liberius propheta Iudaeis, ut deiiciat eorum superbiam et fastum: hic enim fuit scopus, ut corrigeret illam superbiam qua elati erant adversus Deum. Fieri id non poterat quin propheta altius insurgeret: ac multis figuris illustraret suam orationem. Est igitur hoc quasi epiphonema: exclamat, *Quid tu facies perdita?* nam Iudaei adhuc inflati erant Dei contemptu, nec animi eorum subacti erant. Quum ergo adhuc staret indomabilis ille fastus, haec ratio est cur propheta exclamet, *Tu perdita, quid facies?* inquit: quasi diceret frustra eos sibi blandiri, sibi promittere hinc inde auxilia, quoniam sint desperati. Postea addit, *Quamvis:* sic enim interpretor uno contextu hunc versum. Et videntur mihi recte sentire qui non dividunt haec prophetae verba. Nam illud esset frigidius quod alii afferunt, Quae nunc te ornas, quae nunc te vestis coccino, quae te ornas ornatu aureo, quae oculos tuos pingis stybio, et in vanum interiiciunt copulam, quae sensum prophetae corrumpit. Cohaerent igitur haec omnia inter se, et unum est principale verbum, nempe *frustra te ornas.* Et ideo particula כי debet resolvi in adverbium, quamvis. Quod autem referunt hoc quidam ad caeremonias, quibus hypocritae putant se protegi contra Dei iudicium, nimis coactum est, et prorsus alienum. Verum quidem est, hypocritis semper caeremonias esse speluncas latronum, ut alibi videbimus: sed hoc loco propheta respicit ad meretricium ornatum, quia populus, ut ante visum est, similis erat adulterae mulieri. Deus enim sacrum coniugii foedus pepigerat cum illis: defecerant: ergo illa perfidia similis fuit defectioni mulieris adulterae, quae relicto marito vagatur huc et

illuc, et prostituit corpus suum. Quum autem meretrices, ut alliciant adulteros, soleant se eleganter vestire, et fucare etiam faciem suam, et talibus illecebris tendiculas obiicere: ideo propheta rursus dicit, Frustra te ornabis, quamvis vestita sis coccino, quamvis auro sis insignis, et a capite usque ad pedes ornatus aurei refulgeant, tamen hoc totum erit supervacuum et inutile: quamvis accedet pictura ad fucandam faciem, hoc etiam nihil tibi proderit. Iam scimus quos intelligat per amatores, nempe tam Aegyptios, quam Assyrios. Iudaei enim quum premerentur ab Aegyptiis, solebant ab Assyriis auxilium petere: rursum, ubi infesti erant Assyrii, tunc supplices erant Aegyptiis. Prophetae hoc comparant meretriciis artibus: nam quoties ita vel his vel illis adulabantur, hoc erat corrumpere sacrum coniugium, quo devicti erant Deo, et perfide fallere datam fidem. Dicit igitur propheta: Etiam si Aegyptii tibi mira promittant, quemadmodum amator illectus et pulchritudine et fallaci ornatu meretricis, tamen te decipient. Etiam si Assyrii ostendant se fore paratos ad ferendas suppetias, illi etiam frustrabuntur spem tuam: ita eris quasi scortum destitutum, ubi scilicet ad ultimam necessitatem redacta eris. Non possem nunc absolvere. Differam igitur in crastinum.

Diximus heri quid intelligat propheta per *vestitum coccineum, per ornamenta aurea, et per fucum*, nempe fallaces illas capturas, quibus utuntur inter se principes et populi, dum coniungunt foedera: nihil enim illic fere agitur nisi perfide. Sed hoc etiam dictum fuit, prophetam respicere ad spirituale illud coniugium, quo Deus populum israeliticum sibi devinxerat. Nam fuit illa species adulterii, dum externa foedera captarent, quia hoc modo abnegabant Deum, nec contenti erant eius praesidio: quemadmodum mulier satis habet protectionis in marito suo, ita etiam debuerant Israelitae respicere ad unum Deum. Sed quum ita discurrerent vagis suis cupiditatibus, merito propheta comparat eos mulieribus adulteris. Dicit autem *illos fore abominationi amatoribus:* neque id tantum, sed etiam tam Aegyptios, quam Assyrios, quibus stulte confisi fuerant, fore illis deterrimos hostes: *Abominabuntur*, inquit, *te amatores tui, imo quaerent animam tuam*, hoc est, vires suas, quibus putasti te fore tutam et salvam, convertent in tuum interitum. Postea sequitur,

31. *Certe vocem parturientis audivi, afflictionem* (vel anxietatem) *quasi puerperae* (vel parientis primogenitum: nam proprie hoc significat nomen), *vocem filiae Sion: lugebit* (vel conqueretur, vel ingemiscet), *scindet* (vel extendet, ut alii vertunt, vel confliget) *manus suas: vae nunc mihi, quia defecit anima mea propter interfectos* (alii active, propter interfectores).

His etiam verbis confirmat Ieremias quod vidimus. Neque enim docendi causa tam prolixus est, sed quia videbat duros esse, et fere lapideos populares suos, ideo inculcat pluribus verbis, et pluribus etiam modis quod poterat uno verbo simpliciter dicere. Frigeret enim saepe doctrina, nisi accederent exhortationes vel minae: in hunc igitur finem nunc diversis verbis idem quod ante vidimus explicat: *Audivi*, inquit, *vocem tanquam parturientis.* Non dubium est quin hic auditus per hypotyposin sumi debeat: neque enim Ieremias aliter poterat audire, quam reliqui, nisi quod ex specula sua longius prospexit iudicium Dei, quod tunc negligebatur a toto populo, ut aliis repraesentaret. Dicit igitur *se audisse*, ac si in rem praesentem esset adductus: et exaggerat: pro voce קול ponit צרה anxietatem: deinde pro parturiente ponit mulierem, quae parit primogenitum, ubi plus est doloris. Ergo significat Ieremias instare extrema populo, qui tunc revocari non poterat a suis sceleribus: sed subindicat, quemadmodum etiam aliis locis spiritus loquitur, subitum fore interitum populi: Quum dixerint Pax et securitas, repentinus illis veniet interitus. Ita etiam propheta nunc denuntiat frustra Iudaeos obdurescere adversus Deum, ac si non tam vicina esset pernicies, quoniam dolor erit subitus: quemadmodum mulier hilaris potest epulari, vel ludere, sed corripiet eam subito dolor: sic etiam intelligit propheta, non esse cur Iudaei existiment se repellere posse Dei vindictam perversa confidentia, quoniam praeter spem irrumpet illis pernicies. Tamen, quemadmodum dixi, magnitudinem, vel atrocitatem doloris exprimit hac similitudine: *Vocem*, inquit, *filiae Sion, quae queretur.* Potest enim suppleri relativum. Alii in secunda persona transferunt: Lamentaberis et extendes, vel scindes manus. Sed non potest hoc bene fluere, quoniam in tertia persona statim addit *manus suas.* Ergo dicit *vocem filiae Sion fore testimonium gravissimi doloris, quia lamentabitur:* et simul etiam adiungit conflictum manuum. Nam varie hoc verbum exponunt interpretes: sed quia פרש proprie significat scindere, vel dividere, ego existimo prophetam exprimere gestum mulieris dolentis: nam solent ita collidere manus suas inter se, et scindere quum interseruntur inter se digiti. Alii vertunt, Expandunt, quoniam manus scissae sunt, ubi ita in sublime tolluntur aut sustinentur. Quantum ad rem ipsam pertinet, non est ambiguus prophetae sensus: intelligit enim horribilem fore Dei vindictam, ita ut lamententur Iudaei, non vulgari modo, sed quemadmodum solent mulieres desperatae in maximo luctu. Postea concludit sententiam, *Vae mihi, quo-*

niam defecit anima mea propter interfectores. Hic propheta significat, etiam si alii omnes caecutiant in luce, tamen sibi conspicuum esse illud Dei iudicium, quod ridebant, vel saltem pro nihilo ducebant improbi et scelerati. Dicit *animam suam deficere propter interfectos*, et tamen nondum quispiam fuerat interfectus: sed in hac loquendi figura docet sibi iam proponi ante oculos quae aliis erant abscondita, et ideo non movebant eorum animos. Sequitur,

CAPUT QUINTUM.

1. *Circuite per vias* (alii vertunt, inquirite, vel exploràte, vel investigate per vias) *Ierusalem, et videte, agedum* (hic enim נא est hortantis: proximo versu debuit verti, nunc, vae nunc mihi), *et cognoscite, et inquirite in vicis eius* (in compitis eius) *an invenietis virum, an erit qui faciat iudicium* (hoc est, rectitudinem), *qui quaerat veritatem, et parcam illi.*

Hoc versu, quemadmodum et aliis sequentibus, ostendit Deus se non esse nimis rigidum, vel severum, quamvis extrema denuntiet populo suo, quia eorum malitia prorsus sit insanabilis, neque possit inveniri alia ratio. Scimus enim quid saepe testetur in scriptura, nempe se esse patientem, et exspectare, dum resipiscant peccatores. Quum ergo Deus passim commendet suam clementiam, et promittat se fore exorabilem, etiam pessimis quibusque, si resipiscant: quum ultro etiam occurrat peccatoribus, posset hoc videri absurdum, ubi exsurgit tanta asperitate contra ecclesiam suam. Atqui scimus quam praefracti sint impii: itaque non dubitant expostulare cum Deo, et ultro accersere in iudicium, quasi illos crudeliter tractaret. Hanc igitur ob causam nunc ostendit Deus sibi non esse integrum, ignoscere populo: Etiam si velim, inquit, non possum. Loquitur quidem humanitus, sed hac ratione, quemadmodum dixi, ostendit se tentasse omnes vias, priusquam ad ultimam severitatem descenderet: verum nihil remedii amplius esse in desperata populi malitia. Et hoc etiam optime verba exprimunt, *Circuite*, inquit, *per vias Ierusalem, et videte, obsecro, cognoscite, inquirite per omnia compita.* Poterat uno verbo dicere Ieremias: Si repertus fuerit vir unus in urbe, ego paratus ero ad ignoscendum. Sed Deus hic permittit toti mundo inquirere diligenter et sedulo qualis sit status urbis sanctae, nempe quae hoc titulo gloriabatur. Nunc autem, quemadmodum et proximo versu, sermonem dirigit contra Ierosolymam. Loquutus fuerat de aliis etiam vicinis urbibus: sed quoniam sanctitas totius terrae tunc visa fuit habere sedem suam et domicilium Ierosolymae, ideo hic Deus convertit sermonem suum contra urbem illam, quae retinebat adhuc speciem aliquam sanctitatis, et excellebat prae aliis urbibus. Dicit igitur, *Inquirite, videte, cognoscite, inspicite an erit vir.* Permittit hic iudicium mortalibus: quasi diceret, Adsint omnes: si volunt mihi Iudaei creare invidiam, et queruntur de nimio rigore, quasi inhumaniter a me tractentur, veniant quicunque esse volunt iudices, inquirant, sciscitentur, percontentur: ubi autem hoc compertum fuerit, ne unum quidem virum esse iustum, quid aliud superest, nisi ut urbs illa pereat? nam quid fiet cum perditis et deploratis, nisi ut iudicium meum contra ipsos exerceam? Nunc ergo tenemus consilium prophetae. Vult enim hic occludere ora Iudaeis, et eorum calumnias refellere, ne Deo obstrepant, vel accusent iudicium eius, quasi modum excedat: et ostendit etiam si ad veniam propensus sit Deus, non esse tamen locum veniae, et clementiam eius excludi ab illa tam perdita obstinatione, quum iam nullus esset vir Ierosolymae qui rectitudini studeret. Hic tamen posset obiici quaestio, cur dicat Ieremias, ne unum quidem posse reperiri, quum ipse Ierosolymae esset, haberet etiam socium Baruch et alios quosdam, de quibus postea videbimus suo loco. Erant igitur in urbe nonnulli veri Dei cultores: et superstes erat adhuc in quibusdam pietas, quamvis esset exiguus numerus. Videtur ergo hoc esse hyperbolicum. Sed notandum est, prophetam hic cum populo agere, sepositis fidelibus. Hoc ut clarius fiat, tenendus est locus ille Isaiae capite octavo (v. 16): Obsigna legem, et liga testimonium discipulis meis. Ubi enim videt Deus se inutiliter mittere prophetam, et frustra laborem eius consumi apud homines perditos, Liga, inquit, testimonium, et obsigna legem inter discipulos. Videmus ut Deus quasi seorsum colligat paucos illos in quibus residuum erat pietatis semen, imo in quorum animis vigebat aliqua religio. Non erant igitur illi e populo. Sic etiam Ieremias non censet neque Baruch, neque alios in populo reprobo: sed alloquitur ipsum corpus, quemadmodum dictum fuit. Alii enim iam erant separati non tantum arcano Dei iudicio, sed aperta sententia. Ideo vere pronuntiat, *Ne unum quidem esse.* Spectare enim debemus cum quibus tunc esset illi certamen. Ab una parte rex et consiliarii, ut erant inflati promissionibus, quas tamen falso ad se trahebant, non putabant fieri posse, ut unquam concideret solium Davidis: Haec requies mea in saeculum saeculi. Quamdiu erunt sol, et luna in coelo, erunt mihi testes, ut nunquam intercidat semen tuum (Psal. 132, 14; Psal. 89, 37). Armati erant talibus elogiis: sed quemadmodum hypocritae falso obtendunt Dei promissiones, ita etiam nebulones illi iactabant Deum

stare a parte sua. Deinde certabat Ieremias, ut postea clarius videbitur, cum multis pseudoprophetis. Nam erat magna eorum turba, ut fere semper est in mundo. Cunctus ordo sacerdotalis erat corruptus. Et ex professo etiam bellum cum Deo gerebat: populus nihilo erat melior. Congreditur ergo Ieremias cum rege et consiliariis, cum pseudoprophetis, cum impiis sacerdotibus et cum scelerato populo. Ita dicit, *Ne unum quidem inter ipsos esse* qui se opponat ad placandam iram Dei. Quaerere iudicium tantundem valet atque operam dare rectitudini. Nam משפט nomen Hebraeis est rectitudo, aut aequitas, aut regula iuste agendi. Dicit ergo neminem esse qui exerceat iudicium, neminem esse qui quaerat veritatem. Veritas, sicuti paulo post, accipitur pro integritate: quasi diceret, omnes esse deditos mendaciis, et fraudibus, et perversis astutiis: ideo fieri non posse, ut propitius sit urbi. Nam לה relativum feminei generis non potest aliter exponi quam de Ierosolyma. Dicit ergo Deus se fore exorabilem, si reperiatur vir unus, nempe inter regis consiliarios, inter sacerdotes et prophetas: quoniam omnes conspiraverant adversus omnem iustitiam. Sequitur,

2. *Etsi, vivit Iehovah, dixerint, ob id in vanum* (vel fallaciter) *iurabunt.*

Hoc per modum anticipationis additum fuit: quoniam Iudaei, ut satis notum est, putabant se habere integumentum omnibus suis vitiis, quia nomen Dei apud ipsos volitabat in ore omnium. Quum ergo profiterentur se Deum Abrahae colere, putabant hoc praetextu posse obtegi omnia sua flagitia. Propheta occurrit, et docet nihili esse hunc fucum, quoniam profanent nomen Dei, quum ipso abutuntur. Caeterum est etiam exaggeratio: quia ostendit Ieremias, non tantum in communi vita Iudaeos esse prorsus alienatos a timore Dei, sed etiam si qua in specie maneat apud ipsos religio, esse illic sacrilegium. Hoc autem longe deterius est, quam ubi sepultum est Dei nomen, et miseri homines permittunt sibi peccandi licentiam, quasi possent se abscondere. Ubi autem ita ex professo lacessunt Deum, et quasi in eius faciem conspuunt, quam est detestabilis et prodigiosa haec impietas? Hoc ergo exprimit Ieremias, *Etiamsi dicant, Vivit Dominus, tamen ob hoc*, inquit, *iurabunt fallaciter.* Nunc tenemus consilium prophetae. Primo enim loco excutit hypocritis vanam fiduciam, quia putant sibi Deum fore propitium, modo eius nomen obtendant: neque interea expendunt quam pretiosum sit nomen Dei: ita susque deque habent, promiscue iurare per Dei nomen. Propheta vero non tantum hypocrisin damnat in Iudaeis, sed quemadmodum dixi, exaggerat eorum crimen, quod non dubitent ita sacrum Dei nomen prostituere, et quasi aperto marte illum impetere. Nam hoc fit ubi abutimur nomine eius in iureiurando. Quum dicit, *Si dixerint, vivit Iehovah,* hic usurpat verba, quibus pii etiam utuntur in suis iuramentis. Nam ubi citant Deum viventem, perinde est ac si se sisterent ad eius tribunal ac simul dicerent se cognoscere, etiam si ad tempus differat Deus ultionem, tamen reddendam esse rationem, quia semper vivet. Ita pii agnoscunt se nihil lucri facere in mora, quamvis Deus vindictam suspendat, si peieraverint. Sed quemadmodum iam dixi, propheta hoc transfert ad hypocritas, qui videntur plurimum honoris Deo deferre. Nam nihil magis speciosum quam eorum verba. Fel enim est in corde et mel in labiis. Ergo propheta deridet hanc fallaciam quum dicit, Etiam si sanctissime iurent, quoad verborum formulam spectat, et ostendant summum pietatis studium: *Tamen iurabunt ob hoc:* לכן. Alii transferunt vere, vel certe. Sed causalis est particula, ideo plenior sententia erit, si vertamus *ob id*, hoc est, in eam rem, vel in eam causam mendaciter iurabunt. Sequitur,

3. *Iehovah, oculi tui annon ad veritatem? Percussisti eos, et non doluerunt: consumpsisti eos, et renuerunt suscipere disciplinam* (vel correctionem), *obduraverunt facies suas magis quam petram* (vel lapidem, magis quam saxum); *renuerunt converti* (vel redire).

Principium versus coacte exponunt quidam, vel potius torquent, quasi diceret propheta, Deum non ideo deflectere oculos a rectitudine, quoniam tam rigidus sit ultor scelerum in populo suo. Sed hic prosequitur eandem sententiam Ieremias. Neque enim distinctio versuum pondus habet. Quisquis eos distinxerit, saepe inscite pervertit sententias: ideo claudendi sunt oculi, nisi quod memoriae causa tenendus est numerus. Sed quoad contextum, saepe impediet lectores observatio. Praepostere enim miscentur quae inter se divisa erant, et etiam divelluntur quae optime cohaerent. Hoc mihi nunc venit in mentem, et utilis est admonitio: sicuti hoc loco, propheta postquam dixit Iudaeos esse perfidos et duplices, et omni integritate vacuos, adiungit *Atqui oculi Dei fidem respiciunt:* quasi diceret, frustra eos obtendere Dei nomen, et fucum ex caeremoniis vel externa pietatis specie facere, quoniam Deus scrutetur corda, et non moretur externas istas larvas quibus capiuntur hominum oculi. Sed emphatice propheta convertit ad Deum sermonem, ad taedium hoc modo demonstrandum: quod videret se nihil proficere apud obstinatos. Nam si qua fuisset in Iudaeis docilitas, haud dubie hortatus ipsos fuisset ad integritatem. Poterat dicere, fal-

luntur qui dum iurant in nomine Dei sibi persuadent illum fore patrem: *Nam oculi eius fidem spectant*, vel rectitudinem cordis. Haec erat continua series: et erat etiam aptissima docendi ratio: sed Ieremias abrumpit sermonem et relinquit suos populares. *Deus, oculi tui fidem spectant:* quasi diceret, Quid mihi cum hoc perdito populo? ego verba facio iam apud lapides et saxa: et ideo valete et facessite: ego nunc me conferam ad Deum. Videmus nunc quanto plus vehementiae habeat haec apostrophe, quam si continua serie propheta loquutus esset apud Iudaeos, et functus fuisset officio doctoris. Nunc enim ostendit se fractum esse taedio, ubi videt inutilem esse suam operam, et praefractos esse omnes quibuscum loquutus fuerat. Neque tamen interea voluit spargere hanc vocem temere, ut nihil prodesset: imo potius voluit acrius pungere stupidos illos, quum viderent illum ita discedere, quoniam nihil spei in ipsis erat reliquum. Tenendum enim est quod alibi dixi, prophetas non ita fuisse concionatos ad verbum ut scripserunt: sed quum multis verbis egissent apud populum postea summam colligebant: et hinc prophetici libri. Ideo non dubium est, quin Ieremias prolixe disseruerit de poenitentia: quin adversus hypocritas invectus fuerit: quin detexerit fallacias gentis suae: quin severe etiam corripuerit contumaciam. Sed post haec omnia necesse fuit, illum quasi e medio cursu retrocedere, quoniam videbat nihil fructus posse ex opera sua et praedicatione sperari. Quum ergo hoc scirent Iudaei, decuit illos magis affici: quemadmodum nunc ubi videmus spiritum Dei exasperari nostra contumacia, quoniam hoc est horribile portentum: ideo nihil est, quod magis vulnerare debeat animos nostros: Quid hoc est? Deus nos quotidie familiariter invitat ad se: sed ubi videt tam dura nobis esse corda et capita, relinquit nos, quoniam moerore afficimus eius spiritum, quemadmodum dicitur apud Isaiam (63, 10). Ergo non fuit trita et communis haec docendi ratio, sed plus habuit efficaciae quam simplex doctrina, ubi propheta ostendit sibi non amplius esse tolerabilem populi sui malitiam. *Iehovah,* inquit, *oculi tui annon ad fidem?* Quum ita Deum alloquitur, antithesis subest inter Deum et homines. Nam scimus ut sibi placeant sceleratissimi quique, ubi possunt retinere famam et applausus mundi. Quantisper ergo manent in pretio, ita indormiunt suis vitiis. Propheta hanc stultam confidentiam deridet, ac ostendit alios esse oculos Deo quam mortalibus. Mortales enim vix ad tres digitos usque possunt adspectum suum extendere. Deus autem penetrat usque ad intimos et occultissimos recessus cordis. Sic ergo propheta loquitur de oculis Dei ut ostendat frivola esse hominum iudicia, quoniam praeter externum splendorem nihil quaerunt. Fidei nomine, sicuti et primo versu huius capitis, propheta intelligit cordis integritatem. Ergo abs re philosophantur qui volunt probari ex hoc loco, fide sola nos esse Deo gratos. Nam propheta hic de fide non loquitur, qua amplectimur gratuitam reconciliationem cum Deo, et qua fimus membra Christi. Ergo sensus minime obscurus est, nempe Deum non morari externum splendorem quo alliciuntur homines, quemadmodum etiam dicitur primo libro Samuelis, capite decimo sexto (v. 7), Homo videt quae extra apparent: Deus autem intuetur cor. Illic spiritus sanctus cordis nomine idem exprimit quod hoc loco per fidem aut veritatem. Nam Samuel ostendit falli patrem Davidis qui in medium proferret filios eleganti forma. Homo videt, inquit, quae extra apparent, Deus autem intuetur cor. Nunc tenemus genuinum prophetae sensum, quod scilicet, postquam sibi blanditi fuerint hypocritae, et totus etiam mundus illos palpaverit suis adulationibus, hoc nihil illis profore, quoniam tandem veniendum erit ad iudicium Dei: coram Deo autem sola veritas locum et pretium obtinet. Postea adiungit, *Percussisti eos, et non doluerunt.* Hic duritiem populi obiurgat propheta, quod ne icti quidem resipuerint. Nam experientia, ut loquuntur, magistra est stultorum: et hoc veteri proverbio celebratum fuit, stultos malo accepto sapere. Saepe et poetae et historici usurpant hanc sententiam. Quum igitur ita praefracto essent ingenio Iudaei, ut ne flagellis quidem resipiscerent, fuit hoc signum ultimae pravitatis. Et ideo propheta hic subscribit superiori sententiae, ubi Deus se dicebat fore exorabilem, si vel unus quispiam inveniretur in tota urbe integer. Propheta confirmat hanc sententiam, ubi dicit, *Percussisti eos, non doluerunt.* Non dubium est quin Iudaei ingemuerint sub plagis, quin etiam ululaverint, et effuderint atroces querimonias. Scimus enim quam petulanter maledixerint Deo. Dolebant igitur: sed hic specialiter capitur nomen doloris, quemadmodum ubi Paulus de poenitentia disserit, eius principium docet esse tristitiam: Sic etiam hoc loco negat propheta doluisse eos, qui confusis erant animis, ita ut non sentirent sibi esse cum Deo negotium. Ergo tantundem significat hoc verbo atque alter propheta, ubi dicit eos non respexisse ad manum percutientis. Neque enim dicit fuisse tam socordes, ut non sentirent ictus: sed interea manus Dei erat illis abscondita. Atqui hoc est praecipuum in dolore nostro. Nam si caeco impetu clamamus nobis male esse, et repetimus, vae, centies, quid hoc est? tantum sunt brutae lamentationes. Ubi autem respicimus manum percutientis, ille est verus dolor, et recte formatus. Hoc sensu negat Ieremias Iudaeos doluisse, quia non senserunt se iuste castigari Dei manu. Postea amplificat hanc doctrinam, *Consumpsisti eos,* inquit,

et renuerunt accipere correctionem. Quum dicit *consumptos fuisse*, signum est ultimae pervicaciae. Nam si leviter nos Deus castiget, non mirum est, si pro nostra tarditate et ignavia non statim expergiscamur: sed si Deus ingeminet ictus, imo non tantum percutiat suis ferulis, sed etiam gladium suum exserat ad nos penitus consumendos. Ubi ergo nos ita tractat, et horrendis iudiciis exsequitur vindictam suam, si tunc torpemus adhuc in malis nostris, nec sentimus quam horribile sit incidere in eius iudicium, nonne oportet nos excaecatos esse a diabolo? Hunc ergo stuporem nunc deplorat propheta in Iudaeis, quod non tantum sensu doloris vacui fuerint, quum Deus eos percuteret, sed etiam consumpti non receperint neque admiserint correctionem. Et hoc secundo membro ostendit quod iam diximus, nempe dolorem de quo loquutus est, non debere promiscue accipi: sed de serio dolore, qui nobis proponit Dei iudicium, ita ut eum timere discamus. Adiungit, *Obduraverunt facies suas quasi petram, denique noluerunt reverti.* Propheta significat non tantum Iudaeos praefractos esse, sed etiam carere pudore. Etiam si omnia verecundiae signa dedissent, tamen fuisset frivolum, nisi cordis integritas praeisset, quemadmodum diximus. Sed ut plurimum accidit, etiam pessimos quosque, ubi intus pleni sunt impietate, et contemptu Dei, et contumacia, tamen retinere aliquid pudoris. Propheta ut ostendat prolapsos esse Iudaeos usque ad cumulum extremae impietatis, dicit *eos obduravisse facies suas:* hoc est, esse prorsus impudentes, quoniam abiecerint omnem rationem, et discrimen recti et honesti, perversi atque turpis. Quoniam ergo iam exuerant omnem humanum sensum, ideo dicit nihil aliud restare, nisi ut Deus, quemadmodum praedixit, exsequatur ultimam vindictam adversus eos. Et repetit quod dixit, *Nempe eos renuere converti.* Nam significat eos non errore vel inscitia peccare, vel esse abstractos: sed voluntaria malitia, et certa deliberatione abiicere omnem curam suae salutis, et quasi ex professo Deum repudiare, ita ut nolint perpeti vel doctrinam eius vel correctiones.

4. *Et ego dixi, Certe* (alii vertunt, forsan, אך) *pauperes sunt hi, stulte egerunt, quia non cognoscunt viam Iehovae, iudicium Dei sui.*

5. *Ibo ad optimates* (ad magnos, ad verbum), *et loquar apud eos: quia ipsi cognoscunt viam Iehovae, iudicium Dei sui. Atqui ipsi fregerunt iugum, ruperunt vincula.*

Quod quidam existimant prophetam hic excusare populum suum, et culpam extenuare quantum potest, in eo longe falluntur. Neque enim dubium est, quin hac comparatione clarius ostendat quam perditae res tunc fuerint. Summa igitur est, non in plebe duntaxat grassatas fuisse corruptelas, sed in ipsis proceribus, ut nihil residuum esset sanitatis a capite usque ad calcem, quemadmodum loquuntur. Et eadem fere sententia (quanquam aliis verbis) legitur apud Isaiam capite vigesimo octavo. Postquam enim invectus est generaliter contra populum, aggreditur ipsos duces: dicit esse inebriatos, non minus quam vulgus ipsum ignobile: dicit quidem a vino et sicera: sed sensus est, similes esse ebriis, quoniam nullus erat in illis pudor, ex quo intemperanter sese proiecerant ad turpissima quaeque flagitia. Eodem spectat nunc Ieremias quum dicit *se cogitasse* tenues esse, qui ita peccarunt, et homines obscuros, ac nullius pretii: sed in ipsis quoque ducibus se reperisse quod in vulgo ignobili. Poterat simpliciter dicere, Non tantum plebeii et gregarii homines, sed qui praecipui sunt, et qui debuerant aliis praeire, illi etiam sunt corrupti. Sed efficacior longe est ista comparatio, quum dicit, Forte miseri homines, qui non tenent legem Dei, ita peccarunt: neque mirum: sed maior in ipsis ducibus exstabit integritas. Quum ergo propheta sic loquitur, adducit lectores in rem praesentem, et ostendit non tantum quoslibet peccare in populo, sed sacerdotes et prophetas, et quicunque primatum tenebant. Patet igitur consilium prophetae. Dicit, *Ego dixi,* non quod ita senserit. Videbat enim omnia sic esse permixta, ut nihilo plus sperandum esset a proceribus, quam a vulgo: hoc satis perspectum erat prophetae: sed quemadmodum dixi, voluit hic quasi sub viva pictura ostendere quam misera esset totius populi conditio. Dicit, Certe: אך affirmat apud Hebraeos, vel est adversativa particula, ut vidimus proximo versu: hic quidam accipiunt pro אולי, forte: est hic vice concessionis. Demus hoc, inquit: sunt pauperes, sunt homines nullius pretii, et quasi quisquiliae, qui ita peccant: non mirum est, si ita stulte se gerant, *quia non tenent viam Iehovae et iudicium Dei sui.* Lex quidem omnibus promiscue posita fuit: ita nulla erat in plebe excusatio: sed morbus hic fere omnibus saeculis regnavit, ut pauci attenti essent ad legis doctrinam, quoniam nemo est qui non libenter iugum excutiat. Putant autem homines gregarii sibi aliquid excusationis suppetere, quoniam non datur otium, neque etiam nati sunt ad res magnas. Propheta ergo loquitur ex communi more: interea non extenuat culpam, si qui vellent inscitiam obtendere, quia non fuerunt edocti in scholis. Nam, ut dictum fuit, sine exceptione legem suam Deus prodesse voluit toti populo. *Per viam Iehovae et per iudicium Dei* idem significat propheta. Est repetitio satis trita Hebraeis. Nam Deus quum regulam vivendi nobis praescribit, perinde est ac si viam nobis monstraret. Vita enim nostra similis est cursui. Deus autem non vult nos fortuito currere, sed scopum nobis proponit. Deinde dirigit

nos certa via: quoniam hoc est legis officium, revocare nos ab errore, et deducere ad finem nobis propositum: ideo lex ipsa vocatur *Via Iehovae.* משפט autem, quemadmodum heri dictum fuit, significat rectitudinem, vel regulam. Priore membro dicit *viam Iehovae:* altero autem *iudicium Dei.* Et hoc modo ostendit non esse excusabiles, qui obiiciunt se esse miseros idiotas, et nihil cognoscere. Deus enim non minus ipsis, quam doctissimis voluit ostendere quomodo vivendum sit. Iam adiungit, *Ibo ad magnos.* Per magnates intelligit tam sacerdotes et prophetas quam regis consiliarios, imo regem ipsum. *Ibo* igitur *ad magnos,* inquit, *et loquar apud eos.* Perinde est ac si diceret, ubique se perdere operam, quia non tantum apud vulgus indoctum surdis loquitur, sed etiam apud proceres ipsos. Dixi prophetam non consultasse hac de re tanquam dubia: sed voluisse incutere pudorem ipsis proceribus. Et confirmatio est superioris sententiae, quod scilicet ne unus quidem posset reperiri Ierosolymae integer et rectus. *Ipsi enim,* inquit, *cognoscunt,* etc. Repetit affirmative eadem verba. Verum tenendum semper est, prophetam non ita fuisse persuasum, sed loqui de re probabili. Quis enim tunc putasset in ipsis proceribus tantum esse stuporem? Nam pollebant magna existimatione apud populum. Quum ergo haec opinio invaluisset, in lege optime esse exercitatos quicunque tunc primatum tenebant in populo: ideo ex communi sensu loquitur Ieremias, et dicit *tenere viam Iehovae.* Postea adiungit, *Imo* (nam אך hic adversative capitur, sicuti est propria huius particulae significatio, imo, vel atqui) *ipsi pariter fregerunt iugum, ruperunt vincula:* hoc est, si quis existimet meliores esse duces, quam vulgus, longe fallitur. Ego enim satis perspectum habeo qualiter se gerant. *Ruperunt* ergo *non minus quam rudissimi quique iugum Dei.* Qua repetitione magis confirmat eorum defectionem, et simul admonet quanta sit haec indignitas, quod prophetae, sacerdotes et iudices, qui tenebant gubernacula, fuerint effraenes in suis cupiditatibus. Sequitur,

6. *Propterea percussit eos leo e sylva, lupus solitudinum* (alii per ערבות intelligunt vesperas, quia deducunt ab ערב quod significat vesperum: ita vertunt, lupus vespertinus) *vastavit eos: pardus* (alii vertunt pantheram) *vigilans super urbes eorum, quisquis egredietur, discerpet* (aut lacerabit): *quoniam multiplices sunt iniquitates eorum, auctae sunt defectiones eorum.*

Hic tandem ostendit Deus se modum servare in suis iudiciis, ita ut frustra eum reprobi insimulent nimii rigoris, quemadmodum illis solenne est. Quidam vertunt in praeterito tempore haec verba, atque existimant talem esse sensum, quod propheta Iudaeis exprobret non frustra tot calamitatibus fuisse prius afflictos, quoniam graviores poenas fuerant promeriti. Sed potest etiam altera sententia probari. Scimus enim ut permutent Hebraei inter se tempora verborum: et libentius refero ad futurum tempus: quia non videtur hic propheta narrare quid antehac passi essent, sed quam atroces poenae illis immineant. *Percutiet* igitur eos *leo e sylva.* Quod ad verba spectat, diximus lupum vocari solitudinum: hoc est, prodeuntem e deserto. Quod alii vespertinum exponunt, tolerabile est. Scimus enim aliis locis lupos vespertinos vocari, qui sunt famelici. Nam ubi praedam quaesierunt toto die, et nulla illis occurrit, circiter vesperam sunt fere rabiosi: ita eos cogit esuries ruere huc et illuc. Posset igitur haec expositio ferri. Sed quoniam prius dixit *leonem e sylva venire,* magis probabile est, lupum etiam describi venientem ex deserto. Et quantum ad summam rei spectat, parum erit discriminis. Ponit hic tres belluas, leonem, et lupum, et pardum. Non dubium est quin metaphorice per has bestias intelligat hostes, qui magna saevitia erant paulo post irrupturi. Verum quidem est, Iudaeos ante tempus, quo concionatus est Ieremias, fuisse multis cladibus afflictos. Neque enim Deus uno die sumpsit de illis vindictam: sed saepius illos admonuit: et si qua fuisset spes resipiscentiae, poterant adhuc quum essent in statu mediocri incolumes manere. Sed videtur Ieremias vaticinari de futuris poenis: ideo intelligit non tantum Assyrios et Aegyptios, sed alios etiam hostes. Scimus enim fuisse exosum populum illum omnibus vicinis, atque etiam a cognatis fuisse passum gravissimas iniurias. Quum ergo ita plures gentes infestae essent Iudaeis, non mirum est, quod propheta hic tres belluarum species enumerat: quasi diceret undique venturos hostes, qui instar leonum, et luporum, et pardorum exerceant suum furorem contra eos, qui toties, et tot modis, et tam longo tempore provocaverant iram Dei. Interea hic Deus refellit perversas querimonias, quae solebant subinde obiici a reprobis: et ostendit se iustum esse iudicem: et quae sumit poenarum exempla de Iudaeis non posse reprehendi. Et huc pertinet particula על־כן. Ideo iam adiungit, *Pardum vigilare, ut discerpat quicunque egressi fuerint ex urbibus.* Non dubium est quin metaphorice significet, ubi hostes terram occupaverint, Iudaeos inclusos fore in suis urbibus, ne audeant prodire in apertum: quoniam ubique parata erunt pericula. In fine versus iterum repetit, et fusius prosequitur quid intellexerit per particulam על־כן, ideo. Dicit enim, *Quoniam multiplicatae sunt iniquitates eorum et auctae sunt defectiones eorum.* His verbis iterum inculcat quod dixit, nempe Deum aequum esse iudicem, ubi videtur

esse nimium severus: quia fieri non poterat, quin extremam vindictam exigeret de perdito illo et desperato populo. Neque simpliciter vocat sceleratos vel apostatas: sed dicit *multas esse ipsorum iniquitates*, vel scelera: *et defectiones esse auctas*. Et secunda voce amplificat damnationem. Nam tametsi פשע non simpliciter significet delinquere, sed scelerate agere: tamen deficere a Deo est gravius et atrocius. Unde colligimus, in Iudaeis hic damnari tantam pravitatem, quae non debuerit corrigi vulgaribus remediis, aut poenis mitioribus. Postea addit,

7. *Quomodo super hoc parcam tibi* (hoc est, parcerem: nam debet resolvi futurum tempus in modum potentialem: quomodo, inquit, parcerem tibi super hoc)? *filii tui dereliquerunt me: et iurarunt in non Deo: ego autem saturavi eos, et scortati sunt* (tamen scortati sunt) *et domus meretricis congregaverunt se* (vel in domum meretricis: ita subaudienda erit litera ב servilis).

Hic est communicatio, sicuti loquuntur rhetores. Deus enim hic quodammodo partem adversam cum qua litigat, vult ferre iudicium de causa tanquam satis liquida. Hoc autem est signum fiduciae. Et ideo quum rhetores volunt ostendere nihil esse ambiguum, vel obscurum, deliberant cum parte adversa: Quid? ego familiariter tibi rem propono. Habesne quod dicas? etiam si tibi esset liberum, et tuum esset arbitrium, nonne ratio te cogeret ita pronuntiare? Sic etiam nunc Deus ostendit se quadam necessitate constringi, ut tam severas poenas exigat de Iudaeis: ac sibi integrum esse negat aliter facere. Si ego sum iudex mundi, inquit, an impune effugient qui ita velut ex professo provocant me? nonne ludibrio exponerem meam gloriam? nonne etiam me exuerem iusta potentia? desinerem esse qui debeo, et abnegarem quodammodo me ipsum, nisi sumerem poenas de tam sceleratis et perditis. Tenemus ergo consilium prophetae. Alii subaudiunt ן, et אי accipiunt pro אין: et ideo vertunt, Non super hoc. Sed quia nulla ratio cogit aliquid mutare, et multi in hanc expositionem consentiunt, ego malo sequi quod magis receptum est. אי significat ubi apud Hebraeos: sed accipitur etiam saepe pro quomodo. Neque enim hic de loco debet intelligi, sed de re. *Quomodo* igitur *super hoc propitius essem tibi?* inquit. Videmus ut Deus cum adversa parte deliberet, imo deferat iudicium: Dic tu, etiam si tibi concederem tantum licentiae aut iuris, ut tibi poenam statueres, an ego qui iudex sum mundi iam tibi parcerem in tantis sceleribus? *Filii enim tui dereliquerunt me.* Hoc primum est crimen, Deus autem ubi conqueritur se esse derelictum, significat populum ultro, et certa malitia iugum abiecisse. Neque enim poterat idem dici de profanis gentibus. Verum quidem est, omnes (si respicimus ad initium) defectionis posse damnari, quoniam et Adae et filiis Noe Deus se manifestaverat: et quum prolapsi sunt ad superstitiones, fuerunt apostatae. Sed defectio populi iudaici multo erat recentior, et minus tolerabilis: imo quum gloriarentur se esse Dei populum, quis poterat obtendi praetextus ignorantiae? Nunc ergo videmus quid intelligat propheta quum dicit a populo derelictum fuisse *Deum*. Postea addit, *Iurarunt in non Deo.* Synecdochicῶs significat corruptum et vitiatum fuisse cultum Dei. Nam iusiurandum, ut heri dictum fuit, pars vel species est cultus Dei. Quoties enim iuramus per Dei nomen, profitemur nos esse sub eius manu, neque posse impune elabi, si mentimur: deinde tribuimus ei gloriam veritatis, tertio etiam testamur illum nihil fugere, vel ei nihil esse absconditum. Ergo quum hic dicit *iurasse Israelitas in non Deo*, significat se spoliatum fuisse suo iure. Erant quidem aliis sceleribus obstricti: sed quemadmodum dictum fuit, sub una specie complectitur propheta quidquid tunc fuit superstitionum in populo. Perinde igitur est ac si diceret coluisse idola, et deos quos sibi fabricati fuerant. Adiungit circumstantiam, quae scelus eorum exaggerat. *Ego autem*, inquit, *saturavi eos, et scortati fuerunt.* Elegans tamen est paronomasia, quae non debet omitti. Dixerat ישבעו, iurarunt: nunc dicit אשבע, ego saturavi: tantum discrimen est in puncto. Nam quum punctum ponitur in sinistro cornu, significat saturare: quum ponitur in dextro, significat iurare. Ergo propheta dicit *eos iurasse, et tamen fuisse saturatos.* Hic ostendit Deus quam foeda et impia fuerit populi ingratitudo, quod ad satietatem refertus omnibus bonis, tamen non agnoverit Deum suum, qui tam liberalis ac beneficus erat pater. *Ego* inquit, *eos saturavi: et scortati sunt.* Docet autem hic locus, eo magis indignos esse venia qui peccant, ubi Deus eos allicere voluit paterna indulgentia et dulcedine. Ubi ergo homines ita lasciviunt adversus Deum, quum ipsis clementer indulget, non dubium est quin sibi iram thesaurisent in die irae, quemadmodum dicit Paulus 2. cap. ad Rom. (v. 5). Ergo videndum est quantisper Deus nobis quasi blanditur, ne ipsi nobis blandiamur: et ipsa prosperitas nos ad lasciviam impellat. Sed quoniam ita comiter ac suaviter nos ad se Deus invitat, discamus sponte nos ei subiicere, et dum amabilem se ostendit, amare illum discamus. Dicit *scortatos esse.* Potest hoc metaphorice accipi: sed quoniam proximo versu invehitur contra vagas eorum libidines et adulteria, ideo posset hic locus simpliciter et ad literam exponi, ut dicunt: ego tamen existimo esse metaphoram, quod *scortati sint*, nempe quia nulla in ipsis fuit spiritualis castitas, quum tamen Deus ipsos

studeret retinere in officio. Dicit, *Et domus meretricis se ipsos congregaverunt simul.* Potest in nominativo casu accipi, ut Iudaei vocentur domus meretricis: quasi diceret propheta totam Ierosolymam et Iudaeam esse quasi lupanaria. Alii tamen subaudiunt כ, quod congregaverint se quasi in domum meretricis: et hoc modo alluderet ad templa. Est autem hoc signum impudentiae, ubi coeunt in unam domum plures adulteri vel scortatores: nam pudet etiam multos suarum scortationum, ita ut turpitudinem suam occultent. Ubi autem turmatim conveniunt quasi erecto vexillo, signum est, nihil amplius esse pudoris, sed eos qui ita prorumpunt, similes esse brutis pecudibus. Convenit igitur optime hic sensus, quod congregati fuerint simul in lupanaria, qui gloriabantur in suis superstitionibus et sacrilegiis. Sequitur,

8. *Equi saginati* (alii vertunt, armati, intelligunt phaleratos) *mane surgentes* (alii vertunt trahentes: deducunt a משך, sed rectius alii deducunt a שכם, et nomen esse existimant) *quisque ad uxorem proximi sui hinnit* (est quidem futurum tempus, sed significat continuum actum).

Nunc meo iudicio ad secundam tabulam descendit Ieremias, et speciem unam attingit: caeterum simpliciter ostendere vult, nihil esse pudicitiae, nihil fidei, nihil honestatis in populo illo. Comparat igitur eos equis lascivis et petulantibus, et ita traducit eorum infamiam, quia si dixisset eos insidiari unumquemque thoro fratris sui, hoc quidem erat per se grave, sed quum eorum libidinem vocat *hinnitum*, quum ipsos nominat *equos*, *et quidem bene saginatos*, *et qui mane surgunt*, postquam sunt saturi, non dubium est quin ostendat tantam esse in illis intemperiem, ut non sint tantum censendi scortatores vel adulteri, sed deterius sit in illis flagitium et turpius, quoniam ab equis salacibus nihil differant. *Equi saginati*, inquit: qui vertunt armatos, deducunt a radice יון, quod significat armari: alii autem potius originem volunt esse זון, quod significat comedere: unde מזון etiam pro cibo accipitur. Nec dubium est, quin hic significet equos saginatos: quorsum enim diceret phaleratos? Quod etiam alii dicunt surgere mane postquam scortati sunt, ut proferant suum dedecus, et glorientur de suis vitiis, hoc nimis est coactum. Sed intelligit equos robustos, qui agiles sunt, et ideo surgunt mane postquam fuerunt bene pasti. Nunc ergo tenemus consilium prophetae. Summa est, nullam esse castitatem in Iudaeis, quoniam ad suas vagas libidines prosiliant, non tantum ut solent adulteri vel scortatores, sed ut solent equi petulantes. Tamen, quemadmodum diximus, sub incontinentia hic designat et furta, et alias fraudes, et rapinas, et quidquid est tale. Neque enim dubium est quin reos peragat Iudaeos transgressionis, quod ad secundam legis tabulam attinet. Postea adiungit,

9. *An non super his* (vel an super hoc) *visitabo* (vel non visitarem), *dicit Iehovah? et an in gente quae talis est* (quae secundum hanc) *non se ulciscetur anima mea?*

Iterum Deus cum ipsis communicat, et facit in eum finem, ut compescat omnes eorum querimonias, et os illis occludat, ne excipiant se nimis duriter tractari. Ergo ne qua illis obiectio maneat, iterum repetit Deus se non posse remittere tam atrocia scelera. Sumit autem hoc principium, Fieri non posse quin poenas sumat de sceleratis qui non resipiscunt. Nam si Deus est iudex mundi, non potest magis abnegare suum iudicium, quam propriam essentiam. Quum igitur haec sint inseparabilia, maiestas Dei et officium iudicis, hic concludit propheta impossibile esse quod Iudaei putabant, nempe ut impune elaberentur, quum tamen tam horrendis sceleribus non desinerent Deum lacessere quasi aperto bello. *An ergo super hoc non visitarem, inquit Iehovah?* et hic proponit nomen Iehovae. Iudex terrenus posset dare veniam impiis, et pessimis quibusque: atqui non potest hoc cadere in Deum. Nam quoties ignoscit Deus, simul etiam peccatores ad poenitentiam adducit: ita nunquam patitur scelera impunita. Nam qui resipiscit, ipse est iudex suus, et hoc modo praevenit Dei iudicium. Ubi igitur est vera conversio, illic Deus non indulget sceleribus: sed ubi tanta est in peccatis obstinatio, ut qui monentur contemnant omnem doctrinam, certe fieri non potest, ut Deus hic ignoscat, alioqui renuntiaret suae gloriae: quod fieri non potest. *An non ergo visitarem, inquit Iehovah? et an in gente quae talis est non se ulcisceretur anima mea?* Hic Deus humano more loquitur, neque enim appetit vindictam: et quum de anima sua loquitur, etiam hoc est proprium, sed in re nulla est obscuritas. Significat enim se inimicum esse sceleribus, quemadmodum dicitur in Psalmo (5, 5) ipsum nolle, nec posse ferre iniquitatem. Quum ita sit, sequitur ergo vel e solio coelesti detrahendum esse, vel instare poenam reprobis, qui ita pervicaciter sese proiiciunt, nec faciunt finem vel modum peccandi. Ergo quoties obrepunt nobis blanditiae, et Satan suis illecebris studet nos adducere in oblivionem iudicii Dei, veniat hoc nobis in mentem, Deus non esset Deus, nisi puniret scelera. Ergo iam necesse est, aut eum punire peccata, aut ipsum nobis esse infensum. Denique, quemadmodum dictum fuit, non constaret ipse sibi, et esset etiam dissimilis naturae, quum nulla mutatio in ipsum cadat. Ergo vel intenta est eius manus ad poenas de nobis sumendas,

vel necesse est iudicium eius a nobis praeverti. Quae autem ista erit ratio? nempe ut discamus ferre in nos sententiam, displicere nobis in malis. Ubi igitur talis erit conversio, iam propitius erit Deus: et ita non parcet sceleribus nostris quasi ea probaret, quasi etiam non exerceret officium iudicis. Sed, quemadmodum iam dixi, haec doctrina proprie dirigitur ad eos, qui vel praefracti sunt, vel quibus Satan induxit torporem et oblivionem, ut non vocent se ad rationem reddendam. Denique haec doctrina vel inexcusabiles reddit impios, si pergant in sua obstinatione, vel debet expergefacere eos qui sunt sanabiles, ut se ipsos iudicent, neque exspectent donec Dominus extendat manum suam ad exigendas ultimas poenas.

10. *Ascendite muros eius, et diruite* (vel dissipate), *et consumptionem ne feceritis* (vel potius finem), *auferte propagines eius* (vel ramos, vel dentes murorum, ut alii vertunt: aut pinnas), *quia non sunt Iehovae.*

Hic Deus per os prophetae sui compellat hostes, quibus uti statuerat vindictae suae ministris. Hoc autem prophetis usitatum est, dum volunt magis afficere, vel acrius pungere animos. Scimus enim quanta sit hominum socordia, ubi Deus ad iudicium eos citat. Quum ergo videret Ieremias parum se proficere simplici doctrina, usus est hoc genere loquendi. Ergo in persona Dei alloquitur Chaldaeos, et iubet eos accurrere, ut oppugnent Ierosolymam. Saepe ita loquuntur prophetae. Sibilabit Deus ad Aegyptios, vel canet tuba, et accerset Chaldaeos. Sed haec figura efficacior est ad penetrandos animos, ubi propheta mandato Dei quasi coelestis praeco hostes ipsos convocat, et praecipit quid agere debeant, nempe ut exscindant totam urbem. Primo dicit, *Ascendite muros eius:* quibus verbis significat frustra gloriari Iudaeos in altitudine murorum, quia Deus attollet hostes, ita ut non sit illis difficilis ingressus. Sperabant enim tutos se fore, quoniam urbs bene munita erat. Dicit igitur eos falli, et coarguit eorum stultitiam, quia muri eos non protegent. Postea addit, *Finem ne feceritis.* Hoc membrum bifariam exponitur, quia alii accipiunt in bonam partem, ac si Deus mitigaret atrocitatem poenae, quemadmodum a quibusdam accipi proximo capite vidimus. Nam quamvis illic Deus terreret Iudaeos, tamen secundum eosdem correctionis vice addebat, Ego tamen non faciam consumptionem, hoc est, aliquid manebit residuum. Et solent ita loqui prophetae ubi docere volunt semper aliquod semen fore salvum, ne tota ecclesia penitus intereat. Ita etiam nunc exponunt iidem interpretes, ac si diceret Deus non talem fore ruinam Ierosolymae, quin superstes maneat ecclesia, quoniam non fieret consumptio. Alii autem accipiunt כלה pro fine: et sensus hic melius quadrat. Nam hoc versu Deus severe minatur Iudaeis interitum. Nec obstat quod alibi dicitur, non fore plenam consumptionem: satis enim patet prophetas non semper eodem modo loqui. Nam ubi vindictam denuntiant reprobis, nihil spei relinquunt, atque ita saepe occurrit haec loquutio. Consumptionem faciam: sed ubi dirigunt sermonem ad fideles, temperant rigorem illum hac correctione, quod scilicet Deus non faciet consumptionem. Ego itaque libenter eorum sententiae subscribo, qui hic consumptionem accipiunt pro fine: et כלל etiam significat finire. Sensus ergo erit, *Diruite urbem, et nullus sit finis,* hoc est, delete eam prorsus. Nam continuo post sequitur eodem sensu, *Tollite propagines eius,* vel ramos eius, vel dentes murorum, ut alii vertunt: ego tamen existimo prophetam hic respicere ad murorum latitudinem, quae est in ipsis fundamentis. Scimus enim sic exstrui muros, ut fundamentum latius pateat: nam vox qua utitur propheta significat propagines, quae longe sunt diffusae. Qui vertunt pinnas murorum non videntur satis assequi prophetae mentem, quia non hic de culmine ipso loquitur, sed de fundamentis: quasi diceret, Funditus evertite, vel delete muros urbis. Quare? subiicit, *non esse Dei.* Nam Iudaei turgebant hac inani fiducia, quod putabant se latere sub Dei praesidio: fingebant enim sibi Deum esse custodem urbis, quia illic erat sanctuarium, illic erat altare. Propheta igitur negat *muros esse Dei,* vel ipsa etiam fundamenta esse Dei. Neque potest opponi quod alibi dicitur, nempe fundatam urbem illam esse a Domino, quia Deus elegerat quidem illic sibi domicilium et sedem, sed hac lege ut pure coleretur a populo. Quum autem facta esset Ierosolyma spelunca latronum, Deus illinc discessit, quemadmodum dicitur Ezechielis 14. cap. Hic ergo propheta refellit stultam confidentiam, qua se fallebant Iudaei, quum putarent Deum sibi quodammodo obstrictum esse, ne unquam urbis custodiam desereret: negat muros et illorum fundamenta esse Dei. Locum enim illum sic profanaverant Iudaei suis sceleribus, ut non posset in tanto foetore Deus habitare. Sequitur,

11. *Quoniam transgrediendo transgressi sunt in me domus Israel, et domus Iehudah, dicit Iehovah.*

בגד significat fraudare et perfide agere. Ergo hic Deus Iudaeos condemnat perfidiae, quoniam ab ipso defecerant: neque enim tantum conqueritur, aliqua in parte ipsos peccasse, et ita se fuisse ab illis offensum: sed generalem defectionem in illis condemnat. Dicit ergo tam Israelitas quam Iudaeos fuisse perfidos et apostatas. Scimus tunc divisum fuisse populum in duo regna. Quanquam autem

Ieremias proprie datus fuerat doctor tribui Iehudah, simul etiam Israelitis debuit impendere suam operam. Aliqua iam ex parte conciderat regnum Israel. Abductae enim fuerant quatuor tribus: et regnum illud erat lacerum et debile: tamen voluit consulere quantum in se esset reliquiis. Ideo utrosque hic dicit esse impios apostatas, *quod perfide se gesserint erga Deum.* Et quoniam acerba erat haec querimonia, et poterat graviter vulnerare eorum animos, transfert in Deum quod vix ab ipso passi fuissent Iudaei sibi exprobrari: *Iehovah est qui loquitur*, inquit, hoc est, non est quod litigetis mecum, ac si asperius vobiscum agerem: sed litigate cum Deo ipso, quandoquidem ipse est qui pronuntiat vos omnes esse perfidos. Postea addit,

12. *Negarunt Iehovam* (alii vertunt, mentiti sunt Iehovae) *et dixerunt, Non est, et non veniet super nos malum: et gladium, et famem non videbimus.*

Clarius et pluribus verbis exprimit quod breviter dixerat. Haec igitur species fuit perfidiae, *quod Deum abnegarint.* Non reiicio in totum quod alii vertunt, nempe mentitos fuisse Deo. Sed quoniam hic ponitur ב, nescio an in hac constructione verbum כחש significet mentiri. Dicendum fuisset potius כחשו ליהוה. Sed quum dicit ביהוה, non dubito quin simpliciter pronuntiet *illos abnegasse Deum:* et contextus etiam videtur hoc requirere, se ipsum enim continuo post exponit, *quod scilicet dixerint non esse Deum.* Hoc certe non fuerit mentiri Deo, sed reiicere ac si non esset Deus. Quoniam igitur ille sensus esset frigidior, Deo fuisse mentitos, ego in diversam partem magis inclino, *quod scilicet Deum abnegaverint*, hoc est, Deum pro nihilo duxerint, vel studuerint abolere. Sequitur tamen ratio quae notanda est, *Dixerunt, Non est.* Ut hoc idem clarius explicet, gloriatos fuisse dicit de impunitate. Hoc videtur modum excedere, quum propheta dicit abnegatum fuisse Deum a Iudaeis. Sed ne tergiversentur, confirmat hanc sententiam, quod scilicet dixerint, *Deum non esse.* Interea videndum est, cur tam grave et atrox crimen illis exprobret: nempe quia iactabant se immunes fore a poenis, quas minitabantur prophetae. Videmus ergo quid obiiciat illis Ieremias, nempe contemptum una cum obstinatione: erant enim securi adversus omnes minas propheticas. Propheta dicit hoc nihil aliud esse, quam prorsus abnegare Deum. Si essemus iudices, definitio posset haec nobis videri nimis aspera: sed standum est atque acquiescendum spiritus sancti sententiae. Et hic locus insignis est, unde colligere licet quantopere abominetur Deus eorum socordiam, qui obdurescunt contra eius minas, et pro nihilo ducunt iudicium ipsius. Neque enim si illum esse Deum agnoscimus, detrahenda est illi iudicis potestas. Quid enim sibi vult nomen Dei? Certe qui imaginantur Deum manere quietum in coelo, et illic otium et delitias colere, illi etsi uno verbo non negant Deum, tamen illudunt facete. Interea nulla est in illis religio, et nullus sensus divinitatis. Diligenter ergo notandus est hic locus prophetae, ubi testatur Deum negari a nobis, nisi movemur eius minis: quia socordia in qua torpemus, ubi Deus iudicium suum nobis denuntiat, tantundem valet atque eius abnegatio. Neque est quod hic extenuent crimen suum qui Dei vindictam contemnunt. Nam semel hoc protulit spiritus sanctus, nempe quicunque prophetis illudunt, in animo suo dicere, non esse Deum. Spoliant enim ipsum sua virtute, et suo officio: relinquunt duntaxat nudam essentiam, hoc est, nescio quod figmentum et aliquod spectrum. Nunc ergo tenemus consilium prophetae. Perfidiam enim, quam in Iudaeis condemnaverat, nunc amplificat pluribus verbis, *quod abnegaverint Deum, ac dixerint non esse*, nempe quia non putarunt sibi instare malum, quod prophetae denuntiaverant. Postea sequitur,

13. *Et prophetae erunt in ventum, et sermo non est in eis: sic fiet illis.*

Prosequitur eandem doctrinam propheta. Et ideo locus hic observatu dignus est, quia non vulgariter nobis commendat externam doctrinae praedicationem. Quid enim fingi potest magis detestabile, *quam negare Deum?* atque nisi defertur autoritas eius verbo, perinde est ac si contemptores illum e coelo detrahere vellent, et negarent Deum esse. Videmus ergo ut coniuncta sit Dei maiestas quasi individuo nexu cum externa praedicatione doctrinae. Et in eundem finem spectat hic versus, ubi refert Ieremias ludibria populi. Nam inducit Iudaeos loquentes, *Prophetae erunt in ventum, non est in ipsis sermo, et malum quod nobis minitantur recidet in eorum capita.* Fieri potest ut non evomuerint Iudaei plenis buccis tales blasphemias: sed tam crassus erat contemptus prophetarum apud eos, ut in tota eorum vita haec impietas satis conspicua esset. Quare propheta non abs re reos peragit tam foedae impietatis, quod scilicet dicerent *prophetas in ventum abituros.* Quemadmodum hodie etiam maior pars, ubi tonat Deus, et signa vindictae suae in medium profert per servos suos, ridet, ac secure depellit a se omnem metum. O, sunt verba: nam pro suggestu fortiter et horrendum in modum fulminant concionatores: sed hoc totum evanescet, et recidet in ipsorum capita quidquid nobis denuntiant. Hodie videmus vulgo multos impios, et profanos homines crepare huiusmodi ludibria. Quanquam, ut dixi, fieri potest, ut Iudaei non ausi fuerint tam aperte

conspuere adversus Deum: sed spiritus sanctus qui exercet suam iurisdictionem in corda et mentes, et arcanos affectus, merito damnavit tam crassae impietatis Iudaeos: quanquam ex aliis locis etiam colligi potest, eo progressos fuisse audaciae, ut non dubitarent ita suis sannis eludere minas propheticas. Quidquid sit, propheta demonstrat, quasi pingeret vivam imaginem, quanta fuerit populi contumacia adversus Deum. Est enim hic hypotyposis, hoc est, subiicit oculis quo prolapsi essent Iudaei ita ut petulanter aggredi auderent prophetas, et ultro eos damnare vanitatis: *Abibunt prophetae*, inquiunt, *in ventum*. Deinde, *Non est in ipsis sermo*. His verbis negabant Iudaei fidem esse prophetis habendam, utcunque nomen Dei obtenderent, quia falso iactabant hoc vel illud sibi divinitus esse mandatum. Sic ergo videmus omnem doctrinam fuisse calcatam pedibus, quemadmodum idem nunc quoque experimur. Qualis enim est passim reverentia verbi Dei? Ergo diligenter notandus est hic locus, quia velut in speculo ostendit quo audaciae et furoris prorumpant homines, ubi coeperunt abrogare fidem verbo Dei. Postea addunt, *Sic fiet illis*, vel sic fiat. Nam quidam putant esse imprecationem: quasi dicerent reprobi: Sentiant prophetae in suam perniciem quid sit gladius, quid sit fames, quid sit pestis, quoniam non desinunt nobis assidue aures obtundere his terroribus: ergo experiantur haec Dei flagella. Sed possumus retinere tempus, et modum verbi, *sic fiet illis:* quasi se opponerent Dei servis, et simularent se esse Dei prophetas: O, nos habemus oppositum vaticinium: terrent nos, gladium, et famem, et pestem denuntiando: nos vicissim retaliamus, et denuntiamus illis instare pestem, et bellum, et famem. Nam qua autoritate ita in nos insurgunt? an non idem in ipsos nobis licebit? Nunc ergo videmus quid sibi velit hoc postremum membrum. Iam sequitur,

14. *Ergo sic dicit Iehovah Deus exercituum, Quia protulistis verbum hoc, ecce ego dabo verba mea* (vel ponam verba mea) *in ore tuo quasi ignem* (vel in ignem): *et populus hic, ligna, et vorabit eos.*

Hic ostendit Deus quam intolerabilis sit illa protervia, ubi spernuntur prophetae, per quos vult audiri. Tametsi enim nondum protulerat illam sententiam Christus, qui vos audit me audit, et qui vos spernit me spernit: fuit tamen lex aeterna. Deus enim ab initio voluit non secus obtemperari servis suis, ac si palam ipse e coelo descenderet. Ergo non minus in Deum contumeliosi fuerunt Iudaei, quoties prophetas spreverunt, ac si ausi fuissent Deum ipsum impetere suis ludibriis. Nunc ergo ostendit Deus quantopere abominetur amentiam hanc, ubi nihil proficit servorum suorum opera. *Itaque sic dicit* יהוה צבאות. Praefatur Ieremias, quo efficacius permoveat Iudaeos. Nam si omissis his vocibus, *Sic dicit Iehovah*, ita coepisset, *Quoniam protulistis sermonem hunc*, *Ecce in ignem erit Dei sermo*, fuisset excepta eius doctrina quasi contemptim: nunc autem ubi proponit nomen Dei, nec illud simplex, sed exornat etiam Deum epitheto, et vocat *Deum exercituum*, et celebrat eius potentiam, ut plus incutiat formidinis: dicit ergo *sic loqui Iehovam Deum exercituum:* nempe *Quoniam loquuti estis*, inquit, *verbum hoc*. Hic mutat personas saepius, sed ita oportuit, quo plus esset vehementiae in ipsa doctrina. Debuerat in tertia persona dicere, Quoniam sic loquuti sunt, ecce ponam verba mea in ore tuo: sed nunc populum compellat: deinde convertit se ad Ieremiam servum suum. Dicit igitur, Vos quidem ita estis loquuti, hoc est, cum vestris ludibriis sic insultastis, ac si prophetae mei nihil haberent praeter inanem sonitum, vel strepitum verborum: *Ecce*, inquit, *ponam verba mea in ore tuo quasi ignem* (ita dirigit se ad prophetam), *Et populus hic erit ligna, et ignis vorabit eos.* Comparat Deus sermonem suum igni, non quemadmodum aliis locis, neque eadem ratione: sed specialis est huius similitudinis ratio, quod scilicet consumet sermo propheticus populum, quemadmodum ignis lignum aridum vel stipulam. Alibi vocatur sermo Dei ignitus, nempe quoniam accendit corda hominum, quoniam expurgat sordes, et excoquit. Sed hic non agitur de utilitate verbi Dei, nec fructu quem ex eo percipiunt fideles. Simpliciter enim pronuntiat Deus, doctrinam prophetae fore exitialem populo: et ideo diserte exprimit, *In ore tuo ponam verba mea quasi ignem.* Si dixisset, Ecce verba mea erunt tanquam ignis, populus hic erit stipula, hoc non fuisset satis dilucidum. Sed quoniam populus iam assueverat ad illas subsannationes, He, quid sunt prophetae? et quaenam sunt eorum verba? verberant aerem duntaxat: quoniam ergo sic loqui consueverant Iudaei, ideo ex adverso respondet, *Ecce ponam verba mea in ore tuo*, hoc est, lingua tua satis et super sufficiet ad delendum hunc totum populum. Idem nunc docet Ieremias quod Paulus aliis verbis quum dicit (2. Cor. 10, 4) nobis esse in promptu vindictam adversus omnem altitudinem, quae se extollit contra evangelium. Nam fuit vitium illud saeculis omnibus commune, ut vel negligerent servos Dei, vel prorsus aspernarentur: iam Paulus quia videbat evangelium a multis contemni, dicit sibi et aliis ministris vindictam esse in promptu: quasi diceret: Totidem verba quot proferimus, erunt gladii ad perdendos omnes impios: et quamvis nunc sua duritia repellant Dei iudicium, nihil proderit haec contumacia. Sentient igitur tantam efficaciam esse in verbo meo, ac si Deus palam manum suam e coelo exsereret, ac si iam

fulmina sua iacularetur. Idem nunc hoc loco intelligit Ieremias: *Ecce,* inquit, *ponam verba mea in ore tuo quasi ignem,* hoc est, tantum erit efficaciae in tuis verbis, ut agnoscant impii, sed suo malo, te esse exsequutorem meae vindictae. Hic locus diligenter nobis notandus est, ne ingratitudine nostra sic provocemus iram Dei in nos, ut sermo eius vertatur nobis in ignem, qui destinatur in cibum. Nam quorsum Deus evangelii sui ministros nobis destinat, nisi ut ad salutem nos invitent, atque ita suaviter reficiant animas nostras? et ideo sermo Dei nobis est instar aquae, qua animae nostrae irrigantur: est quidem ignis, sed in bonum nostrum, ignis purgatorius, et non consumens. Quod si pervicaciter respuimus ignem illum, fieri aliter non potest quin cedat nobis in contrarium usum, nempe ut nos devoret, atque penitus absumat. Dicit autem *populum fore ligna,* quoniam impii, dum ferream suam frontem opponunt Deo, existimant se eius vindictam posse hoc modo procul arcere. Hanc amentiam deridet propheta, ac dicit *illos fore quasi ligna,* vel stipulam. Sequitur,

15. *Ecce ego adduco super vos gentem e longinquo, domus Israel, dicit Iehovah: gentem duram* (hoc est, quae dura erit, quia sequitur הוא), *gentem quae est a saeculo, gentem cuius non tenebis* (vel cognosces) *linguam* (nam relativum est ו) *et non audies quid loquatur.*

Hic ostendit propheta quomodo futurus sit populus similis stipulae, vel ligno arido, quia scilicet Deus adducet certam cladem, a qua sibi non timebant. Et notandus est hic contextus. Dixerat propheta sermonem in lingua sua fore instar ignis: iam hoc transfert ad Assyrios et Chaldaeos. Videntur haec quodammodo pugnare. Sed iam ante ostendimus, omnia Dei flagella pendere ab efficacia verbi. Ergo quum excisa fuit urbs ab Assyriis et Chaldaeis, tunc ignis ex Ieremiae ore erupit ad urbem ipsam perdendam et populum. In summa, significat Ieremias, quum advenient hostes, non respiciendum esse illorum robur, neque reputandas copias, nec quaecunque secum adferent belli auxilia: sed fore exsequutionem doctrinae, quae ab ore ipsius prodierat, quemadmodum alibi videbimus ipsum mitti a Deo, ut urbem obsideat. Sed quibus cum copiis? solus erat, et inermis: verum: sed fuit haec obsidio incognita reprobis, non tamen caruit effectu, quoniam sicuti loquutus est propheta, ita exsequutus est Deus, quod per os eius protulerat. Ergo hic videmus Chaldaeos quasi proiici ex ore prophetae: quemadmodum si hostis volens muros urbis diruere iacularetur, proiiceret balistas, et catapultis subverteret muros, quemadmodum hodie etiam sunt novae machinae, et tormenta bellica, quibus pugnatur ad urbes excidendas. Quid ergo sunt omnes bellicae machinae? sunt ignis ille, quem Deus iaculatur per ora servorum suorum: et doctrina quae ab ipsis profertur, simul secum habet machinas omnes quae non tantum urbem unam, et populum unum exscindant, sed totum mundum, quoties opus fuerit. *Ego* igitur *adduco super vos gentem e longinquo.* Diximus alibi cur designet propheta longam distantiam, nempe quoniam Iudaei putabant sibi non instare periculum a gentibus tam remotis: quemadmodum si hodie sermo esset de Turcis, O, pugnabunt cum aliis multis gentibus: sustineant Turcarum impetus qui sunt vicini: nam poterimus interea transigere tres aut quatuor vitas. Videmus talem hodie grassari socordiam in multis. Propheta igitur, ne hac inani fiducia se iactent Iudaei, dicit praesto fore hanc gentem, licet ex remotissimis locis veniat. Dicit *gentem hanc esse duram,* vel robustam, *et gentem esse a saeculo.* Non simpliciter intelligit fortem per aevum, sed intelligit duram aut ferocem: nam postea dicet omnes esse גברים, hoc est fortes. Hic ergo vocat gentem duram, quod esset truculenta: et barbariem etiam illius gentis exprimit postea. Sed primum dicit *esse a saeculo.* Nam hoc generat magis feroces spiritus, ubi diu, et ab ultima memoria gens aliqua dominata est, illa diuturnitas solet inflare animos superbia et reddere magis feroces. Dicit igitur *esse a saeculo.* Postea de barbarie loquitur, *Tu,* inquit, *linguam eius non tenebis, neque audies quid loquatur.* Scimus in lingua esse communicationem non tantum sermonis, sed etiam affectuum: lingua est character mentis, ut vulgo loquuntur: et ideo est etiam vinculum humanae societatis. Nam si non esset usus linguae, quid distarent homines vel differrent a brutis pecudibus? alii in alios saevirent: nulla denique esset inter ipsos humanitas. Quoniam ergo lingua conciliat homines inter se, ideo propheta ut terrorem iniiciat Iudaeis dicit gentem illam fore barbaram, quia nullus erit usus linguae, nulla communicatio. Unde sequitur, nullam etiam fore misericordiam ut parcant victis, etiam si centies implorent eorum fidem, neque etiam audientur miseri, et qui possent aliquid impetrare favoris, si intelligeretur eorum sermo.

16. *Pharetra eius tanquam sepulcrum apertum, omnes fortes.*

Coeperat propheta minari Iudaeis Dei vindictam, et eius ministros, atque exsequutores dixerat fore Chaldaeos. Iam sententiam eandem continuat, ac dicit *pharetras illorum similes fore sepulcris apertis.* Scimus populos orientales ut plurimum usos fuisse sagittis, et aliis iaculis. Nam illis non est stataria pugna, sed fugam simulant: deinde

subito conversi torquent sua iacula, vel sagittas adversus hostes. Propheta igitur respicit ad morem illum quum dicit *pharetras fore tanquam aperta sepulcra.* Videri posset dura similitudo primo intuitu: sed perinde est ac si diceret, ita peritos fore sagittandi, ut absorbeant quidquid erit obvium. Et adiungit *omnes fore robustos*, ut intelligat populus sibi fore certamen non leve: denique perinde est ac si diceret, bellum hoc illaturum Iudaeis certam cladem qua omnes intereant. Postea subiicit,

17. *Et vorabit messem tuam, et panem tuum: vorabunt filios tuos et filias tuas: vorabunt greges tuos, et armenta tua: vorabunt vitem tuam, et ficum tuam: ad inopiam redigent urbes munitionum tuarum, in quibus tu confidis, per gladium.*

Eodem sensu etiam loquitur de hostium saevitia: quasi diceret iam illis in manu esse victoriam, quia sint flagella Dei. Non proponit ergo Iudaeis bellandi molestias, sed concionatur tanquam apud victos: tantum ostendit, crudeles fore Chaldaeos in exercenda victoria. Sumit illud pro confesso, superiores fore Chaldaeos, quoniam armati erunt divinitus. Sed adiungit alterum, quod scilicet crudeliter saevient, et insolitis modis, ubi Iudaeos vicerint. Hac ratione dicit, *Comedent* (et comedet: nam mutat numerum verbi, idem tamen sensus manet) dicit, *Comedet messem tuam, et panem tuum:* hoc est, quidquid colliges, hoc totum in praedam cedet hostibus. *Per messem et panem* intelligit proventus quoslibet. Postea addit, *Filios tuos et filias tuas*, quod est atrocius. Est quidem illud durum, privari victu: sed ubi iugulantur liberi in conspectu parentum, hoc est horribile. Dicit tamen propheta, tantam fore barbariem in hostibus, ut non parcant pueris vel puellis. Idem etiam adiungit *de armentis et gregibus.* Postea adiungit *vitem et ficum:* quasi diceret nihil fore salvum apud Iudaeos, quoniam omnia sibi rapient hostes, nec contenti erunt cibo et potu, et reliqua praeda: sed ipsos etiam infantes occident. Quia autem Iudaei, quum essent illis urbes munitae, insolescebant contra prophetas, iterum insultat vanae eorum superbiae: ac dicit *redactum etiam iri urbes munitas ad pauperiem.* Postea addit, *In quibus tu confidis: haec omnia*, inquit, *per gladium cadent.* Nam hoc postremum בחרב refertur ad totum versum, et singulas partes: quasi diceret: iure gladii victores vastabunt totam regionem tuam, deinde vero omnes fortunas: imo filios etiam tuos ac filias iugulabunt. Sequitur,

18. *Atque etiam in diebus illis, dicit Iehovah, non faciam vobiscum finem* (alii vertunt consumptionem).

Non consentiunt interpretes in sensu huius versus, quia maior pars existimat hic spem relinqui fidelibus: imo fere huc omnes descendunt: nescio an quisquam aliter exponat. Putant ergo hic Deum temperare quod prius dixit, ac fiduciam dare servis suis, ne existiment talem fore interitum ecclesiae, ut nullum semen maneat salvum. Et כלה saepe hoc sensu capitur, ut heri dictum fuit. Sed dum propius expendo totum contextum, cogor in alteram partem potius descendere, quod scilicet Deus exaggeret vindictae suae gravitatem. Et huc pertinet particula גם *atque etiam:* quasi diceret: Ne putetis actum fore, ubi ita hostes spoliaverint vos omnibus fortunis, et orbaverint etiam liberis, et redegerint ad extremam inopiam: ne sic quidem eritis defuncti omnibus malis. Nam ego persequar ulterius vindictam meam. Postea sequentur promissiones, quae temperent minas, ne deficiant piorum animi. Sed hoc loco non dubito quin propheta inducat Deum iudicem et ultorem, ac si nullus esset misericordiae locus: *Tunc quoque*, inquit: nam particula גם augendi vim habet ac pondus, *Tunc etiam in diebus illis:* hoc est, ubi hostes ita nudaverint terram et frugibus, et omni genere animalium, et incolis, ne tunc quoque desinam, inquit Deus, vos persequi. *Non faciam igitur vobiscum finem*, quia adhuc restabunt flagella ubi putabitis quietem vobis esse datam, et finem venisse malorum, et calamitatum omnium. Sic Dominus agere solet cum reprobis, quia talis est eorum pervicacia, ut percussi magis ac magis obdurescant, ac fraenum mordeant, quemadmodum proverbio dicitur. Hinc autem durities illa, quod putant Deum esse quasi exarmatum, ubi poenas sumpsit de eorum sceleribus. Denuntiat igitur sibi esse in manu diversas species poenarum, et diversos puniendi modos. Et etiam in hunc finem postea adiungit,

19. *Et erit*, (quum) *dixeritis, Quare fecit Iehovah Deus noster nobis omnia haec? Tunc dices illis, Sicuti dereliquistis me, et serviistis diis alienorum* (alieni, ad verbum, sed est enallage numeri) *in terra vestra: sic servietis alienis* (subaudiunt alii interpretes deos: sed pervertunt sensum prophetae), *in terra non vobis* (hoc est, in terra quae non erit vestra).

Hinc apparet quod dixi, nempe prophetam non lenire quod asperum erat in comminationibus, quas vidimus: sed agere cum Iudaeis pro eorum pervicacia, quoniam videbat ipsos esse indomitos: et spiritus etiam dictabat tantam fore obstinationem in illis, ut donec essent prorsus fracti non flecterent cervices ad recipiendum iugum. Hic etiam causam assignat, ne cum Deo litigent: sicuti solent hypocritae, quoties Deus illos durius castigat, obstrepere adversus eum et conqueri, et causas etiam flagitare,

cur ipsos tam duriter tractet, ac si essent innoxii. Quoniam ergo hoc in ore habent hypocritae, hic propheta occurrit, *Erit*, inquit, *quum dixeritis:* alloquitur Iudaeos in persona Dei: postea statim sermonem Dei ad se ipsum convertit. *Quum dixeritis ergo*, *Quare fecit nobis haec omnia Iehovah Deus noster?* Hic tribuit hypocritis quod fere semper in ore ipsorum volitat quoties citantur ad iudicium. Nam perinde instructi sunt ad iurgandum, ac si optima esset eorum causa: et si ad rationem reddendam obstrictus foret Deus, possent eum convincere crudelitatis, vel immodici rigoris. Videmus ergo ut depingat hic graphice propheta homines praefractos, qui cedere nesciunt, et culpam agnoscere: sed fronte quasi ferrea insurgunt adversus Deum: quemadmodum similes locos alibi vidimus apud prophetas, praesertim apud Malachiam primo capite. Nam illic saepius repetebat propheta voces populi, In quo? in quo? quid hoc sibi vult? Sic etiam nunc Ieremias, *Quum dixerint*, *Quare nobis fecit haec omnia Iehovah*, ac si essent insontes. Nam reprobi quasi omnia sua scelera abluerent ore abstersо, sic prodeunt audacter in medium, et requirunt causam, cur Deus ipsos castiget. Sic etiam hic eodem sensu non dubitant vocare Deum suum, quasi vero non iam abnegassent Deum, quemadmodum heri visum fuit. Nam crassa illa impietas apud ipsos regnabat, quod omnia regerentur fortuito, quod Deus non iure ipsos plecteret. Quum ergo sua perfidia Deum dereliquissent, tamen hic propheta, ut traducat eorum proterviam, inducit eos hic loquentes, ac si Deum tenerent sibi obstrictum. *Tunc dices*, inquit. Deus ab una parte compellat populum, ab altera autem prophetam. Ubi ergo coeperint ita obmurmurare, *Tunc respondeas*, *Quia me dereliquistis*, quo plus ponderis habeat oratio, Deus vult prophetam loqui ex persona sua, Quia ergo *me dereliquistis*, ac si Ieremias non faceret verba ipse, sed Deus per os eius: *Et serviistis diis alieni*, hoc est, alienorum, *In terra vestra.* Hic breviter ostendit Deus quid meriti sint Iudaei: et contentus est ostendere genus unum peccati. Videbimus alibi, et iam aliquoties vidimus, fuisse aliis modis sceleratos, et reos coram Deo. Sed hic brevitatem sequitur propheta, et unum genus duntaxat perstringit: *Vos*, inquit, *servietis in terra aliena tyrannis*, qui crudeliter vos oppriment: *Quia serviistis diis illorum in terra vestra.* Hic exprobrat illis Deus suum beneficium, quod scilicet expulsis profanis gentibus terram Chanaan, quae tam amoena et fertilis erat, illis dederat possidendam, ita ut esset illis aeterna requies. Deus vocabat terram illam requiem suam, nempe quia protegeret illic Iudaeos: ac volebat esse quasi legitimos haeredes illius terrae, usque ad finem mundi. Nunc ergo dicit: Terra haec vestra erat. Haec memoria beneficii haud dubie ad crimen illorum amplificandum valet, quod iure optimo possidebant terram illam, quam tamen non acquisierant. Dicit, *In terra vestra coluistis deos*: nec dicit tantum deos alienos, sed deos alienorum. Saepe ita loquuntur prophetae, vocant deos alieni, aut populi alienigenae: sed emphatica est loquutio, quia illud turpius est, et minus excusabile, quod Iudaei, quum in medio ipsorum habitaret Deus, accersunt sibi hinc inde deos, quasi peterent deos a profanis gentibus precario: Date nobis deos vestros. Hoc igitur flagitium nunc propheta digito ostendit, *Quod servierint diis alienorum.* Postea adiungit, *Servietis alienis:* non intelligit deos, meo iudicio: et quemadmodum iam dixi, depravant sensum qui hoc transferunt ad deos: sed loquitur de ipsis tyrannis: quemadmodum alibi dicit, Dederam vobis leges meas bonas, quas qui servaverit vivet in ipsis: et noluistis obtemperare. Dabo igitur leges non bonas, hoc est, imponam vobis tyrannicum iugum, et diripient vos victores, et fortunas vestras barbari illi quorum sermo vobis erit incognitus: quia fuistis immorigeri et indociles. Sequitur,

20. *Nuntiate hoc in domo Iacob, et promulgate* (ad verbum, audire facite) *in Iehudah, dicendo,*

21. *Audite agedum hoc, populo stulte, et absque corde: oculi illis, et non vident, aures illis, et non audiunt* (et non audient, ad verbum).

Confirmat propheta superiorem doctrinam, ne scilicet Iudaei existiment se terreri duntaxat verbis, et non metuant interea sibi ab affectu. Dicit ergo, *Nuntiate.* Non dubium est quin alludat propheta ad morem consuetum. Solent enim bella indici per praecones, aut feciales: non statim hostes grassantur, sed bellum denuntiant, ut videri possit iusta ratio. Ergo hic Deus affirmat serio loquutum se fuisse per os Ieremiae, quemadmodum si more solenni et ritu bellum esset indictum, et iam instarent armati hostes. *Nuntiate* ergo *hoc.* Quidnam est hoc? *Audite, populo fatue*, inquit. Hic primo socordiam obiurgat in Iudaeis et Israelitis, quod scilicet careant etiam communi sensu. Nam cordis nomine mentem, vel intelligentiam significant Hebraei, ut alibi vidimus. Dicit ergo populum hunc vacuum esse omni intelligentia. Primo vocat *fatuum*, vel stultum: sed quoniam multi sunt tardi et hebetes, qui tamen non omnino carent communi sensu: ideo adiungit esse *populum hunc absque corde.* Videtur quidem addere per modum correctionis, illis esse aures et oculos: sed ironice amplificat quod dixi, nempe non minus stupidos esse, quam truncos vel lapides. Quare? vos estis auriti et oculati, sed sine visu et auditu. Alludit haud dubie ad idola, quibus addicti fuerant. Dicitur enim in Psalmo (115, 8),

Similes illis fiant qui faciunt ea, et omnes qui confidunt in illis: quum prius dictum fuisset, Aures illis et non audiunt: oculi, et non vident. Ieremias ergo hic oblique perstringit Iudaeos, quod obstupefacti fuissent in suis superstitionibus, atque ita similes fuissent mortuis idolis. Nam est quaedam similitudo hominis in idolo, et distincta sunt membra: interea nullus sensus. Sic etiam dicit referre Iudaeos humanam speciem oculis et auribus, et externa effigie esse quidem homines: sed interea non minus esse stupidos quam si essent lapides vel trunci lignorum. Nunc sequitur ipsum praeconium.

22. *An me non timebitis, dicit Iehovah? an a facie mea non contremiscetis? Qui posui arenam terminum mari, statutum saeculi* (aeternum), *et non praeteribit illud* (vel, terminum illum: quidam enim ad proximum referunt, alii ad prius), *et movebunt se et non praevalebunt, et tumultuabuntur*, (vel resonabunt) *fluctus eius* (istud גליו extendunt ad duo verba) *et non transgredientur ipsum* (non transsilient, est idem verbum quod paulo ante usurpavit).

Hic ostendit Deus cur populum fatuum et absque corde esse dixerit. Fuit enim hic prodigiosus stupor, non expavescere ad conspectum Dei, quum tamen bruta elementa eius imperio subiaceant. Et sumit praecipue exemplum maris. Nam nihil magis terribile mari tempestuoso. Videtur enim fieri quaedam conversio totius orbis, ubi fluctus exsurgunt tanto impetu. Nemo est illic qui non trepidet. Mare autem ipsum, quod incutit formidinem omnibus, etiam constantissimis, placide obsequitur Deo. Nam quantumvis furiosi sint eius impetus, cohibentur tamen. Nunc si de modo quaeritur, certe est miraculum cuius ratio non potest exstare. Nam scimus mare esse ut reliqua elementa sphaericum: sicuti terra rotunda est, ita etiam et elementum aquae, sicuti et aer et ignis. Quum ergo sphaerica sit forma huius elementi, nunc videndum est, sitne inferius terra. Atqui levitas ipsa ostendit eminere super terram. Qui fit ergo, ut mare totam terram non statim obruat? est enim liquidum, nec posset consistere uno in loco, nisi retineretur aliqua arcana Dei virtute et instinctu. Sequitur ergo, ideo mare suo loco concludi, quia ita placuit Deo: quemadmodum etiam refert Moses, Appareat arida, inquit Deus. Nam ostendit submersam fuisse terram aquis, nec apparuisse digitum unum, quousque mare in ordinem coegit Deus. Nunc vox illa Dei, etiamsi non auditur a nobis, neque in aere resonat, a mari tamen auditur, quia mare conclusum est in suis finibus. Si mare esset tranquillum, semper tamen adhuc admirabile esset hoc opus Dei, quod aliqua pars terrae conceditur hominibus in hospitium. Sed quum tempestas mota est, quemadmodum iam dixi, ac videtur coelum terrae misceri: nemo est, qui non exhorreat, propinquus tali spectaculo. Illic ergo clarius apparet virtus Dei, et formidabilis potentia, quae ita compescit mare turbulentum. Nunc videmus quorsum spectent prophetae verba: Ostendit Iudaeos esse monstra, et indignos qui censeantur non modo inter homines, sed etiam inter bruta animalia. Plus enim est sensus et intelligentiae in mari tempestuoso et furioso, quam in hominibus, qui videntur corde et intelligentia praediti. Hic est finis comparationis. Sed quoniam gravis erat haec querimonia, propheta interrogatione usus est, *An me non timebitis?* quasi diceret Deus, Quid hoc sibi vult? qui fieri potest ut non metuar a vobis? Nam mare mihi obtemperat, et furor eius comprimitur arcano meo iussu, quia semel praecepi, ut mare intra suos limites maneat: quantumvis agitetur furiose et procellis et tempestatibus, non tamen excedet meum imperium. Vos, inquit, homines sensu praediti *non me timebitis? non pavebitis a facie mea*, vel contremiscetis, inquit? Dicit *se posuisse arenam terminum maris*. Hoc autem multo plus exprimit, quam si dixisset se mari terminos statuisse. Nam loquitur de arena, quae mobilis est, et flatu mediocri agitatur: deinde arena est penetrabilis. Si essent per omnia maris littora rupes, non esset miraculum tam illustre. Si ergo Deus validis obstaculis, et robustis compesceret maris impetum, hoc posset naturae adscribi. Sed quid est stabile in arena? nam si proiiciam aliquantum aquae, statim penetrabit per arenam. Qui fit igitur, ut mare cum illis impetuosis procellis non reiiciat arenam, quae sponte flexibilis est? Videmus ergo non esse supervacuum hoc nomen. Et similis est fere locus 38. cap. Iob (v. 11), ubi Deus de inaestimabili potentia sua disserens inter alia dicit: Et mare hucusque progrediatur, nec ultra. Nam haud dubie nulla tempestas exsurgit nisi volente Deo. Posset enim mare semper in uno statu continere. Non facit, sed quasi habenas laxaret, dicit, Hucusque progrediatur. Quum autem alti montes videntur minitari cunctis mortalibus, et terra non procul abest a periculo interitus, tunc subito concidunt, et reprimuntur in se ipsis tam impetuosi fluctus. Et dicit *statutum perpetuum*. Verum quidem est, mare interdum exundare: scimus enim absorptas fuisse multas urbes diluvio: sed vere tamen hoc dicitur, *statutum hoc*, vel decretum, *esse perpetuum*, quod Deus mare cohibet intra suas metas. Nam quoties mare occupat aliquam partem continentis, haud dubie hinc colligimus quid fieret absque fraeno illo, cuius hic fit mentio apud Ieremiam, et in illo 38. cap. Iob. Colligimus ergo nullum esse obstaculum mari, quin totam terram obruat, nisi quoniam obtemperat Deo. Interea in ipso statu gene-

rali manet haec perpetuitas, de qua propheta loquitur. Nam quamvis multae quotannis tempestates exsurgant, tamen concidit fervor ille, nec aliter quam Dei praecepto. Hoc ergo verum est, praescriptas fuisse metas mari, quas fluctus eius transgredi nequeunt. Et ideo dicit *Movebunt se, et non praevalebunt fluctus eius:* deinde, *resonabunt,* aut tumultuabuntur, *et non poterunt transgredi.* Tenemus nunc summam huius versus: conqueritur Deus tantum esse amentiae et stuporis in populo, ut saltem non respondeat obedientiae maris, et quidem turbulenti: ideo hic traducit Iudaeos, ac si essent portenta, quia nihil magis naturae contrarium quam plus esse intelligentiae in mari tempestuoso, quam in homine, qui creatus est ad imaginem Dei, et praeditus est aliquo sensu. Postea adiungit,

23. *Atqui populo huic fuit cor perversum et rebelle: deflexerunt et abierunt.*

Hic completur sententia, quoniam adhuc pendebat in illa interrogatione, quam vidimus. Sed nunc Deus clarius demonstrat quorsum protulerit quod dixit de mari: et adversative capitur hoc loco ו copula, itaque verti *atqui populo huic cor fuit perversum.* Nam סורר significat perversum. Alii vertunt declinans, quod frigidius est: et ex multis locis patet plus quiddam esse סורר quam declinans: ad haec melius quadrat versio ista contextui *fuit populo huic cor perversum,* deinde, *rebelle,* vel indomitum. Non dubium est quin comparet populi contumaciam, vel opponat obsequio maris: et ita simpliciter docet, plus esse furoris, et stuporis in populo hoc, quam sit in mari procelloso. Et ab effectu probat cor populi esse perversum, nempe *quoniam declinaverint, et abierint.* Si dixisset uno verbo ipsos declinasse, non erat plena probatio: sed abeundi verbo intelligit obstinationem: quasi diceret fuisse illorum pravitatem continuam, sicuti morbi incurabiles nullis remediis sanantur. *Declinarunt* ergo *et abierunt,* hoc est, non potui ipsos retrahere. Deus enim saepe tentaverat per servos suos, an possent reduci ad bonam frugem: sed magis ac magis se detexit ac prodidit perdita eorum obstinatio, *Quoniam abierunt,* ita ut nullus fuerit respectus poenitentiae. Sequitur,

24. *Et non dixerunt in corde suo, Timeamus agedum Iehovam Deum nostrum, qui dat pluviam, et imbrem matutinum et serotinum* (diximus de his verbis alibi) *tempore suo: hebdomadas perpetuas messis* (hoc est ad messem) *custodit nobis.*

Hic aliis verbis propheta convincit Iudaeos pervicaciae. Dicit non venisse illis in mentem ut apud se cogitarent timendum esse Deum. Videmus ergo haec omnia spectare in eundem finem, populum scilicet non minus socordem vel stupidum esse quam sint mortua elementa, imo plus in illorum cordibus esse stuporis et furiosae amentiae quam sit in omnibus creaturis. Dicere in corde tantundem valet apud Hebraeos atque reputare vel expendere secum. Latine dicendum esset, Non venit illis in mentem: hoc est, adeone fuerunt privati communi sensu, ut saltem non venerit illis in mentem, neque succurrerit haec cogitatio, *Timeamus Dominum?* Et hic tollit omnem ignorantiae praetextum, ne scilicet excipiant, hoc factum esse vel errore vel inscitia, quod Deum non coluerint: Atqui, inquit, erant vobis oculi, erant vobis aures et sensus alii corporei: Deus dedit vobis pluvias: nullus fuit annus quo terra non gigneret vobis suos proventus: quoties panem comeditis, annon se offert vobis Dei liberalitas? Et interea non reputatis ipsum esse colendum. Videmus ergo ut tollat omnem excusationem eorum ingratitudini quum dicit eos non fuisse attentos ad ea beneficia, quae tamen oculis cernebant et palpabant manibus, et contrectabant singulis corporis sui partibus. Sed hac de re cras adhuc dicendum erit.

Heri monstrata fuit eorum socordia, qui Dei beneficiis non moventur ad ipsum colendum. Propheta quidem produxit in medium quod promiscue beneficium largiri solet Deus bonis et malis, nempe quod det pluvias et vere et autumno: atque ita temperet omnes anni partes ut tandem fruges maturescant. Nam per *hebdomadas statutas* simpliciter intelligit, Deum ita disponere singulas anni partes, ut quidquid seminant homines ad maturitatem perveniat. Et huc etiam pertinet verbum *custodiendi.* Nam perinde est ac si diceret sic mutari tempora singulis annis, ut tamen continua series ordinatim procedat. Nunc ergo tenemus prophetae mentem. Nam Iudaeos ostendit nimis fuisse socordes, qui non expenderint in quotidiano victu paternum Dei favorem, ut hoc stimulo incitarentur ad ipsum colendum. Paulus etiam dum concionatur apud gentes profanas hanc rationem proponit. Deus, inquit (Act. 14, 17), nunquam se reliquit ἀμάρτυρον, absque testimonio, quia dedit pluvias et tempus serenum: hoc est, ita distribuit temporum vices, ut potuerit quasi in speculo cerni paterna eius cura, qua prosequitur humanum genus. Sed propheta voluit hic coarguere Iudaeos ingratitudinis, quia non reputarent quam liberaliter Deus cum ipsis semper egisset, praeter ordinarium modum. Neque enim tantum communi more illos ad se allexit beneficiis, sed voluit etiam raris et insolitis modis ipsos sibi addicere. Quum ergo speciali gratia ipsos prosequutus esset, eo foedior ingratitudo fuit, quod non reputarunt secum quotquot Deus beneficia in

ipsos contulerat, totidem esse incitamenta, vel illecebras, quibus eos sibi obstringeret. Nunc ergo tenemus sensum prophetae, ubi dicit, *Non dixerunt, Timeamus Iehovam qui dat nobis pluviam*, nempe pluviam vernam et pluviam quae antecedit messem, *idque etiam tempore suo.* Nam inde nobis refulget Dei providentia, quod dum seminant agricolae sequitur pluvia, quae humorem et succum terrae suppeditat: deinde antequam fruges maturescant, quod Deus pinguedinem rursus serotina pluvia inspirat. Et eodem pertinet quod sequitur, *Qui dat pluvias hebdomadas statutas* (statutorum, ad verbum). Sed dicit, *Ut tandem adveniat messis.* Nunc sequitur,

25. *Iniquitates vestrae averterunt haec, et scelera vestra prohibuerunt bonum a vobis.*

Quoniam, sicuti ante dictum fuit, subinde responsant Deo hypocritae, et obiiciunt hoc vel illud, propheta hic refellit quidquid afferre poterunt. Dicit enim *prohibitam fuisse ab illis beneficentiam Dei, et quidem eorum culpa:* poterant enim excipere, Tu quidem praeclare hic concionaris de paterna Dei liberalitate, quod suppeditet nobis victum: sed nunc aestus exurit fruges nostras, nunc intempestivae pluviae corrumpunt annonam: denique nihil certum, sed omnia sunt confusa. Ideo ut refellat illam obiectionem, dicit fieri eorum malitia et pravitate, ne Deus sic temperet singulas anni partes, ut oculis adspiciant continuam eius liberalitatem. *Iniquitates*, inquit, *vestrae abstulerunt haec, et scelera vestra prohibuerunt beneficentiam eius a vobis.* Haec sententia notatu digna est, quoniam non ita continuo tenore resplendet paternus Dei favor in quotidiano victu, quin multae nebulae impediant nostrum adspectum. Hinc fit ut profani homines existiment nunc steriles nunc foecundos esse annos fortuito casu. Nihil enim cernimus omni ex parte in mundo sic temperatum, ut absque nebulis vel obstaculis conspicua sit nobis Dei bonitas. Sed non consideramus unde haec perturbatio: nempe quia obstruimus Deo accessum, ne eius beneficentia ad nos usque perveniat. Turbamus et coelum et terram nostris peccatis. Nam si essemus rite compositi in Dei obsequio, certe omnia elementa nobis accinerent, atque ita cerneremus in mundo quasi angelicam melodiam. Sed quia tumultuantur nostrae cupiditates adversus Deum, imo bellum quotidie movemus, et nostra superbia, contumacia et obstinatione illum provocamus, necesse est ut sursum et deorsum omnia turbentur, et coelum nunc appareat nubilum, nunc pluviae assiduae corrumpant fruges, et nihil sit sincerum vel integrum in mundo. Ergo est imputanda haec intemperies omnium elementorum nostris peccatis. Hoc nunc intelligit propheta. Etsi autem obiurgatio haud dubie tunc directa fuit ad Iudaeos, hinc colligere oportet generalem doctrinam. Sunt igitur haec duo simul vera, nempe Deum non destitui testimonio, quoniam dat pluvias, dat tempus serenum, et terram foecundat, ut alimenta nobis suppetant: deinde aerem, et coelum, et terram saepe misceri et confundi, et multa intempestive accidere, ac si Deus nos non respiceret, quoniam peccatis nostris, dum tumultuamur adversus eum, confundimus et pervertimus ordinem naturae. Haec igitur duo simul coniungi debent. Nam in ordinario naturae cursu perspicere licet incomparabilem Dei bonitatem erga humanum genus: sed in vitiis accidentalibus simul etiam consideranda est causa, nempe quod non permittimus Deo regere mundum certo et aequabili ordine: sed turbamus eius providentiam, quantum in nobis est. Videmus ergo quam apposite adiungat hanc sententiam propheta, *Quod scilicet iniquitates populi arcerent Dei beneficentiam.* Postea sequitur,

26. *Quia inventi sunt* (aut inveniuntur) *in populo meo scelerati, aspicient* (hoc est, astute observabunt) *secundum ponere laqueos* (hoc est, ac si decipulas tenderent), *perditionem locant, in qua homines capiant.*

Confirmat proximam sententiam, quod scilicet Iudaei sua culpa privarent se paterno Dei favore. Nam alioqui semper fuisset illis in ore aliqua responsio: quoniam hypocritae, ut sunt protervi, non facile cedunt. Propheta igitur confirmat quod dixit, nempe *sceleratos esse in populo Dei.* Non debet hoc restringi ad partem aliquam, sicuti interpretes non videntur satis fideliter reddere quod voluit propheta. Neque enim tantum quosdam reprehendit vel accusat, sed dicit populum, qui electus a Deo fuerat, esse sceleratum. Generalis igitur est damnatio totius populi quum dicit *inventos esse in populo Dei sceleratos:* quasi diceret, Non sunt quaerendi scelerati inter gentes profanas, sed iniquitas sic dominatur in electo populo, ut nihil illic sanum sit, vel integrum. Quum dicit *inventos*, ego interpretor deprehensos esse et convictos. Significat enim non esse obscura eorum scelera, ut subterfugiis elabi queant. Nam dicit inventos esse, quemadmodum fures ἐν αὐτῷ φώρῳ, sicuti loquuntur. Negat igitur propheta hic opus esse longa disputatione, ac si Iudaeis suppeteret aliqua excusatio, quoniam deprehensi erant. Hoc autem multo fuit turpius quam apud caecos et incredulos. Nam hac lege populum illum Deus sibi adoptaverat, ut regnaret in eo sanctimonia et puritas vitae. Quum ergo essent non tantum peccatores, sed רשעים, hoc est, prorsus impii et scelerati: hoc, quemadmodum dixi, longe atrocius fuit. Et ita illis abstulit om-

nem tergiversandi ansam. Postea propius eos urget, quod scilicet *quisque adspiciat*. Nam hoc significat verbum ישור, *adspiciet:* mutat quidem numerum, sed sensus non redditur obscurior. Adspicere autem hic tantundem valet atque insidiari: *adspiciet* ergo, hoc est, quisque eorum insidias tendit, ac si tenderent decipulas, quemadmodum solent aucupes. Postea dicit eos *laqueis instructos esse*, *quibus trahant ad interitum homines*, *postquam eos ceperint*. Species hic pro genere ponitur. Nam propheta docere vult nullam tunc fuisse in populo fidem, vel integritatem, quoniam quisque fraudibus et pravis astutiis opprimeret simplices. Quum ergo ita alii aliis invicem perfidi essent, merito comparat eos aucupibus, qui laqueis circumveniunt simplices aves: et hoc clarius deinde exponit,

27. *Sicuti cavea plena est ave* (hoc est, avibus), *sic domus eorum plenae sunt fraude: propterea aucti sunt et ditati.*

Prosequitur suam doctrinam Ieremias. Nam usus fuerat similitudine aucupum, ut nuper diximus. Iam accommodat similitudinem illam ad Iudaeos, quod scilicet *domus eorum plenae essent dolo*, *quemadmodum cavea* (alii vertunt canistrum) *plena est avibus*. Nam aucupes quum venantur, ferunt secum vel saccos, vel caveas, vel canistra. Sic igitur dicit Ieremias illos undique coacervare praedam, ita ut domus eorum plenae sint fraudibus. Sed per fraudem hic intelligit spolia, quae sibi quaerebant malis artibus. Posset primo intuitu obscura esse loquutio: sed si accipimus nomen מרמה passive, nihil erit ambiguum. Non ergo dicit propheta proprie loquendo, domos eorum esse plenas dolo vel fraude, sed praedis, quas sibi acquisierant dolo et fraude. Quid ergo intelligit per fraudem? intelligit spolia, quibus ditati fuerant, quemadmodum paulo post se exponit. Nunc ergo tenemus prophetae sensum, nempe non longe quaerendam esse probationem, an Iudaei insidiis circumveniant miseros et pauperes, quoniam domus eorum refertae sint hoc genere praedarum, unde appareat ipsorum pravitas, quod scilicet undique corraserint sibi divitias, et ita exuerint miseros et pauperes sua substantia. Et hac ratione adiungit, *Super hoc*, inquit, *aucti sunt et ditati*. Nam probabile est, gloriatos fuisse suis opibus, quemadmodum praedones, qui totum mundum exspoliant. Ubi enim aucti sunt, existimant se evectos esse supra communem aleam: quemadmodum aulici, ubi et rapinis et fraudibus et tyrannica violentia traxerunt hinc inde alienas opes: ita ut unus acquisierit sibi annuum proventum usque ad sexaginta millia, alter usque ad centum millia, tunc eo magis ferociunt, quia non putant sibi reddendam rationem: excaecantur enim illo splendore opum suarum. Sed propheta hic deridet stolidam illam iactantiam, ac dicit, Ecce magni sunt in mundo, et ideo volunt se magnifieri: sed, inquit, *aucti sunt et ditati*, hoc est, si quis excutiat nunc eorum domos, reperiet quidem multos titulos, quibus fucum faciunt coram simplicibus: sed interea sunt rapinae, sunt praedae, sunt fraudes, sunt spolia, sunt furta, sunt denique latrocinia. Hoc intelligit simpliciter. Postea addit,

28. *Impinguati sunt* (nam שמנו deducitur ab oleo, perfusi sunt pinguedine, si latine et proprie reddere velimus), *postea nitent* (vel sunt candidi: alludit ad pingues et bene saginatos, quorum cutis est nitida), *etiam excedunt* (vel quamvis excesserint) *verba impii* (hoc est, scelera impiorum): *causam non iudicant, causam pupilli, et prosperantur, et iudicium pauperum non iudicant.*

Hic propheta aggreditur eos, qui et dignitate et gratia et opibus pollebant: deinde qui etiam volebant esse sacrosancti, propterea quod essent populi gubernatores. Loquutus fuerat in genere: sed nunc sumit quod erat magis eximium in populo, nempe consiliarios regis, sacerdotes, iudices, et quidquid autoritate erat praeditum. Dicit ergo ipsos *pinguedine turgere*, dicit *esse nitidos*, *quamvis excesserint.* Videmus ut confirmet quod brevius attigerat: quum enim illi se protegerent praetextu suarum opum, ne traherentur ad reddendam rationem, dicit per modum concessionis, Fateor, vos estis nitidi et splendidi, denique toti estis aurei: sed unde hic splendor? unde haec tam speciosa facies, quae oculos perstringit simplicibus? nitidi estis et pingues, *quamvis transgressi sitis verba impii*, hoc est, vias, studia et consilia impiorum. Denique significat nihil debere hoc impiis suffragari, quod adspectu suo omnes territant, quod conciliant sibi magnam reverentiam suis divitiis, quod denique terrorem omnibus incutiunt. Concedit propheta illis honores, opulentiam, splendorem, existimationem et famam, amplitudinem, dignitatem, et quidquid tale est: interea, inquit, *transgressi estis omnes vias impiorum.* Nam postea ipsos coarguit, *quod non iudicent iudicium.* Et hinc apparet, non agere prophetam cum vulgo, aut cum privatis hominibus, sed aggredi palam, et ex professo regis consiliarios et iudices: *Non iudicant*, inquit, *iudicium*, hoc est, nulla est illis cura aequitatis, sed impune licet grassari per latrocinia, et rapinas. Exaggerat etiam hoc crimen: dicit, *Non iudicant iudicium pupilli.* Nam misericordia erga pupillos etiam viget in multis alioqui crudelibus: aetas enim illa, deinde quod nudati sunt omni praesidio, afficit magis nostros sensus. Ubi ergo pupilli spoliantur impune, et nihil auxilii reperiunt in ipsis iudicibus, hinc

clarius apparet latrocinium. *Prosperantur*, inquit. Per concessionem iterum repetit, quod dixerat, nempe stultum esse hunc et inanem praetextum, quod suam opulentiam, suos honores, suas fortunas plenis buccis detonent. Quid hoc est, inquit? *Prosperantur: sed interea non iudicant iudicium pauperum*, hoc est, non succurrunt pauperibus, sed dissimulant, atque connivent ad omnes iniurias. Nunc ergo videmus produci in medium populi scelera, ut ne ipsi quidem proceres subterfugere queant: quoniam Dominus ostendit oblitos fuisse prorsus officii sui, atque etiam expertes humanitatis. Postea sequitur,

29. *An super hoc non visitabo, dicit Iehovah? an in gente quae talis est non se ulciscetur anima mea?*

Repetit quod ante vidimus: ita hic versus non opus habet expositione, sed non est supervacua repetitio, quia sic obtorpuerant Iudaei, ut apud ipsos lusoriae essent omnes obiurgationes et minae. Deus ergo ideo vehementius insurgit. *An non*, inquit, *visitabo super his:* et sumit pro confesso, quod nobis persuasum esse deberet, ipsum scilicet esse mundi iudicem. Proprium autem iudicis munus est, poenas exigere de sceleratis: deinde miseros et indigne oppressos levare, et reprimere audaciam eorum, qui sibi omnia permittunt. Deus ergo hic ratiocinatur a natura sua et officio: quasi diceret, Si sum Deus, an impune patiar ita grassari tantam impietatem, et proterviam populi mei? deinde *An in gente quae talis est non se ulciscetur anima mea?* Hic, quemadmodum alibi diximus, transfert Deus in suam personam quod proprie non competit, sed perinde est ac si diceret, nemo est inter terrenos iudices tam ignavus, qui feret tales contumelias. Ubi enim viderit iudex se ipsum ludibrio haberi ab improbis, an non acuetur tunc? *Ergo anima mea se ulciscetur:* quasi diceret, se non esse tam mollem, vel ignavum, vel socordem, quin tandem vindictam sumpturus sit de tam protervo contemptu. Sequitur,

30. *Stupor* (vel res stupenda) *et foeditas in terra* (vel res pudenda: שער, unde nomen deductum est, significat proprie cogitare, vel reputare: sed videtur per antiphrasin Deus hoc loco, ut aliis quibusdam, notare rem prodigiosam, quae non cadit sub sensum humanum: quasi diceret hoc non posse concipi, neque apprehendi hominis mente. Scio hoc posse videri novum, sed tamen subest optima ratio, ut mihi videtur. Postea addit)

31. *Prophetae prophetant in mendacio, et sacerdotes dominantur per manum ipsorum* (vel accipiunt in manus suas) *et populus meus voluit ita* (hoc est, ita vult, et appetit), *et quid facietis in novissimo eius?*

Propheta non contentus illa obiurgatione, quam nuper vidimus, ulterius invehitur in scelera populi. Dicit igitur ita deploratum esse statum, ut possit omnes obstupefacere. *Res*, inquit, *stupenda accidit*, res quae transscendit omnes humanos sensus, neque potest apprehendi. Duabus his vocibus significat impietatem populi non posse vel exprimi verbis, vel concipi sensu, quoniam sit horribile portentum. Haec est summa. Iam videamus quodnam portentum hic propheta designet, ac detestetur, nempe, inquit, *Prophetae prophetant mendaciter.* Hoc certe potuit attonitos reddere omnes, quum Ierosolymae, ubi Deus sedem ac sanctuarium sibi elegerat, illi impostores obtenderent nomen propheticum. Quanta et quam turpis fuit haec profanatio nominis Dei? Passim quidem tunc iactabant impostores se esse Dei prophetas: volitabant pluribus in locis oraculorum loco praestigiae Satanae: sed in ipso Dei sacrario, quod tunc in mundo erat unicum, videre diaboli ministros, qui mendacia sua spargerent, qui populum traherent in exitium, et interea obtegi Dei nomine, qui, ut iam dictum est, domicilium habebat, et sedem in illa urbe: an non fuit hoc prodigium, quod attonitos omnes redderet? Nam hodie etiamsi in papatu hoc sit detestabile, ubi et monachi et similes rabulae conscendunt suggestus, et illic improbissime se venditant quasi essent prophetae veri Dei, et optimi doctores: si tamen contingeret apud nos esse, qui corrumperent puram doctrinam suis erroribus, qui superstitionibus imbuerent populum, hoc esset duplex portentum. Ergo non abs re praefatus est Ieremias rem hanc esse stupendam, et incomprehensibilem, ut ita loquar, *quod prophetae in mendacio prophetent.* Iam adiungit, *Sacerdotes accipiunt in manus suas*, ita vertunt quidam. Sed potest esse duplex sensus: Iudicum 14 dicitur Samson sumpsisse in manus suas mel ex leone: et illic ponitur idem verbum, tamen quia fere accipitur pro dominari, ideo videtur melius congruere altera expositio, quod scilicet sacerdotes dominentur per manus falsorum prophetarum: quanquam si quis ita vertat, quod accipiant super manus suas, hoc est, quod dona undique contrahant et accumulent, etiam non male hoc conveniet. Quidquid sit, propheta ostendit fuisse mutuam collusionem inter falsos prophetas et sacerdotes. Nam falsi prophetae, inquit, populum decipiunt suis blanditiis. Quid autem sacerdotes? nam eorum esset se opponere: *Accipiunt*, inquit, *in manus*, hoc est, contenti sunt, quia vident in suum quaestum cedere illas fallacias: et ideo facile subscribunt pseudoprophetis. Idem hodie cernitur in papatu: nam monachi dum sese venditant apud

plebem, simul etiam fulciunt totum papatum: et ideo ausi sunt nebulones illi vocare se quadrigas papae: nam papa vehitur tanquam quatuor rotis, illis quatuor ordinibus mendicantium: Et hoc iactant, ubi volunt ostendere quantum possint ad mentiendum. Papa igitur vehitur quatuor illis mendicantium rotis: videmus ut privilegiis ornaverit, et quotidie etiam ornet mendicantes illos. Quare? fulciunt enim eius tyrannidem. Talis fuit tunc conditio populi. Nam sacerdotes sumebant praedam, et pseudoprophetae etiam rapiebant ad se partem, quemadmodum faciebant canes isti famelici: neque tamen tam violenter ut papa grassantur, sed lambunt eius tribunal, quemadmodum canes. Ille vorat magis opimas praedas cum suis cornutis episcopis. Ergo sensus ille non male quadrabit, quod scilicet acceperint in manus suas. Sed quantum ad summam rei spectat, optime conveniet si dicimus, *sacerdotes dominatos fuisse per manus illorum*, nempe quoniam sine falsis prophetis non poterant retinere ullam famam in populo: fuissent enim ab omnibus repudiati. Quum ergo regnarent per eorum manus, fuit mutua inter illos collusio. Iam addit, *Et populus meus sic voluit*, quoniam vulgus poterat reiicere a se omnem culpam: sicuti etiam hodie hunc clypeum obtendunt: O, nos sumus indocti homines, non versati sumus in scholis: et quid possumus, nisi sequi nostros praelatos? Hodie ergo eodem fuco homines obscuri et gregarii vellent a se depellere omnem culpam: sed propheta hic dicit *populum sic dilexisse*. Et certe semper verum illud reperiemus, quod dicitur Deuteronomii 13 (v. 3). Quoties veniunt pseudoprophetae, hoc esse verum examen, an populus Deum ex animo diligat. Deus ergo probationem sumit pietatis, quoties fraenum impostoribus et pseudoprophetis laxat. Quisquis enim vero affectu diligit Deum, ille retinebitur spiritu eius, ne rapiatur post errores. Ubi ergo falluntur homines imperiti, certum est eos dare iustam poenam sui contemptus, quia non satis attenti fuerint ad cultum Dei: imo voluerint sibi accersere impostores, quemadmodum etiam monachis fuit in ore, Mundus vult decipi, decipiatur in nomine diaboli. Illi impostores eo usque prolapsi sunt impudentiae, ut iactarent se esse Satanae ministros ad fallendum. Sed tamen proverbium illud verum fuit. Neque enim mundus unquam fallitur, nisi sponte, quia claudunt rudissimi quique oculos ad apertam lucem, et fugiunt Deum quantum in se est, et volunt latere in tenebris, quemadmodum etiam dicit Christus, Quisquis male agit odit lucem. Tandem addit propheta, *Et quid facietis in novissimo eius*, vel in fine eius? Quidam ה relativum omittunt: alii autem referunt ad pseudophrophetas et sacerdotes. Sed non dubium est mihi quin propheta Ierosolymam designet. *Quid facietis in fine eius?* Scimus enim quoniam Ierosolyma fundata erat manu Dei, et quoniam habebat illum praesidem ac custodem, fuisse securam: sed fuit prava securitas, ubi spreto Deo superbiebat in suis sceleribus. *Quid* ergo *facietis in novissimo eius?* inquit: quasi diceret: Fallit vos opinio, dum putatis aeternam fore urbem hanc, quia instat eversio eius vel ruina. *Quid* ergo *facturi estis*, quum urbs ipsa peribit, nisi quod vobis pereundum erit omnibus simul cum ipsa?

CAPUT SEXTUM.

1. *Congregamini filii Beniamin e medio Ierusalem, in Thekua clangite tuba, et in Beth-hacherem tollite signum: quia malum visum est ab aquilone, et afflictio magna.*

Vidimus iam aliquoties in hoc propheta non tantum proponi poenas quae instabant, sed quasi ante oculos subiici: et rationem ostendimus, quia non modo tardi sunt homines, sed socordes prorsus, quoties illis Deus minatur: nam obiurgationes apud ipsos frigent, minae etiam non satis eos pungunt, vel expergefaciunt. Necesse est igitur illis proponi vivas picturas, et quasi adduci in rem praesentem, ut loquuntur. Hanc rationem docendi adhuc prosequitur Ieremias: alloquitur tribum Beniamin, quia dimidia pars Ierosolymae sita erat in illa tribu. Et quoniam ipse erat ex Anathoth, populares suos et contribules potius compellat quam alios, quoniam maior erat libertas. Si enim recta aggressus fuisset Iudaeos, poterant illi molestius ferre. Sed dum incipit a proximis suis, nempe a tribu Beniamin, hoc fuit magis tolerabile. Quidam intelligunt Congregamini et fugiatis: alii vertunt: Satagite, nescio qua ratione adducti. Ego locum non interpretor de fuga: sed existimo potius ironice prophetam hortari tam cives Ierosolymae quam alios vicinos, ut prodeant in occursum hostibus suis, quemadmodum fieri solet. Quod etiam facile colligitur ex contextu: *Congregamini*, inquit, *e medio Ierusalem:* hoc est, expergefacti prodite in medium. Oblique autem perstringit eorum delitias, quoniam latuerant quasi in sinu matris suae: sicuti infantes in utero nihil concipiunt periculi, ita etiam Iudaei otium colebant, et nimium erant securi. Dicit igitur nunc, *E medio Ierusalem congregamini*, inquit, *et clangite tuba in Thekua.* Non dubium est quin soliti fuerint quoties aliquod instabat discrimen, tuba clangere in illo oppido, quemadmodum etiam cives Ierosolymae turmatim prodibant ad resistendum hostibus. Sequitur enim propheta receptum morem, et loquitur quasi

de rebus notis. *Et tollite signum super domum* הכרם. Non dubium est quin locus ille sic vocatus fuerit quoniam multae illic erant consitae vites. Ad verbum significat domum vineae. Est quidem nomen proprium, sed tenenda est etymologia, Quoniam autem vites solent conseri in collibus, ideo probabile est locum illum fuisse prae aliis excelsum: et inde potuit signum dari vicinis. Ideo dicit, *Tollite* משאת. Nomen hoc deducitur a verbo נשא, quod etiam hic ponitur. Sed quidam interpretes vertunt, ignem, aut pyram: alii vexillum, alii turrim. Qui turrim vel arcem transferunt, carent omni ratione. Neque enim poterant subito attolli arces: sed, quemadmodum iam dixi, probabile est, inde fuisse datum signum vicinis, quasi ex specula, quoties aliquid metuebatur. Ego igitur libenter accipio pro signo. Nam vexilli nomine nimis esset restrictum: ad verbum esset, Tollite elevationem. Ergo nomen signi optime conveniet. *Quoniam malum*, inquit, *ab aquilone visum est.* Designat propheta unde apparitura sit paulo post clades, nempe a Chaldaeis, quia Deus illos destinaverat tanquam ministros, et exsequutores suae vindictae, ut perderent Ierosolymam, et totum nomen Iehudah. Videmus ergo quid sibi propheta velit. Deridet Iudaeos, qui obtorpuerant in suis vitiis, quum sibi promitterent impunitatem, et pridem sprevissent omnia Dei iudicia. Nunc inquit, *Congregamini e medio Ierusalem:* quasi diceret, non fore tutos in urbe, nisi occurrant hostibus: *Clangite tuba in Thekua:* deinde tollant etiam signa incolae Beth-hacherem, hoc est, domus vineae, *quia malum vobis imminet et magna afflictio:* unde? a Chaldaeis: quo scilicet vaticinium plus obtineat apud ipsos fidei, dum hostes quasi digito monstrat. Postea sequitur,

2. *Quietae* (alii vertunt speciosam: sed alter sensus melius quadrat: quietae igitur) *et delicatae similem feci filiam Sion.*

3. *Super eam venient pastores, et greges eorum, figent adversus eam tabernacula sua in circuitu: pascent vir ad manum suam* (hoc est, quisque ad locum suum).

Quoniam locus unde oriundus erat propheta, erat pecuarius, ideo ex prima sua educatione retinuit multas loquendi formas. Neque enim Deus exuit omni sensu servos suos, quum praeficeret docendo populo suo. Propheta igitur hic ex consuetudine primae suae aetatis ac pueritiae loquitur. Dicit *filiam Sion esse similem puellae quietae*, vel in otio et delitiis habitanti: et tamen fore obnoxiam multis opprobriis, *quia venient pastores et in circuitu figent tabernacula*, et tota regio exposita erit quasi in praedam. Dubium autem est an dicat propheta filiam Sion posse conferri puellae tenerae et molli, et habitanti in otio et delitiis: an vero intelligat quietem ad tempus concessam fuisse populo. Videtur quidem nullum esse discrimen inter duas istas expositiones, est tamen aliquod: nam si accipimus verbum דמיתי pro comparavi, quemadmodum faciunt interpretes, perinde est ac si diceret propheta, videor in statu Ierosolymae cernere imaginem puellae tenerae et mollis: ita loquitur Ieremias in sua persona. Sed potest hoc verbum etiam optime in Deum competere, quod scilicet reddiderit filiam Sion tranquillam ad tempus, et dederit illi pacem ab hostibus, ita ut in delitiis ageret. Quanquam differunt hi duo sensus, tamen in re ipsa non multum est momenti. Neque enim dubium est quin propheta hic exprobret Iudaeis nimium torporem, quoniam abusi fuerant tranquillitate sibi divinitus concessa. Ostendit igitur eos nimis esse socordes, qui putent hanc suam mollitiem fore perpetuam, quia beneficium erat Dei, et quidem temporale: dicit igitur Iudaeos fuisse ad illum usque diem similes puellae tenerae. Quum enim vastata esset regio decem tribuum, et quum in exsilium essent omnes abducti, regnum Iehudah manebat adhuc salvum. Fuerant quidem spoliati ab hostibus: sed comparatione fratrum nimis clementer fuerant tractati. Haec igitur ratio est cur dicat similes esse molli et tenerae puellae. Sed postea adiungit, *Venient pastores*, inquit, hoc est, non est quod se decipiant Iudaei, si hactenus illis pepercit Deus, et si compescuit impetus hostium. *Nunc enim venient pastores.* Prosequitur suam metaphoram. Dicit pastores venturos cum suis gregibus, hoc est, duces exercituum cum suis copiis. Sed iam admonui, prophetam hic respicere ad urbem unde natus erat, et ideo loqui pastoritio more. *Venient* igitur *pastores cum gregibus suis, figent tabernacula sua, et pascent quisque ad locum suum.* Significat totam ditionem Ierosolymae fore ita expositam hostibus, ut deligant sibi libere quisque partem, vel certam plagam. Ubi enim est aliquis metus, tunc pastores contrahunt greges suos, ut alii aliis sint auxilio: sed ubi omnia illis licent, tunc sese dispergunt huc atque illuc. Haec ergo libertas significat nullum fore robur Iudaeis, et nullas suppetias, quin undique urbem ipsam circumdent atque obsideant pastores: *quisque ad locum suum*, inquit. Sequitur,

4. *Sanctificate super eam proelium: surgite, et ascendamus meridie: vae nobis, quia inclinavit dies, quia extensae sunt umbrae vespertinae.*

5. *Surgite, et ascendamus noctu, et demoliamur palatia eius.*

Propheta hic relinquit figuram qua nuper usus fuerat. Neque enim hic verba facit de pastoribus, sed aperte hostes describit, qui advenient magno

impetu, et quasi furiose opprimeent ac vastabunt tam urbem quam totam Iudaeam. Prius fuerat quasi Dei fecialis, quum bellum indiceret: sed nunc est prosopopeia, quoniam inducit Chaldaeos invicem se hortantes ad proelium. *Sanctificate*, inquit, *proelium super eam.* Sic loquuntur Hebraei, quia scimus omnibus saeculis solenni ritu indicta fuisse bella: nec dubium est quin Deus hunc affectum indiderit cunctis gentibus, ut non statim prosilirent ad gerenda bella, sed secum expenderent, non summenda arma esse nisi ob legitimas causas. Nam indictio bellorum erat testimonium iustae et necessariae causae, cur alii alios impeterent. Verum quidem est temere et etiam nullis de causis saepe suscepta fuisse bella: sed tamen Deus voluit ritum illum vigere, et manere in usu perpetuo, quo tolleret excusationem saevitiae hominibus avaris, vel qui ambitione sua rapiebantur ad turbandum orbem et alios vexandos. Haec igitur ratio est loquutionis quum dicunt, *Sanctificate bellum:* perinde est ac si indicerent solenni caeremonia, et pronuntiarent iustum bellum. Ex communi usu propheta loquitur quum dicit, *Sanctificate proelium super ipsam:* quemadmodum lingua nostra posset dici, *Sommez-la.* Deinde sequitur hostium alacritas, imo celeritas incredibilis: ostendit enim fuisse pernicissimos, *Surgite, ascendamus meridie.* Nam qui veniunt ad oppugnationem urbis, solent eam mane aggredi: iam ubi invaluit aestus, quoniam fervor solis debilitat corpora, non est tempus illud opportunum. Quiescunt igitur hostes, si noctu advenerint, nisi oblata fuerit insperata quaedam commoditas, sed tamen ubi refecti sunt, collectis viribus mane surgunt ad proelium, conscendunt scalas, vel urbem aliis rationibus oppugnant, vel muros evertunt machinis. Sed meridie incipere, ubi urbs aliqua est oppugnanda, hoc non est ordinarium. Ergo propheta significat tam maturum esse Dei iudicium, ut ne paucis quidem horis exspectent Chaldaei simul atque accesserint ad muros urbis. *Surgite et ascendamus meridie.* Postea adiungit, *Vae nobis, quia inclinavit dies, et umbrae vespertinae extensae sunt.* Loquitur ex usu militari. Nam scimus milites ut plurimum esse vel feros, vel barbaros, et nunquam retinent modum in loquendo: semper erit in ore ipsorum, Vae nobis, vel erit aliquid contumeliosum adversus Deum vel adversus homines. Propheta ergo militariter loquitur, quoniam repraesentat Chaldaeos, et quemadmodum iam dixi, adducit Iudaeos quasi in rem praesentem, ut illis excutiat blanditias, in quibus nimis obtorpuerant. *Vae igitur nobis, quia iam inclinavit dies, iam umbrae vespertinae extensae sunt.* Qui vertunt, Nimis longae, quod solito magis declinent, non assequuti sunt prophetae sensum. Perinde est ac si dicerent, Iam nox propinqua est, et cur cessamus? et cur non irruimus tanto impetu, ut momento capiamus urbem? hic est genuinus sensus verborum. Postea addit, *Surgite et ascendamus noctu,* hoc est, quoniam non potuimus urbem capere sex horis (nam a meridie usque ad noctem erant sex horae: solebant enim dies suos partiri in duodecim horas, et ab ortu solis incipiebat prima hora, duodecima claudebat diem). Quoniam ergo sex horis non potuimus urbem capere, noctu prosiliamus. Videmus hic graphice depingi summum ardorem in hostibus, quoniam scilicet ferebantur arcano Dei impulsu. Nam hoc voluit exprimere Ieremias. Postea subiicit,

6. *Quia sic dicit Iehovah exercituum, Excidite ligna, et fundite super Ierusalem aggerem* (alii vertunt, balistam: sed nomen aggeris hic melius convenit), *ipsa est urbs visitationis* (hic variant interpretes, et quidam exercitati in lingua hebraea sic depravant sensum, ut pigeat referre quid ipsi ausi sint scribere), *tota oppressio* (vel rapina: nam עשק significat rapere, rapina ergo) *in medio eius.*

Iam propheta causam ostendit cur immineat proxima clades tam urbi, quam toti Iudaeae. Duo enim agenda fuerunt, quoniam Iudaei obduruerant in sua socordia, ut pro ludibrio haberent omnes minas propheticas, ideo necesse fuit corrigere illum stuporem. Hoc fecit hactenus propheta. Alterum vero necessarium fuit, ut scirent Iudaei non esse sibi negotium cum Chaldaeis, vel aliis gentibus, sed cum ipso Deo, cum quo nimis diu bellum gesserant. Postquam ergo propheta ante oculos posuit suis popularibus cladem quae tunc instabat, ostendit nunc Deum esse eius autorem. *Sic dixit Iehovah exercituum.* Hic revocat ipsos ad iudicium Dei, ne putent se posse superiores esse hostibus, etiam ubi et summa industria et summa fortitudine pugnaverint, quia non poterunt Deum vincere. *Sic ergo dicit Deus exercituum:* quasi diceret, Chaldaei quidem adducent suas copias, quae magnae erunt et validae, sed vobis nunc certamen est cum Deo: quem toties, et tam longo tempore, et tam pertinaciter provocastis. *Sic* ergo *nunc loquitur Deus exercituum, Excidite ligna:* hoc est, Chaldaei non sponte sua vos aggredientur, sed militabunt Deo, et dabunt illi operam tanquam conductitii milites: quemadmodum alibi vidimus Deum tuba clangere, vel sibilo accersere quoscunque vult, ita etiam nunc dicit Chaldaeos militaturos sub auspiciis et vexillo Dei. *Deus ergo mandat ut scindant ligna, postea proiiciant aggerem.* Scimus quidem confectas fuisse balistas ex ligno, sed hic nomen aggeris, quemadmodum satis patet, melius convenit. Sequitur, *Ipsa est urbs visitationis.* Hic Ieremias ostendit, merito Deum tam severe acturum cum Iudaeis, quia fere putruerint in suis vitiis. Hoc sensu *urbem visita-*

tionis vocat. Qui ergo vertunt, Ut vastetur, aut vastata est, sensum corrumpunt. Denique neque coelum neque terram attingunt: quia non expendunt consilium prophetae, et tantum subsistunt in verbis. Sed hoc certum est, vocari *Ierosolymam urbem visitationis,* quia Deus longa patientia usus fuerat, et suspenderat poenam, donec maturum esset vindictae tempus, ita ut non essent amplius tolerabiles, quoniam indulgentia Dei magis ac magis corrupti fuerant. *Est urbs visitationis,* inquit, hoc est, iam ventum est ad tempus ultimae vindictae, quoniam modis omnibus expertus sum an spes aliqua resipiscentiae esset: ego autem video centies esse desperatos. *Est* igitur *urbs visitationis:* hoc est, iam non potest suspendi vel uno die clades huius urbis: et quemadmodum iam dixi, propheta hic refellit omnes querimonias, quae semper in promptu fuerunt Iudaeis. Solebant enim obstrepere, si quod signum severitatis apparuerat: Deus crudeliter nobiscum agit, ubi est eius foedus? ubi illa paterna clementia, quam nobis pollicitus est? Quoniam ergo solebant Iudaei ita expostulare cum Deo, propheta dicit, *urbem esse visitationis,* et quidem totam, quoniam non erat aliqua pars duntaxat culpae obnoxia: sed quando nihil sincerum erat, ideo dicit non posse amplius ignosci. Et speciem unam adiungit, tamen per synecdochen significat (quemadmodum alibi dicitur) Ierosolymam fuisse cavernam latronum. Dicit igitur *plenam fuisse rapinis, et in ipsis visceribus fuisse oppressionem.* Sequitur,

7. *Sicuti scaturire facit puteus aquas suas* (hoc est, sicuti scaturiunt aquae ex fonte, vel puteo), *sic scaturire fecit malitiam suam: violentia et direptio* (aut vastatio) *audita fuit in ea coram facie mea assidue, dolor et percussio* (alii vertunt plagam: sed nomen percussionis melius convenit).

Exaggerat propheta quod dixerat proximo versu. Nam breviter sub una specie ostenderat Ierosolymam esse latronum speluncam, quoniam in medio eius residebat oppressio. Sed nunc comparatione amplificat sententiam illam, quod scilicet violentia, oppressio, vastatio et dolor et percussio scaturierint, quemadmodum solent scaturire aquae ex fonte. Fieri poterit, ut erumpant multa scelera ex uno loco, sed sequitur postea poenitentia: ubi autem non cessant homines, sed accumulant mala malis, hinc apparet turgere, et quasi crepare malitia, quoniam non possunt eam reprimere, quemadmodum fons semper ebullit, et non potest continere aquas suas. Videmus ergo consilium prophetae. בור significat fontem, et באר significat etiam fontem, et puteum, et non dubium est quin prorsus sint synonyma. Et coarguitur hinc error doctissimi ex Hebraeis, qui distinguit Bor a Beer, Quoniam sit cisterna, inquit, quae tantum aquas recipit, et non habeat scaturiginem. Illud esse falsum constat ex prophetae verbis. Neque enim cisterna emittit aquas, ubi nulla est scaturigo. Sed quantum ad summam doctrinae spectat, satis tenemus quid velit propheta, nempe Iudaeos ita fuisse addictos sceleribus, ut semper excogitarent novas artes nocendi, quemadmodum nunquam desinunt aquae scaturire ex fonte, et quemadmodum iam dixi, hoc signum est perditissimae gentis, ubi nulla est a maleficiis cessatio, nullae sunt a noxis induciae, sed semper ebulliunt homines in suis sceleribus. Quoniam autem poterant excipere Iudaei, non esse tantam scelerum atrocitatem, ideo propheta iterum assumit Dei personam. Dicit igitur *auditas fuisse oppressiones et percussiones coram facie Dei:* quasi diceret, eos nihil proficere tergiversando, quoniam si apud homines centies se excusaverint, ubi ventum fuerit ad Dei tribunal hoc totum erit inutile. Et iterum adiungit adverbium תמיד assidue, quod respondet perpetuae scaturigini aquarum. Sequitur,

8. *Erudire Ierusalem, ne discedat* (vel avellatur) *anima mea abs te: ne ponam te desertum* (vel solitudinem) *et terram inhabitabilem* (hoc est, quae non habitetur).

Quanquam sic loquutus est propheta, ac si nullum iam esset remedium malis, hortatur tamen Ierosolymam ad quaerendam pacem a Deo, et compellat perditos illos homines ipsius nomine. Perinde igitur est, ac si Deus in medio irae cursu resisteret. Quid hoc est? an ego perdam urbem a me electam? Tribuit igitur hic affectum paternum Deo, sicuti et pluribus aliis locis vidimus, Deum quasi invitum progredi ad ultimum rigorem, ubi poenam vult exigere de populo suo. Hei nunc ulciscar me de inimicis meis, dicit apud Isaiam (1, 24). Vocat inimicos, et merito: quoniam ut dictum fuit, non desierant adversus eum bellum gerere: sed dolenter tamen loquitur, Hei mihi: an mihi necesse erit vindictam sumere de hostibus meis? ego tamen libenter parcerem si fieri posset. Deus quidem non subiectus est vel dolori, vel poenitentiae: sed non potest aliter nobis exprimi incomparabilis eius bonitas, quam talibus loquendi formis. Sic etiam hoc loco videmus, ut Deus se ipsum cohibeat. Nam nuper iubebat hostes celeriter conscendere muros, diruere palatia, et perdere totam urbem: nunc, ac si ipsum poeniteret, *erudire Ierusalem,* inquit, hoc est, an non poterimus adhuc redire in gratiam? quemadmodum si pater offensus vellet poenam sumere de filio, tamen vellet moderari irae suae, et miscere aliquam indulgentiam una cum rigore. *Erudire* igitur, hoc est, adhuc erit locus reconciliationi, si velis, si ostenderis te deposuisse illam per-

vicaciam, qua hactenus me provocasti, ostendam me vicissim patrem. Nec dubium est quin propheticae omnes minae respexerint in hunc scopum, ut populus sentiret mala sua, et suppliciter veniam deprecaretur. Quorsum enim prodesset, minari incredulis, nisi ut Deus probaret an sint prorsus insanabiles? Verum quidem est, reprobos cognosci a Deo, et Deum non tentare, vel experiri quid sit in eorum animis, ac si non satis compertam haberet eorum obstinationem: sed, quemadmodum iam dixi, loquitur hic Deus humano more: deinde ostendit quis sit doctrinae usus, nempe ut homines invitet ad poenitentiam: quod fieri non potest, nisi oblata spe veniae et reconciliationis. Ergo propheta hic breviter ostendit quo consilio hactenus tam graviter minatus fuerit Iudaeis, nempe ut resipiscant tandem: *Ne avellatur anima mea abs te.* Hic clarius exprimit Deus se adhuc teneri aliquo amore. Non dubium est quin ad similitudinem illam respiciat, quae alibi visa est. Deus enim locum et personam sponsi sustinet erga ecclesiam: et ideo hic ostendit nondum amorem mariti se abiecisse, quo uxorem suam complexus fuerat. Nam maritus etiam si graviter offensus fuerit ab uxore, non tamen poterit statim exuere affectum coniugalem: manet semper aliquis sensus. Vidimus autem quarto capite Deum superare indulgentia omnes maritos. Dicebat enim illic, Si mulier repudiata quaesierit alterum maritum, an prior eam recipiet ad se? Revertere ad me scortum, revertere meretrix et adultera: et paratus ero ad dandam veniam. Nunc ergo idem prosequitur Deus, *Erudire Ierusalem ne anima mea prorsus abs te discedat:* quasi diceret, Etiam si nunc ardeo, et statui severe ulcisci tuam perfidiam et rebellionem, tamen adhuc ero placabilis, modo redeas: et adhuc, *ne ponam te terram desertam, terram inhabitabilem.* Denique ostendit propheta hoc versu quamlibet graviter excanduerit Deus adversus populum, tamen adhuc spem esse veniae, quoniam ipse erit exorabilis, si populus flectatur, et suppliciter agnoscat culpam suam, et studeat redire in gratiam cum Deo ipso. Sequitur,

9. *Sic dicit Iehovah exercituum, Racemando racemabunt quasi vitem reliquias Israel: reduc* (vel redire fac) *manum tuam quasi vindemiator ad canistra* (alii vertunt ad ramos).

Hic confirmat Deus superiorem sententiam: quasi diceret se horrere ad spectaculum illud tam triste et tam lugubre, quod tamen Iudaeis erat pro nihilo. Docet igitur se non frustra hortari Iudaeos, ut vel sero resipiscant, quoniam praevideat quam horribilis futura sit ipsorum clades. Dicit igitur, *Sic dicit Iehovah exercituum, Racemando racemabunt.* Nam verbum hoc non significat colligere vindemiam, sed racemare, *Grapiller*, post vindemias: quemadmodum post messem, ubi sequuntur pauperes, qui hinc inde spicas evellunt, nihil manet residuum in agro: ita etiam in vindemiis, ubi racematur (sic enim loquuti sunt Latini) nihil manet residuum, et ideo vetuit Deus in lege racemari vites. Voluit enim relinqui aliquantulum pauperibus. Sed hic dicit, *Racemando racemabunt quasi vitem:* non loquitur de populo, sed de reliquis. Nam decem tribus fuerant spoliatae, et tandem vastata fuerat tota regio: homines in exsilium abducti, sed pauci latebras ad tempus quaesierant: dicit autem similes fore racemis: Si pauci, inquit, sint acini, tamen hoc quoque sequetur. Proponit denique propheta Iudaeis horrendam illam vindictam Dei, quae iam ipsis innotuerat, quantum ad Israelitas, hoc est, ad decem tribus. Et tamen ostendit nondum completam esse Dei vindictam, quoniam adhuc aliquid manet residuum, nempe racematio. Quid ergo vobis fiet? quid? vidistis fratres vestros expilari, vidistis omnes iugulari una cum liberis, vidistis exerceri omnem saevitiam: et tamen postquam deletum fuit nomen Israel, et vastata fuit terra quae nunc deserta est, Deus tamen adhuc ulciscetur reliquias, et videbitis aliquod iudicium brevi adversus residuum: et quid adhuc exspectatis miseri? et quantus est iste torpor vester ad cessandum? cur non studetis vos reconciliare Deo, ubi vobis offertur talis opportunitas? Nunc ergo tenemus prophetae mentem. Et quum dicit, *Reduc manum tuam quasi vindemiator ad canistra*, vel ad cartallum: ecce vindemiatores alii aliis addent stimulos, ut nullus sit finis racemandi, et semper redeant ad canistra sua, donec excusserint quidquid erit, ut ne acinus quidem unus in vite maneat.

10. *Ad quem loquar? et quem contestabor, ut audiant? Ecce incircumcisa auris eorum, et non poterunt attendere: ecce verbum Iehovae fuit illis opprobrio, non acquieverunt in eo* (hoc est, non oblectati sunt: חפץ significat capere oblectationem: Ils n'y ont prins nul plaisir).

Hic propheta ostendit non esse cur operam diutius consumat in obiurgando populo, quoniam surdis loquatur. Dixerat enim hesterna lectione Deum adhuc fore placabilem, si resipiscerent Iudaei: nunc quasi ad se ipsum reversus dicit se verba perdere. Et ideo suscipit interrogantis personam, ut in re vel absurda, vel inopinata: *Quem alloquar?* inquit, *et quem contestabor?* Tamen iam hortatus fuerat suos populares ad poenitentiam, ut heri vidimus. Sed haec inter se non pugnant, quia voluit, quoad fieri posset, consulere saluti populi. Deus etiam hoc praeceperat: et quemadmodum heri dictum fuit, ipse Deus volebat hoc esse testatum, per

se non stare, quantum ad doctrinam spectat, quominus reconciliaretur populo suo. Nunc ergo videmus contextum bene fluere, quia Ieremias officio suo functus est, dum voluit tentare an sanabilis esset populus. Sed ubi videt tantam obstinationem, quae non admittat ullum remedium, exclamat quasi attonitus, *Quem alloquar? et quem contestabor?* Summa est, populum sic addictum esse impietati ut frustra prophetae in eo sanando consumant operam. Et hanc sententiam confirmat secundo verbo, ubi dicit, *Quem contestabor?* significat enim, non tantum contemni ab ipsis simplicem doctrinam, sed obtestationes, quibus tamen subest maior efficacia. Summa est, nullis remediis posse curari pravitatem, quae non tantum respuit doctrinam, et sanctas admonitiones, sed etiam pervicaciter resistit obtestationibus. *Ut audiant*, inquit, significat etiam si fideliter officium suum peragat, carere tamen laborem omni profectu, quia surdi sint omnes Iudaei. Et ideo subiicit, *Ecce incircumcisa est auris eorum*. Haec loquendi figura passim occurrit apud prophetas: vocatur auris incircumcisa, quae reiicit omnem sanam doctrinam: Cor incircumcisum, quod est pervicax, ac rebelle. Sed ratio tenenda est: quoniam circumcisio erat testimonium obsequii, ideo scriptura vocat incircumcisos qui sunt indociles, et qui abiecto Dei timore et omni sensu pietatis post suas concupiscentias rapiuntur. Hoc autem odiosum erat apud Iudaeos. Nam circumcisio dabat illis non vulgarem materiam fiduciae, quum esset symbolum et pignus adoptionis: et quum scirent ea se ab aliis gentibus segregatos esse, ut essent sacer Dei populus. Sed prophetae excutiunt inanem fiduciam, ubi vocant incircumcisos corde et auribus, quia mentiti fuerant Deo, quum polliciti fuerant se fore obsequentes. Nam signum illud externum per se nullius est momenti, nisi respiciatur finis. Voluit Deus circumcisione consecrare sibi veterem populum: ubi contenti erant signo visibili duntaxat, nulla manebat veritas, ergo profanabant foedus Dei. Quemadmodum hodie si baptismo superbiant, qui volunt censeri Christiani, interea ostendant se carere omni Dei metu, et vita eorum aboleat veram baptismi naturam: inde apparet esse sacrilegos, quoniam contaminant quod sanctum est. Et ideo Paulus (Rom. 2, 27) vocat literam circumcisionis, signum illud absque veritate: quemadmodum hodie potest vocari baptismus literalis in omnibus profanis, qui non respiciunt ad finem. Deus enim hac lege nos in suam ecclesiam recipit ut simus Christi membra, et gubernati eius spiritu renuntiemus cupiditatibus carnis nostrae. Ubi autem volumus sub praetextu baptismi miscere Deum cum diabolo, hoc est detestabile sacrilegium. Talis fuit, et tam supina securitas apud Iudaeos. Haec ratio est cur prophetae tam saepe illis exprobrent praeputium cordis, et praeputium aurium: Vos estis populus sacer Dei: probate: si vos iactatis esse circumcisos: certe pellicula illa ablata non satisfacit Deo: ostendite vobis circumcisa esse corda et aures. Atqui praeputium manet in corde, manet etiam in auribus vestris: ergo profani estis. Nunc ergo tenemus prophetae sensum, et simul cur toties scriptura loquatur de praeputio cordis et aurium, nempe ut Iudaeis exprobret profanationem illius signi, quod debebat esse pignus adoptionis, deinde simul valere ad professionem novae vitae. Non elevat eorum culpam Ieremias quum dicit, *Non potuerunt attendere.* Si quis obiiciat, an hoc debet vocari in crimen, quod non potuerint attendere? propheta, sicuti dixi, non extenuat eorum culpam: sed potius ostendit ita fuisse demersos in sua malitia, ut iam non essent sui compotes: quemadmodum ebrius non est compositae mentis, sed quia sibi contraxit hoc vitium intemperie sua, ideo error eius vel ignorantia non est excusabilis. Sic etiam propheta dicit, non posse Iudaeos attendere ad verbum Domini, nempe quia addixerant se diabolo, ut essent quasi eius mancipia: quemadmodum Paulus dicit eos, qui destituuntur gratia Dei, esse venumdatos sub peccato. Et scriptura etiam alibi ita loquitur. In summa hic Ieremias docet tantum fuisse, et talem habitum contractum a Iudaeis, ut non essent amplius liberi ad bene agendum: quia diabolus sua pro libidine huc et illuc ipsos trahebat, ac si essent vincti eius catenis. Et ita exprimit desperatam malitiam. Aristoteles, etiamsi nulla sit eius autoritas, quantum attinet ad principium voluntatis, quia statuit liberum arbitrium (nihil enim cognovit de peccato originali, et corruptela naturae) tamen fatetur eos, qui maxime liberi sunt, non posse bene agere, postquam ita obduruerunt in suis vitiis, ut ἀκράτεια in ipsis dominetur. Nam intemperantia est quasi tyrannus, qui ita subiicit sibi omnes affectus, et sensus hominum, ut nulla sit illic libertas. Nunc ergo videmus quid sibi velit propheta: non intelligit Iudaeos peccare, quia non sint praediti facultate: sed quia se ipsos demerserint in profundum malitiae, ut sint quasi venumdati diabolo, qui tenet illos sibi devinctos, et impellit furiose prout placuerit. Et hoc melius colligitur ex contextu. Dicit enim, *Ecce verbum Iehovae fuit illis opprobrio, et non complacuit ipsis.* Diximus enim de significatione verbi חפץ. Clarius nunc demonstrat propheta culpam residere in ipsis Iudaeis, quoniam contempserant Deum. Unde igitur illa impotentia, de qua loquutus est? nempe ex illa intemperantia, quod scilicet statuerint apud se pro nihilo ducere et Deum et eius prophetas. Quum ergo ita animi eorum essent obstinati ad impium doctrinae contemptum, inde factum est, ut non possent audire, quoniam privati erant omni intelli-

gentia. Unde hoc? nempe quia oculos clauserant, et obturaverant aures suas, et se addixerant prorsus diabolo, ut impelleret eos in quemlibet furorem. Denique in fine versus ostendit principium totius mali esse, *quod illis verbum Dei non placuerit*, hoc est, quod non adiecerint studium suum ad pietatem, quod non oblectati fuerint, quum venirent prophetae, et illis proponerent Dei gratiam. Quoniam ergo apud ipsos insipida fuerat doctrina, ita ut eam reiicerent, quum deberet summopere esse delectabilis, hinc factum est, ut stupidi essent prorsus, et carerent omni iudicio et ratione: hinc etiam praeputium aurium de quo nuper vidimus. Sequitur,

11. *Ergo indignatione* (vel ira) *Iehovae repletus sum* (copula hic ponitur vice illativae particulae, nisi adversative resolvere libeat, atqui, vel ego autem) *et laboravi continendo, ad effundendum super parvulum in compitis* (hoc est, in publico, foris) *et super consilium iuvenum* (בחורים sunt proprie electi nam בחר est eligere: sed ita vocantur iuvenes, qui sunt in flore aetatis) *similiter: quoniam etiam vir cum uxore capientur, senex cum pleno dierum.*

Hic altius exsurgit propheta, quoniam non satis fuit simpliciter proponere doctrinam apud homines praefractos: sed oportuit etiam acrius ipsos stimulare, et interdum etiam confodere, quia non poterant aliter affici: tanta erat illorum durities. Retinet igitur propheta illam rationem, de qua heri dictum fuit. Et ideo affirmat *se plenum esse indignatione Dei*. Posset hoc accipi passive et active, nempe quod propheta sancto zelo excandescat, quoniam sustinet causam Dei: vel quod exhorreret iudicium, de quo tamen minime solliciti erant Iudaei. Sed non dubium est quin hic loquatur ex spiritus sancti instinctu: quasi diceret se non proferre quod in animo suo concepit, sed quod dictatum fuit a spiritu Dei. Refertur in summa haec indignatio ad doctrinam: quasi diceret, Si vehementius ago vobiscum, ne putetis hominem iracundia corruptum oblivisci modestiae: nam spiritus Dei rapit me et impellit. Quidquid est igitur indignationis in lingua mea, quidquid est vehementiae, et asperitatis, et minarum, hoc est a spiritu Dei, non ex proprio hominis sensu. Hoc fine dicit *se repletum esse indignatione Dei*. Et quae sequuntur confirmant hanc sententiam. Dicit enim *se fatigatum esse continendo:* quasi diceret, tantum esse impetum irae Dei, ut quasi rumpatur, nisi erumpat in hanc vehementiam. Et hinc colligimus, quemadmodum dixi, nihil aliud prophetam testari, quam se non impelli vel indignatione propria, vel alio carnis suae motu: sed sequi necessario quo fertur instinctu arcano spiritus Dei: nempe ne doctrina eius spernatur: quemadmodum Iudaei pridem assueverant ad sua ludibria, ut dicerent inaniter se terreri quasi pueros. Ne igitur suo more Iudaei ita illudant, affirmat Ieremias se *turgere indignatione Dei*, nec posse amplius ferre, quin proiiciat in capita gentis suae quod Dominus deposuerat apud ipsum. Sed quia alibi videbimus similes loquendi formas, et magis expressas, ideo levius praetereo. Postea dicit, *Effundam*. Neque enim dubium est quin hic continuet eandem doctrinam. Dicit igitur, quoniam non possit amplius supprimere vindictam Dei, cuius erat praeco, se nunc *ipsam effundere: super parvulos*, inquit, *in compitis*. Non dubium est, quin significet his verbis, nihil esse in populo sincerum: quia pueri ipsi iam sub eodem essent reatu. Ubi igitur sic grassatur impietas, ut ne tenera quidem aetas puerorum sit ab ea immunis, signum est desperationis ultimae. Hoc intelligit propheta quum dicit *se effundere iram adversus parvulos*. Postea addit, *Et super coetum*, סוד significat congregationem et coetum, significat etiam consilium. Sed quoniam propheta loquutus est de plateis, videtur esse antithesis inter compita et inter consilia: quasi diceret, pueri ludunt in plateis, carent omni consilio: sed tamen ego involvam eos et senibus, et viris, quia obnoxii sunt ipsi quoque Dei iudicio. Postea adiungit, *Consilium iuvenum:* quia plus est prudentiae et moderationis in iuvenibus qui iam adoleverunt. Neque enim בחורים vocant Hebraei adolescentes quindecim annorum: sed viros qui iam sunt integrae aetatis et maturae: et nomen hoc, quemadmodum dixi, deducitur a delectu. Qui ergo sunt in aetatis flore illi vocantur בחורים, quoniam praediti sunt consilio, neque in compitis ita exsultant, ut pueri. Propheta hic dicit, Iam ira Dei tam super parvos se effundet quam super electos, qui adoleverunt usque ad annos viginti et triginta. *Quia*, inquit, *vir cum muliere comprehendentur, senex cum pleno aetatis*. Putant vocari plenum aetatis, dierum, qui iam sit decrepitus. Sed per זקן intelligo senem, qui iam propinquus est morti: per plenum aetatis intelligo omnes qui iam sunt maturi: quemadmodum ab anno 50 usque ad 80 possunt vocari pleni dierum. Significat in summa, neminem fore immunem a vindicta Dei, quoniam grassata fuerit impietas inter omnes status, et ordines, et aetates etiam. Sequitur,

12. *Et volventur* (quasi per circuitum, haec est propria significatio, vertentur) *domus eorum ad alienos: agri et uxores similiter: quia extendam manum meam super habitatores terrae, dicit Iehovah.*

Speciem unam vindictae exprimit duntaxat, quod scilicet spoliabuntur Iudaei terra, quam putabant sibi semper tranquillam fore. Quoniam enim dictum erat, Haec requies mea in saeculum saeculi,

hic habitabo (Psal. 132,14), putabant se non posse illinc evelli, et tam certum sibi esse domicilium in terra Chanaan imaginabantur, quam certa est sedes soli et lunae in coelo. Quum igitur stulta illa confidentia se deciperent, dicit propheta *fore circuitum*, ut Deus transferat illorum domos ad gentes exteras. Postea addit *et de agris et de uxoribus.* Erat hoc incredibile Iudaeis: sed oportuit tam graviter ipsis denuntiari Dei vindictam, ut tandem expergefierent. Et ideo subiicitur ratio, *Quod Deus extendet manum suam.* Propheta enim hic evertit eorum contumaciam, quia producit Deum hostem: quasi diceret, non esse cur sibi putent tranquillam fore possessionem terrae, quia Deus iam illis est infensus. Unde autem illis terrae possessio, nisi ex gratuito beneficio Dei? si iam Deus est illis adversus, quid spei residuum esse potest? Nunc ergo videmus causam reddi a propheta in fine versus, ut sciant Iudaei non esse incredibile quod dixit de transferendis eorum aedibus et agris et uxoribus. Sequitur,

13. *Quia a parvo eorum usque ad magnum eorum omnis* (vel, quilibet) *concupiscit cupiditatem* (hoc est, cupidus est lucri, vel addictus avaritiae), *et a propheta usque ad sacerdotem quilibet operatur mendacium* (hoc est, fraudulenter agit).

Nunc iterum propheta exprimit, non esse mirum si Deus tanta severitate statuerit agere cum populo illo, et infligere ultimam cladem: quia nulla pars sana erat, sed impietas occupaverat omnes ordines. Potest quidem hoc referri ad iuvenes et senes quum dicit, *A parvo usque ad magnum:* sed malo de pauperibus et ignobili vulgo intelligere membrum unum: alterum vero de proceribus, qui pollebant autoritate et divitiis in populo. Dicit igitur non tantum in parte una regnare contemptum Dei et omne genus scelerum, sed in toto corpore, ut nulla sit sanitas a capite usque ad plantas pedis. Nunc ergo tenemus consilium prophetae quum dicit, *A parvo usque ad magnum.* Et hoc etiam melius apparet ex fine versus, ubi dicit *a propheta usque ad sacerdotem*, ubi amplificat quod dixerat de parvis et magnis. Ergo videmus per magnos non intelligi homines aetatis maturae, vel provectae, sed qui erant in aliquo gradu et honore, et quorum existimatio vigebat, vel propter divitias, vel propter alias dotes. Ita etiam ex opposito parvos vocat non pueros, sed qui erant contempti, qui erant ex infima plebe, et quasi ex faece ipsa. Nam, sicuti iam dixi, amplificat quod dixerat, ubi producit in medium sacerdotes et prophetas. Etiamsi rex, et omnes eius consiliarii essent maxime scelerati: debuit tamen vigere aliquod pietatis studium in prophetis et sacerdotibus: saltem debuit manere aliquis pudor. Praefecti enim fuerant in hunc finem ut lucem aliis praeferrent. Quum ergo illi quoque essent apostatae vel degeneres ab omni Dei cultu, quid potuit cognosci in reliquo populo? Nunc ergo videmus hic obstrui os impiis, ne expostulent cum Deo, vel obstrepant eius severitati, quoniam pervenerant usque ad summum cumulum impietatis, quum scilicet sacerdotes ipsi et prophetae non minus essent corrupti quam vulgus hominum. Quod dicit *omnes concupiscere concupiscentiam*, extenditur ad omnes fraudes et turpem quaestum: denique comprehendit omnes partes avaritiae. Quum dicit *sacerdotes et prophetas operari mendacium*, vel agere fraudulenter, idem significat, sed aliis verbis, nempe quod nulla esset integritas etiam in ipsis doctoribus ac magistris qui debebant esse duces caecorum. Deus enim illos ordinaverat ut praeferrent lucem, quemadmodum dixi, et viam salutis monstrarent reliquis omnibus. Sequitur,

14. *Et sanarunt plagam filiae populi mei super levitate* (hoc est, super nihilo, de nihilo) *dicendo, Pax pax: et non pax.*

Hoc refertur ad solos sacerdotes et prophetas, quod scilicet non tantum malo exemplo corruperint populum, sed etiam excusserint omnem metum Dei, et suis imposturis perversaque iactantia abstulerint omnem reverentiam doctrinae propheticae. Dicit igitur *sanasse de nihilo*, vel super levitate, *plagam populi.* Per concessionem dicit *sanasse populi vulnera.* Neque enim hoc est curare, ubi malum augetur: quemadmodum solent imperiti, dum temere adhibent perversa remedia, gignere inflammationem, ubi mediocre aliquod erat malum: vel dum tantum incumbunt leniendis doloribus, generant putredinem intus, quae eo magis est exitialis quo est occultior. Hoc non est sanare, sed perdere. Sed propheta, quemadmodum dixi, concedit ipsis verbum sanationis: de re tantum disserit, quod scilicet sint carnifices, et non medici: *Sanant*, inquit, *plagam populi mei.* Loquitur quasi ex eorum ore, Vos scilicet estis boni medici, quia vestris blanditiis mulcetis populum meum: erat utendum non tantum acribus medicamentis, et quae pungerent atque adferrent dolorem: sed etiam cauteriis et sectionibus. Vos autem tantum adhibetis lenimenta: haec est vestra ratio medendi. *Sanatis* hoc modo *plagam populi mei*, vel emplastris, vel aliis medicamentis, quae malum intro pellunt: sed quis est profectus? Continuo post ostendit quaenam fuerit illa sanatio: *Dicendo*, inquit, *pax, pax.* Scimus hoc fuisse vetus malum, et fere commune omnibus saeculis: nec mirum. Nemo enim est qui non cupiat sibi afferri delitias: et quod cernimus quotidie in morbis corporalibus, idem etiam usum habet in spiritualibus

morbis. Nemo aegrotus libenter admittet consilium medici sui, si prohibeat usum eorum omnium quae appetit. Quid igitur faciam? praestat mori quam obtemperare huic consilio. Deinde ubi medicus iubet sumere potionem amaram, ego evomerem potius centies cor, quam haurirem potionem illam. Ubi etiam veniendum est ad secandas venas, et alia acerbiora remedia, sicuti sunt cauteria et eiusmodi, o, illic instat aegrotus, et vellet, si esset ipsi liberum, configere oculos medicis suis. Quod ergo experientia in morbis corporalibus docet, hoc idem usum habet in vitiis, ut dixi. Volunt omnes sibi imponi, et ita fit, ut appetant prophetas qui promittant largas vindemias et copiosam messem, quemadmodum dicitur apud alium prophetam, nempe Micheam (2, 11), Ecce, inquit Deus, vultis habere prophetas, qui vobis concionentur de opimo proventu, ac promittant omne genus affluentiae: et non vultis ipsos stillare malum, inquit: hoc est, non vultis vobis denuntiari poenas, quibus tamen digni estis. Quoniam ergo contemptores Dei cupiunt blanditiis se mulceri, et reiiciunt optima, et maxime salutaria remedia, hinc factum est, ut Deus ab initio laxaverit fraenum Satanae, et ita grassati fuerint impostores, qui dicerent, *Pax pax: sed super levitate:* hoc est, nihil est solidum in hac sanatione, dicit Dominus, *quia non est pax.* Quemadmodum quo quisque audacior est inter eos qui profitentur medicinam, et tamen sunt artis imperiti, eo etiam magis est exitialis. Ostendit igitur propheta hanc fuisse causam ultimae cladis, quoniam decepti fuerunt Iudaei a suis sacerdotibus et doctoribus. Interea, quemadmodum alibi dictum fuit, non excusat eos quasi posset reiici culpa in perversos doctores. Unde enim factum est, ut pseudoprophetae ita illos fascinaverint? nempe quia scientes et volentes perierunt. Nolebant enim admittere bonos et peritos medicos: ideo oportuit tradi carnificibus. Sequitur,

15. *An confusi sunt* (vel, an puduit eos) *quia abominationem patrarunt? etiam non puduit eos* (hoc est, nihil prorsus in ipsis fuit pudoris, etiam erubescere nescierunt): *propterea cadent inter cadentes, in tempore visitationis eorum ruent, inquit Iehovah.*

Iam convertit Ieremias sermonem ad totum populi corpus. Proximo versu tantum sacerdotes et prophetas aggressus est: nunc generalius loquitur, quod scilicet exuerint omnem pudorem: Ecce, inquit, satis convicti sunt suorum scelerum, manifesta est ipsorum pravitas: et tamen nullus est pudor: ignominia eorum est in conspectu coeli et terrae: angeli, et cuncti mortales testes sunt eorum pravitatis: sed sunt fronte meretricia, nec tanguntur ignominiae suae sensu. His verbis significat desperatum esse malum populi, quoniam scilicet pervenerant ad stuporem illum, de quo Paulus loquitur, quum vocat ἀπηλγηκότας eos qui obstinati sunt in suis sceleribus, et qui non discernunt inter rectum et iniquum, inter album et nigrum (Ephes. 4, 19). Hoc ergo nunc propheta significat quum dicit, *Annon erubuerunt?* Sed interrogatio magis emphatica est, quam si simplex fuisset exprobratio vel affirmatio: *Etiam*, inquit, *non erubuerunt:* in ipso pudore etiam nescierunt quid esset tangi aliqua verecundia: potest hoc quoque referri ad castigationes quibus non fuerant subacti: quasi diceret, data opera impudentiam suam prodere, quia non humilientur sub Dei manu, *Propterea cadent inter cadentes*, inquit, hoc est, iam non disputabo amplius cum illis, neque verbis contendam: sed exsequar meum iudicium contra eos. *Cadent* igitur *inter cadentes:* quasi diceret, Ego satis et super illis denuntiavi bellum: si fuissent adhuc sanabiles, debuit hoc ad conversionem valere, quod toties fuerunt admoniti: imo etiam quod asperius ipsos stimulavi ut ad me venirent: ergo nunc cessabo a verbis, et exsequar vindictam meam, ut edatur strages quam meriti sunt. *Et ruent*, inquit, *in die visitationis ipsorum.* Et ex hoc secundo membro clarius intelligimus quid sit, et quid significet cadere inter cadentes, nempe quod ruent in die visitationis, hoc est, quum Deus iam exserto gladio veniet ad ipsos perdendos, ubi fatigatus fuerit tot monitionibus.

16. *Sic dicit Iehovah, State super vias, et videte, et inquirite de semitis saeculi* (hoc est, antiquis), *quaenam via sit recta: et ambulate in ea, ut inveniatis requiem animae vestrae: et dixerunt, Non ibimus* (vel, non ambulabimus).

Hic docet propheta, non posse extenuari culpam populi quasi errore peccasset: quoniam satis superque admonitus a Deo fuerat. Eadem fere sententia legitur apud Isaiam, cap. 28 (v. 12): Haec requies, et noluerunt. Sed pluribus verbis propheta noster invehitur contra Iudaeos, nempe quia Deus *iusserit eos stare super vias, adspicere, et inquirere de omnibus semitis antiquis.* Similitudine utitur. Neque enim ambigere nos oportet ubi via nobis ostensa fuit ore Dei. Sed coarguitur populi impietas, quod non saltem aperuerit oculos, quum Deus monstraret viam, et permitteret liberum delectum. Nam hic Deum inducit non praecise iubentem, sed cum tanta indulgentia, ut liberum sit populo, eligere quam probabit viam, et putabit optimam esse: ubi Deus tam clementer agit cum hominibus et familiariter illis proponit quid utile sit, atque expediat, haec foedior est ingratitudo, respuere talem Dei indulgentiam. Tenemus ergo nunc prophetae consilium quum dicit *Deum loquutum esse, ut starent super vias, et considerarent* quid esset

factu optimum: *Respicite*, inquit, *et invenietis requiem:* hoc est, ut inveniatis requiem (nam copula hic denotat finem) *ut ergo inveniatis requiem animae vestrae.* Hic significat propheta, tantum stetisse per Iudaeos, quo minus fruerentur rebus prosperis et tranquillo statu: quoniam si obtemperassent consilio Dei, in promptu erat illis requies: denique significat sponte fuisse miseros, quia Deus proposuerat illis felicem statum: sed contemptam fuisse hanc gratiam ab ipsis, idque pervicaciter. Nam hoc sonant verba, ubi dicunt, *Non ambulabimus.* Videmus hic detegi populi contumaciam, quia alioqui poterant excipere se fuisse deceptos: et si fuissent tempore admoniti, obtemperaturos fuisse bonis et sanis consiliis. Ut ansam hanc praecidat Ieremias, dicit eos deliberata malitia respuisse oblatam sibi requiem a Deo. *Dixerunt*, *Non ambulabimus.* Hoc propositum facile demonstrat, contumaciter perstitisse in suis peccatis, ita ut non placuerit ipsis requies, quae tamen erat sub ipsorum manu. Locus hic continet utilem doctrinam, nempe fidem semper nobis adferre pacem coram Deo, neque id modo, quatenus in Dei misericordia acquiescere iubet, sicuti Paulus etiam docet hunc esse perpetuum eius fructum: sed quia unica Dei voluntas ad pacandas mentes nostras sufficit. Quisquis ergo amplectitur ex animo doctrinam a Deo profectam tranquillus est. Neque enim patitur Deus suos fluctuari, ubi in ipsum recumbunt: sed ostendit quanta sit in veritate sua firmitas. Quod si illud sub lege et prophetis valuit, quemadmodum etiam citavimus ex Isaia: multo magis nunc sub Christo requiem obtinebimus, si subiiciamus nos eius verbo: quemadmodum etiam ipse promittit, Venite ad me omnes qui laboratis, et onerati estis, et ego reficiam vos, et invenietis requiem animabus vestris, inquit. Ergo hic locus valet ad commendationem coelestis doctrinae, quod scilicet ad pacandas conscientias valeat, ut nulla sit perplexitas vel haesitatio. Sequitur,

17. *Et constitui super eos speculatores*, *ut attenderent ad vocem*, (hoc est, clangorem) *tubae: et dixerunt, Non attendemus.*

Est explicatio proximae sententiae, non tamen simplex: quoniam propheta similitudine aggravat contumaciam populi, qui non tantum surdus fuerit ad propheticas monitiones, sed non admiserit clangorem tubae, neque etiam attendere voluerit. Nam clangor tubae debet magis penetrare in animos ob duas causas, quoniam validior est, quam ulla vox hominis: deinde quia non solemus tuba clangere, nisi ubi instat periculum aliquod, et urget nos metus belli. Videmus ergo cur propheta postquam doctrinae meminit, adiungat *tubae clangorem:* quasi diceret non tantum contemptos fuisse prophetas, quum ore populum docerent, sed tubam ipsam non fuisse ab ipsis auditam, quum tamen denuntiaret propinquum bellum. Hinc melius coarguitur populi stupor, nec stupor tantum, sed illa pervicacia quam dixi, et quam exprimit propheta, quod scilicet proposuissent apud se non audire. Iam sequitur,

18. *Propterea audite gentes*, *et cognosce coetus quid in ipsis futurum sit.*

19. *Audi terra*, *ecce ego adduco malum* (hoc est, cladem) *super populum hunc*, *fructum cogitationum ipsorum*, *qui ad verba mea non fuerunt attenti*, *et legem meam spreverunt* (ad verbum, et legem meam spreverunt in ipsa: sed non est ambiguus sensus, quod scilicet vel abiecerint, vel spreverint, vel pro nihilo duxerint, verbum hoc significat reiicere et spernere, significat etiam reprobare. Iam semel hoc usus est propheta, et saepius utetur).

Nunc convertit sermonem ad gentes, quae tamen nihil unquam audierint de vera pietate. Sed haec apostrophe spectat in eum finem, ut Iudaeos pudeat suae socordiae et surditatis, quia plus reperiatur attentionis et intelligentiae in profanis gentibus. Hoc certe fuit magnopere pudendum. Iudaei fuerant familiariter edocti in lege et prophetis: Deus mane et vesperi non cessabat eadem apud ipsos repetere. Quod ergo gentes, quibus nunquam contigerat audire prophetam, et quibus lex non fuerat data, praeditae essent maiore intelligentia et iudicio quam Iudaei, hoc fuit turpissimum, et prodigio simile. Voluit hoc modo propheta ignominiam eorum detegere, quum gentes compellat: *Audite gentes*, inquit, *cognosce congregatio.* דעי, et עדה hic ponuntur, et quanquam inversae sunt literae, est tamen aliqua paronomasia, quae gratia non caret. Quod ad sensum pertinet, ostendit propheta se non reperire discipulos in electo populo, quoniam similes sunt brutis pecudibus, vel lapidibus, vel truncis, ideo convertit sermonem ad gentes, quia desperat de fructu laboris sui apud Iudaeos. *Gentes ergo audite, et cognosce coetus* (hoc refertur ad quemlibet populum) *quid futurum sit ipsis.* Alii interpretes referunt ad scelera, et vertunt, Quis sit illorum status, vel, quam atrocia scelera inter ipsos grassentur ac regnent. Sed malo referre ad poenas, tametsi non contendo: est enim altera expositio probabilis. Sed videtur propheta hic gentes accersere, ut testes sint iustae vindictae Dei, quia desperata sit populi impietas. *Audite ergo quae in ipsis*, nempe *fient.* Minatus fuisset Iudaeis, quemadmodum ante fecerat, et saepius faciet deinceps: verum hoc loco voluit probrose ostendere, quam essent indociles, quoniam sperat operam suam magis fructuo-

sam fore in gentibus. Et tandem adiungit, *Audi terra:* et generalis est loquutio, quasi diceret, Omnes incolae terrae audite, *Ecce ego adduco malum super populum hunc.* Debuerat recta Iudaeos alloqui, si fuissent aures: sed quoniam excaecaverat eos sua malitia, et contemptus Dei, necesse fuit sermonem potius ad terram dirigere. Testatur autem hic Deus se non fore crudelem, dum severe se ulciscetur de populo, quia rependet quod meriti sunt. Summa igitur est, quamlibet graves poenas infligat, populum tamen non posse conqueri de immodico rigore, quia iustam mercedem operum suorum recipiat. Sed non tantum de operibus loquitur Ieremias, *dicit fructum cogitationum*, nempe quia coxerant suam malitiam intus, ut non offenderent Deum levitate, vel inscitia. *Cogitationes* ergo vocat illam diuturnam meditationem, in qua obduruerant Iudaei. Sic ergo exprimitur et interior malitia et obstinatio. Et postea adiungit. *Quia ad verba mea non attenderunt, et pro nihilo duxerunt legem meam,* inquit. Videmus semper hac circumstantia augeri scelus in Iudaeis, quoniam Deus hortatus ipsos fuerat per servos suos: ipsi autem reiecerant omnem doctrinam. Quod ergo noluerunt attendere, deinde quod pro nihilo duxerunt legem et doctrinam, hinc apparet non posse excusari ullo colore eorum crimen, quia ex professo bellum cum Deo ipso gesserunt instar gigantum, quemadmodum loquuntur. Discamus ex hoc loco, nullum esse crimen magis detestabile coram Deo, quam contemptum doctrinae. Nam maiestas eius quodammodo calcatur sub pedibus, quae relucet in verbo: deinde, quod nimis foeda est ingratitudo, ubi ipse ad salutem invitat homines, eos sibi ultro accersere interitum, et reiicere eius gratiam. Non mirum est igitur, si intolerabilis sit apud Deum contemptus verbi, quo violatur, ut dixi, eius maiestas: deinde foeda ingratitudine respuitur bonitas eius, qua vult consulere saluti hominum. Postea addit,

20. *Ad quid hoc mihi thus e Sabaeis venit, et calamus bonus ex terra longinqua? holocausta vestra non sunt ad beneplacitum* (hoc est, non placent, neque grata sunt), *et sacrificia vestra non sunt suavia* (aut iucunda) *mihi.*

Hic occurrit propheta hypocritis, qui putabant sibi esse in manu piacula quum sedulo et suffitum et sacrificia offerrent, quasi id sufficeret ad cultum Dei: et ideo postea videbimus templum illis fuisse speluncam latronum, quia scilicet quum diligenter offerrent quotidie suffitum, et quum defungerentur aliis caeremoniis, putabant Deum esse placatum. Ita hypocritae semper ludunt in suis nugis, et existimant Deum nimis crudelem, si non sit contentus externa specie. Fuit ille perpetuus morbus, cum quo bellandum fuit prophetis, et ideo toties repetitur haec sententia, etiam apud hunc nostrum prophetam. Nolui sacrificia, non praecepi patribus vestris, quum porrigerem illis manum, et educerem eos e terra Aegypti, ut mihi offerrent holocausta: tantum ut obedirent voci meae. Sic apud alios prophetas: Si esuriero, non dicam tibi, Psal. 50 (v. 12): deinde apud Amos (5, 22), Quid abs te quaerit Deus, nisi ut te incurves coram ipso? non petit mille arietes, neque ex armentis tuis mille boves [1]). Et hodie videmus non posse aliter doceri homines, nisi bellum geratur adversus externum splendorem, quo volunt Deum esse contentum. Quoniam ergo sibi placent homines in talibus ludibriis, ideo necesse est, ostendere quam frivolae sint nugae, quaecunque obtrudunt Deo hypocritae absque sincero affectu cordis. Haec summa est doctrinae. Ergo minime dubium est quin Iudaei tunc se accurate exercuerint in sacrificiis, et coluerint ritus legales. Potuit videri haec laudabilis sanctimonia: Deus autem respondet: *Ad quid mihi thus ex Sabaeis,* inquit, *et calamus suavis,* hoc est, optimi odoris, *e terra longinqua?* Propheta hic ita anticipat, ut nihil relinquat hypocritis, quod obiicere possent. Nam dum impendunt largam pecuniam in suos cultus, putant Deum sibi esse obstrictum: et dum etiam multum consumunt operae, haec fatigatio non debet eorum iudicio esse supervacua et inutilis. Et in papatu id cernimus: si quis sumptuosum templum exstruat, deinde ornet auro et argento, et instruat etiam alia suppellectile, postea proventum statuat ad missas agendas, putat ille se tenere claves omnes regni coelorum, ut perrumpat etiam invito Deo. Talis est furor in papistis, quum suscipiunt suas peregrinationes: si sudent, putant singulos passus debere numerari coram Deo, et Deum esse iniustum nisi probet quidquid illi offertur cum aliqua molestia: talis etiam fuit superbia in Iudaeis. Quum ergo thus allatum ex Sabaeis, nempe ex Oriente, ex Perside, esset pretiosum, quia expenderant aliquam summam pecuniae: ideo volebant hoc valere ad satisfactionem omnium scelerum. Idem etiam de calamo: si calamus suavissimi odoris magno pretio emptus fuisset, volebant hoc venire in rationem coram Deo, et valere in compensationem omnium poenarum. Deus hanc stultitiam deridet, *Ad quid mihi,* inquit, *vestri sumptus?* ego ne assis quidem aestimo quantumcunque consumitis in emendo thure et calamo. Et ideo loquitur *de Sabaeis et terra longinqua.* Postea addit, *Non placent mihi holocausta vestra, et sacrificia vestra non sunt iucunda.* Sub hac una specie complectitur Ieremias totum legalem cultum, et ta-

[1]) *Haec ex memoria allata textui non omnino respondent.*

men praeceptus fuerat divinitus: verum est, sed in alium finem: ieiunium per se non displicet Deo, sed est illi abominatio, si fingitur esse opus meritorium: deinde si statuitur illic aliqua sanctimonia. Sic etiam de sacrificiis: nam spoliabant Christum suo honore, quum vellent placare Deum victimis: hoc erat transferre laudem gratiae Christi ad vitulum aut hircum. Quale hoc sacrilegium est, et quam detestabile? Quum ergo Iudaei in tanto pretio ducerent sua sacrificia, volebant primo cum Deo ludere pueriliter, quasi haec essent piacula ad ipsum placandum: deinde offerre holocausta, iugulare aliquod animal. Hoc erat transfigurare Deum: postremo hoc erat, quemadmodum iam dixi, spoliare Christum suo honore. Neque enim alibi quaerenda est expiatio, quam in sanguine illius, ut dum spiritus sanctus animas nostras eo aspergit puri simus ab omni macula. Sed quum hoc tribuerent suis sacrificiis, hoc erat substituere victimam vel arietem in locum Christi, quemadmodum dictum est. Iam in sacrificiis debebat esse admonitio ad poenitentiam: quum autem magis ac magis obdurescerent, et praetextu caeremoniarum putarent sibi plus licere, et Deum non posse amplius agere, ac si cum ipso transactum esset, fuit prorsus evertere consilium Dei. Nam quemadmodum dictum est, in hoc iussi fuerant offerre sacrificia, ut se exercerent ad poenitentiam. Nunc ergo videmus non frustra responsum a Ieremia fuisse, Deo non placere ipsorum sacrificia. Alibi etiam asperius loquitur, quod scilicet Deus nauseet, quod fatigatus sit ferendo, quod coactus sit laborare, dum ita profanant eius nomen. Verum eadem est summa, quod scilicet sacrificia per se nunquam Deus expetiverit, sed in alium finem: deinde quod omnes externi ritus sunt merae nugae et ludibria, imo profanatio nominis Dei: et ita adeo non possint eum placare, ut magis iram eius provocent. Sequitur,

21. *Propterea sic dicit Iehovah, Ecce pono huic populo offendicula, et offendent* (nam sunt ab eadem radice et nomen et verbum) *patres et filii similiter, vicinus et socius eius peribunt.*

Hic apertis verbis pronuntiat Deus qualem vindictam sumpturus sit de populo. Dicit primum *se ponere illis offendicula.* Non dubium est quin retibus aut plagis comparet iudicia, quae instabant, quia Iudaei sperabant se posse semper elabi. Dicit igitur iam esse illaqueatos: Quocunque, inquit, tendatis, occurrent vobis plagae, quibus vos Deus irretiet. *Cadetis* ergo *et patres, et filii, et vicinus, et socius eius.* Significat his verbis, quamvis omnes conspiraverint, simul fore obnoxios iisdem poenis. Nam ubi filii sequuntur patrum exempla, putant se esse innoxios: deinde ubi quisque multos habet consortes, securior est in sua licentia. Quoniam igitur consensus ille obdurat impios, ut sibi ab ira Dei non metuant, hac ratione propheta hic involvit filios cum patribus, et vicinum cum socio, ut simul pereant, ac promiscue. Est quidem in verbo offensionum metaphora: sed paulo post, hoc est proximo versu, propheta se ipsum absque figura explicat, quum dicit,

22. *Sic dicit Iehovah, Ecce populus veniet e terra aquilonis, et gens magna excitabitur e lateribus terrae.*

23. *Arcum et hastam* (alii vertunt, clypeum), *apprehendent: crudeles erunt, et non parcent: vox eorum quasi mare tumultuabitur, et super equos ascendent, erunt dispositi sicuti vir ad proelium, super te filia Sion.*

Non est supervacua repetitio, quum toties inculcat propheta *Deum loqui.* Poterat simpliciter dicere, Ecce gens veniet ab aquilone: sed praefatur se hoc afferre a Deo mandatum, neque id modo, sed inducit Deum loquentem, quod magis emphaticum est. Superiore versu etiam dixerat, *Sic dicit Iehovah,* et alibi: sed nunc ingeminat eandem vocem, ut scilicet sacrosanctum Dei nomen efficacius sit ad movendos illorum animos: *Ecce,* inquit, *populus veniet e terra septentrionis.* Per annos 40 non cessavit Ieremias bellum Iudaeis indicere, et aperte etiam exprimere nomen hostium: videmus tamen caruisse profectu tot eius conciones. Hoc est horrendum. Sed in hoc speculo perspicere licet, quanta sit nostra durities, quantus stupor, quanta etiam adversus Deum vesania, et quantus furor. Chaldaeos ergo hic designat per *gentem aquilonarem:* dicit *gentem illam esse magnam:* et tamen ostendit non sponte Chaldaeos venturos esse, *Excitabitur,* inquit. Refertur hoc ad Deum, quia tametsi ambitio et avaritia impulit Chaldaeos, ut ita vastarent longe et late omnes populos et terras, fuit tamen bellum illud gestum auspiciis Dei ipsius: armavit Chaldaeos et impulit, usus est denique ipsis tanquam flagellis irae suae. Hoc colligere oportet ex verbo יעור. Dicit, *A lateribus terrae,* quia longa erat locorum distantia. Sed significat propheta non fore ullum obstaculum Chaldaeis, quominus perrumpant usque in ipsam Iudaeam, et populum exscindant, ac profligent: deinde urbem diruant ac templum. Adiungit alias circumstantias, quo magis formidabiles reddat Chaldaeos: *Arripient,* inquit, *arcum et lanceam.* Qui vertunt scutum, non videntur satis attendere ad consilium prophetae. Neque enim hic defensionis fit mentio: sed perinde est ac si diceret propheta: Venient instructi arcu et hastis, ut procul iaculentur. כידון significat utrumque, nempe hastam et lanceam, et significat etiam cly-

peum. Sed hoc loco non dubito quin hastam potius intelligat propheta: quasi diceret: Vibrabunt ictus suos e longinquo, vel eminus. Postea addit *crudeles fore:* quemadmodum Isaias dicit (13, 17), Non appetent aurum neque argentum, ubi de Persis loquitur et Medis: et tamen populus ille erat rapacissimus. Verum est, sed intelligit utrumque propheta, quoniam exsequutores erant Persae et Medi coelestis vindictae, ideo venturos esse cum novo ingenio et stylo, ut spernant aurum et argentum et omnes praedas et appetant duntaxat sanguinem. *Ideo non miserebuntur*, inquit. Postea, *Vox eorum tumultuabitur quasi mare*, vel sonabit. Non dubito quin perstringat stuporem populi, quoniam non attenderat ad Dei vocem: nam per multos annos insonuit auribus eorum doctrina Ieremiae: praecesserat Isaias, et alii etiam: populus obsurduerat. Dicit, Vos audietis posthac alios magistros: neque enim vos monebunt, neque dabunt consilium, neque contenti erunt obiurgationibus et minis: sed venient quasi tempestas maris: *et vox eorum tumultuabitur.* Addit, *Ascendent super equos, et ordinati erunt tanquam vir ad proelium*, hoc est, senties, Ierusalem, tibi esse negotium cum viris militaribus. Denique significat propheta, Iudaeos nimis stulte confidere suis opibus, et ideo secure contemnere propheticas minas. Quoniam autem talis erat securitas, ideo dicit tandem experturos re ipsa, quam stolidi fuerint, quia venient Chaldaei horrendo impetu, et erunt instructi ad proelium. Quomodo? *Contra te filia Sion*, inquit. Ego non ulterius prosequar ob negotium aliquod.

24. *Audivimus famam eius, dissolutae sunt manus nostrae, angustia apprehendit nos, dolor tanquam parturientis.*

Prosequitur Ieremias suam loquendi formam, quia proponit iudicium Dei ante oculos Iudaeis, et trahit quasi invitos in rem praesentem. Hoc autem sicuti alibi dictum est, fecerunt prophetae, quia simplicibus verbis non movebant populi animos propter contemptum Dei, et longam contumaciam, in qua obduruerat. Dicit igitur *auditam fuisse famam hostis, et statim dissolutas esse manus.* Quo tempore loquutus est propheta, non putabant Iudaei tam propinquos esse hostes. Sed sic resolvenda est loquutio: Simul atque audieritis famam, manus vestrae solventur, et apprehendet vos angustia. Similitudo puerperae saepe occurrit in scripturis, sed pluribus locis intelligitur subitus dolor et inopinatus. Hoc autem loco propheta ad vehementiam potius respicit: quanquam non excluditur etiam quod iam dixi, quia probabile est, quum videret tantam esse duritiem et contumaciam in populo, aptasse similitudinem, ut ostenderet, quamvis securi poenas sibi debitas spernerent, non posse tamen effugere, quemadmodum puerpera subito dolore corripitur. Postea adiungit,

25. *Ne exieritis in agrum, et per iter ne ingrediamini: quia gladius hostis, terror undique* (vel in circuitu, מסביב).

Confirmat eandem sententiam. Nam Iudaei (quemadmodum dictum est) pro nihilo ducebant omnes minas: ideo necesse fuit, illos non simplicibus verbis doceri, sed cogi ad timorem, ut quasi re oblata ante oculos, saltem coacti conciperent aliquid terroris ex propinqua Dei vindicta. Propheta igitur hic bellum denuntiat, et dicit iam quasi esse obsessos: *Ne exieritis*, inquit, *in agrum, quia terror hostis, et undique pavor:* non quod iam Chaldaei vastarent Iudaeam, vel etiam profecti essent ex ditione sua. Sed exposuimus breviter consilium prophetae, nempe voluit apud populum durum, et pervicacem agere tanta vehementia, ut sentirent serio ipsum loqui, et non fore irritas eius minas. Sequitur,

26. *Filia populi mei accingere sacco, voluta te in pulvere, luctum unigeniti fac tibi, planctum amaritudinum: quia repente veniet vastator super nos.*

Videtur verbosus esse propheta, quoniam in re dilucida multum sermonis consumit. Sed tenendus est finis quem notavi, quod scilicet non poterat afficere Iudaeos, nisi asperius illos urgeret. Nota est, et satis trita loquendi forma, dum populus vocatur *filia populi: Filia*, inquit, *populi mei accingere sacco, et te voluta in pulvere*, etc. Dubium est, horteturne propheta suos populares ad poenitentiam, an vero luctum denuntiet perditis ac desperatis: saepe enim fit mentio cineris et sacci, ubi nulla est spes conversionis aut resipiscentiae. Tamen si cui placeat hic sensus, non repugno quin propheta adhuc sollicitet Iudaeos, an possint ad sanam mentem redire. *Filia*, inquit, *populi mei fac tibi luctum unigeniti.* Ita Hebraei loquuntur de maximo et acerbissimo luctu. Nam si quis unicum filium amittat, longe dolentius feret eius mortem quam si plures essent liberi: nam ubi aliqui restant, consolatio adhuc aliqua manet: sed si quis orbetur in totum, maior, quemadmodum dixi, luctus parentes cruciat. Hac ratione vocant Hebraei *luctum unigeniti*, ubi omnia sunt deplorata. Postea addit *planctum amaritudinum* eodem sensu: *quia repente veniet super nos vastator.* Si de poenitentia accipere placeat hunc locum, scimus saccum et cinerem per

se non magni esse momenti coram Deo, sed fuisse olim testimonia poenitentiae quum supplices deprecarentur iram Dei, et ideo prophetae rem saepe a signo ipso designant. Tenendum est interea quod dicit Ioel (2, 13), scindenda esse corda, non vestimenta. Sed prophetae sumunt hoc principium, non fallaciter agendum esse cum Deo, sed ex sincero affectu. Ergo per *saccum et cinerem* non intelligunt falsas protestationes, ut loquuntur: sed vera indicia, in quibus se exercent qui ad Dei misericordiam vere et ex animo confugiunt. Sed quoniam videtur hic propheta suscipere personam fecialis, qui bellum denuntiet, nescio an hic locus contineat doctrinam poenitentiae. Sic igitur potius interpretor, nihil restare Iudaeis praeter extremum luctum. Et huc etiam spectat quod dicit, *repente venturos esse perditores:* nam sic tolerantia Dei per multos annos abusi fuerant, ut putarent se impune peccare. Quoniam ergo ita pridem assueverant ad perversam indulgentiam, ideo propheta utitur voce hac פתאם, repente. Adiungit,

27. *Arcem posui te in populo meo, munitionem* (vel propugnaculum), *ut cognoscas, et probes vias ipsorum* (viam ipsorum).

Dicit propheta *se positum fuisse a Deo tanquam arcem speculatoriam*, et interea *munitam, ut observet* scelera populi. Quanquam ut plus autoritatis obtineat vaticinium, inducit Deum ipsum loquentem. Hactenus concionatus est in sua persona, nunc vero Deus ipse prodit in medium, et dicit, *Ego te posui arcem.* Hieronymus vertit probationem: בחן significat probare: et paulo post utitur hoc verbo Ieremias, *Ut probes*, inquit, *viam ipsorum.* Sed quoniam sequitur מבצר, non possumus aliter accipere quam pro arce, vel propugnaculo. Ego tamen non dubito proprie notari arcem speculatoriam: quasi diceret, prophetam esse instar speculae, unde potest uno intuitu conspici quidquid longe et late agitur. Nam e planitie non possumus procul cernere: sed qui in sublimi locati sunt longius extendunt suum adspectum. Sed additur etiam nomen *Munitionis*, quia oportuit Ieremiam intrepide speculari, et non esse obnoxium vel minis populi, vel calumniis, vel obstreperis vocibus quas iactabant. Duo enim significat requiri Ieremias in servis Dei, nempe prudentiam et infractam magnitudinem animi. Neque enim satis esset, prophetas acute perspicere quod opus est, nisi etiam constanter parati essent ad exsequendum munus. Utrumque videtur complecti, quum dicit *se positum fuisse in vicem speculae:* deinde, *in vicem munitae arcis.* Quomodo? *ut cognoscas*, inquit, *et probes viam ipsorum.* Iam videndum est quorsum hoc spectet. Haud dubie propheta hic sibi fidem vendicat, ut non tantum libere, sed etiam pro imperio populum coarguat: quia scimus fuisse semper illis in ore multas exceptiones, ita ut propheticam doctrinam contemnere sibi permitterent, ac si non esset a Deo profecta. Haec igitur ratio est cur hic pronuntiet Deus Ieremiam *instar arcis esse, et quidem munitae*, nempe, *ut observet ac cognoscat viam populi:* quia hinc sequitur, quantumvis sese contumaciter defenderent, nihil illis profore, quoniam praeditus sit Ieremias summa potestate, et divina, ut iudicis munus ad ipsos damnandos exerceat. Nam statim sequitur,

28. *Omnes perversi perversorum ambulantes in obtrectatione* (dicemus postea de hac voce), *aes* (aut chalybs, ut alii vertunt, vel ferrum), *omnes perditores* (vel corruptores) *sunt.*

Iam ostendit propheta quales deprehenderit Iudaeos, quorum mores et studia iussus fuerat observare. Si initio hoc dixisset, vel accensus fuisset furor populi, vel ludibrio habitum fuisset hoc iudicium. Sed ubi Deus ostendit quid cognoverit per servum suum, hoc plus habet gravitatis: deinde repressa etiam fuit dementia populi hoc modo, quum intelligerent se nihil proficere pugnando adversus Deum. Dicit *omnes esse defectores defectorum*, vel transgressores transgressorum. Alii שרי legunt per ש, et ita vertunt: Principes transgressorum. Sed primum, quia magis recepta est altera lectio, libenter eam amplector: deinde qui vertunt principes extorquent nescio quid ex verbis, et non eliciunt genuinum sensum. Nam dicunt esse principes transgressorum, quia nihilo melior sit populus ipsis gubernatoribus, et servi dominos suos imitentur in omni genere scelerum. Hoc autem coactum est, ut omnes vident. Quid ergo opus est quidquam mutare, quum optime constet sententia, ubi vocantur סרי סררים, apostatae apostatarum, transgressores transgressorum? Scimus enim superlativum gradum apud Hebraeos notari hac duplicatione, coeli coelorum, sancta sanctorum, Deus deorum. Vocat igitur non tantum sceleratos, sed maxime detestabiles, qui scilicet ad extremum pravitatis venerunt. Ubi enim impietas ipsa ad cumulum transscendit, possunt vocari homines סרי סררים. Nec dubito quin hoc intellexerit propheta. Postea adiungit, *Ambulare in obtrectatione.* Eadem etiam est loquutio Levitici 19. cap. (v. 16) nisi fallor: Non eas, vel non ambulabis in populo tuo cum obtrectatione. Quanquam potest etiam aliter hoc nomen exponi, quod scilicet ambulent in calumniis, vel quod pervertant omnia. Videtur enim hoc loco nimis frigidum esse obtrectationis nomen, quia magis designat propheta, meo quidem iudicio, audaciam populi, quod sibi licentiam

peccandi concesserit, et ita ambulaverit in sua malitia. Addit, *aes et ferrum.* Multi exponunt aes mixtum ferro, quod scilicet simul permixti essent tam nobiles quam vulgus ipsum, et communis esset inter ipsos conspiratio. Hic sensus non admodum mihi displicet: verum quia subtilior est, nescio an satis habeat firmitatis. Ego igitur malo referre ad duritiem, quod scilicet similes sint aeri et ferro, quoniam sint inflexibiles. Postquam ergo propheta vocavit transgressores, et qui se a Deo alienaverant, postquam dixit eos ambulare in sua pravitate, adiungit esse indomitos, quia non admittant ullam correctionem: et ideo comparat eos aeri, et ferro. Tandem addit ipsos *omnes esse corruptores.* Refertur hoc, meo iudicio, ad mores: nam sic vocantur hostes, qui omnia diripiunt, qui grassantur per strages. Sed hic corruptores vocat non tantum qui instar latronum diriperent omnium bona, sed quoniam alii aliis duces erant pravitatis: quemadmodum fieri solet, ubi a capite usque ad pedes omnia sunt perversa. Postea adiungit,

29. *Exaruit* (consumptum est) *sufflatorium* (vel, follis) *ab igne, integrum plumbum, frustra conflavit conflator* (vel excoxit excoctor) *quia* (nam copula hic pro causali particula ponitur) *quia mali non sunt purgati* (vel, et tamen, adversative, non sunt consumpti: uterque sensus non male quadrabit).

Dicit *consumptum esse follem ab igne, et sine profectu.* Tota haec sententia est metaphorica. Interpretes simpliciter de doctrina accipiunt. Ideo guttur prophetae existimant vocari follem, quo ignis accenditur: ita sensus esset, prophetam assidue clamando quasi combustum esse, sicuti follis, ubi immodice exercetur, tandem absumitur continuo usu, praesertim ubi ignis vehementius aestuat. Existimant ergo prophetam conqueri guttur suum exaruisse, quemadmodum si follis assiduo igne exustus iam non possit officium solitum praestare. Sed quid si hoc referamus ad poenas, et iudicia quibus Deus populum suum castigaverat, et tamen sine profectu? Sic enim conqueritur primo cap. Isaiae, et aliis locis, Frustra, inquit, castigavi eos. Dixit etiam prius Ieremias, Frustra castigavi filios meos, et disciplinam non receperunt. Sic etiam apud Isaiam cap. 1, 24: Hei vindictam sumam de inimicis meis: et quorsum? postea adiungit, sine profectu, quoniam insanabilis erat eorum malitia. Et tamen prior sensus non est repudiandus, quia hoc non male quadrat, detritam fuisse linguam prophetae clamore assiduo, guttur etiam fuisse prope exustum. Sed dixi quid mihi magis placeat: libera igitur sit electio. Si de prophetica doctrina hoc volumus esse dictum sensus quoque poterit elici a terrore Dei consumptum fuisse prophetae guttur: erat enim quasi incendium, toties Deum minitari populo ultimam cladem. Propheta ergo non abs re dicit exustum sibi fuisse guttur ab illo igne, hoc est, e Dei minis. Et postea etiam addit, *plumbum fuisse integrum.* Sed haec posterior pars ostendit potius Ieremiam loqui de iudiciis, quibus Deus conatus fuerat populum humiliare, et adducere ad poenitentiam. Neque enim hoc proprie competeret in doctrinam, aut verbum, *quod scilicet plumbum fuerit integrum.* Plumbi nomine ego intelligo scoriam: aliqui intelligunt argentum, et dicunt plumbum misceri argento, ut argentum facilius liquescat. Quia non sum peritus illius artis, nescio an hoc soleat fieri. Sed propheta dicit *plumbum fuisse integrum,* hoc est, nihil repertum fuisse praeter scoriam et sordes. Postea addit, *frustra conflatorem conflavisse, nam mali non sunt ablati,* hoc est, non potuit tolli excrementum, ut aliquid purum maneret: denique significat, in populo fuisse meras sordes et scoriam, et non fuisse guttam puri argenti. Hinc sequitur frustra fuisse conflatos. Atqui hoc magis convenit poenis, quam doctrinae, sicuti omnes vident. Non dubito igitur quin propheta hic ostendat non modo sceleratos esse Iudaeos et apostatas et contemptores Dei, sed ita obstinatos in malitia, ut Deus frustra saepius tentaverit ipsos purgare. Scimus autem hoc genus loquendi passim occurrere apud prophetas: et in tota scriptura, quod scilicet Deus conflare dicitur homines, vel purgare, vel excoquere, ubi eos castigat. Sed propheta dicit fuisse tantum excrementa in illo populo: repertum fuisse plumbum, et ipsos non fuisse liquefactos. Hinc autem colligitur quanta fuerit durities, quum ita examinati igne non tamen mollescerent, sed perstarent in sua pervicacia. Postea adiungit,

30. *Argentum reprobatum* (contemptibile) *vocarunt ipsos* (hoc est, vocabunt), *quia sprevit* (vel reprobavit) *ipsos Iehovah.*

Concludit Ieremias suam sententiam, nempe si centies coniecti fuerint Iudaei in fornacem, non tamen meliores fore, quia nunquam mollescent propter perditam eorum obstinationem. Per concessionem utitur nomine argenti. Neque enim digni erant hoc nomine: et iam audivimus nihil fuisse in ipsis molle aut fluidum. Quid ergo? saepe concedunt prophetae hypocritis aliquid, sed non sine specie ironiae, quemadmodum hoc loco: volunt esse argentum Iudaei, aut saltem videri: sint igitur, hoc est, praetendant sibi argenti nomen, iactando sacrum Abrahae genus, sed argentum est reprobum: quemadmodum vocabimus *Faux or, faux argent:* tamen neque argentum erit, neque aurum: sed nomen illud

καταχρηστικῶς ponitur: et postea ostendimus non esse argentum, quod tamen dignamur nomine argenti. Sic etiam propheta: Sunt argentum, suo iudicio, et hoc titulo superbiunt. *Sed argentum,* inquit, *reprobum.* Quare? *Reprobavit enim ipsos Dominus.* Ostendit penes arbitrium Dei esse, ferre sententiam de hominibus, et eos suis blanditiis nihil lucrari: deinde retinere aliquam existimationem coram mundo. Deus enim solus est idoneus iudex. Ergo propheta ostendit esse reprobum argentum, ut sciant Iudaei se de nihilo gloriari, dum iactant se esse Dei populum et haereditatem. Sequitur,

CAPUT SEPTIMUM.

1. *Sermo qui datus fuit Ieremiae* (qui factus fuit ad Ieremiam: qui datus fuit, ad verbum) *a Iehova dicendo:*

2. *Sta in porta domus Iehovae* (hoc est templi) *et clama illic hunc sermonem* (hoc est, vociferare hunc sermonem, vel cum clamore profer), *et dicas, Audite sermonem Iehovae cunctus Iehudah, qui ingredimini per has portas, ut adoretis Iehovam.*

3. *Sic dicit Iehova exercituum, Deus Israel: Bonas facite vias vestras et studia vestra, et habitabo vobiscum in hoc loco.*

4. *Ne confidatis vobis* (hoc est, ne vobis fiduciam ponatis, vel, ne adiiciatis vobis fiduciam) *ad verba mendacii, dicendo: Templum Iehovae, templum Iehovae, templum Iehovae sunt.*

Hic propheta concionem breviter perscribit, qua durius invectus est contra populum, quia scilicet inutilis fuerat eius labor, quum tamen satis graviter et severe illos obiurgasset. Dicit igitur *sibi fuisse divinitus mandatum ut staret ad portam templi.* Solebant hoc quidem facere prophetae: sed videtur Deus voluisse clarius ab omnibus exaudiri hanc obiurgationem. Dicit praeterea *sibi fuisse mandatum ut alloqueretur totam tribum Iehudah.* Unde probabile est et facile colligitur, concionem hanc fuisse habitam die festo, quum solennis esset conventus populi. Neque enim poterat quotidie sic loqui. Nam incolae urbis frequentabant templum: sed ex vicinis oppidis et ex tota ditione solebant confluere diebus festis ad legitimum Dei cultum, qui lege praeceptus fuerat. Quum ergo compellat Ieremias totum Iehudam, hinc colligimus verba fecisse non tantum ad cives urbis, sed etiam ad totam tribum, quae ad diem festum celebrandum convenerat. Summa autem concionis est, ut serio resipiscant, si velint Deum sibi placare. Hoc modo ostendit propheta, Deum non morari ipsorum sacrificia et externos ritus, neque hanc esse litandi formam, quemadmodum putabant. Nam postquam celebraverant diem festum, quisque domum redibat, quasi expiatione facta omnes Deum propitium haberent. Propheta hic demonstrat longe diversam esse rationem colendi Dei, nempe ut vitam suam mutent in melius: *Bonas,* inquit, *facite vias vestras et studia vestra, tunc habitabo in loco hoc.* Haec promissio continet tacitam antithesin. Significat enim propheta, non diu fore superstitem populum, nisi Deum alio modo placare studeat: *Habitabo in hoc loco,* inquit, *ubi vita vestra mutata fuerit.* Ergo ex opposito sequitur, Deus expellet vos in exsilium, nisi mutetis vitam vestram. Frustra igitur quaeritis vobis statum quietum, et felicem, ubi offertis vestra sacrificia. Deus enim pro nihilo ducit hunc externum cultum, nisi praecedat interior veritas: hoc est, nisi vitae integritas respondeat professioni. Hoc est unum. Deinde propheta propius ipsos urget quum dicit, *Ne fiduciam vobis ponatis in verbis mendacii.* Nisi enim hoc fuisset diserte expressum, poterant Iudaei adhuc tergiversari pro more suo. Ergo nos perdidimus operam, ubi tam sedulo celebravimus festos dies? ubi relictis aedibus nostris et familiis sistimus nos coram Deo? non parcimus sumptibus: adducimus hostias, et consumimus nostram substantiam: haec vero nullius essent pretii coram Deo? Nam hypocritae semper suas nugas magnifaciunt, quemadmodum dicitur Isaiae quinquagesimo octavo capite, ubi cum Deo expostulant, quasi ipsis sit ingratus, Nos de die in diem quaesivimus Dominum: sed Dominus respondet, Frustra me quaeritis de die in diem et scrutamini de viis meis. Deridet igitur Deus illam diligentiam, qua volebant hypocritae ipsum sibi reddere propitium absque vero cordis affectu. Hoc igitur consilio nunc addit propheta, *Ne fiduciam ponatis,* est enim anticipatio, qua praevenit quod obiicere poterant, et solebant etiam, Quid ergo? an frustra exstructum est templum? inquit: an frustra hic Deus colitur? *Sunt verba mendacii,* nempe ubi abest sincera pietas. Videmus ergo hic repudiari externos ritus, ubi homines fallaciter volunt acquirere gratiam coram Deo, et volunt redimere sua peccata falsis compensationibus, quum tamen maneat illis cor obstinatum. Posset pluribus verbis explicari haec doctrina: sed quoniam saepius occurrit apud prophetas, ego leviter praetereo: satis est tenere summam rei, dum scilicet Iudaei templo et caeremoniis, et sacrificiis contenti sunt, eos sibi ipsis esse impostores, quia sit haec fallax iactantia. Nam verba mendacii accipit pro stulta et inani gloriatione, qua turgebant quum vellent opponere vindictae Dei suos externos ritus: et interea non studerent cum ipso redire in gratiam vita in melius commutata. Quantum ad verba spectat, quidam sic

exponunt, verba esse mendacii, quum dicunt se venire ad templum: et ita aliquid supplendum esset, Quod veniant ipsi. Nam pronomen demonstrativum est pluralis numeri: ideo intelligunt de populo: non quod Iudaei se templum Dei vocarent, sed quia iactarent se venire ad templum et illic Deum colere. Ego autem potius aliis subscribo, qui hoc exponunt de tribus membris templi. Scimus enim fuisse atrium: deinde fuisse templum: postremo fuisse adytum illud interius, nempe sanctum sanctorum, ubi erat arca foederis. Saepius vocant prophetae templum singulariter: sed quum distincte loquuntur de forma templi, numerant atrium, quemadmodum dixi, ubi solebat populus offerre sacrificia: deinde sanctum, quod ingrediebantur soli sacerdotes: postremo adytum, quae pars erat magis abscondita, et vocata fuit sanctum sanctorum. Videtur ergo sic intelligendus esse locus prophetae, quod populus diceret et atrium, et templum et interius illud adytum esse templa Dei, quasi haberent triplex templum. Sed notandum est prophetae consilium quod relinquunt interpretes. Insistit autem propheta in hac repetitione praecipue quoniam erat templum quasi triplex munitio hypocritis: quemadmodum si urbs non tantum cincta sit uno muro, sed triplici: deinde simul habeat tres fossas coniunctas, videtur esse inexpugnabilis. Quum ergo opponerent Iudaei templum, quod constabat tribus illis membris, perinde est ac si obiicerent triplicem murum, et triplicem fossam Dei iudiciis: O, nos sumus invicti: quomodo penetrarent hostes ad nos? quomodo ulla clades nos attingeret? Deus enim habitat in medio nostri, et hic habet suum domicilium, neque id unum et simplex palatium, sed habet triplicia palatia, habet suum atrium, habet suum templum, habet sanctum sanctorum. Tenemus ergo nunc cur propheta usus fuerit hac repetitione, et simul etiam plurali numero.

5. *Certe si bonas faciendo bonas feceritis vias vestras* (bonificando bonificaveritis, ad verbum, si ita vertere liceret), *studia vestra: si faciendo feceritis iudicium inter virum et inter proximum eius:*

6. *Peregrinum, pupillum et viduam non oppresseritis, et sanguinem innoxium non effuderitis in hoc loco: et post deos alienos non ambulaveritis in malum vobis* (in malum vestrum):

7. *Tunc habitare faciam vos in hoc loco, in terra quam dedi patribus vestris, a saeculo usque in saeculum.*

Non consentiunt interpretes in sensu huius loci. Quidam enim כי אם vertunt, Quin potius, vel sed. Fateor quidem ita pluribus locis accipi, sed falluntur dum coniunctim legunt כי אם: quum potius repetat propheta quod iam dixit, nempe non aliter Deum fore propitium Iudaeis, quam si vita eorum veram poenitentiam testetur. כי אם aliquando coniunctim accipiunt Hebraei pro sed, verum: alibi etiam saepius leguntur hae duae voces separatae, quemadmodum iam vidimus secundo capite, Si te laveris nitro: et augendi causa saepe ponitur illa particula, certe, etiamsi. Sed hoc loco simpliciter intelligit propheta, falli Iudaeos, quoniam velint imponere Deo legem pro sua libidine, quum penes arbitrium eius sit vel probare vel reiicere eorum opera. Et sensus hic confirmatur ex secunda parte versus. Neque enim illic legitur כי אם sed אם, Si *faciendo feceritis iudicium:* deinde uno contextu adiungit, *si non oppresseritis peregrinum, pupillum et viduam:* tandem adiungit, *habitare* (ponitur hic copula, fateor, sed vice adverbii) *tunc habitare vos faciam.* Summa est, sacrificia coram Deo nullius momenti vel pretii esse, nisi qui offerunt simul etiam se totos consecrent Deo puro corde. Volebant Iudaei adstringere Deum suis legibus: ostendit se ita perperam cogi in ordinem. Apponit igitur illis conditionem: quasi diceret, Meum est vobis praescribere quid rectum sit. Facessant igitur caeremoniae, quibus putatis expiari peccata vestra, quoniam eas nihil moror, ac pro nihilo duco. Quid ergo superest? nunc ostendit: *Si composueritis vitam vestram ad rectitudinem,* inquit, *tunc habitabitis in loco hoc.* Nam heri hortatus est propheta populum ad conversionem: et usus est eodem verbo, quod nunc repetit. Iubebat ergo populum ad Deum accedere recto et puro animo: postea addiderat alteram sententiam, Ne ponatis vobis fiduciam ad verba mendacii, dicendo: Templum Domini, etc. Iam iterum repetit quod dixerat, *Si,* vel, *quod si feceritis bonas vias vestras.* Ostendit clarius non fieri populo iniuriam, quum Deus repudiat ipsorum caeremonias, quia exigit purum cor: et sine poenitentia externi ritus sint vani, et inutiles. Hoc est igitur consilium prophetae: Si videtur Deus nimium duriter agere vobiscum, promittit se fore vobis benevolum, ubi vitam vestram composueritis ad obedientiam legis: an hoc iniquum est? Conditio, quae vobis a Deo fertur, potestne subiecta esse ullis calumniis, quasi Deus vos inhumaniter tractaret? Hoc est ergo consilium prophetae, *Si feceritis bonas vias vestras,* hoc est, si vita vestra in melius mutata fuerit: *et si feceritis iudicium.* Ad species nunc descendit, ac primo quidem iudices compellat, quorum erat reddere singulis ius suum, compescere iniurias, et pronuntiare ex bono et aequo, quum lis aliqua exorta erat. *Si ergo,* inquit, *feceritis iudicium inter virum et fratrem eius:* hoc est, si iudicia apud vos recta fuerint, ut neque favor, neque odium, neque ullae corruptelae vos abducant ab aequo et recto: hoc est *facere iudicium inter virum et fratrem eius:* postea addit, *Non oppresseritis peregrinum, et*

pupillum, et viduam. Hoc quoque ad iudices pertinet. Sed minime dubium est quin Deus hic generaliter ostendat, in populo regnare iustitiam, ubi crudelitatem et perfidiam damnat in ipsis iudicibus. Quod attinet *ad peregrinos, et pupillos, et viduas,* haec loquendi ratio frequenter occurrit: quia subsidiis fere omnibus carent tam peregrini quam pupilli et viduae, et obnoxii sunt multorum iniuriis, quasi essent expositi in praedam: ideo quoties de recta gubernatione agitur, Deus nominat peregrinos, et viduas, et pupillos: quia hinc facile potest deprehendi qualis sit publica administratio. Nam si alii obtineant ius suum, hoc non mirum est, quoniam adsunt patroni, qui causam eorum defendant: deinde amici etiam advocantur. Sic quisque dum tuetur suam causam, saltem aliquam partem iuris obtinet. Sed ubi peregrini, et viduae, et pupilli non iniuste tractantur, hoc signum est verae integritatis: quia hinc colligitur non valere apud iudices προσωποληψίαν. Sed quia alibi hac de re dictum fuit, ego tantum leviter attingo. *Et sanguinem innocentem non effuderitis in loco hoc,* inquit. Hic atrocius insequitur propheta iudices, dum vocat homicidas. Neque tamen dubium est quin semper in ore habuerint aliquos praetextus, quum ita funderent purum sanguinem. Sed propheta quoniam hic loquitur in persona Dei, et ex spiritus sensu, totum illud negligit quasi evanidum, quod putarent iudices aliquid sibi esse excusationis. Quum dicit *in loco hoc,* ostendit quam stulta sit eorum confidentia: dum gloriantur de cultu Dei et sacrificiis, et templo: quoniam templum polluerant suis impiis caedibus. Deinde transit ad priorem legis tabulam, *Si non ambulaveritis post deos alienos,* inquit, *in malum vobis.* Sub una specie per synecdochen hic omnes alias impietatis species damnat. Quid enim est ambulare post deos alienos, nisi deficere a puro et legitimo Dei cultu, et corrumpere ipsum superstitionibus? Videmus ergo quid sibi velit propheta. Revocat Iudaeos ad observationem legis, ut inde possit fieri rectum iudicium de ipsorum poenitentia. Probate, inquit, vos resipuisse ex animo: ostendit rationem probandi, nempe si legem Dei observent. Et, quemadmodum iam dixi, priorem legis tabulam designat synecdochice sub una specie. Quod attinet ad secundam tabulam, ponit etiam aliquas species, quae tamen huc spectant, ut ostendat violari iustitiam et aequitatem apud ipsos: deinde crudelitatem et perfidiam, fraudes et rapinas grassari. Sequitur posterior pars, *Tunc,* inquit, *habitare vos faciam.* Opponit Deus perversae populi fiduciae hoc membrum: quasi diceret, Vultis me vobis esse propitium: sed illuditis mihi, dum offertis sacrificia absque affectu cordis, absque ulla pietate: manetis semper vestri similes: interea putatis me esse vobis placatum, ubi in templum venitis cum inanibus pompis: sed sacrificia vestra polluitis impuris manibus. Ego igitur hanc conditionem non admitto: *Sed tunc habitare vos faciam in hoc loco, et in terra quam dedi patribus vestris, si,* hoc est, hac lege addita, si vere mecum redieritis in gratiam. Postrema pars versus, *A saeculo in saeculum,* contexi debet cum verbo שכנתי, *faciam vos habitare a saeculo in saeculum,* hoc est, sicuti habitarunt patres vestri iam olim in hac terra, ita etiam quieti manebitis in hac eadem, et manebit vobis tranquilla possessio, sed non aliter. Tenenda est antithesis quam heri notavimus. Denuntiat enim oblique Iudaeis exsilium, quia terram contaminent suis sceleribus, et tantum sacrificiis suis glorientur. Nunc sequitur,

8. *Ecce, vos fiduciam adiicitis ad verba mendacii* (vel, fiduciam vobis ponitis super verbis mendacii) *quae profectu carent.*

Iterum inculcat quod heri vidimus, nempe stultam esse populi gloriationem, dum templum et sacrificia Deo obtrudunt. Vocat verba mendacii, quemadmodum exposuimus, quod prorsus in contrarium verterent quae Deus instituerat. Volebat in templo sibi offerri sacrificia: quorsum? nempe ut foveret in toto populo fidei unitatem. Sacrificia autem quo tendebant? ut populus expenderet se reum esse aeternae mortis: deinde, ut confugeret ad misericordiam Dei: expiationem alibi quaereret, nempe in Christi sanguine. Atqui nulla erat poenitentia, non displicebant sibi in peccatis: imo, quemadmodum statim videbimus, plus licentiae sibi ex caeremoniis sumebant, quae tamen debebant esse poenitentiae exercitia. Fuerunt igitur verba mendacii, quum signa a suo fine evellerent. Debent quidem distingui veritas et signum: sed divortium illud non est tolerabile, quum homines signa nuda arripiunt, et negligunt rei veritatem. Veritas in sacrificiis illa fuit quam nunc dicebam, ut spectaculo illo admonerentur se reos esse aeternae mortis: deinde, ut poenitentiam meditarentur, et ita confugerent ad Dei misericordiam. Quum nulla esset Christi ratio, nulla cura resipiscentiae, nulla displicentia in peccatis, nullus timor Dei, nulla humilitas, hoc fuit impium divortium. Nunc ergo clarius videmus cur propheta appellet *verba mendacii,* perversam illam gloriationem quam hypocritae opponunt Deo, ubi volunt ipsum esse contentum nudis caeremoniis. Ideo adiungit *profectu carere verba illa:* quasi diceret: Sicuti vultis ludere cum Deo, ita etiam ipse vos frustrabitur. Certum enim est, Deo improbe fuisse mentitos, quum eius iudicio satisfacere vellent frigidis caeremoniis. Ostendit igitur mercedem illis esse paratam, quoniam sentient tandem nihil se fructus referre ex suis fallaciis. Sequitur,

9. *An furari, occidere, adulterium committere, iurare falso* (hoc est, peierare), *suffitum offerre Baal, ambulare post deos alienos, quos non cognoscitis?*

10. *Et venientes, et stantes coram facie mea in domo hac* (hoc est, in hoc templo), *super quam* (vel, super quod) *invocatum est nomen meum, dicetis, Liberati sumus ad faciendum* (ut faciamus) *omnes abominationes istas.*

11. *An spelunca latronum facta est domus haec* (vel templum hoc) *super quam invocatum est nomen meum, in oculis vestris? Etiam ego ecce video, dicit Iehovah.*

Videtur suspensus esse sensus in primo versu, ubi dicit, *An furari, occidere et adulterium patrare,* etc. tamen nulla est in re ipsa ambiguitas. Etsi enim aliquid est abruptum in verbis, colligimus tamen hanc summam, an licebit vobis? Et scimus verba infinitivi modi saepe resolvi in tempus futurum: An quum furati eritis, quum occideritis, quum fueritis adulteri, et suffitum obtuleritis Baal, etc. de re igitur ipsa convenit. Ostendit enim propheta stulte Iudaeos velle pacisci cum Deo, ut impune ipsum provocent tot sceleribus: et quum ingressi templum fuerint, cogatur ipsos recipere, quasi esset illa iusta reconciliatio. Et ideo stultitiam hanc propheta deridet. Quid enim est magis absurdum, quam Deum impune concedere hominibus, ut caedes, et furta, et adulteria perpetrent? Hoc non exprimunt claris verbis hypocritae: sed dum piacula obtrudunt in externis caeremoniis, et volunt hoc remedio sepelire gravissima scelera, annon trahunt Deum in suas partes? Annon faciunt quasi lenonem, quum volunt ipsum tegere adulteria? dum ex rapinis sacrificant quasi mercedem flagitii, annon faciunt consortem furum, redimendo praedas et rapinas sacrificiis? Crasse igitur hic propheta exprobrat hypocritis, quod nimis contumeliose cum Deo agant, quia ipsum implicent suis sceleribus, ac si esset socius furum, et latronum, et adulterorum, *An*, inquit, *licebit vobis furari?* deinde, *an licebit occidere et adulterium committere, et iurare mendaciter?* Haec quatuor respiciunt secundam tabulam, ubi vetuit Deus et furari et occidere, et scortari, et fallere proximos periuriis. Haec ergo quatuor ideo ponuntur, ut ostendat propheta omnia caritatis officia pro nihilo duci apud Iudaeos. Iam adiungit quae ad priorem tabulam pertinent, nempe *suffitum offerre Baal, et ambulare post deos alienos, qui tamen illis erant incogniti.* His duobus verbis coarguit eorum impietatem. Speciem unam ponit, *Suffitum offerre Baal*, in plurali numero saepe prophetae Baalim nominant patronos illos, quorum suffragiis putabant Iudaei se gratiam posse acquirere coram Deo: sicuti hodie in papatu angeli et mortui sunt Baalim. Neque enim ipsos existimant esse deos, sed conciliari sibi gratiam coram Deo, dum adhibent illos patronos. Talis superstitio apud Iudaeos regnavit. Sed hic propheta idola omnia designat per nomen Baal. Postea generaliter conqueritur Deum fuisse contemptum, et ipsos perfide ab eo descivisse, *quoniam ambularunt post deos alienos.* Et circumstantia etiam exaggerat crimen, quum dicit *esse incognitos.* Non dubium est quin propheta tacite opponat certitudinem, in qua fundata erat vera religio. Deus enim probaverat gloriam suam multis miraculis, quum redempti fuerant Israelitae. Postea multis beneficiis confirmaverat primum illud: et lex non fuerat promulgata sine multis signis et prodigiis. Non poterant igitur Iudaei obiicere erroris praetextum, quia in tot experimentis nulla erat excusatio inscitiae. Iam quod ad deos alienos pertinet, unde sciebant illos esse deos? nulla erat probatio, nulla ratio. Videmus ergo hic gravius damnari Iudaeos, quia desciverant a cultu veri Dei, qui se illis patefecerat multis miraculis, et qui sanciverat fidem legis suae, ita ut non posset vocari in dubium: et desciverant *ad deos incognitos.* Nunc adiungit propheta, *Venitis,* hoc est, postquam vobis permisistis et furari, et occidere, et adulteria patrare, et corrumpere totum Dei cultum, tandem *vos venitis, et statis coram facie mea in templo hoc.* Deus prosequitur eandem sententiam, quia non tantum vult hoc loco damnare Iudaeos tanquam homicidas, et fures, et adulteros: sed ultra progreditur, nempe quod accedat etiam haec impudentia, dum veniunt perfricta fronte, et templum ingressi volunt censeri Dei cultores. Quid hoc sibi vult? inquit. Affertis vobiscum caedes, et furta, et adulteria, et sordes impuras: vos estis tot probris contaminati: mox ingressi in templum putatis vobis omnia licere: quemadmodum etiam primo capite Isaiae, Deus conqueritur eos terere pavimentum templi sui, deinde afferre illuc manus sanguine pollutas. Sic etiam hoc loco, *Venitis,* inquit. Hoc per modum detestationis legendum est: *Statis etiam coram facie mea in templo hoc.* Tametsi enim Deus in templo illo inclusus non erat, scimus tamen arcam foederis fuisse symbolum praesentiae eius. Ideo subinde in lege occurrit haec loquutio, Stabitis coram facie mea. Hic ergo detestabile portentum ostendit Deus, quod auderent Iudaei prorumpere coram facie sua, ubi tot sceleribus polluti et contaminati erant. Et addit, *In domo hac, super quam invocatum est nomen meum,* hoc est, quae mihi dicata est. Invocari enim nomen Dei super templum, nihil aliud est quam templum ei consecrari, ut illic colatur. Si vere colitur Deus, qui ipsum quaerunt, sentiunt etiam ipsum praesentem gratia et virtute. Ergo quoniam templum iusserat Deus sibi exstrui, in quo coleretur, dicit illic *invocari nomen suum,* respectu scilicet illius primae et purae ordinationis.

Perperam invocabant Iudaei eius nomen, quoniam nulla erat in ipsis religio vel pietas: sed quantum ad institutionem Dei pertinet, invocabatur eius nomen super templum, quoniam templum illud sibi consecraverat. Revocat igitur eos Deus ad hanc primam institutionem, quae apud ipsos sancta et inviolabilis esse debebat. Nescitis locum hunc a me delectum esse, *ut illic nomen meum invocetur? Statis coram facie mea in sacro loco*, et statis polluti, et polluti non uno scelerum genere, sed quoniam tota lex mea a vobis violata est, et meae tabulae contemptae: *Statis adhuc.* Videmus ergo quorsum tendat prophetae consilium. Exprobrat enim Iudaeis impudentiam et proterviam, quod audeant ita prorumpere in conspectum Dei cum suis inquinamentis. *Et dicitis,* inquit, hoc est, postquam stetistis in hoc templo *dicitis, O nos sumus liberati ad faciendum omnes istas abominationes,* hoc est, putatis templum hoc vobis esse latibulum, quod tegat omnia vestra flagitia: atque ita putatis vos elapsos esse e manu mea, quasi non habenda esset amplius quaestio de omnibus vestris peccatis: quoniam templum meum vobis est instar asyli, sub cuius umbra delitescitis. Certum est, non ita loquutos fuisse Iudaeos. Nam si fuissent rogati, an vita eorum esset abominabilis, fortiter negassent. Sed propheta non respicit quid sentiant ipsi vel loquantur: de re ipsa disserit, et disserit in persona Dei pro mandato sibi iniuncto. Exprobrat ergo hypocritis, quod se liberatos esse existiment, quia venerint in templum: et putent cessuras sibi impune omnes suas abominationes, quarum ante meminit, quod scilicet adversus Deum impii essent, et iniusti adversus proximos. Postea adiungit, *An spelunca latronum est domus haec, super quam invocatum est nomen meum?* Conclusio est totius sententiae cum amplificatione. Iudaeis enim permiserat propheta iudicium, quemadmodum ubi de re non obscura vel dubia agitur: Ecce, vos ipsi sitis in propria causa iudices: licebitne vobis furari, occidere, et adulterium patrare? deinde, venire in hoc templum, et iactare vobis concessam esse impunitatem omnium malorum? Hoc quidem sufficere debebat: sed quoniam tanta erat in Iudaeis et obstinatio et stupiditas, ut non concederent nisi aegerrime et multis modis convicti, ideo propheta adiungit hanc sententiam, *An domus haec, super quam invocatum est nomen meum, spelunca latronum est?* hoc est, an ideo elegi mihi locum ubi me colatis, ut vobis plus liceat, quam si nulla esset religio? Quorsum religio? nonne ut hoc fraeno contineantur homines, ne lasciviant? nam certe cultus et timor Dei regula est omnis aequitatis et iustitiae. Nunc nonne praestaret nullum esse templum, et nulla sacrificia, quam plus dari licentiae hominibus ad peccandum, ubi praetextum sibi captant in caeremoniis? facessant caeremoniae: dictabit conscientia nefas esse violentiam afferre proximis, vel aliquam iniuriam: communi sensu omnes fateri cogentur adulterium esse rem foedam et detestabilem: idem etiam sentient de rapinis et de homicidiis. Quantum attinet ad superstitiones, ubi ostensus fuerit error, fateri omnes cogentur cultum Dei retinendum esse in sua puritate. Bene, si ergo nullum esset templum apud vos, maneret hic sensus penitus cordibus vestris infixus, Deum scilicet esse pure colendum. Nunc quia templum erectum est Ierosolymae, quia illic offertis sacrificia, estis fures, estis adulteri, estis homicidae: et putatis me quodammodo esse excaecatum, ut desinam esse vindex tot et tam atrocium scelerum. Ergo, inquit, *spelunca latronum facta est vobis domus ista?* sed interrogative hoc legendum est. An fieri potest, ut templum hoc, id est, sacrarium hoc sit spelunca latronum? Caeterum ratio comparationis tenenda est, quia latrones etiam si sint audacissimi et prorsus efferati, tamen in loco aperto non audent exserere gladium, non audent iugulare miseros homines. Quare? metuunt sibi a poenis legum, circumspiciunt. Sed ubi possunt deprehendere homines in occulto loco, illic est spoliarium, in quo plus datur licentiae: iugulant homines, postea excutiunt ipsorum crumenas. Videmus ergo ut speluncae et loca abscondita plus securitatis adferant latronibus. Optime igitur quadrat comparatio, ubi propheta dicit, Iudaeis templum Dei factum esse quasi speluncam latronum. Si enim nullum fuisset templum, fuisset retenta aliqua integritas, idque ex communi sensu. Quum autem sacrificiis tegerent suam turpitudinem, putabant se hoc modo effugisse omne iudicium. Et ideo Christus ad tempus suum accommodat hoc vaticinium: quoniam Iudaei etiam tunc templum profanaverant: et quum temere et falso invocarent Dei nomen, volebant tamen templum sibi asylum esse impunitatis, deridet Christus talem stultitiam, quemadmodum fecerat propheta. Postea adiungit, *Etiam ego ecce video, dicit Iehovah.* Non dubium est, quin ironice perstringat Ieremias stultam confidentiam, qua fallebant se ipsos Iudaei. Nam hypocritae videntur sibi perspicere quidquid necesse est. Hinc etiam quoniam putant se acutos esse, plus audaciae illis accedit: dum excogitant fallacias, quibus Deum et homines deludant. Et ideo false propheta hic ipsos pungit, quod scilicet Deum velint quasi caecum reddere: *Etiam ego ecce video,* inquit. Nondum satis pateret quam emphatica sit loquutio, nisi similis locus nobis esset instar clavis. Apud Isaiam vigesimo nono capite (v. 15) dicitur, Ego etiam sum sapiens. Dixerat propheta, Vae astutis et sapientibus, qui sibi excavarunt foveas. Illic invehitur adversus homines impios, qui existimant suis fallaciis posse Deum ipsum quodammodo decipi: quod videtur tamen esse prodigiosum, et est. Tamen communiter

inter homines regnat hoc vitium. Nam vix centesimus quisque reperietur, qui non integumenta quaerat, quibus sese abscondat ab oculis Dei: praesertim aulici et versuti homines sibi tantum arrogant perspicaciae, ut Deus prae ipsis nihil perspiciat: ideo per Isaiam respondet Dominus, Ego etiam sum sapiens. Si vos estis sapientes, relinquite mihi saltem aliquam partem, et ne putetis me prorsus esse stultum. Ita etiam hoc loco, *Coram oculis meis domus haec facta est spelunca latronum*, hoc est: Si quis vobis esset sensus, nonne constaret aperte, vos fecisse speluncam latronum ex templo meo? et interea ego caecutiam? Si putatis vos esse tam perspicaces, *Ego etiam video*, inquit Dominus. Videmus ergo quantum ponderis habeat particula גם, etiam, et particula אנכי, ego, et הנה, ecce. Nam hae tres voces simul cumulantur, ut ostendat Deus se non esse stupidum, ubi populus tam audacter prorumpit in omnia scelera: et vult interea suis fallaciis obtegere eius oculos, ne quid cernat.

12. *Nempe ite nunc* (vel agedum) *in locum meum, qui erat in Silo, ubi habitare feci nomen meum initio, et videte quid fecerim illic propter malitiam populi mei Israel.*

13. *Et nunc quia fecistis omnia opera haec* (id est, quia imitati estis Israelitas), *dicit Iehovah, et loquutus sum ad vos mane surgens, et quum loquerer non audistis, et inclamarem vos, non respondistis:*

14. *Faciam igitur domui huic, in qua* (super quam) *invocatum est nomen meum, de qua vos fiditis* (in qua vos confiditis: sequitur postea relativum), *et loco, quem dedi vobis, et patribus vestris, sicuti feci Silo.*

Exemplo confirmat propheta quod heri dixerat, nempe falli Iudaeos, quia existiment se protegi umbra templi, quum tamen se ipsos discooperiant, et quum totus orbis testis sit impiae ipsorum rebellionis. Producit igitur quod ante acciderat: nam arca foederis diu fuerat reposita in Silo, ut satis notum est. Iam templum per se non excelluit aliqua dignitate, nisi propter arcam foederis et altare. Accessit splendidior ornatus: sed tota sanctitas templi in arca foederis, et in altari et sacrificiis residebat: hoc idem fuit in Silo. Ostendit igitur Ieremias quam stulte Iudaei superbiant, quod apud ipsos sit arca foederis et altare, quoniam non protectus fuit locus ille prior, ubi oblata fuerant sacrificia in Deo. Haec summa est. Sed non frustra dicit, *Nempe ite in Silo.* Nam כי tametsi est causalis particula, hic videtur sumi expositive. Quanquam si cui magis placeat simplex affirmatio, non repugno, Sane ite in Silo. Sed affirmatio erit ironica: Vos templo gloriamini, scilicet ite in Silo, inquit. Et vocat Deus *locum suum*, ut intelligant Iudaei nulla in re se praestare. Fuerat quidem traducta in montem Sion arca foederis, et illic Deus sibi aeternum domicilium elegerat: sed alter ille locus saltem superior erat antiquitate. Haec ratio est, cur vocet *locum suum.* Et adiungit: *Et ubi feci habitare nomen meum*, hoc est, ubi volui arcam residere. Nam arca foederis, et altare cum suis ac cessionibus, erant proprie nomen Dei. Neque enim id factum fuerat fortuito, quod arcam reposuerant omnes tribus in Silo: sed ad tempus voluerat Deus illic coli. Dicit igitur locum illum sacrum fuisse ante Ierosolymam, et ideo paulo post exprimit בראשונה, initio, inquit, hoc est, non tantum Silonitae pares vobis fuerunt, sed ipsa antiquitas debuit illis plus acquirere honoris. Si fiat igitur comparatio, praecellunt illi, quod ad temporis vetustatem pertinet. *Videte*, inquit, *quid fecerim illi loco propter iniquitatem populi mei Israel.* Israel hic populum suum appellat non honoris causa, sed ut iterum commonefaciat Iudaeos, fuisse pares Israelitis: et tamen nihil ipsis profuisse, quod confluere solerent illuc omnes tribus ad cultum Dei. Nam ubi ratiocinandum est nobis ab exemplo, spectandum semper est, ne quid sit diversum. Ieremias ergo ostendit Israelitas fuisse Iudaeis pares, et si quid sibi praestantiae Iudaei assumant, hoc non facere merito, nec iure, quoniam Israel etiam fuerit populus Dei: quoniam Deus voluerit arcam foederis statui in eo loco, et sibi illic offerri sacrificia: deinde quod accedat etiam vetustas, quia antequam sciretur montem Sion divinitus electum esse, ut illic templum exstrueretur, alter locus iam sacer erat. Ideo concludit, *Nunc ergo quia fecistis omnia opera haec*, inquit, nempe quia similes fuistis Israelitis, *ideo:* et iam amplificat crimen eorum, quod scilicet non tantum scelera decem tribuum imitati sint, sed pervicaciter contempserint omnes admonitiones: *loquutus sum*, inquit, *ad vos, et mane surrexi.* Hac figura significat se fuisse ita sollicitum de conservando regno Iehudah, ut solent patres consulere saluti filiorum. Quemadmodum igitur pater mane surgit, ut dispiciat quid opus sit suae familiae: ita etiam Deus dicit se mane surrexisse, quoniam assiduus fuerat in illis exhortandis. Transfert in suam personam quod proprie competebat in prophetas. Sed quoniam illos excitaverat suo spiritu, et illorum opera etiam utebatur, merito sibi vendicat quidquid fecerat per illos tanquam per organa. Et hoc exaggerat crimen, quod ignavi fuerint, imo stupidi, quum tamen Deus sedulo incumberet ipsorum saluti. Adiungit, *Loquutus sum, et non audistis: clamavi ad vos, et non respondistis.* Pluribus verbis invehitur in eorum duritiem, quia si semel tantum eos monuisset, poterat obiici aliquis praetextus: sed quum Deus quotidie mane surgendo

studuerit ipsos ad se revocare: deinde quod non tantum doctrina usus fuerit, sed etiam clamore (haud dubie enim clamoris nomine intelligit exhortationes et minas, quae debuerant plus habere efficaciae ad ipsos permovendos) in hac contumacia summus furiosae audaciae cumulus apparet. Summa est, Deum omnes rationes expertum esse, quibus reduceret Iudaeos ad sanam mentem, nisi prorsus fuissent desperati. Neque enim semel tantum eos vocavit, sed saepius: deinde prophetas instruxit ea virtute ut strenue incumberent ad obeundum munus. Non tantum docuit per ipsos quid esset utile, *sed clamavit*, hoc est, addidit maiorem vehementiam, ut tarditas corrigeretur. Quum ergo nihil profuerit Deus omnibus modis, nihil restat, nisi ut male pereant, quando ita sunt perditi sua sponte. *Faciam igitur huic domui*, inquit, *in qua invocatum est nomen meum.* Non dubium est quin praeveniat omnes exceptiones quum dicit, Scio quid sitis dicturi, locum hunc sacrum esse Deo, et illic invocari eius nomen, et illic offerri sacrificia: haec omnia, inquit, profectu carebunt, quia *etiam in Silo invocatum fuit nomen Dei*, *et illic habitavit:* quamvis ergo stulte ponatis fiduciam vestram in hoc loco, non tamen effugiet poenam quae inflicta fuit priori. Adiungit, *Quem dedi vobis et patribus vestris:* sit ita. Haec omnia per concessionem legenda sunt: et simul accedit anticipatio, ut intelligant Iudaei nihil sibi prodesse, quod Deus in monte Sion voluerat sacrarium sibi exstrui. Erat enim illud incitamentum ad pietatem. Quum vero prorsus in diversam partem conversus esset locus ille, et quum indigne profanatum esset illic nomen Dei, dicit, Quamvis hunc locum et vobis et patribus vestris dederim, nihilo tamen melior eius conditio erit quam Silo. Sequitur,

15. *Et proiiciam vos a facie mea, sicuti proieci omnes fratres vestros, totum semen Ephraim.*

Concludit superiorem sententiam. Satis quidem se explicuerat propheta: sed confirmatio haec necessaria fuit apud tam praefracta capita. Nihil ergo novum affert, sed tantum ostendit nihilo plus popularibus suis fore praesidii adversus Dei vindictam, quam fuerit Israelitis. Et ideo nunc vocat *fratres ipsorum*, sicuti prius populum suum dixerat. Erat enim par conditio decem tribuum, donec voluit Deus arcam suam deferri in montem Sion, ut haberet sedem in tribu Iehudah. Sed omnes peraeque erant filii Abrahae: deinde superiores erant Israelitae, saltem numero et potentia, ideo dicit *totum semen*. Hoc emphatice additur: Iudaei enim habebant duntaxat dimidiam tribum Manasse secum: decem tribus perierant: non poterant igitur ulla in re se praeferre, et hac in parte erant inferiores, quod tantum constabant ex una tribu et dimidia: maior autem erat multitudo decem tribuum. Vocat *semen Ephraim* propter primum regem: deinde quoniam tribus illa nobilior fuit aliis novem. Et apud prophetas passim Ephraim ponitur pro Israel, hoc est, pro regno illo secundo, quod tamen opulentia magis florebat. Nunc tenemus consilium prophetae. Hinc vero colligenda est utilis doctrina, Deum nunquam sic fuisse obstrictum uni populo, vel loco, quin liberum esset poenas exigere de eorum impietate, qui eius beneficia vel aspernati fuerant, vel profanaverant sua ingratitudine et suis sceleribus. Hocque diligenter notandum est, quia videmus hoc vitium quasi nobis esse ingenitum, ut scilicet superbiamus quoties liberaliter nobiscum Deus egit. Sic enim abutimur eius beneficiis, ut putemus nobis plus licere, quia plus in nos contulit, quam in alios. Hac autem superbia nihil est magis perversum: et tamen ita insolescimus quoties nos Deus ornavit peculiaribus gratiis. Tenenda est igitur haec prophetae doctrina, nempe Deo semper liberum esse iudicium, ut vindictam sumat de impiis et ingratis. Hinc etiam apparet quam stulta sit papistarum iactantia: nam quoties opponunt nobis sedis apostolicae nomen, putant os occlusum esse Deo: putant omnem fidem verbo eius esse detractam: denique obdurescunt adversus Deum, quasi illis esset legitima possessio, quoniam semel praedicatum fuit Romae evangelium, et locus ille fuit quasi prima sedes ecclesiae tam in Italia quam in Europa. Atqui Deus nunquam illo privilegio insignivit urbem Romam, neque dixit illic sibi esse domicilium. Si haberet papa cum suis quod habebant tunc Iudaei (quod ad montem Sion pertinet) quis ferret eorum furorem, non dico superbiam? Atqui videmus quid pronuntiet Ieremias de monte Sion, de quo tamen dictum erat Haec requies mea in saeculum saeculi: hic habitabo, quoniam elegi eam. *Ite nunc*, inquit, *in Silo*. Nunc ex quo Silo, et Ierosolyma, et tot celeberrimae urbes, ubi olim floruit evangelium, nobis ereptae sunt, dubitandum non est quin horribilis ultio, et interitus maneat eos omnes qui salutis doctrinam respuunt, et qui vilipendunt thesaurum evangelii. Quum ergo tot documentis Deus ostenderit se non alligatum esse ullis locis, quam stolida est ista ferocia, quod volunt titulo sedis apostolicae Romanenses evertere et omnem doctrinam et omnem timorem Dei, et quidquid ad religionem spectat? Nunc pergamus.

16. *Et tu ne ores pro populo hoc, et ne eleves pro ipsis clamorem, et precationem, et ne occurras* (intercedas, est enim translatitium verbum. Nam פגע significat obviam ire, sed accipitur pro inter-

cedere: ne ergo intercedas) *apud me quia ego non exaudiam te.*

Ut Deus omni invidia exoneret servum suum, vetat preces concipere pro populo: quanquam potuit hoc fieri tam prophetae respectu, quam populi totius. Neque enim dubium est quin dolenter et acerbe tulerit Ieremias populi sui interitum, quemadmodum aliis locis videbimus: neque enim abiecerat omnes humanos sensus. Fuit igitur anxius de salute fratrum suorum: ideo condoluit miseris, quum videret iam exitio devotos esse, sed Deus eum confirmat, quo scilicet animosius exsequatur munus suum. Saepe enim misericordia dissolvit corda hominum, ut munus suum non exerceant sicut decebat. Poterat tardior vel frigidior esse Ieremias in denuntianda vindicta Dei, nisi exempta fuissent omnia impedimenta, quae tardabant eius alacritatem. Hac ratione igitur iubetur exuere sympathiam, ut scilicet exsurgat supra omnes humanos sensus, et meminerit se praefectum esse iudicem populo, vel praeconem, qui denuntiet extrema. Neque tamen dubium est quin Deus ad populum ipsum respexerit, ut cognoscerent Ieremiam cogi ad has partes, quamvis parum iucundae essent. Et ideo dixi invidiam ab ipso translatam esse, ne scilicet exasperaret gentem suam, quum tam aspere ageret. *Ne ores*, inquit, *pro populo hoc.* Deinde, *Ne attollas preces:* alii vertunt, *Assumas.* נשא proprie significat tollere. Diximus de hac loquutione alibi. Nam duae sunt diversae loquendi formae, quum de precatione agitur. Interdum scriptura dicit fideles preces abiicere coram Deo, atque ita designat humilitatem, ubi supplices accedunt, neque audent oculos sursum attollere: quemadmodum de publicano loquitur Christus. Dicimur ergo preces abiicere coram Deo, ubi suppliciter veniam precamur, et sistimus nos cum pudore et ignominia coram ipso. Dicimur etiam attollere preces alia ratione, nempe quia si subsidunt animi nostri, neque fide sursum ad Deum accedant, certum est preces nostras esse fictas. Ergo ob fervorem desiderii dicuntur fideles preces sursum levare. Sic etiam hoc loco, *Ne attollas pro ipsis clamorem et precationem: denique ne intercedas, quoniam non exaudiam te.* Neque tamen dubium est quin propheta, sicuti videbimus, perrexerit in suis precibus, sic tamen ut sciret non posse amplius a Deo impetrari incolumem urbis et regni statum. Bifariam enim potuit orare, nempe ut Deus retractaret suum decretum, quod facere vetitus est: vel memor foederis sui servaret aliquas reliquias, quod factum est: neque enim unquam abolitum fuit nomen populi, quamvis urbs una cum templo fuerit excisa. Fuit igitur aliquis populus superstes, sed tamen sine nomine. Unde etiam quum de instauratione ecclesiae agitur, Deus vocat novum populum, sicuti Psal. 102 (v. 19): Et populus qui creabitur laudabit Dominum, hoc est, populus novus, quasi significans exitium veteris populi in exsilio babylonico. Quidquid sit, tamen Deus mirabiliter servavit reliquias, sicuti disserit Paul. 10. et 11. cap. ad Rom. Ita pro toto corpore, pro statu regni non debuit orare propheta, quoniam sciebat iam actum esse de populo illo. Sed de hac re iterum alibi fusius dicendum erit. Sequitur,

17. *Annon vides tu quid ipsi faciant in urbibus Iehudah, et in compitis Ierusalem?*

18. *Filii colligunt ligna, et patres accendunt ignem, et mulieres ad ponendum, ut faciant placentas reginae coelorum, et fundant* (libent) *libamina diis alienis, ut me provocent ad iram.*

19. *An me ipsi ad iram provocant, dicit Iehovah? annon se ipsos ad erubescentiam facierum suarum?*

Hic primo ostendit Deus cur debeat implacabilis esse populo. Erat enim haec primo auditu valde dura sententia, quod prophetam vetaret precari: poterat enim obiici, quid si resipiscant? annon spes aliqua veniae restabit? Ostendit Deus ipsos esse prorsus desperatos. Quare? dicit, *An non vides?* Hic defert cognitionem servo suo Ieremiae: quasi diceret, Non est quod litiges mecum, tu ipse aperias oculos, et expendas quo prolapsi fuerint: nempe, inquit, *filii colligunt ligna, et patres eorum accendunt ignem, mulieres autem ad ponendum*, hoc est, ponunt conspersionem, massam farinae. Alii vertunt, subagitant pastam: sed ad verbum est, Ad ponendum conspersionem, *la paste.* Hic breviter significat Deus corruptum esse totum populum quasi facta impia conspiratione, ut viri, mulieres et pueri, omnes quasi vesano impetu ferantur ad idololatriam. Hic enim tantum de ipsorum superstitionibus concionatur. Ante illis obiecit adulteria, et caedes, et rapinas: hic autem exprobrat quod violaverint prorsus cultum Dei. Sed simul demonstrat fructum impietatis, quod scilicet sese omnes certatim proiicerent vesana aemulatione. *Nam filii*, inquit, *colligunt ligna.* Tribuit iuvenibus collectionem lignorum, quia hoc magis laboriosum erat opus. Quoniam ergo praestat robore aetas illa, *ligna coacervant, patres vero accendunt ignem:* mulieres quid? *subigunt farinam*, ita nulla pars innoxia est. Quid igitur faciendum? et quid mihi aliud residuum est, nisi ut populum hunc tam impium prorsus exscindam? Dicit, *ut faciant* כונים, vertunt placentas, et haec recepta est expositio. Alii putant significari accensionem, et deducunt a כוה, quod significat accendere, sed potius eorum sententiae

subscribo, qui deducunt a כון quod est parare, quoniam placentae sunt parabiles. Proinde non dubito, quemadmodum etiam ex aliis locis apparet, notari hic placentas. Ideo secundam interpretationem relinquo quasi nimis argutam. Quantum attinet ad vocem למלכת multi subaudiunt literam א, et existimant notari opificia: ita litera מ esset servilis. Sed alii volunt esse radicalem, et exponunt reginam, quod mihi est probabile. Quanquam non reiicio quod alii tradunt hic notari coeli opificium: alii tamen referunt ad stellam, vel lunam, vel solem. Fruatur quisque proprio sensu. Tamen quod ad me spectat, si placet nomen operis, existimo comprehendi totum coelestem exercitum, ut scriptura vocat, hoc est, omnes stellas: si autem magis placet nomen reginae, libenter ad lunam refero: et scimus quanta superstitio apud omnes populos grassata fuerit in cultu lunae. Placet igitur mihi ille sensus: tamen facile etiam admitto hic notari omnes stellas, et non unam duntaxat, et vocari ipsas opus coelorum, vel opificium. Et scimus Iudaeos etiam huic vesaniae nimis fuisse addictos. Nam quoniam sol orientalibus populis erat summus Deus, Iudaei quum arriperent hunc errorem, putarunt supremum et maxime venerabile numen esse in sole. Postea conversi sunt etiam ad reliquas stellas. Et saepius notatur haec perversitas tam in lege, quam in prophetis. Postea tandem adiungit, *Ut fundant libamina diis alienis, ut me provocent ad iram.* Quum Deus conqueritur se provocari, perinde est ac si diceret, Iudaeos ex professo bellum nunc cum ipso gerere: Non peccant errore, non etiam latet ipsos quantopere offendar istis corruptelis: sed quasi propositum ipsis esset me lacessere, et trahere in certamen, et bellum mihi indicere, ita proruunt ad suas impietates. Tandem subiicit, *An me provocant ipsi*, inquit, *et annon potius ad erubescentiam facierum suarum?* Deus hic significat, quamvis in se contumeliosi sint Iudaei, tamen nihil sibi inferri iacturae, quia possit carere ipsorum cultu. Cur igitur tam severe ipsis minatur? nempe respicit ipsorum scelera: sed interea demonstrat se nihil ipsos morari, vel eorum sacrificia, quoniam ipsis careat sine ullo detrimento. Ergo, inquit, accersunt sibi exitium, et recidet in ipsorum capita, quidquid machinantur: volunt me lacessere, sentient cum quo sibi fuerit negotium: et, quemadmodum dicitur apud prophetam Zachariam (12, 10), sentient quem pupugerint: ego autem integer maneo, et quamvis me provocent, quantum in se est, ego tamen contemno ipsorum pravitatem, quia me non attingunt. Neque enim me laedere possunt, neque quidquam mihi auferre. Sed *se ipsos*, inquit, *provocant:* hoc est, furor ipsorum vertetur in eorum capita: et hinc fiet, *ut erubescant facies ipsorum.*

20. *Propterea sic dicit Dominus Iehovah, Ecce ira mea, et furor meus* (vel excandescentia, nam verbum hoc significat) *conflata est super locum hunc, super hominem, et super animal* (brutum: alii vertunt, iumentum, bestiam), *super arborem agri, et super fructum terrae, et ardebit, et nullus exstinguet.*

Adhuc pergit Ieremias in eadem sententia, et pluribus verbis explicat quod prima lectione vidimus: nempe instare vastationem monti Sion et templo, sicuti prius Deus perdiderat Silo, ubi diu reposita fuerat arca. Sed quo plus gravitatis habeat comminatio, inducit rursus Deum loquentem, *Ecce*, inquit, *ira mea, et excandescentia conflata est super hunc locum.* Alludit ad metaphoram, qua ante usus fuerat. Et hinc etiam confirmatur quod tunc dixi, Deum scilicet non fuisse loquutum de prophetica doctrina, sed potius de poenis, quas iam inflixerat, et quas mox parabat infligere. Hac ratione dicit *iram suam*, aut vindictam (nam accipitur causa pro ipso effectu) dicit ergo *iram suam*, vel vindictam *conflatam esse super urbem Ierosolymam*, nempe ut cladem inferat tam iumentis quam hominibus: deinde etiam frugibus terrae. Certum quidem est bruta animalia fuisse extra noxam, sicut arbores, et terrae fructus: sed quoniam totus orbis creatus est propter hominem, et in ipsius usum: ideo non mirum est, si vindicta Dei se extendat etiam ad innoxia animalia et creaturas sensu carentes, Deus enim tunc non exigit poenam de brutis animalibus vel de frugibus terrae: sed ostendit quantopere infensus sit hominibus, ubi ita extendit signa irae suae, etiam in omnia elementa. Scimus totum mundum hodie aliqua ex parte ferre poenas quas meritus fuit Adam, et ideo dicit Paulus (Rom. 8, 30) omnia elementa parturire, quoniam adspirent ad liberationem. Dicit etiam creaturas obnoxias esse corruptioni non volentes, hoc est, non propria natura, sed culpa et vitio hominis. Non mirum igitur est, si Deus quotidie ubi vult terrere homines, proponat illis ante oculos multas et varias species suae vindictae, tam in animalia quam in arbores et frumenta. Summa est igitur, eousque iratum esse Deum, ut velit non tantum Iudaeos perdere, sed terram ipsam, quo scilicet posteri etiam agnoscant quam graviter peccassent, in quos ita exarserat iusta Dei vindicta. Non est igitur hic anxie disputandum cur Deus saevierit in arbores et bruta animalia. Nam ratio illa sufficere nobis debet, Deum scilicet proprie se non ulcisci de brutis animalibus, aut arboribus, sed hoc fieri respectu hominum, quo spectaculum tam triste illis metum incutiat. Postea subiicit,

21. *Sic dicit Iehovah exercituum, Deus Israel, Holocausta vestra addite super victimas vestras, et comedite carnem.*

22. *Quia non loquutus sum cum patribus vestris, et non praecepi illis quo die eduxi eos e terra Aegypti super verbis* (hoc est rationibus. Nam דבר proprie significat rationem latine. Hebraei enim ita passim usurpant hanc vocem, sicuti Latini rationem, super rationibus ergo), *holocaustorum et victimae.*

23. *Quin potius* (sed, כי אם est adversativa particula, hoc est, hae duae voces ponuntur loco adversativae, sed) *verbum hoc praecepi illis, dicendo: Audite vocem meam, et ero vobis in Deum, et vos eritis mihi in populum, et ambulabitis in omni via* (hoc est, in tota via) *quam mandavero vobis, ut bene sit vobis.*

24. *Et non audierunt, et non inclinarunt aurem suam, et ambulaverunt in perplexis consiliis* (proprie accipitur in malam partem), *et in pravitate* (vel duritia) *cordis sui mali, et fuerunt retro, et non ad faciem.*

Hic subsannat propheta Iudaeos, qui sedulam operam dabant sacrificiis, quum tamen nulla esset pietatis cura. Ergo per modum ludibrii dicit, Offerte sacrificia vestra, et cumulate holocausta et victimas, et comedite carnem. Hoc postremum membrum ostendit, Deum pro nihilo ducere sacrificia, neque quidquam ferre acceptum, tametsi et magnos sumptus faciant Iudaei, et etiam non parcant laboribus. Ostendit ergo Deus haec omnia pro nihilo sibi esse. *Comedite carnem*, inquit, hoc est, sacrificatis vobis, non mihi. Est enim hic tacita antithesis, quoniam dum carnem comedebant, Deo tamen exhibebatur legitimus cultus, si rite oblata fuissent sacrificia. Deus autem hic se excludit: quasi diceret, Haec ad me nihil pertinent: vos dum adducitis sacrificia, vultis epulari: ergo comedite, et farcite ventres vestros: hoc ad me nihil spectat. Summa est, profana esse convivia, quae Iudaei celebrabant, tametsi praetexerent Dei nomen, et vellent ideo censeri sacra. *Comedite* ergo *carnem*, hoc est, ego repudio vestra sacrificia, nec est quod tegatis umbra templi mei vestras iniquitates: quoniam pollutiones vestrae impediunt ne acceptum feram quod putatis vos mihi offerre. Quum autem dicit, *Addite sacrificia victimis*, significat etiamsi mactent quidquid est animalium in tota terra, hoc tamen fore irritum, quia, ut iam dixi, quum putarent se offerre Deo sacrificia, tantum profano modo epulabantur: ratio est, quod non spectabant in rectum finem. Ideo subiicit propheta, *Non loquutus sum cum patribus vestris, et non praecepi illis quo die eduxi eos e terra Aegypti, non loquutus sum de sacrificiis, vel holocaustis: sed tantum praecepi, ut audirent vocem meam, et ambularent in tota via, de qua ipsis praecepi.* Videtur nimis praecise Ieremias damnare sacrificia. Scimus enim quorsum spectarint: erant exercitia poenitentiae. Nam quoties mactatum fuit animal coram altari, omnes admonebantur se reos esse mortis, dum animal subibat vicem hominum. Illic ergo Deus quasi in speculo repraesentabat Iudaeis horribile iudicium quod meriti erant: deinde sacrificia erant vivae Christi imagines: erant certa pignora expiationis, ut homines reconciliarentur cum Deo, ergo Ieremias videtur hic nimis contemptim de sacrificiis loqui, quae et sigilla erant gratiae Dei, et erant instituta ut homines adducerent ad poenitentiam. Sed loquitur ex eorum sensu, qui perperam vitiaverant Dei cultum. Nam quum sedulo operam sacrificiis impenderent Iudaei, negligebant quod erat praecipuum, nempe et fidem et poenitentiam. Ergo propheta hic sacrificia repudiat, quae adulteraverant perversi illi Dei cultores, quum scilicet tantum intenti essent in externas caeremonias, et negligerent finem ipsum, atque adeo contemnerent. Scimus enim ab initio, Deum voluisse spiritualiter coli: neque enim hodie mutavit naturam. Ergo quemadmodum hodie non alium cultum probat, quam spiritualem, sicuti ipse est spiritus: ita et sub lege voluit sincero corde se coli. Praepostere ergo Iudaei obtulerunt sacrificia, quasi hoc modo litarent Deo. Et haec ratio est, cur saepe asperius invehantur prophetae in sacrificia. Dicit se Deus nauseare, dicit se fatigatum esse sacrificiis, dicit nomen suum pollui, dicit perinde esse, ac si quis non tantum mactaret canem, impurum animal, sed si quis iugularet hominem. Sic loquitur per Isaiam (1, 14 et 66, 3). Quorsum mihi victimae, et sacrificia? dicit Amos. Passim igitur haec doctrina occurrit apud prophetas. Nempe sacrificia non tantum coram Deo nullius esse momenti, sed etiam esse quasi foetida stercora, quae abominetur, nempe ubi veritas separatur a signis. Haec igitur ratio est, cur Ieremias hic sacrificia prorsus reiiciat, nempe quoniam conqueritur de polluto et violato Dei cultu: ratio est, quod Iudaei obtruderent ipsi Deo spectra pro rebus. Sed videtur tamen hoc modum excedere, quod negat Deus se quidquam mandasse de sacrificiis. Nam antequam lex fuerit promulgata, voluit Deus sacrificia sibi offerri. Incepit a Paschate. Pascha enim fuit sacrificium, ut satis notum est: et ita etiam praedixerat antequam liberaret populum. Deinde ante latam legem semper fuit usus sacerdotii in populo, ut Moses demonstrat. Postremo videmus quam sollicite mandaverit de offerendis sibi sacrificiis. Cur ergo hic simpliciter negat se quidquam loquutum esse de sacrificiis? nempe quia sacrificia per se nihil moratus est. Discernit igitur signa externa a spirituali cultu, quoniam Iudaei suis corruptelis, quemadmodum prius dictum est, sic everterant quod

Deus ipse instituerat, ut non agnosceret hoc vel illud a se esse praeceptum. Et si verba haec accipimus ut sonant, omnino vera sunt, Deum nihil mandasse de sacrificiis per se. Haec distinctio solvit omnem scrupulum, nempe quod Deus nunquam oblectatus fuerit sacrificiis, quod noluerit externo ritu coli, quod nullius pretii fuerint vel holocausta, vel victimae, vel suffitus, et alia omnia eiusdem generis, per se. Ergo quum sacrificia non placerent nisi propter alium finem, hoc fixum manet, Deum nihil de sacrificiis mandasse. Tantum enim voluit Iudaeos commonefacere de suo reatu: deinde voluit illis modum reconciliationis ostendere. Videmus ergo ut Deus ab initio non exegerit sacrificia, quoniam exegit in alium finem: quemadmodum si hodie dicamus Deum nihil morari ieiunia: tamen scimus ieiunia nobis commendari. Verum est: sed non propter se. Nunc tenemus prophetae consilium. Hic autem locus continet utilissimam doctrinam, et quae eo magis observanda nobis est, quoniam eius contemptus obduxit horribiles tenebras: quia in papatu existimant Deum rite et optime coli, dum accumulant multas caeremoniarum pompas, nec potest illis persuaderi hoc totum esse frivolum. Quare? Deum enim aestimant ex proprio ingenio, et tamen omnes caeremoniae papales sunt commentitiae: nullum enim habent testimonium ex lege aut evangelio. Et quum Deus ita acerbe invectus fuerit in caeremonias, de quibus tamen praeceperat propter alium finem, quid hodie fiet stultis hominum commentis, ubi eadem est in populo impietas, quae tunc fuit in Iudaeis? Nam ubi papistae defuncti sunt suis nugis, ubi monachi et sacrifici suis clamoribus repleront templa, ubi se exercuerunt in illis puerilibus ineptiis: deinde ubi se oblectarunt sua musica et suffitu, putant Deo satisfactum esse, quamvis tota eorum vita referta sit multis spurcitiis et foeditatibus. Obduruerunt tamen ad hanc perversam confidentiam, qua tunc inebriati fuerunt Iudaei. Ergo eo diligentius notanda est nobis haec doctrina, quod scilicet Deus spiritualem cultum ita probet, ut reliqua omnia pro nihilo ducat, nempe ubi separantur a cordis affectu. *Non praecepi ergo patribus vestris, neque mandavi quo die eduxi illos e terra Aegypti.* Revocat propheta Iudaeos ad primum ecclesiae exordium. Tametsi enim Deus pepigerat foedus suum cum Abraham, Isaac et Iacob, tamen formavit sibi tunc demum ecclesiam, vel expolivit, quum lex fuit promulgata. Deus ergo tunc ostendit quid sibi placeret, certam formam praescripsit, quae esset in futurum tempus quasi inviolabilis regula. Quia Iudaei non sequuntur hanc normam, propheta infert Deum vitiose et perperam ab ipsis coli. Haec ratio est, cur diserte hic de liberatione patrum loquatur. Postea sequitur clarior explicatio, qua tollitur omnis ambiguitas. Opponit enim Deus obedientiam sacrificiis: atqui sacrificia erant pars obedientiae. Verum est: sed quoniam necesse erat populum subiici legi in totum, hinc sequitur discerptum ab illis fuisse Dei cultum, quum nullum esset studium verae pietatis. Nunc certo tenemus prophetae mentem, deinde etiam tenemus, cur Deus tam praecise reiiciat sacrificia. Quod enim Deus coniunxit, non est penes homines separare. Haec est impia laceratio. Atqui Iudaei distraxerant sacrificia a suo recto et legitimo fine: ergo fuit sacrilegium et profanatio, quidquid tentabant. Iam ut melius proficiamus in hac doctrina, tenendum est principium, nempe pietatem fundatam esse in obedientia. Nisi enim praeluceat nobis Deus verbo suo, nulla est pietas, sed mera simulatio et superstitio duntaxat: quemadmodum profani homines, etiamsi multum et anxie satagant, ludunt tamen operam, et se inutiliter fatigant, quoniam Deus viam illis non monstrat. Denique hac nota semper discerni potest vera religio a superstitionibus, Si veritas Dei nos gubernat, illic proba est religio: quod si sequatur quisque proprium sensum, vel inter se conspirent homines, et opinione ducantur, quisque sibi finget superstitionem: sed nihil Deo placebit. Hoc est unum. Nunc secundo loco videndum est quid Deus maxime a suis cultoribus requirat. Postquam hoc principium nobis persuasum est, non posse Deum vere coli, nisi obediamus voci eius, considerandum est, quemadmodum dixi, quid Deus nobis voce sua praecipiat. Sicuti autem est spiritus, ita requirit sincerum cordis affectum. Deinde scimus Deum ita ad nos prodire, ut velit fiduciam nostram in gratuita sua bonitate prorsus locari, ut velit nos totos pendere a paterna sua clementia, velit a nobis invocari, velit etiam sibi offerri sacrificium laudis. Quoniam ergo Deus haec omnia diserte verbo suo exprimit, iam certum est, merito tanquam vitiosos reiici omnes alios cultus, ubi scilicet abest fides, ubi abest invocatio, quae primatum tenent in vero et legitimo cultu. Hic unus locus posset dirimere quidquid est hodie certaminum in mundo. Nam si hoc admitterent papistae, Deo pluris esse obedientiam quam omnia sacrificia, facile inter nos conveniret. Possent deinde certare de singulis capitibus: sed consensus tamen posset inveniri, si Dei verbo simpliciter et absque controversia subscriberent. Et videmus etiam pertinaciter in hoc principio ipsos insistere, non standum esse, neque acquiescendum verbo Dei, quia nihil certum sit illic: ideo pluris aestimant doctrinam patrum et perpetuum consensum ecclesiae catholicae, ut vocant, quam et legem, et prophetas, et evangelium. Neque enim audent congredi: et hoc prudenter faciunt, quia si lites, quae inter nos sunt, dirimerentur ex Dei verbo, quemadmodum

dictum est, facile essemus superiores. Sed quoniam ita se foventes in sua excaecatione lucem exstinguere conantur, et sibi sponte tenebras obducunt, sequamur quod hic spiritus Dei nobis ostendit, nempe hanc esse praecipuam partem veri et recti cultus, ubi audimus Deum loquentem: et pluris esse obedientiam quam omnes victimas, et omnia sacrificia, sicuti iam citavimus ex decimo quinto capite primi Samuelis. Postea addit, *Ero vobis in Deum, et eritis mihi in populum: et ambulabitis in tota via quam mandavero vobis, ut bene sit vobis.* Confirmat propheta quod iam nuper dixi, nempe si velimus obedire Deo, considerandum esse quid praecipiat. Deus autem nullam partem veri cultus omisit. Ergo nunquam aberrabimus a pietate, si tantum praebeamus nos dociles. Unde ergo fit, ut laborent anxie homines, et nihil proficiant, nisi quia surdi sunt ad Dei vocem? Nam sicuti iam saepius dictum est, non tantum loquutus est Deus generaliter et confuse de obedientia, sed clare et perspicue docuit quid probet. Ergo placebit illi nostrum obsequium, si tantum discamus quid ipse velit. Et simul etiam addit hanc conditionem propositam fuisse Iudaeis, *ut benè et feliciter agerent*, si vellent tantum Deo obsequi. Hinc magis detegitur eorum perversitas, quod sponte voluerint esse miseri, ac sibi accersiverint interitum. Nam proposita illis erat beata vita, si tantum se Deo subiicerent. Quum hoc recusarint, quis non videt eos ultro se addixisse miseriis, quasi vellent iram Dei in se provocare, idque data opera? Nam statim sequitur, *Non audierunt et non inclinarunt aurem suam*, inquit. Hic ostendit propheta Iudaeos non tunc primum coepisse rebelles esse Deo et sermoni eius, quia imitati fuerint impiam patrum suorum contumaciam: et hoc deinde fusius prosequetur. Dicit nunc, Non praecepi de sacrificiis, sed tantum hoc unum petii a patribus vestris, ut mihi obedirent: *Noluerunt*, inquit. Quae potuit esse iustior postulatio quam ut Deo obedirent? Quanta igitur, et quam foeda est ista indignitas, quod abnuunt Dei imperium? *imo non inclinant aurem?* Nam hac loquutione significat propheta non modo contemptum verbi et socordiam, sed pervicaciam, quod scilicet fuerint obdurati adversus Deum. Nam hypocritae interdum aurem inclinant, et volunt scire quid dicatur, expendunt etiam aliqua ex parte. Propheta autem hic exprimit quasi furiosam contumaciam in Iudaeis, quod scilicet *ne aurem quidem inclinaverint Deo loquenti*. Subiicit postea, *ambulasse in suis tortuosis consiliis:* deinde, *in pravitate cordis sui mali*. Haec comparatio crimen aggravat, quod scilicet maluerint Iudaei sequi propriam libidinem, quam obtemperare Deo et eius praeceptis. Si aliquid fuisset illis obiectum, quod posset eos decipere, et quod obscuraret fidem legis, erat aliqua excusatio. Sed ubi nihil illis obstat, quominus imperio Dei pareant, nisi quod rapiuntur post stulta sua figmenta, hoc non est excusabile. Quid enim excipere poterant? Voluimus sapere supra Deum. Quantus est hic, et quam diabolicus furor? Atqui nihil hic residuum illis facit propheta praeter hanc unam excusationem, quae crimen duplicat. Putabant haud dubie cor suum esse bene compositum: sed hic non defert illis iudicium, quin praecise eos damnat sicuti meriti erant. Iam observandus etiam nobis est hic locus, quia hodie maior pars figmenta sua Dei verbo opponit. Papistae quidem obtendunt antiquitatem: dicunt a maioribus ita se fuisse edoctos: et simul obiiciunt concilia et statuta patrum: sed interim nemo eorum est, qui non addictus sit suis commentis, et qui sibi non permittat libertatem, imo effraenem licentiam reiiciendi quidquid visum est. Caeterum, si respicitur origo totius papalis cultus, qui primi excogitarunt tot superstitiones erraticas audacia et temeritate tantum fuerunt impulsi, ut verbum Dei pedibus calcarent. Hinc factum, ut omnia fuerint corrupta: ut obtruderent quaelibet cerebri sui figmenta. Et videmus papistas hodie tam pertinaciter defixos esse in suis erroribus, quia se et suas nugas Deo praeferunt. Et idem etiam reperietur in omnibus haereticis. Quid ergo restat? dixi obedientiam esse quasi fundamentum totius verae pietatis. Ergo ex opposito si volumus probari Deo cultum nostrum, discamus abnegare quidquid nostrum est, ita ut praevaleat eius autoritas omnibus nostris rationibus. Et interea etiam notemus, quam detestabile sit hoc sacrilegium, potius velle sequi pravitatem cordis nostri, quam Deo obtemperare, ubi viam salutis quasi digito nobis demonstrat. Notemus etiam, nihil nobis prodesse quum videmur nobis optime sapere, et quum applaudimus nobis in nostra stultitia. Deus enim hic pronuntiat *cor nostrum malum esse*, simul ac deflectimus a puro eius verbo. *Dicit fuisse retro et non ante:* qua loquutione significat Iudaeos tergum obvertisse, ne ad ipsum vel respicerent vel tenderent. Nam si quis se ducem viae nobis fore promittit, statim convertimus in eum oculos: si autem tergum obvertimus, signum est contemptus. Et ita Deus conqueritur se fuisse despectum a populo suo, quod non tantum surdi fuerint ad doctrinam propheticam et admonitiones, sed etiam in signum deterioris pertinaciae converterint vultus suos in diversam partem, ita ut ipsum relinquerent, et quasi iuberent eum facessere. Hoc valet postrema loquutio. Cras progrediemur.

25. *Ab eo die quo egressi sunt patres vestri e terra Aegypti usque ad diem hunc misi ad vos omnes servos meos prophetas, quotidie mane surgendo et mittendo.*

26. *Et non audierunt me, et non inclinaverunt aurem suam: et* (pro sed) *obdurarunt cervicem suam, perverse egerunt prae patribus suis.*

Conqueritur Deus de obstinata malitia populi, quod non uno tantam saeculo perdiderit operam eos ad resipiscentiam vocando: sed patribus in eadem pravitate filii successerint: atque ita continua fuerit imitatio. Posset quidem hoc valere in speciem ad extenuandam culpam, quemadmodum hodie papistae nullum habent magis speciosum praetextum, quam dum obiiciunt nobis patres et antiquitatem. Sed Deus hoc loco et similibus ostendit non excusari filios patrum exemplis, quin potius aggravari crimen, dum ita obdurescunt homines, ut scilicet putent valere ad praeiudicium quod diuturna fuit vitiorum possessio. Deus autem non ita patitur se iure suo deiici. Ergo notandus est hic locus ubi Deus non tantum eos accusat, qui tunc vivebant, et quos Ieremias alloquebatur, sed etiam coniungit illis mortuos, ut convincat maioris pervicaciae, quoniam ita fuerit quasi per manus tradita impietas. *Ex quo die*, inquit, *patres vestri exierunt e terra Aegypti usque ad hanc diem misi ad vos*, etc. Scimus quam intractabilis fuerit populus statim ab initio. Nam quantum in se fuit reiecit Mosen tam praeclarae et incomparabilis gratiae ministrum. Deinde quum esset liberatus, singulis fere momentis vel fremitus suos edidit contra Deum, vel palam tumultuatus et contra Mosen et Aaron, vel prosilivit ad crassam idololatriam, vel habenas laxavit suis cupiditatibus: denique nullus fuit peccandi finis. Tamen quotidie Moses eos ad Dei obsequium revocavit. Hanc igitur tantam contumaciam profert Deus in medium, ac dicit non hodie primum incipere Israelitas, sed fuisse semper tali ingenio, ut non possent ferre disciplinam, quemadmodum postea dicet. Non opus est hic exempla colligere, unde appareat fuisse populum hunc indomabilem. Hoc enim petendum est ex sacra historia. Sed satis est tenere, obiici patrum duritiem et pervicaciam filiis, ut intelligant se bis et ter reos esse coram Deo, quoniam imitentur contumaciam, quam tamen Deus severe ultus fuerat: neque enim incognitae illis erant poenae quas inflixerat Deus patribus. Hoc igitur erat nimis proterve Deum lacessere, quum spernerent tales et tam horribiles vindictas, quas exsequutus fuerat contra patres ipsorum. Videbimus similes sententias etiam alibi: imo haec docendi ratio passim occurrit apud omnes prophetas, quod scilicet genus ipsorum ab initio fuerit perversum et rebelle: deinde, quod omnibus saeculis respuerint Dei gratiam, et contumaciter restiterint prophetis. Quod autem hic Deus commemorat se ab eo die quo exierant e terra *Aegypti usque ad tempus Ieremiae nunquam cessasse*, haec eius perseverantia crimen populi longe magis aggravat. Nam si semel tantum loquutus fuisset Deus, hoc sufficere ad damnationem poterat. Quod autem toleravit perversos eorum mores, neque interea destitit de die in diem ipsos blande ad se revocare, et promittere illis veniam, et proponere salutem: quod ergo Deus ita perseveravit, hinc magis detegitur perdita impietas populi. Scimus enim quam horribilis poena maneat eos qui sic abuti audent Dei tolerantia, et palam illudunt eius verbo, dum centies et millies eos ad poenitentiam invitat. Postea addit *se misisse omnes servos suos.* Eodem etiam referri debet universalis particula כל. Si Deus unum prophetam duntaxat misisset, nulla restabat excusatio Israelitis: sed quum alios aliis assidue submiserit, ita ut instruxerit quasi exercitum: quanti furoris fuit per densam illam turbam perrumpere ad contemptum? Scimus enim nunquam populo defuisse prophetas, sicuti Moses illis promiserat Deuteronomii decimo octavo capite. Quoniam ergo Deus ita liberaliter egit cum populo, ut nunquam cessaverint prophetae, quin alii aliis succederent: hinc certe clarius detegitur foeditas impiae ipsorum contumaciae, quod non uno tantum die spreverunt Deum, nec unum, vel duos, vel tres prophetas pro nihilo duxerunt, sed ad extremum usque adversati sint omnibus prophetis, quum tamen magno numero missi essent. *Misi* ergo *omnes servos meos.* Deinde addit, *Quotidie.* Haec assiduitas eodem pertinet, quod scilicet Deus nunquam fuerat fatigatus, ipsi autem conflixerint quasi ex professo cum eius bonitate, quum tam comiter eos hortari non desineret ad poenitentiam. Dicit, *Mane surgendo et mittendo.* Nam, quemadmodum alibi dictum fuit, שכם proprie significat mane surgere. Hic commendat Deus autoritatem propheticae doctrinae, ubi in suam personam transfert quod non nisi in homines competit. Neque enim ulla mutatio in ipsum cadit, sicuti notum est. Improprie ergo dicit *se surrexisse:* sed quod mandavit servis suis, hoc ad se transfert, quemadmodum dixi: quo gravius exprobret ingratitudinem populo: quasi diceret, sedulo se fuisse intentum ad curandam eorum salutem, ipsos autem interea fuisse torpidos, imo socordes. Et hinc colligi debet utilis doctrina, Deum scilicet surgere ut nos invitet atque amplectatur, quoties verbum eius profertur in medium, quo testatur nobis paternum suum amorem. Ergo non tantum Deus tunc hominum opera utitur, ut nos ad se adducat, sed quodammodo prodit ipse nobis obviam, et surgit, quia sollicitus est de salute nostra. Haec commendatio doctrinae potest multum prodesse fidelibus, ut tuto et tranquillis animis recumbant in promissiones Dei: quia perinde valent, ac si ipsi coram nos alloqueretur. Sed convincitur etiam magis eorum impietas, qui stertunt ubi Deus ita

vigilat pro ipsorum salute: et qui aurem non porrigunt, ubi mane surgit, ut ad eos accedat, et eos etiam ad se trahat. Postea adiungit, *Et non audierunt.* Hic mutatur persona in verbis. Nam dixerat proximo versu, Ex quo patres vestri exierunt, misi ad vos servos omnes meos prophetas mane surgendo: iam adiungit, *Non audierunt me et non inclinarunt aurem.* Verum quidem est sermonem hunc referri ad patres: sed proximo versu complexus fuerat Deus populum, qui tunc superstes erat. Ergo non dubium est quin signum sit indignationis, quod mutat personam, et gravatur ipsos alloqui, quoniam videt se verba perdere apud tam stupidos. Quod etiam clarius patebit ex proximo versu. Dicit, *Non audierunt me, neque inclinarunt aurem suam.* Iam exposuimus haec verba, ac diximus hic praecludi Iudaeos ab omni excusatione erroris, vel ignorantiae, quoniam non praebuerint se dociles, neque attenti fuerint, sed potius obturaverint aures suas, sicuti postea dicit *obdurasse cervicem suam.* Quo certius exprimitur perversitas illa, quod scilicet velut ex professo Deum spernebant, et bellum gerebant cum eius gratia. Tandem addit, *Deterius egisse quam patres ipsorum.* Dixerat, patres vestros, nunc patres ipsorum. Videmus ergo sermonem ideo converti, quoniam sciebat Deus se nihil profecturum, quemadmodum nunc sequitur,

27. *Et dices illis omnia verba haec, et non audient te* (vel non auscultabunt tibi) *et clamabis ad eos, et non respondebunt tibi.*

Hic certius perspicitur quod ante dixi, nempe ideo relinqui Iudaeos, quoniam nullae illis erunt aures. Hic ergo Deus prophetam suum compellat, ac dicit, *Similes erunt patribus filii.* Nam tu quidem perferes mandata, quae tibi iniungo, sed absque profectu. *Neque enim ipsi audient: et quum clamaveris, non respondebunt.* Fuit haec gravissima tentatio: quod propheta sciebat se verba in aerem fundere, quae nihil prodessent. Quid enim residuum erat, nisi ut inde magis ac magis inflammaretur ira Dei adversus populum? Potuit igitur propheta hic animum despondere, quia haud dubie studebat utilitati gentis suae: et videbimus quam fuerit anxius, quum intelligeret instare ultimam cladem. Sed alibi diximus duplicem fuisse affectum in prophetis. Neque enim exuerant omnes humanos sensus, quin diligerent gentem suam, et maximo dolore tangerentur quum Deus pronuntiaret se iam adesse vindicem. Sed non obstitit haec sympathia et hic dolor quin tamen exsequerentur animose et infracto zelo quod Deus mandabat. Sic ergo animati fuerunt prophetae ut condolerent suis: interea tamen superarunt quidquid poterat vel morari, vel impedire quovis modo ipsos in peragendo suo munere. Ieremias hoc modo condoluit suis, quum sciret brevi perituros: sed interea debuit exsequi quod Deus iubebat, et parere eius vocationi. Ideo quantumvis acerba esset haec denuntiatio, *Loqueris ad eos, et non audient:* tamen perrexit Ieremias, quoniam sciebat Dei imperio morem esse gerendum, qualiscunque esset exitus. Sic hodie idem propositum esse debet piis omnibus verbi Dei ministris: quantum in se est, debent eniti ut populi salutem promoveant: interea etiam si videant cedere suam doctrinam aliter quam optarent, et esse mortiferum odorem toti mundo, nihilominus debent persequi suum cursum. Quare? sunt enim semper suavis et bonus odor Deo, qualiscunque sit eventus. Deus ergo hic praedicit servo suo quid futurum sit, ut invicta magnitudine munus suum exsequi non desinat, etiamsi nullus appareat profectus. Deinde voluit etiam ante tempus ostendere populo suam contumaciam, si qua forte esset spes, vel saltem, ut bis eos convictos teneret, qui erant insanabiles. Interea voluit etiam consulere paucis illis qui fovebant in cordibus suis pietatem, quamvis turba ipsa rueret in suum exituum. Quemadmodum hodie necesse est eodem modo fulciri pias omnes animas: quia dum insaniunt impii contra Deum, et totus fere mundus rapitur in eundem furorem, quid fieret nisi hoc iam meditatum haberent pii? nempe non esse novum exemplum, si hypocritae, qui tamen ore se iactant esse populum et ecclesiam Dei, reiiciant eius gratiam, et pro nihilo ducant omnes eius servos. Valeat ergo hodie, et usum eundem obtineat haec doctrina, ut non concidant animi nostri, neque etiam vacillent, dum videmus maxima ex parte surdos esse quos Deus alloquitur per servos suos. *Loqueris* ergo *ad eos haec omnia verba*, inquit. Non frustra dicit omnia haec verba. Nam si breviter tantum propheta illis denuntiasset quod audierat ex ore Dei, poterat minore taedio defungi suo munere. Sed quum subinde renovarentur mandata, hoc certe non caruit gravi molestia et taedio. Nam, quemadmodum initio diximus, non tantum unius anni, vel decem annorum operam impendit populo: sed concionatus est per viginti, triginta, quadraginta annos et ultra, prosequutus est eundem cursum. Quum videret doctrinam Dei ita respui a populo, an non potuit ipse concipere vicissim aliquod fastidium? Non frustra igitur exprimitur, quemadmodum dixi, electum esse, ut non tantum uno die, vel paucis mensibus, vel annis experiatur an possit in viam salutis populum revocare: sed pergendum esse per omnia obstacula, ita ut non deficiat, quidquid acciderit. *Non audient*, inquit, *te: clamabis ad eos, et non respondebunt.* Hoc etiam est emphaticum, quod praedicit Deus, si pleno gutture clamet propheta (quemadmodum id facere iubetur Isaias (58, 1), et in eius persona omnes docto-

res) atque ad raucedinem usque clamet, Deus tamen dicit non responsuros. Hoc certius ostendit eorum pervicaciam, quod non modo surdi sunt ad vocem Dei, et negligunt simplicem doctrinam, sed clamosas etiam exhortationes praetereunt absque ulla attentione. Postea adiungit,

28. *Et dices ad eos, Haec gens, quae non audierunt vocem Iehovae Dei sui, et non receperunt disciplinam: periit veritas, et excisa est ab ore eorum.*

Iam ostendit Deus agendum esse novo more, quia primae sunt doctorum partes proponere Dei voluntatem, ostendere quid rectum sit: hortari deinde si non sufficiat simplex doctrina. Hic autem significat Deus mutandum esse stylum, quoniam sint prorsus desperati. *Dices igitur hoc postremum:* quasi diceret, Ego quidem volui tentare, an possent corrigi in melius, et usus sum in hunc finem tua opera. Post longam patientiam, hoc est, ubi cognoveris longo usu operam tuam esse inutilem, *Dices illis vale postremum.* Nam quorsum tendunt haec verba, *Haec gens quae non audivit vocem Dei sui*, nisi quia propheta tandem multis experimentis cognovit, non utendum esse vel doctrina, vel exhortationibus? Non dubium est quin Deus respexerit ad ipsos Iudaeos. Voluit enim ignominiose traducere impiam eorum pervicaciam. Simul tamen solatus est servum suum, quia hinc cognovit, quamvis non prodesset suis auditoribus, laborem tamen suum esse gratum Deo, et non carere fructu. Nam doctrina Dei non tantum in salutem hominum fructuosa est, sed in mortem. Ostendit igitur Deus nihil decedere servo suo, etiam si non resipiscant Iudaei, quia scilicet erit ipsorum iudex, ac denuntiabit pro summa potestate interitum. Nunc tenemus consilium spiritus sancti, ubi dicit, *Tandem dices, Haec gens, quae non audivit vocem Dei sui.* Neque enim hic iubetur propheta Iudaeos alloqui, sed proferre sententiam, ut totus mundus sciat quam turpis fuerit ac detestabilis eorum contumacia, et quam sacrilega impietas, quod scilicet *non audierit tota natio.* Videtur nomen gentis hic in sinistram partem accipi. Multis quidem locis accipitur pro populo: sed aliis locis גוים opponit scriptura electo populo Dei. Et forte hoc nomen positum fuit, ut Iudaei scirent se frustra gloriari sua dignitate. Ostendit non antecellere reliquis gentibus, quia sint etiam ipsi ex numero גוים. *Haec gens*, inquit, *quae non audivit vocem Iehovae Dei sui.* Quum ita loquitur, haud dubie amplificat crimen. Quia enim Deus familiariter innotuerat Iudaeis, non poterant obtendere ignorantiam, nec ambigere de prophetica doctrina. Quum ergo destinato reiicerent Deum suum, hinc magis fuerunt detestabiles. Postea addit, *Non receperunt disciplinam.* Fontem rebellionis demonstrat, quia scilicet noluerint subire iugum. Hic ergo excludit omnes colores, quibus obtegere poterant Iudaei suam impietatem, qualiter solent hypocritae. Ideo exprimit, eos esse indociles, quia non recipiant disciplinam. Nomen מוסר accipitur saepe pro castigatione: sed generaliter etiam extenditur ad omnem eruditionem. Hoc loco quia agitur de doctrina, intelligit propheta eos sponte caecutire, quoniam scilicet nolint doceri. Hic autem summus est gradus impiae pertinaciae, ubi ita degenerant homines, ut sponte affectent esse similes brutis pecudibus, ne scilicet iugum Dei admittant. Subiicit postea *periisse veritatem*, aut fidem. Hic *nomen* אמונה potest bifariam accipi: quidam referunt ad Deum: ita esset religio, aut fides, aut pietas. Sed videtur propheta longius extendere, nempe quod nihil sit in ipsis sincerum, quod perfide agant non tam cum hominibus quam cum Deo ipso. Ergo אמונה simpliciter accipitur pro integritate: quasi diceret nihil manere in ipsis purum vel sincerum: sed ita esse corruptos ut Deo illudant, mentiantur hominibus, et mera apud ipsos simulatio praevaleat. Hunc sensum confirmat quod sequitur, nempe *excisam esse ab ore ipsorum.* Hinc enim colligimus eorum perfidiam traduci, quod fallaciter agerent: et sicuti cor eorum duplex erat, ita etiam duplex lingua. Breviter, intelligit non esse exspectandum ut resipiscant: quia si centies promittant Deo se fore morigeros, et ostentent etiam coram mundo aliquam speciem probitatis, effluent pollicitationes in merum mendacium et fallacias. Postea subiungit,

29. *Tonde comam tuam, et proiice et attolle super excelsa lamentationem: quia reprobavit* (vel vilipendit, sed verbum reprobandi magis placet hoc loco) *Iehovah, et reliquit aetatem indignationis suae.*

Hic rursus hortatur Ieremias suos ad luctum. Utitur autem genere feminino, quemadmodum populus vocatur filia Sion, et filia Ierusalem. Ergo ex communi loquendi usu quasi mulierem compellat totum populum. Iubet initio *tondere caesariem.* נזר accipitur pro caesarie, et deducitur a Nazaraeis, qui comam alebant: et potest esse concinna allusio ad Nazaraeos, qui Deo sacri erant: quasi diceret, populum illum profanum esse, ita non debere quidquam habere simile cum Nazaraeis. Inde etiam deducitur נזר, corona. Quamvis ergo de coma vel caesarie intelligi debeat hoc nomen, non tamen negligenda est allusio, quod scilicet populus a Deo reiectus comam iubetur tondere et abiicere. Deinde proiectionis verbo opponitur sublimitas luctus: *Attolle*, inquit, *super excelsa tua lamentationem.* Posset hic videri esse exhortatio ad poenitentiam: sed quemadmodum alibi factum vidimus, quamvis saepe populum ad spem veniae et reconciliationis invitent

prophetae, hoc loco non dubium est quin propheta denuntiet ultimam cladem, et ideo sit praeco luctus, quia desperata erat impietas. Non ergo fungitur hic simpliciter munere doctoris, sed quasi hostiliter denuntiat exitium. Nam sequitur statim, *Quia reprobavit Deus, et dereliquit generationem indignationis suae.* דור accipitur pro aetate, non pro tempore ipso, sed pro hominibus eiusdem aetatis: quemadmodum generatio nostra dicetur quae hodie degit in mundo: generatio patrum, quae iam mortua est: generatio posterior, quae nobis succedet. Verum quidem est, Israelitas saeculis omnibus fuisse dignos simili vindicta: sed non dubium est, quin Deus hic ostendat instare suam vindictam, quoniam patienter tulerit perversos populi mores, et suspenderit suum iudicium. Quoniam ergo ventum erat tunc ad extrema, ideo propheta aetatem illam destinat irae Dei. Scimus enim genitivum casum accipi pro epitheto apud Hebraeos. *Ergo generatio irae Dei* tantundem valet, atque generatio devota ultimae vindictae: quia scilicet intolerabilis erat eorum malitia Deo, quum diu indulgenter ipsos tulisset. Quo igitur magis distulerat suum iudicium, eo gravior instabat poena. Postea sequitur,

30. *Quoniam fecerunt filii Iehudah malum in oculis meis, dicit Iehovah. Posuerunt abominationes suas in domo super quam invocatum est nomen meum, ad polluendam ipsam.*

Ne obmurmurent Iudaei, et querantur Deum esse nimis rigidum, adiungit propheta non sine iustissimis causis ipsos esse exitio devotos. Quare? *Fecerunt malum.* Hic malum facere significat non tantum delinquere in una specie, sed sese addicere sceleribus et maleficiis. Perinde est igitur ac si diceret, ipsos ita esse corruptos, ut prorsus assueti sint ad maleficia, et contraxerint quendam habitum ex longo usu, quia scilicet non desierant provocare Deum. Sed quia sibi blandiebantur, ideo hic revocat eos propheta ad iudicium Dei: Satis est, inquit, quod iudex vos damnat. Nam si non perspicitis vestram malitiam, neque culpam agnoscitis, hoc tamen nihil vobis suffragatur, quia Deus interim pronuntiat vos convictos esse coram oculis suis. Videmus subesse antithesin inter oculos Dei et blanditias, quibus se demulcent hypocritae, dum tergiversantur, vel pertinaciter excusant sua peccata, vel per circuitus volunt elabi. Deus ergo hic ostendit sufficere suum unius adspectum, quantumvis homines ipsi caecutiant, et conniveat etiam totus mundus ad eorum peccata. Addit speciem unam, *quod scilicet posuerunt abominationes suas in templo,* hoc ad superstitiones refertur. Sed quemadmodum alibi vidimus, et saepius dicendum erit, prophetae frequenter synecdochice coarguunt peccata. Ergo hic quod maxime perversum erat in populo adducit in medium, nempe *pollutum fuisse ab illis templum superstitionibus.* Diximus autem quam intolerabile esset illud sacrilegium, pollui scilicet perversis inquinamentis templum, quod tunc unicum erat in mundo. Deus enim volebat uno in loco sibi offerri sacrificia: diligenter complexus fuerat quaecunque spectabant ad rectum cultum. Quum ergo templum illud polluerent Iudaei, quam exsecrabilis fuit haec profanatio? Ergo non abs re hic propheta profert quod maxime sceleratum erat in ipso populo, pollutam scilicet superstitionibus, et adulterinis multis caeremoniis domum Dei, et hoc modo etiam totum cultum eius vitiatum esse. Cras reliqua.

31. *Et aedificavit excelsa Topheth, quae in valle filii Hinnom, ut comburerent filios suos et filias suas igni: quod non mandavi, et non ascendit super cor meum.*

Ieremias hoc etiam versu invehitur contra superstitiones, quibus Iudaei verum et purum Dei cultum corruperant. Dicit eos *aedificasse excelsa.* Hoc iam lege prohibitum erat. Deus autem (quemadmodum prius dictum fuit) praefert obedientiam omnibus sacrificiis. Ergo merito eos reprehendit propheta, quod relicto templo excelsa sibi exstruxerint, hoc est, lucos, deinde altaria. Postea locum designat, nempe *Topheth in valle Hinnom.* Non dubium est, quin prophetae, ut detestabilem facerent locum, transtulerint תפת et גיא הנם ad inferos ipsos. Nam quum de aeterno impiorum supplicio loquitur Isaias, trigesimo capite (v. 33) nominat Topheth: et satis constat ex eadem radice deductum esse illud nomen. Iam quod ad vallem גיא הנם spectat, Gehenna corrupte a Graecis vocatur etiam mors aeterna, vel cruciatus, qui manet omnes reprobos: sicuti et nomen Paradisi metaphorice accipitur pro felici piorum statu, et pro aeterna haereditate. Deus enim sic locavit ab initio hominem in horto illo orientali, ut foveret eum quodammodo sub alis suis. Quoniam ergo benedictio Dei, et gratia fulgebat in loco illo, ubi primum habitavit Adam, ut esset quaedam imago coelestis vitae et solidae beatitudinis, ideo vocarunt Paradisum, gloriam, quae reposita est omnibus filiis Dei in coelo. Sic etiam contraria ratione prophetae vocarunt גיא הנם ipsos inferos, ut Iudaei exsecrarentur impios illos, et sacrilegos cultus quibus patres se polluerant. Eadem etiam est ratio in Topheth. Interea tradunt veteres fuisse locum in suburbio urbis. Non procul ergo solebant confluere ad illas abominationes, quum tamen esset in conspectu templum Dei, et scirent unicum illud altare probari Deo, et non esse fas alibi offerre sacrificia. Quum hoc scirent, et Deus tale spectaculum obiiceret eorum oculis, eo tamen

amentiae proiecti sunt, ut praeferrent antrum illud, in quo volebant arbitrio suo, vel potius libidine Deum colere. De hac tanta audacia nunc conqueritur Ieremias, quod scilicet *exstruxerint sibi excelsa in Topheth, nempe in valle:* interponitur nomen filii, sed vocatur גיא הנם, vallis Hinnom, unde sumptum est illud nomen Gehennae, quemadmodum diximus. Addit, *Ut comburerent filios suos et filias suas.* Fuit haec horribilis et prodigiosa etiam amentia, quod patres non pepercerint filiis suis, sed coniecerint in ignem: oportuit enim ita abripi diabolico furore, ut exuerent omnes humanos affectus. Et tamen fuit illis probabilis ratio, ut putabant. Nam hic zelus laude dignus erat Deum praeferri liberis. Quum ergo ita coniicerent in ignem suos liberos, potuit species illa zeli simplices decipere: deinde accessit etiam praetextus ab exemplo, quod scilicet. Abraham paratus fuerit filium suum mactare. Sed hinc apparet quid proficiant homines, ubi rapiuntur inconsiderato zelo. Hic enim ab exordio mundi fuit fons omnium superstitionum, ubi scilicet homines excogitarunt sibi varios cultus, et hanc licentiam sibi dederunt, ut quisque pro arbitrio Deum placaret. Quod ad exemplum spectat, excaecati fuerunt quum non distinguerent inter se et Abraham, quia ille iussus fuerat offerre filium suum: ipsi autem absque mandato idem tentabant. Haec fuit praepostera temeritas, quia si spectatur factum Abrahae, obedivit Deo: non potuit errare, quum sciret placere Deo tale sacrificium. Quum autem Iudaei aemularentur eius zelum, praeter stultitiam fuit etiam hoc in ipsis culpabile, quod Dei mandatum negligerent, vel pro nihilo ducerent. Quidquid sit, eousque abrepti sunt vecordiae, ut filios suos coniicerent in ignem: et sub obtentu pietatis, tanta et tam fera crudelitas apud eos grassata est. Hinc perspicimus, nullum esse finem peccandi, ubi homines sibi et suis commentis addicti sunt: Deus enim ipsos permittit Satanae, ut agantur spiritu vertiginis et amentiae et stuporis. Discamus itaque semper respicere quid Deus probet, et hoc sit nobis initium deliberandi, ubi aliquid aggredi oportet, nempe ut sciamus quid Deus praecipiat. Praesertim haec regula tenenda est in eius cultu: quia, ut nuper dictum fuit, religio maxime fundata est in fide: fides autem fundata est in verbo Dei. Et ideo tandem subiicitur, *Quae non mandavi, et quae nunquam mihi venerunt in mentem.* Haec ratio diligenter notanda est, quoniam hic Deus tergiversandi ansas praecidit hominibus, ubi hoc solo titulo condemnat quidquid tentabant Iudaei, quia non mandaverit ipsis. Non est igitur alia quaerenda ratio in coarguendis superstitionibus, nisi quod carent praecepto Dei. Ubi enim homines Deum colere sibi permittunt proprio instinctu, neque attenti sunt ad eius mandata, pervertunt veram religionem. Et si hoc valeret apud papistas, conciderent omnes fictitii cultus, in quibus perperam se exercent. Nam horribilis est illa carnificina, dum papistae volunt defungi erga Deum omnibus suis superstitionibus. Est enim immensa congeries, ut satis notum est, et libenter sese explicarent: interea non admittunt hoc principium, quod eriperet eos a tam profunda abysso, nempe quod parendum sit verbo Dei, si ipsum rite colere velimus. Ergo magnum pondus inest his verbis ubi dicit propheta *Deum nihil tale mandasse, et nihil tale sibi venisse in mentem:* quasi diceret nimium sapere homines, quum excogitant quae ipse nunquam quaesivit, imo quae nunquam voluit cognoscere. Certum quidem est, nihil occultum fuisse Deo, etiam antequam fieret: sed Deus hic suscipit personam hominis: quasi diceret esse sibi incognitum quidquid tentabant Iudaei, quia contentus esset lege a se data. Caeterum, quoniam ita abominabile fuit nomen Topheth, et nomen גיא הנם apud prophetas, hinc colligere licet quantopere displiceat Deo omnis idololatria, et profanatio veri et puri cultus: quoniam praeclaras illas operas, quibus tam strenue defuncti fuerant Iudaei, inferis ipsis comparat. Et ideo hodie ubi papistae iactant suas devotiones, ut vulgo loquuntur, merito excipere licet, totidem esse ianuas, quibus sese praecipitent in ipsos inferos, quot cultus confingunt, ut Deum sibi concilient. Sequitur,

32. *Propterea ecce dies veniunt, dicit Iehovah, et non dicetur* (hoc est, quibus non dicetur) *amplius Topheth, et vallis filii Hinnom: sed vallis occisionis: et sepelient in Topheth, quia non erit locus.*

Poenam denuntiat propheta, quum Iudaei putarent sibi deberi mercedem: quemadmodum hodie papistae proterve se venditant, quum multas abominationes cumularunt. Existimant enim Deum quasi lege obstringi, ne pereat tanta illorum sedulitas. Sed propheta ostendit quantopere desipiant qui superstitiose Deum colunt, et absque eius verbo. Minatur enim hic gravissimam vindictam, *Non dicetur,* inquit, *amplius locus ille Topheth, neque vallis filii Hinnom: sed vallis occisionis vocabitur,* nempe quum caedibus repleta fuit tota terra. Adiungit, *Sepelient illic, quia alibi non erit locus.* Significat tantas fore strages, ut Ierosolyma non capiat mortuos. Ergo, inquit, sepulcra reperienda erunt in Topheth, sicuti etiam illic occidentur multi. Scimus cadaver fuisse immundum sub lege: deinde non fuisse fas, offerre Deo sacrificium iuxta sepulcra. Propheta igitur ostendit, quum stulte consecrassent locum illum Deo Iudaei, instare horrendam profanationem, quia totus ille locus refertus erit congerie cadaverum, deinde pollutus etiam hominum caede. Videmus ergo quid proficiant superstitiosi,

ubi sequuntur propria consilia, nempe quod provocant iram Dei. Nam ex gravitate poenae iudicium facere nobis licet, quantopere abominetur Deus omnes praeposteros cultus, quos scilicet sibi fabricant homines praeter eius legem. Nam tenendum est semper illud principium, *Non praecepi*, *neque venit mihi super cor*. Sequitur,

33. *Et erit cadaver populi huius in cibum avi coelorum* (avibus) *et bestiae terrae* (hoc est, bestiis), *nec erit qui absterreat* (hoc est, qui terrore abigat).

Gravius aliquid minatur Ieremias ipsa morte, quod scilicet Deus signa irae suae insculpet etiam cadaveribus. Verum quidem est illud quod dixit profanus poeta, Facilem esse iacturam sepulcri:[1]) sed etiam tenendum est ex opposito ius sepeliendi fuisse sanctum omnibus saeculis, quia erat ultimae resurrectionis symbolum. Ideo barbarae sunt illae voces: Da mihi baculum, si times ne aves comedant corpus, quum scilicet Cynicus ille iuberet proiici suum cadaver, derisit quod obiectum erat. Atqui vorabunt te et bestiae et aves: O, si adsit baculus, ego abigam: significans hac voce, se tunc cariturum sensu. Tamen ostendit se non tangi aliqua spe immortalitatis. Voluit autem Deus sepeliendi usum vigere apud omnes gentes, ut in ipsa morte occurreret tamen aliquod speculum vel imago ultimae resurrectionis. Ideo quum propheta hic denuntiat, sicuti aliis locis, sepulcro cărituros Iudaeos, haud dubie exaggerat Dei vindictam. Scimus quidem quosdam e sanctissimis non fuisse sepultos: nam prophetae expositi interdum fuerunt et bestiis et avibus. Conqueritur etiam tota ecclesia Psal. 79 (v. 2) proiecta fuisse cadavera piorum, et fuisse escam et avibus et bestiis. Potest hoc interdum contingere. Nam Deus saepe permiscet bonos malis in poenis temporalibus, sicuti oriri facit solem suum super bonos et super malos: sed tamen per se, et communiter ἐπὶ τὸ πολὺ, ut plurimum, hoc est signum maledictionis, ubi proiicitur hominis cadaver et caret sepultura. Hoc ergo nunc propheta significat quum dicit, *Erit cadaver populi huius in escam volucribus coelorum et bestiis terrae: nec erit qui absterreat*, hoc est, nullus erit qui praestet humanitatis officium in bestiis abigendis, quod etiam natura ipsa dictat. Si quis nunc obiiciat, non posse igitur discerni fideles a reprobis, facilis est solutio, nempe ubi non contingit honor sepulcri fidelibus, Deum fore vindicem: sed hoc non obstare quominus visibilem poenam sumat Deus de reprobis, et hoc modo ignominia eos efficiat, sicuti fuit ab ipsis contemptus. Postea addit,

34. *Et cessare faciam ex urbibus Iehudah, et ex compitis Ierusalem vocem gaudii, et vocem laetitiae, vocem sponsi, et vocem sponsae: quia in vastitatem erit* (hoc est, redigetur) *terra*.

Semper contexit eandem doctrinam: denuntiat enim Iudaeis quas meriti erant poenas. Sed exprimit quod dixit proximo versu, de foeda et horribili deformitate, quae cladem sequutura erat, quia scilicet non tantum hostiliter vexabitur tota regio, sed vastabitur etiam. Ubi enim cessant voces gaudii et laetitiae, omnia referta sunt luctu: deinde ubi nullae nuptiae celebrantur, signum est solitudinis. Nam per synecdochen sub coniugio propheta designat quaecunque pertinent ad conservationem societatis humanae: perinde ac si diceret, Nulli iam erunt contractus. Neque enim potest stare genus humanum sine nuptiis. Ergo cessatio haec tantundem valet, ac si diceret immemores fore eorum omnium quae ad fovendum et tuendum humanum genus spectant. Ideo nihil adiungit novum, sed explicat clarius quod vidimus, nempe terram fore refertam cadaveribus, et tantum fore luctum ut abstineant homines ab omni solito et ordinario cultu. Deinde eandem sententiam fusius prosequitur.

[1]) Virg. Aen. II. 646.